

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36
|
2002

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Υπεύθυνος έκδοσης: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

© Ακαδημία Αθηνών
Κέντρο Έρευνας τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου
Ἀναγνωστοπούλου 14 10 673 Ἀθήνα
τηλ./fax 210-36 23 565

Academy of Athens
Research Centre for the History
of Greek Law
14, Anagnostopoulou st. 10 673 Athens
Tel./fax 210-36 23 565

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

36

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2002

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ	
Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου (D. 1, 1, 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις	9-79
ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ	
Το <i>patrimonium Gildonis</i> και η <i>comitiva Gildoniaci patrimonii</i> κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας	81-118
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ	
Σχέσεις γονέων και τέκνων στο μέσο Ιταλικό μεσαίωνα. Πληροφορίες από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης. ...	119-133
ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ	
Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	135-181
ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ	
“...δίδει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα του ἡ Καλὴ Ἑλπίς”. Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα (Ύδρα, 3-6-1807)	183-204
ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ	
«Ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων...».	
Ένας διοργανισμός συναφίων του 1831	205-245
Παράρτημα	246-276
Γλωσσάρι	277-281
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ	
Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών	283-297

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ	
Κωδικοποιήσεις στην Αρχαϊκή Ελλάδα.....	301-322
ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ	
Εἶναι ὁ Δωδεκάδελτος κωδικοποιητικό ἔργο;.....	323-327
ΑΘΗΝΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ	
Ο Δωδεκάδελτος Νόμος.....	329-342
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ	
«Οἱ κωδικοποιήσεις τῆς μετακλασικῆς περιόδου: Γρηγοριανός, Ἑρμογενειανός καί Θεοδοσιανός κώδικας».....	343-356
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ	
Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού.....	357-376

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. ΚΑΡΑΣΗΣ

Η ρωμαϊκή έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου (D. 1, 1, 1 pr.) και οι ελληνικές επιδράσεις

Ως εισαγωγή σε μία μεθοδολογία του Ρωμαϊκού δικαίου

§1. ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΝ. I. Ο ορισμός του Κέλσου και η σημασία του. II. Η ιδιαιτερώς φύση του ορισμού και τα δύο στοιχεία του. §2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ BONUM ET AEQUUM-Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ. I. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΓΕΝΙΚΑ. Α. Η στωική φιλοσοφία. Β. Σκιπίων ο Αφρικανός ο νεώτερος. Γ. Παναίτιος ο Ρόδιος. II. Η ΣΤΩΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ. Α. Bonum et aequum ως κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης. Β. Επίδραση στο δίκαιο ως bonum. Γ. Επίδραση στο δίκαιο ως aequum. Δ. Η ιδέα της humanitas. §3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ARS- ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ. I. ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΣ. Α. Έννοια και παράγοντες διαπλάσεως. Β. Δίκαιο της περιπτώσεως και αφηρημένη σκέψη. Γ. Divisio και partitio - Το πλατωνικό υπόβαθρο. II. ΤΡΟΠΟΙ ΕΥΡΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ. Α. Εύρεση του δικαίου. 1. Inventio (ρητορική τοπική); 2. Intuitio-Αριστοτελική επίδραση. Β. Θεμελίωση της δικαιοσύνης κρίσεως. 1. Rationes decidendi-Θεωρία του H o r a k. 2. Ελληνικές επιδράσεις. α. Επί των θεμελιώσεων «ουσιαστικής Λογικής»: Στωικές επιδράσεις. β. Επί των θεμελιώσεων «τυπικής Λογικής». αα. Αριστοτελικές επιδράσεις αλλά και ευκλείδειες. ββ. Στωικές επιδράσεις.

§ 1.I. Χαρακτηριστικός για όλη την ρωμαϊκή δικαιοκή παράδοση¹ είναι

1. Βλ. M. V o i g t, Das ius naturale, aequum et bonum und das ius gentium der Römer, σε 4 τόμους, 1856/1966 (3₁+3₂: strictum ius, aequum et bonum)· T h. M a y e r- M a l y, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖsterZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, 155 εε· P r i n g s h e i m, Bonum et aequum, εις Gesammelte Abhandlungen I, 1961, σ. 173 εε· v. L ü b t o w, SZ 66 (1948) 458 εε· R i c c o b o n o, BIDR 49/50 (1947) 223 εε· BIDR 53/54 (1948) 1 εε· C e r a m i, La concezione celsina del "ius", 1985.

ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ², που αναφέρει ο Ο υ λ π ι α ν ό ς³ στην αρχή του πρώτου βιβλίου των Πανδεκτών (D. 1, 1, 1 pr.): «*ius est ars boni et aequi*» («ἔστι γάρ νόμος⁴ τέχνη τοῦ καλοῦ καί τοῦ ἴσου», όπως αποδόθη-

2. Ο P. I u v e n t i u s C e l s u s, διαπρεπής νομικός της κλασικής περιόδου, διαδέχθηκε τον πατέρα του στην αρχηγία της σχολής των Προκουλιανών. Διετέλεσε πραιτώρ (το 107 μ.Χ. για δεύτερη φορά) και ύπατος (το 129 μ.Χ. για δεύτερη φορά) καθώς και μέλος του Συμβουλίου του Αδριανού. Βίαιη ιδιοσυγκρασία και τραχύς κατά την άσκηση της κριτικής, αλλά καθαρό μυαλό με σπάνια οξυδέρκεια, έγραψε *digesta* (39 βιβλία) καθώς και *epistulae*, *commentarii* και *quaestiones*. Χαρακτηριστικό του έργου του είναι η υποδειγματική σαφήνεια και η επιγραμματική έκφραση. Παροιμιώδεις έχουν μείνει πολλές ρήσεις του, μεταξύ άλλων και ο κανόνας *scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem* (D. 1, 3, 17).

3. Ο D o m i t i u s U l p i a n u s, σημαντικός νομικός της ύστερης κλασικής περιόδου, υπήρξε *assessor* του Παπινιανού. Από το έτος 222 μ.Χ. διετέλεσε *praefectus praetorio* και σύμβουλος του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου. Το 228 μ.Χ. δολοφονήθηκε από τους πραιτωριανούς. Υπήρξε πολυμαθέστατος και πολυγραφότατος, λιγότερο όμως από τον δάσκαλό του πρωτοπρόξενος. Έγραψε *institutiones*, *regulae*, *definitiones*, *opiniones*, *responsa*, 83 βιβλία περί του *edictum* κ.ά. Φαίνεται ότι είχε σκοπό να πραγματευθεί ολόκληρο το δίκαιο χρησιμοποιώντας και παραπέμποντας σε όλα τα έργα των προκατόχων του. Το ένα τρίτο των Πανδεκτών του Ιουστινιανού προέρχεται από έργα του.

4. Το “*ius*”, που αντιστοιχεί προς το ελληνικό «δίκαιον», αποδίδεται με την λέξη «νόμος» = *lex*, μάλλον διότι η λέξη αυτή εκφράζει την κυριότερη πηγή του δικαίου (*lex*, υπό την στενή έννοια ως *lex publica*, είναι η διάταξη που ψηφίζεται από την συνέλευση του λαού κατόπιν προταθείς του αρμοδίου άρχοντος· βλ. Π ε τ ρ ο - π ο υ λ ο υ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου², 1963, σ. 124) ως γραπτού δικαίου (*ius strictum*) κατ’ αντιδιαστολή προς το άγραφο δίκαιο (*ius non strictum*) που είναι (η διάκριση είναι πάντως ρευστή) είτε το έθιμο (*consuetudo*· βλ. Π ε τ ρ ό - π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 39 εε.· K a s e r, Das römische Privatrecht², 1971, σ. 39 εε.· W i e a c k e r, Römische Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 499 εε.· S c h u l z, Prinzipien des römischen Rechts, 1934, σ. 9 εε.) είτε το φυσικό δίκαιο (*ius naturale*· βλ. V o g g e n - p e r g e r, Der Begriff des “*ius naturale*” im römischen Recht, 1952· K a s e r, ό.π., σ. 201, 204 ε.· W i e a c k e r, ό.π., σ. 510· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, Römisches Recht⁴, 1986, σ. 50-51). Το “*ius*” αντιστοιχεί πράγματι προς το ελληνικό «δίκαιον» και πιο συγκεκριμένα προς τον αττικό όρο «δίκη» (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1) και σημαίνει την έννομη τάξη (βλ. M a y e r-M a l y, Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht, SZ 99, 1982, 300) γενικά αλλά και την εξουσία που οι κανόνες της απονέμουν στο πρόσωπο (το σημερινό «δικαίωμα»· για την γένεση και εξέλιξη της έννοιας αυτής βλ. C o i n g/L a w s o n, Das subj. Recht u. der Rechtsschutz der Persönlichkeit, 1959· L a r e n z, FS für Sontis, 1977, σ. 129 εε.), χωρίς πάντως οι Ρωμαίοι να έχουν και θεωρητικά συλλάβει την διάκριση αυτή και να την «ζουν» τόσο άμεσα όσο εμείς σήμερα (K a s e r, ό.π., σ. 195). Η πράξη με την οποία επιδιώκεται η πραγμάτωση του δικαίου καλείται *actio*, ελληνιστί δε (στο αττικό δίκαιο) και πάλι δ ί κ η (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., σ. 36 σημ. 1). Το πρόσωπο που συμμορφώνεται προς τις επιταγές της έννομης τάξεως ονομάζεται *iustus* (: «δίκαιος»· βλ. W i e a c k e r, ό.π., σ. 508-509), η δε επιδεικνυόμενη από αυτόν αρετή *iustitia*.

κε στα Βασ. 2, 1, 1)^{5,6}. Είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο ορισμός αυτός έχει στωική προέλευση⁷. Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι από τον 2^{ον} αι. π.Χ. άκμαζε στην Ρώμη η στωική φιλοσοφία, όπως διδασκόταν μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα του Αφρικανού του νεωτέρου ιδίως από τον Παναίτιο τον Ρόδιο. Αλλά στην Ρώμη είχαν εισέλθει ήδη πιο πριν και άλλες τάσεις της ελληνικής-ελληνιστικής φιλοσοφίας (η πλατωνική με τον Καρνεάδη και η αριστοτελική με τον Κριτόλαο)⁸, ενώ αργότερα κατά τον 1^{ον} αι. μ.Χ. δημι-

stitia (: «δικαιοσύνη»)· για την ελληνική καταγωγή βλ. *Pringsheim*, *Römische Aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 227, 243.

5. Μέχρι τα Βασιλικά η σταθερή απόδοση του “boni et aequi” ήταν «καλόν και δίκαιον»· *Pringsheim*, *Bonum et aequum*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 179.

6. Είναι ο μοναδικός ορισμός του *ius*, που συναντά κανείς στις ρωμαϊκές πηγές (*Schulz*, *Geschichte der röm. Rechtsw.*, 1961, σ. 160· *Honsel/Mayer-Maly/Selb*, ό.π., σ. 50), τούτο δε οφείλεται –όπως λέγει ο *Mayer-Maly*, ό.π., σ. 150, 155 – κατά πρώτο λόγο στην τάση των Ρωμαίων νομικών να αποφεύγουν εννοιολογικούς προσδιορισμούς και να συζητούν θεμελιώδη θέματα. Ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: *Ulpianus 1 inst. II, I, 1. I pr.: Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat, est eudem a iustitia appellatum, nam, et eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi*. Για την επίδραση του ορισμού αυτού στους ρωμαίους νομικούς βλ. *Mayer-Maly*, *Vom Begriff*, ό.π., σ. 163 εε. Στον εν λόγω ορισμό του *ius* από τον Κέλσο ανάγεται και ο ορισμός του *ius naturale* από τον Παύλο: “*Ius pluribus modis dicitur: uno modo, cum id, quod [semper] aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale (D. 1, 1, 1)*”· για την ερμηνεία αυτού βλ. *Voggen sperger*, ό.π., σ. 85 εε.

7. Π.χ. *Kübler* (-*Βιζουκίδης*), *Το ρωμαϊκόν δίκαιον κατά τους πρώτους αιώνες*, 1940, σ. 10· *Pringsheim*, *Jus aequum und jus strictum· Aequitas und bona fides· Bonum et aequum*, καθώς και *Römische aequitas der christlichen Kaiser*, εις *Gesammelte Abhandlungen I*, 1961, σ. 131 εε., 154 ε., 173 εε. και 224 εε., αντιστοίχως.

8. Η φιλοσοφική επίδραση είναι ίσως η ώριμη φάση ενός μακρού πολιτιστικού συγχωτισμού των δύο λαών, ο οποίος είχε αρχίσει από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αι., οπότε οι Έλληνες είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην νότια Ιταλία και λίγο αργότερα στην Σικελία (*G. Alföldy - Α. Χανιώτης*, *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, 1988, σ. 26· βλ. και *Κ. Δεσποτόπουλου*, *Αρχύτου «λογισμός» και «λογιστικά»*, εις *Μελετήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας*, 1998, σ. 65 εε.=*Φιλοσοφία και διαλεκτική*, 1990, σ. 146 εε.), και εκδηλωνόταν με την πάροδο του χρόνου ποικιλοτρόπως. Π.χ. το 240 π.Χ. για πρώτη φορά ένας Έλληνας από τον Τάραντα, πολιτογραφημένος Ρωμαίος με το όνομα *Λεύκιος Λίβιος Ανδρόνικος*, ο πρώτος χρονολογικά ποιητής της λατινικής γραμματείας, παρέστησε ελληνικό δράμα στην Ρώμη και άρχισε να μεταφράζει στην λατινική γλώσσα τραγωδίες και κωμωδίες (*Τατάκης*, *Παναίτιος ο Ρόδιος*, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*, 1980, σ. 130· *E. J. Kenney - M. V. Clausen - Θ. Πίκουλα*, *Α. Σιδέρη-Τόλια*, 1998, σ. 96 εε., 1069 εε.· *Rose*, ό.π., σ. 23-24). Το 454 π.Χ. περίπου οι Ρωμαίοι, προκειμένου να κωδικοποιήσουν την νομοθεσία τους, απέστειλαν στην Ελλάδα τριμε-

ουργήθηκαν στην Ρώμη δύο αντιμαχόμενες σχολές δικαίου (*schole, sectae*⁹), η Σχολή των Προκουλιανών και η Σχολή των Σαβινιανών, από τις οποίες η πρώτη ακολουθούσε –όπως λέγεται– την αριστοτελική και η δεύτερη την στωική φιλοσοφία¹⁰. Ο ίδιος ο Κ έ λ σ ο ς, στις αρχές του

λή επιτροπή να αντιγράψουν τους περίφημους νόμους του Σόλωνος και να μελετήσουν τις καλύτερες νομοθεσίες άλλων ελληνικών πόλεων. Πρόκειται για τον «Δωδεκάδελτο Νόμο» (*Lex Duodecim Tabularum*), 451/450 π.Χ., που αναμφισβήτητα υπέστη την επίδραση του ελληνικού δικαίου· βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 120 εε.· Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 162 εε.· και ιδίως G. C i u l e i, Die XII Tafeln und die römische Gesamtschicht nach Griechenland, ZRG 64, 1944, 350-354· J. D e l z, Der griechische Einfluss auf die Zwölftafelgesetzgebung, MH 23, 1966, 69-83· επίσης W i e a c k e r, ό.π., σ. 300 εε.· K i p p, Geschichte der Quellen des Römischen Rechts, 1909, σ. 38 εε.· K a s e r, Römische Rechtsgeschichte, 1950, σ. 56 εε.· S c h u l z, Prinzipien des Römischen Rechts, 1934, σ. 5, ο οποίος επισημαίνει ότι και η ιδέα της κωδικοποίησης είναι ελληνική και ότι και η άλλη μεγάλη κωδικοποίηση (του Ιουστινιανού, 529-534) είναι ως όλο έργο του ελληνικού πνεύματος. Η ρωμαϊκή αντίθεση αποκρούει την κωδικοποίηση και τηρεί αυστηρά επιφυλακτική στάση έναντι των νομοθεσιών. Τούτο οφείλεται στην διαφορετική αφετηρία: Ενώ στην Ελλάδα εκείνο που ενδιαφέρει είναι το δίκαιο της πόλεως, στην Ρώμη πρόκειται για ένα νομικό σύστημα που σχετίζεται με την προσωπικότητα του ατόμου, δηλ. ενός μεμονωμένου ανθρώπου ελεύθερου από τα «δεσμά της πόλεως» και της συνδεόμενης με αυτήν νομοθεσίας. Γν' αυτό και η νομική λογοτεχνία των Ρωμαίων αντλεί από ελληνικές πηγές σε πολύ πιο περιορισμένο βαθμό από ό,τι η υπόλοιπη ρωμαϊκή ζωή (M. v. A l b r e c h t, επιμ. Δ. Νικήτα, Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I, Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 703).

9. *Schole*, κατά τον Γ ά ι ο και Π λ ί ν ι ο *sectae* κατά τον Π ο μ π ό ν ι ο (S c h u l z, Geschichte, 142).

10. Οι δύο νομικές σχολές των Προκουλιανών και των Σαβινιανών, που κατά τον P o m p o n i u s, (D. 1, 2, 2, 47) ανάγονται αντιστοίχως στον L a b e o και τον C a p r i t o (με διαδόχους τον P r o c u l u s και τον S a b i n u s, από τους οποίους πήραν το όνομά τους) δεν ήταν πραγματικά εκπαιδευτικά ιδρύματα αλλά προσωπικού χαρακτήρα ενώσεις κορυφαίων νομικών με τους οπαδούς τους, που καλλιεργούσαν μια ορισμένη νομική παράδοση. Διέθεταν μια ορισμένη οργάνωση κάτω από έναν αναγνωρισμένο αρχηγό, κατά το πρότυπο των ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Η μεταξύ τους αντίθεση αναγόταν όμως σε ζητήματα λεπτομερειακά (μερικά από αυτά μνημονεύουν οι S o h m / M i t t e i s / W e g n e r, Institutionen¹⁷, 1924, σ. 98 σημ. 16) ώσπου εκφυλλίσθηκε και κατάληξε απλή σχολική αντίθεση. Η επιβίωσή τους για πολλές γενιές (έως τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι.) οφείλεται μάλλον στον ανταγωνισμό των ηγετών τους (που είχε και πολιτικά αίτια· οι Προκουλιανοί είχαν συντηρητικό, ενώ οι Σαβινιανοί προοδευτικό προσανατολισμό) και στην τάση των Ρωμαίων να ακολουθούν πιστά τις νομικές αυθεντίες. Λέγεται ότι οι μεταξύ τους διαφωνίες οφείλονταν και στις διαφορετικές φιλοσοφικές κατευθύνσεις, δεδομένου ότι οι Προκουλιανοί ήσαν οπαδοί της αριστοτελικής, ενώ οι Σαβινιανοί ήσαν οπαδοί της στωικής φιλοσοφίας (P. S o k o l o w s k i, Die Philosophie im Privatrecht I, 1902, σ. 69-111, 111-145· αντιθ. όμως H ä g e r s t r o m, Der röm. Obligationsbegriff I, 246-261). Χαρακτηριστική προς τούτο είναι η περίπτωση της κτήσεως κυριότητας με *specificatio*. Οι Προκουλιανοί υποστήριζαν,

2^{ου} αι. μ.Χ., βρίσκεται επί κεφαλής της Σχολής των Προκουλιανών. Στα δεδομένα αυτά προστίθεται και το γεγονός ότι η «εγκύκλιος παιδεία», που είχε εισαχθεί από την Ελλάδα και διδασκόταν με την μορφή των “artes liberales” (: μαθήσεις γενικής μορφώσεως του ελεύθερου ανθρώπου¹¹) στις ρωμαϊκές ρητορικές σχολές, περιλάμβανε τουλάχιστον από τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και την «διαλεκτική» (: λογική) όχι μιας ορισμένης φιλοσοφικής κατευθύνσεως αλλά γενικά¹². Έτσι το ερώτημα για

σύμφωνα με την αριστοτελική θεωρία περί εἶδους, ότι κύριος του νέου πράγματος γίνεται ο κύριος του εἶδους (π.χ. ο ζωγράφος)· προς την άποψη δε αυτή συμφωνούσε και ο Γάιος (II, 79), ο οποίος δεχόταν ότι πρόκειται όχι για ένωση αλλά για εἰδopoίηση. Οι Σαβινιανοί, ακολουθώντας την στωική αντίληψη περί ουσίας, δίδασκαν ότι κύριος του νέου πράγματος (π.χ. του ζωγραφικού πίνακα) είναι –αντιθέτως– ο κύριος της ουσίας (του ξύλου ή του υφάσματος). Αργότερα ο Ιουστινιανός, επιδιώκοντας συμβιβασμό της αντιθέσεως, θέσπισε (Inst. 2, 1, 15· D. 41, 1, 7, 7) ότι το νέο είδος μπορεί να αναχθεί στην αρχική του μορφή, δεν ανήκει στον ειδοποιήσαντα (δηλ. στον κατασκευαστή του νέου είδους) αλλά στην ουσία της ύλης (ουσίας). Πρβλ. γενικά Πετρόπουλο, ό.π., σ. 147 εε· Πανταζόπουλο, ό.π., σ. 148 εε· Schulz, Geschichte, 140-146· Sohm-Mittelschönberger, ό.π., σ. 95-99· Kasser, ό.π., § 41· Jörs/Kunkel/Wenger, Römisches Recht³ (1949) § 18· Honseil/Mayer-Maly/Selb, Römisches Recht² (1986) σ. 30-31· Dülcke/Leitz/Schwartz/Waldstein, Römische Rechtsgeschichte² (1989), § 34 I.

11. Έτσι L. Bielel(-Ar. Σκιαδάς), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, 1972, σ. 151.

12. Ο όρος «εγκύκλιος παιδεία» (Quintilianus, Institutio Oratoria 1.10.1: “orbis ille doctrinae quem Graeci ἐγκύκλιον παιδείαν vocant”) περιλαμβάνει τον κύκλο των γνώσεων που είναι απαραίτητες προτού ο μαθητής αφοσιωθεί στην μελέτη του ειδικού αντικειμένου που τον ενδιαφέρει. Οι σοφιστές ήταν οι πρώτοι που ισχυρίστηκαν ότι μπορούν να μεταδώσουν στους μαθητές τους κάθε είδους γνώσεως που θα τους χρησίμευε στην καθημερινή τους ζωή, στην πρόοδο και την κοινωνική και πολιτική τους διάκριση. Ο Ιππίας ο Ηλείος δίδασκε όλους εκείνους τους τομείς που ήταν απαραίτητοι για ένα ελεύθερο άνθρωπο: αστρονομία, γεωμετρία, αριθμητική μουσική, γραμματική («τέχναι», Πλάτ., Ιππ. Ελ. 368 b· Cic., De Or. 3, 127· «ἐλευθέριοι ἐπιστήμαι», Αριστοτ., Πολ. 1377b 15· «ἐλευθέριος παιδεία», Πολ. 1338 a 32). Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και κατά την ελληνιστική περίοδο. Οι γνωστότερες αναφορές βρίσκονται στον Διονύσιο Αλικαρνασσεύα («Περί συνθέσεως ονομάτων», 25) και στον Πλούταρχο (Ηθ. 2, 1135 d «ἐγκύκλιος παιδεία» πρβλ. «οἱ περὶ τὰ ἐγκύκλια παιδεύται», Πλούτ., Αλεξ. 7). Τον 1ον αι. π.Χ. εμφανίζεται το σπουδαίο έργο του Βάρρωνος Disciplinalum libri IX με έντονα εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, που περιλαμβάνει κατά σειράν τα εξής βιβλία: 1) Γραμματική 2) Διαλεκτική 3) Ρητορική 4) Γεωμετρία 5) Αριθμητική 6) Αστρονομία 7) Μουσική 8) Ιατρική 9) Αρχιτεκτονική. Τα επτά πρώτα βιβλία απετέλεσαν την βάση για τις artes liberales, οι οποίες ως trivium (γραμματική, διαλεκτική, ρητορική) και ως quadrivium (γεωμετρία, αριθμητική, αστρονομία, μουσική) διδάχθηκαν στην Ευρώπη έως το τέλος της μεσαιωνικής εποχής. Πρβλ. L. Bielel, ό.π· E. Curtius, Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 1948, σ. 44 ε· O. Mauch, Der lateinische Begriff ‘disci-

τον ορισμό του Κ έ λ σ ο υ τίθεται εκ νέου: Έχει ο ορισμός αυτός πραγματι στωική προέλευση, με ποια έννοια και σε ποια έκταση; Μήπως πέ- ραν της στωικής έχει υποστεί και άλλες –κυρίως αριστοτελικές ή πλατω- νικές– επιδράσεις;

Το ερώτημα αυτό είναι για την ιστορία των δικαιοκτών ιδεών εξόχως ενδιαφέρον, αλλά διόλου ευχερές, με πρώτη δυσχέρεια –όπως επισημαί- νει ο W i e a c k e r¹³– την κορυφαία, σχεδόν μετωπική, αντιπαράθεση μεταξύ φιλολόγων και ρωμαϊστών. Οι φιλόλογοι, υπό την επίδραση των πολιτιστικών ιδεωδών της ελληνο-ρωμαϊκής παιδείας, που είχαν κατα- κτήσει τις τάξεις των μορφωμένων ρωμαίων πολιτών, έχουν την τάση να αναγνωρίζουν στην ελληνική θεωρία μεγαλύτερη επιρροή στην διάπλαση της ρωμαϊκής σκέψεως απ' ό,τι οι ιστορικοί του δικαίου¹⁴. Αυτοί, εμμέ- νοντας στην αρχή ότι το δίκαιο διέπεται από δική του προβληματική και υπόκειται σε αυτόνομη εξέλιξη, αντιμετωπίζουν την ρωμαϊκή έννομη τά- ξη ως ιδιαίτερο ιστορικό φαινόμενο. Εν τω μεταξύ στην πλευρά των φι- λολόγων έχουν περάσει και εκείνοι από τους ιστορικούς του δικαίου που θεωρούν το ΡΔ ως στοιχείο του όλου ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού ή της όλης πνευματικής παραδόσεως της Δύσεως, όπως στην Ιταλία οι R i c c o - b o n o και L a P i r a, στην Γαλλία ο V i l l e y, στην Γερμανία ο K ü b - l e r, ή στην Αγγλία ο P. S t e i n και αυτός ο ιδιαίτερα κριτικός F r i t z S c h u l z¹⁵. Από το άλλο μέρος, ιστορικοί του δικαίου οπαδοί μιας αυ- τοτελούς εξελίξεως, όπως οι P r i n g s h e i m, C o i n g, W i e a c k e

plina", 1941, σ. 9 εε.· M a r r o u (-Baumann), Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum, 1957, σ. 260 εε, 337 εε.· J. C h r i s t e s, Bildung und Gesellschaft. Die Einschätzung der Bildung und ihre Vermittlung in der griechischen und römischen Antike, 1975, σ. 150 εε., 196 εε., 206 εε.· K ü h n e r t, Allgemeinbildung und Fachbildung, 1961.

13. Über das Verhältnis der römischen Fachjurisprudenz zur griechisch-hellenistischen Theorie, IURA XX (1969), 448, 445.

14. Παράδειγμα ο J. S t r o u x, Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik, 1949. Εδώ και οι φιλόσοφοι του δικαίου, όπως ο K. H i l d e n b r a n d, Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie I, 1860, σ. 523 εε., 593 εε.

15. R i c c o b o n o, BIDR 53/54 (1948) 5 εε.· L a P i r a, ιδίως SDHI 1 (1935) 319 εε.· BIDR 42 (1934) 336 εε.· 44 (1936) 131 εε.· πρβλ. Studi F. Virgili (1935)· V i l l e y, Recherches sur la littérature didactique du droit romain, 1945· Logique d' Aristote et droit romain, RHD 29 (1951) 309 εε.· S t e i n, Regulae iuris, 1966, σ. 33 εε.· K ü b l e r (-Βιζουκίδης), Το ΡΔ κατά τους πρώτους αιώνες, 1940· Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der röm. Rechtswissenschaft gegen Ende der Republikanischen Zeit, ACI Roma 1, 1934, 79 εε.· S c h u l z, History of Roman Legal Science, 1946 (γερμ. μετάφρ. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961). Πρβλ. και S e n n, De l' influence grecque sur le droit romain de la fin de la république, ACI Roma 1, 1934, 99 εε.· επίσης Δ. Μ π ό σ δ α, Σοφία ελληνική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 54 (1987) 5 εε.

r, K a s e r, H o r a k, W a l d s t e i n, M i q u e l¹⁶ και άλλοι¹⁷, αναγνωρίζουν εν τούτοις επιρροές της ελληνικής σκέψεως, πλην σε διαφορετική ο καθένας έκταση και από διαφορετικές ελληνικές πηγές. Υπάρχει κάποια διέξοδος μέσα από αυτόν τον λαβύρινθο; Υπάρχει, λέει ο W a l d s t e i n, υπενθυμίζοντας την περίφημη ρήση του Πομπώνιου στον Άμλετ: “Though this be madness, yet there is method in ‘t”¹⁸. Το νήμα για την διέξοδο μας δίνει ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ. Αν το ξετυλίξει κανείς σιγά-σιγά και προσεκτικά, θα μπορέσει ίσως να οδηγηθεί σε κάποια χρήσιμα και ασφαλή συμπεράσματα για ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής δικαιοσύνης αντιλήψεως σε αναφορά με την ελληνική φιλοσοφική σκέψη, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για την διατύπωση μιας –υπό σύγχρονη έννοια– μεθοδολογίας του Ρωμαϊκού δικαίου¹⁹.

II. Ο ορισμός του Κ έ λ σ ο υ συνδέει το δίκαιο αφ’ ενός με ένα φορμαλιστικό στοιχείο (το δίκαιο είναι «τέχνη», ars) και αφ’ ετέρου με ένα ουσιαστικό (το δίκαιο είναι τέχνη «του καλού και του ἴσου», boni et aequi). Φορμαλιστικό και ουσιαστικό στοιχεία ορίζουν την έννοια του ius, το μὲν πρώτο ως genus proximum, το δε δεύτερο ως defferentia specifica. Ο ορισμός αυτός (ορισμός πράγματος και όχι ονόματος, αφού δεν εξηγεί το όνομα, αλλά εκθέτει τα χαρακτηριστικά του οριζτέου, definiendum) είναι πάντως ατελής, διότι το ορίζον (definiens) αποδίδεται με έννοιες α-

16. P r i n g s h e i m, Η ελληνική επίδρασις επί του ΡΔ, EEN 26 (1959) 601 εε.· Gesammelte Abhandlungen I, 1961, passim· πρβλ. και Geltungsbereich und Wirkung des altgriechischen Rechts, AIA 15 (1951-52) 65 εε.· C o i n g, Zur Einfluss des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24 εε.· W i e a c k e r, ό.π.· K a s e r, Zur Methode der röm. Rechtsfindung, 1962· H o r a k, Rationes decidendi, 1969· W a l d s t e i n, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26 εε.· Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft, Fg. für A. Herdlitzka, 1972, σ. 237 εε.· M i q u e l, Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 εε.

17. Π.χ. V i e h w e g, Topik und Jurisprudenz⁵ (1974) 19 εε., 46 εε.· M e y e r, Die Quaestionen der Phetorik und die Anfänge der juristischen Methodenlehre, SZ 68 (1951) 30 εε.· Nachtrag zur Quaestionenlehre, SZ 72 (1955) 357εε.· S t e i n w e n t e r, Rhetorik und römischer Zivilprozess, SZ 65, 69 εε.· W e s e l, Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen, 1967.

18. Σ α ί ξ π η ρ, Άμλετ (μετάφρ. Β. Ρώτα), Ίκαρος, 1953, Πράξη Β', Σκ. 2: «Αν και όλα αυτά είναι τρέλα, έχουν όμως σειρά».

19. Για το πρόβλημα του επιτρεπτού της εφαρμογής σύγχρονων νομικών εννοιών και κατηγοριών σε ζητήματα ιστορίας του δικαίου βλ. W i e a c k e r, Notizen zur rechtshistorischen Hermeneutik, εις Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 84 εε.· D u l c k e i t, Philosophie und Rechtsgeschichte, 1950· S e i d l, Moderne zivilrechtliche Lehren als Erkenntnismittel der Rechtsgeschichte, FS für H. Lehmann, I, 1956, σ. 97 εε.

όριστες (*ars – boni et aequi*)²⁰. όχι όμως και διότι δεν περιλαμβάνει και άλλα εξ ίσου ισότιμα χαρακτηριστικά του δικαίου, όπως το στοιχείο του εξαναγκασμού ή το στοιχείο της *utilitas*. Τόσο ο εξαναγκασμός όσο και η *utilitas* παρελείφθησαν από τον ορισμό μάλλον ως αυτονόητα. Ο εξαναγκασμός, ως συνέπεια του ετερόνομου χαρακτήρα του δικαίου, αποτελεί πράγματι ουσιώδες στοιχείο του δικαίου (το οποίο μάλιστα πρώτοι οι Ρωμαίοι διέκριναν, διαχωρίζοντας μέσω του στοιχείου αυτού το δίκαιο από τους λοιπούς κανόνες συμπεριφοράς, αφ' ενός από το *fas*, όσιον²¹, και αφ' ετέρου από τον *mos*, *mores*, *maiorum*, παραδεδομένα ήθη²²). αλλά δεν ήταν αναγκαίο να περιληφθεί και ρητά στον ορισμό, δεδομένου ότι προκύπτει από το πρώτο σκέλος αυτού, το δίκαιο ως “*ars*”, ως ορισμένη διαδικασία απονομής του δικαίου. Η *utilitas* (ωφέλεια, συμφέρον) εμφανίζεται υπό δύο όψεις: ως *utilitas communis* (*publica*), «κοινόν συμφέρον», αποτελεί αυτονόητο στοιχείο του δημόσιου δικαίου (*ius quod ad statum rei Romanae spectat*) και ως *utilitas privata* (ιδιωτικό συμφέρον) είναι αυτονόητο στοιχείο του ιδιωτικού δικαίου (*ius quod ad singulorum utilitatem spectat*)²³. *Utilitas communis* και *utilitas privata* είναι έννοιες τόσο διαφορετικές, που δεν δικαιολογούν την αναγωγή τους σε ενιαίο στοιχείο ενός ορισμού του δικαίου²⁴. Τα στοιχεία που δηλώνονται στον ορισμό του Κέλσους (“*ars*” αφ' ενός και “*boni et aequi*” αφ' ετέρου) είναι μάλλον τα μόνα αναγκαία, που αποδίδουν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του δικαίου κατά την ρωμαϊκή αντίληψη. Το καθένα από τα στοιχεία αυτά πρέπει να μελετηθεί χωριστά.

§ 2. Η μελέτη μπορεί να αρχίσει από το ουσιαστικό στοιχείο του ορι-

20. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι ο ορισμός είναι (όπως λέει ο S c h u l z, *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, 1961, σ. 160) κενός περιεχομένου (ορθώς εναντίον ο W i e a c k e r, *Röm. Rechtsgeschichte I*, 1988, σ. 508 σημ. 26).

21. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 38/39· K a s e r, ό.π., σ. 24 εε· S c h u l z, ό.π., σ. 80 εε· W i e a c k e r, ό.π., σ. 275 ε., 315.

22. Βλ. K a s e r, ό.π., σ. 195/196· S c h u l z, ό.π., σ. 28, 72, 86 εε., 162.

23. Inst. 1, 1, § 4· D. 1, 1, 1 § 2 (Ουλπιανός).

24. Η *utilitas* υπό την πρώτη της εκδοχή έχει ελληνική καταγωγή και μάλιστα πολλαπλή, πυθαγόρεια (ανάγεται στον πυθαγόρειο φιλόσοφο και πολιτικό Α ρ χ ύ τ α, 460-365 π.Χ., που δίδαξε ότι ένα από τα τρία στοιχεία του «τελείου νόμου» είναι ότι αυτός πρέπει να είναι «συμφέρων τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ», δηλ. κοινωφελής (Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 190), αριστοτελική (Πολιτ. 1282 18: «δίκαιον... δ' ἐστὶ τὸ κοινῇ συμφέρον»· Ηθ. Νικ. 2, 15-25: «... ταύτας δὴ που φαμέν ἡμεῖς νῦν οὐτ' εἶναι πολιτείας οὐτ' ὀρθοὺς νόμους ὅσοι μὴ ξυμπάσης τῆς πόλεως ἔνεκα τοῦ κοινοῦ ἐτέθησαν»), επικούρεια (με την έννοια αυτή ο σατιρικός Ο ρ ά τ ι ο ς την χαρακτηρίζει ως *mater iusti et aequi*· βλ. V o g g e n s p e r g e r, ό.π., σ. 92), πυθαγόρεια και στωική (Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 169 σημ. 25, με παραπομπή στον S e n n). Πρβλ. και Κ. Π ε ρ ι - φ α ν ά κ η, Η κρατούσα νυν περί δικαίου θεωρία εν σχέσει προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν - Το κοινόν συμφέρον εν τω δικαίω, 1942.

σμού, που βρίσκεται στην ειδοποιό διαφορά του δικαίου από τις λοιπές τέχνες· το δίκαιο δεν είναι οποιαδήποτε τέχνη (ars) αλλά είναι η τέχνη boni et aequi («του καλού και του ίσου»). Τι σημαίνει όμως αυτό; Το περιεχόμενο του ορισμού είναι συνάρτηση της καταγωγής του. Η καταγωγή του ορισμού, ως προς το σκέλος τούτο, είναι αναμφίβολα στωική. Αλλά αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, αν δεν αναφερθεί κανείς πρώτα στις έμμεσες πηγές· αν δεν μεταφερθεί στο κλίμα της εποχής, όπως διαμορφώθηκε μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα του Αφρικανού του νεώτερου από την στωική διδασκαλία του Παναίτιου και στο πώς το κλίμα αυτό ευνόησε την ανάπτυξη και διάπλαση καίριων χαρακτηριστικών του ΡΔ. Η ιστορική μνήμη θα μας φέρει πρώτα στις πηγές της στωικής φιλοσοφίας από όπου άντλησε ο Παναίτιος, και κατόπιν θα μας οδηγήσει στην Ρώμη για να γνωρίσουμε τον κύκλο του Σκιπίωνα και να αφουγκρασθούμε εκεί τον αποφασιστικό λόγο του Παναίτιου.

Ι.Α. Η στωική φιλοσοφία, που ως φιλοσοφική Σχολή διατηρήθηκε στην ζωή εξακόσια περίπου χρόνια²⁵, εκτείνεται σε τρεις περιόδους· την περίοδο της αρχαίας, της μέσης και της νεώτερης Στοάς. Κύριοι εκπρόσωποι της αρχαίας Στοάς είναι ο Ζήνων (334-264;), ο Κλεάνθης (304-233;) και ο Χρύσιππος (281-208;) της μέσης Στοάς ο Παναιτίος (180-110;) και ο Ποσειδώνιος (135-51;) και της νεώτερης Στοάς ο Σενέκας (πέθανε το 65 μ.Χ.) και ο Επίκτητος (50-138 μ.Χ.) και ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.). Κοινή αντίληψη όλων των στωικών είναι ότι η φιλοσοφία είναι «άσκησις αρετής». Κατά τους αρχαιότερους Στωικούς η φιλοσοφία διαιρείται σε τρία μέρη: σε λογική (που ερευνά τον λόγο, και διακρίνεται σε διαλεκτική και ρητορική, η δε διαλεκτική ειδικότερα σε λογική και γραμματική), σε φυσική (που εξετάζει τον κόσμο) και σε ηθική (που ερευνά το ήθος του ανθρώπου, το πράττειν). Ο ενάρετος και σοφός πρέπει να κατέχει όλες τις μαθήσεις. Οι τρεις κλάδοι είναι αρετές και, όπως η αρετή είναι ενιαία και αδιαίρετη, έτσι και οι τρεις κλάδοι είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Ενιαία και αδιαίρετη είναι λοιπόν και η φιλοσοφία. Μοιάζει, λένε οι Στωικοί, με ένα αυγό: το τσόφλι του αυγού είναι η λογική, το ασπράδι η ηθική, το κιτρινάδι η φυσική. Φανερό, κατά την κρίση τους, ότι, αν και αλληλένδετα τα τρία μέρη, έχουν κάποια ιεραρχία· προϋπόθεση και βάση της λογικής και της ηθικής, η φυσική²⁶. Αφετηρία για τους Στωικούς είναι η πρωταρχία του λόγου και στην θεωρία και στην πρά-

25. Τατάκης, Οι αρχές και το πνεύμα της στωικής ηθικής, εις Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας, 1980, σ. 103.

26. Τατάκης, ό.π., σ. 105.

ξη, όπως καθιερώθηκε από τον Σωκράτη και αναπτύχθηκε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Αλλά ο λόγος στους Στωικούς προσλαμβάνει ένα πολύ γενικότερο νόημα. Είναι κάτι περισσότερο από υποκειμενική αρχή της γνώσεως και της πράξεως. Ο στωικός λόγος δεν βρίσκεται μόνο μέσα στα λογικά όντα, ως αρχή της υποκειμενικής τους υποστάσεως. Ο λόγος βρίσκεται παντού. Είναι η αρχή της ζωής του παντός· ο νόμος που προσδιορίζει ό,τι γίνεται στην ύλη, στο σύμπαν (κατά την έκφραση του Χρύσιππου, σύμφωνα με τον λόγο «τὰ μὲν γεγονότα γέγονε, τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ γενησόμενα γενήσεται»), ο καθολικός νόμος της ζωής· γι' αυτό ο λόγος ονομάζεται και ειμαρμένη (fatum· «εἰμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος», Χρύσιππος). Αλλά ο λόγος ονομάζεται και «σπερματικός λόγος» του κόσμου, γιατί είναι το σπέρμα που γονιμοποιεί («τοὺς σπερματικούς λόγους ἡ ὕλη παραδεξαμένη ἔχει ἐν ἑαυτῇ», Χρύσιππος). Γιατί ο λόγος δεν ζει μόνον μέσα στην ύλη. Σαν το πλατωνικό αγαθό γονιμοποιεί και τον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό κόσμο, την ύλη αλλά και την συνείδηση του ανθρώπου. Χωρίς αυτόν δεν νοείται ούτε ύλη αλλά ούτε και σκέψη. Γι' αυτό ο λόγος ταυτίζεται με τον Θεό, με τον ὕπατο Θεό, τον Δία («Δία εἶναι τὸν ἅπαντα διοικοῦντα λόγον», Χρύσιππος)²⁷. Ο λόγος ως ο κυβερνήτης του σύμπαντος δένει στην φύση τα γινόμενα με τα επόμενα, τις αιτίες με τα αποτελέσματά τους (μια απόλυτη νομιμότητα κυβερνά τον κόσμο), και ο λόγος του ανθρώπου, δηλ. το σπέρμα του ίδιου του λόγου, δένει με την λογική κατά τρόπο αναγκαίο τις γινόμενες προτάσεις με τις επόμενες (με αυτή την σύνδεση γνωρίζει ο άνθρωπος τον βηματισμό του λόγου στο σύμπαν, όπως και μέσα στον ίδιο τον εαυτό του), δένει ακόμη και με την ηθική, γιατί ο άνθρωπος γνωρίζοντας τον λόγο ταυτίζει την βούλησή του με τα κελεύσματα του λόγου, με την θέληση του θεού. Αυτή είναι η ιεραρχία και το αλληλένδετο και αδιαίρετο της φιλοσοφίας, κατά τους πρώτους Στωικούς. Βάση είναι η φυσική, γιατί σε αυτήν είναι διαχυμένος ο θείος λόγος· χάρη σε αυτόν υπάρχουν τα πάντα· η λογική με τον σπερματικό της λόγο αποκαλύπτει, διαβάζει το βιβλίο τη φύσεως, και αυτό ο άνθρωπος με την ηθική του διαγωγή το καταφάσκει, το αποδέχεται. Γι' αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ενάρετος άνθρωπος που δεν θα ήταν ταυτόχρονα και φυσικός κι διαλεκτικός (λογικός). Γι' αυτό είναι αδιαίρετη και η φιλοσοφία²⁸. Μέρος αυτού του αδιαιρέτου όλου είναι και η ηθική φιλοσοφία. Κέντρο της ηθικής φιλοσοφίας των Στωικών είναι όχι ο άνθρωπος ως πολίτης, όπως στον Πλάτωνα (όταν πεθαίνει ο Πλά-

27. Κ. Τσάτσος, Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων, 1962, σ. 280-281.

28. Τατάκης, ό.π., σ. 108.

τ ω ν η «πόλις», το αρχαίον άστυ, δεν έχει απλώς υποστεί έναν κλωνισμό, αλλά βαδίζει πια προς την δύση του) και εν μέρει στον Α ρ ι σ τ ο - τ έ λ η (αυτός στρέφει κιόλας την προτίμησή του λιγότερο στον πολίτη και περισσότερο στον θεωρητικό άνθρωπο, τον άνθρωπο που επιδίδεται στην θεωρητική έρευνα, αναζητά την αλήθεια για την αλήθεια και με αυτή θηρεύει την τελειώσή του, μέσα σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο) αλλά ο άνθρωπος ως άτομο, ο άνθρωπος χωρίς προσδιορισμούς²⁹. Στα προηγούμενα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα ο λόγος στο πρακτικό πεδίο εύρισκε την πληρέστερη πραγματοποίησή του στην πολιτεία· αυτή ήταν ο αποκλειστικός μεσολαβητής του ατόμου με τον Λόγο. Τώρα που ο μεσολαβητής αυτός έλειψε (η «πόλις» –και ολόκληρο το σύστημα των πόλεων στην Ελλάδα- άρχισε, στις μέρες που πρόβαλαν οι Στωικοί, να σβήνει)³⁰, έπρεπε ο άνθρωπος να συνδεθεί απ' ευθείας με τον Λόγο. Έπρεπε ο Λόγος να καταλάβει την πράξη του άμεσα και έπρεπε σύμφωνα με αυτόν να ζει. Επειδή όμως ο Λόγος είναι ο λόγος του σύμπαντος, λόγος όλου του αισθητού κόσμου, λόγος της φύσεως, και το κατά φύσιν είναι μόνον ό,τι είναι και κατά λόγον, γι' αυτό και το πράττειν (το κοινωνικώς πράττειν, το πολιτεύσθαι) πρέπει να ταυτισθεί με το κατά φύσιν ζειν. Αυτό το κατά φύσιν ή κατά λόγον ζην είναι το κατηγορικό ηθικό πρόσταγμα των Στωικών³¹: «Όμολογούμενως τή φύσει ζην»· ότι δηλαδή ο άνθρωπος πρέπει να κατευθύνει την ζωή του κατά τρόπο ομολογο προς την φύση του, προς τον λόγο της φύσεως, που είναι (κατά τον Ζ ή - ν ω ν α) το «κατ' άρετήν ζην» («προς την άρετήν ήμᾶς ή φύσις άγει»)³². Για να επιτύχει στο έργο αυτό ο άνθρωπος πρέπει πρωτίστως να έχει την ικανότητα να αισθάνεται και να αντιλαμβάνεται ποιο είναι το ο ι - κ ε ί ο ν, δηλ. εκείνο που ταιριάζει στην δική του φύση και στην φύση του κάθε όντος. Με την ικανότητα αυτή αποκτά την ο ι κ ε ί ω σ ι ν, απομένει το οικείον και πράττει το οικείο. Η ο ι κ ε ί ω σ ι ς είναι για τους Στωικούς η αρχή τη δικαιοσύνης³³. Ουσία του ανθρώπου είναι η αρετή, διάθεση και ικανότητα του ηγεμονικού της ψυχής, ένας «λόγος όμολογούμενος και βέβαιος και άμετάπτωτος». Πόσο υπεύθυνος, βέβαιος και αμετάπτωτος λόγος είναι η αρετή, το επιβεβαιώνει η γνώμη του Ζ ή - ν ω ν ο ς, ότι είναι ευκολότερο να βυθίσεις στο νερό ασκό γεμάτο αέρα, παρά να καταφέρεις με την βία έναν άνδρα «σπουδαίο» (δηλ. άνθρωπο

29. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 104.

30. Βλ. εκτενώς Π. Κ α ν ε λ λ ο π ο ύ λ ο υ, Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι ως την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ., τόμ. Α', 1963, σ. 382 εε.

31. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π., σ. 282-283.

32. Τ α τ ά κ η ς, Ζήνων ο Κιτιεύς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 124.

33. Και για τα επόμενα βλ. Τ α τ ά κ η ς, ό.π.

που πραγματώνει το ιδεώδες των Στωικών) να κάνει χωρίς την θέλησή του κάτι που δεν έχει εγκρίνει η ηθική του βούληση· είναι «ανένδοτος», λέγει ο Ζ ή ν ω ν, «καὶ ἀήσσητος ἡ ψυχὴ, ἣν ὀρθὸς λόγος δόγμασι παγίοις ἐνεύρωσε». Τόση ἦταν ἡ πίστη τοῦ Ζ ή ν ω ν ο ς πρὸς τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν ἐλευθερία που αὐτή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις ἐξωτερικὲς συνθήκες, χαρίζει στὸν ἄνθρωπο, ὥστε, ὅταν τοῦ ἀντέταξαν τοὺς στίχους τοῦ Σ ο φ ο κ λ ή: «ὅστις δὲ πρὸς τύραννον ἐμπορεύεται, κείνου ἐστὶ δούλος, ἐλεύθερος μόλη» (ὅποιος πηγαίνει σὲ τύραννο, γίνεται δούλος τοῦ, ἐστὼ καὶ ἀν φθάσει ἐλεύθερος), ἀπάντησε: «οὐκ ἔστι δούλος, ἣν ἐλεύθερος μόλη» (δεν εἶναι, δεν γίνεται δούλος τοῦ τυράννου ἀν, ὅταν φθάσει στὸν τύραννο, εἶναι ἄνθρωπος πραγματικὰ ἐλεύθερος). Φαίνεται με τρόπο συναρπαστικό ἀπὸ τὴν περίφημη αὐτὴ στιχομυθία τὸ βάθος καὶ ἡ ἐσωτερικότητα ἀλλὰ καὶ ὁ ἡρωισμὸς τῆς στωικῆς ἠθικῆς³⁴. Αὐτὴ ἡ ἠθική, αὐτὴ ἡ ἀρετὴ, εἶναι τὸ μόνον ἀληθινὸ ἀγαθόν. Ὅλα τὰ ἄλλα πρέπει νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο «ἀδιάφορα». Μόνον ἡ ἀρετὴ, ἀπαλλάσσοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ὕλης, τὸν τοποθετεῖ ἐκεῖ ὅπου κατὰ φύσιν ἀνήκει³⁵, στὴν σφαῖρα τοῦ Λόγου· ἐκεῖ ὅπου ζεῖ κυρίαρχος καὶ ἐλεύθερος. Αὐτὴ ἡ κατὰ φύσιν στάσις καὶ πράξις ἀποτελεῖ ὄχι ἀνάγκη ἀλλὰ κ α θ ή κ ο ν γιὰ τὸν ἄνθρωπο (ὁ ὅρος «καθήκον» καὶ ἡ ἐννοία τοῦ οφείλεται στὸν Ζ ή ν ω ν α)³⁶. Αὐτὴ δὲν ἀξιώνει ἡ Στοὰ ἀπλῶς τὴν συμμόρφωσιν σὲ ὅ,τι ἐπαγορεύει ὁ λόγος· ἀξιώνει καὶ τὴν «ἀπὸ διαθέσεως» εκπλήρωση τοῦ καθήκοντος. Ἡ πράξις δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς μόνον πλευρά. Εἶναι ολοκληρωμένη ἡ ἠθικὴ πράξις μόνον ὅταν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο, ἡ προαίρεσις, ἡ ἐνσυνείδητη ἀπόφασις εἶναι σύμφωνη με τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Λόγου. Οἱ Στωικοὶ διακρίνουν τὴν ἀπλή εκπλήρωση τοῦ καθήκοντος ἀπὸ τὴν ἐνσυνείδητη καὶ ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως εκπλήρωση³⁷, τὴν ὁποία ὀνομάζουν κ α τ ό ρ θ ω μ α. Ἡ διάκρισις αὐτὴ συμπίπτει με τὴν διάκρισις μεταξὺ νομιμότητος καὶ ἠθικότητος που διατυπώνει ὁ Κ a n t στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀντίληψη περὶ ἠθικῆς³⁸.

Β. Ο Σ κ ι π ί ω ν Α φ ρ ι κ α ν ό ς ο ν ε ώ τ ε ρ ο ς (S c i p i o

34. Τ α τ ά κ η ς, ὁ.π.

35. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ὁ.π., σ. 285.

36. Βλ. G. N e b e l, Der Begriff des καθήκον in der alten Stoa, "Hermes", 1935.

37. Πιθανή ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τῆς «προαιρέσεως» (ὡς «ἀρχῆς τῆς πράξεως», Ηθ. Νικομ. 1139 α 31)· βλ. σχετ. Κ. Δ ε σ π ο τ ο π ο ύ λ ο υ, Περὶ τῆς προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλη, εἰς Μελετήματα φιλοσοφίας II, 1980, σ. 135 εε· τοῦ ι δ ί ο υ, Ἡ ἀριστοτελικὴ ἐννοία τῆς προαιρέσεως, εἰς Φιλοσοφίας ἐγκώμιον, 1999, σ. 63 εε., καὶ γενικότερα τοῦ ι δ ί ο υ, Les concepts de juste et de justice selon Aristote, Arch. de Philos. du Droit, 1969, σ. 283 εε.

38. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ὁ.π., σ. 286/287· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, Ἱστορία τῆς ἐλληνι-

Africanus Minor· πλήρες όνομα *Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus*) γεννήθηκε το 185/184 ως γόνος στρατιωτικής οικογενείας και πέθανε (πιθανότατα δολοφονήθηκε από τους φανατικούς οπαδούς των Γράκχων) το 129 π.Χ. στην Ρώμη. Εξέχουσα πολιτική, στρατιωτική και πνευματική μορφή της Ρώμης επί 20 έτη. Εξελέγη συγκλητικός το 152, τιμητής το 142 και ύπατος το 136 π.Χ. Ως στρατιωτικός συνέβαλε στην επέκταση της ρωμαϊκής ισχύος στον κόσμο. Εισήλθε δύο φορές θριαμβευτής στην Ρώμη, την πρώτη ως κατακτητής της Καρχηδόνας, οπότε τερματίσθηκε ο Γ' Καρχηδονικός πόλεμος (149-146 π.Χ.), και την δεύτερη ως κατακτητής της Ισπανίας (134-133 π.Χ.). Ήδη σε ηλικία 17 ετών διακρίθηκε στην μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., την οποία διεξήγαγε νικηφόρα ο πατέρας του, *Λεόκιος Αιμίλιος Παύλος*, κατά του βασιλιά της Μακεδονίας *Περσέα*. Η μάχη εκείνη έγινε αφορμή να γνωρίσει ο νεαρός *Σκιπίων* το ελληνικό πνεύμα. Από τα λάφυρα του πολέμου ο στρατηγός πατέρας του ζήτησε να δοθεί στους δύο γιούς του η βιβλιοθήκη του νικημένου βασιλιά *Περσέα*³⁹, η οποία φαίνεται πως ήταν άρτια εξοπλισμένη, γιατί η Μακεδονική δυναστεία είχε καλλιεργήσει την ελληνική παιδεία και φιλολογία ήδη από την εποχή του βασιλιά *Αρχελάου*, προστάτη του *Ευριπίδη*. Οι γιοί του στρατηγού απέκτησαν έτσι κάτι που πρέπει να ήταν ακόμη ασυνήθιστο στην Ρώμη αυτής της εποχής –μία πραγματικά εκλεκτή επιλογή από τα καλύτερα έργα της κλασικής φιλολογίας⁴⁰. Φαίνεται ότι τα βιβλία αυτά έδωσαν αφορμή στον

κής φιλοσοφίας Α', 1975, σ. 394-395· βλ. και Α. Α. Λονγκ(-Σ. Δημόπουλος/Μ. Δραγώνα/Μονάχου), Η ελληνιστική φιλοσοφία, 1987, σ. 326-327· ειδικ. W. Schink, Kant und die stoische Ethik, "Kant-Studien" 18 (1913) 419-475. Για την ηθική φιλοσοφία της αρχαίας Στοάς βλ. και Ν. Καζάτζη, Φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας Α', 1891, σ. 136 εε.· Σούρλα, Φιλοσοφία του δικαίου-Μια ιστορική εισαγωγή Α', 2000, σ. 149 εε.· Ν. Γεωργόπουλου-Νικολάκου, Το φυσικόν δίκαιον² (1985) σ. 57 εε.· Τσέλλερ-Νέστλε (Χ. Θεοδωρίδης), Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, 1942, σ. 280 εε.· W. Windelband/H. Heimsöeth(-Ν. Σκουτερόπουλος), Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας Α', 1980, σ. 200 εε.· Brehier(-Π. Ιωαννίδης), Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1957, σ. 234 εε.· B. Russell(-Αιμ. Χουρμούζιος), Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας Α', 424 εε.· Κ. Τσαφάρα, Η ηθική φιλοσοφία της Στοάς· Ε. Σδράκα, Ο φυσικός νόμος παρά τοις Στωικοίς και τω Απ. Παύλω, 1960· A. Dyroff, Die Ethik der alten Stoa, 1897· H. v. Armin, Die Ethik des naturgemässen Lebens, "Logos" XX, 1931· E. Grumach, Physis u. Agathon in der alten Stoa, 1932· O. Rietz, Grundbegriffe der stoischen Ethik, 1933, M. Pohlenz, Grundfragen der stoischen Philosophie, 1940· J. Sauter, Die philos. Grundlagen des Naturrechts, 1932, σ. 44-54· H. Meyer, Geschichte der abendländischen Weltanschauung I, 1947, σ. 328-336· Welzel, Naturrecht u. materiale Gerechtigkeit (1962), σ. 37-47.

39. Πλουτάρχου, Αιμ. Παύλος, 28.

νεαρό Σκιπίωνα να συνδεθεί πρώτα με τον Πολύβιο, λίγο μετά την άφιξη του τελευταίου στην Ρώμη, το ίδιο έτος 167⁴¹. Ο έφηβος, μόλις 18 ετών, Σκιπίων ζητά από τον Πολύβιο με μια πραγματικά συγκινητική έξαρση⁴² να τον βοηθήσει με τα φώτα του να γίνει ένας άνθρωπος αντάξιος της οικογένειάς του και της πατρίδας του. Η ακριβής φροντίδα όλης της ζωής του στάθηκε να ανυψωθεί με την αρετή του. Η έλξη των αρετών του σχημάτισε γύρω του έναν κύκλο ανθρώπων με τις ίδιες κατευθύνσεις⁴³, ανάμεσα στους οποίους εξαιρετική θέση κατέχει ο Λαίλιος ο «σοφός» με την αρχαία σημασία του όρου, δηλ. ο άνθρωπος που θέλει ομολογή με την γνώση την πράξη του⁴⁴. Ο κύκλος δημιουργήθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερα εύφορο κλίμα. Η Ρώμη είχε αρχίσει να υποκύπτει, νικήτρια και κοσμοκράτειρα, στον λόγο και στο πνεύμα των Ελλήνων που είχαν μπει παντού και που η φωνή τους δέσποζε⁴⁵. Η κατακτημένη Ελλάδα είχε αρχίσει να κατακτά τον άγριο νικητή, φέρνοντας τον πολιτισμό στο αγροίκο Λάτιο, όπως θα πει αργότερα ο Οράτιος⁴⁶. Πλήθος Έλληνες και μάλιστα διανοούμενοι έπαιρναν τον δρόμο για την Ρώμη, που, ύστερα από την καταστροφή της Καρχηδόνας και την κατοχή της Ελλάδας, είχε γίνει το κέντρο του κόσμου. Ο πατέρας του Παναταίου, ο Νικαγόρας, είχε λάβει μέρος σε μια πρεσβεία των Ροδίων στην Ρώμη. Το ίδιο και ο ένας από τους δύο δασκάλους του Παναταίου, ο Κράτης ο Μεγαλώτης, σταλμένος από τον Αττάλο. Το έτος 155 π.Χ. οι Αθηναίοι για να υποστηρίξουν ένα αίτημά

40. H. Rose(-K. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας² (1993), σ. 100.

41. «Ἡ καταρχὴ τῆς συστάσεως [τῆς φιλίας] ἐγεννήθη τοῖς προειρημένοις, ἐκ τινος χρήσεως βιβλίων καὶ τῆς περὶ τούτων λαλιᾶς», λέει ο ίδιος ο Πολύβιος, ΛΑ' 23, 4.

42. Βλ. την ωραία διήγηση του Παν. Κανελλόπουλου, ό.π., σ. 1099-1101, που στηρίζεται στις αφηγήσεις του Πολυβίου.

43. Για τον «Κύκλο του Σκιπίωνα», τα μέλη, την ιδεολογία και την επίδρασή του στον πολιτισμό της Ρώμης βλ. πρόσφατα Δ. Κ. Βελισσαρόπουλου, Ρωμαίοι και Έλληνες, τόμ. Β': Η διείσδυση της ελληνικής παιδείας στη Ρώμη, εκδ. Δωδώνη, 1997, σ. 68-90· και από την πλούσια ξένη βιβλιογραφία βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 540 εε. με τους παραπεμπόμενους στην σημ. 58· επίσης D u l c k e i t / S c h w a r z / W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte⁸ (1989) 30, 169 ε· S c h u l z, Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 32, 74· W. N e s t l e, Griech. Geistesgeschichte, 1944, σ. 379 εε., 382, 429· R o s e (-K. Γρόλλιος), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας Α', 1993, σ. 99 εε· E. K e n n e y / W. C l a u s e n (-Πίκουλα/Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 32, 185.

44. Τατάκης, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Στοάς, εις Μελέτες, ό.π., σ. 128, 136.

45. Παν. Κανελλόπουλος, ό.π., σ. 1109.

46. Episgt. II, 1, 15 b: "Craecia capta ferum victorem cepit, et artes intulis agresti Latio".

τους, έστειλαν στην Ρώμη ως πρέσβεις τους τρεις διασημότερους φιλοσόφους που δίδασκαν τότε στην Αθήνα, τους επικεφαλής τριών μεγάλων φιλοσοφικών σχολών (των τριών από τις τέσσερις που λειτουργούσαν στο άστυ), τον ακαδημαϊκό Κ α ρ ν ε ά δ η, τον στωικό Δ ι ο γ έ ν η τ ο ν Β α β υ λ ώ ν ι ο (τον έτερο δάσκαλο του Π α ν α ι τ α ί ο υ) και τον περιπατητικό Κ ρ ι τ ό λ α ο (μόνον επικούρειο δεν έστειλαν οι Αθηναίοι). Μόλις έφθασαν οι τρεις φιλόσοφοι στην Ρώμη «εὐθύς .... οἱ φιλολογώτατοι τῶν νεανίσκων ἐπὶ τοὺς ἄνδρας ἵκεντο, καὶ συνῆσαν ἀκροώμενοι καὶ θαυμάζοντες αὐτούς⁴⁷». Ο Κ α ρ ν ε ά δ η ς μιλούσε βίαια και ορμητικά, ο Κ ρ ι τ ό λ α ο ς με τρόπο κομψό και λείο και ο Δ ι ο γ έ ν η ς με μέτρο και νηφαλιότητα. Τέτοια ήταν η επίδραση που κατάφεραν να ασκήσουν, προ πάντων ο Κ α ρ ν ε ά δ η ς, ώστε οι νεαροί Ρωμαίοι «τῶν ἄλλων ἡδονῶν καὶ διατριβῶν ἐκπεσόντες» κυριεύθηκαν με ενθουσιασμό για την φιλοσοφία⁴⁸. Ο Σ κ ι π ί ω ν και ο Λ α ί λ ι ο ς παρακολούθησαν τότε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις διαλέξεις του Δ ι ο γ έ ν ο υ ς τ ο υ Β α β υ λ ω ν ί ο υ. Την προσοχή τους τράβηξε περισσότερο η στωική φιλοσοφία. Γιατί μέσα στην πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής η φιλοσοφία αυτή ήταν η «τρίτη μεγάλη θέση»⁴⁹ ανάμεσα σε δύο άλλες ακραίες τάσεις: ενός κύματος σνομπισμού (που εξέθρεψε η γοητεία του νέου, η αναγνώριση ότι ο ελληνικός πολιτισμός που γνώριζαν ήταν αιώτερος από τον δικό τους) και μιας κινήσεως σωβινιστικής, εχθρικής προς κάθε τι ελληνικό από το 190-160 π.Χ. κάτω από τα κηρύγματα του Κ ά τ ω ν ο ς για το mos maiorum, τα πάτρια ήθη⁵⁰. Ο Σ κ ι π ί ω ν και ο Λ α ί λ ι ο ς διείδαν ότι η σωστή θέση βρισκόταν στην «μέση», δηλ. στην στωική φιλοσοφία, επειδή αυτή σεβόταν και εξηγούσε την παράδοση, αλλά δίδασκε και την κοινωνική αρετή και την βασιλεία της δικαιοσύνης και έβλεπε την ζωή σαν μια μακριά σειρά από «καθήκοντα» που πρέπει να εκπληρωθούν. Έτσι άρχισε να σχηματίζεται ο κύκλος από τους πιο εκλεκτούς Ρωμαίους πολίτες. Ο κύκλος (ο θ ί α σ ο ς, grex, όπως τον ονομάζει ο Κ ι κ έ ρ ω ν⁵¹) μπορεί να είχε αρχίσει να σχηματίζεται όταν ο Π α ν α ι τ ι ο ς, αφού είχε συμπληρώσει τις σπουδές του στην Αθήνα, ταξίδευσε στην Ρώμη, όπου συνδέθηκε με τον Σ κ ι π ί ω ν α και έγινε η ψυ-

47. Π λ ο υ τ ά ρ χ ο υ, Κάτων ο πρεσβύτερος XXII, 2.

48. Π α ν. Κ α ν ε λ λ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 1110· βλ. και Β ε λ ι σ σ α ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 84 εε.

49. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 134-137.

50. Για τα δύο αντίπαλα τούτα ρεύματα βλ. χαρακτηριστικά Χ ρ. Κ α π ν ο ύ κ α γ ι α, Οι ηγήτορες της αρχαίας Ρώμης και οι νεωτερισμοί, Επιστ. Επετ. Φιλολ. Σχολής Παν/μίου Αθηνών, 1938, σ. 81-112.

51. De amicitia 69, in nostro, ut ita dicam, grege. Σημαντικά ονόματα αυτού του «θιάσου» μιλούν στον διάλογο "De re publica" του Κ ι κ έ ρ ω ν ο ς.

χή του κύκλου με την διδασκαλία και με το ήθος του (144-130 π.Χ.). Ο Παναιτίος, με την πλατειά του μόρφωση και το βαθύ φιλοσοφικό του μάτι, ξεκαθάρισε τις κατευθύνσεις του κύκλου και του έδωσε βαθύ πνευματικό και ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Κάτω από την πνοή του κύκλου αυτού διαμορφώθηκε ο ρωμαϊκός πολιτισμός σε ό,τι ιδιαίτερο και άξιο είχε. Ο κύκλος έγινε η ζωογόνος και φωτεινή πηγή από όπου βγήκαν και στην οποία με θαυμασμό έστρεψαν τα βλέμματά τους οι πνευματικές προσωπικότητες που τίμησαν την Ρώμη όσο και οι μεγάλοι στρατηγοί της. Ο κύκλος έδωσε στους Ρωμαίους αυτό που τους έλειπε, την καθαρότερη συνείδηση του εαυτού τους, την συνείδηση της αποστολής τους, και στάθηκε η αφετηρία για την πνευματική τους παράδοση⁵². Ο Κικέρων, που θεωρεί τον εαυτό του, έναν αιώνα αργότερα, πραγματικό παιδί του κύκλου και συνεχιστή του έργου του, μας λέγει ότι οι άνθρωποι εκείνοι (ο κύκλος δηλαδή) «συνένωσαν την παιδεία της πατρίδας τους και των προγόνων τους με την ξένη διδασκαλία του Σωκράτη». Ότι οι βλέψεις τους ήταν βαθειά πρακτικές. Ήθελαν να γίνουν όχι φιλόσοφοι, αλλά να χρησιμοποιήσουν την φιλοσοφία για να γίνουν καλύτεροι άνθρωποι και πολίτες⁵³. Το όνειρο του Σκιπίωνος και του κύκλου του ήταν να επωφεληθούν από την ρωμαϊκή ισχύ και να την χρησιμοποιήσουν για μία αναγέννηση της ανθρωπότητας με την ηθική ακτινοβολία φωτισμένων ανθρώπων που θα έπαιρναν στα χέρια τους την εξουσία. Είναι το παλαιό όνειρο του Πλάτωνος και τώρα των Στωικών⁵⁴. Τα έργα του Παναιτίου «Περί Σωκράτους και των σωκρατικών» και το αριστούργημά τους «Περί του καθήκοντος» (που το περιεχόμενό του αποδίδει ο Κικέρων στα δύο πρώτα βιβλία του De officiis⁵⁵, ένα έργο εξ ολοκλήρου στωικό, αφού και το τρίτο βιβλίο του αποδίδει την διδασκαλία του Ποσειδωνίου για την σχέση καθήκοντος και συμφέροντος) ανταποκρίνονται ακριβώς στις παραπάνω κατευθύνσεις του κύκλου, τις οποίες ενέπνευσαν και διαμόρφωσαν. Οι νομομαθείς της περιόδου εκείνης ήταν σχεδόν όλοι στωικοί και οι πιο πολλοί ανήκαν στον ίδιο κύκλο, όπως ο Κόϊντος Αιμίλιος Τυβέρων (Tubero), ύπατος το 118 π.Χ., φλογερός στωικός (γι' αυτόν έγραψε ο Παναιτίος φιλοσοφικό έργο με μορφή επιστολής), συγγραφέας μεταξύ άλλων και μιας πραγματείας «Περί του αξιώματος του δικαστή», στην οποία συμ-

52. Τατάκης, ό.π., σ. 137.

53. Τατάκης, ό.π., σ. 138.

54. Τατάκης, ό.π., σ. 139· Rose(-Γρόλλιος), ό.π., σ. 101· Hampl, "Stoische Staatsethik" und frühes Rom, εις R. Klein (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-Darmstadt, 1966, σ. 116 εε.

55. Βλ. σχετ. Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 282 εε.

φιλίωνε τις δικανικές γνώσεις του με το στωικό δόγμα⁵⁶, ο Κ ό ῖ ν τ ο ς Μ ο ύ κ ι ο ς Σ κ α ι β ό λ α ς (Q.M. Scaevola), ύπατος το 95 π.Χ., που έγραψε 18 βιβλία για το αστικό δίκαιο και ένα βιβλίο για τους «όρους», δηλ. τους νομικούς ορισμούς, ο Π ό μ π λ ι ο ς Ρ ο υ τ ί λ ι ο ς Ρ ο ύ φ ο ς (P.R. Rufus), ύπατος το 105 π.Χ., κ.ά⁵⁷.

Γ. Ο Π α ν α ί τ ι ο ς, γιός του Νικαγόρα, γεννήθηκε γύρω στο 180 π.Χ. στην Ρόδο. Καθοριστικές για την φιλοσοφική του πορεία ήταν οι σπουδές του πρώτα στην Πέργαμο και μετά στην Αθήνα. Στην Πέργαμο (που οι Ατταλίδαι, οι βασιλείς της, ήθελαν να την αναδείξουν κέντρο ε-φάμιλλο ή ανώτερο από την Αλεξάνδρεια) μαθήτευσε κοντά στον Κ ρ ά τ η τ α τ ο ν Μ α λ λ ώ τ η, στωικό γραμματικό, αντίπαλο του Α ρ ί σ τ α ρ χ ο υ τ ο υ Σ α μ ό θ ρ α κ ο ς, του γραμματικού που δίδασκε στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας. Στην Αθήνα διάλεξε την Στωική Σχολή, για να συμπληρώσει τις ανώτερες σπουδές του και είχε δασκάλους πρώ-τα τον Δ ι ο γ έ ν η τ ο ν Β α β υ λ ώ ν ι ο και ύστερα τον Α ν τ ί π α τ ρ ο από την Ταρσό. Η Αθήνα ήταν και τότε η έδρα της φιλοσοφίας, αλ-λά μέσα σε ένα άλλο ιστορικό περιβάλλον. Η πόλις είχε χάσει την αυθυ-παρξία της και μαζί της και το άτομο το σχήμα μέσα στο οποίο ως κύτ-ταρο είχε ενταχθεί και τώρα απέμεινε μόνο του. Γύρω του υπήρχε το α-χανές του χώρου όπου βασιλευε ο Αλεξάνδρος και οι επίγονοί του, ολό-κληρος ο γνωστός ανατολικός κόσμος. Το άτομο έμεινε ουσιαστικά μόνο του μέσα στον κόσμο της ιστορίας ("magna civitas magna solitudo", με-γάλη πολιτεία μεγάλη ερημιά)⁵⁸. Ο φιλοσοφικός στοχασμός υπέστη τον αντίκτυπο της κοσμοϊστορικής αυτής αλλαγής και στράφηκε στην μελέτη των προβλημάτων του ατόμου, της ατομικής πράξεως⁵⁹. Πως πρέπει να διαμορφωθούν οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων μεταξύ τους, είναι

56. B r e h i e r (-Ιωαννίδης), ό.π., σ. 289.

57. Βλ. W i e a c k e r, Die röm. Juristen in der politischen Gesellschaft des 2. v. Jh., Fg. v. Lübtow, 1970, σ. 194 εε.· του ι δ ί ο υ, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, § 33 III. -Κάποιοι άλλοι πάντως νομικοί, επίσης στωικοί, προήλθαν -όπως φαίνεται να προκύ-πτει από νεώτερες έρευνες (βλ. B e h r e n d s T. Gracchus und die Juristen seiner Zeit, εις Das Profil der Juristen, Symposium Wieacker, 1980, σ. 57, 70)- από έναν άλλο πυρήνα, στενότερα νομικό και με μικρότερη ακτινοβολία, το περιβάλλον του Μ. Μ ο ύ - κ ι ο υ, όπου ανήκαν και οι Μ. Ι. B r u t u s και Μ. Μ a n i l i u s, περιβάλλον που γεννήθηκε από την επαφή με την στωική φιλοσοφία ιδίως του φυσικού δικαίου του Α ν τ ι π ά τ ρ ο υ τ ο υ Τ α ρ σ έ α, ενός τρίτου δασκάλου του Π α ν α ι τ ί ο υ. - Για την ελληνομάθεια των ρωμαίων νομικών βλ. γενικά και Μ π ό σ δ α, Σοφία ελλη-νική και ρωμαϊκή νομική σκέψη, EEN 1987, 5, 9-12· Η. H ü b n e r, Die röm. Juri- stenausbildung, Gedächtnisschrift für R. Schmidt, 1966, σ. 551 εε.

58. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π.

59. Κ. Τ σ ά τ σ ο ς, ό.π.

τώρα το ηθικό πρόβλημα της εποχής. Και πως οι σχέσεις των απομονωμένων ατόμων προς τα αχανή κράτη των Μακεδόνων, προς την ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τελικά προς την ανθρωπότητα, είναι το πολιτικό πρόβλημα της εποχής⁶⁰. Την στροφή προς τις νέες αυτές αναζητήσεις εκφράζουν οι δύο φιλοσοφικές σχολές, που έχουν ακόμη έδρα τους την Αθήνα, αλλά οι ιδρυτές και ηγέτες του προέρχονται από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο: η Στοά, που ιδρύθηκε από τον Ζήνωνα που κατάγεται από το Κίτιο της Κύπρου (340-265 π.Χ.), και ο Κήπος, που δημιουργήθηκε από τον Επίκουρο που γεννήθηκε στην Σάμο (341-270 π.Χ.). Από τις σχολές αυτές σημαντικότερη είναι η στωική. Και οι δύο σχολές βρίσκουν την λύση πρωτίστως του ηθικού προβλήματος μέσα στον άνθρωπο. Αλλά ενώ οι Επικούρειοι, θεωρώντας ότι υπέρτατο αγαθό είναι η ηδονή (η ηδονή εκείνη που χαρίζει στον άνθρωπο την αταραξία της ψυχής) και ότι στο αγαθό αυτό μπορεί να οδηγήσει μόνον η απραγμοσύνη και ο ησυχασμός, αποτρέπουν τον άνθρωπο από την δράση («λάθε βιώσας»), οι Στωικοί, επειδή πιστεύουν ότι υπέρτατο αγαθό είναι η αρετή αυτή καθ' εαυτή, που δεν είναι ανάγκη αλλά «καθήκον» που επιβάλλει ο Λόγος, προτρέπουν τον άνθρωπο –αντίθετα– σε αδιάκοπη και έντονη δράση («αἰὲν ἀριστεύειν»). Ο Παναίτιος εκλέγει την στωική φιλοσοφία και αυτή η εκλογή είναι το γεγονός της ζωής του. Μετά την κρίσιμη αυτή εκλογή, ο Παναίτιος ακολουθώντας τα ίχνη της μοίρας του και οδηγούμενος από την καλλιεργημένη διαίσθησή του πήρε τον δρόμο για την Ρώμη (άγνωστο όμως πότε ακριβώς), όπου εισήλθε στον κύκλο του Σκιπίωνα, γιατί νομίζει ότι με τους άνδρες που περιστοιχίζουν τον πορθητή της Καρχηδόνας θα μπορέσει να κάνει πράξη τις αντιλήψεις του και να βελτιώσει την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων⁶¹. Ο Παναίτιος δίδαξε την στωική φιλοσοφία αλλά με νέο τρόπο, απομακρυνόμενος από την παλαιά Στοά και μετασχηματίζοντας το στωικό σύστημα, έτσι ώστε να μπορεί ακόμα και στους πρακτικούς Ρωμαίους να είναι οδηγός στην ζωή και στην πολιτική δράση. Γι' αυτό και η διδασκαλία του είχε μεγάλη απήχηση και σε πολιτικούς, τους καλύτερους της εποχής, εκτός από τον ίδιο τον Σκιπίωνα π.χ. και στον Τιβέριο Γράκχο, τον μεγάλο κοινωνικό μεταρρυθμιστή⁶². Ο Παναίτιος επανέρχεται στην παράδοση της αττικής φιλοσοφίας και ιδίως στον Πλάτωνα. Επανέρχεται στον δυισμό μεταξύ του αλόγου και ελλόγου τμήματος της ψυχής και διδάσκει ότι το άλογο τμήμα (η «φύσις») πρέπει να πειθαρχεί

60. Κ. Τσάτσος, ό.π., σ. 277/278.

61. «Πολύβιος καὶ Παναίτιος τῇ Σκιπιώνος εὐνοίᾳ πρὸς αὐτοὺς μεγάλα τὰς πατρίδας ὠφελήσαντες», Πλούταρχος, Ἠθικ. 814 Β.

62. Τσέλλερ-Νέστλε, ό.π., σ. 318.

στα προστάγματα του λογικού (στο «ήγεμονικόν»). Αναγνωρίζει όμως ότι οι ορμές έχουν εμφυτευθεί στην ανθρώπινη ψυχή από την φύση και γι' αυτό δεν πρέπει να εκριζωθούν αλλά να εναρμονισθούν με τα κελεύσματα του λόγου. Το «όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», δηλ. το ζην κατά λόγον (αφού «φύσις» και «λόγος» –«είναι» και «δέον»– ταυτίζονται) της παλαιάς Στοάς γίνεται τώρα «ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἐκ φύσεως ἀφορμάς»⁶³. Η λέξη «αφορμή» σημαίνει στην συνήθη γλώσσα, εκείνο από το οποίο αφορμάται κάποιος· αφορμή είναι π.χ. για τον εμπορευόμενο το χρηματικό κεφάλαιο που κατέχει, για τον στρατηγό η βάση των επιχειρήσεών του, για τον δραματουργό η ύλη του μύθου. Για την ηθική ζωή «αφορμές» είναι οι προδιαθέσεις που μας έχει δώσει η φύση, η ατομικότητά μας, η «οἰκεία φύσις» κατὰ Π λ ά τ ω ν α⁶⁴. Ο Π α ν α ί τ ι ο ς συμφωνεί με τον Ζ ή ν ω ν α και τους άλλους Στωικούς ότι η βάση της ηθικής συμπεριφοράς είναι η ηθική φύση του ανθρώπου⁶⁵, αλλά τονίζει επίσης με έμφαση το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος έχει δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Εισάγει ως κριτήριο του δέοντος την αυτογνωσία, μία έννοια που είχε ηθική σημασία για τους Έλληνες ήδη από τον 6^{ον} αι. Πρέπει να ενεργούμε έτσι, ώστε η συμπεριφορά μας να συμφωνεί με την ανθρώπινη φύση γενικά και με την δική μας ιδιαίτερη φύση ειδικότερα⁶⁶. Από τον καθένα πρέπει να απαιτούμε να συμμορφωθεί προς τον παγκόσμιο λόγο, στηριζόμενος όπως στις ατομικές του προδιαθέσεις, δηλ. να προαγάγει την ατομικότητα σε προσωπικότητα⁶⁷. «Γένοι' οἷος ἐσσί»⁶⁸. Ο Αχιλλεύς πρέπει να είναι πλήρως Αχιλλεύς και ο Οδυσσεύς σε τέλειο βαθμό Οδυσσεύς. Δεν είναι δυνατό ούτε ωφέλιμο να προβάλουμε σε αυτούς κάποιο γενικό και αόριστο ιδανικό της προσωπικότητας. Πρότυπο του στωικού σοφού δεν είναι τώρα –όπως στην παλαιά Στοά– η «τέλεια αρετή», ο τέλειος λόγος, που είναι ισόθειος· τέλειος λόγος δεν υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων, αφού οι άνθρωποι κατέχουν ατελή μόνον λόγον, ανάλογα με τον βαθμό και το είδος των φυσικών τους προδιαθέσεων. Η ακραία περί αγαθού θεωρία της παλαιάς Στοάς μεταβάλλεται, πολλά α-

63. Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Στρωματεῖς 2, 129.

64. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 408/409.

65. Κ ι κ έ ρ ω ν, De officiis 1, 107.

66. L o n g, ό.π., σ. 337.

67. Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 409.

68. Πρόκειται για το περίφημο ρητό του Δέλφιου Απόλλωνα. Κάπως παραλλαγμένο το συναντούμε στον «Προμηθεά Δεσμώτη» του Α ι σ χ ύ λ ο υ, στ. 301: «Γίγνωσκε σαυτόν .....». Επίσης στον Π λ ά τ ω ν α, Πρωταγ. 343 Β: «...ἃ οὔτοι (οἱ επτά σοφοί) καὶ κοινῇ ξενελθόντες ἀπαρχὴν τῆς σοφίας ἀνέθεσαν εἰς τὸν νεῶν τὸν ἐν Δελφοῖς, γράψαντες ταῦτα, ἃ δὴ πάντες ὕμνοῦσι, γνῶθι, σαυτόν καὶ μηδὲν ἄγαν». Και ακριβῶς στον Π ί ν δ α ρ ο, Πυθ. II στ. 131: «Γένοι' οἷος ἐσσί μαθῶν». ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

πό τα αδιάφορα αγαθά κηρύσσονται τώρα χρήσιμα για την επίτευξη της αρετής και εισάγεται διαβάθμιση αυτών, εφ' όσον κάποια από αυτά θεωρούνται προτιμητέα⁶⁹. Ο Παναιτίος δεν μιλά για «τέλεια αρετή» αλλά για «όμοιώματα αρετής»⁷⁰. Η προθεσμία του Παναιτίου να δεχθεί τα «όμοιώματα τῆς ἀρετῆς» αντιπροσωπεύει μία μεθοδολογική παραχώρηση, που έκανε τον Στωικισμό λιγότερο αυστηρό και περισσότερο ανθρώπινο⁷¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυστηρότητας της ηθικής της αρχαίας Στοάς είναι τα λεγόμενα «παράδοξα»: δεν υπάρχουν βαθμίδες αρετής ή κακίας· όλοι οι άνθρωποι εκτός από το σοφό είναι παράφρονες· όλες οι κακές πράξεις είναι εξίσου κακές⁷². Ο Παναιτίος συμφωνούσε με τους προκατόχους του ότι τέτοιες προτάσεις είναι ορθές από την άποψη της τέλει αρετής. Υποστήριζε όμως ότι είναι εντελώς άχρηστες για τους σκοπούς της καθημερινής ζωής και της ηθικής παιδείας⁷³. Έτσι εγκαταλείπεται η ηθική ακαμψία, στην οποία είχε οδηγήσει ο απόλυτος ορθολογισμός, και ο άνθρωπος αρχίζει να κρίνεται με ανθρωπινότερα μέτρα. Στον λόγο του Pro Murena ο Κικέρων αντιπαραθέτει στην άκαμπτη σκληρότητα του Κάτω τον ήρεμο και ευγενικό ανθρωπισμό του Παναιτίου και την κατευναστική επίδρασή του στον Σκιπίωνα⁷⁴. Ο στωϊκός homo romanus του Κάτω ος (πλάσμα του ορθόδοξου στωικισμού) δίδει την θέση του σε ένα νέο homo humanus. Μέσα στον κύκλο του Σκιπίωνα μια νέα λέξη γεννιέται: humanitas⁷⁵.

II. Μέσα σε αυτό το κλίμα εκδηλώνεται και η ειδικότερη επίδραση

69. Λούβαρις, Ιστορία της φιλοσοφίας Α', 1933, σ. 117.

70. «Επειδή οι άνθρωποι με τους οποίους ζούμε δεν είναι τέλει και αληθινοί σοφοί, αλλά άνθρωποι που πράττουν σωστά αν διαθέτουν ομοιώματα αρετής, νομίζω πως εξυπακούεται ότι δεν θα πρέπει να μένουμε εντελώς αδιάφοροι απέναντι σε εκείνον που εμφανίζει κάποια ένδειξη αρετής», Κικέρων, De officiis 1, 46.

71. Long, ό.π., σ. 334/335.

72. Τούτο επισημαίνει και ο Κ. Δεσποτόπουλος, Η έννοια της αρετής, εις Μελετήματα ηθικής, 1976, σ. 128, 139 (=Ηθικά Β', 1962, σ. 19, 30), παραπέμποντας στον Διογ. Λαέρτιο VII 1, 127: «Μηδέν μεταξύ είναι αρετής και κακίας».

73. Long, ό.π., σ. 335.

74. Για την ελληνική παιδεία και τις ελληνικές γενικά επιδράσεις στα έργα του βλ. Κ. Τσάτσου (Μετάφραση, εισαγωγικά σημειώματα και σχόλια), Κικέρων, έκδ. «Εστίας», χ.χρ.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., Μέρη Β'-Ζ' Παν. Φούγρια, Κικέρων, ο ελληνολάτρης φιλόσοφος ρήτορας, εκδ. «Νέα Σύνορα», 2001· M. v. Albrecht (επιμ. Δ. Νικήτα), Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας I² (1999) 584-640 (επισκόπηση του όλου έργου, πηγές, επιδράσεις και εκτενής βιβλιογραφία).

75. Κ. Γεωργούλης, ό.π., σ. 403 εε.· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 88 εε.· Brehier, ό.π., σ. 291· Τσέλλερ-Νέστλε, ό.π., σ. 318· Νέστλε(-Α. Γεωργίου), Από τον μύθο στον λόγο Β', 1999, σ. 800· E. Kenney/W. Clausen(-Θ. Πίκουλας/Α. Σιδέρη-Τόλια), Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας, 1998, σ. 185.

της στωικής φιλοσοφίας στο πεδίο του δικαίου και μάλιστα στην ίδια την έννοια του δικαίου κατά τον ορισμό του Κέλσου. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, το δίκαιο (ius) είναι bonum et aequum («καλόν καὶ ἴσον»). Bonum et aequum είναι λέξεις ρωμαϊκές, αλλά απηχούν ελληνικές παραστάσεις περί δικαιοσύνης, που εισήλθαν στην Ρώμη μέσω του κύκλου του Σκιπίωνος και προσέλαβαν περιεχόμενο που προσιδίαζε στον πραγματισμό των Ρωμαίων. Αποτελούν έκφραση της νέας ιδέας που κυριαρχεί πλέον, με κέντρο την διδασκαλία του Παναίτιου, στο στερέωμα της Ρώμης· της humanitas. Ποιο είναι το περιεχόμενο των νέων αυτών εννοιών και πώς στην διαμόρφωσή τους επέδρασε η ιδέα της humanitas;

Α. Κατ' αρχήν, με την έκφραση bonum et aequum αποδίδεται η αντίληψη των Ρωμαίων για το δίκαιο ως εκδήλωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης. Οι Ρωμαίοι δεν κλίνουν ποτέ προς μία καθαρά φορμαλιστική αντίληψη του δικαίου. Πουθενά δεν συναντά κανείς την παράσταση ότι το δίκαιο, όταν παράγεται με μια ορισμένη διαδικασία, μπορεί να έχει ένα οποιοδήποτε περιεχόμενο. Οι Ρωμαίοι νομικοί έχουν ως βάση την παράσταση ενός δικαίου με ουσιαστικό περιεχόμενο, προσανατολισμένο στην ιδέα της δικαιοσύνης⁷⁶. Αυτό ακριβώς εκφράζεται με τις λέξεις boni et aequi του ορισμού του Κέλσου. «Πράγματι οι Ρωμαίοι νομικοί», λέει ο M. v. A l b e r t⁷⁷, «παρά την υψηλή τους εκτίμηση για την μοναδικότητα και υποκειμενικότητα του ατόμου, δεν έγιναν βολουνταριστές, νομιναλιστές ή θετικιστές του δικαίου και της ηθικής. Δεν αποδέχονται ούτε τον απλώς τυπικό προσδιορισμό του δικαίου ούτε την αντίληψη ότι το δίκαιο θα μπορούσε να έχει ένα τυχαίο περιεχόμενο, αρκεί μόνο να παράγεται με βάση τις προβλεπόμενες διατάξεις»⁷⁸. Bonum et aequum είναι, λοιπόν, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης και ως τέτοια

H. M a y e r, ό.π., σ. 350· N e s t l e, Griechische Geistesgeschichte, 1944, σ. 382. Γενικότερα για τον Παναίτιο βλ. ιδίως B. T a t a k i s, Panétius de Rhodes, le fondateur du Moyen Stoicisme κλπ., Paris 1931· επίσης L a t a k i s, Panétius de Rhodes, Paris 1931· P. P h i l l i p p s o n, Das sittlich Schöne bei Panaitios, "Philologus", 1930· M. P o h l e n z, Antikes Führertum, Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios, 1934· G. I b s c h e r, Der Begriff des Sittlichen in der Pflichtlehre des Panaitios, 1934· Βελισσαρόπουλος, ό.π., σ. 718 εε.

76. M a y e r-M a l y, Vom Rechtsbegriff der Römer, ÖsterZ für ö. Recht IX (1958/59) 151, σ. 155 εε· K a s e r, Das Römische Privatrecht I² (1971) σ. 194· R. M a r c i c, Geschichte der Rechtsphilosophie, 1971, σ. 220 (και 209-210).

77. Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας (επιμ. Δ. Νικήτα) I², Παν/κές εκδ. Κρήτης, 1999, σ. 715.

78. Και ο v. A l b e r c h t, ό.π., συνεχίζει: «Μολονότι οι νομικοί απεχθάνονται ευτυχώς τα μεγάλα λόγια, δεν υπάρχει εν τέλει γι' αυτούς θετικό δίκαιο που να μην

καλύπτουν όλη την έκταση του δικαίου. Αλλά –πρέπει τώρα να προσθέσουμε– κριτήρια διαφορετικά μεταξύ τους από την άποψη ότι το καθένα από αυτά συνδέεται –για να εκφρασθούμε με σύγχρονη ορολογία– με διαφορετικές πράξεις δικαίου: το *bonum* με υποτακτικές και το *aequum* με εξουσιαστικές πράξεις δικαίου⁷⁹. Το *bonum* αναφέρεται στην συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως ατομικών υποκειμένων της πράξεως, το *aequum* αφορά την συμπεριφορά των κοινωνιών του δικαίου ως συλλογικών υποκειμένων της πράξεως⁸⁰ και πιο συγκεκριμένα ως υποκειμένων της πολιτειακής εξουσίας, νομοθετικής και δικαστικής. Οι μεν εξουσιαστικές πράξεις τέμνουν κάθετα τον χώρο του δικαίου, οι δε υποτακτικές τον διατρέχουν οριζόντια, και οι μεν όμως και οι δε εμπνέονται από την ίδια ιδέα, την *humanitas*. *Bonum et aequum* κατέχουν και τα δύο σπουδαία θέση στην νομική ζωή και την νομική σκέψη των Ρωμαίων αλλά, σύμφωνα με την προέλευσή τους, διαφορετική το καθένα και σε διαφορετικό επίπεδο⁸¹.

Β. *Bonum* είναι η τυπική ρωμαϊκή αρετή της αξιοπιστίας και της σταθερότητας του χαρακτήρα⁸² αλλά και η ηθικώς αδιάβλητη συμπεριφορά⁸³

εξαρτάται από το προστατικό δίκαιο (φυσικό δίκαιο και *ius gentium*) προβαλλονται στην αρχή των *Institutiones* του Γ α' τί ο υ όπως και των *Digesta*: το ισχύον δίκαιο πρέπει να ανταποκρίνεται στους *boni mores*. Ο Κ ο ν σ τ α ν τ ί ν ο ς Μ ο υ κ ι ο ς Σ κ α ι β ό λ α ς, ερμηνεύει τα *boni indicia* (που δημιουργήθηκαν από τον ρωμαϊκό κόσμο των αξιών) με την ανθρώπινη *societas vitae* (Κ ι κ. off. 3, 70). Η πίστη προς την προστατευτική τάξη του δικαίου, η οποία αποτελεί τον συνεκτικό δεσμό της κοινότητας, αποτελεί κάτι περισσότερο από μιάν άλλη έκφραση της εξάρτησης των νομικών από τον αυτοκράτορα: γιατί κατ' αρχήν ακόμη και ο κυβερνήτης υπόκειται στο νόμο και αυτό παρά τη νομική ισχύ των διαταγμάτων του. Η αυτοκρατορία είναι, ιδεολογικά, ένα κράτος δικαίου: οι κάτοικοί της θα μπορούσαν να τη θεωρούν παρόμοια με μία στωική *consociatio humana*».

79. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που απαρτίζουν την εξουσία της πολιτείας και έχουν ως υποκείμενο την ίδια την πολιτεία, δηλ. τα όργανά της. Υποτακτικές πράξεις είναι οι πράξεις των εξουσιαζομένων από την εξουσία της πολιτείας, που τελούνται κατά τους ορισμούς των εξουσιαστικών πράξεων. Εξουσιαστικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται από τα όργανα της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας. Υποτακτικές πράξεις είναι εκείνες που τελούνται αυτόνομα από το κάθε άτομο μέσα στα όρια που καθορίζουν τα όργανα της πολιτείας· βλ. Κ α ρ ά σ η, ΓενΑρχΑστΔ-Δικαιοπραξία Ι, 1996, αρ. Α 46-48.

80. Για την διάκριση ατομικού και συλλογικού υποκειμένου της πράξεως δικαίου βλ. Κ α ρ ά σ η, ό.π., αρ. Α 41-42.

81. S t r o u x, Die griechische Einflüsse auf die Entwicklung der röm. Rechtsw., εις Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949, σ. 105.

82. P r i n g s h e i m, ό.π., σ. 183· έτσι και M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 158· K a s e r, ό.π., σ. 194.

83. K a s e r, ό.π.

με μέτρο όμως όχι την απόλυτη τελειότητα, που προκύπτει από την φύση και την λογική, αλλά μία σχετική τελειότητα που προσδιορίζεται από τις ατομικές προδιαθέσεις και δυνατότητες. Είναι τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού ήθους, που αποδίδονται στον “*vir bonus*”⁸⁴, π.χ. τον *bonus pater familias*⁸⁵. Η επιρροή είναι σαφώς στωική, στο πνεύμα ακριβώς της Μέσης Στοάς. Βέβαια και στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η⁸⁶ συναντάται η έκφραση «άνηρ σπουδαῖος» κατά την συζήτηση περί του αληθούς και του αληθοφανούς αγαθού. Ο «άνηρ σπουδαῖος» διακρίνεται από το ότι αναγνωρίζει πάντοτε ορθά το αληθινά αγαθό. Στην Ρητορική (1357 b) γίνεται αναφορά στον «βελτίωνα ἄνδρα», που τηρεί τον φυσικό νόμο. Αλλά –όπως έχει παρατηρηθεί⁸⁷– καμιά κεντρική σημασία δεν έχει η έννοια αυτή, ιδίως σε αναφορά με την περί «ἀμαρτήματος» θεωρία του. Στην διαμόρφωση του ρωμαϊκού προτύπου (“*vir bonus*”) συνέβαλε περισσότερο η στωική ηθική φιλοσοφία⁸⁸.

Σπουδαία ιδιότητα του *viri boni* είναι η *bona fides*. Η *bona fides* (καλή πίστις) αποτελεί εξέλιξη της *fides* (πίστις). Η *fides* είναι αρχαία ρωμαϊκή λέξη, που ανήκε στην σφαίρα του *fas* (ιερόν)⁸⁹. Μέσω της Στοάς εισήλθε στον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας⁹⁰ και από εκεί επεκτάθηκε στο πεδίο του δικαίου από τον στωικό Q. Μ u e t i u s S e n a e n o l a⁹¹, όπου πλέον αποκαλείται *bona fides*⁹². Ως *bona fides* διακρίνεται σε αντικειμενική και

84. Πρβλ. την διήγηση του Κ ι κ έ ρ ω ν α, *De officiis* 3, 12, που ανάγεται στους στωικούς Διογένη τον Βαβυλώνιο και Αντίπατρο.

85. Άλλοτε γίνεται λόγος για “*diligens pater familias*”, C o l u m e l l a, *De re rustica* I, 2.

86. H θ. Ν ι κ ο μ. 1113 a 15 εε.

87. C o i n g, Zur Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung der röm. Rechts, *ZS* 69 (1952) 24, 53/54.

88. C o i n g, ό.π.

89. Βλ. H e i n z e, *Fides*, “*Hermes*”, 64 (1929) 140-166.

90. A. P e r n i c e, M.A. Labeo. *Das röm. Privatrecht im 1. Jh. Der Kaiserzeit* I, 1873, σ. 408. Στον Κ ι κ έ ρ ω ν α, *De officiis* 1, 7 η *fides* έχει χαρακτήρα ηθικής (Fundamendum est autem iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas). Το γνωστό νόμισμα από την Λοκρίδα της Κάτω Ιταλίας με τις λέξεις «Ρώμα και Πίστις» αξιολογεί ο M. G e l z e r (“*Hermes*” 68, 1933, 129 εε.) ως μία «εξαιρετικά αξιόλογη μνημειώδη μαρτυρία για την ρωμαϊκή *fides* από τον πρώιμο 3ον αι.». Αλλά άλλοι ερευνητές αμφισβητούν τούτο, μεταξύ αυτών και ο F r. H a m p l, *Röm. Politik in republikanischer Zeit*, εις R. K l e i n (Hrsg.), *Das Staatsdenken der Römer*, WBG-D, 1966, σ. 167 με σημ. 25, θεωρεί ότι το εύρημα τούτο αποτελεί έναν «ενδιάμεσο κρίκο» μεταξύ της ρωμαϊκής και της ελληνικής λέξεως (*fides*-πίστις).

91. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 185. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., σ. 168 σημ. 17.

92. Βλ. L. L o m b a r d i, *Dalla “fides” alla “bona fides”*, Milano 1961. C a r c a-

υποκειμενική⁹³. Από αντικειμενική άποψη καλή πίστη είναι η εντιμότητα που πρέπει να τηρείται στις συναλλαγές⁹⁴. Σε αυτή στηρίζεται και η διάκριση των αγωγών σε *iudicia bonae fidei* και *iudicia stricti iuris*. Περί το τέλος δε της δημοκρατίας στην κατηγορία των *iudicia bonae fidei* υπάγονταν οι αγωγές από τις σχέσεις εταιρίας, *fiducia*, εντολής, αγοραπωλησίας, μισθώσεως και από κάποιες άλλες σχέσεις που έτικταν ενοχές, όπως π.χ. η επιτροπεία. Αργότερα και μάλιστα κατά την περίοδο της ηγεμονίας υπήχθησαν στην κατηγορία αυτή και οι αγωγές που πηγάζουν από παρακαταθήκη, χρησιδάνειο καθώς η αγωγή για απόδοση της προίκας. Δικονομικώς η έννοια της καλής πίστεως εκδηλώνεται με την προσθήκη στην σχετική formula του όρου *ex fide bona*. Γι' αυτό και οι *bonae fidei* αγωγές είχαν περιβληθεί ισχύ εξαιρετική, ο δε δικαστής εντελλόταν να κρίνει την νομική σχέση που επικαλείται ο ενάγων με βάση την καλή πίστη, υποχρεούμενος προς τούτο να ερευνήσει μήπως αυτός βρισκόταν σε δόλο. Από υποκειμενική άποψη καλή πίστη είναι η ψυχολογική κατάσταση που δημιουργεί στο άτομο πεποίθηση. Αρχικώς εμφανίζεται στις περιπτώσεις της νομής του αγοραστή που βρίσκεται σε καλή πίστη και δημιουργεί υπέρ αυτού ορισμένα πλεονεκτήματα. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η γενική ρήτρα, υπό υποκειμενική έννοια, στο δίκαιο των παπύρων, όπου απαντάται μεταξύ άλλων και στα πωλητήρια ακινήτων τα πωλητήρια δούλων και τα εκμισθωτήρια κτημάτων⁹⁵.

Η *bona fides* ανυψώθηκε σε αρχή. Σε αυτή χρωστά το Ρωμαϊκό δίκαιο μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα, όπως την ήδη πρώιμη αναγνώριση της άτυπης δικαιοπραξίας, την δέσμευση που προκύπτει από την κατάρτιση έγκυρης υποσχετικής δικαιοπραξίας (*"fit quod dicitur"*⁹⁶, *"pacta sunt servanda"*⁹⁷), την δέσμευση που προκύπτει από τον δοθέντα όρκο, την δέσμευση του άρχοντα από το περιεχόμενο του edictου, την μη αναδρομικότητα του νόμου, την ρύθμιση των διαρκών ενοχών πίστεως κλπ⁹⁸.

t e r r a, *Intorno di bonae fidei indicia*, Napoli, 1964· επίσης S e i d l, *Prolegomena zu einer Methodenlehre der Römer*, *Gedächtnisschrift für R. Schmidt*, 1966, σ. 372-373.

93. Κ ι κ έ ρ ω ν, *De officiis* 3, 17, 10.

94. Και για τα επόμενα Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 168-169· πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 186-187.

95. W. S c h m i d t z, *Η πίστις in den Papyri*. Diss. Köln 1964· βλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 185-186, ο οποίος επισημαίνει ότι η έρευνα των διαγνωστικών πηγών της εν λόγω περιόδου παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι αφ' ενός ανασυνδέει την πρώτη (-146 π.Χ.) προς την τρίτη περίοδο της εξελίξεως του ελληνικού δικαίου (565 έως 1453) και αφ' ετέρου μας διδάσκει τον τρόπο εφαρμογής του τότε ισχύοντος δικαίου στην πράξη.

96. Κ ι κ έ ρ ω ν, *De off.* 1, 7, 23· *De re publ.* 4, 7· *Ad fam.* 16, 10, 2.

97. D. 2, 14, 1 sqq. και ιδίως 7 § 7.

98. Βλ. για όλα αυτά λεπτ. S c h u l z, ό.π., σ. 151-161.

Γ. *Aequum, aequitas*⁹⁹ είναι –σύμφωνα με την βασική παράσταση των Ρωμαίων για την δικαιοσύνη– η ίδια η δικαιοσύνη, η *iustitia*¹⁰⁰ ως “constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere”¹⁰¹, όχι ως τυπική και αφηρημένη αρχή¹⁰² αλλά ως αρχή με ουσιαστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο (στα πλαίσια μιας δεδομένης έννομης τάξεως)¹⁰³, που καταλαμβάνει μια ενδιάμεση θέση¹⁰⁴ μεταξύ της απόλυτης παγκόσμιας έννομης τάξεως, του *ius naturale*¹⁰⁵, και της συγκεκριμένης θετικής έννομης τάξεως, του *ius civile*, εισάγοντας στην δεύτερη τις αρχές της ουσιαστικής δικαιοσύνης, τις οποίες παραλαμβάνει από την πρώτη¹⁰⁶. Αυτή η *aequitas* ως αρχή της ουσιαστικής δικαιοσύνης έχει πεδίο εφαρμογής τόσο στην νομοθεσία όσο και στην απονομή της δικαιοσύνης. Γι’ αυτό μπορεί να διακριθεί σε νομοθετική και σε δικαιοδοτική *aequitas*¹⁰⁷. Στο νομοθετικό επίπεδο η *aequitas* εκφράζει την ουσιαστική δικαιοσύνη με τρεις κυρίως τρόπους. Πρώτον, ως *iustitia distributiva* και ως *iustitia commutativa*¹⁰⁸ απαγγέλλοντας τα τρία *iuris praecepta*: *honeste vivere, alterum*

99. Στην νομική γλώσσα της δημοκρατικής περιόδου το ουσιαστικό *aequitas* δεν εμφανίζεται (S c h u l z, Geschichte, σ. 90). Οι εκφράσεις *aequum, aequum* και συναφείς ουσιαστικοποιήθηκαν ίσως για πρώτη φορά από τον Κ ι κ έ ρ ω ν α· πρβλ. S t r a n g e s, Die Billigkeit und ihr Standort im Rechtssystem, 1976, σ. 45 σημ. 177.

100. Τούτο καταφαίνεται· όπως λέει ο M e y e r-M a l y ό.π., σ. 159 και με σημ. 42- και από την συχνή εμφάνιση των “*aequitas*” και “*iustitia*” στα ρωμαϊκά νομίσματα (G. K i s c h, Recht u. Gerechtigkeit in der Medaillenkunst, 1955, σ. 58 ε., 84, 134 ε. 156).

101. D. 1, 1, 10 pr. Ουλπιανός = Βασ. 2, 1, 10: «Δικαιοσύνη ἐστὶ σταθερὰ βούλησις καὶ διηνεχὲς ἐκάστῳ τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα δίκαιον» Επιτομῆς I, 4-6. Με αυτή την έννοια ο Κ ι κ έ ρ ω ν θεωρεί την *aequitas* «προφανή» (*evidens*)· De officiis I, 9, 30: “*aequitas lucet ipsa per se*”. Πρβλ. M e y e r-M a l y, Aequitas evidens, Fg. F. Lübtow, 1970, σ. 399 εε.

102. Π.χ. ως «κοσμική πρώτη-αρχή του δικαίου» (U. v. L ü b t o w, De iustitia et iure, ZS 66, 1948, σ. 458, 528: “*kosmisches Urprinzip des Rechts*”) ή ως «γνώμονας της ορθότητας» (v. L ü b t o w, ό.π.: “*Waage-Richtigkeit*”) ή ως συστατική αρχή ενός ριζοσπαστικού συστήματος φυσικού δικαίου· εναντίον όλων αυτών των εκδοχών M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 159.

103. M a y e r-M a l y, ό.π., σ. 159.

104. H i l d e l b r a n d, Geschichte u. System, ό.π., σ. 625.

105. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παύλος ορίζει το *ius naturale* ως “*id quod semper aequum ac bonum est*”, D. I, 1, N. 1 (Βασ. 2, 1 N. 11: «τὸ ἀεὶ καλὸν καὶ ἴσον»).

106. Στο ίδιο πνεύμα και ο ορισμός του *ius civile* από τον Κ ι κ έ ρ ω ν α, Top. 11, 9: “*Ius civile est aequitas constituta iis, qui eiusdem civitatis sunt*” («πολιτικόν δίκαιον εἶναι ἡ θεσπισθεῖσα φυσικὴ ἰσότης ὑπὲρ τῶν ἀποτελούντων μέλη τῆς αὐτῆς πολιτείας», απόδ. Π α ν τ α ζ ο π ο ὕ λ ο υ, ό.π., σ. 179).

107. Και για τα επόμενα βασικῶς H i l d e l b a n d, ό.π., σ. 625-626.

108. Πρβλ. και W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 507· K a s e r, ό.π., σ. 194· του ι δ ί ο υ, Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 38.

von laedere, suum cuique tribuere¹⁰⁹. Δεύτερον, αναφορικά με την δικαιοπραξία, εξαρτώντας την νομική ενέργεια της δηλώσεως βουλήσεως από την ύπαρξη πραγματικής βουλήσεως και απονέμοντας νομική ενέργεια σε μία πραγματική έστω ατύπως εκδηλωθείσα βούληση, αρνούμενη αντιθέτως την ενέργεια ακόμη και σε μία τυπικώς επιχειρηθείσα αλλά ελαττωματική δήλωση¹¹⁰. Και τρίτον, αναφορικά με τους παραγωγικούς λόγους των έννομων σχέσεων, ανάγοντας φυσικούς ή ηθικούς γενεσιουργούς λόγους δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε έννομους¹¹¹. Στο δικαιοδοτικό επίπεδο η *aequitas* εκδηλώνεται στην δυνατότητα που έχει ο δικαστής προς πραγμάτωση της ουσιαστικής δικαιοσύνης να κρίνει εκάστοτε, εκτιμώντας όλες τις συνθήκες της δικαιοπραξίας, τι μπορεί να απαιτηθεί και τι πρέπει να παρασχεθεί¹¹².

Και η έννοια αυτή έχει στωική και όχι –όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς¹¹³– αριστοτελική προέλευση. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αντιδιαστέλλει την επιείκεια προς τον νόμο. Η επιείκεια οφείλει να «διορθώνει» τον νόμο, ο οποίος με τους γενικούς θρισμούς του δεν καλύπτει την απειρότητα των μορφών που προσλαμβάνει η κοινωνική πράξη¹¹⁴. Στους

109. D. 1, 1, 10 § 1 = Inst. 1, 1, 3 (Bona 2, 1, 10: «Παραγγέλματα δὲ τοῦ νόμου τὸ κοσμίως ἔσθιν, ἄλλον μὴ βλάπτειν, ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν» (Επιτομή I, 4-6)). Στο παράγγελλμα «ἄλλον μὴ βλάπτειν» (*alterum non laedere*) θεμελιώνεται κάθε μορφή παράνομης συμπεριφοράς, ὅπως ἀδικιοπραξία, αθέτηση συμβάσεως ἀλλὰ καὶ κατάχρηση δικαιώματος. Βέβαια γενική ἀρχὴ τοῦ να ἀπαγορεύει τὴν ἀσκηση δικαιώματος, ὅταν αὐτὴ δὲν ὠφελεῖ τὸν δικαιούχο, ἀλλὰ βλάπτει ἄλλους, δὲν ὑπῆρχε. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο ἀντιμετωπιζόταν στὴν ἐκάστοτε περίπτωση μὲ τὰ μέσα τῆς ἐρμηνείας (βλ. ἀμέσως ἐπόμε. σημ.) ἢ με ἀγωγές ἢ με *exceptiones* (οἱ περισσότερες ἀπὸ τις οἱ ποῖες ἔχουν ὡς βάση τὴν *aequitas*, ὅπως ἡ *exceptio doli* ἢ ἡ ἀπορρέουσα ἀπὸ *pactum*. Π ε τ ρ ὀ π ο υ λ ο ς, ὁ.π., σ. 1560). K a s e r, ὁ.π., σ. 221-222. Στὸ δε παράγγελλμα «ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμειν» (*suum cuique tribuere*) στηρίζεται καὶ τὸ δίκαιο τοῦ ἀδικαιολόγητου πλουτισμοῦ· τούτο εἰδικότερα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιείκειας (D. 12, 6, 14 : “nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupletionem (εἶναι σύμφωνο πρὸς τὴν φυσικὴ ἰσότητα, δηλ. τὴν ἐπιείκεια, νὰ μὴν γίνεται κανεὶς πλουσιότερος βλάπτοντας ἄλλον) στὸ πνεῦμα μάλλον τῆς στωικῆς (παρὰ τῆς αριστοτελικῆς· πρβλ. Ηθ. Νικ. 1138 a) ἠθικῆς (Κ ι κ έ ρ ω ν, De off. 3, 5). C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles, SZ 69 (1952), σ. 40-42.

110. Εδὼ ἀνήκουν ὁ σταδιακὸς παραμερισμὸς τῶν πανηγυρικῶν τύπων τῆς δικαιοπραξίας, ἡ λήψη ὑπ’ ὄψιν τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπειλῆς, καθὼς καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου καὶ τῆς δικαιοπραξίας, ποὺ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δημοκρατικῆς περιόδου πρέπει νὰ γίνεται σύμφωνα με τὸ πνεῦμα (*sententia*) καὶ ὄχι τὸ γράμμα (*scriptum verbum*). Ἡ τάση αὐτὴ ἐκδηλώνεται στὴν (περισωθείσα ἀπὸ τὸν Κ ι κ έ ρ ω ν α, De off. 1, 10, 33) περίπυστη παροιμία *summum ius summa iniuria*.

111. Εδὼ ἀνήκουν καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τις *obligationes naturales*.

112. Περίπτωση τῶν ἐλεύθερων ἀγωγῶν (*arbitria*).

113. Πρβλ. Κ. Τ σ ά τ σ ο, ὁ.π., σ. 243.

114. Ηθ. Νικ. 1137 b 14-17: «τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ,

Ρωμαίους τέτοια αντιδιαστολή δεν γίνεται. Αντινομία μεταξύ γενικότητας του νόμου και ατομικότητας των περιπτώσεων, που πρέπει να αρθεί, δεν ανακύπτει, γιατί «νόμος» (*ius, lex*) με αφηρημένη διατύπωση εδώ δεν υπάρχει· το δίκαιο είναι δίκαιο της συγκεκριμένης περιπτώσεως. *Aequitas* είναι η ουσιαστική δικαιοσύνη της περιπτώσεως· *aequum est* σημαίνει αυτόχρονα *iustus est, ita ius est*¹¹⁵. Στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η οι κατηγορίες της διανεμητικής και διορθωτικής δικαιοσύνης¹¹⁶ είναι λειτουργίες επίσης του νόμου, ενώ οι αντίστοιχες έννοιες *iustitia distributiva* και *iustitia commutativa* θεωρούνται από τους Ρωμαίους ως λειτουργίες της ουσιαστικής δικαιοσύνης, δηλ. της *aequitas*. Την αριστοτελική έννοια της επιείκειας παρέλαβαν οι Ρωμαίοι ρήτορες, οι οποίοι και δίδασκαν τους νέους στο μάθημα της ρητορικής να συνηγορούν υπέρ της επιείκειας και εναντίον του γράμματος του νόμου¹¹⁷. Αλλά αντίθετα προς τους ρήτορες, οι ρωμαίοι *iuris consulti* δεν χρησιμοποιούν την διάκριση αυτή. Η αριστοτελική φιλοσοφία τους είναι βέβαια γνωστή. Γνωρίζουν ότι ο νόμος (*lex*) οδηγεί σε ανεπιεική αποτελέσματα, και μάλιστα όχι απλώς διότι η διατύπωσή του δεν ταιριάζει προς την ατομικότητα της συγκεκριμένης περιπτώσεως. Αλλά γι' αυτούς, ως πρακτικούς νομοδιδασκάλους, το ζήτημα ήταν μόνον αν στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί κανείς να βοηθήσει (με την ερμηνεία, την υποβολή κάποιας *actio* ή *exceptio*), ή όχι. Εάν όχι, τότε δεν έχει κανένα νόημα η περαιτέρω συζήτηση, γιατί οι νομικοί δεν είναι κριτικοί αλλά εφαρμοστές του νόμου. Εάν ναι, τότε είναι αυτό που προτείνουν στο *responsum*, δηλ. *ius* και όχι μια «διορθωτική» του *ius* «επιείκεια». Το πρόβλημα για τους *ius consulti* είναι μόνον πρακτικό: έως ποιο βαθμό μπορεί κανείς να βοηθήσει. Και από την άποψη αυτή η αναφορά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η στην υποθετική βούληση του νομοθέτη προς εξεύρεση του «επιεικούς» θα μπορούσε μόνο να παραπλανήσει¹¹⁸. Η ρω-

ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου. Αἴτιον δ' ὅτι ὁ μὲν νόμος καθόλου πᾶς, περὶ ἐνίων δὲ οὐχ οἷον τε ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου». Ο «ἀκριβοδίκαιος» (ό.π., 1138 α 1) μένει προσκολλημένος στο γράμμα του νόμου, ο επιεικής όμως διορθώνει τον νόμο και βρίσκει έτσι το καλύτερο δίκαιο, δηλ. αυτό που και «ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶπεν ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ᾗδει, ἐνομοθέτησεν (ᾗν)» (Ηθ. Νικ. 1137 b 27-28)· βλ. Γ. Μ α ρ ι δ ᾶ κ η, Σκέψεις επί της θεωρίας του Αριστοτέλους περί επιεικειάς, εις Μελέται, 1979, σ. 413 επ.· E. M i c h e l a k i s, Platonslehre von der Anwendung des Gesetzes u. der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles, 1953· J. S t r a n g a s, Gedenken zur aristotelischen Billigkeitslehre, Αναμν. τόμ. Ε. Μιχελάκη, 1973, σ. 29 εε.· Κ. Μ π έ η, Σκέψεις για την αριστοτελική επιείκεια, Δίκη 26 (1995) σ. 717 εε.

115. S c h u l z, ό.π., σ. 90.

116. Βλ. αντί άλλων Κ.Ι. Δ ε σ π ο τ ο π ο ύ λ ο υ, Διανεμητικόν και διορθωτικόν δίκαιον κατ' Αριστοτέλη, εις Μελετήματα φιλοσοφίας του δικαίου, 1980, σ. 85 εε.

117. Και για τα επόμενα βλ. S c h u l z, ό.π.

118. S c h u l z, ό.π.

μαϊκή *aequitas* δεν έχει, λοιπόν, αριστοτελική προέλευση. Είναι μάλλον στωική και πηγάζει από την στωική έννοια της δικαιοσύνης ως «ἐπιστήμης ἀπονεμητικῆς τῆς ἀξίας ἐκάστω»¹¹⁹, που θεμελιώνεται στην διδασκαλία περί «οἰκειώσεως» και μάλιστα στην ανθρωπινότερη παραλλαγή της, του Παναιτίου. Η «οἰκείωσις» είναι για τους στωικούς γενικά η αρχή της δικαιοσύνης¹²⁰. «Οἰκεῖον» είναι για όλους τους Στωικούς αυτό που μας ανήκει, σύμφωνα με την δική μας φύση και την φύση του κάθε όντος. Αλλά ενώ για τους αρχαίους Στωικούς φύση του ανθρώπου είναι το «κατ' ἀρετὴν ζῆν» («πρὸς τὴν ἀρετὴν ἡμᾶς ἡ φύσις ἄγει»), για τον Παναιτίου φύση του ανθρώπου είναι «τὸ ζῆν κατὰ τὰς δεδομένας ἡμῖν ἀφορμὰς», δηλ. κατὰ τις προδιαθέσεις που μας έδωσε η φύση, την ατομικότητά μας, την «οικεία» φύση μας. Με την έννοια αυτή η «οἰκείωσις» είναι η αρχή της ανωτέρω στωικής έννοιας τα δικαιοσύνης και άρα της *aequitas*.

Δ. Από αυτή την διδασκαλία περί «οἰκειώσεως» γεννήθηκε και η ιδέα της *humanitas*¹²¹, λέξη γνήσια ρωμαϊκή, που η επινόησή της όμως οφείλεται στους διδασκάλους της ελληνικής φιλοσοφίας, ιδίως τον Παναιτίου¹²². Ο Παναιτίου διατύπωσε την έννοια αυτή αναγόμενος στην κλασική, στωική και πλατωνική παράδοση¹²³. Με αυτόν γεννιέται ένας πρώτος ανθρωπισμός, που ανανέμει στους κλασικούς χρόνους (η κλασική ελληνική φιλοσοφία υπήρξε κατ' εξοχήν ανθρωποκεντρική) και που θα πάρει πολύ αργότερα με τον Ηλύταρχο την ολοκληρωμένη μορφή του¹²⁴. Πίσω από την λέξη αυτή κρύβεται η ηθική θεωρία της

119. H i l d e n b r a n d, ό.π., σ. 27 σημ. 2. Π ο λ ύ β ι ο ς, VI, 6, 10: «διανεμητικόν ... τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστοις», Κ ι κ έ ρ ω ν, De finibus V, 23: "animi affectio suum cuique tribuens".

120. v. A r m i n, St. Vet. Fragm. 1, 197.

121. W e l z e l, ό.π., χωρίς να διακρίνει την αποκλίνουσα έννοια της «οικειώσεως» στην Μέση Στοά.

122. S c h u l z, Prinzipien des röm. Rechts, 1934, σ. 129· Geschichte, σ. 375· R e i z e n s t e i n, Werden u. Wachsen der Humanität im Altertum, 1907, σ. 7· H e i n e m a n n, Art. Humanitas, εις RE Supplementband 5 (1931), 293, 303· H a r d e r, Nachträgliches zur Humanität, "Hermes" 69 (1934) 64 εε· R i e c k s, Art. Humanitas, εις HWDPh 3 (1974) σ. 1231· επίσης Τα τ ά κ η ς, ό.π., σ. 140-147· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η ς, ό.π., σ. 405· Ν έ σ τ λ ε (-Α. Γεωργίου), ό.π., σ. 800. Η λ. *humanitas* εμφανίζεται στον γραπτό λόγο για πρώτη φορά στην ανώνυμη "Phetorica ad Herennium" 2, 16, 24· 17, 26 και αλλού (περ. 84/83 π.Χ.) και αργότερα (80 π.Χ.) στον Κ ι κ έ ρ ω ν α, Verr. 2, 5, 187· Resp. 1, 28· De or. 1, 27· Cato de senect. 1· Pro Lig. 13· De off. 3, 32· 3, 97.

123. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 143.

124. Τ α τ ά κ η ς, ό.π., σ. 140.

Μέσης Στοάς, ότι ο άνθρωπος είναι ανώτερος από όλα τα άλλα πλάσματα της γης και γι' αυτό οφείλει αφ' ενός να αναπτύξει ηθικά και πνευματικά την προσωπικότητά του και αφ' ετέρου να σέβεται την προσωπικότητα των άλλων¹²⁵. Με την λέξη *humanitas* δηλώνεται έτσι αφ' ενός το «καθήκον» (με την στωική έννοια) για ηθική και πνευματική καλλιέργεια της προσωπικότητας («παιδεία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁶)¹²⁷ και αφ' ετέρου το «καθήκον» για αγαθή πράξη και άσκηση των δικαιωμάτων υπό το πρίσμα του σεβασμού του συναθρώπου αδιακρίτως κοινωνικής θέσεως¹²⁸ («φιλανθρωπία» με την αρχαία ελληνική έννοια¹²⁹)¹³⁰. Η επίδραση αυτής της ιδέας στο Ρωμαϊκό δίκαιο και την ρωμαϊκή ζωή ήταν εκτεταμένη και βαθειά¹³¹. Στην ρωμαϊκή ζωή η στωική ηθική διδασκαλία υπήρξε από όλα τα τμήματα της ελληνικής φιλοσοφίας εκείνη που αριθμούσε στην Ρώμη¹³² τους περισσότερους οπαδούς, γιατί προσαρμοζόταν πληρέστερα προς την αυστηρότητα του ήθους του Ρωμαίου πολίτη, ενώ και το κοσμοπολιτικό ιδεώδες των Στωικών (που και αυτό, όπως η *humanitas*, στηρίζεται στην διδασκαλία περί «οικειώσεως»¹³³, πλέον στην έννοια της Μέσης Στοάς) εύρισκε θετική ανταπόκριση στην συνεχώς αυξανόμενη κυριαρχία της Ρώμης¹³⁴. Στο Ρωμαϊκό δίκαιο η επίδραση της

125. Βλ. και για τα επόμενα S c h u l z, *Principles*, σ. 129· *Geschichte*, σ. 375 ε.

126. Η λέξη «παιδεία», η οποία κατά τον 4^ο αι. π. Χ. και κατά την διάρκεια των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων επεξεργάστηκε διαρκώς περισσότερο το εννοιολογικό της περιεχόμενο, συνδέθηκε προς την υψίστη ανθρώπινη αρετή και από απλή «αγωγή των παιδών» (αυτή την απλή έννοια έχει η λέξη «παιδεία» στον Α ι σ χ ύ λ ο, *Επτά επί Θ.* 18) έγινε το σύμβολο της ιδεώδους μόρφωσης του σώματος και της ψυχής, της «καλοκαγαθίας», η οποία για πρώτη φορά κατά την εποχή του Σ ο φ ο κ λ έ ο υ ς και των σοφιστών περιλαμβάνει και την μόρφωση του πνεύματος (W. J a e g e r, Γ. Βερροίου, *Παιδεία – Η μόρφωσις του έλληνοσ ανθρώπου* Α', 1968, σ. 325· πρβλ. και του ίδιου, *Αρχαιότητα και ανθρωπισμός, «Τα Προπύλαια»* 1938, 22 εε.). Από τους ελληνιστικούς χρόνους και μετά, σήμαινε την εγκύκλιο παιδεία, την γενική μόρφωση. Αύτη την σημασία διατηρεί ο όρος μέχρι σήμερα.

127. Πρβλ. E. J. K e n n e y – W. V. C l a u s e n, ό.π., σ. 185.

128. K a s e r, ό.π., σ. 186.

129. Βλ. B r. S n e l l (-Δ. Ιακώβ), *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, 1981, σ. 338 εε.

130. Μόνο με τις δύο αυτές ελληνικές λέξεις («παιδεία» και «φιλανθρωπία») μπορεί να αποδοθεί το περιεκτικό νόημα της *humanitas*. Όμως κατά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι. η λέξη *humanitas* χάνει την σημασία της ως «παιδείας» και διατηρεί μόνο το πρακτικό της περιεχόμενο, ως «φιλανθρωπίας»· S c h u l z, ό.π., σ. 129.

131. Διαφωτιστικές οι μελέτες του K. B ü c h n e r, στον τόμο *Humanitas romana* (*Studien über Werke u. Wesen der Römer*), 1957.

132. Ο λόγος του Μ ά ρ κ ο υ Α υ ρ η λ ί ο υ («Πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις, ὥσπερ οἰκίαι εἰσὶ» 3, 11) απηχεί τον κοσμοπολιτισμό, ως βασικό γνώρισμα, όλων των στωικών.

133. Πρβλ. και Σ ο ύ ρ λ α, ό.π., σ. 179.

134. G. d e l. V e c c h i o (-Πολυγένης), *Φιλοσοφία του δικαίου εν συνόψει*, 1968.

humanitas υπήρξε καθοριστική. Και πρώτα από όλα στην διάπλαση του περιεχομένου του ορισμού του Κ έ λ σ ο υ. “Bonum” και “aequum” αποτελούν αντανάκλαση της humanitas σε ολόκληρο το πεδίο του δικαίου: όχι μόνο στα πλαίσια του ius gentium (ενός δικαίου κατ’ εξοχήν επιεικούς, που εφαρμοζόταν όχι μόνο στους Ρωμαίους πολίτες ή και σε ορισμένους peregrinii, αλλά σε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους και θεωρούνταν από τους Ρωμαίους ως κοινό κτήμα για όλα τα έθνη¹³⁵) αλλά και του ίδιου του ius civile¹³⁶ μέσω της δικαιοπλαστικής επί αυτού παρεμβάσεως του ius honorarium¹³⁷. πρόκειται για το δίκαιο που έθετε ο πραίτωρ με το edictum (ius praetorium) και απέβλεπε στην βοήθεια, την συμπλήρωση και διόρθωση των «κενών» του ius civile¹³⁸ με γνώ-

σ. 8. O W i e a c k e r, ό.π., σ. 642, εξάγει το ότι ο κύκλος του Σκιπίωνα «προώθησε την ταύτιση της στωικής societas humana με το ιδεώδες μιας ορατής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». Πρβλ. F r. H a m p l, “Stoische Staatsethik” und frühes Rom, εις (Hrsg.), Das Staatsdenken der Römer, WBG-D, 1966, σ. 116 εε.

135. Και γι’ αυτό συχνά συγγεόταν με το ius naturale. Η σύγχυση οφειλόταν και στο γεγονός ότι το ius aequum ήταν κοινό γνώρισμα και των δύο δικαίων (ius gentium και ius naturale). Εν τούτοις η σύγχυση δεν είναι δικαιολογημένη. Το ius gentium είναι θ ε τ ι κ ό δίκαιο, ενώ το ius naturale είναι κατά τους ορισμούς των κλασικών ρωμαίων νομικών, Ο υ λ π ι α ρ ο ύ, D. 1, 1, 1, 3· Παπινιανός, D. 1, 1, 1, 11, Paul. 14 ad Sab., και Γ α λ ν ο ύ, Inst. 1, 1· βλ. V o g g e n h e r g e r, ό.π., σ. 63 εε, 85 εε, και 100 εε., αντιστοιχώς) είναι υ π ε ρ θ ε τ ι κ ή, κανονιστική πηγή (prima regula absoluta) του ius gentium αλλά και του ius civile (βλ. K e n e, M a r c i c, Sklaverei als “Beweis” gegen Naturrecht und Naturrechtslehre, ÖsterZ f. öffentl. Recht XIV (1964) 181 εε.). Παράδειγμα πρακτικής εφαρμογής της διακρίσεως ius gentium και ius naturale αποτελεί η δουλεία, η οποία είναι μεν θεσμός του ius gentium όχι όμως και του ius naturale, γιατί, κατά το τελευταίο τούτο, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι (Inst. 1, 2 § 2). Ο Κ ι κ έ ρ ω ν (παρ’ όλο που σε αυτόν παρατηρείται ορολογική σύγχυση· De fin. 3, 20, 67· De re publ. 3, 11, 18: ius naturale ως ιδιαίτερο ανθρώπινο φυσικό δίκαιο· De off. 3, 5, 23: neque vero hoc solum natura, id est iure gentium...) ξεκινώντας από την διδασκαλία του Χ ρ υ σ ί π π ο υ, του οποίου τον ορισμό του φυσικού δικαίου παραφράζει στο περίφημο χωρίο του De re publ. 3, 23, 2 (Est quaedam vera recta ratio naturae congruens difusa in omnes, constans, sempiterna), προσδιορίζει το ius naturale ως την recta ratio, τον «ορθό λόγο», που διέπει τον κόσμο και είναι εν τέλει ταυτόσημος με την ratio της θεότητας. Αυτός ο υπέρτατος νόμος (summa lex) αντιστοιχεί κατά περιεχόμενο και έκταση πλήρως προς την lex naturalis και είναι ως ius datum omnibus καθολικής ισχύος, αφού ταυτίζεται με την ratio recta. Πρόκειται βασικώς για την άποψη της αρχαίας Στοάς για το «κατά λόγον» ή «κατά φύσιν» δίκαιον (βλ. A. L e s k y, Zum Gesetzesbegriff der Stoa, ÖsterZ f. öffentl. Recht II, 1950, 587 εε.).

136. K a s e r, Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 94 και 92.

137. Βλ. Hering, ό.π., σ. 31.

138. D. 1, 1, 7 § 1 Παπινιανός: “ius praetorium est quod praetores introduxerunt ad iuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia». Βλ. Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 124 εε.· W i e a c k e r, ό.π., § 26· Vom röm. Recht² (1961) σ. 112 εε.· K a s e r, Röm. PrivR² (1971) § 51· S o h m / M i t t e i s / W e n g e r,

μονα την *humanitas*¹³⁹. Η επιρροή της στωικής φιλοσοφίας μέσω της ιδέας της *humanitas* στην διαμόρφωση του ορισμού του Κέλσου υπήρξε όχι στατική αλλά δυναμική, συνεχής και μακροχρόνια από το τέλος της δημοκρατικής περιόδου έως τον αιώνα του Ιουστινιανού, ενώ από κάποιο σημείο και μετά συγχέεται με την επίδραση της σε μεγάλο βαθμό ομόλογης χριστιανικής διδασκαλίας¹⁴⁰.

§ 3.1.A. Το Ρωμαϊκό δίκαιο σε όλη την μακραίωνη ιστορική του διαδρομή αναπτύχθηκε εμπειρικά και όχι συστηματικά. Εν αρχή ην (όπως στο αγγλικό και αγγλο-αμερικανικό δίκαιο¹⁴¹) η «περίπτωση» και το δί-

ό.π., § 15. Παράδειγμα της δράσεως αυτής του πραιτωρος αποτελεί η *bonorum possessio*, που εισήχθη εξ επιεικείας παράλληλα προς το εξ αδιαθέτου διαδοχής σύστημα του *ius civile* (Πετρόπουλος, ό.π., σ. 164), ή επίσης η *actio doli*, που ασκούσαν στα πλαίσια του *ius honorarium* ως εργαλείο επιεικείας (Sohm/Mittels/Wenger, ό.π., σ. 702, 705-707).

139. Για την επίδραση της *humanitas* σε συγκεκριμένους θεσμούς του *ius gentium* αλλά και του *ius civile* βλ. λεπτο. Schulz, ό.π., σ. 128-150. Εν τούτοις σε δύο μεγάλα θέματα η επίδραση της *humanitas* υπήρξε μικρή και θραύεται την νομική θέση της γυναίκας και την δουλεία. Για το πρώτο ζήτημα βλ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 516, 1089, 1351, 1604 κ.ά. Schulz, ό.π., σ. 131 εε.· E. Weiss, Institutionen des römischen Privatrechts³ (1949), σ. 109 εε., και από κοινωνιολογική άποψη Θ. Κάροζης, Η γυναίκα στην αρχαιότητα³ (1987), σ. 211-255· E. Βοργημπάι-Δ. Κούρτοβιχ, Η πατριαρχία (Η προέλευση και το μέλλον του κοινωνικού μας συστήματος, 1988, σ. 463 εε., 507 εε.· H. Günther, Formen und Urgeschichte der Ehe² (1941)· B. Wagener-Hassel (Hrsg.), Patriarchatstheorien der Altertumswissenschaft, 1992, σ. 262 εε. Για το δεύτερο ζήτημα βλ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 422 εε. κ.ά.· Schulz, ό.π., σ. 145 εε.· E. Weiss, ό.π., σ. 66 εε.· Wieacker, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 363 εε. (με πλούσια βιβλιογραφία)· ως κοινωνιολογικό πρόβλημα R. H. Barrow, Slavery in the Roman Empire, 1928/1968· ως φιλοσοφικό πρόβλημα (φυσικού δικαίου) Renè Marcic, ό.π. Στο θέμα της δουλείας η επίδραση είναι μάλλον αριστοτελική και όχι στωική (ήδη ο Χρύσιππος δίδασκε ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι από την φύση σκλάβος· Κικέρων, De finibus III 19, 62)· Wieacker, ό.π., σ. 642 σημ. 16.

140. Για την εξέλιξη αυτή βλ. τις εξαιρετικές μελέτες του Pringsheim, εις Ges. Abh. I, 1961· επίσης Beck, Christentum u. nachklassische Rechtsentwicklung, Atti del Congresso Intern. di Diritto Romano (Rom) II, σ. 91-122· Schulz, Geschichte, σ. 375 εε.· πρβλ. και Π. Ζέπου, Ο Παύλος ως εργάτης του δικαίου και Η χριστιανική επίδρασις επί την ερμηνείαν του δικαίου, εις Annales ΑΠΘ (Μνήμη Παν. Ζέπου) I, 1988, σ. 90 εε. και 109 εε. (αντιστοίχως).

141. Βλ. Π. Ζέπου, Ρωμαϊκόν δίκαιον και αγγλικόν δίκαιον, δύο συγγενείς κόσμοι δικαίου, ΑΙΔ 3 (1937) 466 εε. (=Annales ΑΠΘ, Μνήμη Π. Ζέπου, τόμ. Β', 1988, σ. 963 εε.)· επίσης γενικά Χρ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, Εισαγωγή στο συγκριτικό δίκαιο, 1997, σ. 82 εε.· Radbruch, Der Geist des englischen Rechts⁴ (1958)· Fikentscher, Methoden des Rechts II (Anglo-amerikanischer Rechtskreis), 1975· Zwiegert/Kötz, Einf. i. d. Rechtsvergleichung³ (1996) § 5 III· David/Grasmann, Einf. i. d. grossen Rechtssysteme der Gegenwart² (1988), 4ο μέρος· Blum-

και τα περιπτώσεως –και όχι (όπως στα δίκαια της ηπειρωτικής Ευρώπης, που στηρίζονται σε κωδικοποιήσεις¹⁴²) ο «νόμος» και το δίκαιο του νόμου¹⁴³. Η ρωμαϊκή νομική ιστορία εκτείνεται σε μια περίοδο 1.000 ετών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή την περίοδο δύο μόνο εκτεταμένες κωδικοποιήσεις εμφανίσθηκαν¹⁴⁴, η μία στην αυγή και η άλλη στην δύση της ρωμαϊκής ιστορίας: ο αρχαϊκός Δωδεκάδελτος των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. και το Corpus Juris του Ιουστινιανού, που στο τέλος του ρωμαϊκού κόσμου συνοψίζει την ρωμαϊκή νομική σοφία. Αλλά αυτές δεν υπήρξαν οι κύριοι συντελεστές της προαγωγής του δικαίου. Αυτή δεν συντελέσθηκε με την θέσπιση κανόνων δικαίου, με τρόπο αφηρημένο, αλλά in concreto μέσω της δικαστικής οδού¹⁴⁵. Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ ως δικαίου της περιπτώσεως: οι πραίτωρες, οι νομομαθείς και το συμβούλιο του ρωμαίου ηγεμόνα¹⁴⁶.

Κυριότερος παράγων είναι ο πραίτωρ¹⁴⁷. Ο πραίτωρ, κατά την δημοκρατική περίοδο, ήταν ο ανώτατος διοικητής της Ρώμης, όχι αναγκαία νομικός εξ επαγγέλματος και γι' αυτό κατά την άσκηση των καθηκόντων του βοηθούνταν από ειδικούς συμβούλους. Με την ανάληψη της θητείας του που ήταν ετήσια, εξέδιδε edictum, στο οποίο κατέγραφε τις αρχές που θα ακολουθούσε κατά την άσκηση των δικαιοδοτικών του καθηκόντων. Οι διατάξεις του πραίτωρικού edictu διαμορφώνονταν με βάση

m e n w i t z, Einf. i. das anglo-amerikanische Recht (1990)· B o e h m e r, Grundl. der bürgerl. Rechtsordnung II/2, 1951, § 3· N· M a c C o r m i c k, Legal Reasoning and Legal Theory, 1978· K i r a l f y, The English Legal System, 1992.

142. Για την αφηρημένη τεχνική των ευρωπαϊκών κωδικοποιήσεων βλ. B o e h m e r, ό.π., § 1· G u t h e y, Studien zur Gesetzestechnik, 1909· K o s c h a k e r, Europa u. das röm. Recht ⁴(1966) 202 εε· H. T r i e p e l, Vom Stil des Rechts, 1947, σ. 91 και passim· D ö l l e, Vom Stil der Rechtssprache, 1949, ιδίως σ. 32 εε· E s s e r, Grundsatz u. Norm, 1956, σ. 141-217, 267-288 και passim.

143. S c h u l z, Prinzipien, σ. 27 εε· K a s e r, Das alt-röm. ius, 1949, σ. 35 εε· Zur Methode der Rechtsfindung, 1962, σ. 54· Das röm. Privatrecht I²(1971) 2 ε., 24, 181 ε., 210 εε· Röm. Rechtsquellen u. angewandte Juristenmethode, 1986, σ. 53 σημ. 40, 54 ε., 147 εε, 294 ε. και passim· W i e a c k e r, Vom röm. Recht ²(1961) 149 εε· K u n k e l, Röm. Rechtsgeschichte ²(1980) §§ 6 ε· D u l c k e i t / S c h a r z / W a l d s t e i n, Röm. Rechtsgeschichte ⁸(1989) §§ 22 εε., 33 ε· Z i p p e l i u s, Rechtsphilosophie ³(1994) § 18 II.

144. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der Rechtswissenschaft, 1956, σ. 32.

145. Πρβλ. και Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 128. Για την περιορισμένη σημασία του νόμου βλ. και K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 75-76, με τις εκεί παραπομπές.

146. C o i n g, ό.π., σ. 32-33· πρβλ. και του ι δ ί ο υ, Grundzüge der Rechtsphilosophie ³(1976) 295-296.

147. Για τα παρακάτω βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 127 εε., 164, 1522 εε· Ν ά κ ο υ, Ιστορία ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου, 1991, σ. 237 εε., 280.

τις ανάγκες της πράξεως και τα εκάστοτε αναφυόμενα δικαιοικά προβλήματα, και γι' αυτό δεν ήταν αμετάβλητες, αλλά, εφ' όσον αποδεικνύονταν απρόσφορες, μπορούσαν να τροποποιηθούν ή και να καταργηθούν από τον επόμενο πραιτώρα. Η δικαστική εξουσία του πραιτώρος, που συνίστατο στο να κρίνει για κάθε διαφορά είτε μεταξύ ρωμαίων πολιτών (praetor urbanus, από το έτος 367 π.Χ.) είτε μεταξύ αλλοδαπών (praetor peregrinus, από το 242 π.Χ.), συνδέεται με το πρώτο (in iure) στάδιο της δίκης και αποτελούνταν αφ' ενός από το imperium (το δικαίωμα να εκδίδει διαταγές εκτελεστές προς τους διαδίκους) και αφ' ετέρου από την iurisdictio (το δικαίωμα απονομής του δικαίου, qui ius dicit), που συνίστατο στην προπαρασκευή της δίκης, με την οποία αυτή καθίστατο εκκρεμής. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η δικαστική αυτή εξουσία του πραιτώρος με την θέσπιση της per formulam διαδικασίας, η οποία εισήχθη από τον ίδιο με την lex Aebutia περί τα μέσα του 2^{ου} αι. Κατά την διαδικασία αυτή, το αντικείμενο της διαφοράς αποτελούσε αντικείμενο συμφωνίας μεταξύ των διαδίκων, η οποία διατυπούμενη όσο το δυνατόν ακριβέστερα υποβαλόταν στον πραιτώρα. Αυτός εξέδιδε τότε την formula¹⁴⁸, δηλ. χορηγούσε στους διαδίκους γραπτές οδηγίες που απευθύνονταν στους οριζόμενους από τον ίδιο προς επίλυση της διαφοράς recuperatores, με τις οποίες οδηγίες υποδείκνυε σε αυτούς ποια απόφαση πρέπει να εκδώσουν αν τα υπό κρίση υποβαλλόμενα πραγματικά περιστατικά αποδεικνύονταν ως αληθινά. Έτσι ο πραιτωρ απέκτησε την ευχέρεια να διατυπώνει τις εμφανιζόμενες ενώπιόν του για δικαστική κρίση υποθέσεις με ευλιγισία, απαλλαγμένος από την τυπικότητα και πανηγυρικήτητα της αρχαίας αυστηρής διαδικασίας των legis actiones, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του εξελισσόμενου νομικού βίου και των συνεχώς αναπτυσσόμενων συναλλαγών· π.χ. την ευχέρεια να αρνείται την παροχή δικαστικής προστασίας απορρίπτοντας υποβαλλόμενες σε αυτόν αγωγές (denegatio actiones), να επεκτείνει αγωγή που έως τότε προβλεπόταν για ορισμένες περιπτώσεις και σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις (actiones utiles) να δημιουργεί νέες, όπως είναι οι actiones in factum κλπ. Έτσι μέσα από τα edicta των πραιτώραν και την διαδικασία per formulam διαμορφώθηκε το περίφημο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο ο Π α π ι ν ι α ν ό ς όρισε ως το δίκαιο που οι πραιτόρες εισήγαγαν προς επικουρία (adiuvandi), συμπλήρωση (supplendi) ή διόρθωση (corrighendi) του αστικού δικαίου (iuris civilis) με σκοπό την κοινή ωφέλεια¹⁴⁹.

Δεύτερος σε σπουδαιότητα παράγων προαγωγής του ΡΔ, μετά το

148. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 1544 εε.· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 237 εε.

149. D. 1. 1. 7. 1 (Papinianus). Για τον ius praetorium (: ius honorarium) βλ. αντί άλλων την μονογραφία K a s e r, "Ius honorarium" und "ius civile", SZ 101 (1984) 1-114.

πραιτωρικό δίκαιο, είναι οι γνωμοδοτήσεις των νομομαθών¹⁵⁰. Ήδη κατά την δημοκρατική περίοδο η επίδραση των νομικών στην διαμόρφωση και προαγωγή του δικαίου, αν και έμμεση, υπήρξε εν τούτοις μεγάλη. Αργότερα σε ορισμένους από τους νομικούς, που ανήκαν στην τάξη των συγκλητικών, απονεμήθηκε από τον Αύγουστο το *ius publicae respondendi*, δηλαδή το δικαίωμα να παρέχουν επίσημες γνωμοδοτήσεις (*responsa*) στους ενδιαφερομένους εν ονόματι του ηγεμόνος (*ex autoritate principis*). Αυτές από την φύση τους, συνδέονται μόνον με την συγκεκριμένη περίπτωση για την οποία εκδίδονταν¹⁵¹ και είχαν για την περίπτωση αυτή υποχρεωτική ισχύ, εκτός αν για την ίδια περίπτωση είχε δοθεί διαφορετική γνωμοδότηση από άλλο νομικό, που περιβαλλόταν και αυτός με το *ius respondendi*, οπότε ο δικαστής δεν δεσμευόταν. Η δράση αυτή των νομικών που περιβαλλόταν με το *ius respondendi* συμπίπτει με την κλασική περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου.

Τελευταίος από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην προαγωγή του ΡΔ είναι οι αποφάσεις του ηγεμόνα, ο οποίος περιστοιχιζόταν από εξέχοντες νομικούς που αποτελούσαν το *consilium* αυτού. Φέρουν τον γενικό τίτλο *constitutiones* και διακρίνονται σε *edicta*, *mandata*, *decreta* και *rescripta*¹⁵². Έχουν και αυτές ως σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων θεμάτων και δεν αποβλέπουν σε μία γενική πρόθυμση.

Το αποτέλεσμα της αυτής της εξέλιξης είναι ότι δημιουργείται πλήθος από νομικές προτάσεις που δίνουν απάντηση σχεδόν σε όλα τα προβλήματα που ανακύπτουν. Οι νομικές αυτές προτάσεις έχουν, μέσα στην ρωμαϊκή έννομη τάξη¹⁵³, ως σημείο συνοχής μόνον την παράδοση¹⁵⁴ και

150. Για τα παρακάτω βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 145-146· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 306-307.

151. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν, που διέκειτο δυσμενώς προς το γνωμοδοτικό έργο, αναφερόμενος στον περιπτωσιολογικό χαρακτήρα των γνωμοδοτήσεων, διαμαρτύρεται ότι κατά την συζήτηση της υποθέσεως «σε άπειρες περιπτώσεις διασπάται η συζήτηση, χωρίς κάποια αφηρημένη ανακεφαλαίωση» (*De leg.* 2, 19, 47) και «ούτε καν τα ονόματα των διαδίκων δεν εξοικονομούνται από τον αναγνώστη» (*De or.* 2, 33, 142)· βλ. S c h u l z, *Prinzipien*, σ. 33 με σημ. 43 και 44.

152. Βλ. Π ε τ ρ ό π ο υ λ ο, ό.π., σ. 135 εε· Ν ά κ ο, ό.π., σ. 299 εε.

153. Προβλ. T h. M e y e r-M a l y, *Der Gedanke der Rechtsordnung und das röm. Recht*, SZ CXII (1982) 300 εε.

154. Για την παράδοση (*traditio*) και το «ήθος των προγόνων» (*mos maiorum*) ως κοινωνικές αξίες και κριτήρια κοινωνικής αλλά και δικαιοκής συμπεριφοράς των Ρωμαίων (*boni mores* είναι οι *mores maiorum*) βλ. G. A l f ö l d y (-Αγ. Χανιώτη), *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, MIET, 1988, σ. 77-78, 117, 118-119, 120, 158, 168-169, 316-317, 388, 340, 371· W i e a c k e r, *Vom röm. Recht* ³(1961) 10 εε· H o n s e l l/M a y e r-M a l y/S e l b, *Röm. Recht* ⁴(1987) 2 εε· D u l c k e i t/S c h w a t z/W a l d s t e i n, *Röm. Rechtsgeschichte* ⁸(1989) §§ 9 I 1· 10 III 1· 18 I 1· 25 IV 1· 35 I 2· ιδίως όμως S c h u l z, *Prinzipien*, σ. 57-73.

όχι τυχόν κάποιο σύστημα. Οι προτάσεις δεν συνδέονται συστηματικά μεταξύ τους, δηλ. δεν ανάγονται σε κάποια κοινή αρχή¹⁵⁵. Τούτο είναι έκδηλο και στην εξωτερική δομή των Πηγών. Π.χ. το έδικτο, στο οποίο είναι καταγεγραμμένο το πραιτωρικό δίκαιο, είναι μια άτεχνη παράθεση θετικών διατάξεων, και τα μεγάλα έργα της κλασικής ρωμαϊκής επιστήμης έχουν ως επί το πλείστον υπομνηματιστική ή συλλεκτική μορφή· κατ' ιδίαν κανόνες και δικαστικές αποφάσεις παρατίθενται απλώς, χωρίς αυστηρή τάξη και χωρίς αναγωγή σε γενικές έννοιες¹⁵⁶.

Β. Το ΡΔ της περιπτώσεως χαρακτηρίζεται για την αποστροφή του προς την αφηρημένη σκέψη. Αλλά με ποια έννοια και σε ποια έκταση;

Ο τρόπος των Ρωμαίων να βλέπουν το δίκαιο περιπτωσιολογικά, από την σκοπιά του προβλήματος της συγκεκριμένης περιπτώσεως, διατρέχει –όπως εξετάθη– όλες τις περιόδους του ΡΔ. Κατά τους πρώιμους χρόνους, η θεώρηση αυτή ήταν πιθανότατα κοινή σε όλους τους λαούς και πολιτισμούς¹⁵⁷. Εν αρχή ην η δίκη, που απένειμε το δίκαιο για το συγκεκριμένο συμβάν, και όχι ο νόμος. Ο νόμος ως αφηρημένος κανόνας προϋποθέτει μια ικανότητα αφαιρέσεως. Εν τούτοις, μία ελάχιστη ικανότητα αφαιρέσεως προϋποθέτει και η δικαστική απόφαση. Τούτο διότι μια απόφαση, όταν για την συγκεκριμένη περίπτωση έχει βρεθεί δίκαιη, εκδίδεται με την πεποίθηση και την θέληση να είναι πάλι η ίδια για μια όμοια περίπτωση στο μέλλον. Η ίδια όμως περίπτωση, με τα ατομικά και ιδιαίτερα στοιχεία της, δεν μπορεί ποτέ ξανά να εμφανισθεί, γι' αυτό η απόφαση, για να μπορεί να είναι πάλι η ίδια, πρέπει να θεωρηθεί ότι περιέχει κάτι περισσότερο από τα στοιχεία της συγκεκριμένης περιπτώσεως: έναν νομικό κανόνα που παραβλέπει, δηλ. αφαιρεί κάποιες από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιπτώσεως, και ανάγεται σε αφηρημένο νομικό κανόνα¹⁵⁸. Αυτή η αφαίρεση μπορεί να διατυπωθεί μόνο βήμα βήμα, κλιμακωτά. Ο S c h u l z¹⁵⁹ φέρει το εξής παράδειγμα. Έστω ότι ο αγοραστής Α ενός ο ρ ι σ μ έ ν ο υ αλόγου αξιώνει από τον πωλητή αποζημίωση λόγω υπερημερίας. Εδώ είναι δυνατές οι εξής βαθμίδες αφαιρέσεως (οι υπογραμμίσεις είναι του S c h u l z):

Ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

ένας πωλητής ενός αλόγου οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερημερίας

155. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung, ό.π., σ. 33.

156. C o i n g, ό.π.

157. K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 54.

158. S c h u l z, Prinzipien, σ. 27.

159. Ό.π.

ένας πωλητής ενός πράγματος οφείλει στον αγοραστή αποζημίωση λόγω υπερμερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω υπερμερίας

ένας οφειλέτης οφείλει στον δανειστή του αποζημίωση λόγω αθετήσεως της συμβάσεως.

Τις πρώτες βαθμίδες αυτής της αφαιρέσεως διέβησαν οι λαοί στην πρώτη φάση της ιστορίας τους, όπως μαρτυρούν η νομοθεσία του Χαμουραμπί, οι ελληνικοί νόμοι¹⁶⁰, τα γερμανικά δίκαια, ο Δωδεκάδελτος. Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για την ικανότητα και την θέληση των Ρωμαίων νομικών να διατυπώνουν αφηρημένα το δίκαιο, τούτο αφορά –λέει ο S c h u l z– μόνο τον β α θ μ ό α φ α ι ρ έ σ ε ω ς, αφού τον απλοϊκό εμπειρισμό της απλής δικαστικής αποφάσεως προσκολλημένης στην συγκεκριμένη υπόθεση, έχει υπερβεί ήδη προ πολλού ο Δωδεκάδελτος.

Παροιμιώδης είναι η επιφυλακτικότητα των Ρωμαίων για τον αφηρημένο τρόπο σκέψεως¹⁶¹. Αυτή δεν έχει σε όλες τις περιόδους την ίδια ένταση· ο τελευταίος αιώνας της Δημοκρατίας κλίνει κάπως περισσότερο προς την αφαίρεση από την κλασική εποχή, και η μετακλασική-βυζαντινή εποχή ακόμη περισσότερο. Αλλά σε σύγκριση με την νομική επιστήμη του φυσικού δικαίου του 18^{ου} αι., ή την γερμανική νομική επιστήμη του 19^{ου} αι., η ρωμαϊκή νομική σκέψη στο σύνολό της αποτελεί τον αντίποδα. Αυτή η στάση των Ρωμαίων δεν απορρέει τυχόν από μία πρωτόγονη ανικανότητά τους να σκέφτονται αφηρημένα, αλλά οφείλεται στην εδραία πεποίθησή τους –συνάρτηση και της όλης πρακτικής αντιλήψεως της ζωής– ότι η προχωρημένη αφαίρεση είναι επικίνδυνη. Οι Ρωμαίοι δεν έδειχναν εμπιστοσύνη στις γενικεύσεις, τις λογικές αναγωγές, οι οποίες ικανοποιούν μεν το πνεύμα αλλά απομακρύνουν από το πρόβλημα και οδηγούν εύκολα σε ψευδή συμπεράσματα. “Omnis definitio in iure civile periculosa est” είναι η περίφημη ρήση του Ι α β ε λ ί ν ο υ σε περίοπτη θέση των Πανδεκτών¹⁶². Υπάρχει μια σειρά από σημαντικές έννοιες, για τις οποίες λείπει μια τεχνική έκφραση, αν και αυτές συνειδητά ή όχι αποτελούν την βάση των σκέψεών τους¹⁶³. Για κάποιες άλλες έννοιες υ-

160. Αλλιώς όμως κατά την τελευταία περίοδο του ελληνικού δικαίου (από το έτος 508 μέχρι το 146 π.Χ.)· βλ. Κ α ρ ά σ η, Περί της φύσεως της δικαστικής αποφάσεως στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο κλπ., υπό II Β (από την σημ. 73 και εφ' εξής).

161. Και για τα παρακάτω S c h u l z, ό.π., σ. 28.

162. D. 50, 17, 202.

163. Π.χ. λείπει μια έκφραση για την «ικανότητα δικαίου» και το «πρόσωπο» (“persona” σημαίνει γενικά άνθρωπος), για την «δικαιοπραξία» (“negotium” έχει ευρύτερο περιεχόμενο), για την «δήλωση βουλήσεως» (“declaratio voluntatis” και “voluntatem declarare” είναι μετακλασικοί όροι), για την «σύμβαση» (“contractus” και “pactum”

πάρχει ένας τεχνικός όρος, αλλά λείπει κάποιος ορισμός¹⁶⁴. Για άλλες πάλι οι Πηγές δίδουν εννοιολογικούς ορισμούς, αλλά αυτοί είναι λιγότερο ή περισσότερο ατελείς¹⁶⁵. Φυσικά υπάρχουν και γνήσιοι ορισμοί· αλλά δεν είναι αυτοί που δείχνουν την δύναμη των Ρωμαίων νομικών¹⁶⁶.

Την δύναμη των Ρωμαίων νομικών αποδίδει η περίφημη φράση του Π α ύ λ ο υ: “Non ex regula ius sumatur, sed ex iure, quod est, regula fiat”¹⁶⁷. Από την διατύπωση αυτή προκύπτει πρώτον ότι οι Ρωμαίοι γνώριζαν και την αντίθετη μέθοδο –την συναγωγή του δικαίου από αφηρημένους κανόνες δικαίου– αλλά απέφυγαν συνειδητά να την εφαρμόσουν, και δεύτε-

είναι στενότερες έννοιες) και την «ικανότητα για δικαιοπραξία». Το ίδιο και για την πολλαπλώς σημαντική έννοια του «εμπράγματος δικαίου», που αποτελεί την βάση εκατοντάδων αποφάσεων. Για τις «δουλείες» μόλις το μετακλασικό δίκαιο γνωρίζει τον όρο “servitus”, ενώ στο κλασικό δίκαιο ο όρος αυτός χαρακτηρίζει μόνο τις πραγματικές δουλείες. Και για την «ενοχική σχέση» λείπει στους κλασικούς ένας ορισμός· η λέξη “obligatio” έχει στενότερη σημασία. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30. Πρβλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν, 1974, σ. 174, ο οποίος επισημαίνει ότι μέχρι τον 1^{ον} μ.Χ. αι. οι Ρωμαίοι δεν είναι ακόμη σε θέση να διαστείλουν το «πράγμα» από το «δικαίωμα»: έτσι οι αγροτικές δουλείες (servitutes praediorum rusticorum), καλούνται συνάπτειν εμπράγματο δικαίωμα επί α λ λ ο τ ρ ί ο υ πράγματος (και επομένως είναι α σ ώ μ α τ ο δικαίωμα), θεωρούνται ως res mancipi, ως α σ ώ μ α τ ο, δηλ. δικαίωμα, διότι ταυτίζονται προς τα εξωτερικά γνωρίσματα του πράγματος, επί του οποίου υφίσταται η αφηρημένη έννοια του δικαιώματος.

164. Π.χ. λείπει ένας ορισμός της κεντρικής έννοιας της “actio”. Το ίδιο και της έννοιας της «ιδιοκτησίας» (“dominium”). Επίσης των εννοιών dolus, culpa, contractus, servitus, dos, heres, potestas, manus, imperium κλπ. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 30-31.

165. Πρβλ. τον ορισμό του δικαίου από τον Κ έ λ σ ο: “ius est ars boni et aequi”, D. 1, 1, 1 pr., Ulpianus)· βλ. παραπάνω § 1 II. Ο ωραίος ορισμός του γάμου από τον Μ ο - δ ε σ τ ί ν ο (D. 23, 2, 1: “nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini atque humani iuris communicatio”. Βασ. 28, 4, 1: «γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάφεια καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντός, θεῖον τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία») είναι διατυπωμένος κατά τα ελληνικά πρότυπα, ενώ μετακλασικό προϊόν θεωρείται ο περίφημος ορισμός της «ενοχής» (“obligatio”) του Π α ύ λ ο υ, D. 44, 7, 3 pr.: “obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutem nostram faciat, sed et alium nobis obstringat ad dandum aliquod vel faciendum vel praestandum”. Βασ. 52, 1, 3: «οὐκ ἐν τούτῳ συνίσταται ἐνοχὴ, ἐν τῷ γίγνεσθαι τι ἡμέτερον»)· πρβλ. και τον ορισμό της ενοχής (obligatio) του Ιουστινιάνειου δικαίου: “vinculum iuris quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum iura nostrae civitatis”, Inst. 3, 13 pr («ἐνοχὴ ἐστὶ δεσμὸς δικαίου, δι’ οὗ τις ἀναγκάζεται καταβαλεῖν τὸ ἐποφειλόμενον κατὰ τοὺς τῆς ἡμετέρας πολιτείας νόμους», Θ ε ο φ ῖ λ ο υ, Ινστ. παράφρασις 3, 13 pr). Πρβλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31-32.

166. Βλ. S c h u l z, ό.π., σ. 31. Για το όλο πρόβλημα βλ. και R. M a r t i n i, Le definitioni dei giuristi romani, 1966 (επ’ αυτού βιβλιοκρ. H a u s m a n i n g e r, SZ 84, 1967, σ. 443-448).

167. D. 50. 17, 1 («οὐχὶ ἐκ τοῦ κανόνος τὸ δίκαιον λαμβάνεται, ἀλλ’ ἐκ τοῦ δικαίου ὁ κανὼν σχηματίζεται»).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ρον ότι από την κατ' ιδίαν ή τις κατ' ιδίαν περιπτώσεις προέβαιναν στον σχηματισμό κανόνων (*regulae iuris*)¹⁶⁸, οι οποίοι όμως ως συναγόμενοι από την εμπειρία δεν είχαν –όπως κατά την μέθοδο της αντιστροφής (*Inversionsmethode*) της «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης του 19^{ου} αι.¹⁶⁹– εκ των προτέρων δογματική-δεσμευτική αξία, αλλά χρησίμευαν ως δείκτες ορθότητας, κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης, που διαρκώς επιβεβαιώνονταν από την ομόφωνη αυθεντία των νομικών¹⁷⁰. Με άλλα λόγια, η παραπάνω φράση του Π α ύ λ ο υ υποδηλώνει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί ήσαν αντίθετοι όχι τόσο με την αφηρημένη σκέψη αυτή καθ' εαυτή όσο με την παραγωγική μέθοδο της αφηρημένης σκέψεως, ενώ σαφώς προτιμούσαν και εφαρμόζαν την εμπειρική επαγωγική μέθοδο, που και αυτή στηρίζεται στην αφαίρεση. Η εφαρμογή αυτής της μεθόδου, που είναι αποτέλεσμα της συντήξεως ρωμαϊκής και ελληνικής σκέψεως, οδήγησε στην διάκριση νομικών κανόνων και βιοτικής περιπτώσεως, που αποτελεί το κορυφαίο επίτευγμα του ΡΔ. Αυτή η ιδιαιτερότητα γίνεται έκδηλη, αν συγκρίνει κανείς το σημείο αυτό στο οποίο έφθασαν οι Ρωμαίοι με την αγγλοσαξωνική παράδοση. Οι Άγγλοι ως γνήσιοι εμπειρικοί, συνδέουν τον νομικό κανόνα με την περίπτωση, από την οποία απορρέει, με τρόπο αδιάσπαστο. Οι Ρωμαίοι, αντίθετα, αποσυνδέουν την βιοτική περίπτωση από τον κανόνα και από αυτή κρατούν μόνον ό,τι είναι αναγκαίο για την κατανόηση του κανόνα¹⁷¹. Η ρωμαϊκή παράδοση –αντίθετα προς την αγγλοσαξωνική– περιλαμβάνει κανόνες και όχι περιπτώσεις, κανόνες συναγόμενους εμπειρικά, επαγωγικά, από την περιπτωσιολογία¹⁷².

Γ. Ερωτάται, αν αυτό το δίκαιο της περιπτώσεως και η δυσπιστία των Ρωμαίων προς την αφηρημένη σκέψη έχουν –πέρα από την πρακτική δικαιολόγηση (που έγκειται στην εμπειρική φύση των Ρωμαίων)– και φιλοσοφικό υπόβαθρο και μάλιστα τέτοιο, που να μπορεί αναχθεί στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη.

Ο D. N ö r r, με την ωραία μελέτη του “*Divisio und partitio*”, 1972, αντιμετωπίζει το ζήτημα, πότε και με ποια μορφή το εθιμικό δίκαιο (*mos, consuetudo*) εμφανίζεται στις ρωμαϊκές πηγές, και στα πλαίσια του ζητή-

168. Βλ. λεπτ. B r. S c h m i d l i n, *Die römische Rechtsregeln (Versuch einer Typologie)*, 1970.

169. Βλ. π.χ. Λ ι τ ζ ε ρ ο π ο ύ λ ο υ, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ΙδιωτΔ*, 1932/2000, σ. 52· W i e a c k e r, *Privatrechtsgeschichte* 3(1967) 401.

170. Πρβλ. K a s e r, *Zur Methode*, σ. 60-62, 66, 74.

171. Βλ. C o i n g, *Geschichte und Bedeutung*, σ. 34· πρβλ. και K a s e r, *ό.π.*, σ. 72-73.

172. Για την μέθοδο συναγωγής κανόνων από την περιπτωσιολογία βλ. S c h m i l - d i n, *ό.π.*, σ. 150 εε., 208/209.

ματος αυτού αναφέρεται και στην ουσία και την καταγωγή των δύο αυτών εννοιών¹⁷³. Αναχωρεί από την Τοπική του Κ ι κ έ ρ ω ν α και διαπιστώνει ότι εκεί (5. 28 εε.) ο Κ ι κ έ ρ ω ν αφ' ενός χαρακτηρίζει τις δύο αυτές έννοιες ως βασικούς τύπους του ορισμού και αφ' ετέρου προβαίνει σε εφαρμογή τους στην έννομη τάξη. Η συζήτηση του τόπου "definitio" οδηγεί τον Κ ι κ έ ρ ω ν α στην διάκριση τούτου σε *partitio* («μερισμός») και σε *divisio* («διαίρεση»). Με τον πρώτο ορισμό (*partitio*) το πράγμα που συλλαμβάνεται ως όλο διαιρείται στα μέρη του, μέλη, *membra*. (Παραδείγματα: ο άνθρωπος, ο οποίος αποτελείται από σώμα, κεφάλι, άκρα κλπ.: το *ius*, που αποτελείται από νόμους, αποφάσεις συγκλήτου, *res iudicatae*, έδικτα, *mos*, *aequitas* κλπ.). Με τον δεύτερο ορισμό (*divisio*) το πράγμα που νοείται ως γένος διαιρείται στα είδη του, *species*, *formae* (Παραδείγματα: *Abalienatio*, που διακρίνεται σε *formae traditio nexu* και σε *iure cessio*: *ius* που διακρίνεται σε *formae lex*, *mos*, *aequitas*). Ο ορισμός *partitio* είναι άλλοτε εντελής (όταν το πράγμα είναι *res finita*: παράδειγμα: *tutela*) και άλλοτε ατελής (όταν το πράγμα είναι *res infinita*: παράδειγμα: *stipulationem et iudiciorum formulae*). Ο ορισμός *divisio* είναι πάντοτε πλήρης, διότι κάθε γένος μπορεί να έχει μόνον έναν ορισμένο αριθμό ειδών. Ο Ν ö r r¹⁷⁴ διαπιστώνει ότι ο Κ ι κ έ ρ ω ν κατά την συζήτηση της διακρίσεως *divisio* τείνει υπό την επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας και ρητορικής. Μια σαφής παραλληλία απαντάται στην αριστοτελική ρητορική. Κατά την συζήτηση της θεωρίας για τους ρητορικούς συλλογισμούς (ενθυμήματα) ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αριθμεί τους διαφόρους τόπους, από τους οποίους μπορούν να συναχθούν επιχειρήματα για τέτοιου είδους συλλογισμούς¹⁷⁵. Από τους τόπους που ενδιαφέρουν εδώ αναφέρονται ο «όρισμός»¹⁷⁶, η «διαίρεσις»¹⁷⁷ και ο «μερισμός» («ἐκ τῶν μερῶν», απαρίθμηση των μερῶν)¹⁷⁸. Αλλά, αντίθετα προς τον Κ ι κ έ ρ ω ν α, ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς αντιλαμβάνεται την «διαίρεση» (*divisio*) και τον «μερισμό» (*partitio*) όχι ως τύπους του ορισμού. Από τους δύο αυτούς τόπους ο μερισμός (*partitio*) έχει σημασία ουσιαστικά μόνο στην Ρητορική, ενώ η διαίρεση (*divisio*) κυρίως και στην Λογική στα πλαίσια του συλλογισμού και της θεωρίας του ορισμού. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς είχε την τάση να αποφεύγει την χρήση του τόπου μερισμός και –όπως προκύπτει από την ανάλυση των τόπων

173. Ό.π., σ. 20 εε. Πρβλ. και G. O t t e, *Dialektik und Jurisprudenz*, 1971, σ. 76 εε.

174. Ό.π., σ. 21.

175. Ρητ. 1395 b 22 εε.

176. Ρητ. 1398 α 17 εε.

177. Ρητ. 1398 α 33-35.

178. Ρητ. 1399 α 7-10.

στην Ρητορική του- δεν αντιδιέστελε, όπως ο Κ ι κ έ ρ ω ν, τους δύο αυτούς τόπους μεταξύ τους. Τόσο η χρήση του όρου «μερισμός» όσο και η αντιδιαστολή του από την «διαίρεση» είναι –λέει ο Ν ö r r¹⁷⁹– έργο της στωικής διαλεκτικής, που φαίνεται ότι συνάπτεται προς την σωκρατική-πλατωνική φιλοσοφία¹⁸⁰. Σε μια ενδιαφέρουσα τελική παρατήρηση ο Ν ö r r¹⁸¹ επισημαίνει ότι οι αρχές divisio και partitio παίζουν ρόλο και στην σύγχρονη μεθοδολογία του δικαίου. Η divisio ανταποκρίνεται περισσότερο προς τα κλειστά συστήματα του δικαίου, ενώ η partitio αντιστοιχεί στα ανοιχτά συστήματα· η μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο σημασιοδοτεί την μετάβαση από την divisio στην partitio, από την διαίρεση στον μερισμό¹⁸².

Ο F i k e n t s c h e r¹⁸³, σχολιάζοντας την μελέτη αυτή του Ν ö r r,

179. Ό.π., σ. 22.

180. Ο Ν ö r r, ό.π., σ. 22 σημ. 78, παραπέμπει στον Π λ ά τ ω ν α, Σοφ. D εε.

181. Ό.π., σ. 58.

182. Ο Ν ö r r (ό.π., σ. 57 ε.) φέρει ως παράδειγμα αφ' ενός το σύστημα των Institutiones, που ίσχυε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. (με τις διαιρέσεις του σε: persona, res, actio), και αφ' ετέρου το σύστημα των Πανδεκτών, που το διεδέχθη και απέτέλεσε την βάση του γερμΑδ (με τις διαιρέσεις σε: Γενικό Μέρος, ΕνοχΔ, ΕμπρΔ, ΟικονΔ, ΚληροΔ). Πρόκειται για διαφορετικά πρότυπα νομοθετικών συστημάτων. Το σύστημα των Institutiones στηρίζεται στις αρχές της divisio: Η νομική ύλη, δυνάμει μιας εσωτερικής λογικής, διαιρείται με βάση το υποκείμενο δικαίου, το αντικείμενο δικαίου και την πράξη δικαίου υπό ευρεία έννοια. Εάν προσέθετε κανείς ένα ακόμη τέταρτο στοιχείο, θα διετάρασσε αυτή την εσωτερική λογική. Διαφορετικά στο σύστημα των Πανδεκτών. Εδώ πρόκειται για εξωτερική και συγχρόνως συγκεκριμένη διαίρεση του δικαίου με την μορφή της partitio. Αν προσέθετε κανείς και άλλα μέρη του ΑστΔ, π.χ. το ΕμπρΔ, τούτο θα μετέβαλε μόνο το περιεχόμενο, όχι όμως και την δομή της διαιρέσεως. Ο Ν ö r r προσθέτει και ένα δεύτερο παράδειγμα, την διαίρεση των δικαιωμάτων σε απόλυτα και σχετικά. Αν αυτή η διαίρεση θεωρηθεί ως divisio, η δημιουργία ή ένταξη άλλων νομικών μορφών, π.χ. των διαπλαστικών δικαιωμάτων ή του ius ad rem, θα συνεπάγεται σοβαρές δυσκολίες. Αλλιώς, αν η διαίρεση εκληφθεί ως partitio, οπότε προκύπτει μόνο το πρακτικό ζήτημα, αν μια τέτοια διεύρυνση είναι πρόσφορη. Η divisio –επιλέγει ο Ν ö r r– ανήκει σε μια εποχή, κατά την οποία λογική και κριτική της γνώσεως δεν είχαν ακόμη διαχωρισθεί, κατά την οποία δεχόταν κανείς ότι είναι δυνατή η γνώση και ταξινόμηση της πραγματικότητας more geometrico με βάση μερικά αξιώματα μέσω ορισμών, διαιρέσεων και απαγωγών. Έτσι δεν εκπλήσσεται κανείς όταν διαπιστώνει ότι στην ιστορία του ευρωπαϊκού δικαίου από το φυσικό δίκαιο έως τον επιστημονικό θετικισμό το σύστημα κυριαρχείται από την αρχή της divisio. Στόχος ήταν η λογική, ιεραρχική και χωρίς κενά έννομη τάξη. Σήμερα αυτή η λογική και γνωσιοθεωρητική βάση έχει διαρραγεί. Η divisio εξακολουθεί μεν να ισχύει, αλλά –θα προσθέταμε εμείς– ως υποτεταγμένη αρχή μέσα στα ευρέα πλαίσια της partitio, του πλατωνικού προτύπου, που ανταποκρίνεται πληρέστερα στο σύγχρονο επιστημονικό ιδεώδες.

183. Methoden des Rechts I, 1975, σ. 348 εε., 351 εε.

προχωρεί ένα βήμα περισσότερο και συνδέει την μεν «διαίρεση» (divisio) προς την αριστοτελική εντελέχεια, τον δε «μερισμό» (partitio) προς την πλατωνική θεωρία των ιδεών. Οι δύο έννοιες εκπροσωπούν, πράγματι, δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψεως. Με την «διαίρεση» όλα τα είδη εξαντλούν το γένος, και το γένος δεν είναι τίποτε περισσότερο από το άθροισμα των ειδών του· η «διαίρεση» εξαντλεί παν ότι υπάρχει. Με τον «μερισμό», αντίθετα, το όλο είναι κάτι διαφορετικό από τα μέρη που το αποτελούν και όχι απλώς το άθροισμά τους (όπως π.χ. το ανθρώπινο σώμα είναι διαφορετικό από τα μέρη, που είναι τα κατ' ιδίαν μέλη του). Ο «μερισμός» παραπέμπει στο ηρακλείτειο «ἐν διαφέρον ἐαυτῷ» και προ πάντων στην πλατωνική θεωρία των ιδεών. Κατά την θεωρία των ιδεών, η ιδέα (ως κατηγορία, ως υπόθεση, ως αξιολογικό κριτήριο) είναι η πρώτη αρχή, η αρχή της γνώσεως και η αρχή του όντος, η ενωτική αρχή που διέπει και συνέχει τα φαινόμενα. Η γνώση της πραγματικότητας καθίσταται δυνατή με την μέθεξη. Η πραγματικότητα γνωρίζεται μόνον στον βαθμό που μετέχει της ιδέας. Αλλά η πραγματικότητα ουδέποτε ταυτίζεται με την ιδέα. Κανείς ποτέ δεν μπορεί να είναι κάτοχος της αλήθειας. Ο μύθος του σπηλαίου παριστάνει την κατά βαθμούς γνωστική πορεία της ψυχής και την κατά βαθμούς κατάταξη της πραγματικότητας. Η αντίληψη αυτή, που εκφράζεται και στον τρόπο προσεγγίσεως των ιδεών στους πλατωνικούς διαλόγους, αποτελεί και το φιλοσοφικό υπόβαθρο του δημοκρατικού πολιτεύματος της Πόλεως με τις διαρκείς αναζητήσεις μέσω των λαϊκών συνελεύσεων και των μηχανισμών ψηφοφορίας. Αντιθέτως, η «διαίρεση» παραπέμπει στην αριστοτελική εντελέχεια, δηλ. σε μια κατάσταση τελειότητας, όπου το ον πραγματώνει ολοκληρωτικά την μορφή του, έχει πια το ίδιο το τέλος (σκοπό) μέσα του, συμπίπτει με την μορφή του¹⁸⁴. Προς την εντελέχεια αντιστοιχεί και η αριστοτελική θεωρία για την διαίρεση. Τα μέρη, που με την διαίρεση επιπροστίθενται στο γένος, έχουν μ έ σ α τ ο υ ς την εντελέχεια –και όχι εκτός αυτών. Και αυτή είναι προσιτή στην ανθρώπινη γνώση. Στην θέση του κριτικού διαλόγου έρχεται τώρα η κυριαρχία του γινώσκοντος υποκειμένου, και τούτο πρακτικά σημαίνει ότι ο κυρίαρχος μπορεί να υπαγορεύει το περιεχόμενο της γνώσεως. Η ιδέα της Πόλεως έχει εδώ εγκαταλειφθεί.

Το συμπέρασμα είναι, ύστερα από τα παραπάνω, σαφές. Το περιπτωσιολογικό «σύστημα» δικαίου, όπως αυτό των Ρωμαίων, είναι από την φύση του ανοιχτό¹⁸⁵, και ως τέτοιο έχει ως φιλοσοφικό υπόβαθρο όχι

184. «Τὸ δὲ δυνάμει εἰς ἐντελέχειαν βαδίζει», Φυσ. 257 b 7.

185. Την ιδέα ενός «κλειστού» συστήματος για το ΡΔ (που είχαν υποστηρίξει οι V i l l e y και L a P i r a) αντικρούει έντονα ο W i e a c k e r, Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, εις Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 158 σημ. 21.

την αριστοτελική αρχή της «διαιρέσεως» (divisio) αλλά την πλατωνική αρχή του «μερισμού» (partitio). Στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» ισχύει ασφαλώς και η «διαίρεση»¹⁸⁶, αλλά ως υποτεταγμένη αρχή και χωρίς την οντολογική της διάσταση.

II. Στο περιπτωσιολογικό δίκαιο των Ρωμαίων –όπως άλλωστε και σε κάθε δικαιοσύνη– δύο είναι τα κύρια μεθοδολογικά ζητήματα: η εύρεση και η θεμελίωση της δικαιοκρίσεως.

A. Ως προς το πρώτο ζήτημα –την εύρεση του δικαίου– δύο είναι οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί: η άποψη της inventio (επίνοιας) και η άποψη της intuitio (ενοράσεως). Η πρώτη υποστηρίχθηκε από τον T h. V i e h w e g και η δεύτερη από τον M. K a s e r. Και οι δύο εκδοχές θεμελιώνονται στον K i k έ ρ ω ν α, ο οποίος αντλεί από την ελληνική φιλοσοφική παράδοση.

1. Ο V i e h w e g, με την περισπούδαστη μελέτη του “Topik und Jurisprudenz”, 1953⁵ (1974)¹⁸⁷, διατύπωσε την θεωρία ότι, όπως σε άλλες περιόδους της ιστορίας του δικαίου έτσι και στην ρωμαϊκή περίοδο, η εύρεση του δικαίου συνίσταται στην «τέχνη του επινόειν» (ars inveniendi) υπό την έννοια της Τοπικής του K i k έ ρ ω ν α, που αποτελεί ιστορική και φιλοσοφική προέκταση των Τοπικών του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η· τοπική είναι η νοητική τέχνη που κατευθύνεται στο πρόβλημα, το οποίο προσπαθεί να νοήσει μεμονωμένα, απομονώντάς το από το σύστημα των κανόνων δικαίου, με βάση τον λεγόμενο διαλεκτικό (ή ρητορικό ή «διαλογικό») συλλογισμό. Ο συλλογισμός αυτός έχει πιθανολογικό χαρακτήρα και διακρίνεται από τον παραγωγικό συλλογισμό του νομικού συστήματος, που είναι αποδεικτικός· ενώ ο αποδεικτικός συλλογισμός έχει τις δυο αξίες της αλήθειας (αληθές και ψευδές), ο πιθανολογικός συλλογισμός έχει τις δύο αξίες του δοκείν (: ένδοξον και άδοξον). Το πρόβλημα βρίσκεται στην σύνθεση των προκειμένων: ο αποδεικτικός συλλογισμός βασίζεται σε προκειμένες «αληθείς», ο διαλεκτικός συλλογισμός σε προκειμένες εύλογες. Ειδικότερα, ο διαλεκτικός πιθανολογικός συλλογισμός συντίθεται με μείζονα πρόταση τους «τόπους». «Τόποι» είναι –κατά τον V i e h w e g– «επόψεις» (Gesichtspunkte), δηλ. προτάσεις προ-συστημικού χαρακτήρα, που διατυπώνονται συχνά με την μορφή ερωτημάτων, και περιέχουν επιχειρήματα (όχι εκ των προτέρων έγκυρα και αληθινά αλλά)

186. Πρβλ. παρακ. υπό II B 2 β, αα.

187. Πρβλ. και του ι δ ί ο υ, Rechtsphilosophie und Rhetorische Rechtstheorie (Gesammelte kleine Schriften), 1995, σ. 191 εε.

πρόσφορα για προβληματισμό και διάλογο προς επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος.

Η θεωρία αυτή, που αρχικά εντυπωσίασε και πολλούς πράγματι έπεισε¹⁸⁸, σήμερα βρίσκεται σε υποχώρηση. Η κριτική (σε αναφορά εδώ ιδίως προς το ΡΔ¹⁸⁹) επικεντρώνεται στα εξής έξι σημεία:

1) Ο V i e h w e g, ανάγοντας την Τοπική του Κ ι κ έ ρ ω ν α στα Τοπικά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η, ξεκινά από μία παρανόηση της αριστοτελικής τοπικής¹⁹⁰. Πρόθεση του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η των Τοπικών δεν ήταν να θεμελιώσει μία νέα επιστήμη που να στηρίζεται στον πιθανολογικό –κατ’ αντιδιαστολή προς τον αποδεικτικό– συλλογισμό, αλλά να δημιουργήσει μία γενική μέθοδο επιχειρηματολογίας, προκειμένου να αποκαθάρει τον χώρο της διαλεκτικής από την σοφιστεία, να καθορίσει τους τοπικούς όρους του διαλόγου του απαλλαγμένου από αντιφάσεις, ώστε να οριοθετηθούν τα φιλοσοφικά πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί η διαλεκτική και να αποτραπεί η ανέλεγκτη από τους σοφιστές χρήση της¹⁹¹. Στο «Περί σοφιστικῶν ἐλέγχων»¹⁹² ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς δικαιολογεί για μια ακόμη φορά την πρόθεσή του: «Προειλόμεθα μὲν οὖν εὐρεῖν δύναμιν τινα συλλογιστικὴν περὶ τοῦ προβλεπθέντος ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ὡς ἐνδοξοτάτων· τοῦτο γὰρ ἔργον ἐστὶ τῆς διαλεκτικῆς καθ’ αὐτὴν καὶ τῆς περιαπτικῆς»¹⁹³. Ο Κ ι κ έ ρ ω ν παρέλαβε την αριστοτελική τοπι-

188. Για τις θετικές και αρνητικές αντιδράσεις βλ. την παραπεμπόμενη από τον ίδιο τον V i e h w e g βιβλιογραφία, στο *Topik und Jurisprudenz* ⁵(1974) σ. 120 εε. Πρβλ. και την νεώτερη βιβλιογραφία εις R. J a m i s o n/J. D y c k, *Rhetorik-Topik-Argumentation (Bibliographie)*, 1983.

189. Κατά τα λοιπά, αντί άλλων βλ. Γ. Μ η τ σ ο π ο ὕ λ ο υ, *Τοπική και επιστήμη του δικαίου*, εις *Μελέται Ι*, 1983, σ. 221 εε.

190. Βλ. W a l d s t e i n, *Topik und Intuition in der römischen Rechtswissenschaft*, Festgabe für A. Herdlitzka, 1972, σ. 237, 245.

191. Βλ. Μ η τ σ ο π ο ὕ λ ο, ό.π., σ. 221, 223· H o r a k, *Rationes decidendi I*, 1969, σ. 45, 56/57. Για την τοπική του Αριστοτέλη βλ. P r a n t l, *Geschichte der Logik im Abendlande I*, 1885/1997, σ. 341 εε· T h i e l s c h e r, *Ciceros Topik und Aristoteles*, “*Philologus*” 67 NF 21, 1908, σ. 52 εε., 67· W ö r n e r, *Enthymeme-ein Rückgriff auf Aristoteles in systematischer Absicht*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), *Rhetorische Rechtstheorie*, 1982, σ. 73 εε· G. K a l i n o w s k i, *Die Rhetorik des Aristoteles u. die jur. Logik: Zum formalen Charakter der rhetorischen Beweisführung*, εις B a l l w e g/S e i b e r t (Hrsg.), ό.π., σ. 99 εε.

192. 183 α 37 εε.

193. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτο σε αναφορά με την ερμηνεία του V i e h w e g είναι το αμέσως επόμενο χωρίο 183 b εε., όπου η διαλεκτική οριοθετείται από την σοφιστική και επεξηγείται περαιτέρω ο σκοπός της: «ἐπεὶ δὲ προπαρασκευαστέον πρὸς αὐτὴν διὰ τὴν τῆς σοφιστικῆς γειτνίασιν, ὥστ’ οὐ μόνον πείραν δύνασθαι λαβεῖν διαλεκτικῶς ἀλλὰ καὶ ὡς εἰδῶς, διὰ τοῦτο οὐ μόνον τὸ λεχθὲν ἔργον ὑπεθέμεθα τῆς πραγματείας, τὸν λόγον δύνασθαι λαβεῖν, ἀλλὰ καὶ ὅπως λόγον ὑπέχοντες φυλάξομεν τὴν θέσιν

κή¹⁹⁴, αλλά για να την μεταφέρει από την σφαίρα της διαλεκτικής στην ρητορική και από εκεί στο ρωμαϊκό δίκαιο· «η ρωμαϊκή νομική επιστήμη δεν διαφέρει στον πυρήνα της από την σοφιστική, την ρητορική και την φιλοσοφική απορητική»^{195,196}. Η μεταφορά της αριστοτελικής τοπικής από το πεδίο της διαλεκτικής στο πεδίο της ρητορικής πιθανώς να είναι δυνατή· σε καμία όμως περίπτωση η μεταφορά της τοπικής από την ρητορική στο Ρωμαϊκό δίκαιο και –όπως υποστηρίζει ο V i e h w e g, οδηγώντας την κικερόνια τοπική στα άκρα– γενικά στο δίκαιο¹⁹⁷. Δίκαιο και ρητορική, παρά την συνάντησή τους στην αρένα της δίκης¹⁹⁸, είναι ουσια-

ώς δ' ένδοξοτάτων όμοτρόπως. τήν δ' αίτιαν είρήκαμεν τούτου, έπει και διά τούτο Σωκράτης ήρώτα άλλ' ούκ άπεκρίνετο· ώμολόγει γάρ ούκ είδέναι». Πρβλ. O. P ö g g e l e r, *Dialektik und Topik*, FS für Gadamer II, 1970, 273 εε.

194. Πηγή και πρότυπο της τοπικής του Κ ι κ έ ρ ω ν α είναι, όπως ο ίδιος λέει (Top. 1), τα Τοπικά του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η, στα οποία όμως στηρίχθηκε από μνήμης (Top. 5), γιατί δεν τα είχε στα χέρια του, όταν κατά το ταξίδι του στο Rhegium (περί το έτος 44 π.Χ.) συνέγραψε την δική του *Τοπική*.

195. Την αντίθεση μεταξύ συστηματικής και τοπικής σκέψεως ο V i e h w e g προσπάθησε να θεμελιώσει γνωριοθεωρητικά στην διάκριση «συστηματικής» και «απορητικής» σκέψεως (“aporetische” Denkweise) κατά τον N. H a r t m a n n, *Diesseits von Idealismus und Realismus*, Kant-Studien 29 (1924) 160 εε. Αλλά όπως έχει παρατηρηθεί (H a g a κ, ό.π., σ. 52)– στον H a r t m a n n η συστηματική σκέψη χορηγείται με μία στενή και αυστηρά οριοθετημένη έννοια, σε αναφορά με ορισμένα φιλοσοφικά συστήματα, ιδίως μεταφυσικά, που χαρακτηρίζει «παραπλανητικά συστήματα» (“verführerische Systeme”), όπως του Π λ ω τ ί ν ο υ, του Θ ω μ ά τ ο υ Α κ ι ν ά τ η, του Σ π ι ν ό ζ α, του Φ ί χ τ ε, του Ε γ έ λ ο υ. Η έννοια όμως του συστήματος δεν είναι ενιαία (πρβλ. F. P. H a g e r και C h. S t r u b, *System. Hist. Wörterb. d. Phil.* 10, 1998, σ. 823-855). Παράλληλα προς τα «κλειστά» υπάρχουν και τα «ανοιχτά» συστήματα, για τα οποία τουλάχιστον δεν μπορεί να πει κανείς ότι οδηγούν σε «βιασμό» των πραγματικών προβλημάτων.

196. V i e h w e g, ό.π., σ. 59. O W i e a c k e r, “Gnomon” (βιβλιοκρισία της μελέτης του V i e h w e g) 1955, 368, χαρακτηρίζει ως μη συζητήσιμη (“indiskutable”) την θέση αυτή του V i e h w e g.

197. Για το όλο πρόβλημα βλ. και K l a u s R e h b o c k, *Topik u. Recht. Eine Standortanalyse unter besonderer Berücksichtigung der aristotelischen Topik*, 1988.

198. Πρόκειται για την λεγόμενη, «δικανική ρητορική», που προκάλεσε το περιώνυμο πρόβλημα των σχέσεων ρητορικής και δικαίου –και από ιστορική άποψη, σε σχέση ιδίως με το ΡΔ. Από την άποψη αυτή σημείο αναφοράς αποτελεί η ξακουστή θεωρία των «στάσεων» του Ε ρ μ α γ ό ρ α τ ο υ Τ η μ ν ί τ η (διδασκάλου της ρητορικής, που ήκμασε τον 1^{ον} αι. π.Χ. και ίδρυσε στην Ρώμη ρητορική σχολή, η οποία δημιούργησε παράδοση· το έργο του «Τέχναι ρητορικάι» δεν διασώθηκε αυτοτελώς), όπως συντέθηκε και αναπλάσθηκε από τους επιγόνους του, τον Κ ο υ ῖ ν τ ι λ ι α ν ό (Institutio oratoria), τον Κ ι κ έ ρ ω ν α (De inventione), το έργο “Ad Herennium” (αγνώστου συγγραφέα), τον Ε ρ μ ο γ έ ν η τ ο ν Τ α ρ σ έ α (Περί στάσεων), τον Α υ γ ο υ σ τ ί ν ο (De Rhetorica). Η θεωρία αυτή προσπαθεί να καταστήσει δυνατή την εφαρμογή της ρητορικής λογικής στην δικαστηριακή πράξη (και μόνο σε αυτή, χω-

ρίς να έχει καμία απολύτως σημασία για τα άλλα γένη της ρητορικής, το «συμβουλευ-
 τικόν» και το «επιδεικτικόν γένος». Α ρ ι σ τ., Ρητ. 1358 b 6-8: «ὥστ' ἐξ ἀνάγκης ἂν
 εἴη τρία γένη τῶν λόγων τῶν ρητορικῶν, συμβουλευτικόν, δικανικόν, επιδεικτικόν»), α-
 πευθύνοντας οδηγίες στον ρήτορα για την «εύρεσιν» ((inventio) σκέψεων και επιχειρη-
 μάτων που αυτός θα προσάγει στο δικαστήριο. Τρία πρέπει να είναι τα «έργα του
 ρήτορος»: εκτός από την «εύρεσιν» (που, σύμφωνα με το πρότυπο της αριστοτελικής
 Ρητορικής 1414 a-b, περιέχει οδηγίες για το «προίμιον»-exordium, την «πρόθεσιν»-
 narratio, την «πίστιν»-argumentatio και τον «επίλογον»-peroratio), η «τάξις» (disposi-
 tio· δομή του λόγου), η «λέξις» (elocutio· γλωσσική μορφή), η «υπόκρισις» (pronuntia-
 tio· τονισμός και χειρονομία) και «μνήμη» (memoria· απομνημόνευση). Κατά τον Ε ρ -
 μ α γ ό ρ α σε κάθε συγκεκριμένη αμφισβητούμενη περίπτωση («υπόθεσις», causa)
 προκύπτει από τους αντίθετους ισχυρισμούς των διαδίκων ένα κρίσιμο ερώτημα, το ο-
 ποίο αποκαλείται «θέσις» (= quaestio). Αυτή η «θέσις» εντάσσεται σε ένα κατάλογο
 από γενικά αμφισβητούμενα ζητήματα, τα οποία ο Ε ρ μ α γ ό ρ α ς ονομάζει «στά-
 σεις» (λατινική έκφραση: status ή constitutio). Ο Ε ρ μ α γ ό ρ α ς γνωρίζει οκτώ τέ-
 τοιες «στάσεις», τις οποίες ανά τέσσερες διακρίνει σε «λογικές» (status rationales ή
 genus rationale) και σε «νομικές στάσεις» (status legales ή genus legale). Οι πρώτες α-
 φορούν σε πραγματικά ζητήματα και την κρίση για πράξεις, υπό την προϋπόθεση ότι
 η εφαρμογή του νόμου είναι αναμφισβήτητη. Οι δεύτερες πραγματεύονται την ερμη-
 νεία των νόμων, υπό την προϋπόθεση εδώ ότι οι υπαλλήλοι της πράξεως δεν αμφισβη-
 τούνται. Στις «λογικές στάσεις» ανήκουν ο στοχασμός, ο όρος, η ποιό-
 τητας και η μετὰ λόγους. Στις «νομικές στάσεις» το ρητόν και η διά-
 νοια (αφγότερα ρητόν και διάνοια, η αμφιβολία, η αυτινομ-
 μία και ο συλλογισμός. Οι τέσσερες «λογικές στάσεις» (που αναφέρονται α-
 ποκλειστικά στην ποινική δίκη· βλ. H o r a k, Die rhetorische und der moderne Aufbau
 des Verbrechensbegriffs, Fg. f. A. Herdlitzka, 1972, σ. 121-142) αντιστοιχούν σε τέσσε-
 ρες βαθμίδες υπερασπίσεως του κατηγορουμένου. Αν αυτός αρνείται γενικά την πρά-
 ξη, πρέπει να αποδειχθεί ότι την διέπραξε. Τούτο είναι ο «στοχασμός», η θεωρία της
 αποδείξεως. Αν αυτός ομολογεί μεν ότι κάτι διέπραξε, αλλά ισχυρίζεται ότι αυτό δεν
 είναι η πράξη που εννοεί ο νόμος, πρόκειται για τον «όρο» (ορισμό, χαρακτηρισμό της
 πράξεως). Αν ομολογεί ότι κάτι διέπραξε και αυτό εμπίπτει στην έννοια του νόμου,
 αλλά ισχυρίζεται ότι ορθώς το διέπραξε, τούτο αφορά την νομιμότητα της πράξεως
 και χαρακτηρίζεται ως «ποιότης». Αν, τέλος, επικαλεσθεί ότι το δικαστήριο είναι α-
 ναρμόδιο ή προβάλλει άλλες διαδικαστικές ενστάσεις, αυτές θα αναφέρονται στην
 «μετάληψη» (για τις τέσσερες αυτές «λογικές στάσεις» βλ. και Π α ν τ α ζ ό π ο υ -
 λ ο, Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν Α', 1974, σ. 170
 εε., ο οποίος και ευστόχως επισημαίνει ότι η εν λόγω θεωρία στηρίζεται στην τετρα-
 μερή διάκριση των Στωικών: υ π ο κ ε ί μ ε ν ο ν – π ο ι ό ν – π ω ς έ χ ο ν – π ρ ο ς
 τ ι), Στην άλλη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», το δίπολο «ρητόν και διά-
 νοια» αντιστοιχεί στο γνωστό status scriptum et sententia (τούτο έχει μεγάλη πρακτική
 χρησιμότητα, δεδομένου ότι κατά την ερμηνεία και εφαρμογή του νόμου στην ατομική
 περίπτωση επανέρχεται συχνά το φαινόμενο η μία πλευρά να αναφέρεται στο γράμμα
 και η άλλη στο πνεύμα του νόμου· η προβληματική αυτή συνοψίζεται στο απόφθεγμα
 summum ius summa iniuria, όπως π.χ. στην δίκη του Μ α ν ί ο υ Κ ο υ ρ ί ο υ, όπου ο
 νομικός Σ κ α ι β ό λ α ς επικαλείται την γραπτή διατύπωση μιας διαθήκης, ενώ ο
 ρήτορας Κ ρ ά σ ο ς την πρόθεση του διαθέτη· βλ. J. H. W i e l i n g, Testa-
 mentauslegung im röm. Recht, 1972), η «αμφιβολία» αναφέρεται στην πολυσημία του

στικώς πράγματα ασύμπτωτα. Οι σκοποί και τα μέσα είναι διαφορετικά¹⁹⁹. Στόχος της ρητορικής είναι η Πειθώ, την οποία οι ρήτορες αδιαφορώντας για το ηθικώς και νομικώς ορθό προσπαθούν να κερδίσουν με οποιαδήποτε μέσα, με πιθανολογικούς συλλογισμούς και ψευδοεπιχειρήματα²⁰⁰. Στόχος του δικαίου είναι η πραγμάτωση της πρακτικής δικαιοσύνης, η δίκαιη λύση της περιπτώσεως, που οι δικαστές προσπαθούν να

γράμματος του νόμου (*ambiguitas*), η «αντινομία» στην αντίφαση δύο ή περισσότερων νόμων (*leges contrariae*), ο «συλλογισμός» (*collectio*) σε ζητήματα ανάλογης εφαρμογής (για την όλη θεωρία του Ερμαγόρα βλ. D. M a t t h e s, Hermagoras von Temnos, διδ. διατρ. Αμβούργου 1955 = "Lustrum" 3, 1958, 18-214· R. V o l k m a n n, Die Rhetorik der Griechen u. Römer, 1963, σ. 38 εε· B a r w i c k, Zur Erklärung u. Geschichte der Statuslehre des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 108, 1964, σ. 80 εε· Zur Rekonstruktion der Rhetorik des Hermagoras von Temnos, "Philologus" 109, 1965, σ. 186 εε· U. W e s e l, Rhetorische Statuslehre u. Gesetzesauslegung der röm. Juristen, 1967· J. M a r t i n, Antike Rhetorik, 1974, σ. 28 εε., 229 εε· M. F u h r m a n n, Die antike Rhetorik, 1984, σ. 99 εε. και αλλού). Επηρέασε ή όχι η ανωτέρω θεωρία την νομική πράξη της εποχής της; Αυτό είναι το ερώτημα, που απασχολεί ανέκαθεν (βλ. ήδη M. V o i g t, Das ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer IV, 1875, Beilage, XVII, 333 ε.) και αδιαλείπτως στη H e i m m e l s c h e i n, Studien zu der antiken Hermeneutica iuris, εις Symbolae Eriburgenses in honorem Ottonis Lenel, 1935, σ. 373 εε· W e n g e r, Die Quellen des röm. Rechts, 1953, σ. 275 εε.) τους ιστορικούς αλλά και τους φιλολόγους. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην δεύτερη κατηγορία στάσεων, τις «νομικές στάσεις», δηλ. στη πρόταση της νομικής ερμηνείας. Εδώ έχουν αναπτυχθεί και αναμετρηθεί δύο αντίπαλα στρατόπεδα και υπερασπίζονται το καθένα ζωηρά τις δικές του θέσεις. Χαρακτηριστικό του πάθους είναι μια φράση που απεύθυνε ο ρωμαίστης ν. B e s e l e r, BMR 43/44 (1948) 349, εναντίον του αρχηγέτη του άλλου στρατοπέδου, φιλολόγου J. S t r o u x, «Την μελέτη του S t r o u x, Summum ius summa iniuria, θα έπρεπε να την παραδώσω στην δημόσια πυρά». Ο S t r o u x με την μικρή αυτή αλλά πνευματώδη εργασία του (που περιλαμβάνεται στην ενιαία έκδοση του S t r o u x, Röm. Rechtsw. u. Rhetorik, 1949) δημιούργησε την ζωηρή κίνηση υπέρ της ρητορικής, στην οποία προσχώρησε και την οποία υπερασπίσθηκε επί μία 30ετία με σειρά μελετών του ο πολύς R i c c o b o n o (π.χ. βιβλιοκρ. Stroux, "Gnomon" 5, 1929, σ. 65-87). Όμως η κίνηση αυτή δεν επικράτησε. Η κρατούσα σήμερα τάση φαίνεται να αναγνωρίζει μικρή μόνον –αν όχι ασήμαντη– επίδραση της ρητορικής στην πράξη του ΠΔ τουλάχιστον της δημοκρατικής περιόδου· βλ. π.χ. S c h u l z, Geschichte, 66 και 92· Prinzipien, 88· K u n k e l, Röm. Rechtsgeschichte⁵ (1968) 103 ε· W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 469 εε· Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 669 εε· ιδίως όμως W e s e l, ό.π. (με όλο το βιβλίο) και TS (1970) 343 εε. (αντιπαράθεση προς τον V o n g l i s, TS 37, 1969, 247 εε., ο οποίος με την μονογραφία του La lettre et l' esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique, 1968, αναγνωρίζει μια ορισμένη επίδραση της ελληνιστικής ρητορικής στο ΠΔ).

199. K a s e r, ό.π., σ. 63 και 67· W a l d s t e i n, ό.π., σ. 258· πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 470 εε.

200. Πρβλ. πέραν της μελέτη του K. Τ σ ά τ σ ο υ, Ρητορική τέχνη (εις Δοκίμια αισθητικής και παιδείας, 1960, σ. 213 εε.) και την ωραία ανάπτυξη του Α ρ ί σ τ ο υ Κ α μ π ά ν η, Ιστορία των αισθητικών θεωριών, εκδ. Γαλαξία, 1963, σ. 132 εε.

κερδίσουν με ηθικά και νόμιμα μέσα, με πλήρεις συλλογισμούς. Ρητορική είναι *ars inveniendi*: δίκαιο είναι *ars iudicandi*, με ό,τι αυτές οι διαφορετικές τέχνες συνεπάγονται.

2) Ως «τόπους» θεωρεί ο *V i e h w e g* τις γενικώς διατυπωμένες νομικές προτάσεις, που οι Ρωμαίοι χαρακτήριζαν ως *regulae* και βρίσκονται συνελεγμένες με την μορφή καταλόγων στον τίτλο D. 50. 17: *De diversis regulis iuris antiqui*²⁰¹. Ο *V i e h w e g* θα μπορούσε –λέει ο *K a s e r*²⁰²– παράλληλα με τις *regulae* να εννοήσει ως «τόπους» και ορισμένες καθοδηγητικές έννοιες, στο μέτρο που αυτές χρησιμεύουν ως γενικά κριτήρια, όπως π.χ. την *aequitas*, την *bona fides*, τον *animus*, το *restituere*, το *id quod interest*. Αλλά πέραν αυτού, τι; Οι «τόποι» αυτοί, ως *regulae* και ως κατευθυντήριες έννοιες, δεν καλύπτουν παρά μικρό μόνο μέρος από την τεράστια ποικιλία των νομικών περιπτώσεων²⁰³.

201. Ο *V i e h w e g*, ό.π., σ. 56, αναφέρει μερικά παραδείγματα πολύ γνωστών τέτοιων «τόπων»: D. 50, 17 10 περί βαρών και οφείλων ενός πράγματος (*P a u l u s*, Libro tertio ad Sabinum) : *Secundum naturam est, commoda cuiusque rei eum sequi, quem sequendum incommoda*. D. 50, 17, 25 περί προσημασίας εμπράγματης ασφάλειας (*P o m p o n i u s*, Libro undecimo ad Sabinum): *Plus cautionis in re est, quam in persona*. D. 50, 17, 29 περί της αρχικής ακυρότητας, που δεν μπορεί να θεραπευθεί με την πάροδο του χρόνου (*P a u l u s*, Libro octavo ad Sabinum): *Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere*. D. 50, 17, 54 περί της αδυναμίας να προσπορίσει κανείς σε άλλον δικαιώματα περισσότερα από αυτά που ο ίδιος έχει (*U l p i a n u s*, Libro quadragesimo sexto ad Edictum): *Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*. D. 10, 17, 110 περί του ότι το μείζον περιέχει πάντοτε το έλασσον (*P a u l u s*, Libro sexto ad Edictum): *In eo, quod plus sit, semper inest et minus*, κλπ.

202. Ό.π., σ. 63.

203. Για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα αυτό οι σύγχρονοι «τοπικοί» διευρύνουν τον κατάλογο των τόπων και μάλιστα απεριορίστως. Έτσι ως τόποι θεωρούνται σήμερα π.χ. και στοιχεία της νομικής ερμηνείας, όπως η συστηματική, η γενετική, η τελλολογική ή η ερμηνεία σύμφωνα με το Σύνταγμα (*K r i e l e*, *Theorie der Rechtsgewinnung*², 1976, σ. 151) ή οι λεγόμενες «γενικές αρχές του δικαίου», όπως το κράτος δικαίου, η δημοκρατική έννομη τάξη, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία, η ισότητα, η αρχή της εμπιστοσύνης, η τριτενέργεια (*K r i e l e*, ό.π.), *pacta sunt servanda* αλλά και *clausula rebus sic stantibus*, *venire contra factum proprium*, η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης και ως αντίθετος τόπος η αρχή της διακινδυνεύσεως, η αρχή της συνεπούς συμπεριφοράς κλπ. (*K r i e l e*, *Offene und verdeckte Urteilsgründe*, FS für J. Ritter, 1965, σ. 112 εε., 114)· πρβλ. και *H o r n*, NJW 1967, 601, 606 Sp. 1 (ιδιωτική αυτονομία και ελευθερία των συμβάσεων, αλλά και προστασία της εμπιστοσύνης). Ο *H o r a k*, ό.π., σ. 56, διερωτάται, αν υπάρχει πράγματι κάτι, το οποίο να μην είναι ή να μην μπορεί να νοηθεί –από την οπτική αυτή γωνία– ως νομικός τόπος. Άκαρπη, κατόπιν αυτού, αποβαίνει και η προσπάθεια του *E s s e r* στην κατά τα λοιπά ιδιαίτερα σημαντική μονογραφία του *Grundsatz und Norm*³(1965) 87 εε. (“Versuch einer Klassifikation und Typenbestimmung der Prinzipien im Recht”) να κατηγοριοποιήσει το πλήθος αυτό των ποικιλώνυμων τόπων.

3) Δεν είναι ορθή η άποψη του V i e h w e g ότι ο αρχαίος τρόπος σκέψεως ανάγεται σε δύο βασικές κατευθύνσεις, την «μαθηματική» δηλ. «αυστηρά συστηματική» κατεύθυνση (Ε υ κ λ ε ί δ η ς) και την «τοπική-απορητική» (αριστοτελική και κικερώνεια τοπική). Διερωτάται κανείς, σε ποια από τις δύο κατευθύνσεις θα ενέτασσε τα μη μαθηματικά ή λογικά συγγράμματα της ελληνικής φιλοσοφίας, όπως τις Ηθικές του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ή τα έργα του Χ ρ υ σ ί π π ο υ De anima hominis, De facto, De natura deorum και προ πάντων την Ηθική του²⁰⁴.

4) Η αντίθεση τοπικής και συστηματικής σκέψεως δεν είναι τόσο απότομη όσο εμφανίζεται. Σημεία επαφής υπάρχουν, αφού –όπως επισημαίνει ο K a s e r²⁰⁵– η τοπική δεν μπορεί να παραιτηθεί εντελώς από την παραγωγική σκέψη. Και εκεί όπου τα επιχειρήματα («τόποι») εξευρίσκονται με την επαγωγική οδό, η εφαρμογή τους στην συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται με τα μέσα της λογικής παραγωγής. Η τοπική αναζητεί τις προκείμενες («τόπους»), ως αυτοδύναμες και μη περαιτέρω αναγώγιμες προτάσεις, και η λογική τις επεξεργάζεται στους τύπους του συλλογισμού.

5) Απότομη δεν είναι ούτε η αντίθεση μεταξύ συστηματικής και περιπτωσιολογικής διαρθρώσεως της έννομης τάξεως. Συνδετικό στοιχείο των αντιθέτων είναι το λεγόμενο «εσωτερικό» σύστημα, που –υπό το πρίσμα της ενότητας της έννομης τάξεως– διέπει έως έναν βαθμό και στην περιπτωσιολογική διάταξη των κανόνων. Πρόκειται για τις προτάσεις και έννοιες, που και στο περιπτωσιολογικό «σύστημα» βρίσκονται μεταξύ τους και προς το όλο σε αρμονία. Μάλιστα όσο πιο προχωρημένη είναι αυτή η «εσωτερική» συστηματική, τόσο συχνότερα μπορούν οι προκείμενες να αποδειχθούν με την παραγωγική οδό και, αντιστοίχως, τόσο μικρότερος γίνεται ο κύκλος των προκειμένων που μπορούν να εξευρεθούν μόνον με την τοπική οδό της επαγωγής και να συζητηθούν σε διάλογο, αλλά όχι να αποδειχθούν²⁰⁶.

6) Ανοιχτό παραμένει το ζήτημα της επιδράσεως του Κ ι κ έ ρ ω ν α και ιδιαίτερα της Τοπικής του στους ρωμαίους νομικούς. Νεώτερες έρευνες έδειξαν ότι η επίδραση του έργου του Κ ι κ έ ρ ω ν α στην νομική πράξη υπήρξε μηδαμινή, όπως και στην νομική θεωρία, τα νομικά Εγχειρίδια, προ πάντων τις Εισηγήσεις του Γ α ῖ ο υ²⁰⁷. Ειδικότερα η Τοπική του, αφιερωμένη στον φίλο του νομικό Τρεμπάνιο και απευθυνόμενη στους νομικούς, παρέμεινε σε αυτούς ξένη, σε τέτοιο βαθμό που ο Κ έ λ-

204. W a l d s t e i n, ό.π., σ. 246.

205. Ό.π., σ. 53.

206. K a s e r, ό.π., σ. 53.

207. D. N ö r r, Cicero als Quelle und Autorität bei den röm. Juristen, Festg. für Sontis, 1977, 33, 49.

σ ο ς αποδίδει κάποιο χωρίο της μόνον εξ ακοής-και τούτο εσφαλμένα²⁰⁸. Χωρίς επίδραση έμειναν και τα δικαιο-φιλοσοφικά μέρη του νομικού του έργου de legibus. Περισσότερο ενδιαφέρον για την έρευνα έχει το δυστυχώς χαμένο έργο του ius civile in artem redactum, στο οποίο όμως ο Κικέρων ήθελε να πραγματοποιήσει το αντίθετο εκείνου που επεδίωξε με την Τοπική, δηλ. την «επιστημοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου», την θεμελίωση του δικαίου σε συστηματική βάση²⁰⁹.

2. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά το βιβλίο του V i e h w e g εμφανίζεται η λιγότερο εντυπωσιακή αλλά περισσότερο ουσιαστική μελέτη του ιστορικού M. K a s e r, "Zur Methode der römischen Rechtsfindung", 1972²¹⁰, με την οποία αυτός υποστήριξε την άποψη ότι η ρωμαϊκή μέθοδος ευρέσεως του δικαίου δεν ήταν ακριβώς η τοπική αλλά η ενόραση (intuitio)²¹¹. Σύμφωνα με αυτή την μέθοδο, η εύρεση της ορθής αποφάσεως δεν συνάγεται έμμεσα (παραγωγικά ή επαγωγικά) αλλά άμεσα, μέσω της εποπτικής λειτουργίας της συνειδήσεως, ως προφανής (evident). Αυτή η ενορατική σύλληψη του προφανούς στηρίζεται –λέει ο K a s e r– σε δύο βάσεις: το εδραιωμένο και εκλεπτυσμένο αίσθημα του δικαίου και την πλούσια νομική εμπειρία. Αλλά ο K a s e r, ως ιστορικός, περιορίστηκε στην δικαιο-ιστορική έρευνα του ζητήματος: η δικαιο-φιλοσοφική και φιλοσοφο-ιστορική παρέμειναν ανερευνήτες. Ερωτάται λοιπόν αν η άποψη του K a s e r επιδέχεται, πέρα από την δικαιο-ιστορική, και δικαιο-θεωρητική θεμελίωση και αν αυτή μπορεί να αποδοθεί σε επίδραση της ελληνικής σκέψεως.

Η λέξη evidentia διαπλάσθηκε από τον Κικέρωνα για να αποδώσει στα λατινικά τον ελληνικό όρο «ενάργεια», που χρησιμοποιούνταν στην φιλοσοφία και την ρητορική²¹². Τον νέο όρο χρησιμοποίησε ο Κικέρων και με φιλοσοφική και με ρητορική σημασία²¹³. Με φιλοσοφική σημασία, για να

208. N ö r r, ό.π., σ. 48.

209. N ö r r, ό.π.: v o n L ü b t o w, Cicero und die Methode der röm. Jurisprudenz, FS für L. Wenger I, 1944, 224, 231/232.

210. Στη σειρά "Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen I. Philologisch-historische Klasse" Jahrg. 1962, Nr. 2, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.

211. Σύμφωνα π.χ. και W i e a c k e r, IVRA XX (1969) 458 σημ. 132, και ιδίως W a l d s t e i n, Topik und Intuition in der röm. Rechtswissenschaft, Fg. für A. Herdlitzka, 1972, σ. 248-263.

212. W. H a l b f a s s, Evidenz, εις J. Ritter (Hrsg.), Hist. Wörterb. der Philos. 2, 1972, σ. 830. Συνώνυμες ήταν οι εκφράσεις: δήλον, φανερόν, θεωρείν, ιδείν, αίσθησις και άλλες: στα λατινικά apparet, evidens, intellegere, intueri, videre και πολλές άλλες, επίσης και absurdum, εφ' όσον το βλέμμα συλλαμβάνει άμεσα το παράλογο: W a l d s t e i n, ό.π., σ. 252 σημ. 75.

213. Βλ. και για τα επόμενα T. M a y e r-M a l y, Der Jurist und die Evidenz, FS für Verdross, 1971, 259, 261.

διαμορφώσει το πλαίσιο αντιπαραθέσεως προς την σχολή των Σκεπτικών, που αμφισβητούσε την δυνατότητα κάθε γνώσεως²¹⁴, και με ρητορική σημασία, για να χαρακτηρίσει την *evidentia* ως μία από τις ποιότητες που έπρεπε να χαρακτηρίζουν τον λόγο και προπαντός τον δικανικό λόγο²¹⁵.

Από τις δύο αυτές χρήσεις της *evidentia* σημασία για το δίκαιο έχει η φιλοσοφική χρήση· διότι μόνον αυτή συνδέεται με το δίκαιο, καθ' όσον αναφέρεται στην εύρεση της αλήθειας²¹⁶. Η ρητορική χρήση αναφέρεται στην Πειθώ, πράγμα αδιάφορο για το δίκαιο²¹⁷.

Evidentia και *intuitio* είναι συνώνυμα. *Evidentia* είναι κατάσταση, που αποκαλύπτεται στο πνεύμα μας άμεσα με την ενόραση (*intuitio*). Οι Ρωμαίοι νομικοί δεν αντιλαμβάνονται τις έννοιες αυτές φιλοσοφικά, αλλά μάλλον εμπειρικά, ως άμεση βιωματική αντίληψη, στιγμιαία έμπνευση και αυθόρμητη σύλληψη του νομικού γεγονότος. Οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο γνωσιοθεωρητικής αναλύσεως στα νεώτερα χρόνια²¹⁸, τόσο στις λεγόμενες ακριβείς επιστήμες²¹⁹ (λογική²²⁰, μαθημα-

214. Εναντίον αυτής της τάσεως στρέφεται ο Κικέρων στα Acad. Pror. II, 6, 17: "... propterea quod nihil esset clarius enunciatum ut Graesi, perspicuitatem a u t e v i d e n t i a m nos, si planet, nominemus...". Στην ίδια παράδοση και ο Αυγουστίνος, ο οποίος από την ίδια σκοπιά άσκησε την όψη του κριτική κατά των Σκεπτικών (Aug. Contra Acad. 3, 11, 26).

215. Top. 97: "itemque narrationes, ut ad suos fines spectent, id est ut planae sint, ut breves, u t e v i d e n t e s, ut moratae, ut cum dignitate".

216. Η φιλοσοφική *evidentia* αναφέρεται στην εύρεση της φιλοσοφικής αλήθειας, ενώ η δικανική *evidentia* στην εύρεση της δικανικής αλήθειας.

217. Αλλιώς, εν τούτοις, Maye r-M a l y, ό.π., ο οποίος ενδιαφέρουσα για το δίκαιο θεωρεί την ρητορικά προσανατολισμένη έννοια.

218. Ιδίως υπό την επίδραση της φαινομενολογίας· E d. H u s s e r l, Allg. Einführung in die reine Phänomenologie (εις Husserliana III, 1950), 39 ε., 47 ε., 285 εε., 336 εε. (πρβλ. Τ. Π ε ν τ ζ ο π ο ύ λ ο υ-B α λ α λ ά, Η έννοια του υπερβατικού στη φαινομενολογία του Husserl, 1971· Θέματα σύγχρονης γερμανικής φιλοσοφίας-Εισαγωγή στον Husserl, 1985)· F r a n z B r e n t a n o, Wahrheit und Evidenz, 1930/1962. Πρβλ. π.χ. και W. S t e g m ü l l e r, Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie I (1989) 2 εε., 49 εε., 99 εε.· I s e n k r a h e, Zum Problem der Evidenz, 1917· V o l k e r t, Gewissheit und Wahrheit ²(1930) 538 εε.· N i n k, Sein und Erkennen ²(1952)· B l a h a, Das unmittelbare Wissen, 1959· M e r l e a u-P o n t y, Phänomenologie der Wahrnehmung, 1966 (ελληνικά: Προοίμιο στην «Φαινομενολογία της αντίληψης», μετάφρ. Φ. Καλλία, εκδ. Έρασμος, 1977)· J. - F r. L y o t a r d, Φαινομενολογία (μετάφρ. Ι. Ράλλη/Κ. Χατζηδήμου), εκδ. Χατζηνικολή, 1985· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Αι σύγχρονοι φιλοσοφικοί κατευθύνσεις, 1954, σ. 29 εε.· Ε. Μ ο υ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Φαινομενολογία των αξιών, 1981· W. B i e m e l/ E. F i n k/ E d. H u s s e r l, Φαινομενολογία, εκδ. Imago, 1983· M. F a r b e r, Οι σκοποί της φαινομενολογίας (εισαγ. Δ. Ανδριόπουλου/μετάφρ. Λ. Μπαρτζελιώτη).

219. W o h g e n a n n t, Was ist Wissenschaft? 1969, 258· V. K r a f t, Die Grundformen wissenschaftlichen Methoden, 1926, σ. 278 εε.

220. S i e g w a r t, Logik I⁵ (1924) 15 εε.· P f ä n d e r, Logik ³(1963) 218, 234·

τικά²²¹) όσο και στις επιστήμες της πραγματικότητας, ασφαλώς και στην νομική επιστήμη²²², και η ενόραση αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερη πηγή φιλοσοφικής και επιστημολογικής γνώσεως²²³. Η σύγχρονη αυτή γνωσιοθεωρητική θεώρηση συμβάλλει και στην καλύτερη κατανόηση της ρωμαϊκής *intuitio*. Η *intuitio* ως ιδιαίτερη πηγή γνώσεως τοποθετείται δίπλα στις λογικές μεθόδους της παραγωγής και της επαγωγής, αλλά θεωρείται ότι είναι ανώτερη και από τις δύο²²⁴. Είναι ανώτερη, διότι η μέθοδος της παραγωγής εργάζεται επάνω σε προκείμενες, που τις δέχεται ως δεδομένες. Οι προκείμενες είναι δεδομένες στην εποπτεία και συλλαμβάνονται με τρόπο άμεσο από τον ενορατικό νου. Ο ενορατικός νους (*raison intuitive*) συλλαμβάνει άμεσα τις αρχές, αλλά και το νέο με την επίνοια, την επινοητικότητα²²⁵, ενώ ο διαλογικός νους (*raison discursive*) καθορίζει

v. Freytag-Löringhoff, *Logik I*³ (1972) 20, 123· Bochénski, *Formale Logik*³ (1970) 342 εε· Klaus, *Moderne Logik*, 1970, σ. 118· πρβλ. και Τατάκη, *Λογική*, 1966, σ. 40-41, 46-47.

221. Φ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία των μαθηματικών*, 1971· Δ. Αναπολιτάνου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών* (1985) 273 εε· A. Heyting, *Οι ιντουισιονιστικές απόψεις για την φύση των μαθηματικών*, εις (επιμ.) Π. Χριστοδουλίδη, *Η φιλοσοφία των μαθηματικών*, 1993, σ. 267 εε· ο ίδιος, *Intuitionismus in der Mathematik*, εις J. Ritter/K. Gründer (Hrsg.), *Hist. Wörterb. der Philos.* 4 (1976) 543-544.

222. Reinach, *Zur Phänomenologie des Rechts*, 1953· πρβλ. και Islay, *Rechtsnorm und Entscheidung*, 1929.

223. Πρβλ. Th. Kobusch, *Intuition*, εις J. Ritter/K. Gründer (Hrsg.), *Hist. Wörterb. der Philos.* 4 (1976) 524 εε· S. Kutsch, *Intuitionismus*, ό.π., σ. 540 εε.

224. Βλ. D. v. Hildebrand, *Der Sinn philosophischen Fragens und Erkennens*, 1950, σ. 252 εε.

225. Τούτο σημαίνει ότι λογική μέθοδος ("effektives Verfahren" στην έννοια του Carnap (Carnap-Stegmüller, *Induktive Logik und Wahrscheinlichkeit*, 1959, σ. 69 εε.) για την ανακάλυψη αρχών και νέων γνώσεων, υποθέσεων ή θεωριών (παρά τις κάποιες νεώτερες προσπάθειες· πρβλ. C. F. Grumann, hrsg., *Denken*³, 1966, ιδίως σ. 271 εε.) δεν υπάρχει. «Οι θεμελιώδεις ιδέες και αρχές ... αποτελούν το αναπόφευκτο τμήμα, το λογικά ασύλληπτο, της θεωρίας», λέει ο A. Einstein, *Πως βλέπω τον κόσμο*, μετάφρ. Μ. Ζωγράφου-Μεραναίου, 1952, σ. 127). «Εδώ δεν υπάρχει πια», εξηγεί ο ίδιος, ό.π., σ. 120, «συστηματικά εφαρμόσιμη μέθοδος, που να μπορεί να μαθευτεί και να είναι ικανή να οδηγήσει στο σκοπό. Ο ερευνητής θα πρέπει μάλλον, ακούγοντας τα μυστικά της φύσης, ν' ανακαλύψει αυτές τις γενικές αρχές, προσπαθώντας να διατυπώσει σαφώς τα γενικά γνωρίσματα που συνδέουν τα περιπλοκώτερα γεγονότα της εμπειρίας». Βρισκόμαστε ακριβώς στην σφαίρα της εποπτείας όπου μια νέα ιδέα, αρχή, υπόθεση ή θεωρία μπορεί να συλληφθεί με οποιονδήποτε τρόπο: με την μακρά και επίπονη άσκηση, με την πλούσια εμπειρία ή το αποκαλυπτικό βίωμα, με μια ξαφνική έμπνευση, ανάλογα με το πνεύμα του στοχαστή, του ερευνητή, που διψά για αλήθεια, ακόμη και με την βοήθεια ενός κομπιούτερ, ή ακόμη και στο όνειρο (λέγεται ότι ο J. von Neumann, ο θεμελιωτής της θεωρίας των παιγνίων και θεωρητικός του ηλεκτρικού εγκεφάλου, συνέβαλε μερικούς από τους μαθηματικούς τύπους του στον ύπνο· επίσης ο χημικός F. A. Kekulé βρήκε την

σε δεύτερο επίπεδο την πορεία του λογικού και σύμφωνα με τους νόμους και τους τύπους του νοείν (παραγωγή, επαγωγή) διαρθρώνει την σκέψη σε σύστημα. Η ενορατική δύναμη του πνεύματος είναι παραδεδομένη στον άνθρωπο με την ίδια την φύση του, όπως και η διανοητική του ικανότητα²²⁶. Και οι δύο δυνάμεις της ψυχής μπορούν να γονιμοποιηθούν και να αναπτυχθούν, μπορούν όμως και να μαραθούν. Οι Ρωμαίοι ανέπτυξαν αυτές τις δυνάμεις σε προχωρημένο βαθμό στο πρακτικό πεδίο του δικαίου, υπό την επίδραση των φιλοσοφικών αντιλήψεων των Ελλήνων.

Υπό την επίδραση των ελληνικών αντιλήψεων καλλιεργήθηκε, λοιπόν, και το ενορατικό χάρισμα των ρωμαίων νομικών να ανακαλύπτουν την δίκαιη λύση στο εκάστοτε συγκεκριμένο πρόβλημα. Η επίδραση αυτή είναι έμμεση –ευθείες αναφορές ρωμαϊκών νομικών πηγών σε ελληνικές φιλοσοφικές πηγές είναι δύσκολο να διαπιστωθούν– και προκύπτει από μια σύγκριση του ρωμαϊκού τρόπου σκέψεως προς τον αντίστοιχο ελληνικό. Η ενόραση των ρωμαίων νομικών, στην οποία αναφέρεται ο K a s e r α-ντιστοιχεί κατ' ουσίαν προς τον ενορατικό «νου» του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς στα «Αναλυστικά, Ώστερα» αναφέρεται περισσότερες φορές στην «αρχή της επιστήμης», την οποία γνωρίζουμε με τον ενοριακό «νου» (τον «νου» με την σημασία της νοητικής ενοράσεως των αρχών). Έτσι και στο εξής χωρίο: «Ἡμεῖς δὲ φαμέν ὅτε πᾶσαν ἐπιστήμην ἀποδεικτικήν εἶναι, ἀλλὰ τὴν τῶν ἀμέσων ἀναπόδεικτον (καὶ τοῦτ' ὅτι ἀναγκαῖον, φανερόν· εἰ γὰρ ἀνάγκη μὲν ἐπίσθασθαι τὰ πρότερα καὶ ἐξ ὧν ἢ ἀπόδειξις, ἴσταται δὲ ποτε τὰ ἀμέσως, ταῦτ' ἀναπόδεικτα ἀνάγκη εἶναι) –ταῦτά τ' οὖν οὕτω λέγομεν, καὶ οὐ μόνον ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἐπιστήμης εἶναι τινά φαμεν, ἣ τοὺς ὅρους γνωρίζομεν, κύκλῳ τε ὅτι ἀδύνατον ἀποδείκνυσθαι ἀπλῶς, δῆλον, εἴπερ ἐκ προτέρων δεῖ τὴν ἀπόδειξιν εἶναι καὶ γνωριμωτέρων» 72 b 19-27)²²⁷. Συνδυάζοντας αυτό το χωρίο με άλλα

κυκλική δομή του τύπου της βενζόλης στον ύπνο· παρατήρησε ένα φίδι, που δάγκωνε την ουρά του). Πρβλ. για τα παραπάνω H o r a k, ό.π., σ. 17 εε. Ανάλογη κατάσταση στην σφαίρα της καλλιτεχνικής δημιουργίας περιγράφει ο Σ τ έ φ α ν Τ σ β ά ῖ χ. Το μυστικό της καλλιτεχνικής δημιουργίας (μετάφρ. Λ. Παυλίδης), χ.χρ.: «Στην πραγματικότητα η δημιουργία δε μπορεί να συντελεστεί παρά μόνο σε μια εκστατική κατάσταση ... που ... δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά κατάσταση εκτός εαυτού ... (Ο καλλιτέχνης) όταν δημιουργεί ... είναι όχι στο δ ι κ ό μ α ς κόσμο αλλά στο δ ι κ ό τ ο υ» (σ. 14, 15).

226. «Φύσει ... είναι ... καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον», όπως τόνισε ο Χ ρ ὺ σ ι π π ο ς (v. A r m i n, Stoicorum veterum fragmenta III, 1903/1964, n. 308, p. 76), εννοώντας ως «ὀρθὸν λόγον» όχι μόνον την διανοητική αλλά και την ενορατική ενέργεια του νου, γενικώς την «ορθή (υγιά) σκέψη» ή την «κοινή σκέψη» ("normales Denken", όπως αποδίδει το σχετικό χωρίο ο N e s t l e, Die Nachsokratiker, 1923/1968, μέρος 2, 42).

227. «Εμείς, τώρα, δεν υποστηρίζουμε ότι κάθε γνώση είναι αποδεικτική, αλλά ότι εκείνη των αμέσων προτάσεων είναι αντιθέτως αναπόδεικτη (και ότι τούτο είναι ἀνά-

δύο από τα «Αναλυτικά Ὑστερα»²²⁸ βλέπουμε ότι ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς φέρνει ως αρχή της επιστήμης τον «νου»²²⁹. Η επιστήμη δεν ταυτίζεται με την απόδειξη, γιατί η γνώση των αρχών είναι άμεση και αναπόδεικτη. Δεν έχουμε μόνον επιστήμη, αλλά και την αρχή της. Η επιστήμη χρειάζεται τις αρχές της. Και τις αρχές αυτές τις γνωρίζει ο νους όχι ως διάνοια, αλλά μέσα από την ενόραση και την αίσθηση, με ενάργεια²³⁰. Ενώ στον Π λ ά τ ω ν α ο νους έχει ήδη θεαθεί τις αρχές και τώρα τις ξαναθυμάται με αφορμή τα αισθητήρια (τα δεδομένα των αισθήσεων)²³¹, κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ο νους αποκτά με δική του ενέργεια γνώση των αρχών από τα αισθητήρια, στα οποία αυτές ενυπάρχουν²³², και όχι από τον κόσμο

γκαίο είναι φανερό, διότι αν είναι αναγκαίο να γνωρίσουμε τις προγενέστερες προκειμένες από τις οποίες απορρέει η απόδειξη και αν η αναγωγή περατούται τη στιγμή που εξασφαλίζονται οι άμεσες προκειμένες, τότε οι τελευταίες αυτές είναι αναγκαία αναπόδεικτες). Αυτά, λοιπόν, λέγουμε στο θέμα αυτό και ισχυριζόμαστε όχι μόνο ότι είναι δυνατή η επιστημονική γνώση, αλλά και ότι υπάρχει επί πλέον μία αρχή γνώσεως μέσω της οποίας γνωρίζουμε τους ορισμούς. (Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς, Ὀργανον 5, Ἀναλυτικῶν Ὑστερῶν Α. Β. μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, 2^η ἐκδ. Βάκτος, σ. 53, και με το ἐξῆς σχόλιο, σ. 295: «Πέρα από την αποδεικτική επιστήμη, μέσω της οποίας γνωρίζουμε τα συμπεράσματα, υπάρχει και μία γνώση ενώρεια και προηγουμένη της απόδειξης, είναι η διαισθητική γνώση των αρχών από τον νου. (πρβλ. Φιλόπονος, 47, 24»).

228. 88 b 36: «λέγω γὰρ νοῦν ἀρχὴν ἐπιστήμης», και 100 b 8-15: «καὶ οὐδὲν ἐπιστήμης ἀκριβέστερον ἄλλο γένος ἢ νοῦς ... ἐπεὶ δ' οὐδὲν ἀληθέστερον ἐνδέχεται εἶναι τῆς ἐπιστήμης ἢ νοῦν, νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν ... νοῦς ἂν εἴη ἐπιστήμης ἀρχή» (πρβλ. την μετάφρ. Η.Π. Νικολούδη, ὁ.π., σ. 287, όπου ὁμως ο «νοῦς» αποδίδεται με την λέξη «κατανόηση», η οποία πρέπει να νοηθεῖ ακριβῶς ως διαισθητική γνώση). Πρβλ. και W i e a c k e r, IVRA 20 (1969) 458 σημ. 32· τον ἰ δ ι ο ν, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 623 σημ. 27 α.

229. Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η ς, Η έννοια της επαγωγής στον Αριστοτέλη, στον τόμο Αριστοτέλης (επιστ. εποπτεία Δ. Ανδριόπουλου), Αφιέρωμα στον J.P. Anton³ (1997), εκδ. Παπαδήμα, σ. 632, 644/645.

230. Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η ς, ὁ.π. Έτσι και W a l d s t e i n, ὁ.π., σ. 251-252, σε αναφορά και με Αναλ. Ὑστ. 100 b 8 εε.· για τις βάσεις της γνώσεως δεν μπορεί να υπάρχει «ἀπόδειξις», αυτές μπορούν μόνο να συλληφθούν από τον «νοῦ», Πρβλ. και Μετά τα Φυσ. 1011 α 13: «ἀποδείξεως γὰρ ἀρχὴ οὐκ ἀπόδειξις ἐστίν».

231. Πρβλ. I. N. Θ ε ο δ ὠ ρ α κ ο π ο ὕ λ ο υ, Εισαγωγή στον Πλάτωνα⁵ (1970) 256 εε., 343 εε., 353 εε.· K. B o u δ ο ὕ ρ η, Πλατωνική φιλοσοφία, 1984, σ. 34 εε., 49 εε.

232. Αναλ. Ὑστ. 100 b 4: «καὶ γὰρ ἡ αἴσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ». Εδῶ θεμελιώνεται και η άποψη του K a s e r, Zur Methode, ὁ.π., σ. 56 εε., ὅτι η intuitio των ρωμαίων νομικῶν στηρίζεται στο ισχυρό αἶσθημα του δικαίου και στην πλούσια νομική εμπειρία, δηλ. σε αισθητηριακά δεδομένα. Ο W. W u n d t, Logik I⁵ (1924) 78 εε., διακρίνει την ενόραση –την Evidenz, ὁπως λέει– σε άμεση και σε έμμεση. Η άμεση εἶναι απόλυτη και αναφέρεται στις καθαρά θεωρητικές επιστήμες (λογική, μαθηματικά) και η έμμεση είναι σχετική και έχει εφαρμογή στις επιστήμες της πραγματικότητας (και στο δίκαιο).

των ιδεών²³³. Αλλά ο νους στον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η αποκτά γνώση όχι μόνον των αρχών αλλά –όπως εξηγεί ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς²³⁴, σχολιάζοντας το χωρίο των Ηθ. Νικ. 1143a-1143b 5²³⁵– και των «καθ' ἑκαστα», δηλ. της εκάστοτε ατομικής περιπτώσεως. Ο νους λαμβάνει και νοεῖ αμφοτέρωθεν τα «ἐσχάτα» («καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν») υπό τα οποία εμφανίζεται το «πρακτόν», το πραττόμενον, ως αντικείμενο της πράξεως· τόσο τους πρώτους όρους και τις αρχές όσο και τα καθ' ἑκαστον, που εἶναι και αυτά ἐσχάτα. Όπως με το νου νοούνται οι ανώτατες αλήθειες ή αρχές αμέσως και χωρίς συλλογισμό, διότι δεν μπορούν να θεμελιωθούν περαιτέρω και δεν υπάρχει γι' αυτά ἐμμεση γνώση, έτσι με τον νου νοούνται αμέσως και χωρίς συλλογισμό και τα καθ' ἑκαστα των πρακτών, διότι και γι' αυτά δεν μπορεί να υπάρχει ἐμμεση διά συλλογισμού γνώση²³⁶. Ο νους, που νοεῖται ως ενορατικός, σε αντίθεση με την διάνοια, εἶναι η αρχή κάθε γνώσεως, και προς τα ἄνω (προς την κατεύθυνση των πρώτων όρων ή αρχών) και προς τα κάτω (προς την κατεύθυνση των καθ' ἑκαστα) και συνεπώς ὅ,τι νοεῖ το νοεῖ αμέσως και εἶναι η αφετηρία και της ἐμμεσης γνώσεως, «καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος»²³⁷.

233. Σ ι μ ω τ η ς, ό.π., σ. 146. Ἐπειδὴ οἱ ἀρχὲς ἐνυπόκεινται στὰ αἰσθητήρια, ὁ νους γνωρίζει τὶς ἀρχὲς μέσω τῶν αἰσθητηρίων. Πρὸλ. καὶ Ηθ. Νικ. 1098 b 3-5: «τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγὴ θεωροῦνται καὶ δ' αἰσθησίαι, αἱ δ' ἐθισμῶ τινι, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως», όπου ἡ λέξη «αἰσθησίαι» ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν D i r l m e i e r στὴν γερμανικὴ μετάφραση τῶν Ηθ. Νικ. (1956) ὡς 'Intuition' –ἐνόραση («Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς γινώσκονται οἱ μὲν μέσω ἐπαγωγῆς, οἱ δὲ μέσω ἐνοράσεως, ἄλλες μέσω ἐνός εἶδους ἐθισμοῦ καὶ ἄλλες κατ' ἄλλον τρόπο»)· σύμφωνος με τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ καὶ W a l d s t e i n, ό.π., σ. 250 (ἡ ὁποία πάντως ἀμφισβητεῖται· W a l d s t e i n, ό.π., σὴμ. 60· ὅπως ἀμφισβητεῖται γενικὰ στὸν Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ὁ ὅρος «αἰσθησίαι» καὶ ἄλλοι συναφεῖς ὅροι· βλ. Δ. Ζ. Ἀ ν δ ρ ι ὅ π ο υ λ ο υ, Ἀρχαία ἐλληνικὴ Γνωσιοθεωρία², 1991, σ. 115 σὴμ. 1).

234. Η θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν, 1961, σ. 54 ἐε.

235. «Ἔστι δὲ καὶ τῶν καθ' ἑκαστα καὶ τῶν ἐσχάτων ἅπαντα τὰ πρακτὰ καὶ γὰρ τὸν φρόνιμον δεῖ γινώσκειν αὐτά, καὶ ἡ σύνεσις καὶ ἡ γνώμη περὶ τὰ πρακτὰ, ταῦτα δ' ἐσχάτα, καὶ ὁ νοῦς τῶν ἐσχάτων ἐπ' ἀμφοτέρωθεν· καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος, καὶ ὁ μὲν κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, ὁ δ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς (sc. προτάσεσι) τοῦ ἐσχάτου καὶ ἐνδεχομένου καὶ τῆς ἐτέρας προτάσεως· ἀρχαὶ γὰρ τοῦ οὐ ἐνεκα αὐταὶ· ἐκ τῶν καθ' ἑκαστα γὰρ τὰ καθόλου· τούτων οὖν ἔχειν δεῖ αἰσθησιν, αὕτη δ' ἐστὶ νοῦς».

236. Ο Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ό.π., σ. 55 σὴμ. 13, διευκρινίζει ὅτι ἡ διά τοῦ νου λήψη τῶν ἐσχάτων εἶναι ἀμεση καὶ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμμεση γνώση. Για τὴν ἐμμεση γνώση ὁ Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο «διάνοια» ἢ «λογισμός»· Περὶ Ψυχῆς 408 b,24· 415 a, 7· Ηθ. Νικ. 1139 a 21-29· 1117 a 21.

237. Μ ι χ ε λ ά κ η ς, ό.π., σ. 55. Ἐκτενῶς γιὰ τὴν ἀμεση (ἐνορατικὴ) γνώση στὸν Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η βλ. E. Z e l l e r, Die Philosophie der Griechen II 2³ (1879) 190-191, 193 ἐε., 235 ἐε.· P r a n d l, Geschichte der Logik im Abendland, 1855/1997 I, σ. 106 ἐε.

Β. Από την εύρεση του δικαίου πρέπει να διακριθεί η θεμελίωση της δικαιοκρίσεως. Ισχύει και στο δίκαιο ό,τι σε κάθε επιστήμη. Άλλο ε- νορατική σύλληψη του ορθού και άλλο θεμελίωση αυτού στις αρχές της ειδικής επιστήμης. Στον G a u s s αποδίδεται η φράση: «Στα μαθηματι- κά το συναντώ όχι σπάνια: έχω μπροστά μου το αποτέλεσμα, και απλώς δεν γνωρίζω ακόμη με ποιο τρόπο να το θεμελιώσω»²³⁸. Η διάκριση αυ- τή έχει και το φιλοσοφικό της θεμέλιο, πέρα από την αριστοτελική, και στην νεώτερη φιλοσοφία και συγκεκριμένα στον K a n t, ο οποίος με την δική του φιλοσοφική γλώσσα δέχεται ότι η γνώση της επιστήμης είναι προϊόν συνεργασίας νοήσεως και εποπτείας: «έννοιες χωρίς εποπτικό πε- ριεχόμενο είναι κενές» αλλά και οι «εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυ- φλές»²³⁹. Τούτο έδειξε με περισσή πειστικότητα για το ΡΔ ο H o r a k.

1. Ο H o r a k, με το σημαντικό βιβλίο του “Rationes decidendi (Ent- scheidungsgründungen bei den älteren römischen Juristen bis Labeo)” I. Band, 1969²⁴⁰, μελέτησε το ζήτημα της θεμελιώσεως της δικαιοκρίσεως –των αιτιολογιών, όπως λέμε σήμερα, της δικαστικής αποφάσεως– και κατέ- ληξε σε συμπεράσματα, τα οποία αποκλίνουν από τις δύο έως τότε υπο- στηριζόμενες ακραίες απόψεις. Αφ’ ενός από την άποψη ότι η δικαιοκρί- ση στερείται θεμελιώσεως, γιατί έχει καθαρά αυθεντικό χαρακτήρα και στη- ρίζεται σε αλόγες πηγές (το θείο, την παραδοση ή την προσωπική αυθε- ντία), auctonitas, και αφ’ ετέρου από την άποψη ότι η δικαιοκρίση έχει καθαρά γνωστικό χαρακτήρα και στηρίζεται αποκλειστικά στην ratio²⁴¹. Η πρώτη άποψη εκπροσωπείται από εξέχοντες φιλόλογους, όπως ο S t r o u x²⁴²,

238. Ακόμη ο N e w t o n, στα 1665/66, σε ηλικία μόλις 24 ετών είχε βρει τα απο- τελέσματα των σημαντικότερων ανακαλύψεών του, τα οποία όμως επεξεργάσθηκε και δημοσίευσε δεκαετίες αργότερα. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 19 σημ. 26 (όπου και άλλα παραδείγματα).

239. Βλ. Τ α τ ά κ η, ό.π., σ. 47.

240. Επ’ αυτού βλ. B u n d, IURA 21 (1970) 260 εε.· B u r d e s e, RH 1971, 114 εε.· S t e i n, SDHI 36 (1970) 460 εε.· S c h i n d l e r, Gnomon 45 (1973) 468 εε.· W i e a c k e r, SZ 88 (1971) 339 εε.· ο ί δ ι ο ς, Zur Rolle des Arguments in der röm. Jurisprudenz, FS für M. Kaser, 1976, σ. 3 εε. (=Ausgewählte Schriften I, 1983, σ. 153 εε.)· F i k e n t s c h e r, Methoden des Rechts I, 1975, σ. 362-364.

241. Ανεξάρτητα αν η ratio διατυπώνεται στην απόφαση ρητά, ή εμπεριέχεται ως άδηλο στοιχείο του, οπότε μπορεί να γίνει γνωστή από ειδήμονα, καθ’ ον τρόπον στο πρωτάθλημα σκακιού ο καλός γνώστης του παιχνιδιού μπορεί να γνωρίζει και να εκτι- μά τις κινήσεις του παίκτη ως ευφυείς κινήσεις και χωρίς σχόλια (W i e a c k e r, IURA XX, 1969, σ. 448, 458).

242. Röm. Rechtswissenschaft und Rhetorik, 1949, σ. 51: Αντίθετα προς την εξαιρε- τικά μεγάλη επιρροή της στωικής φιλοσοφίας στην ρωμαϊκή ζωή και το δίκαιο, η «δια- λεκτική» (:λογική) έπαιξε τον μικρότερο ρόλο· διαρκώς τονίζεται ότι αυτή είναι ακα- τάλληλη να ικανοποιήσει τις ρωμαϊκές ανάγκες.

και ρωμαϊστές όπως ο *Schulz*²⁴³ ή ο *Seidl*²⁴⁴. Η δεύτερη άποψη έχει βαθιές ιστορικές ρίζες και ανάγεται στον *Leipzig*²⁴⁵, ακολουθείται δε από τους κλασικούς *Savigny*²⁴⁶ και *Jhering*²⁴⁷, αλλά και από

243. *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, 1961, ο οποίος ομιλεί για τον «ανορθολογικό αυθεντικό χαρακτήρα» (“arationaler, autoritärer Charakter”) απονομής του δικαίου τόσο κατά την δημοκρατική (ό.π., σ. 72) όσο κατά την κλασική περίοδο (ό.π., σ. 146): παραδόξως χαρακτηρίζει ο ίδιος (ό.π., σ. 27) «ορθολογική» (“rational”) την απονομή του δικαίου κατά την αρχαϊκή περίοδο (όχι όμως και κατά την πρώιμη περίοδο του «ιερού δικαίου», *ius sacrum*, σ. 18, 20).

244. ARSP 43 (1957) 352 («στην μεγάλη πλειοψηφία των χωρίων δεν υπάρχει γενικά καμία θεμελίωση») και 357 (σχετικά με τους *veteres*: «από τα λίγα χωρία που μας έχουν παραδοθεί με κάποια θεμελίωση»). Πρβλ. και *Coing*, *Juristische Methodenlehre*, 1972, σ. 12: «Οι θεμελιώσεις είναι σπάνιες. Οι νομικοί είναι διάσημοι, διότι παραιτούνται από θεμελιώσεις».

245. Είναι γνωστή η προσπάθεια του *Leibniz* (με περισσότερα έργα του: π.χ. *Disputatio juridica de conditionibus I-II*, 1665) να θέσει την ύλη του Ρωμαϊκού δικαίου (λόγω του αυστηρά λογικού-«μαθηματικού» χαρακτήρα της) ως βάση για την κατασκευή ενός ευκλείδειου συστήματος (πρβλ. *J. C. Ottingham*-Σ. Τσούρτη, *Φιλοσοφία της επιστήμης. Α΄. Οι ορθολογιστές*, 2000, σ. 89 ε.) για όλες τις επιστήμες, και τις μη μαθηματικές (βλ. *Hork*, *Die röm. Juristen und der “Glanz der Logik”*, FS für *Kaer*, 1976, σ. 29, 34 εε.). Προκαλεί εντύπωση το γεγονός, πως ένας τόσο οξυκέλυθος μαθηματικός, ένας από τους μεγαλύτερους όλων των εποχών, αλλά και ένας τόσο διεισδυτικός νομικός (βλ. *Sturm*, *Das römische Recht in der Sicht von G.W. Leibniz*, 1968: *Hans-Peter Schneider*, *Iustitia universalis. Quellenstudien zur Geschichte des “christlichen Naturrechts” bei G.W. Leibniz*, 1967: *G. Hartmann*, *Leibniz als Rechtsphilosoph. Festgabe für Jhering*, 1892, σ. 16 εε.) δεν μπόρεσε να διαβλέψει και να αξιολογήσει τα μη μαθηματικά χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής σκέψεως. Ίσως η εξήγηση –υπαινισσέται ο *Hork*, *Rationes decidendi*, σ. 67 σημ. 11– μπορεί να αποδοθεί στην ψυχοσύνθεση της προσωπικότητάς του, που αντίθετα προς τον *Βολταίρο* και τον *Σοπενχάουερ* έβλεπε τον κόσμο αισιόδοξα ως τον καλύτερον από όλους τους δυνατούς και ήθελε –πέραν της θεοδικίας– με δική του ισχυρή παρέμβαση να αποδείξει και *mono geometrico* την τελειότητα και ενότητά του.

246. *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814, ³(1840) 28 ε.: Οι έννοιες και οι προτάσεις της επιστήμης των Ρωμαίων νομικών δεν είναι αυθαίρετες, αλλά πραγματικές ουσίες (“wirkliche Wesen”) συνυφασμένες με την ύπαρξή τους. Γι’ αυτό και το δίκαιό τους έχει μια ασφάλεια τέτοια που δεν συναντά κανείς παρά μόνον στα Μαθηματικά, και συγκρίνοντας μπορεί να πει κανείς χωρίς υπερβολή, ότι όπως στα Μαθηματικά υπολογίζει κανείς με τους αριθμούς, έτσι και στο δίκαιό τους οι Ρωμαίοι κάνουν υπολογισμούς με τις έννοιες (“mit ihren Begriffen rechnen”).

247. Μάλιστα ο *Jhering* είχε την ίδια άποψη όχι μόνο κατά την «φυσικο-ιστορική» φάση αλλά και μετά την κοπερνικανή στροφή του προς τον νομικό πραγματισμό. Στον τελευταίο τόμο του “*Geist des römischen Rechts*” III/1⁵ (1906) 318-319, 321 ε., εξαπολύει μεν μύδρους εναντίον της «λατρείας του λογικού» (“Kultus des Logischen”) αλλά για να πει απλώς ότι πίσω από κάθε νομική λογική και στο ΡΔ βρίσκεται ως κινούν αίτιο ο «σκοπός» και το «συμφέρον» («οι Ρωμαίοι θα άξιζε να κατοικήσουν στα Άβδηρα, αν είχαν θυσιάσει τα συμφέροντα της ζωής χάριν της λογικής».

σύγχρονους ρωμαϊστές και ιστορικούς του δικαίου, όπως ο P. S t e i n²⁴⁸, ο S c h u l z²⁴⁹ και προ πάντων ο M i q u e l²⁵⁰.

Ο H o r a k χάραξε ένα νέο ενδιαμέσο δρόμο. Αντέκρουσε και την μία²⁵¹ και την άλλη άποψη²⁵² και, αξιολογώντας 400 αποφάσεις από την παλαιότερη περίοδο του Ρωμαϊκού δικαίου έως τον L a b e o, υποστήριξε για την ίδια περίοδο ότι η δικαιοκή κρίση δεν θεμελιώνεται ούτε αποκλειστικά στην auctoritas ούτε αποκλειστικά στην ratio αλλά άλλοτε στην μεν άλλοτε στην δε και άλλοτε σε συνδυασμό και των δύο στοιχείων με προεξέχον άλλοτε το ένα και άλλοτε το άλλο. Το μεγαλείο του ρωμαϊκού πνεύματος δεν βρίσκεται ούτε στην «λάμψη του θυμικού» ούτε στην «λάμψη του λογικού», αλλά στην γνώση και χρήση όλων των δυνατών τρόπων θεμελιώσεως, από την απλή λογική παραγωγή μέχρι την καθαρή αξιολόγηση²⁵³. συνίσταται στην ανεξάντλητη ικανότητα για επινόηση νέων συνδυασμών, παραλλαγών και εκδοχών για την επίλυση των διαρκώς νέων προβλημάτων παρά την εφαρμογή εκ των προτέρων δεδομένων λύσεων είτε αυτές στηρίζονται στην βούληση είτε στηρίζονται στην логи-

ό.π., σ. 321/322), και σε καμία περίπτωση να παραδεχθεί ότι το ΡΔ δεν διέπεται από λογικά, μάλιστα μαθηματικά χαρακτηριστικά. Αντίθετως σημαί για «λάμψη του λογικού» (‘Glanz des Logischen’), που θαμπώνει εκείνον που το προσεγγίζει, εννοώντας όμως –αντίθετα προς τον L e i b z i g και τον S a u i g e r, που έχουν στο νου τους κατά κύριο λόγο τους κλασικούς– προ πάντων την πρώτη περίοδο του ΡΔ, δηλ. την δημοκρατική. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 67 εε.

248. Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966, σ. 26 εε. (“Scientific Revolution”).

249. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 82: «Για την ρωμαϊκή νομική επιστήμη η διαλεκτική (=λογική) ήταν πραγματικά η φωτιά του Προμηθέα» (πρβλ. όμως και τις αντίθετες διατυπώσεις σε άλλα σημεία του ίδιου βιβλίου· παραπ. σημ. 103). Επίσης ο ί δ ι ο ς, Prinzipien des römischen Rechts, 1934: Το ρωμαϊκό δίκαιο εμφανίζει στις διατυπώσεις των κλασικών έναν ασυνήθη, σχεδόν κλειστό λογικό χαρακτήρα.

250. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85 ε.

251. Ο H o r a k, ό.π., σ. 70 σημ. 19, αναφέρεται και στην άποψη ήδη του A. P e r n i c e, Labeo I (A), 1873, σ. 61 ε., ο οποίος τονίζει ότι από το γεγονός ότι τα responsa (για τα οποία κυρίως λέγεται ότι στερούνται θεμελιώσεως) είχαν πλήρη νομική αυθεντικότητα και χωρίς αιτιολογίες, δεν μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι αιτιολογίες σ υ ν ή θ ω ς έλειπαν. Πρβλ. και C o i n g, ό.π. («παρ’ όλο που οι Ρωμαίοι νομικοί δεν ανακοινώνουν τον τρόπο σκέψεως που τους οδήγησε στο συμπέρασμα, υπήρχαν φυσικά απόψεις και κανόνες, που κατηύθυναν την σκέψη τους. Αλλά εδώ πολλά είναι ακόμη αβέβαια και αμφισβητούμενα»).

252. Ο H o r a k, ό.π., σ. 70 εε. επισημαίνει το άτοπο του παραλληλισμού νομικής και μαθηματικής επιστήμης· όργανο της μαθηματικής είναι η «τυπική Λογική», ενώ της νομικής η «ουσιαστική Λογική».

253. H o r a k, ό.π., σ. 79.

κή²⁵⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, που προσδιορίζεται από τα ακραία σημεία της καθαρής λογικής και της καθαρής αξιολογήσεως, ο H o r a k προβαίνει σε μια «συστηματική» διάκριση των πολυποίκιλων τρόπων θεμελιώσεως με βάση την (σύγχρονη) θεωρία των τύπων. Διακρίνει τις θεμελιώσεις σε δύο κύριες κατηγορίες· σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που υπερτερεί το αξιολογικό στοιχείο. Στον πρώτο τόμο του βιβλίου του ασχολείται με την πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, και σε αυτήν εντάσσει αφ' ενός εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον παραγωγικό (υπαγωγικό) συλλογισμό²⁵⁵ και αφ' ετέρου εκείνες που στηρίζονται κατά βάση στον επαγωγικό (πιθανολογικό) συλλογισμό²⁵⁶. Τις πρώτες από αυτές διακρίνει ειδικότερα στους εξής τύπους: 1) στις θεμελιώσεις εκείνες που στηρίζονται σε εφαρμογή ενός (γενικού ή ατομικού) κανόνα δικαίου²⁵⁷. 2) σε εκείνες που προκύπτουν από την λογική και την γραμματική²⁵⁸. 3) σε εκείνες που ανάγονται στο «δίκαιο των νομικών»²⁵⁹. 4) σε εκείνες που βασίζονται σε κάποια “regula iuris”²⁶⁰. 5) σε εκείνες

254. H o r a k, ό.π., σ. 69.

255. H o r a k, ό.π., σ. 84-170.

256. H o r a k, ό.π., σ. 171-287.

257. Η υπαγωγή σε έναν κανόνα δικαίου, εν όψει της κυριαρχίας του «δικαίου των νομικών» και του μικρού αριθμού των νόμων ιδιωτικού δικαίου, αποτελούσε την εξαιρέση· H o r a k, ό.π., σ. 84 εε., 292.

258. H o r a k, ό.π., σ. 92 εε., 292. Οι Ρωμαίοι νομικοί ασχούσαν την λεγόμενη σήμερα γραμματική και λογική ερμηνεία με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, όπως οι σημερινοί νομικοί. Συναφώς, για την ετυμολογική ερμηνεία βλ. πρόσφατα H. Hammen, Griechische klassiker u. Röm. Recht, FS f. A. Söllner, 2000, σ. 407, 419-420. Πρβλ. και τις εμβριθείς παρατηρήσεις W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 20-21.

259. H o r a k, ό.π., σ. 102 εε., 292-293: Αυτές οι θεμελιώσεις, οι οποίες –εν όψει της δεσποτείας του «δικαίου των νομικών»– αποτελούν τον κανόνα, δεν στηρίζονται στην αυθεντία του άλφα ή του βήτα νομικού· παραπομπές σε γνώμες συγκεκριμένων νομικών δεν υπάρχουν. Το «δίκαιο των νομικών» εκφράζει την κοινώς αναγνωρισμένη άποψη, και έρις μεταξύ των νομικών μπορούσε να ξεσπάσει μόνον αν αυτή η άποψη ταίριαζε ή όχι στην συγκεκριμένη περίπτωση. Οι κοινώς αναγνωρισμένες απόψεις ίσχυσαν κατά τις περιστάσεις ως νομικοί κανόνες. Γι' αυτό και όλες οι περιπτώσεις που θεμελιώνονται (ευθέως και όχι με αναλογία ή τα παρόμοια) στο «δίκαιο των νομικών», θεωρούνται και περιπτώσεις υπαγωγής σε κανόνες, σε κανόνες βέβαια του «δικαίου των νομικών».

260. Για την πολυσήμαντη αυτή έννοια βλ. τις μονογραφίες P. S t e i n, Regulae iuris. From Juristic Rules to Legal Maxims, 1966 (επ' αυτής W i e a c k e r, SZ 84, 1967, 434 εε.) και B r. S c h m i d l i n, Die röm. Rechtsregeln-Versuch einer Typologie, 1970· επίσης J ö r s, Röm. Rechtswissenschaft zur Zeit der Republik, 1888, ιδίως σ. 291 εε.· S c h u l z, Geschichte, ό.π., ιδίως σ. 209 εε.· W i e a c k e r, Vom röm. Recht²(1961) 139 εε.· τον ίδιον, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 590 εε.· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 60 εε.· τον ίδιον, Röm. Rechtsgeschichte²(1967) 164, 172· τον ίδιον, Das röm. Privatrecht I² (1971) 182, 211, 213· Δ H a u s m a n n i n g e r, Nemo

που απορρέουν από «νομική κατασκευή»²⁶¹ και 6) σε εκείνες που συνδέονται με μια νομική έννοια²⁶². Γνώρισμα όλων αυτών των θεμελιώσεων είναι ότι οδηγούν ή μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλές συμπέρασμα. Από το άλλο μέρος, οι θεμελιώσεις που στηρίζονται σε επαγωγικό συλλογισμό, δίδουν μόνο πιθανολογικό συμπέρασμα, και διακρίνονται²⁶³ 1) σε θεμελιώσεις που βασίζονται σε ανασφαλείς προκείμενες (είτε αμφισβητούμενες ή προσωπικές απόψεις²⁶⁴ είτε σε ερμηνεία με βάση την κοινή γλωσσική χρήση²⁶⁵ ή την υποκειμενική βούληση και τις συνθήκες της

sibi ipse causam possessionis mutare potest-eine Regel der veteres in der Diskussion der Klassiker, εις Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt, 1966, σ. 399, 407 εε. (εν μέρει contra K a s e r, Zur Methode, ό.π.). S c h m i d l i n, Regula iuris: Standard, Norm oder Spruchregel? Zum hermeneutischen Problem des Regelverhältnisses, FS für Kaser, 1976, σ. 91 εε. – O H o r a k, ό.π., σ. 116 εε., χρησιμοποιεί τον περισσότερο (όπως πιστεύει) συγκεκριμένο όρο “Rechtsregel”.

261. O H o r a k, ό.π., σ. 129 εε., εννοεί την «νομική κατασκευή» (“juristische Konstruktion”) όχι στην έννοια του J h e r i n g, Geist des röm. Rechts II/2³(1898) 370 εε., ούτε στην έννοια του W i e a c k e r, Die juristische Sekunde. Zur Legitimation der Konstruktionsjurisprudenz, FS für Erik Wolf, 1962, σ. 421 εε., ιδίως 443 εε., αλλά ευρύτερα (πλησιέστερα προς την ρωμαϊκή αντίληψη) Hoffe και W i e a c k e r, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 18-19.

262. Οι θεμελιώσεις αυτές, αν όψει της περιορισμένης εκτίσεως των «έννοιών», έχουν μικρή σημασία (H o r a k, ό.π., σ. 146 εε.). Στο ΡΔ κείνουν γενικές έννοιες, όπως η έννοια του δικαιώματος, της δικαιοπραξίας, της συμβάσεως, της ενοχικής συμβάσεως, της εμπράγματης συμβάσεως, της διαθήσεως, της αλητείας της συμβάσεως και ακόμη της δηλώσεως της βουλήσεως, του ελαττωμάτος της βουλήσεως, των περιορισμένων εμπραγμάτων δικαιωμάτων, της αμφοτεροβαρούς συμβάσεως κ.ά. (βλ. και παραπ. σημ. 23, 24). Αλλά παραλλήλως υπάρχουν «έννοιες», που χάρη στην ακρίβεια και την συμπύκνωσή τους συνιστούν την ιδιαίτερη φήμη της ρωμαϊκής νομικής «επιστήμης», όπως dominum, possessio, obligatio, hereditas, date, stipulatio. Αλλά αυτά τα μορφώματα έχουν μια άλλη λογική και θεωρητική υφή. Αφ’ ενός είναι αρχαϊκής καταγωγής φορμαλιστικού χαρακτήρα πράξεις δικαίου (testamentum, legatum, stipulatio) και αφ’ ετέρου εποπτικές εικόνες που εκφράζουν αποκρυσταλλωμένες μέσα από την μακρά παράδοση νομικές παραστάσεις και έχουν –όπως είχε δει ήδη ο J h e r i n g– τον χαρακτήρα και την δύναμη συμβόλων (W i e a c k e r, Vom Röm. Recht², 1961, σ. 150-151). Οι θεμελιώσεις με αυτές τις «έννοιες» δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να συγκριθούν με τις θεμελιώσεις της σύγχρονης «εννοιοκρατικής νομικής επιστήμης» (Begriffsjurisprudenz). Εδώ λείπουν οι ιστορικο-πνευματικές προϋποθέσεις, που στην περίοδο μεταξύ D e s c a r t e s και P u c h t a συνέβαλαν στην διάπλαση κλειστών συστημάτων του φυσικού και κατόπιν του θετικού δικαίου και συνεπώς διευκόλυναν την αυστηρή παραγωγή από νομικές έννοιες (W i e a c k e r, Zum Rolle des Arguments, ό.π., σ. 17 με σημ. 48· Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 584 σημ. 61). – Για την διάκριση definitio και regula βλ. S c h m i d l i n, Die römischen Rechtsregeln, 1970, σ. 163 εε.· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 62· W i e a c k e r, ό.π., σ. 591.

263. Βλ. H o r a k, ό.π., σ. 82.

264. H o r a k, ό.π., σ. 171 εε., 293.

265. Ό.π., σ. 194 εε., 294.

περιπτώσεως²⁶⁶ είτε φιλοσοφικές εκτιμήσεις²⁶⁷ είτε τα ήθη ή τα χρηστά ήθη)²⁶⁸. 2) σε θεμελιώσεις που επιχειρούνται με μη δεσμευτικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως μέσω αναλογίας²⁶⁹, *arg. e contrario*²⁷⁰, συσταλτικής ή διασταλτικής ερμηνείας²⁷¹, σαφών παραδειγμάτων²⁷², *deductio ad absurdum*²⁷³) και 3) σε θεμελιώσεις που γίνονται με ατελείς ή ελαττωματικούς συλλογιστικούς τύπους (όπως δι' αναγωγής βιοτικών περιστατικών σε γεγονότα της φύσεως²⁷⁴). Αλλά ο H o r a k σταμάτησε στην πρώτη αυτή κατηγορία θεμελιώσεως, στην οποία υπερέχει το λογικό στοιχείο, και δεν προχώρησε (όπως είχε αναγγείλει, στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του, που επρόκειτο να εκδοθεί και δεν εξεδόθη) και στην έρευνα της δεύτερης κατηγορίας, όπου κυριαρχεί το αξιολογικό στοιχείο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσει πάντως μια σειρά από σημαντικούς τύπους, όπως το πλάσμα²⁷⁵, το διαφέρον²⁷⁶, το πταίσμα και το καταλογι-

266. Ό.π., σ. 212 εε., 294.

267. Ό.π., σ. 225 εε., 294.

268. Ό.π., σ. 236 εε.

269. Ό.π., σ. 242 εε., 294· ο ίδιος, FS für Kaser, 1976, σ. 41· Waldstein, Konsequenz als Argument klassischer Juristen, SZ 92 (1975) 26, 47 εε· Wieacker, Die Rolle des Arguments, ό.π., σ. 21-22· Seinenwenter, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie, FS für Schulz II, 1951, σ. 345 εε· ο ίδιος, Prolegomena zu einer Geschichte der Analogie II, Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz II, 1953, σ. 169 εε· ο ίδιος, Analoge Rechtsanwendung im römischen Recht, Studi in memoria di Albertario II, 1953, σ. 105 εε· E. B u n d, Untersuchungen zur Methode Julians, 1965, σ. 97 εε· L. L. y L a c a m b e r t a, Essentialismus u. Formalismus im Begriff der Analogie bei Quintilian, εις B a l l w e g / S e i b e r t (Hrsg.), Rhetorische Rechtstheorie, 1982, σ. 111 εε· ο ίδιος, IURA 21(1970) 207 ε. (απάντηση στην κριτική του H o r a k)· K a s e r, Zur Methode, ό.π., σ. 61 σημ. 45.

270. H o r a k, ό.π., σ. 258 εε.

271. Για την ερμηνεία των νόμων και των δικαιοπραξιών γενικά βλ. την παρατιθέμενη από τον W i e a c k e r, Römische Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 580 σημ. 43, πλούσια βιβλιογραφία.

272. Ό.π., σ. 262 εε.

273. Ό.π., σ. 267 εε· W i e a c k e r, ό.π., σ. 589 με σημ. 93.

274. Ό.π., σ. 276 εε., 294. Βλ. και W i e a c k e r, Zur Methoden, ό.π., σ. 19-20.

275. Βλ. πρόσφατα Γ. Μ η τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Το πρόβλημα της εννοίας του δικαίου πλάσματος, 1998, σ. 3 εε. (και του ι δ ί ο υ, Le problème de la notion de fiction juridique, 2001, σ. 4 εε.)· E. B i a n c h i, Fictio iuris-Ricerche sulla finzione in diritto romano dal periodo arcaico all' epoca augustea, 1997· ακόμη B u n d, Untersuchungen, ό.π., σ. 122-177.

276. Βλ. S e i d l, Prolegomene zu einer Methodenlehre der Römer, Gedächtnisschrift für Rud. Schmidt, 1966, σ. 356, 361 (υπό Α 3), 365· ο ίδιος, ARSP 43 (1957) 343 εε., είχε χαρακτηρίσει την *ars decidendi* ως περίπτωση "Interessenjurisprudenz" (ενώ στην προαναφερθείσα μελέτη του δέχεται ότι, εκτός του «συμφέροντος», και άλλοι παράγοντες αποτελούν λόγους θεμελιώσεως μιας δικαικής κρίσεως). Πρβλ. και M e d i c u s, Id quod interest, 1962.

στό²⁷⁷, την *aequitas*, την *bona fides* κ.ά.²⁷⁸ Πάντως τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της καθαρής αξιολογήσεως, της καθαρά λογικής και της καθαρά αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων.

2. Η θεωρία του *H o r a k* μπορεί να αποτελέσει την βάση για την αναζήτηση των ενδεχόμενων επιδράσεων της ελληνικής φιλοσοφίας στις αιτιολογίες των αποφάσεων των Ρωμαίων νομικών.

α. Ο *H o r a k* διακρίνει τις *rationes decidendi* σε εκείνες στις οποίες υπερέχει το λογικό στοιχείο και σε εκείνες που κυριαρχεί ο αξιολογικός παράγων. Είναι σαφές ότι η πρώτη κατηγορία αντιστοιχεί στην «τυπική Λογική» και η δεύτερη, επειδή αναφέρεται σε κριτήρια ουσιαστικής δικαιοσύνης (συμφέρον, *aequitas*, *bona fides* κλπ.), στην «ουσιαστική Λογική». Για τις δεύτερες θεμελιώσεις που και κατά τον *H o r a k*²⁷⁹ συνέβαλαν περισσότερο στην δόξα των Ρωμαίων νομικών από τις λογικές, ισχύει ό,τι ελέχθη ανωτέρω στην § 2 Π, ότι δηλαδή αυτές τελούν υπό τη επίδραση της στωικής ηθικής φιλοσοφίας.

β. Το πρόβλημα περιορίζεται συνεπώς στην πρώτη κατηγορία θεμελιώσεων, σε εκείνες που στηρίζονται στην «τυπική Λογική». Τελούν και αυτές υπό την επίδραση της στωικής φιλοσοφίας, ή μήπως δέχθηκαν άλλες επιρροές και ιδίως αριστοτελικές ή πλατωνικές; Ο *H o r a k* διακρίνει τις θεμελιώσεις εκείνες που βασίζονται σε παραγωγικό συλλογισμό και εκείνες που βασίζονται σε επαγωγικό. Η διάκριση αυτή αυτόματα παραπέμπει στον *Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η*, που πρώτος επιχείρησε την διά-

277. Βλ. *S e i d l*, ό.π., σ. 361 (υπό Α 4), 363 εε., ο οποίος χαρακτηρίζει το πταίσμα και το καταλογιστό ως “Beherrschungsvermögen”.

278. *H o r a k*, ό.π., σ. 294/295. Πάντως ο *H o r a k*, ό.π., σ. 79 και αλλού, τονίζει το γεγονός ότι μεταξύ των δύο πόλων –της απλής λογικής παραγωγής και της γνήσιας αξιολογήσεως, της καθαρά λογικής και της καθαρά αξιολογικής διαδικασίας– υπάρχουν ενδιάμεσες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί, που καθιστούν ρευστή την διάκριση των θεμελιώσεων τόσο σε κατηγορίες όσο και σε κατ’ ιδίαν περιπτώσεις· οι διακρίσεις επιχειρούνται με βάση μόνον την υπεροχή κάποιου στοιχείου ή των βασικών χαρακτηριστικών των κατ’ ιδίαν περιπτώσεων, σύμφωνα ακριβώς με την θεωρία των (ανοιχτών) τύπων. Στην δεύτερη κατηγορία, όπου επικρατεί το αξιολογικό στοιχείο, μπορεί να ενταχθεί και το *argumentum ab auctoritate* (: όμοιο με την σημερινή επίκληση της «κρατούσας γνώμης»), το οποίο με ενδιαφέροντα τρόπο (από την σκοπιά των ελληνικών επιδράσεων αναπτύσσει ο *H. H a m m e n*, ό.π., [σημ. 258] σ. 411 εε.

279. *Die röm. Juristen und der “Glanz der Logik”*, FS für Kaser, 1976, σ. 32-33.

κριση των συλλογισμών σε παραγωγικούς και επαγωγικούς. Παραγωγικός είναι ο συλλογισμός, στον οποίον από τα καθόλου συμπεραίνουμε για τα επί μέρους, και επαγωγικός εκείνος στον οποίο συμπεραίνουμε από τα επί μέρους για τα καθόλου²⁸⁰. Ο πρώτος (που αποκαλείται από τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η και απλώς «συλλογισμός»²⁸¹) έχει απόλυτο κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε βέβαια συμπεράσματα, που έχουν αποδεικτικό χαρακτήρα²⁸². Ο δεύτερος έχει σχετικό κύρος, γιατί με αυτόν φθάνουμε σε όχι ασφαλή συμπεράσματα, που έχουν απλώς πιθανολογικό χαρακτήρα²⁸³. Μεταξύ των παραγωγικών και επαγωγικών θεμελιώσεων συνηθέστερες είναι –κατά τον Η ο ρ α κ– οι επαγωγικές· οι παραγωγικές είναι σπανιότερες αλλά υπαρκτές²⁸⁴. Ως προς αυτές ο Η ο ρ α κ²⁸⁵ αναφέρεται μάλιστα σε επίδραση του Ε υ κ λ ε ί δ η. Στα «Στοιχεία» του Ε υ κ λ ε ί δ η στην αρχή βρίσκονται οι ορισμοί, τα αιτήματα και τα αξιώματα· ακολουθούν οι προτάσεις, οι οποίες είναι εν μέρει ασκήσεις (προβλήματα) και εν μέρει θεωρήματα. Τα θεωρήματα και οι λύσεις των ασκήσεων αποδεικνύουν με την βοήθεια των ορισμών, των αξιωμάτων και των ήδη αποδειχθεισών προτάσεων. Οι προτάσεις, εφ' όσον είναι ασκήσεις, αποτελούνται συνήθως από μία και μοναδική, συχνά πολύ συνεπτυγμένη, φράση. Ειδικότερα: α) Προηγείται η θέση του ζητήματος («πρότασις») και ακολουθούν β) μία σύντομη περιγραφή του δεδομένου και γ) του ζητούμενου, δ) η «κατάσχευή», ε) η απόδειξη και στ) η συνοπτική διατύπωση του συμπεράσματος. Η δομή αυτή –διαπιστώνει ο Η ο ρ α κ²⁸⁶– έχει μεγάλες

280. Α ρ ι σ τ., Αναλ. ὄστ. Α. 18. 81^α 40: «...μανθάνωμεν ἢ ἐπαγωγή ἢ ἀποδείξει. Ἐστὶ δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατὰ μέρος». Αναλ. πρότ. Β. 23. 68 b 13-14: «Ἄπαντα γὰρ πιστεύομεν ἢ διὰ συλλογισμοῦ ἢ ἐξ ἐπαγωγῆς». Για τον παραγωγικό συλλογισμό στον Αριστοτέλη βλ. πρόσφατα Σ τ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η. Η αριστοτέλεια συλλογιστική (Σπουδή στη θεωρία του συλλογισμού), 2001. Για τον επαγωγικό συλλογισμό βλ. Μ ι χ ε λ ᾶ κ η. Η θεωρία του Αριστοτέλους περί των πρακτικών αρχών, 1961, σ. 89 εε.· Σ ι μ η τ λ ι ὡ τ η. Η έννοια της επαγωγής στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ὅ π ο υ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton)³, 1997, σ. 632 ε.

281. Για το ορολογικό πρόβλημα βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 45-46.

282. Για την αποδεικτική λειτουργία του παραγωγικού συλλογισμού βλ. Κ ο υ σ ο Ὑ λ η, ὁ.π., σ. 56 εε.

283. Ο πρώτος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «επιστήμης»: «επιστήμη» είναι κατά τον Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η εκείνο το οποίο «ἐπιστάμεθα, μὴ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν» (Ἡθ. Νικομ. 1139 b 24-25), δηλ. ο (παραγωγικός) συλλογισμός. Ενώ ο δεύτερος συλλογισμός παραπέμπει στην έννοια της «τέχνης» «τέχνη» είναι το «ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν» (Ἡθ. Νικομ. 1140 a 2), δηλ. το συμπέρασμα της επαγωγής.

284. Η άποψη αυτή του Η ο ρ α κ είναι σωστή και συνάδει προς την όλη δομή της σκέψεως των Ρωμαίων νομικών (πρβλ. παραπ., υπό Ι Β, όπου οι σημ. 27 εε.).

285. FS für Kaser, 1976, σ. 35-36.

286. Ὁ.π., σ. 36 σημ. 13.

ομοιότητες με την δομή των responsa των Ρωμαίων νομικών. Αν εξαιρέσει κανείς την θέση του ζητήματος (α), ένα είδος υπερτίτλου, που στην ουσία είναι περιττός, γιατί επανέρχεται στο ζητούμενο (γ), τα λοιπά στοιχεία αντιστοιχούν: η περιγραφή του δεδομένου αντιστοιχεί στην περιγραφή του βιοτικού συμβάντος των responsa· το ζητούμενο αντιστοιχεί στην quaestio· η «κατασκευή» στο responsum (υπό στενή έννοια) και η απόδειξη αντιστοιχεί στην φανερή θεμελίωση.

Στα πλαίσια του παραγωγικού συλλογισμού εμφανίζεται και το πρόβλημα της διαιρέσεως των εννοιών. Βέβαια το πρόβλημα αυτό ανακύπτει αμεσότερα κατά την οικοδόμηση ενός «εξωτερικού» συστήματος ταξινομήσεως των εννοιών, όπως εκείνο των Institutiones του Γ α' έ' ο υ, δηλ. σε θεωρητικό-παιδαγωγικό επίπεδο²⁸⁷. Προβάλλει όμως και εδώ στο επίπεδο της εφαρμογής του δικαίου, κατά την διατύπωση των ορισμών (definitiones), τους οποίους ο παραγωγικός συλλογισμός προϋποθέτει και από τους οποίους αναχωρεί²⁸⁸. Ο Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η ς κατά την ανάπτυξη τα λειτουργίας του παραγωγικού συλλογισμού στα «Αναλυτικά» αντιμετώπισε ακριβώς το πρόβλημα αυτό και διατύπωσε την σχετική θεωρία του. Κατ' α υ τ ό ν²⁸⁹ διαίρεση είναι η ανάπτυξη της έννοιας γένους στα είδη αυτής και των ειδών στα ειδικότερα είδη τους έως το ειδικότατο είδος²⁹⁰. Είναι κοντά στα πράγματα να υποθέσει κανείς, ότι οι Ρωμαίοι νομικοί, οσάκις (έστω σπάνια) θεμελίωσαν τις αποφάσεις τους με παραγωγικό συλλογισμό, έθεταν ως βάση του συλλογισμού αυτού την εν λόγω μέθοδο διαιρέσεως των εννοιών. Η μέθοδος δε αυτή, αν νοηθεί καθαρά λογικά, χωρίς το οντολογικό της υπόστρωμα (που είναι η αριστοτελική εντελέχεια), δεν μπορεί να θεωρηθεί ασυμβίβαστη με την πλατωνική partitio.

287. Για την (εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα) ιστορική εξέλιξη της συστηματικής σκέψεως, στο θεωρητικό-παιδαγωγικό ακριβώς επίπεδο, από τον Q. M. S c a e v o l a (τον ευγενή και μορφωμένο νομικό, μια ενσάρκωση των καλύτερων πλευρών ενός Ρωμαίου, που καθιστά γόνιμη για νομικούς ορισμούς την στωική διδασκαλία και προσφέρει μόνιμες υπηρεσίες για μια συστηματοποίηση του δικαίου) έως τον Γ ά' ι' ο (τον κομψότερο και διαυγέστερο, συνάμα και τον εμβριθέστερο των κλασικών νομικών βλ. Π. Β ι ζ ο υ κ ί δ η, Ο Γάιος και το έργο του, 1937) και ακολούθως βλ. C o i n g, Geschichte u. Bedeutung des Systemgedankens in der RW, 1956· H e r b e r g e r, Dogmatik. Zur Feschichte von Begriff u. Methode in Medizin u. Jurisprudenz, 1981· H o r a k, Dogma u. Dogmatik, SZ 101 (1984) 275 εε· K a s e r, Zur Methode, 76 εε· W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 618 εε· ιδίως δε F u h r m a n n, Das systematische Lehrbuch, 1960· πρβλ. και Κ α ρ ά σ η, Ο δικαιοκός θεσμός ως μεθοδολογικό πρόβλημα, τιμ. τόμ. Γ. Μητσοπούλου I, 1993, σ. 555, 561 εε.

288. Πρβλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 622 εε.

289. Αναλ. πρότ. Α. 46 a 31-46 b 37· Αναλ., ύστ. Β 91 b 29· 91 b 12, 36· 96 b 25-97 b 6· 97a 23 εε.

290. Βλ. Κ ο υ σ ο ύ λ η, ό.π., με παραπομπές.

Βέβαια και ο Πλάτων χρησιμοποιεί την μέθοδο της διαιρέσεως μέσω της σπουδής των γενών. Τα γένη γίνονται προσιτά στην γνώση αφ' ενός μέσω «διαιρέσεως»²⁹¹ και αφ' ετέρου μέσω «συναγωγής»²⁹². Από την σπουδή των γενών πρέπει να αναπτυχθούν αρχές, που να ισχύουν για τα διάφορα γένη και να κάνουν δυνατή την γνώση των κατ' ιδίαν φαινομένων. «Διαίρεση» και «συναγωγή» συνδέονται έτσι με την έννοια της πλατωνικής διαλεκτικής, αφού υπηρετούν την γνώση των απόλυτων αληθειών: οι μέσω αυτών σχηματιζόμενοι «ορισμοί» και «θέσεις» δεν είναι μόνο έννοιες αλλά οντικές οντότητες («τελείως όντα»), οι οποίες δυνάμει της «μετοχής» του γινώσκοντος υποκειμένου (του «νοός») στο οντολογικό γεγονός (το «είναι») ξανα-γινώσκονται. Η πλατωνική μέθοδος της διαιρέσεως λόγω του διαλεκτικού της χαρακτήρα είναι λιγότερο πιθανό να επηρέασε το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων νομικών. Τούτο παρά την επίμονη θέση του S c h u l z²⁹³ για το αντίθετο. Αυτός θεμελιώνει την θέση του –πέρα από την παραπομπή στον L a P i r a²⁹⁴– ιδίως στον K i κ έ ρ ω ν α, ο οποίος στον Brutus 41, 152, επαινεί τον φίλο του Servius ως τον πρώτο και μοναδικό εκπρόσωπο της «διαλεκτικής νομικής επιστήμης», μάλιστα τον χαρακτηρίζει –υπαινισσόμενος σαφώς το χωρίο του Πλάτωνος Σ. Φαίδρ. 16 Ε: «ἦν δηλῶσαι μὲν οὐ πάνυ χαλεπὸν, χρῆσθαι δὲ παγχάλεπον»– ως νέον Προμηθέα, που «στον σκοτεινό κόσμο της νομικής επιστήμης έφερε το θείο φως της διαλεκτικής». Ο ίδιος ο S c h u l z χαρακτηρίζει, στη συνέχεια, την θέση αυτή του K i κ έ ρ ω ν α ως «παράδοξη υπερβολή» („groteske Übertreibung”).

ββ. Μήπως όμως τους Ρωμαίους νομικούς επηρέασε –πέρα από την αριστοτελική μέθοδο της διαιρέσεως– και η στωική λογική; Η αριστοτελική μέθοδος της διαιρέσεως έγινε κοινό κτήμα της ελληνιστικής επιστημολογίας, συνέβαλε στην ανάπτυξη επιστημονικών κλάδων, όπως της ιατρικής²⁹⁵, και επηρέασε τις μεταγενέστερες φιλοσοφικές κατευθύνσεις, όπως των Σκεπτικών και ακόμη των Στωικών. Αυτοί εμβάθυναν περισσότερο και –παρά τις απόψεις του P r a n t l²⁹⁶ και του Z e l l e r²⁹⁷ και

291. Σοφιστής 253 D: «τὸ κατὰ γένη διαιρεῖσθαι». Βλ. S t e n z e l, Studien zur Entwicklung der platonischen Dialektik von Sokrates zu Aristoteles, 1917, σ. 62 εε.

292. Φαίδων 226 C.

293. Geschichte der röm. Rechtswissenschaft, 1961, σ. 73.

294. La genesi del sistema nella giurisprudenza Romana: I. Problemi generali, εις Studi in onore di F. Virgili, 1935· L'art sistematrice, εις Bull. 42, NS 1, 1934, σ. 336 εε· III. Il metodo, SD 1, 1935, σ. 319 εε· IV. Il concetto di scienza, εις Bull. 44, 1936, σ. 131.

295. Βλ. M. H e r b e r g e r, Dogmatik. Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz, 1981.

296. Ό.π., σ. 404 εε.

297. Die Philosophie der Griechen III, 1880,

άλλων²⁹⁸, που δεν βλέπουν σε αυτούς παρά μία αδέξια επανάληψη της λογικής του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η— άνοιξαν (όπως γίνεται σήμερα δεκτό²⁹⁹) νέους ορίζοντες, θέτοντας την βάση για την λεγόμενη σήμερα «προτασιακή Λογική» (Aussagelogik)³⁰⁰ σε αντιδιαστολή³⁰¹ προς την αριστοτελική «Λογική των τάξεων» (Klassenlogik)³⁰². Αντικείμενο της στωικής λογικής δεν είναι ούτε οι πλατωνικές ιδέες ούτε τα αριστοτελικά είδη αλλά (ασώματα, πλην υπαρκτά) πράγματα. Έργο της λογικής δεν είναι οι λογικές σχέσεις μεταξύ των εννοιών, αλλά η λογική σύνδεση των πραγμάτων με τις προτάσεις που περιγράφουν τα πράγματα· δηλ. η ανεύρεση της σημασίας των πραγμάτων μέσω της λογικής μορφής των προτάσεων που τα χαρακτηρίζουν. Ο J. M i q u a l, με μία εκτενή μελέτη του³⁰³, έδειξε ότι τουλάχιστον τρεις νομικοί, ο P r o c u l u s, ο I o u λ ι α ν ό ς και ο S c a e v o l a, τελούσαν εν γνώσει της στωικής λογικής και την χρησιμοποίησαν στο έργο τους. Το συμπέρασμα τούτο του M i q u a l

298. Βλ. Κ. Ι ε ρ ο δ ι α κ ό ν ο υ, Παρακμή και ανάθλιψη της μελέτης του Στωικισμού, «Δευκαλίων» 15/1, 1997, σ. 7, 22 εε.

299. Μετά τις έρευνες ιδίως του J. L u k a s i e w i c z, Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalkulus, 1930· Zur Geschichte der Aussagenlogik, "Erkenntnis" 5 (1935) 111 εε· βλ. επίσης H. S c h o l z, Geschichte der Logik, 1931, σ. 31 εε· B u h r k a m p, Logik, 1932, σ. 1, 53· B o c h e n s k i, Formale Logik³(1970) §§ 18-23· M. F r e d e, Die stoische Logik, 1974· E. K a p p, Die Ursprung der Logik bei den Griechen, 1965, σ. 87-88· M. F o r s c h n e r, Stoa, Hist. Wörterbuch der Philos. 10 (1998) 178-180· B. M a t e s, Stoic Logik, 1953, 1961· L o n g, Η ελληνιστική φιλοσοφία-Στωικοί, Επικουρείοι, Σκεπτικοί (μετάφρ. Στ. Δημοπούλου/ Μ.Δραγώνα-Μονάχου), 1997, σ. 198 εε· J. B r u n, Ο Στωικισμός (μετάφρ. Σ. Βασιλείου), 1990· Κ. Γ ε ω ρ γ ο ύ λ η, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας Α, 1975, σ. 367 εε· E. B r e h i e r, Ιστορία της φιλοσοφίας (μετάφρ. Π. Ιωαννίδη), 1957, Α, σ. 222 εε· J. B a r n e s, Η ελληνιστική φιλοσοφία και επιστήμη, εις J. B o a r d m a n/ J. G r i f f i n/ O. M u r r a y (επιμ.), Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, εκδ. Νεφέλη, σ. 530, 550-557· Γ. Μ ο υ ρ έ λ ο υ, Παραγωγή και επαγωγή, 1946, σ. 16-17· πρβλ. Ι α τ ρ ο δ ι α κ ό ν ο υ, ό.π., σ. 26 εε.

300. Περιεκτική περιγραφή του προτασιακού λογισμού βλ. εις Α ν α π ο λ ι τ ά ν ο υ, Εισαγωγή στη φιλοσοφία των Μαθηματικών⁴(1985) 163 εε. Απόπειρα δε εφαρμογής στο δίκαιο βλ. εις I. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Στοιχεία μεθοδολογίας του δικαίου Α-Β, χ.χρ., σ. 40 εε.

301. Ευσύνοπτη σύγκριση αριστοτελικής και στωικής λογικής επιχειρεί ο L o n g, ό.π., σ. 230-231. Η λογική των Στωικών έχει πάντως μεγαλύτερο πλάτος από την λογική όπως την εννοούμε σήμερα, αφού περιλαμβάνει και στοιχεία γνωσιολογίας και οντολογίας και θεωρίας της γλώσσας.

302. Όπως εξελίχθηκε, με την σύγχρονη διατύπωσή της, αρχικά από τον B o o l e, The Mathematical Analysis of Logik, 1847, και an Investigation of the Laws of Thought, 1854. Πρβλ. I. Α ρ α β α ν τ ι ν ο ύ, Οι νομικοί χαρακτηρισμοί του Ιδιωτικού Διεθνούς δικαίου και ο λογικός λογισμός των τάξεων, EEN 33 (1966) 320 ε.

303. Stoische Logik und röm. Jurisprudenz, SZ 87 (1970) 85-122.

δεν φαίνεται να ανασκευάσθηκε μέχρι στιγμής από τους νεώτερους. Ο ίδιος ο V i e h w e g³⁰⁴, κατηγορηματικός αρνητής της στωικής επιρροής στο Ρωμαϊκό δίκαιο, στην τελευταία έκδοση του δοκιμίου του, το 1974, δηλ. 4 χρόνια μετά την εμφάνιση της εργασίας του M i q u a l, περιέργως δεν αναφέρεται σε αυτήν. Η μόνη επιφύλαξη που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι γενικής φύσεως και σχετίζεται με τις δυσχέρειες που συνεπάγεται η τάση να νοηθεί η αρχαία παράδοση με στοιχεία του σύγχρονου προτασιακού λογισμού και της συμβολικής γλώσσας³⁰⁵, όπως κάμνει ο M i q u a l. Στα πλαίσια της δικής τους Λογικής οι Στωικοί προέβησαν –όπως ήδη ελέχθη³⁰⁶– στην διάκριση μεταξύ «διαιρέσεως» και «μερισμού» και ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον «μερισμό»³⁰⁷, δηλ. με την σχέση του όλου προς τα μέρη. Από την σκοπιά αυτή διατύπωσαν μία θεωρία για τα πράγματα, από την οποία οι νομικοί άντλησαν κριτήρια για την νομική ταυτότητα τόσο των ενώσεων προσώπων (collegia, municipies, legio, iudicium) όσο και των ομάδων πραγμάτων (corpus ex distantibus, grex). Για αμφότερες αυτές τις συσσωματώσεις τα D. 41, 3, 30 pr. Pomp. 30 Sab. παραπέμπουν ρητώς στην εισαχθείσα από την Στοά (το αργότερο από τον Χ ρ ύ σ τ ο π τ ο τ η μ ε ρ ή διάκριση των πραγμάτων ως (οντολογικά μόνον υπαρχόντων³⁰⁸) φυσικών οντοτήτων σε «ηνωμένα» (quod continetur uno spiritu, ut homo, lignum, lapis) «συνημμένα» (quod ex contingentibus hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat... ut aedificium navis armarium) και «σώματα ex διεστώτων» (corpora ex distantibus), τα τελευταία τούτα από νομική άποψη τόσο ως σύνολα οργανικώς εμφύχων πραγμάτων όσο και ως ενώσεις προσώπων³⁰⁹. Οι διακρίσεις αυτές, που δεν ανταποκρίνονται προς την αριστοτελική μέθοδο της «διαιρέσεως», είναι δυνατές ως θεμελιώσεις ενός μη-αριστοτελικού συλλογισμού, ενός λιγότερο λογικού και περισσότερο αξιολογικού συλλογισμού³¹⁰.

304. Topik und Jurisprudenz ³(1974) 61.

305. Για το πρόβλημα τούτο βλ. v. F r i t z, Gnomon 52 (1980) 8 εε.

306. Βλ. παραπ. στο κείμενο κοντά στην σημ. 39.

307. Πρβλ. τον ορισμό του στωικού Κ ρ ί ν η στον Δ ι ο γ. Λ α έ ρ τ. VII 62· A r m i n. Stoc. Vet. Fragm. III App. VII: «Μερισμός δὲ ἐστὶ γένος εἰς τόπους κατὰ ταξίς, ὡς ὁ Κρίνις· οἷον τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν ἐστὶ περὶ ψυχὴν, τὰ δὲ περὶ σῶμα».

308. Βλ. P o h l e n z, Die Stoa ³(1964) 64 εε.

309. Βλ. W i e a c k e r, Röm. Rechtsgeschichte I, 1988, σ. 648, όπου και οι στωικές πηγές και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και S c h n o r r v. G a r o l s f e l d, Geschichte der juristischen Person I, 1933, σ. 177 εε· S o k o l o w s k i, Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz, 1907/1959· πρβλ. και C o i n g, Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des röm. Rechts, SZ 69 (1952) 24, 39.

310. Πρβλ. και H o r a k, Rationes decidendi, σ. 232 σημ. 24.

Στις θεμελιώσεις ενός τέτοιου συλλογισμού συνέβαλαν –πέρα από την θεωρία του «μερισμού» των πραγμάτων– και η στωική γλωσσολογία, που και αυτή αποτελεί τμήμα της ευρέως νοούμενης στωικής λογικής. Η συμβολή της στωικής γλωσσολογίας αναφέρεται ειδικότερα στον τομέα της νομικής ερμηνείας (νόμου ή δικαιοπραξίας) και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού. Επειδή όμως η στωική γλωσσολογία διακρίνεται σε γενική γλωσσολογία (θεωρία της γλώσσας) αφ' ενός και σε φωνητική, γραμματική και ετυμολογία αφ' ετέρου³¹¹, ερευνητέα η συμβολή ενός εκάστου από τους κλάδους αυτούς (εκτός της φωνητικής, που σημασία έχει μόνον για την ρητορική) στην εξέλιξη της νομικής ερμηνείας.

Ερευνητέα πρώτα η συμβολή της γενικής γλωσσολογίας. Τις βασικές αρχές της γενικής θεωρίας της γλωσσολογίας στο σύστημα της στωικής λογικής και γενικότερα της φιλοσοφίας³¹² μας δίνουν οι εξής τρεις περιπτώσεις: «Προηγείται ή φαντασία, εἴθ' ἡ διάνοια ἐκλαλητική ὑπάρχουσα, ὃ πάσχει ὑπὸ τῆς φαντασίας τοῦτο ἐκφέρει λόγῳ» (πρώτη έρχεται η εντύπωση, και έπειτα ο νους, έχοντας την ικανότητα να εκφέρει λόγο, εκφράζει με λέξεις την εμπειρία που παρήγαγε η εντύπωση)· «πάντα τὰ πράγματα διὰ τοῖς ἐν λόγοις θεωρίας ὁρασθαι» (όλα τα πράγματα να διακρίνονται με την σπουδή της διαλεκτικής)· «τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας συμφωνῶς δοκεῖ τοῖς πλείστοις ἀπὸ τοῦ περὶ φωνῆς ἐνάρχεσθαι τόπου» (οι πιο πολλοί συμφωνούν ότι ταιριάζει να ξεκινάει κανείς την σπουδή της διαλεκτικής από εκείνο το μέρος της που έχει για θέμα του τον λόγο)³¹³. Οι Στωικοί ονομάζουν «λόγον» την λέξη, όταν αυτή ως φωνή «έναρθρος» και «εγγράμματος» έχει νόημα. Στον λόγο διακρίνουν –χρησιμοποιώντας (λέει ο R o b i n s³¹⁴) όρους που αντανακλούν άμεσα τους όρους “signifiant” και “signifié” του d e S a u s s u r e– το «σημαίνον» από το «σημαινόμενο» ή «λεκτόν»³¹⁵. Το λεκτόν είναι το νοούμενο (πράγμα) και σε αντίθεση προς το σημαίνον και το τυγχάνον (= το πράγμα) είναι ασώ-

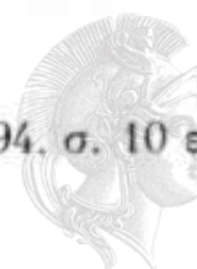
311. Πρβλ. R. H. R o b i n s, Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας (μεταφρ. Α. Μουδοπούλου), 1989, σ. 33.

312. Βλ. R o b i n s, ό.π., σ. 32 εε.· L o n g, ό.π., σ. 213 εε.· M. P o h l e n z, Die Begründung der abenländischen Sprachlehre durch die Stoa, 1939· τον ίδιον, Die Stoa I, ³(1964) 37 εε.· K. B a r w i c k, Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik, 1957· G e n t i n e t t e, Zur Sprachbetrachtung bei den Sophischen und in der hellenistisch-stoischen Zeit, 1963, σ. 193 εε.· H. A r e n s, Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, ²(1969).

313. Δ ι ο γ. Λ α έ ρ τ., Βίοι φιλοσόφων 7. 49, 7. 83 και 7. 55 (αντιστοίχως). Βλ. R o b i n s, ό.π., σ. 33.

314. R o b i n s, ό.π.

315. Βλ. για τα αμέσως επόμενα Α υ γ ε λ ή, Φιλοσοφία της γλώσσας, 1994, σ. 10 εε.

ματο. Ως νοητικό περιεχόμενο το «λεκτόν» έχει διωποκειμενικό χαρακτήρα, μπορούν δηλαδή να το συλλάβουν και άλλοι. Οι Στωικοί διακρίνουν λοιπόν το γλωσσικό σημείο (σημαίνον), το τυγχάνον (το πράγμα) και το λεκτόν ή σημαίνόμενον, δηλ. το νόημα³¹⁶. Στα λεκτά (ή σημαίνόμενα) δεν αναγνωρίζεται μια ιδιαίτερη οντική ύπαρξη, αλλά η δυνατότητα διανθρώπινης συνεννοήσεως συνάγεται από τον παγκόσμιο (σπερματικό) Λόγο μέσω της κοινής χρήσεως των συμφωνημένων γλωσσικών σημείων. Αυτή η αντίληψη της σχέσεως μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου διευκόλυνε –λέει ο W i e a c k e r³¹⁷– τους νομικούς, κατά την ερμηνεία πολυσήμαντων νομοθετικών ή δικαιοπρακτικών εκφράσεων, να καταλήξουν σε ένα «λογικό», δηλ. κοινώς αποδεκτό αντικειμενικό νόημα, αποφεύγοντας την υποκειμενική ή εικαζόμενη και εν τέλει την αυθαίρετη ερμηνεία. Η συμβολή αυτή των Στωικών στην νομική ερμηνεία και δι' αυτής στην διαμόρφωση του νομικού συλλογισμού είναι προφανώς σημαντική.

Η στωική θεωρία για την ετυμολογία των λέξεων³¹⁸ συνδέεται άμεσα με την στωική φυσική φιλοσοφία. Οι Στωικοί, παίρνοντας θέση στην γλωσσολογική διαμάχη, αν τα ονόματα είναι ορθά «φύσει» (Η ρ ά κ λ ε ι - τ ο ς) ή «θέσει», κατά συνθήκη (Η α φ η εν ί δ η ς)³¹⁹, υποστήριξαν την άποψη για την φυσική προέλευση της γλώσσας, δίνοντας μεγάλη σημασία στην ονοματοποιία και τον συμβολισμό των φθόγγων. «Κατά την άποψη των Στωικών, τα ονόματα (οι λέξεις) γίνονται με τρόπο φυσικό, αφού οι πρώτοι φθόγγοι αποτελούν μίμηση των πραγμάτων (που ονομάζουν)»³²⁰.

316. Ο Α υ γ ε λ ή ς, ό.π., παραπέμπει στο εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Ἦν δὲ καὶ ἄλλη τις παρὰ τούτοις διάστασις, καθ' ἣν οἱ μὲν περὶ τῷ σημαινομένῳ τὸ ἀληθές τε καὶ ψεῦδος ὑπεστήσαντο, οἱ δὲ περὶ τῇ φωνῇ, οἱ δὲ περὶ τῇ κινήσει τῆς διανοίας. Καὶ δὴ τῆς μὲν πρώτης δόξης προεστήκασιν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, τρία φάμενοι συζυγεῖν ἀλλήλους, τὸ δὲ σημαίνόμενον καὶ τὸ σημαίνον καὶ τὸ τυγχάνον, ὧν σημαίνον μὲν εἶναι τὴν φωνήν, οἷον τὴν «Δίων», σημαίνόμενον δὲ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ ὑπ' αὐτῆς δηλούμενον καὶ οὐ ἡμεῖς μὲν ἀντιλαμβανόμεθα τῇ ἡμετέρα παρυφισταμένου διανοία, οἱ δὲ βάρβαροι οὐκ ἐπαΐουσι καίπερ τῆς φωνῆς ἀκούοντες, τυγχάνον δὲ τὸ ἐκτὸς ὑποκείμενον, ὥσπερ αὐτός ὁ Δίων. Τούτων δὲ δύο μὲν εἶναι σώματα, καθάπερ τὴν φωνήν καὶ τὸ τυγχάνον, ἐν δὲ ἀσώματον, ὥσπερ τὸ σημαίνόμενον πρᾶγμα καὶ λεκτόν, ὅπερ ἀληθές τε γίνεται ἢ ψεῦδος» (A r m i n, Stoic. Vet. Fragm. II, 166).

317. Ό.π., σ. 653.

318. Βλ. γενικά P o h l e n z, Die Stoa I (1964) 37 εε.· D a h l m a n n, Varro und die hellenistische Sprachtheorie, 1932, σ. 6 εε.· R e i t z e n s t e i n, RE 6 (1907) 808 εε.· D. T s e k o u r a k i s, Studies in the Terminology of Farly Stoic Ethics, Wiesbaden 1974.

319. Βλ. Α υ γ ε λ ή, Το φιλοσοφικό πρόβλημα της γλώσσας στον Αριστοτέλη, εις Δ. Ζ. Α ν δ ρ ι ό π ο υ λ ο υ (επιστ. εποπτεία), Αριστοτέλης (Αφιέρωμα στον J.P. Anton), ³ (1997) 356 εε. (όπου και οι θέσεις Πλάτωνα και ιδίως Αριστοτέλη).

320. Ω ρ ι γ έ ν η ς, Κατά Κέλσον 1. 24: «ὥς νομίζουσιν οἱ ἀπὸ Στοᾶς φύσει [ἐστὶ τὰ ὀνόματα] μιμουμένων τῶν πρώτων φωνῶν τὰ πράγματα».

Αυτή η στάση συνέπλεε με την γενικότερη πεποίθησή τους ότι η φύση πρέπει να είναι ο οδηγός στην ανθρώπινη ζωή. Έτσι και στην ετυμολογία τους απέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα στους «πρωταρχικούς τύπους» ή «πρώτους φθόγγους» των λέξεων («πρῶται φωναί»), που ισχυρίζονταν ότι αποτελούσαν ονοματοποιίες, οι οποίες υπέστησαν αργότερα ποικίλες μεταβολές³²¹. Με άλλα λόγια· για να έρθει κανείς στο πρωταρχικό νόημα των λέξεων, πρέπει να συσχετίσει τις λέξεις μεταξύ τους και να συγκρίνει τις ομοιότητές τους. Το νόημα ανευρίσκετο (όχι, όπως κατά την σύγχρονη γλωσσολογική επιστήμη, μέσω ιστορικο-γενετικής απαγωγής ή υφολογικής αναλύσεως, αλλά) μέσω της ομοιότητας των γλωσσικών φθόγγων (και ακόμη των τρόπων γραφής)³²². Η θεωρία αυτή, που είναι δύσκολα προσιτή στην σύγχρονη σκέψη, επηρέασε εν τούτοις κατά πρώτο μεν λόγο την ρωμαϊκή ρητορική, πέρα όμως από αυτή τους ρωμαίους νομικούς και μάλιστα όχι μόνον τους πλέον συντηρητικούς αλλά και τους πρωτοπόρους, όπως ο *Sex. Aelius*, ο *Κάτων υιός*, ο *Servius* και ο *Labeo*, που διακρίνονταν για τις γλωσσολογικές και γραμματικές τους γνώσεις μεταξύ των νομικών³²³.

Σημαντικό κεφάλαιο στην στωική γλωσσολογία αποτελεί και η γραμματική των Στωικών³²⁴. Αυτή την χαρακτηρίζει η λεγόμενη δεύτερη διαμάχη της αρχαιότητας, της αναλογίας με την ανωμαλία³²⁵. Οι αναλογιστές διδάσκον ότι η γενική εξηγητική αρχή για τα γραμματικά φαινόμενα (τύπους, κλίσεις κλπ.) είναι η αναλογία· η γλώσσα διέπεται από αρμονία και συμμετρία και είναι θεμελιωμένη στον λόγο. Στην θεωρία αυτή οι αντι-αναλογιστές αντέτασσαν ότι η ανωμαλία είναι η γενική εξηγητική αρχή των φαινομένων της γραμματικής. Η γλώσσα δεν είναι αποτέλεσμα λογικής διεργασίας, αλλά διαμορφώνεται από τις ανάγκες της καθημερινή χρήσεως³²⁶. Οι αναλογιστές είχαν αριστοτελική προέλευση, ενώ οι άλ-

321. *Robins*, ό.π., σ. 37/38.

322. *Wieacker*, ό.π., σ. 654-655. Πρβλ. και *H. Hammen*, ό.π. [σημ. 258] σ. 419.

323. *Wieacker*, ό.π., σ. 656-657.

324. Βλ. γενικά *Robins*, ό.π., σ. 48 εε· *Steinthal*, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, 1863· *Barwick*, *Remmius Palaemon und die röm. ars grammatica*· *H. Koller*, *Die Anfänge der griechischen Grammatik*, "Glotta" 37 (1958), σ. 5-40· *R. T. Schmidt*, *Die Grammatica der Stoiker* (γερμαν. μετάφρ. της λατινικής εκδ. 1839 του *K. Hülser*), 1979· *F. H. Colson*, *The analogist and anomalist controversy*, "Classical quarterly" 13 (1919) 24-36.

325. Αποτελεί συνέχεια της παλαιάς διχοστασίας, αν η γλώσσα έχει φυσική ή συμβατική προέλευση.

326. *Τατάκης*, Παναίτιος ο Ρόδιος, ιδρυτής της Μέσης Σχολής, εις *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*, 1980, σ. 131. Η ίδια ριζική διαφορά χώριζε τις δύο σχολές και στην μελέτη των ποιητών. Ο *Αρίσταρχος* ερμήνευσε τον Όμηρο μόνο με τα εφό-

λοι στωική· οι Στωικοί θεωρούσαν την γλώσσα (σύμφωνα με την κοσμοαντίληψή τους) ως φυσική ανθρώπινη ικανότητα, που πρέπει να την δέχεται κανείς όπως είναι, με την έλλειψη κανονικότητας που την χαρακτηρίζει³²⁷. Η αντιπαράθεση είναι πιθανό να οξύνθηκε από την αντιζηλία των δύο κυριότερων πνευματικών κέντρων που βρίσκονταν κάτω από μακεδονική διοίκηση, της Αλεξάνδρειας, όπου δέσποζαν οι αναλογικοί, και της Περγάμου, όπου κυριαρχούσαν οι Στωικοί. Εκπρόσωπος των αναλογιστών ήταν ο Α ρ ί σ τ α ρ χ ο ς από την Σαμοθράκη, κορυφαίος γραμματικός που δίδασκε στο Μουσείο (:Πανεπιστήμιο) της Αλεξανδρείας, και περιφανής αντίπαλός του ο Κ ρ ά τ η ς ο Μ η λ ι ώ τ η ς, διδάσκαλος του Παναιτίου, κατοπινού ηγέτη της Μέσης Στοάς. Στον Κ ρ ά τ η οφείλεται και η εισαγωγή των γλωσσικών σπουδών στην Ρώμη, και τούτο συνδέεται μάλιστα με ένα από εκείνα τα γραφικά επεισόδια που κάνουν ευχάριστη την διήγηση του ιστορικού. Ο Κ ρ ά τ η ς βρέθηκε στην Ρώμη στα μέσα του 2^{ου} π.Χ. αι. με μια πολιτική αντιπροσωπεία του κυρίου του, βασιλιά της Περγάμου Αττάλου. Πηγαίνοντας όμως να επισκεφθεί τα αξιοθέατα έπεσε σε έναν ακάλυπτο σκετό και έσπασε το πόδι του. Καθηλωμένος, λοιπόν, στο χρεβάτι του μέχρι να γιατρευτεί, περνούσε τον καιρό του κάνοντας διαλέξεις γύρω από φιλολογικά θέματα μπροστά σε ένα διψασμένο ακροατήριο³²⁸. Επηρεάσε αυτή η διαμάχη τους Ρωμαίους νομικούς. Το ερώτημα αυτό είναι δύσκολο να απαντηθεί³²⁹, πολύ περισσότερο διότι –παρά την σαφή διατύπωση των αντίπαλων επιχειρημάτων από τον Λατίνο συγγραφέα Β ά ρ ρ ω ν α μεταγενέστερα τον 1ο π.Χ. αι.– οι αντίθετες απόψεις δεν παρέμειναν στεγανές αλλά έως έναν βαθμό επηρέασαν η μία την άλλη. Έτσι π.χ. η αποκαλούμενη «Τέχνη Γραμματική» του Δ ι ο ν υ σ ί ο υ τ ο υ Θ ρ α κ ό ς³³⁰, μαθητή του αναλογιστή Α ρ ι σ τ ά ρ χ ο υ, ενώ ήταν έργο της αλεξανδρινής σχολής, είχε δεχθεί και στωική επίδραση³³¹. Από το άλλο μέρος, και οι αναλογιστές αναγνώριζαν κατά περίπτωση ότι όχι μόνον ο λόγος (ratio) αλλά και η καθημερινή χρήση (usus) παίζουν ρόλο στην ερμηνεία και

δια της φιλολογικής επιστήμης. Ο Κ ρ ά τ η ς βλέπει τον Όμηρο ούτε λίγο ούτε πολύ ως ένα στωικό φιλόσοφο. Με αλληγορικές ερμηνείες ανακαλύπτει στον ποιητή ένα πλήθος από φιλοσοφικές και επιστημονικές αλήθειες.

327. R o b i n s, ό.π., σ. 41.

328. R o b i n s, ό.π., σ. 71· R o s e, Ιστορία της λατινικής λογοτεχνίας (μετάφρ. Κ.Χ. Γρόλλιου) Β', 2(1994) 156.

329. Σημειωτέον ότι άσχετο προς την εν λόγω έριδα είναι το πρόβλημα της αναλογίας ως μεθόδου ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου.

330. Βλ. λεπτ. M. F u h r m a n n, Das systematische Lehrbuch, 1960, σ. 29 εε., 144 εε.

331. R o b i n s, ό.π., σ. 51.

διάπλαση των γραμματικών φαινομένων³³². Πέραν όμως των ανωτέρω, οι ειδικότερες συμβολές των Στωικών στην μελέτη της γραμματικής, που είναι πολλές και σημαντικές, είναι πιθανό να συνέβαλαν στην διαμόρφωση της γραμματικής ερμηνείας και εκείθεν στην θεμελίωση του συλλογισμού και της δικαιοκής κρίσεως. Κέντρο βάρους του γραμματικού επιχειρήματος –λέει ο W i e a c k e r³³³, και κατ’ αρχήν δεν έχει λόγους κανείς να αμφιβάλει γι’ αυτό– ήταν οι coniunctio και disiunctio verborum, η χρήση των χρόνων, οι αριθμοί και τα γένη, όπως επίσης η σημασία της διπλής αρνήσεως και της αναφορικής αντωνυμίας quod.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

332. W i e a c k e r, ό.π., σ. 659 σημ. 117 (με παραπομπές).
 333. Ό.π., σ. 659.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Το *patrimonium Gildonis* και η *comitiva Gildoniaci patrimonii* κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας

I. Γενικά II. *Patrimonium Gildonis* (1) Η επανάσταση του Γίλδωνα (2) Μέθοδοι επιβολής: Δημόσιες δίκες και δημεύσεις περιουσιών (3) Αρμοδιότητες του Γίλδωνα (4) Το εύρος των εδαφικών κτήσεων του Γίλδωνα (5) Η εξέλιξη της μεγάλης ιδιοκτησίας III. *Comitiva Gildoniaci patrimonii* (1) *Patrimonium nostrum, divinae domus domui nostra sociata* (2) *Aerarium* (3) Μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γης (4) *Occupatores, possessores, transeuntes, hospites, conductores* και *satellitae Gildonis* (5) Η κυριαρχία των Βανδήλων (6) Η επανάκτηση της Αφρικής.

I. Γενικά

Ο Γίλδων¹, *comes et magister utriusque militiae per Africam*², υπήρξε στα τέλη του 4ου αιώνα επί αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου ρυθμιστικός

1. Μαυριτανός [Claud. *De bell. Gild.* 70. 236. 283. 338. 380· *Eutr.* I 505. II *praef.* 71· *De cons. Stil* II 383. II 286· *De VI cons. Hon.* 122 (= W. Heimann, *Claudian*, I, II, Cambridge, Mass. 1963)], γιός του βασιλιά Νούμπελ και αδελφός του σφετεριστή Φίρμου και του Μασκέζελου από τη φυλή των Jubalener [Ammian. XXIX 5, 44 (=W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus, Res gestae* I, II, Leipzig 1978)] πιθανότατα γεννημένος πριν το 330, πέθανε σε μεγάλη ηλικία το 398 (Claud. *De bell. Gild.* 446). Το 373 ξεχώρησε για τις ικανότητές του στον πόλεμο εναντίον του αδελφού του Φίρμου στην υπηρεσία του *magister militum* Θεοδοσίου (Ammian. XXIX 5, 6. 21. 24). Εντάχθηκε στον κύκλο επιρροής των Δονατιστών γεγονός, το οποίο έμελλε να επηρεάσει την γενικότερη πολιτική που άσκησε στην επικράτεια που έλεγχε στην Αφρική. Ειδικότερα, ο Επίσκοπος της *Thamugadi Optatus* μύησε τον Γίλδωνα στο Δονατισμό και άσκησε ισχυρότατη επιρροή επάνω του [Seeck, "Gildo", *RE* VII (I), 1360-1363. – A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *Gildo*, *PLRE* I (A. D. 260-395), 395-396].

2. *C.Th.* 9. 7. 9 (393).

παράγοντας στην πολιτικο – στρατιωτική ζωή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, λόγω της ισχυρότατης θέσης του στον αυτοκρατορικό μηχανισμό. Έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμάχη των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας, διαμάχη, την οποία ευφυώς φρόντισε να εκμεταλλευτεί για να ενδυναμώσει τη θέση του στην Αφρική. Η ιδιότυπη οργάνωση των στρατιωτικών επαρχιών της Αφρικής³ και η συγκέντρωση στο πρόσωπό του Γίλδωνα διαφόρων στρατιωτικών αξιωμάτων ισχυροποίησαν την αρχηγική του θέση στην Αφρική και τον έθεσαν επικεφαλής μίας αξιόλογης στρατιωτικής δύναμης⁴. Αυτός ο στρατός ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμος να απειλήσει το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας⁵ και να αναγκάσει το ανατολικό να συμμορφωθεί με τους όρους του. Ως *comes et magister utriusque militiae per Africam* (*vir illustris*, αξίωμα ισότιμο του *praefectus praetorio*), ο Γίλδων εκμεταλλεύτηκε τις πολιτικές συγκυρίες διαμορφώνοντας την πολιτική κατάσταση έστω και πρόσκαιρα προς όφελός του. Το ασυνήθιστο αυτό για τα ρωμαϊκά δεδομένα αξίωμα, το απέκτησε προφανώς όταν ήταν στην υπηρεσία του Θεοδοσίου του Α΄ στον πόλεμο κατά του Μαξίμου και του Ευ-

3. Η *Not. Dign.* [occ. XXV, XXV, XXXI (= O. Seeck, *Notitia Dignitatum Occidentalis*, Berlin 1876)], αναφέρεται, όσον αφορά στην στρατιωτική διοίκηση της Αφρικής, στους *praepositi limitum*. Επρόκειτο για στρατιώτες, οι οποίοι εγκαθίσταντο στα σύνορα των επαρχιών με σκοπό να υπερασπίζονται την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας από τις επαναλαμβανόμενες επιδρομές των βαρβαρικών φύλων της ερήμου, με την υποχρέωση να καλλιεργούν σε περιόδους ειρήνης την γη ως αγρότες. Ταυτόχρονα όμως παρέμενε στην Αφρική ένας αξιολογότερος αριθμός ιππέων και πεζών. Οι λεγόμενοι *palatini* και *comitatenses*, η *legio tertia Augusta* (occ. VIII 151), η οποία επί αιώνες δεν είχε εγκαταλείψει την Αφρικανική Διοίκηση υπάγονταν κατευθείαν στον *magister militum*. Οι δυνάμεις αυτές βρίσκονταν επομένως υπό τις διαταγές του *comes Africae* (occ. VII 140-179) (βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 637-638).

4. Από την αλληλογραφία του Αυγουστίνου πληροφορούμεθα ότι το έτος 418 είχαν συγκεντρωθεί έξω από τα ρωμαϊκά σύνορα *innumerabiles gentes*, τα οποία εξακολουθούσαν να μην έχουν εκχριστιανισθεί. Επρόκειτο για *pacati*, στην ηγεσία των οποίων ευρίσκονταν *praefecti* διορισμένοι από την Ρώμη [Aug. *Ep.* 199, 12, 46 (= Migne, *Augustini Opera Omnia*, *Epistulae*, Classis III, PL 33, 929). Αντιλαμβανόμεθα ότι η εξουσία του Γίλδωνα θα μπορούσε κατ' αυτόν τον τρόπο εύκολα να εξαπλωθεί και στα εδάφη των Βερβερίνων [Claud. *De cons. Stil.* I 248. – Oros. VII, 36, 10 (= *Pauli Orosii Opera Omnia*, PL 31. – βλ. επίσης Kotula, *Aufstand* 174 (= Tadeusz Kotula, "Der Aufstand des Afrikaners Gildo", *Alttertum*, 18/1972, 167-176)]. Κατά τον Ορόσιο δε ο κόμης της Αφρικής πρέπει να διέθετε συνολικά, καθ' υπερβολήν ίσως, περί τους 70.000 μαχίμους (Oros. VII, 36, 6.12. – βλ. Kotula, "Aufstand", 169). Ο τίτλος *magister utriusque militiae per Africam* επομένως νομιμοποιούσε τον Γίλδωνα αφενός μεν να διατηρεί τους δούκες της *Mauretania* και της *Tripolitana* σε κατάσταση υποτέλειας, αφετέρου δε να κινητοποιεί τους *palatini* και τους *comitatenses*. Άλλωστε με την βοήθεια των τοπικών *praefecti*, ο Γίλδων, κινητοποίησε τα πολεμικά αυτά φύλα, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τα ρωμαϊκά στρατεύματα (βλ. Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 638).

5. Claud. *De cons. Stil.* I 19.

γενίου (388)⁶. Πριν ο Γίλδων όμως γίνει *comes et magister utriusque militiae per Africam* είχε αποκτήσει το αξίωμα του *comes Africae* (385)⁷.

Κατά την την περίοδο κυριαρχίας του ο Γίλδων υπήρξε ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της Αφρικής. Από την θέση του ανώτατου αξιωματούχου της ρωμαϊκής διοικήσεως στην Αφρική, εκμεταλλεύτηκε το κενό εξουσίας στην περιοχή⁸, την τάση αποκέντρωσης της ύστερης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εγκαθίδρυσε ένα τυραννικό καθεστώς, το οποίο δεν δίσταζε να έρχεται σε σύγκρουση με την Ρώμη. Από την θέση αυτή και καθ' υπέρβαση των ήδη αυξημένων αρμοδιοτήτων του, αύξησε παρανόμως την προσωπική του περιουσία κυρίως με δημεύσεις περιουσιών των πολιτικών του αντιπάλων. Η περιουσία του προήρχετο αφενός μεν, από την εκμετάλλευση των αποθεμάτων των σιτηρών, που προορίζονταν για τον επισιτισμό της Ρώμης, τα οποία κατακρατούσε⁹ και μεταπωλούσε προς όφελός του, αφετέρου δε από τις δημεύσεις των ιδιοκτησιών πλουσιών γαιοκτημόνων της περιοχής.

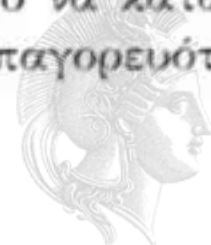
Το σύνολο αυτό των περιουσιακών στοιχείων του Γίλδωνα παραδόθηκε στην Ιστορία ως *patrimonium Gildonis*. Όταν το δυτικό ρωμαϊκό κράτος δε το 398 κατάφερε καίριο πλήγμα επί του Γίλδωνος, η περιουσία του δημεύθηκε και πέρασε στο αυτοκρατορικό ταμείο, ως προσωπική πλέον περιουσία του αυτοκράτορα. Για τη διαχείρισή δε της εξαιρετικά μεγάλης αυτής περιουσίας, εισηχθη ο θεσμός της *comitiva Gildoniaci patrimonii*. Άλλωστε η εισαγωγή του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* υπαγορεύετο από το γεγονός ότι οι τεράστιες αυτές περιουσίες εκμισθώνονταν

6. Με τον τίτλο αυτό προσφωνείται στην διάταξη του C.Th. 9. 7. 9 της 30ης Δεκεμβρίου 393.

7. Claud. *De bell. Gild.* 154.

8. Η κεντρική εξουσία είτε στην Ανατολή είτε στη Δύση ασχολείτο ούτως ή άλλως την περίοδο αυτή με την φύλαξη των συνόρων της και δεν ήταν σε θέση να ελέγξει τους επιτετραμμένους της στις επαρχίες. Το κενό όμως της εξουσίας στις επαρχίες της αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα της οργανωμένης διαφθοράς, που βασίλευε στο αυτοκρατορικό περιβάλλον και της πλήρους αδυναμίας του αυτοκράτορα να την ελέγξει ή, έστω, να ενημερωθεί σχετικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας προσφέρουν οι εξελίξεις την δεκαετία 364-376 στην Αφρική. [Βλ. για την διαμόρφωση της πολιτικής κατάστασης στην Αφρική κατά την συγκεκριμένη περίοδο Π. Αθανασιάδη – Fowden, "Ο Μέγας Αιών", *IEE Z'*, 74-75].

9. Επρόκειτο για σοβαρότατο έγκλημα, ως φαίνεται, που διέπραττε ο κόμης Αφρικής καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του. Άλλωστε για παραβάσεις του Ιουλίου νόμου "περί τιμής του σίτου" μπορούσε κάποιος να προσαχθεί σε δημόσια δίκη. (D. 48. 12). Μάλιστα ο νόμος προέβλεπε για το έγκλημα της απόκρυψης σίτου, ότι ακόμα και γυναίκα μπορούσε να καταγγείλει την παράβαση χάριν της δημοσίας ωφέλειας. Οι δε στρατιώτες απευθύνονταν στον σιτέπαρχο (D. 48. 2. 13), όταν επρόκειτο να καταγγείλουν κάτι τέτοιο παρά το γεγονός ότι, ως φρουροί της ειρήνης, τους απαγορευόταν γενικώς να προβαίνουν σε καταγγελίες.

integro statu, με τους δούλους, τα κτήνη και τους αποθηκευμένους καρπούς¹⁰.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται αφενός μεν η πορεία του Γίλδωνα και οι μέθοδοι που ακολούθησε, προκειμένου να αυξήσει την δύναμή του και την προσωπική του περιουσία αφετέρου δε η εξέλιξη του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* έως και την επανάκτηση της Αφρικής από τον Ιουστινιανό.

II. Patrimonium Gildonis

II. (1) Η επανάσταση του Γίλδωνα .

Κύριο μέλημα του Γίλδωνα ήταν, όπως αναφέρθηκε, η απεξάρτησή του από τη Ρώμη και η εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου "τυραννικού" καθεστώτος στην Αφρική. Μάλιστα, προκειμένου τα σχέδια του να στεφθούν με επιτυχία φρόντισε εντέχνως, –πρωταρχικά στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής– να εκμεταλλευτεί την μόνιμη έριδα μεταξύ των δύο τμημάτων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹¹.

Τα πολιτικά γεγονότα, την περίοδο που ο Γίλδων ασκούσε το αξίωμα του *comes et magister utriusque militiae per Africam*, εκτυλίσσονται ως ακολούθως: Μέχρι την 30η Δεκεμβρίου του 393 πληροφορούμεθα ότι ο Γίλδων παραμένει πιστός στον Θεοδοσίω Α' (C.Th. 9. 7. 9). Παρά δε το γεγονός της ανακήρυξης του σφετεριστή Ευγενίου σε αυτοκράτορα δεν διακόπτει τις σχέσεις του με το δυτικό τμήμα¹² συνεχίζοντας την αποστολή σιτηρών στην Ρώμη¹³. Άλλωστε η διοίκηση Αφρικής αποτελούσε ανέκαθεν, αλλά ιδιαίτερα από την εποχή που έπαυσε η Σικελία να παίζει αυτόν τον ρόλο, την κυριότερη πηγή ανεφοδιασμού της υπαρχίας Ιτα-

10. Βλ. His, *Domänen*, 87 σημ. 5 [= R. His, *Die Domänen der Römischen Kaiserzeit*, Leipzig 1896]. – C.Th. 9. 8. 1 = C.J. 10. 10. 2.

11. "Ως γνωστόν ο θάνατος του Θεοδοσίου Α' και η διαδοχή του από τους γιούς του Αρχάδιο και Ονώριο επανέφεραν στο προσκήνιο το ακανθώδες πρόβλημα της διανομής της αυτοκρατορίας. Και ναι μεν η πρόσκαιρη ρήξη μεταξύ των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας διευθετήθηκε τελικά το 395 με την οριστική διχοτόμηση της υπαρχίας του Ιλλυρικού αλλά η μόνιμη έριδα μεταξύ των δύο τμημάτων συνεχίστηκε συμπεριλαμβανομένου έκτοτε του Γίλδωνα και της Αφρικής στη δίνη των γεγονότων" (Τ. Λουγγής, "Το Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE* Ζ', 94).

12. Όταν όμως το 394 ο Θεοδόσιος θέλησε να εκστρατεύσει κατά του σφετεριστή, ο Γίλδων αρνήθηκε να παράσχει οποιαδήποτε βοήθεια (Claud. *De bell. Gild.* 246· *De VI cons. Hon.* 108).

13. Την περίοδο, που έπαρχος Ρώμης είναι ο Νικόμαχος Φλαβιανός 392/4 (Seeck, "Nicomachus Flavianus", *RE* VI (2), 2511-2513. – *PLRE* I 347), υπάρχει πλεόνασμα στα αποθέματα σιτηρών της Ρώμης [Symm. *Ep.* VI. 1 (= J. P. Callu, *Symmaque, Lettres*, tomes II, (livres III - V), Paris 1982)].

λίας¹⁴. Με τον θάνατο του Θεοδοσίου Α' το 395 ο Γίλδωνας αναγνωρίζει μεν τα κυριαρχικά δικαιώματα του Ονωρίου¹⁵, προκειμένου όμως να τον θέσει υπό έλεγχο και σε σχέση εξάρτησης αρχίζει να αποστέλει όλο και μικρότερες ποσότητες σιτηρών στη Ρώμη¹⁶. Το αποτέλεσμα της πολιτικής του ήταν από τον χειμώνα του 394/5 να υποφέρει η Ρώμη από την έλλειψη σιτηρών¹⁷. Λόγω δε του ανεπαρκούς επισιτισμού των κατοίκων της πόλης ενέσκηψαν και επιδημίες¹⁸. Ελέγχοντας επομένως ο Γίλδων τις αποστολές των σιτηρών στην Δύση διατηρούσε το δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε κατάσταση μόνιμης ομηρίας.

Ταυτόχρονα ο Γίλδων μπόρεσε να εκμεταλλευθεί και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων, κυρίως δε το γεγονός της προέλασης του Αλάρικου και των Γότθων στην νότιο Ελλάδα και την αποτυχημένη επέμβαση του Στηλίκωνα (*magister utriusque militiae*) για την αντιμετώπισή τους. Η συντριβή των Γότθων το 397 με την απελευθέρωση της Αχαΐας από τον Στηλίκωνα θα ήταν αναπόφευκτη, εάν αυτός δεν εγκατέλειπε τον ελλαδικό χώρο και δεν αποχωρούσε. Με υπόδειξη όμως του Ευτροπίου (*praepositus sacri cubiculi*), που φρόντισε να εκμεταλλευθεί άμεσα τις αποτυχημένες ενέργειες του Στηλίκωνα η σύγκλητος της Κωνσταντινούπολεως χαρακτήρισε την πράξη του Στηλίκωνα ως προδοσία και προέγραψε τον ίδιο το 397 ως "πολέμιο" (*hostis publicus*)¹⁹.

Στα πολιτικά γεγονότα που επακολούθησαν αναμείχθηκε πλέον ενεργά και ο Γίλδων. Καθώς η γεωγραφική θέση της Αφρικής την κρατούσε μακριά από την ανάστατωση των βαρβαρικών εισβολών²⁰ ο διοικητής

14. Η Αφρική υπήρξε εξαιρετικά εύφορη ως περιοχή. Η ευημερία της συνάγεται από τα ερείπια μεγάλων πόλεων, χωριών και πλουσίων βιλλών, όπως επίσης από τα υπολείμματα του πυκνότερου οδικού δικτύου, που είχε κατασκευασθεί στην ευρύτερη περιφέρεια (J. Schmidt, "Afrika", *RE* I (1), 715). – Πρβλ. *D.* 17.1.50, όπου ο αφρικανικός σίτος κατά την αρχαιότητα εθεωρείτο άριστης ποιότητας.

15. Claud. *De bell. Gild.* 256.

16. Claud. *De bell. Gild.* 70, 102. – Η περικοπή των αποστολών σιτηρών στη Ρώμη είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την ύπαρξη πλεονάσματος στις αποθήκες σιτηρών του Γίλδωνα, το οποίο εκείνος πλέον μεταπωλούσε αυξάνοντας έτσι τα έσοδά του και την προσωπική του περιουσία.

17. Οι πηγές, ίσως καθ' υπερβολήν, αναφέρονται και σε λιμό (Claud. *De bell. Gild.* 17, 34, 127· *De cons. Stil* I 278, 309· *In Eurtr.* I 401).

18. Claud. *De bell. Gild.* 39.

19. Δεν είναι γνωστό εάν η εγκατάλειψη της Ελλάδας οφειλόταν σε λιποψυχία του Στηλίκωνα ή σε ραδιουργίες του Ευτροπίου σε συνεννόηση με τον Αλάρικο ή πιθανόν και στα δύο (Λουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE Z'*, 96).

20. Οι συνέπειες της αδυναμίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων φάνηκαν στον Ελλαδικό χώρο. Το μεν ανατολικό τμήμα αδυνατούσε να υπερασπισθεί τον ελλαδικό χώρο λόγω των νέων ουννικών επι-

της είχε κάθε δυνατότητα να έρχεται σε σύγκρουση με την αυλή της Ρώμης, όπου κυριαρχούσε ο Στηλίων. Άλλωστε ο Ευτρόπιος στη προσπάθειά του να αποδυναμώσει ολοκληρωτικά τον Στηλίων και να τον αποτρέψει από επεμβάσεις στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας²¹, όχι μόνον συμμάχησε με τον Αλάρικο απονέμοντάς του τον τίτλο του στρατηλάτη του Ιλλυρικού αλλά και συνωμότησε με τον κόμητα της Αφρικής²² εναντίον της Ρώμης. Οι ενέργειες αυτές του Ευτροπίου, που αποσκοπούσαν κυρίως στην απόσπαση των εξαιρετικά πλουσίων επαρχιών της Αφρικής, – επικεφαλής των οποίων ευρίσκετο ο Γίλδων – από το δυτικό τμήμα, προκάλεσαν στον Στηλίων και κατά συνέπεια στη Δύση σοβαρότατα προβλήματα²³.

Και πράγματι η αποστασία της Αφρικής επέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Καθώς ο Στηλίων αντιμετώπιζε πλέον ανοικτή κρίση στην Ιταλία λόγω των περικοπών της αποστολής σιτηρών από την Αφρική, αναγκάστηκε να αντιδράσει άμεσα στην προκλητική πολιτική του Γίλδωνα. Προς το τέλος του φθινοπώρου του 397 η Σύγκλητος χαρακτήρισε την πράξη του Γίλδωνα ως προδοσία και προέγραψε τον ίδιο ως εχθρό του ρωμαϊκού κράτους (*hostis publicus*).²⁴ Ο Γίλδων με τη σειρά του αναστέλλει τις αποστολές σιτηρών στην Ρώμη και η Ρώμη αναγκάζεται να εισάγει σιτηρά από την Γαλατία και την Ισπανία²⁵. Αίφνης κατά την άνοιξη του 398 ο Στηλίων καταστέλλει την ανταρσία στην Αφρική²⁶ και

δρομών στη Μ. Ασία και Θράκη, το δε οπτικό από την άλλη πλευρά επεδείκνυε ανάλογη αδράνεια λόγω της δραστηριότητας των Μαρκομάννων στο σύνορο του άνω Δούναβη (396) (Λουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", *IEE Z'*, 96).

21. Η μεγάλη αδυναμία του Ευτροπίου, που τον εμπόδιζε να χειραφετηθεί τελείως από τον Στηλίων, ήταν η έλλειψη αφοσιωμένων στρατιωτικών δυνάμεων.

22. Όταν συγκεκριμένα το 397 ο Στηλίων θέλησε να κινηθεί κατά του Γίλδωνα, ο Γίλδων αναγνώρισε τον Αρχάδιο και ενέταξε την Αφρική στο ανατολικό τμήμα, γεγονός που έγινε αποδεκτό με μεγάλη ικανοποίηση από τον Ευτρόπιο [Zosim. V11, 2 (= F. Paschoud, *Zosime Histoire Nouvelle*, Tome III, 1re partie (Livre V), Paris 1986). – Oros. VII, 36, 2. – Claud. *De bell. Gild.* 258. 279· *In Eutr.* I 399· *De cons. Stil* I 271]. Διατάγματα εν συνεχεία του Αρχαδίου απαγόρευσαν την ανάληψη πολεμικών επιχειρήσεων κατά του Γίλδωνα (Claud. *De cons. Stil.* I 277).

23. Πληροφορούμεθα για σιτοδεία, ταραχές και λεηλασίες σε βάρος των ευγενών Ρωμαίων, γεγονότα εν ολίγοις που ενέτειναν την έκδηλη δυσαρέσκεια των τελευταίων κατά του Βανδήλου στρατηλάτη Στηλίων, στον οποίο καταλόγιζαν επιπλέον και την ευθύνη για την επιδείνωση των σχέσεων με το αδελφό κράτος της Ανατολής.

24. Dessau 795 (= Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892-1916). – Symm. *Ep.* IV, 5. – Claud. *De cons. Stil.* I 327· III 86.

25. Οκτώβριο / Νοέμβριο 397 (Claud. *De cons. Stil.* I 307· II 392· III 91· *In Eutr.* I 402).

26. Επιβάλλοντας ο Στηλίων επαχθέστατη φορολογία [Symm. *Ep.* VI, 58, 2. 64. – Πρβλ. Seeck, *Gildo*, *RE* VII (1), 1362] συγκροτεί ισχυρότατες δυνάμεις (Claud. *De cons.*

αίρει την κατάσταση ομηρίας στην οποία είχε περιπέσει η Ρώμη εξαιτίας της αποστασίας και των περικοπών των αποστολών σιτηρών.

II. (2) Μέθοδοι επιβολής: Δημόσιες δίκες και δημεύσεις περιουσιών.

Τα προαναφερθέντα γεγονότα σκιαγραφούν το ευρύτερο πλαίσιο των εξωτερικών πολιτικών εξελίξεων, μέσω των οποίων ενισχύθηκε η πολιτική και η στρατιωτική θέση του Γίλδωνα στην Αφρική. Όσον αφορά τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, ο Κλαυδιανός²⁷ αναφέρεται σε φόνους και

Stil. I 306, 315), τις οποίες κατ' αρχάς έχει σε επιφυλακή (*Claud. De cons. Stil* I 333, 364· *De bell. Gild.* 9). Αντ' αυτού στέλνει μία μικρή δύναμη μίας Λεγεώνας και έξι βοηθητικών σωμάτων (*Claud. De bell. Gild.* 418), συνολικά 5000 άντρες (*Oros.* VII, 36, 6) υπό την ηγεσία του Μασκέζελου [*Claud. De bell. Gild.* 411. – *Oros.* VII, 36. – *Zosim.* V, 11, 3]. Στον ποταμό Αρδάλιο ανάμεσα στη Θεβέστη και στην Αμμαντέρα όπου τα αντίπαλα στρατεύματα συναντώνται (*Oros.* VII, 36, 6) η μάχη κρίνεται υπέρ του δυτικού ρωμαϊκού κράτους και ο Γίλδωνας συλλαμβάνεται από τους αντιπάλους του στην προσπάθεια διαφυγής του (*Claud. De cons. Stil.* I 358· II 211· *In Eutr.* I 410· II *praef.* 70· *De VI cons. Hon.* 382· *De bell. Gild.* 12. – *Oros.* VII 36, 11).

Ο Μασκέζελος πάντως πρέπει να απέλυσε από την Πίζα τον Φεβρουάριο του 398 ο δε Γίλδωνας να ηττήθηκε τον Απρίλιο ή Μάιο του 398 (βλ. T. D. Barnes, "An Anachronism in Claudian" *Historia* 27 (1978), 498-499). Στις 31 Ιουλίου 398 πληροφορούμεθα ότι στραγγαλίστηκε (*Oros.* VII, 36, 11, 12. – *Claud. De cons. Stil.* II 258) άν και η εκδοχή αυτή στηρίχτηκε σε αμφισβητούμενες μαρτυρίες (*Zosim.* V, 11,4).

Σύμφωνα με τον Ορόσιο ο ρωμαϊκός στρατός καθυστέρησε επί τρεις ημέρες να κινηθεί εναντίον των στρατευμάτων του Γίλδωνα, εξαιτίας ενός ονείρου που είδε ο Μασκέζελος. Στο όνειρο αυτό ο άγιος Αμβρόσιος συνιστούσε στα ρωμαϊκά στρατεύματα να περιμένουν την κατάλληλη στιγμή. Η ιστορική αλήθεια όμως είναι ότι ο Μασκέζελος φρόντισε να εκμεταλλευτεί το χρονικό αυτό διάστημα εκφέροντας *pia pacis verba*, που είχαν ως φαίνεται μεγάλο αντίκτυπο στις γραμμές του εχθρού. Δωροδοκώντας τέλος τους αρχηγούς των αντιπάλων επέτυχε να υπονομεύσει το αξιόμαχο του στρατού του Γίλδωνα. (βλ. H.-J. Diesner, "Gildos Herrschaft und die Niederlage bei Theveste", *Klio* 40, 1962, 178-186 ειδικότερα 183. – Πρβλ. E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain*, (395-410), Paris 1951, 185. – Kotula, "Aufstand", 170.

27. Βλ. Seeck, "Gildo", *RE* VII (1), 1361 (*Claud. De bell. Gild.* 165· 171· 181· 199). Ο Γίλδων ακόμα και έναντι του αδελφού του Μασκέζελου φέρθηκε με ανόσιο τρόπο, όταν διέταξε την θανάτωση των δύο υιών του και εν συνεχεία απαγόρευσε την ταφή των νεκρών (*Oros.* VII, 36,4. – *Claud. De bell. Gild.* 390, 412. – *Zosim.* V, 11, 3). Παρόλο που ο Κλαυδιανός αποτελεί την βασικότερη ιστορική πηγή για τα συγκεκριμένα γεγονότα, γεγονός παραμένει ότι δεν είναι αξιόπιστος, καθώς στην προσπάθειά του να αποθεώσει τον Στηλίχωνα, αμαυρώνει, ίσως υπερβολικά, την φήμη του κόμητα της Αφρικής. Το ότι ως ιστορική πηγή είναι αναξιόπιστος, προκύπτει κυρίως από το γεγονός ότι, ενώ πρόθεση του ήταν να γράψει το *bellum Gildonicum* σε δύο βιβλία, με τη δημοσίευση του πρώτου του βιβλίου στο Μιλάνο έκρινε σκόπιμο να μην προχωρήσει στην συγγραφή του δεύτερου βιβλίου. Το γεγονός αυτό συμπίπτει με την περίοδο, κατά την οποία ο νικητής στο πόλεμο κατά του Γίλδωνα Μασκέζελος έπεσε σε δυσμένεια και κρίθηκε σκόπιμο να παραμεριστεί από τον Στηλίχωνα.

εξορίες των οικονομικά ισχυρών πολιτικών αντιπάλων του κόμητα της Αφρικής και σε βιαιοπραγίες κατά των οικογενειών των θυμάτων²⁸. Εξάλλου από τις ιστορικές πηγές προκύπτει ότι ο Γίλδων κατά κανόνα ιδιοποιείτο τις περιουσίες των πολιτικών του αντιπάλων²⁹ θέτοντας σε ενέργεια διαδικασίες δημοσίων δικών³⁰.

Σύμφωνα ειδικότερα με το ρωμαϊκό δίκαιο, εάν ο καταδικασθείς για κεφαλικό έγκλημα³¹ ανήκε στην τάξη των εντίμων (*honestiores*)³², η ποινή που επεβάλλετο ήταν η αφαίρεση της ρωμαϊκής πολιτείας (*deportatio*)³³. Το γεγονός αυτό επέφερε αυτοδικαίως και τη δήμευση των περιουσιακών στοιχείων των καταδικασθέντων³⁴. Αξιοσημείωτο δε είναι ότι, ενώ πρωταρχικά με τη μέθοδο της επιβολής της ποινής της *deportatio* αντιμετώπιζονταν οι πολιτικοί αντίπαλοι, εν καιρώ απετέλεσε γενικότερη μέθοδο απομάκρυνσης επιφανών πολιτικών ατόμων, τα οποία λόγω θέσης και πλούτου είχαν καταστεί ύποπτα για την ισχύουσα τάξη³⁵. Όσον αφορά

28. Ειδικότερα, όσον αφορά τις γυναίκες των θυμάτων του οι μαρτυρίες αναφέρονται σε σωρεία βιασμών. Εν συνεχεία παρτηγόρουνταν στους αρχηγούς των συμμάχων αφρικανικών φύλων εν είδει δώρου (Claud. *De bell. Gild.* 166, 182, 446).

29. Κατ' εξαίρεση μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο Γίλδωνας αδυνατούσε να εξαγγείλει δημόσια καταδίκη, εξώτανε τους πολιτικούς του αντιπάλους δηλητηριάζοντάς τους (Claud. *De bell. Gild.* 171, 181).

30. Claud. *De bell. Gild.* 171, 181. – *D.* 48. 1. 1.

31. Πρβλ. *D.* 48. 1. 2· 48. 19. 2· 48. 3. 2.

32. *Pauli sent.* 1, 21, 4· 5, 19. [= *Pauli Sententiae Receptae, FIRA II*]. – *Coll. leg. Mos.* VIII 4, 5· XII 5, 1 [= *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum FIRA II* 541]. – *D.* 48. 22. 6. 1.

33. *D.* 48. 22. 6: *Intra poenas est etiam insulae deportatio, quae poena adimit civitatem Romanam.* – Πρβλ. *D.* 48. 8. 3. 5. – Βλ. επίσης Τουρτόγλου, Φονικό 27 (= Μ. Τουρτόγλου, *Το Φονικό και η αποζημίωσις του παθόντος (Βυζάντιο-Τουρκοκρατία)*, Αθήνα 1960, 27).

34. Βάσει του νόμου του Τιβερίου του έτους 23 με την *deportatio* δημευόταν ολόκληρη η περιουσία του καταδικασθέντος, ο οποίος στερείτο και της ρωμαϊκής πολιτείας [Mommsen, *Strafrecht* 1010 (= Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899)]. – *Pl. Ep.* 4. 11, 13 (= A. M. Guillemin, *Pline le Jeune, Lettres II (IV-VI)*, Paris 1962)]. – *Pauli sent.* 5, 23. 11, 13. 18. και 5, 25. 2. – *D.* 28. 1. 8. 1· 48. 13. 3· 48. 22. 14. 1· 48. 22. 15· 48. 22. 18. 1. – *C.J.* 9. 47. 8). – Πρβλ. *D.* 48. 13. 3· 48. 20· 48. 22. 15· 48. 20. 7 και *C.J.* 9. 49. 2. (πρόκειται για νόμους, οι οποίοι αφορούν στα αγαθά, που απέκτησε ο *peregrinus sive civitate* από την καταδίκη του έως τον θάνατό του). Με τη Νεαρά 134 η δήμευση επί κεφαλικών εγκλημάτων καταργήθηκε και διατηρήθηκε εξαιρετικά μόνον σε περίπτωση εγκλημάτων καθοσιώσεως. Κατά τον Τουρτόγλου, Φονικό, 50-51 η δήμευση ειδικότερα της περιουσίας του φονέα συνέχιζε να εφαρμόζεται παρά τις αντιθέτους διατάξεις της Νεαράς 134, η οποία φαίνεται ότι περιήλθε σε αχρησία. Και τούτο, γιατί οι καταχρήσεις των αρχόντων δεν μειώθηκαν καθόλου.

35. Kleinfeller, "Deportatio in insulam" *RE* V(1), 231-233. – Στηριζόμενος ο Mommsen, *Strafrecht* 542 στον Τάχιτο [*addito maiestatis crimine, quod tum omnium accusationum*]

ειδικά στο έγκλημα καθοσιώσεως³⁶ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά την περίοδο πλέον των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου η ποινή του θανάτου επεβάλλετο αδιακρίτως επί εντίμων και ευτελών³⁷. Αναγκαίο δε επακολούθημα ήταν και η δήμευση της περιουσίας του καταδικασθέντος³⁸.

Από όσα προαναφέρθηκαν μπορεί βάσιμα να υποτεθεί, ότι ο Γίλδων έκανε ευρύτατη χρήση της διαδικασίας δίωξης των πολιτικών του αντιπάλων –οι οποίοι, ανήκαν στην τάξη των *honestiores*– για τέλεση εγκλημάτων καθοσιώσεως. Σε περίπτωση δε επιβολής της ποινής του θανάτου ακολουθούσε η δήμευση της περιουσίας του καταδικασθέντος.

II. (3) Αρμοδιότητες του Γίλδωνα.

Με ποία όμως ιδιότητα ο Γίλδων ως *comes Africae* επέβαλλε την ποινή της δήμευσης; Στο ρωμαϊκό δίκαιο η αρμοδιότητα για την επιβολή της ποινής της *deportatio in insulam* ανήκε στον *praefectus praetorio* και βάσει ειδικής αδείας από τον αυτοκράτορα και στον *praefecus urbi* (D. 48. 22. 6.

complementum erat Tac. Ann. III 38.1 (= E. Koestermann, Cornelius Tacitus Annalen, Bd. I, (Buch I-3) Heidelberg 1963)) ισχυρίστηκε ότι μπορούσαν να επικαλούνται καταχρηστικά και αδιάκριτα το *crimen maiestatis* και τούτο, λόγω της νομικής του ασάφειας. Ο Τάκιτος όμως δεν έκανε πλήρη παράθεση των στοιχείων που διέθετε. Τα στοιχεία που επικαλείται δεν επαρκούν για να στοιχειοθετηθούν αυτή την άποψη.

36. Βλ. D. 48. 4. 1. 1: *Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur.*

37. D. 48. 4.11: *perduellionis reus hostili animo adversus rempublicam vel principem animatus.* – Πρβλ. C.J. 9. 8. 5 (Αρκάδιος και Όνώριος): *Quisquis cum militibus vel privatis, barbaris etiam scelestam inierit factionem aut factionis ipsius suscepit sacramenta vel dederit, de nece etiam virorum illustrium qui consiliis et consistorio nostro intersunt senatorum etiam (nam et ipsi pars corporis nostri sunt), cuiuslibet posremo qui nobis militat cogitarit (eadem enim severitate voluntatem sceleris qua effectum puniri iura voluerunt), ipse quidem utpote maiestatis reus gladio feriat, bonis eius omnibus fisco nostrio addictis).* – Πρβλ. D. 48. 4. 3: *Lex duodecim tabularum iubet eum, qui hostem concitaverit quive civem hosti tradiderit, capite puniri.*

38. Βλ. Τουρτόγλου, Φονικό, 21: "Επί εγκλημάτων καθοσιώσεως ουδεμίαν ήσκει επιρροήν το αποτέλεσμα επιβαλλομένης της πλήρους ποινής τετελεσμένου εγκλήματος, ήτοι θανάτου και δημεύσεως" (D. 48. 4. 1= B. 60. 36. 1). – Πρβλ. C.J. 9. 8. 5: *bonis eius omnibus fisco nostrio addictis.* – Επί εγκλήματος καθοσιώσεως τα παιδιά στερούνταν των κληρονομικών τους δικαιωμάτων: βλ. C.Th. 9. 42. 6 (396) = C.J. 9. 49. 10: ... *Excepta sola maiestatis quaestione: quam si quis sacrilego animo adsumpserit, iuste poenam ad suos etiam posteros mittit.* – Πρβλ. *Lex Quisguis* 397 (C.J. 9. 8. 5), όπου απαγορεύετο στους υιούς των καταδικασθέντων για έγκλημα καθοσιώσεως όχι μόνον να διεκδικήσουν ένα μέρος από την περιουσία του πατέρα τους αλλά και να κληρονομήσουν από αλλού. Αντιθέτως η διάταξη C.J. 9. 8. 5 επιτρέπει στις κόρες να διεκδικήσουν το ένα τέταρο από τα περιουσιακά στοιχεία της μητέρας.

1· 1. 12.1.3). Τούτο σήμαινε ότι αμέσως με την έκδοση της απόφασης από τον έπαρχο εθεωρείτο ότι ο καταδικασθείς απέβαλε την πολιτεία (D. 48. 19. 2. 1). Αντιθέτως ο διοικητής επαρχίας ήταν αναρμόδιος να επιβάλλει την ποινή της *deportatio* (*praesidem enim deportare non possit*)³⁹.

Ως *comes Africae* ο Γίλδων έφερε το τιμητικό αξίωμα του *vir perfectissimus*⁴⁰ και ως στρατηλάτης του *comes primi ordinis*⁴¹. Ήταν συγκλητικός και *vir clarissimus*⁴² σύμφωνα με την Διοκλητιάνεια ιεραρχία των αξιωμάτων, *vir spectabilis*⁴³ σύμφωνα με την ιεράρχηση του Βαλεντινιανού Ι. και ισότιμος, όπως προκύπτει από την ιεραρχική σειρά των αξιωμάτων στη *Notitia dignitatum*, του *vicarius*⁴⁴. Με το ασυνήθιστο για τα ρωμαϊκά δεδομένα αξίωμα του *comes et magister utriusque militiae*, που κέρδισε ο Γίλδων, όταν αναδείχθηκε στον αγώνα κατά του Μαξεντίου και του Ευγενίου, έγινε *vir illustris* και ισότιμος ιεραρχικά με τον *praefectus praetorio*⁴⁵. Παρά το γεγονός ότι στην Αφρική, —όπου η λίστα των *vicarii* και *proconsules* μας παραδίδεται σχεδόν πλήρης—, μαρτυρούνται μόνο δύο κόμητες⁴⁶ αδιαμφισβήτητο παραμένει ότι επρόκειτο για ένα αξίωμα με υπεραυξημένες αρμοδιότητες. Άλλωστε η Αφρική ήταν στρατιωτική επαρχία και ο κόμης Αφρικής αρμόδιος για την διοίκηση ουσιαστικά ολόκληρης της διοικήσεως Αφρικής⁴⁷.

39. Ο *praeses provinciae* μπορούσε μόνο να λάβει εγκρίσεις από τον αυτοκράτορα να επιβάλλει την ποινή της *deportatio* στον καταδικασθέντα (D. 48. 22. 6. 1). Όταν οι διοικητές έκριναν ότι κάποιος έπρεπε να περιορισθεί σε νησί (*in insulam deportandum putent*), ώφειλαν αυτό να το αναφέρουν στον αυτοκράτορα κατονομάζοντας εκείνον, ο οποίος έπρεπε να περιορισθεί στοιχειοθετώντας την κατηγορία. Ο αυτοκράτορας εκτιμούσε εν συνέχεια την κατάσταση και διαμόρφωνε άποψη, όσον αφορά στην αποδοχή ή όχι της προτάσεως του διοικητή (D. 48. 22. 6. 1). Κατά τάλλα, όσοι διοικούσαν ολόκληρες επαρχίες είχαν δικαίωμα ξίφους, και επέβαλαν την ποινή του μεταλλείου (D. 1. 18. 6. 8).

40. *Ephem. epigr.* V 752 (*Ephemeris Epigraphica, Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum, edita iussu Instituti archaeologici Romani Berolini*, 1, 1872-9, 1903, 1913).

41. *CIL* VIII 10937 [= *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Preuß. Akad. Berlin, XVI 1862-1959].

42. *CIL* VIII 10937. — *C.Th.* 11. 17. 3.

43. *C.Th.* 16. 2. 31. — *Occ.* VII 140. 179. XXV 19. 37.

44. Η θεσμοθέτηση των διοικήσεων και κατά συνέπεια του αξιώματος των *vicarii*, οι οποίοι τέθηκαν επικεφαλής των περιφερειών αυτών, αποδυνάμωσε το αξίωμα του *praefectus praetorio*. Η δικαστική δικαιοδοσία των *vicarii* εκτείνεται σε όλη την επικράτεια της διοικήσεως. Επί των δικαστικών αποφάσεών τους δε μπορούσε κανείς να ασκήσει έφεση ενώπιον του αυτοκράτορα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι δικαστικές τους αρμοδιότητες ήταν ανάλογες εκείνων του *praefectus praetorio* (W. Enßlin, "Praefectus praetorio", *RE* XXII, 2427).

45. Seeck, "Comites", *RE* IV (1), 638.

46. *C.Th.* 12. 1. 15. — *Monumenta vetera ad Donatistarum Historiam Pertinentia* (Idus Martii Sermo de Passione ss Donati et Advocati, PL 8, 753.

47. *CIL* VI 1674. — Seeck, "Comites", *RE* IV(1), 663. — Πρβλ. *Nov. Just.* 31, όπου ο

Από τους *comites provinciorum*⁴⁸, μόνον ο *comes Orientis* εξελίχθηκε σε σταθερό τίτλο και αυτό, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή της αίρεσης των Αρείων στην Ανατολή. Διέμενε στην Αντιόχεια και εκτελούσε χρέη *praefectus urbi*⁴⁹. Ειδικότερα δε ο τίτλος του *comes Orientis Aegypti et Mesopotamiae* (Dessau ILS 1231, 1237) απαντά για πρώτη φορά το 340 κατά την διάρκεια του πολέμου του Κωνσταντίου κατά των Περσών. Προφανώς ήταν οι ανάγκες του πολέμου που ανάγκασαν την κεντρική εξουσία να ενώσει την Αίγυπτο (αποκλειστικό σιτοβολώνα του ανατολικού τμήματος) με την Ανατολή υπό την διοίκηση ενός αξιωματούχου με υπεραυξημένες αρμοδιότητες⁵⁰. Η κεντρική εξουσία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους θεώρησε κατά την περίοδο εκείνη (340) απαραίτητη την συγκέντρωση υπεραυξημένων αρμοδιοτήτων στα χέρια ενός αξιωματούχου ώστε να σταθεροποιηθεί η ειρήνη σε μία νευραλγική περιφέρεια για την αυτοκρατορία, όπως η Καππαδοκία στην Ανατολή.

Το 363/4 πληροφορούμεθα ότι *comes Africae*⁵¹ ήταν ο *Romanus* (364-374), το όνομά του οποίου συγκαταλέγεται στους διώκτες των Δονατιστών⁵². Οι Δονατιστές αποτελούσαν μία ισχυρότατη αίρεση στην Αφρική, που έθετε σε κίνδυνο τη θέση της εκκλησίας της Αφρικής, το δε πρόβλημα ήταν ήδη οξύ από την εποχή του *Romanus*. Πιθανώτατα και ο Θεοδόσιος να απασχολούσε σε μία γενικότερη ισχυροποίηση της θέσης του κόμητα της Αφρικής προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι Δονατιστές⁵³. Και πολύ πιθανόν να ήθελε να θεσπίσει κατά το πρότυπο του αξιώματος του *comes Orientis*⁵⁴ ένα ανάλογο αξίωμα με υπεραυξημένες αρμοδιότητες

comes Armeniae tertia έχει ποινική δικαιοδοσία για κάθε άτομο *sive privata sive militaris sive tamiaca* (His, Domänen, 31).

48. C.Th. 1. 16. 6 και 7 (*comites qui per provincias constituti sunt*).

49. Seeck, "Comites", RE IV (1), 660.

50. Το γεγονός ότι αναφέρεται ξεχωριστά και η Μεσοποταμία, η οποία συνήθως αποτελούσε τμήμα της Ανατολής οφείλεται κατ' εξοχήν στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου αυτής και ειδικότερα στο ότι το διάστημα εκείνο η Μεσοποταμία αποτελούσε το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων με ανάγκες ιδιαίτερης διοικητικής οργάνωσης (Seeck, "Comites", RE IV (1), 660).

51. Amm. XXVIII 6. 5 *praesidium imploravere Romani comitis per Africam recens provecti* ("Romanus", PLRE I, 1768).

52. Aug. c. Litt. Petil., III 25. 29 (= Augustine, contra Litteras Petiliani, PL 43, 245-391). – Μάλλον πρόκειται για το ίδιο άτομο που έλαβε αντίγραφο του C.Th. 16. 6. 1 (373 Φεβρ. 20): *ne sanctum Baptisma interetur*. Η συγκεκριμένη διάταξη απευθύνεται πρωταρχικά στον *Iulianum proconsulem Africae*.

53. Άλλωστε μετά την απονομή του τίτλου του *comes et magister utriusque militiae* σε αυτόν για τις υπηρεσίες του κατά του Μαξεντίου (388) ο Θεοδόσιος Α' πάντρεψε τον *Nebridius* (γιό της αδελφής της γυναίκας του *Flaccila*) με την *Salvina*, κόρη του Γύλδωνα [Hieron. Ep. 79. 2 (*ad Salvina*), (=Sancti Eusebii Hieronymi Epistolae, PL 22, 724)].

54. Ο *comes Orientis* εκτελούσε τα καθήκοντα, που ασκούσαν οι *vicarii* στις άλλες

στην Αφρική, προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την αίρεση αυτή. Άλλωστε η εγκατάσταση αξιωματούχου με υπεραυξημένες αρμοδιότητες στη διοίκηση της Αφρικής κατά το πρότυπο του *comes Orientis* θα ήταν απαραίτητη και για έναν άλλο λόγο. Και τούτο προκειμένου να εξασφαλισθεί ο επισιτισμός των στρατευμάτων σε περιόδους στρατιωτικών επιχειρήσεων στο δυτικό θέατρο πολέμου, – καθώς η Αφρική, όπως αναφέρθηκε, ήταν κατ' αναλογία προς την Αίγυπτο ο σιτοβολώνας της Δύσης. Η κοινωνία του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας όμως κατά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα κατέρρεε και οι κόμητες της Αφρικής ήταν χαρακτηριστικά παραδείγματα της σήψης που επικρατούσε στη δημόσια ζωή της αυτοκρατορίας. Δωροδοκίες, εξαγορές, εκβιασμοί ήσαν συνήθεις μέθοδοι διαφθοράς των δημοσίων λειτουργών και οι κόμητες της Αφρικής τις χρησιμοποιούσαν κατ' εξακολούθηση. Άλλωστε όταν ο *Romanus* κατηγορήθηκε για αδιαφορία για τις επιδρομές των Αυσουριανών στα περίχωρα της Λέπτιδας και στην ίδια την Τρίπολη κατόρθωσε με τα μέσα που διέθετε στην αυτοκρατορική αυλή όχι μόνον να δωροδοκήσει τον απεσταλμένο της αυλής αλλά και να διορισθεί ο ίδιος ελεγκτής της υποθέσεώς του⁵⁵. Και μόνον το γεγονός αυτό αποδεικνύει την ουσιαστική δύναμη που διέθετε. Με τη σειρά του ο Γύλδων στα πλαίσια μιάς γενικότερης διαδικασίας ανεξαρτητοποίησης από την Ρώμη ευνόησε τους Δονατιστές⁵⁶, οι οποίοι απέτελεσαν έκτοτε την κυρίαρχη εκκλησία στην Αφρική⁵⁷.

Το ότι το όλο ζήτημα του *comes Africae* εξετάζεται κατ' αναλογίαν προς το ζήτημα του *comes Orientis* οφείλεται και σε μία άλλη παράμετρο. Με την πτώση του Γύλδωνα (397) η *comitiva Africae* επανήλθε όπως θα δούμε στην παλαιά της μορφή (C.Th. 16. 2. 31. 11. 17. 31. 9. 42. 18). Για την διαχείριση του αυτοκρατορικού όμως *patrimonium* δεν είχε θεσπισθεί συγκεκριμένο αξίωμα. Κατά το υπόδειγμα όμως του *comes divinarum domorum per Cappadociam* (379), που αφορούσε στη διαχείριση των αυτοκρατορικών κτημάτων στην Ανατολή, θεσπίσθηκε ένα αντίστοιχο αξίωμα για την διαχείριση της αυτοκρατορικής περιουσίας στην Αφρική⁵⁸.

διοικήσεις (*dioceses*) [βλ. Seeck, "Comites", RE IV, 660 (C.Th. 9. 40. 15. 11. 30. 16 και 30)], και έφερε τον ίδιο τιμητικό τίτλο με αυτούς (*vir spectabilis*) βάσει της λίστας του Βαλεντινιανού I [occ. XXII 17. 33. – C.Th. 8. 7. 21. – C.J. 3. 13. 4]. Ιεραρχικά όμως κατατάσσεται σε υψηλότερη θέση από αυτούς (C.Th. 6. 10. 3) και ανήκε στην ίδια τάξη με τους *proconsules*.

55. Αθανασιάδη – Fowden, "Μέγας Αιών", IEE Z', 74.

56. Το ζήτημα της στάσης του Γύλδωνα έναντι των Δονατιστών επιλύθηκε ικανοποιητικά από τον E. Tengström, *Donatisten und Katholiken*, Göteborg 1964, 84-90.

57. Seeck, *Untergang*, 349 (= O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, (I-VI), Berlin 1901-1921, III).

58. *Comes Gildoniaci Patrimonii* (Seeck, "Comites", RE IV (1), 654).

Κατ' αναλογίαν λοιπόν προς τον *comes Orientis*, ο οποίος από τα μέσα του 4ου αιώνα διέμενε στην Αντιόχεια και εκτελούσε χρέη *praefectus urbi*⁵⁹, θεωρούμε ότι και ο κόμης Αφρικής με την εγκαθίδρυση του κράτους βίας διοικούσε καθ' υπέρβασιν και την πόλη της Καρχηδόνας. Μάλιστα η διαφορά του *comes Orientis* και κατ' αναλογίαν πιθανόν του *comes Africae*, όσον αφορά στα καθήκοντά του ως επάρχου πόλεως, από τους επάρχους Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως έγκειτο στο γεγονός ότι η εξουσία του πρώτου υπερέβαινε τα όρια της πόλης⁶⁰ και ασκείτο σε όλες τις επαρχίες της διοικήσεως, όπου ήταν επικεφαλής. Όπως επομένως τα εγκλήματα της διοικήσεως Ανατολής υπάγονταν στην δικαιοδοσία του πολιάρχου Αντιοχείας⁶¹ έτσι πιθανότατα και όλα τα εγκλήματα της διοικήσεως Αφρικής να υπάγονταν στον κόμητα Αφρικής.

Σύμφωνα δε με τον Λιβάνιο⁶² μία άλλη αρμοδιότητα του επάρχου της πόλεως ήταν η διάθεση φτηνού ψωμιού, ώστε να αποφεύγονται οι αναταραχές⁶³. Ειδικότερα, όσον αφορά την Αφρική⁶⁴ δεν υπάρχουν μαρτυρίες για εξεγέρσεις των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων στην πόλη της Καρχηδόνας. Η δυσανεμία του ανώτατου κοινωνικού στρώματος του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού των μεγαλοιδιοκτητών. Άλλωστε ο Γίλδων κατακρατώντας τις αποστολές σιτηρών στη Ρώμη μπορούσε εύκολα να διαθέτει φτηνό ψωμί στην πόλη της Καρχηδόνας. Το γεγονός αυτό καθ' εαυτό υποδεικνύει την ανάμιξη του Γίλδωνα σε αρμοδιότητες άλλων αξιωματούχων.

Από όσα προαναφέρθηκαν θα μπορούσε βάσιμως να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Γίλδων είχε την δυνατότητα εστω και καθ' υπέρβασιν των αρμοδιοτήτων του και κατ' αναλογίαν πιθανόν προς τις αρμοδιότητες του *comes Orientis*, να δημεύει τις περιουσίες των πολιτικών του αντιπάλων. Μάλιστα στο βαθμό που οι πληροφορίες για την κακοδιοίκηση της Αφρι-

59. Seeck. "Comites". RE IV (1), 660.

60. D. 1. 12. 3: *Praefectus urbi cum terminos urbis exierit, potestatem non habet.*

61. D. 1. 12. 1: *Omnia omnino crimina praefectura urbis sibi vindicavit, nec tantum ea, quae intra urbem admittuntur, verum ea quoque, quae extra urbem intra Italiam, epistula divi Severi ad fabium Cilonem praefectum urbi missa declaratur.*

62. Lib. Or. I. 205, 206: ... αἱ τιμαὶ δὲ τοῖς ἄρτοις ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦκον. Φιλάγγριος δὲ (ὑπαρχος διοικήσεως Ποντικῆς), ἀνὴρ ἐνδοξότατος ἐπὶ τὸν μείζω θρόνον ἦκων, κρείττω μὲν οὐκ ἔχων τὰ πράγματα ποιῆσαι, ἀγαπῶν δέ, εἰ μὴ φαυλότερα, παρεκάλει μὲν τὸ τῶν σιτοποιῶν ἔθνος εἶναι δικαιότερους (= R. Foerster, *Libanii Opera, Orationes, I-V*, Hildesheim 1963).

63. Seeck. "Comites". RE IV (1), 660.

64. Στην Αφρική μαρτυρείται το έτος 314 ένας *praefectus annonae* (C.Th. 11. 30. 4), ο οποίος υπαγόταν είτε στην δικαιοδοσία του *praefectus praetorio* είτε του *vicarius Africae* [Βλ. Karayannopulos, *Finanzwesen*, 108 (= J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958).

κής δεν έφθαναν στην αυλή του αυτοκράτορα και ο ίδιος ο Γίλδων προωθείτο στην διοικητική ιεραρχία λόγω των υπηρεσιών του προς τον αυτοκράτορα, όπως στον πόλεμο κατά του Μαξίμου και Ευγενίου, έχουμε βάσιμους λόγους να θεωρούμε ότι οι υπεραυξημένες αρμοδιότητές του δεν αποκτήθηκαν ερήμην της αυλής. Άλλωστε το γεγονός ότι ήταν διοικητής στρατιωτικής επαρχίας και ισότιμος ιεραρχικά με τον *praefectus praetorio*⁶⁵, τον νομιμοποιούσε να απαγγέλει κατηγορίες για εγκλήματα καθοσιώσεως εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων, τα οποία συνεπάγονταν και την αφαίρεση της περιουσίας με τη δήμευση που επακολουθούσε αυτοδικαίως τη καταδίκη για έγκλημα καθοσιώσεως. Όσον αφορά δε τις συζύγους των καταδικασθέντων πολιτικών του αντιπάλων οι ιστορικές πηγές παρέχουν πληροφορίες περί παραχώρησής τους από τον Γίλδωνα σε Μαυριτανούς ηγέτες σε κατάσταση δουλείας. Από εκεί και ύστερα η δήμευση της περιουσίας τους επέρχετο αυτοδικαίως αφού με την παραχώρηση τους στους Μαυριτανούς από ελεύθερες περιήρχοντο σε κατάσταση δουλείας⁶⁶. Άλλωστε έως το 396 μ.Χ. η ποινή της *publicatio bonorum* επί της περιουσίας του ατόμου μπορούσε ενίοτε να επεκταθεί και επί της περιουσίας της γυναίκας⁶⁷.

II. (4) Το εύρος των εδαφικών κτήσεων του Γίλδωνα.

Και ενώ οι πηγές δεν φείδονται μαρτυριών για την τυραννική διοίκηση της Αφρικής επί Γίλδωνος τα όρια της περιουσίας του δεν μπορούν με σαφήνεια να προσδιοριστούν καθώς στις επιγραφές της εποχής δεν γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα τοπογραφικά στοιχεία. Μπορούμε όμως από τον συνδυασμό των στοιχείων, από τους νόμους που εκδόθηκαν και διευθετούσαν το θέμα των δημευμένων κτήσεων του Γίλδωνα να οριοθετήσουμε κατά προσέγγιση τις κτήσεις του. Η διάταξη του C.Th. 7. 8. 9 απευθύνεται στον *Sapidianus, vicarius Africae*⁶⁸ και δημοσιεύεται (*proposita*)

65. Στο σημείο αυτό οφείλει να επισημανθεί επίσης ότι, ενώ για την περίοδο κυριαρχίας του σφετεριστή Ευγενίου μαρτυρείται η παρουσία του Νικόμαχου Φλαβιανού ως *praefectus praetorio* από τη νίκη του Θεοδοσίου επί του σφετεριστή και ύστερα η θέση του *pr. pr. Illyrici Italiae Africae* παραμένει κενή. Στη θέση του μαρτυρείται ένας *agens vicem praefecturae praetorio et urbi* [CIL X 1692 = Dessau 792. – C.Th. 2. 1. 8. 6 (395). – Βλ. W. Enßlin, "Praefectus Praetorio", RE XXII, 2440].

66. *Iure gentium* δια της αιχμαλωσίας η γυναίκα περιέπιπτε σε κατάσταση δουλείας (*capitis deminutio maxima* [Pfaff, "Servitus Poena", RE II (A), 2), 1831].

67. Plutarch. c. Gracch. 17 [= C. Lindskog – K. Ziegler, *Plutarchus, (Vitae Parallelae)*, I-IV, Leipzig 1914-39]. – Βλ. Mommsen, *Strafrecht*, 1010, σημ. 3.

68. Ως γνωστόν σύμφωνα με την *Notitia dignitatum* την *Dioecesis Africae* αποτελούσαν οι επαρχίες *Africa (Proconsularis)*, *Byzacium*, *Numidia*, *Tripolitana*, *Mauritania Caesariensis*.

στην Καρχηδόνα το 400. Δύο άλλοι νόμοι οι C.Th. 7. 8. 7 και C.Th. 10. 1. 16⁶⁹ απευθύνονται στους *proconsules*⁷⁰ – διοικητές της *Africa proconsularis*. Κατά πρώτον ο νόμος C.Th. 7. 8. 9, ο οποίος απευθύνεται στον *vicarius Africae*, αφορά στα ίδια θέματα που πραγματεύεται ο 7. 8. 7 και απευθύνεται στον *Pompeiano proconsuli Africae*. Κατά δεύτερον από τον συνδυασμό του 7. 8. 9 με τον 7. 8. 7 συνάγουμε, ότι η *Africa (Proconsularis)*, η οποία ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένη (*ut omnes domus in quibuslibet civitatibus sunt constitutae*)⁷¹, αποτελούσε και την πιο πλούσια και παραγωγική περιοχή της Αφρικής⁷². Συνάγουμε επομένως από τις πληροφορίες, που μας παρέχουν οι συγκεκριμένοι νόμοι ότι στην *Africa (Proconsularis)* υπήρξαν σαφώς κτήματα του Γίλδωνα.

Ο Kotula επιχειρεί να ερμηνεύσει το πρόβλημα της οριοθέτησης των *praedia Gildonis* με την τοπογραφία της μάχης στον ποταμό Αρτάλιο. Και τούτο διότι ο Γίλδωνας διάλεξε την περιοχή ανάμεσα στη Θεβέστη⁷³ και

Mauritania Sitifensis. Και ενώ η *Dioecesis Africae* υπήρξε στον *vicarius*, επικεφαλής της *Africa (Proconsularis)* ήταν ο *proconsul*.

69. Η διάταξη του C.Th. 10. 1. 16 [20. 11. 399 (Seeck)] απευθύνεται στον *Apollo-dorus (proconsul Africae)*. Κατά την άποψη του Burian, *Gildo und sein Aufstand*, 273 [= J. Burian, "Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas in der Spätantike" στο F. Altheim, R. Stiehl, *Die Araber in der Alten Welt*, 5, 1, Berlin 1968, 251-273: *Gildo und sein Aufstand*], η φράση "*Omnium praediorum, quae rei nostrae adregata sunt*" συνδέει την συγκεκριμένη διάταξη με τη διάταξη του C.Th. 7. 8. 7 [8. 6. 400 Seeck, Reg. (= O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919)], που αφορά στην οργάνωση του *patrimonium Gildoniacum* και απευθύνεται στον *Pompeianus (proconsul Africae)*. – Βλ. Kotula, "Aufstand", 171 σημ. 17.

70. Την περίοδο της ηγεμονίας ο τίτλος *proconsul* αφορούσε στους διοικητές των συγκλητικών επαρχιών. Από την περίοδο του Διοκλητιανού και εντεύθεν υπάρχουν δύο *proconsules* ένας στην επαρχία της Ασίας (*Asia Hellespontus*) και ένας στην επαρχία της Αφρικής (*Proconsularis Zeygitana – Africa Proconsularis*). Από τον 4ο αιώνα και μετά μνημονεύεται και ένας τρίτος στην Αχαΐα (Βλ. Wesenberg, "Proconsul", *RE* XXIII (1), 1234).

71. Βλ. Jones, *The later Roman Empire, Map V Distribution of cities*, [= A. H. M. Jones, *The later Roman Empire, (284-602)*, I, II, III, and Maps, Oxford 1964].

72. Το *patrimonium* των αυτοκρατόρων κατείχε ανέκαθεν ευρύτατες κτήσεις στην *Africa proconsularis* [C.Th. 11. 16. 1 (319)· 15. 3. 1 (319)· 13. 11. 6 (396)· 11. 7. 19 (412)] στην *Byzacena* [C.Th. 11. 19. 1 (321)· 11. 19. 3 (364)] και στην *Numidia* (Βλ. His, *Domänen*, 72).

73. Kotula, "Aufstand", 17: Από τον 3ο αιώνα και μετά μνημονεύεται ο *tractus Thevestinus*. Τα *tractus* οργάνωθηκαν κατ' αρχάς με βάση την διοικητική οργάνωση των τριών διοικήσεων (*Karthago, Hadrumentum, Theveste* για την Νουμιδία) με βάση εν ολίγοις την διοικητική περιφέρεια των τριών *legati proconsulis*. Το 37 μ.Χ. διαμορφώθηκαν ως *tractus Karthaginiensis, Hadrumentinus, Hipponiensis* ο δε *Thevestinus* περιείχετο τότε στον *Hipponiensis* τότε στον *Hadrumentinus* και τότε διοικείτο αυτόνομα από έναν *Procurator* (Βλ. Kornemann, "Dioecesis", *RE* IX (I), 724· Kornemann, "Domänen", *RE* SUPPL. IV, 249).

στην Αμμεντάρρα ως πεδίο μαχών, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αδελφό του Μασκέζελο. Φαίνεται εκ πρώτοις ότι ο Γίλδων εγκατέλειψε την εύφορη πεδιάδα του *Bagradas* στα βόρεια της *Africa Proconsularis* ώστε να υπεραμυνθεί των πολύ εκτεταμένων κτήσεων του στη νότια παραμεθοριακή πλευρά της επαρχίας⁷⁴, όπου οι κτήσεις, παραχωρούνταν στους ιθαγενείς *gentiles* για να τις καλλιεργήσουν, όπως αναφέρθηκε⁷⁵, ως *coloni*. Σε περίπτωση ενδεχομένου κινδύνου οι *coloni* αυτοί στρατολογούνταν και υπηρετούσαν στις γραμμές του κόμητα της Αφρικής⁷⁶. Η επιλογή του πεδίου της μάχης επομένως από τον Γίλδωνα δεν εξαρτήθηκε από το εύφορο ή όχι της περιοχής, από την συγκέντρωση μικρότερου ή μεγαλύτερου αριθμού γαιοκτησιών του, που θέλησε ενδεχομένως να υπερασπισθεί αλλά από το γεγονός ότι στην παραμεθόριο αυτή περιοχή οι ιθαγενείς, μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να στρατολογηθούν και να χρησιμεύσουν στον κόμητα της Αφρικής ως στρατιωτικά σώματα (*reges clientes*) πρόθυμα να αντιμετωπίσουν τον εχθρό.

Και ενώ ο Γίλδωνας μπορούσε να υπολογίζει, όπως προκύπτει, στη συνδρομή των *gentiles*⁷⁷, γνώριζε αντιθέτως πολύ καλά ότι δεν μπορούσε να ελπίζει στην βοήθεια του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού της Καρχηδόνας⁷⁸ και της αστικοποιημένης περιοχής της *Africa Proconsularis*, οι οποίοι είχαν υποφέρει από το τυραννικό του καθεστώσ και γνώριζαν τα επεχαιτικά του σχέδια⁷⁹. Γεγονός αναμφισβήτητο είναι ότι η παρουσία του

74. Ήδη από την αυτοκρατορική περίοδο είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα Θεβέστη και Αμμεντάρρα τα αφρικανικά *saltus* για την καλλιέργεια ελιάς και την παραγωγή λαδιού. Από τον 2ο αιώνα και έπειτα η περιοχή μνημονεύεται ως κατ'εξοχήν εξαγωγέας λαδιού (Βλ. H. Camps-Fabrer, *L'olivier et l'huile dans l'Afrique romaine*, Algier (1953), 56 επ.). – Βλ. Kotula, "Aufstand", 171.

75. Πρβλ. σημ. 4.

76. Πρβλ. σημ. 4.

77. Βλ. Heumann, *Quellen: Gentilis (barbarus peregrinus) C.Th. 3.14. 1: Nulli provincialium, ... cum barbara sit uxor coniugium, nec ulli gentilium provincialis femina copuletur* 11.30. 62: *si quando a gentilibus vel apraefectis eorum fuisset interposita provocatio...* (=Heumann, *Quellen des Römischen Rechts*, Jena 1879) .

78. Αξιοσημείωτο υπήρξε για την *Africa Proconsularis* (με πρωτεύουσα την Καρχηδόνα) ο γρήγορος εκρωμαϊσμός της περιοχής (G. Wesenberg, "Provincia", *RE* XXIII (1), 1029). – Βλ. για το ζήτημα του εκρωμαϊσμού της Β. Αφρικής L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Hildesheim 1963, 85. – Broughton, *The Romanisation of A. Proconsularis* (1929). – Bouchier, *Life and Letters in Roman Africa* (1913). – A. M. Schneider, *Africa*, *RAC* I, 173.

79. Jordan, *Rom.* 320: "*sibi velle coepit Africam optinere*" [= Th. Mommsen, *Jordanes Romana*, *MG Auct. ant V* 1882 (*Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi*, Berlin 1877-1919)]. – Όπως κατέδειξε ο G. G. Diligenskij σε αντιπαράθεση των θέσεων του Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, 146 με πηγές οι δημεύσεις του Γίλδωνα δεν απέτελεσαν επ' ουδενί μέρος μίας γενικότερης αγροτικής και κοινωνικής

Γίλδωνα υπήρξε τεράστια. Σαφώς η έκτασή της δεν αντιστοιχούσε στην *tertia pars mundi*⁸⁰ (έως την οροσειρά του Άτλαντος) που *licentia poetica* ο Κλαυδιανός περιγράφει (στην προσπάθειά του να αναδείξει ως εξαιρετική νίκη των Ρωμαίων και να αποθεώσει τον Στηλίωνα, εμπνευστή της εκστρατείας κατά του Γίλδωνα. Σίγουρα όμως στις κτήσεις του περιλαμβάνοντο εκτός από τα εδάφη που κληρονόμησε στην Μαυριτανία εκτάσεις στην *Africa Proconsularis*, –όπως φαίνεται από την νομοθεσία, που διευθετούσε τα της δημεύσεως της περιουσίας του,– αλλά και εκτενή τμήματα στην *Byzacena* και *Tripolitania*, όπου μαρτυρούνταν ανέκαθεν συγκλητικές γαίες, τις οποίες ενδεχομένως να δήμευσε. Γεγονός πάντως παραμένει ότι στηριζόμενος ο Γίλδων στα αφρικανικά φύλα (*sub afris*), που ζούσαν στην νότια παραμεθόριο, μπόρεσε να εξαπλώσει τις κτήσεις του έως την μεθόριο (*Fossatum Africae*).

II. (5) Η εξέλιξη της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Η κατοχή μεγάλων εκτάσεων από ιδιώτες την περίοδο κυριαρχίας του Γίλδωνα δεν περιορίστηκε στους ανώτερους αξιωματούχους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αλλά απετέλεσε ένα φαινόμενο στη γένεση του οποίου συνέβαλαν πολλοί λόγοι. Και τούτο διότι ο 3ος αιώνας, περίοδος εξασθενητής της κεντρικής αυτοκρατορικής εξουσίας και της ανάπτυξης της ιδιωτικής μεγαλοιδιοκτησίας σε βάρος της αυτοκρατορικής περιουσίας, χαρακτηρίστηκε από μία σταδιακή επιστροφή σε προ-ελληνιστικά πρότυπα εκμετάλλευσης της γαιοκτησίας⁸¹. Άλλωστε η μεγαλοιδιοκτησία στην Αφρική, η οποία είχε εμπεδωθεί κατά τον 4ο αιώνα, προωθήθηκε ανά τους αιώνες από τη νομοθετική δραστηριότητα αλλά και την πρακτική του ρωμαϊκού κράτους.

Οι προγραφές και οι δημεύσεις ως πρακτική οικειοποίησης ξένης περιουσίας είχαν πρωταρχικά ευνοήσει την μεγαλοιδιοκτησία των αυτοκρατόρων. Ήδη από την περίοδο εγκαθίδρυσης της αυτοκρατορικής περιόδου, οι επαναλαμβανόμενες προγραφές και δημεύσεις, οδήγησαν στην αύξηση της αυτοκρατορικής μεγαλοιδιοκτησίας⁸². Στα μέσα του 1ου αιώ-

μεταρρύθμισης προς όφελος των υπερχρεωμένων μικροκαλλιεργητών. Οι δημευμένες περιουσίες περιήρχοντο στα χέρια του Γίλδωνα και ενσωματώνονταν στην περιουσία του.

80. Claud. *De bell. Gild.* 161.

81. Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 255.

82. Ήδη επί Αυγούστου μαρτυρείται *procurator* για την διαχείριση και εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών γαιών [Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 249. – Plin. *Hist. Nat.* XVIII 94 (= H. Le Bonniec – A. Le Boeuffe, *Pline l' Ancien Histoire Naturelle*, Livre XVIII, Paris 1972)].

να μ.Χ. είχαν ήδη σχηματιστεί δύο μορφές μεγαλοϊδιοκτησίας, οι κτήσεις του αυτοκράτορα και οι κτήσεις των συγκλητικών οικογενειών, σε βάρος των οποίων, επί Νέρωνος κυρίως, επεκτάθηκε η αυτοκρατορική περιουσία. Με την μέθοδο της *proscriptio bonorum*⁸³ ο Νέρων κατόρθωσε να συγκεντρώνει στα χέρια του τεράστιες περιουσίες προς όφελος του αυτοκρατορικού ταμείου⁸⁴. Το αποτέλεσμα της ραγδαίας αυτής επέκτασης της αυτοκρατορικής περιουσίας, ήταν ότι οι μέθοδοι εκμετάλλευσης και διαχείρισης των αυτοκρατορικών κτημάτων επηρέασαν σημαντικά την γενικότερη εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας. Επί Σεπτιμίου Σευήρου⁸⁵ δε κατά τις αρχές του 3ου αιώνα, οι εκτάσεις των αυτοκρατορικών κτήσεων στις επαρχίες Γαλατίας, Ισπανίας και Ιταλίας έλαβαν εξαιρετικές διαστάσεις. Οι δημεύσεις της περιόδου αυτής στέρησαν όχι μόνον τους συγκλητικούς από την οικονομική τους βάση αλλά και το μεγαλύτερο μέρος της επαρχιακής αριστοκρατίας, με αποτέλεσμα να επέλθει ερήμωση της υπαίθρου. Η ερήμωση είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ληστρικών επιδρομών σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας.

Οι νόμοι που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του γαιοκτητικού καθεστώτος στην Αφρική – και κατά συνέπεια όπως θα δούμε

83. Mommsen, *Strafrecht*, 1005: *proscriptio* (C. Th. 9. 41, Γ 42. 24). πρβλ. Mommsen, *Strafrecht*, 938 σημ. 1: "Στην νομική γλώσσα η *proscriptio* αφορά στην *proscriptio bonorum*, την δήμευση περιουσίας".

84. Βλ. Kornemann, "Domänen", *RE* Suppl. IV, 249. – Plin. *Hist. Nat.* XVIII 35: *sex domini semissem Africae possidebant, cum interfecit eos Nero princeps*. Το έτος 68/69 ο Νέρων και ο Γάλβας αλληλοανακηρύχτηκαν εχθροί (*hostes*) και προχώρησαν σε δημεύσεις περιουσιών εκατέρωθεν (Plut. *Galb.* 5, 4-6. Εκτός από τη μαρτυρία του Πλίνιου για την θανάτωση έξι μεγαλοϊδιοκτητών στην Αφρική και την δήμευση των περιουσιών τους, σε μια επιγραφή της Αφρικής μαρτυρείται το αξίωμα του *procurator ad bona cogenda* (Dessau 1421). Οι *procuratores* ορίζονταν για την διαδικασία δήμευσης (*bona damnatorum*) (Dessau 1423. – Πρβλ. Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 45.2 [= O. Hirschfeld *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamte bis auf Diokletian*, Berlin 1905]. Μάλιστα η επιγραφή αυτή ενισχύει την πληροφορία του Δίωνος ότι ήσαν πολλοί εκείνοι, των οποίων οι περιουσίες δημεύθηκαν επί Κομμόδου [Cass. Dio LXXII 7.3 Ph.U. Boissevain I-V, 1895-1931]. Η *vita Commodi* αναφέρεται κυρίως στην ληστρική συμπεριφορά του *praefectus praetorio Perennis*, η οποία εξαπλώθηκε και στις άλλες επαρχίες [Herodian I 8 (= C. Stavenhagen, *Herodiani ab excessu divi Marci*, Stuttgart 1967)].

85. Οι πηγές μας πληροφορούν ότι πολλοί ήσαν εκείνοι που θανατώθηκαν την περίοδο αυτή και οι περιουσίες τους δημεύθηκαν. Με την θανάτωση δε του Κομμόδου οι δημεύσεις των περιουσιών των συγκλητικών έλαβαν μεγάλες διαστάσεις κυρίως επί Σεπτιμίου Σευήρου με την δήμευση των περιουσιών του *Albinus* και *Niger* (Herodian III 8). Η *vita Severi* αναφέρεται επίσης στην θανάτωση του *Didius Iulianus* (Herodian II 12) και στην δήμευση των περιουσιακών του στοιχείων (*publicatio bonorum*). Έκτοτε τα *bona damnatorum* περνούσαν στον *fiscus* και όχι πλέον στο *aerarium* [Mommsen, *Strafrecht*, 1027. – Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 46. 2 (*procurator rationis privatae* CHL VI 1133)].

στην ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι αποσκοπούσαν άμεσα στην ανάπτυξη της μικρής ιδιοκτησίας ήταν η *lex Manciana* και η *lex Hadriana (perpetuae formae)*⁸⁶, νόμοι που μάλλον εκδόθηκαν επί Φλαβίων⁸⁷. Αυτό που κυρίως επεχείρησαν οι Φλάβιοι να επιτύχουν, με τις νομοθετικές τους ρυθμίσεις επί των αυτοκρατορικών κτήσεων στην Αφρική, ήταν να δημιουργήσουν μία ισχυρή τάξη μικροκαλλιεργητών άμεσα εξαρτημένων από τον αυτοκράτορα και τους υπαλλήλους του και την σταδιακή εξάλειψη των μεγαλοεκμισθωτών. Πλήν όμως τα μέτρα των Φλαβίων οδήγησαν στην εξάλειψη της τάξης των μικροκαλλιεργητών⁸⁸. Και τούτο διότι, παρά την προσπάθεια των αυτοκρατόρων, οι γεωργοί συνέχισαν να αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης των αυτοκρατορικών υπαλλήλων και των μεγαλοεκμισθωτών. Ένας επιπλέον παράγων που επέφερε μοιραία την καταστροφή της μικρής ιδιοκτησίας

86. Η *lex Manciana* ήταν νόμος που ρύθμιζε την μεγαλοϊδιοκτησία, σπαράγματα του οποίου περισώθηκαν σε επιστολή αυτοκρατορικών *procuratores* από το Henrich Mettich της εποχής του Τραϊανού ίσως και λίγο αργότερα [Bruns-Gradenwitz *Fontes* 295 nr. 14 (= *Fontes iuris Romani antiqui*, 1. *Leges et negotia*, XX 435, ed. C. G. Bruns, septimum ed. O. Gradenwitz Tübingen 1909-1912 2 vol. I. Μάλλον πρόκειται για νόμο του Βεσπασιανού. Οι δημεύσεις μεγάλων ιδιοκτησιών επί Νέρωνος και η συγκέντρωση των μεγάλων γεωργικών περιούσιων του *ager publicus* στα χέρια του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, είχαν ως συνέπεια την ανάγκη έκδοσης του συγκεκριμένου νόμου. Ο Βεσπασιανός ενοποίησε την διαχείριση του *ager publicus* με εκείνη των αυτοκρατορικών κτημάτων υποδιαιρώντας το σύνολο της μεγαλοϊδιοκτησίας σε *tractus* και *regiones*. Υπεύθυνοι για την διαχείριση των αυτοκρατορικών κτημάτων ήταν οι *procuratores*.

Στη νομοθετική δραστηριότητα όμως των Φλαβίων για τη μεγαλοϊδιοκτησία συμπεριελήφθη και ένας νόμος του Αδριανού, σπαράγματα του οποίου για τον *saltus Buri-tanus* (Bruns *Gran. Fontes* 258 αρ. 86) μαρτυρούνται σε διάταγμα του Κομμόδου. Σπαράγματα ενός παρόμοιου διατάγματος του ιδίου αυτοκράτορα έχουμε από το *Gazr mezuar* (CIL VIII) όπως επίσης στις επιγραφές από το *Ain Wassel* (Bruns 300 αρ. 15) *ara legis Hadrianae* (CIL VIII) και *Ain Dschemala (sermo et epistulae procuratorum de terris vacuis excolendis* (Bruns 302 αρ. 116). [Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 253].

87. Οι νόμοι αυτοί ρύθμιζαν: α) τις σχέσεις του κράτους με τους κατόχους του *ager publicus* β) τις εισφορές των *coloni* (στην Αφρική ίσχυε η *colonia partiaria* και το μίσθωμα ήταν *in naturam*), οι οποίοι λόγω της εκμετάλλευσής τους από την ισχυρότατη τάξη των μεγαλοϊδιοκτητών και εκμισθωτών υπάγονταν στην άμεση αυτοκρατορική προστασία γ) την διαδικασία κατάληψης του *ager rudis*, όπως επίσης την διαδικασία ανακατάληψης εκμισθωμένων μεν αλλά εγκαταλελειμμένων (χέρσων) κτημάτων. Τα εγκαταλελειμμένα αυτά κτήματα έπρεπε μετά την παρέλευση δεκαετίας ως *ager rudis* να παραχωρούνται σε νέους *occupatores*. Στην τελευταία αυτή ρύθμιση φαίνεται η προσπάθεια των συγκεκριμένων αυτοκρατόρων να ευνοήσουν την μικρή ιδιοκτησία.

88. Αυτό που τελικά επέτυχε η *lex Hadriana* στην Αφρική ήταν μία ιδιότυπη συγχώνευση της ιδιότητας του *colonus* (μορφή καλλιεργητού, όπως είχε διαμορφωθεί στην Ιταλία) και του βασιλικού γεωργού της ελληνιστικής περιόδου εξ ου και η ονομασία *possessor* για τον *Occupator* (Kornemann, "Domänen", *RE SUPPL.* IV, 254).

ήταν το γεγονός ότι η Αφρική, και όχι η Σικελία, ανεφοδίαζε πλέον την υπαρχία Ιταλίας.

Γεγονός αναμφισβήτητο απετέλεσε ότι η υπαγωγή τεραστίων εκτάσεων στο αυτοκρατορικό ταμείο δημιούργησε προβλήματα στην προσοδοφόρα εκμετάλλευση των κτημάτων αυτών⁸⁹. Αρχές δε του 3ου αιώνα οι αυτοκράτορες αναγκάστηκαν πλέον να αντιμετωπίσουν την ερήμωση της υπαίθρου και την εγκατάλειψη της αγροτικής γής⁹⁰, ευνοώντας αυτή τη φορά την μεγαλοϊδιοκτησία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσει από τον τρίτο αιώνα και μετά η ραγδαία εξέλιξη της μεγαλοϊδιοκτησίας. Πρώτος ο *Pertinax*⁹¹ προσπάθησε τον 2ο αιώνα να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε να αξιοποιηθούν οι χέρσες εκτάσεις, επιτρέποντας την άνευ ορίων κατάληψη γής από οικονομικά ισχυρούς μεγαλοκαλλιεργητές, συμπεριλαμβανομένων και των βασιλικών κτημάτων, τα οποία αποτελούσαν μέχρι τότε το καταφύγιο των μικροκαλλιεργητών⁹² ευνοώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την μεγαλοϊδιοκτησία. Φαίνεται ότι η αξιοποίηση των χέρσων εδαφών απασχόλησε γενικότερα τους αυτοκράτορες. Ειδικότερα δε από τη εποχή του Μάρκου Αυρηλίου και ύστερα το ρωμαϊκό κράτος είχε αναγκασθεί να ακολουθήσει την τελική αξιοποίηση των χέρσων εδαφών, με την εγκατάστασή σε αυτές τις εκτάσεις βαρβάρων⁹³.

Η ανάπτυξη της ιδιωτικής μεγαλοϊδιοκτησίας σε βάρος των αυτοκρατορικών κτήσεων αποτελεί πλέον στα τέλη της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου ένα γεγονός⁹⁴. Άλλωστε η εποχή που στην Αφρική οι αυτοκράτορες ήταν οι αποκλειστικοί μεγαλοϊδιοκτήτες, έχει παρέλθει οριστικά. Ισχυρότατοι μεγαλοϊδιοκτήτες όχι μόνον στην Αφρική αλλά και σε διάφορες επαρχίες της αυτοκρατορίας φαίνεται να απειλούν με την οικονομική τους επιφάνεια την κεντρική εξουσία⁹⁵. Οι πηγές του 4ου αιώνα αναφέρονται

89. Η ιδιωτική πρωτοβουλία παραγκωνίστηκε από τον διαχειριστικό υπαλληλικό οργανισμό των *procuratores* και *conductores*.

90. Herodian II 4, 6: *πᾶσαν τὴν κατ' Ἰταλίαν καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἔθνεσιν ἀγεώργητόν τε καὶ παντάπασιν οὐσαν ἀργὸν ἐπέτρεψεν*.

91. Herodian II 4, 6: *ἐπέτρεψεν, ὁπόσῃν τις βούλεται καὶ δύναται, εἰ καὶ βασιλέως κτῆμα εἴη καταλαμβάνειν, ἐπιμεληθέντι τε καὶ γεωργήσαντι δεσπότη εἶναι* (Kornemann, "Domänen", RE SUPPL. IV, 255. – M. Fuhrmann, "Publicatio", RE XXIII (2), 2513).

92. Herodian II 4, 7: *ἔδωκέ τε γεωργοῦσιν ἀτέλειαν πάντων ἐς δέκα ἔτη καὶ διὰ παντὸς δεσποτείας ἀμεριμνίαν, τοῖς τε βασιλικοῖς κτήμασιν ἐκώλυσεν αὐτοῦ τοῦνομα ἐπιγράφεσθαι, εἰπὼν αὐτὰ οὐκ ἴδια τοῦ βασιλεύοντος εἶναι, ἀλλὰ καὶ δημόσια τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς*.

93. Seeck, *Untergang* I, 407, 592.

94. Ακόμα και αυτοκράτορες όπως ο Βαλεντινιανός και Βάλης, που εμπνέονταν από αγαθές προθέσεις έναντι των ταπεινών με τη νομοθεσία τους όχι μόνον δεν συνέβαλαν στη βελτίωση της θέσεως των μαζών από οικονομική άποψη αλλά και ευνόησαν την μεγάλη ιδιοκτησία (Αθανασιάδη – Fowden, "Μέγας Αιών", IEE Z', 75).

95. Ήδη ο Πλίνιος είχε την διορατικότητα να προβλέψει ότι η μεγαλοϊδιοκτησία θα

σε κατά συρροήν δημεύσεις περιουσιών οικονομικά ισχυρών ανδρών⁹⁶. Άλλωστε στην αναταραχή των επόμενων ετών η *publicatio bonorum* πήρε την μορφή μάλλον ληστρικής κατάσχεσης παρά κρατικής τιμωρίας. Ειδικότερα, κατά την διάρκεια εσωτερικών κρίσεων στα τέλη του 4ου αιώνα τόσο η Σύγκλητος⁹⁷ της νέας όσον και της παλαιάς Ρώμης προέγραφαν τους εχθρούς της χώρας παροτρύνοντας τους πολίτες να ενδυθούν το πολεμικό ένδυμα⁹⁸. Άλλωστε, την περίοδο που μας αφορά, οι δημεύσεις των περιουσιών των πολιτικών αντιπάλων των αυτοκρατόρων δεν έχουν καθόλου ατονήσει: ο Θεοδοσίος ο Α΄ δημεύει την περιουσία του επάρχου Τατιανού⁹⁹, ο Αρκάδιος αφού σκοτώνει τον Ρουφίνο δημεύει επίσης την περιουσία του¹⁰⁰, η δε Σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως προγράφει το έτος 397 τον Στηλίχωνα¹⁰¹. Ευθύς αμέσως σε ανταπάντηση η ρωμαϊκή σύγκλητος προγράφει τον Γίλδωνα¹⁰². Με μια σειρά νόμων εν συνεχεία ε-

αποτελούσε παράγοντα αποδυνάμωσης του ρωμαϊκού κράτους: ... *latifundia perdidere Italiam iam vero et provincias* (Plin. Nat. hist. XVIII. 35).

96. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Επί Δεκίου (249-251) έγιναν δημεύσεις περιουσιών με αφορμή τις διώξεις των χριστιανών, επί Διοκλετιανού (284-305) δίκες στις οποίες ενοχοποιήθηκαν αθώοι, προκειμένου να δημευθούν οι περιουσίες τους [Lact. mort. persec. 7, 11, 12, 8, 4 (= J. Moreau, Lactance, *De la mort des persécutés* I II = Sources chrétiennes, Nr. 89, Paris 1954)]. Μάλιστα από από μια σειρά αυτοκρατόρων (Μαξιμίνος Μαξιμιανός, Αρκάδιος, Κωνσταντίνος, Ιουλιανός), ο Κωνσταντίνος ήταν ο μόνος, που δεν προέβη σε αυθαίρετες δημεύσεις περιουσιών (M. Fuhrmann, "Publicatio", RE XXIII (2), 2514).

97. Mommsen, *Staatsrecht* II (2), 1133, σημ. 2 f. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, I-III, Tübingen 1952]: εναντίον του Νέρωνος ([Sueton. Ner. 49: *codicillos praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut puniatur more maiorum* (= Henri Ailloud, *Suetone vies des douze Césars* II, Paris 1961)] εναντίον του Ιουλιανού (Herod. II, 12), εναντίον του Μαξιμίνου και του γιού του (Herod. VIII, 6).

98. Mommsen, *Staatsrecht* III (2), 1251: Όταν το έτος 394 με την ανακήρυξη του Ευγενίου έγινε μία τελευταία προσπάθεια να επαναφέρουν την παλαιά θρησκεία σύμφωνα με το παράξενο γιά την εποχή του ποίημα [PLM 3, 287 : *quis tibi iustitium incussit, pulcherrima Roma/? ad saga confugerent, populusquae non habet olim.* (= E. Bährens, F. Vollmer, *Poetae Latini ores*, V 1879-83, I, II u. V. 1911-23)] η διαδικασία αυτή τηρήθηκε.

99. Photius 484 b 39 [= R. Henry, *Photius, Bibliotheque*, tome VIII, Codices (257-280), Paris 1977].

100. Το έτος 395 (Symm. Ep. 6, 14.1).

101. Zosim. V, 11: *ἀναπείθει (Εὐτρόπιος) δὴ τὸν βασιλέα (Ἀρκάδιο), τέως συναγαγόντα τὴν γερουσίαν κοινῶ δόγματι τῆς βασιλείας πολέμιον αὐτὸν προσειπεῖν.*

102. Symm. Ep. 4, 5, [4]: *lectis d. n. Honorii Aug. litteris atque sententiis decursisque omnibus paginis, quae Gildonis crimina continebant, ... consulti ... in senatu more maiorum - neque enim sine legitimo ordine iudicii auctoritas stare potuisset - ingenti causae devotis sententiis satisfacimus*, το οποίο εν συνεχεία χαρακτηρίζεται ως *rei damnatio*. - Claud. De cons. Stil. 1, 326: *non ante fretis exercitus adstis ultor, ordine quam prisco censeret bella senatus: neglectum Stilicho per tot iam saecula morem rettuli, ut ducibus mandarent proelia patres decretoque patrum felix legionibus iret tessera. Romuleae leges rediere, fatemur cum procerum iussis famulantia cernimus arma.*

πί Ονωρίου ρυθμίζεται το ζήτημα της διαχείρισης της τεράστιας αυτής ιδιοκτησίας και θεσπίζεται η *comitiva Gildoniaci patrimonii*.

III. Comitiva Gildoniaci Patrimonii

Η *comitiva Gildoniaci patrimonii*¹⁰³ θεσπίστηκε κατά πάσαν πιθανότητα την ίδια περίοδο με το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum*¹⁰⁴ *domus divinae per Africae*¹⁰⁵. Οι κτήσεις δε του Γιλδωνα¹⁰⁶ περιήλθαν με την προγραφή και τον θάνατό του το 398 στο αυτοκρατορικό ταμείο και υπήχθησαν, σύμφωνα με τους τέσσερεις νόμους που διαμορφώνουν το νομικό *status* της τεράστιας αυτής γαιοκτησίας, στην διαχείριση του *comes sacri patrimonii*¹⁰⁷ ή *comes et procurator divinae domus*¹⁰⁸ (*vir illustris*).

Κατ' αρχάς ο Honorius ανέθεσε την διαχείριση της περιουσίας του Γιλ-

103. Occ. XII 5.- Πρβλ. Dessau, 795.

104. Βλ. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 436 σημ 5 [= Γ. Πετρόπουλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, 1943]. Σε αντίθεση με το *praedium* που σημαίνει γενικώς το ακίνητο, *fundus* σημαίνει ορισμένης εκτάσεως αγροτικό ακίνητο περιλαμβανόμενης και της έπαυλης, που ανήκει σε πρτ. D. 50. 16. 60 = (B. 2. 2. 57) D. 50. 16. 211 = (B. 2. 2. 203).

105. Για το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africae* οι γνώμες διχάζονται. Σύμφωνα με τον Seeck, "Comites", RE VII, 655 το γεγονός ότι η *Notitia Dignitatum* αναφέρεται ταυτόχρονα και στα δύο αυτά αξιώματα δεν συνεπάγεται ότι θεσπίστηκαν και ταυτόχρονα. Μόλλον το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII 5. 16) αντικατέστησε εν καιρώ το αξίωμα του *Comes Gildoniaci Patrimonii*. Σύμφωνα με τον His, *Domänen*, 23 τα *domus divina* διαχωρίστηκαν από την *res privata* και υπήχθησαν στον *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII. 16). Κατ' αυτόν δεν είναι σαφές ποιές κτήσεις προσδιορίζονταν με αυτό τον τίτλο. Η νεώτερη έρευνα δέχεται (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 68-70), ότι στις αρχές του 5ου αιώνα εάν όχι ενωρίτερα (C.Th. 6. 30. 2 379) η διαχείριση των *domus divinae* περιήλθε σε υπάλληλο του *praepositus sacri cubiculi* επειδή τα έσοδα των *domus divinae* θα κάλυπταν τα έξοδα του *sacrum palatium*. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι τα *domus divinae* διαχωρίστηκαν ποτέ διοικητικά από την *res privata*. Ακόμα και κατά την διάρκεια του 6ου αιώνα, εκείνος ο οποίος διορίζει τον *comes domorum* (C.J. 9. 27. 5) και διέθετε δικαστική εξουσία επάνω του (C.J. 9. 27. 5) ήταν ο *comes rerum privatarum*.

106. His, *Domänen*, 65.

107. *Comes ordinis primi moderans inlustrem sacri patrimonii comitivam* (CIL VI 1727 = Dessau 1275). Κατά την μετάβαση από τον 4ον προς 5ον αιώνα γίνεται αναφορά σε μία *comitiva sacri patrimonii* (Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499). Ως έκτακτο αξίωμα, που θεσπίστηκε για την διαχείριση των δημευμένων κτήσεων του Γιλδωνα θεωρούν τον *comes sacri patrimonii*. [C.Th. 9. 42. 19 (405) (*nostro patrimonio*)] οι Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 399, Seeck, "Comites", RE IV (1), 676, Hirschfeld, *Verwaltungsbeamte*, 47, 4.

108. Ως *divinae domus, domus nostra, domus divina, patrimonium nostrum* ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζει την έγγειο περιουσία του (His, *Domänen*, 21). - Πρβλ. His, *Domänen*, 5 (*patrimonium nostrum*).

δωνα σύμφωνα με μία επιγραφή¹⁰⁹ στον *comes ordini primi moderans inlustrem sacri patrimonii comitivam*¹¹⁰. Η πρώτη διάταξη του έτους 399 απευθύνεται στον *comitem peregrinum et procuratorem divinae domus*. Συνάγουμε ότι οι τίτλοι αυτοί όπως και του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africae*¹¹¹ είναι συναφείς και αφορούν στην διαχείριση των ίδιων αγαθών. Αρχικά επομένως δεν είχε διαμορφωθεί συγκεκριμένος τίτλος για την διαχείριση της περιουσίας του Γίλδωνα. Ο *comes Gildoniaci patrimonii* απετέλεσε τίτλο, ο οποίος διαμορφώθηκε αργότερα κατ' αναλογία προς τον τίτλο του *comes divinarum domorum per Cappadociam*¹¹² και υπόκειτο όπως και ο *comes divinarum domorum per Cappadociam* στον *comes rerum privatarum*.

Με βάση την αναφορά της *Notitia Dignitatum*¹¹³ προκύπτουν τα ακόλουθα προς συζήτησιν θέματα: Αφενός μεν σε ποιά ταμεία περιήλθαν τα έσοδα από – *possesiones*¹¹⁴ *praedia provincialia*¹¹⁵ του Γίλδωνα, όταν ο νομοθέτης αναφέρεται αδιακρίτως σε *patrimonium nostrum, divinae domus, domui nostra sociata, aerarium, sacrae largitiones*, αφετέρου δε ποιά υπήρξε η εξέλιξη του θεσμού της *comitiva Gildoniaci patrimonii* και κατά συνέπεια του αυτοκρατορικού *patrimonium* στην Αφρική έως και τον Ιουστινιανό.

III. (1). *Patrimonium nostrum*¹¹⁶, *divinae domus*¹¹⁷, *domui nostra sociata*¹¹⁸.

Τον 4ο και 5ο αιώνα, κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας οι

109. Dessau 1275.

110. Seeck, "Comites", RE IV (1), 654.

111. Μάλλον το αξίωμα του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (occ. XII 16) αντικατέστησε εν καιρώ το αξίωμα του *comes Gildoniaci patrimonii* (βλ. Seeck, "Comites", RE IV (1), 655.– Karayannopoulos, Finanzwesen, 68).

112. Το 379 αναφέρεται για πρώτη φορά ο τίτλος *comes divinarum domorum per Cappadociam* [βλ. His, *Domänen*, 23 σημ. 4 (C.Th. 6. 30. 2)]. Ο νόμος αυτός περιελήφθηκε αυτούσιος στον C.J. 12. 23. 3.

113. Occ. XII 5.– Πρβλ. Dessau 795.

114. Πρβλ. στα ελληνικά κτήμα, κτήσις (Nov. Just. 128 cap. 3. – Nov. Tiberii XII 578/82 *De divinis domibus* I. και Π. Ζέπων, J. G. R., *Novellae* II). – Πρβλ. His, *Domänen*, 67 σημ. 6.: Πρόκειται συνήθως για κτήματα απροσδιορίστου μεγέθους. Πρβλ. την *possessio Daras* στην επικράτεια της οποίας δημιουργήθηκε μιά πόλις [Procop. *De Aed.* II 1 4: ... Δάρας ὄνομα, τείχει περιβαλεῖν διὰ σπουδῆς ἔσχε, πόλιν τε αὐτὴν ἐπιτείχισμα ἔσομένην τοῖς πολεμίοις ἐργάσασθαι (= J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia* IV, *De Aedificiis*, Libri VI, Leipzig 1964)].

115. Στα ελληνικά τα *praedia provincialia* αποδίδονται ως χωρία (βλ. His, *Domänen*, 67 σημ. 5: Nov Just. 157, I: ... τοὺς τὰ χωρία κεκτημένους ὡς ἂν ἐθέλοιεν παραφυλάττειν τοὺς γεωργοὺς). – Πρβλ. πατριμόνια στην Καρία (Hierokles, PG 113, 141-56).

116. C.Th. 7. 8. 9 (409).

117. C.Th. 8. 42. 16 (399).

118. C.Th. 7. 8. 7 (400).

διατάξεις χρησιμοποιούν αδιακρίτως τους όρους *patrimonium sacrum* (C.Th. 7. 18. 6), *patrimonium nostrum* (C.Th. 11. 16. 12· 11. 16. 20 380/95)¹¹⁹, για να χαρακτηρίσουν τις δημευμένες κτήσεις, που υπάγονταν στο αυτοκρατορικό ταμείο. Στη διάταξη του C.Th. 7. 13. 1. 12 (397)¹²⁰ οι όροι αυτοί αναφέρονται ταυτόχρονα. Επειδή εννοιολογικά συμπίπτουν προκύπτει η ταυτότητα *patrimonium sacrum* = *patrimonium nostrum* = *res nostra*. Οι τρεις αυτές διατάξεις περιγράφουν το σύνολο της περιουσίας του αυτοκράτορα, την *res privata*, στην οποία περιέρχεται το σύνολο των δημευμένων γαιοκτησιών¹²¹. Άλλωστε μετά την δήμευση των περιουσιακών στοιχείων των συνενόχων του Γίλδωνα, την διαχείριση της τεράστιας αυτής γαιοκτησίας ανέλαβε ένας αξιωματούχος κατώτερης ιεραρχίας, ο οποίος ως *comes Gildoniaci patrimonii* (occ. XII 5), υπαγόταν στον *comes rei privatae*¹²².

Συνάγεται αφενός μεν η εννοιολογική ταυτότητα *sacri patrimonii* = *res privata*, αφετέρου δε προκύπτει η ταυτότητα *res privata* = *divinae domus*¹²³. Σύμφωνα με τη διάταξη του C.Th. 7. 8. 7 (400) οι εκτενείς κτήσεις του Γίλδωνα περιήλθαν στην *domus nostrae sociata*· κατά άλλες δε πηγές¹²⁴ στην *res privata*¹²⁵. Τα εισοδήματα επομένως από τα *domus nostra* = *divinae domus*¹²⁶ εισρέουν στη *res privata*. Η τελική εννοιολογική ταυτότητα πού

119. Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499.

120. His, *Domänen*, 20 σημ. 5. – Πρβλ. Kränzlein, "Patrimonio", RE Suppl. X, 499 – Πρβλ. επίσης την διάταξη του C.Th. 7. 18. 6 (382) που αφορά στις δημεύσεις που περιέρχονται στο *sacrum patrimonium* με τις διατάξεις του C.Th. 9. 42. 19 και 16. 5. 40, 7, όπου οι δημευμένες κτήσεις περιέρχονται στο *nostro patrimonio*.

121. Βλ. επίσης C.J. 11. 66. 3. – Πρβλ. επίσης ένα νόμο του Γλυκερίου (473) [*Corpus Legum*, 260 (= G. Haenel, *Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Justinianum latarum*, Leipzig 1857)] όπου ο *comes rei privatae* φέρει και τον τίτλο *comes nostri patrimonii* [C.Th. 9. 42. 19 (405) *nostro patrimonio*]. – His, *Domänen*, 20 σημ. 4.

122. Seeck, "Comites", RE IV (1), 655.

123. Seeck, "Comites", RE IV (1), 655 : Τα *divinae domus* υπάγονταν ανέκαθεν στη δύση στον *comes rerum privatorum* (occ. XII 5. 160). – Βλ. His, *Domänen*, 76, 2.

124. Πρβλ. *Comes et procurator divinae domus* [C.Th. 9. 42. 16 (399)].

125. Βλ. Seeck, "Comites", RE IV(1), 651 όπου παράθεση πηγών: Με τους όρους *domus nostra*, *domus divina* περιγράφουν οι πηγές γενικά την περιουσία του αυτοκράτορα ώστε οι όροι αυτοί εννοιολογικά να συμπίπτουν με την *res privata*. – Βλ. επίσης His, *Domänen*, 22 σημ. 2, όπου παράθεση πηγών. – Στην Αφρική υπάγονται τα *domus* στον *comes domorum* (C.Th. 9. 27. 7 = C.J. 9. 27. 5), ο οποίος βρίσκεται σαφώς υπό την εποπτεία του *Comes rei privatae* (His, *Domänen*, 76). Πρόκειται σαφώς για τον ίδιο αξιωματούχο που αναφέρεται στην Not. occ. XI ως *XI rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam*. Σε μία επιγραφή από την εποχή του Ιουστινιανού αναγράφεται ως *comes rationarius domus divinae* (CIL VIII 14399).

126. *Divinae domus* στην δύση δεν υπάρχουν άλλα εκτός από την Αφρική (His, *Domänen*, 76).

προκύπτει είναι *domus nostra* = *domus divina* = *nostro patrimonio* = *res privata*.

Άλλωστε, τον 4ο αιώνα ο όρος *patrimonium* δεν αποτελεί *terminus technicus*. Αλλά ούτε ο όρος *patrimonium sacrum* ή *patrimonium nostrum* χαρακτηρίζουν τα περιουσιακά εκείνα στοιχεία του αυτοκράτορα, που συνθέταν το αυτοκρατορικό *patrimonium* της περιόδου από τον 1ο έως τον 3ο αιώνα, "ουσία" του ηγεμόνος, την οποία εκείνος μπορούσε να διαθέτει ελεύθερως με διάταξη τελευταίας βουλήσεως¹²⁷. Άλλοτε οι όροι αυτοί περιγράφουν γενικά την γαιοκτησία του αυτοκράτορα άλλοτε ειδικότερα την *res privata*. Αλλά τα εισοδήματα είτε από τα *bona proscriptorum seu damnatorum* είτε από τα *bona vacantia* και *caduca* (γη συν ο εξοπλισμός) περιέρχονται οριστικά στην *res privata*¹²⁸. Και ενώ την διαχείριση των *domus divina* έχει επίσης ο *comes rei privatae*, το *patrimonium* του 1-3 αιώνα στη στενή του έννοια περιήλθε οριστικά στα *fundes patrimoniales*¹²⁹. Μέχρι την εποχή δε του Αναστασίου¹³⁰ υποθέτουμε ότι τα εισοδήματα από τα *fundes patrimoniales* εισέρρεαν σε κάποιο ιδιαίτερο ταμείο¹³¹. Γεγονός πάντως παραμένει ότι και αυτών των κτημάτων την διαχείριση είχε ο *comes rei privatae*¹³².

III. (2) *Aerarium*.

Η πρώτη διάταξη που ρυθμίζει τα περιουσιακά στοιχεία του Γιλδωνα, όπως αναφέρθηκε, είναι η 9. 42. 16 του 399, η οποία απευθύνεται στον κόμητα *peregrinum et procuratorem divinae domus* και αναφέρεται στις κτήσεις *possessiones Gildonis, quae ad nostrum aerarium sunt devolutae*. Η δεύτερη διάταξη, που αφορά στα *praedia ex Gildonis bonis* και κάνει αναφορά στο *aerarium* είναι η 7. 8. 9 του 409. Η διάταξη αυτή αναφέρεται σε *praedia, quae ex Gildonis bonis ad nostrum aerarium delata sunt* και απευθύνεται στον *vicarius Africae Sapidianus*. Παρενθετικά αναφέρω ότι η διάταξη 7. 8. 9 εί-

127. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 9.

128. Βλ. His, *Domänen*, 35 σημ. 1, όπου παράθεση πηγών. Τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία περιέρχονται στις *sacrae largitiones* [βλ. His, *Domänen*, 34 σημ. 9: C.Th. 10. 8. 2 (319): 10. 10. 5 (340), όπου και οι δύο νόμοι απευθύνονται σε υπαλλήλους του συγκεκριμένου ταμείου].

129. Βλ. Kränzlein, "Patrimonio", *RE Suppl.* X, 499. – Προβλ. His, *Domänen*, 21.

130. Ο Αναστάσιος πρέπει να ήταν εκείνος, ο οποίος θέσπισε το αξίωμα του "κόμητα της ειδικής κτήσεως" (πατριμώνιος) βλ. C.J. 1. 34. 1: *κόμης τῆς ἰδικῆς κτήσεως*. – Lydos, *De mag.* II 27: *τῇ ἰδίᾳ πῶς ἀνηκούσης τῷ βασιλεῖ καὶ τυχὸν ἐκ προγόνων περιουσίας*. [= R. Wunsch, *Ioannis Lydi de Magistratibus populi Romani, libri tres*, Leipzig 1903 (1967)].

131. His, *Domänen*, 42.

132. His, *Domänen*, 42.

ναι λανθασμένα χρονολογημένη¹³³. Το 409 ως *vicarius Africae* αναφέρεται ο *Gaudentius* και όχι ο *Sapidianus*¹³⁴. Το ότι η διάταξη αυτή πρέπει να είναι προγενέστερη αποδεικνύεται και από το περιεχόμενό της. Αναφέρεται στην *multa* – πρόστιμο 5 χρυσών λιβρών που όφειλε να επιβληθεί σε όποιον παρανόμως ήθελε να εγκατασταθεί στα δημευμένα κτήματα. Άλλωστε η διάταξη 7. 8. 9 αναφερόμενη στις 5 χρυσές λίβρες παραπέμπει σαφώς στην τρίτη διάταξη (*licet proxime iusserimus*), που αφορά στις κτήσεις του Γίλδωνα και η οποία είναι η 7. 8. 7 του 400. Η διάταξη του *C.Th.* 7. 8. 7 είναι εκείνη η οποία πρωταρχικά αναφέρεται στο πρόστιμο των 5 χρυσών λιβρών σε περίπτωση που κάποιος αυθαίρετα εγκαθίσταται στα αυτοκρατορικά κτήματα (*quisquis intraverit praedium nostrum inportunus*). Ως εκ τούτου η διάταξη 7. 8. 9 είναι σαφώς μεταγενέστερη της διατάξεως 7. 8. 7. Τέλος η τέταρτη διάταξη, που αφορά στις κτήσεις του Γίλδωνα είναι η 9. 42. 19 της 20ης Απριλίου 405 και απευθύνεται στον *Ursicino* κόμητα *sacrarum largitionum*.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι αυτοκρατορικοί νόμοι της ύστερης αρχαιότητας (*C.Th.*, *C.J.*) χρησιμοποιούν ελλιπώς πλέον αναφερόμενοι στον *fiscus* και τον όρο *aerarium*¹³⁵. Άλλωστε το *aerarium*, ως ταμείο, είχε πλέον απορροφηθεί από τον *fiscus*. Η παλαιότερη αρχαιότητα γνώριζε τρία ταμεία: την *aica* του *praefectus praetorio* και τα δύο αυτοκρατορικά ταμεία αυτό των *sacrae largitiones* και της *res privata*. Τον 3ο αιώνα ενθρονίζεται η διοίκηση του *patrimonium* με αυτή της *res privata* και τον τέταρτο πλέον αιώνα ο *fiscus* απορροφάται από την *res privata*. Όταν οι συγκεκριμένοι νόμοι επομένως αναφέρονται στο *aerarium* δεν αναφέρονται σε τίποτα άλλο παρά στη *res privata*. Ούτως ή άλλως από την περίοδο του Κωνσταντίνου και εντεύθεν οι περιουσίες των προγραμμένων περιήρχοντο στη *res privata*¹³⁶.

133. Ο Seeck ("*Sapidianus*", *RE* I (A, 2), 2323) θεωρεί ότι ο 7. 8. 9 όπως και ο 11. 1. 30 φέρουν εσφαλμένη χρονολογία καθώς υπάρχει προγενέστερος νόμος που απευθύνεται στον *Sapidianus* και αυτός είναι 16. 2. 34 της 25ης Ιουνίου 399.

134. *C.Th.* 7. 15. 129 (Απριλίου 409).– Βλ. επίσης Enßlin, "*Vicarius*", *RE* VIII (A, 2), 2028): ως έτος εγκαθίδρυσης του *Patricius* πρώτου *vicarius Africae* (occ. I 26· XX) θεωρείται βάσει των *Regesten* του Seeck το 313. Στον Θεοδοσιανό κώδικα μνεία του *Patricius* γίνεται μόλις την 1η Αυγούστου του 315 (*C.Th.* 9. 18. 1). Ο τελευταίος *vicarius*, τον οποίο οι πηγές μνημονεύουν να αναλαμβάνει το αξίωμα την 29η Απριλίου του 409 είναι ο *Gaudentius*. Το αξίωμα του *vicarius* παύει φυσικά να υφίσταται με την κατάληψη της Αφρικής από τους Βανδήλους. Κατά την επανασύσταση της επαρχίας της Αφρικής το 534 επί Ιουστινιανού το αξίωμα του *vicarius* υποκαθίσταται από εκείνο του *praefectus praetorio*.

135. Για την εξέλιξη του *aerarium* στην ύστερη αρχαιότητα βλ. M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* II, München 1975, 152 σημ. 3).

136. Ίσως οι γαιοκτησίες (*bona proscriptorum seu damnatorum*) να περιέρχονταν στην *res privata* ήδη από την εποχή του Σεπτιμίου Σευήρου (βλ. His, *Domänen*, 33).

Μόνο τα κινητά αγαθά περιήρχοντο κατά τον 4ο αιώνα ακόμα στις *sacrae largitiones* αλλά την γενική απογραφή του συνόλου της δημευμένης περιουσίας και την διαδικασία της δημεύσεως ανέλαμβανε ο *comes rei privatae* και ο υπαλληλικός οργανισμός που τον πλαισίωνε¹³⁷. Αυτός είναι και ο λόγος που η διάταξη του *C.Th.* 9. 42. 19 της 20ης Απριλίου 405 απευθύνεται στον *Ursicino comes sacrarum largitionum*, όσον αφορά στις νεοδημευθείσες περιουσίες των δορυφόρων του Γίλδωνα¹³⁸. Η συγκεκριμένη διάταξη προβλέπει την ποινή της εις διπλούν επιστροφής καρπών σε περίπτωση αυθαίρετης καταλήψεως ή κατοχής αυτοκρατορικών κτήσεων, χωρίς απόδοση του νομίμου μισθώματος. Άλλωστε ίσχυε η αρχή ότι ο *canon* περιείχετο στη *res privata*, ενώ η *annona* στις *sacrae largitiones* και αυτή η διαφορά εξακολουθεί να τονίζεται το 399 (5. 14. 5)¹³⁹.

III. (3) Μορφές παραχώρησης και εκμετάλλευσης της γής.

Κατά την οικονομική ύφεση του 3ου αιώνα ανέκυψαν πολλαπλές μορφές παραχωρήσεως και εκμεταλλεύσεως της γής, με σκοπό την απρόσκοπτη εισροή των φόρων στα κρατικά ταμεία. Η μορφή εκμετάλλευσης της *locatio conductio* υποχωρεί σταδιακά και παραχωρεί τη θέση της σε πρότυπα εκμετάλλευσης που εξασφάλιζαν στον νομέα μεγαλύτερη ασφάλεια και μεγαλύτερης διάρκειας θέση. Τα *fundi patrimoniales* παραχωρούνται σε περιορισμένης χρονικής διάρκειας νομή με τη μέθοδο του πλειστηριασμού (εμφύτευση)¹⁴⁰ σε αντίθεση με τα *fundi rei privatae* που παραχωρούνταν βάσει του *jus perpetuum*¹⁴¹ σε διηνεκή νομή. Ειδικότερα

137. Τον 5ον πλέον αιώνα περιέρχονται στην *res privata* και τα κινητά (*His. Domänen*, 3).

138. Βλ. *C.Th.* 9. 40. 19 (408 *Nov. Just.* 11) που απευθύνεται στον *Donato* (*Proconsuli Africae*). Η διάταξη αυτή δηλώνει ότι ακόμα και το 408 το πρόβλημα των δορυφόρων του Γίλδωνα εξακολουθεί να υφίσταται. Η συγκεκριμένη διάταξη προβλέπει τη φυλάκιση των δορυφόρων του Γίλδωνα και τη δήμευση των περιουσιών τους. Πάντως από το 403 και ύστερα οι διατάξεις κατά των αιρετικών ίσχυσαν και για τους Δονατιστές (*C.Th.* 16. 5. 37-43· 16. 6. 3-5). Ο δε Ονώριος με τη διάταξη *C.Th.* 16. 5. 52 (412) απαγορεύει τον Δονατισμό.

139. Seeck, "Comites", *RE* IV(1), 668: Η διάταξη αυτή είχε ήδη από το 365 εφαρμογή καθώς ένας νόμος του Βαλεντινιανού όριζε ότι τα όλα τα έσοδα από τα *fundi patrimoniales sive emphyteutici* έπρεπε να περιέρχονται στον *comes sacrarum largitionum* (*C.Th.* 5. 13. 19. 20. – *C.J.* 11. 62. 3).

140. Κατά τον 4ο αιώνα ο τρόπος απόκτησης εμφυτευτικού δικαιώματος είναι πλέον ο πλειστηριασμός και όχι η *occupatio*, όπως περιγράφεται στη *lex Hadriana* (*His. Domänen*, 103).

141. Kaser, *Privatrecht* I, 308. – Δεν είναι γνωστό το μοντέλο εκμετάλλευσης, που εύρισκε εφαρμογή στα αφρικανικά *saltus*, που είναι γνωστά από τις αφρικανικές επι-

τον 4ο αιώνα ο θεσμός της εμφύτευσης, ο οποίος αρχικά εφαρμόζετο επί χέρσων εκτάσεων που ανήκαν στον αυτοκράτορα βρίσκει ευρύτερη εφαρμογή¹⁴². Κατά την περίοδο αυτή το εμφυτευτικό δίκαιο τείνει να συγχωνευθεί με το *jus perpetuum*¹⁴³. Όπως φαίνεται κατά την ύστερη αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν οι γνωστοί αποδοτικοί καλλιεργητικοί τρόποι εκμεταλλεύσεως των αγροτικών εκτάσεων δια της παροχής εμφυτευτικών δικαιωμάτων ή του δικαιώματος της επιφανείας.

III. (4): *Occupatores, possessores, transeuntes, hospites, conductores και satellitae Gildonis*

Οι διατάξεις, που μας αφορούν αναφέρονται σε *occupatores* (C.Th. 9. 42. 19), *hospites* (C.Th. 7. 8. 9), *transeuntes* (C.Th. 7. 8. 7), *possessores* (C.Th. 7. 8. 7)¹⁴⁴, *conductores* (C.Th. 7. 8. 9). Ως *conductor* χαρακτηρίζεται ο εμφυτευτής¹⁴⁵. Σε αντίθεση με τον *perpetuarius* που διαθέτει την απόλυ-

γραφές. Ο Schulten (His. Domänen, 90 σημ. 5) συνάγει από την επιγραφή της Ain Wassel για τον *saltus Thusdritanus* ότι εκμίσθωντο τουλάχιστον για μιά πενταετία.

142. "Ο θεσμός της εμφυτεύσεως έφθ' της συγχωνεύσεως υπό του Ιουστινιανού απαντά υπό την μορφήν της μισθώσεως αγρών ανηκόντων εις μεγάλας ιδιοκτησίας (*salinis*) ομοιάζων κατὰ τούτο προς την μετεπειτα υπό του Μ. Κωνσταντίνου δια διατάξεως του έτους 315 (C.J. 11. 62. 1) καθιερωθείσαν εμφυτευτικήν σχέσην εις τρείς επιγραφάς προερχομένας εκ της βορείου Αφρικής: εις την εκ Χενχείρ Μετίχ της εποχής του Τραιανού (116-117) εις την εξ Αιν Ιλ Τεμάλα της εποχής του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και της εξ Αιν Ουάσσελ της εποχής του Σεπτίμιου Σεβήρου Καρακάλλα και Γέτα" (βλ. Πετρόπουλος, Εισηγήσεις, 66).

143. Στην δύση δεν μαρτυρείται πλέον τον 5ο αιώνα ο όρος "εμφύτευση". Στον βαθμό που ο καλλιεργητής είναι σε θέση να πληρώνει τον κανόνα και να ανταποκρίνεται και στις άλλες υποχρεώσεις του μπορεί όχι μόνον επ' αόριστον χρόνο να κρατήσει το κτήμα, που καλλιεργεί αλλά και ελευθέρως να το διαθέσει (Kaser, *Privatrecht* II, 310).

144. Βλ. Kornemann, "Domänen", 237: Οι *possessores* = νομείς έρχονται σε αντιδιαστολή προς τους *domini* = κύριοι σύμφωνα με την ελληνιστική ορολογία. Αυτό που επετεύχθη στην Αφρική ήταν μία ιδιότυπη σύζευξη των *coloni* της Ιταλίας και των γεωργών της ελληνιστικής περιόδου. Μάλιστα η έννοια του *possessor* στην *Lex Hadriana* αφορά στον *occupator* (Πρβλ. Kornemann, "Domänen", 254).

145. Το 380 οι εμφυτευτές ονομάζονται ακόμα *conductores* [Mitteis, *Erbpacht*, 56 (= L. Mitteis, *Zur Geschichte der Erbpacht im Altertum*, Leipzig 1901, 56)]. – Πρβλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44: Αυτό προκύπτει από την διάταξη του C.Th. 10. 3. 3 (380) όπου αναφέρονται οι *conductae possessiones*. Οι ίδιες κτήσεις αναφέρονται στην διάταξη του C.Th. 5. 15. 15 (364) *emphyteutica praedia*. – Πρβλ. επίσης την διάταξη του C.Th. 13. 11. 6 (396) όπου η εμφύτευσις έχει απωλέσει τον παλαιό της χαρακτήρα και έχει διαμορφωθεί σε διηνεκή κληρονομική μίσθωση (*Erbpacht*). Αλλού πάλι διαχωρίζεται ο *emphyteuticarius possessor* από τον *conductor* (C.Th. 16. 5. 54 (414) *emphyteusis vel conductio* C.Th. 10. 3. 7 (417)). – Για το θέμα των *conductores* βλ. επίσης A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, N

τη κυριότητα (*dominus fundi*)¹⁴⁶ ο εμφυτευτής δεν έχει δικαίωμα πλήρους κυριότητος¹⁴⁷. Κατά τον Mitteis¹⁴⁸ η ισχύς του εμφυτευτικού δικαίου επί του *patrimonium* αποδίδεται στο γεγονός ότι ο αυτοκράτωρ επωφελείτο κατ' αυτόν τον τρόπο των πιθανών αυξήσεων της αξίας της αγροτικής γης. Είναι προφανές ότι όπως ο ιδιώτης δεν θα ήθελε επί της ιδιοκτησίας του να εγκαταστήσει κάποιον ως διηνεκή νομέα *perpetuarius* (*ewige Pächter*) έτσι και ο αυτοκράτορας δεν θα ήθελε να δει την γαιοκτησία του να περιορίζεται σε απλό δικαίωμα ψιλής κυριότητας (*Obereigentum*)¹⁴⁹. Και ναι μεν το δικαίωμα του εμφυτευτού ήταν εμπράγματο προστατευόμενο δια εμπραγμάτου αγωγής (*actio vectigalis*) ήταν όμως υποχρεωμένος να διατηρεί το κτήμα σε καλή κατάσταση και να φέρει όχι μόνον τα δημόσια βάρη αυτού (*canon*) αλλά και να μην αμελεί να καταβάλλει τους προς το δημόσιο φόρους. Αν καθυστερούσε την καταβολήν του "κανόνος" επί τριετίαν, μπορούσε να κηρυχθεί έκπτωτος από τον κύριο¹⁵⁰. Ο όρος *canon* όπως και οι "*canonici tituli*"¹⁵¹ δεν σήμαιναν πάντα την φορολογική επιβάρυνση των κτημάτων αλλά μπορούσαν να σημαίνουν ακόμα και τα μισθώματα, που λαμβάνονταν, από τις εκμισθώσεις των αυτοκρατορικών κτημάτων¹⁵². Ειδικότερα δε με τη διάταξη του C.Th. 9. 42. 19, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιβάλλεται η ποινή της διπλής επανόρθωσης και της διπλής απόδοσης καρπών σε περίπτωση μη καταβολής του κανόνα (υποχρεωτικής συνεισφοράς) την 1η του Οκτωβρίου μηνός (*intra kalendas Octobres*). Άλλωστε και η διάταξη 9. 42. 16 (399) επιβάλλει στους νομείς την εξόφληση του κανόνα *omnium titularum ex integro* επί αποδείξει (*cautione*)¹⁵³.

Η εξέγερση του Γίλδωνα εξακολουθούσε, για πολλά χρόνια μετά την προγραφή και την δήμευση των κτήσεών του, να έχει αντίκτυπο στην εγκαθίδρυση της ειρήνης στην Αφρική. Το 408 με την διάταξη του C.Th.

791, όπου ειδικά στην Αφρική το συμβούλιο στο Hippo απαγόρευσε σε επισκόπους, ιερείς και διακόνους να γίνονται *conductores*.

146. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44. – C.Th. 5. 14. 1 = C.J. 11. 66. 1· C.Th. 5. 14. 4 = C.J. 11. 66. 2.

147. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44. – C.J. 11. 63. 2 (367): *emptyteutici, qui fundorum non sunt domini*.

148. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44 και 57.

149. Βλ. Mitteis, *Erbpacht*, 44 και 57.

150. Πετρόπουλος, *Εισηγήσεις*, 666.

151. Βλ. His, *Domänen*, 108.

152. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 87.

153. C.Th. 9. 42. 16 (399) (*inputata cautione*). – Επί τη καταβολή του κανόνος στο *officium rationalis* οι καλλιεργητές των *fundi patrimoniales* και *emptyteutici* ελάμβαναν απόδειξη (*securitas*) C.Th. 5. 13. 20 (366) = C.J. 11. 65. 4· C.Th. 5. 14. 5 (399) (Βλ. His, *Domänen*, 58 σημ. 1).

9. 40. 19 ο αυτοκράτωρ διέταξε την φυλάκιση των δορυφόρων του Γίλδωνα και εν συνεχεία την προγραφή και δήμευση των περιουσιακών τους στοιχείων. Μέχρι ακόμα και το 412 εδίδετο εντολή στους *conductores* και *procuratores* [C.Th. 16. 5. 52 (412)] (τους μισθωτές και διαχειριστές ιδιωτικών κτημάτων), όπως επίσης στους *homines domus nostrae* να παραδίδουν τους Δονατιστές, που είχαν καταφύγει στα αυτοκρατορικά κτήματα. Γεγονός παραμένει ότι αμέσως μετά την εξέγερση του Γίλδωνα το κράτος επεχείρησε να καταστείλει με τη χρήση βίας τις εξεγέρσεις ομάδων, οι οποίες στο έδικο της 20ης Ιουλίου 399 (C.Th. 7. 19. 1) αναφέρονται ως *Saturiani* και *Subafrenses*¹⁵⁴. Το έδικο αυτό που απευθύνεται στον Μεσσάλα (*Praefectus Praetorio*), στην δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν οι ποινικής φύσεως υποθέσεις της διοικήσεως *Italiae et Africae*, αναφέρεται στην λήψη ιδιαίτερα σκληρών μέτρων κατά των *Occultatores*, των γαιοκτημόνων, που υπέθαλπαν στα κτήματά τους τους *Saturiani* και τους *Subafrenses*. Ειδικότερα δε στη διάταξη αυτή οι *Saturiani* και οι *Subafrenses* χαρακτηρίζονταν ως κακούργοι και λησταί (*scelerum machinatores* και *latrones*).

Ο Gothofredus ταυτίζει τους *Saturiani* με τους *Austurianos*, πολεμικό φύλο το οποίο επί της βασιλείας του Βαλεντινιανού Ι επέδραμε στα νότια της *Tripolitania* και στα τέλη του 4ου και αρχές του 5ου στην Κυρηναϊκή¹⁵⁵. Θεωρεί δε ότι ο όρος *Austurianos* προήλθε προφανώς από λάθος του γραφέα από αναγραμματισμό της λέξεως *Saturiani*. Οι *Subafrenses* ήσαν γειτονικά φύλα των *Saturiani* – *Austurianos*. Επρόκειτο για πολεμικά φύλα, *gentes*, που ζούσαν κοντά στη Λιβυκή έρημο. Οι νεώτεροι ερευνητές δέχθηκαν αβίαστα την άποψη Gothofredus ότι επρόκειτο για αφρικανικά φύλα που ζούσαν στο νότιο τμήμα της επαρχίας *Tripolitania*. Ο J. Burian¹⁵⁶ όμως απέδειξε, ότι τόσο οι *Saturiani* όσο και οι *Subafrenses*, αποτελούσαν ένα ανθρώπινο δυναμικό που είχε γνώσεις σχετικά με τις γεωργικές καλλιέργειες και απασχολούνταν στα *latifundia*. Κατά τον Kotula ο όρος *sub-Afrenses* δεν απετέλεσε ποτέ εθνολογικό αλλά γεωγραφικό όρο. Στον Θεοδοσιανό κώδικα χαρακτηρίζονται κατά την γνώμη του ως *sub afris*, όπως ήδη αναφέρθηκε, όχι τόσο οι ιθαγενείς, οι οποίοι ήσαν εγκαταστημένοι ανάμεσα στην Τριπολιτάνα και την Κυρηναϊκή, όσο τα φύλα που ζούσαν νοτίως των συνόρων της *Africa Proconsularis*. Τα δε εδάφη των *sub-Afrenses* πρέπει να αντιστοιχούσαν στις περιοχές εκείνες, που συγκέντρωσε τα στρατεύματά του ο Γίλδωνας.

154. Kotula, "Aufstand", 172. Αναφορές των ονομάτων αυτών υπάρχουν μόνο στον Θεοδοσιανό Κώδικα. Η ονομασία *Subafrenses* ήταν αυτή που έκανε τους ερευνητές να συσχετίζουν τον συγκεκριμένο νόμο με την βόρειο Αφρική.

155. Τις επιδρομές στην *Tripolitania* μαρτυρεί μία επιγραφή από την *Lepcis magna* γύρω στα 408-423 (Kotula, "Aufstand", 172).

156. Burian, "Gildo und sein Aufstand", 280.

Όπως καταδιώχτηκαν οι *sub-Afrenses* έτσι καταδιώχτηκαν και οι *Saturiani* λόγω της συμμετοχής τους στην εξέγερση του Γίλδωνα. Στον τίτλο της διάταξης προηγείται το όνομα των *Saturiani* εκείνο των *sub-Afrenses*. Η διάταξη λέει: *si qui e subafrensibus qui in Saturianorum se coniurationem miscuentur*. Από την σειρά των λέξεων προκύπτει ότι τον βασικό ρόλο στην εξέγερση του Γίλδωνα έπαιξαν οι *Saturiani*. Πρέπει να ήσαν άτομα που προέρχονταν από τα χαμηλότερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού, από καταστραμμένους αγρότες, κολόνοι, σκλάβοι που είχαν δραπετεύσει, ημερομίσθιοι εργάτες ίσως και *circumcelliones*¹⁵⁷, που ο Γίλδωνας προσπάθησε να εγκαταστήσει στις νεοαποκτηθείσες από τις δημεύσεις κτήσεις του.

Γεγονός είναι ότι ο αυτοκράτορας με το έδικτο της 20ης Ιουλίου 399 (*C.Th.* 7. 19. 1) απειλούσε με δήμευση τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι υπέθαλπαν τους *Saturiani* ή τους *Subafrenses* στα κτήματά τους και δεν τους παρέδιδαν αμέσως στις αρχές¹⁵⁸. Μάλιστα, ενώ κατά την περίοδο την δημοκρατίας και της ηγεμονίας η δήμευση των επιμέρους περιουσιακών στοιχείων αποτελούσε διοικητική πράξη, η οποία απέβλεπε στην καταστροφή λατρευτικών τόπων και γραπτών μνημείων απαγορευμένων θρησκειών¹⁵⁹ κατά την ύστερη περίοδο απέκτησε ποινικό χαρακτήρα¹⁶⁰. Όποιοι υπέθαλπαν εφτίες αναταραχής, προστάτευαν εν ολίγαις παραγοποιά στοιχεία, προσφέροντας τους καταφύγιο, είχαν να αντιμετωπίσουν την ποινή της δήμευσης. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη διάταξη όριζε ότι ένας επιθεωρητής όφειλε να περιδιαβαίνει στις περιοχές που είχαν καταληφθεί από καταπατητές και να απαιτεί την επιστροφή των κτημάτων στους αρχικούς ιδιοκτήτες. Σε περίπτωση άρνησης των παλαιών ιδιοκτητών να αναλάβουν εκ νέου την διαχείριση των κτημάτων αυτών έπρεπε οι κτήσεις να παραχωρούνται σε *idonei possessores* ώστε καλλιεργηθούν για να μην επέλθει μείωση των κρατικών εσόδων από την ελλιπή είσπραξη των φόρων¹⁶¹.

157. Αίρεση στην Αφρική *C.Th.* 16. 5. 52 (412) (Πρβλ. Heumann, *Quellen : circumcelliones*). – Βλ. Kotula, "Aufstand", 175. – Πρβλ. Ch. Courtois, *Les Vandales et l' Afrique*, Paris 1955, 147, όπου οι *circumcelliones* ταυτίζονται με τους *transeuntes*.

158. ...*ut hae possessiones, in quibus latebram conclaverint, fisci nostri corporibus adgregentur, nisi protinus postdicti huius auctoritatem poenae ac legibus fuerint restituti*.

159. Liv. XXV 1, 12; XXXVIII 18, 7 (= T. A. Dorey *Titus Livius ab Urbe Condita*, Libri XXIII-XXV, Leipzig 1976· P. G. Walsh, *Libri XXXVI-XL*, Oxford 1999). – Suet. Aug. 31, 1· Tib. 36. – Tac. Ann. IV, 35, 4 [= E. Koestermann, *Cornelius Tacitus Annalen*, Bd. II, (Buch 4-6), Heidelberg 1965]. – Βλ. M. Fuhrmann, "Publicatio" *RE* XXIII (2), 2502.

160 *C.J.* 8.10. 6 *pr.*: Δήμευση αγροτικών κατοικιών, οι οποίες φέρουν διακοσμήσεις κατοικιών της πόλης· 12. 45.1 δήμευση αγροτεμαχίου στο οποίο είχε καταφύγει αυτόμολος· 10. 71. 3: Κατάσχεση σκλάβων τους οποίους ο ιδιοκτήτης τους παρανόμως απασχολούσε στην αυτοδιοίκηση στη θέση ελευθέρων.

161. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 249: *ut ad ea loca, quae amemoratis latronibus tene-*

Οι διατάξεις που εξήγγειλαν οι αυτοκράτορες, όσον αφορούσαν στις νεοδημευθείσες κτήσεις του Γίλδωνα είχαν ως σκοπό την απαλλαγή του αυτοκρατορικών πλέον κτημάτων από *occupatores* και *transeuntes* ώστε απρόσκοπτα να εισρέουν τα έσοδα από τις κτήσεις αυτές στο αυτοκρατορικό ταμείο. Οι διατάξεις αυτές απαγόρευαν σε οποιονδήποτε την αυθαίρετη κτήση νομής πιθανόν ως *hospes* μισθωτής¹⁶² των εδαφών του αυτοκρατορικού ταμείου επικαλούμενος το δίκαιο φιλοξενίας. Σε περίπτωση δε που κάποιος δεν συμμορφωνόταν και παρόλα αυτά ήθελε να εγκατασταθεί στα αυτοκρατορικά κτήματα ετιμωρείτο με ποινή 5 λιβρών χρυσού¹⁶³. Βάσει της διατάξεως του *C.Th.* 7. 8. 10 (413) το *hospitium*¹⁶⁴ αποτελούσε την περίοδο αυτή άνομο έθος (*mos sceleratus*). Ο νομοθέτης βασικά ενδιαφέρεται αφενός για την καλή διαχείριση και εκμετάλλευση των αυτοκρατορικών κτημάτων αφετέρου να απαλλάξει τα κτήματα από καλλιεργητές προερχόμενους από τα αφρικανικά φύλα, που είχαν συμμαχήσει με το Γίλδωνα. Ενδεχομένως τα άτομα αυτά επικαλούμενα το *jus hospitium* να συνέχιζαν να συντηρούν εστίες αναταραχών. Το ενδιαφέρον του νομοθέτη εστιάζεται επομένως α) στην απρόσκοπτη πληρωμή των φόρων και των δημοσίων βαρύν από τους μισθωτές β) στην απαλλαγή των κτημάτων από την παρουσία ανεπιθύμητων και ταραχοποιών στοιχείων και γ) στην απώρευση εγκατάστασης καλλιεργητών προερχόμενων πιθανόν από σύμμαχα βαρβαρικά φύλα (φίλικα προσκείμενα στον Γίλδωνα) με την θέσπιση οικονομικών ποινών.

III. (5) Η κυριαρχία των Βανδάλων

Από τις συγκεκριμένες διατάξεις αλλά και τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε μπορούμε να συνάγουμε ότι η ανταρσία του Γίλδωνα δεν ήταν ένα φαινόμενο περιορισμένων διαστάσεων αλλά ούτε και μεμονωμένο περιστατικό. Η διοίκηση της Αφρικής με τις επτά επαρχίες της, υπό τη διοίκηση ικανών και φιλοδόξων αξιωματούχων, όπως ο Γίλδων και εν συνεχεία ο Ηρακλειανός¹⁶⁵ και ο Βονιφάτιος¹⁶⁶, ήταν απαραίτητη για την ασφάλεια του δυτικού κράτους. Καθώς όμως η γεωγραφική της θέση την κρατούσε μακριά από την αναστάτωση των βαρβαρικών εισβολών επέ-

bantur, diligens dirigatur inspector, oblaturus primitis veteribus dominis, ut, si haec possidere desiderant, ne abductis maereant cultoribus, perditorum temeritas fecisse videbatur, exerceant, vel certe, si inconvenientia existimaverint, salva tributorum praestatione ad idoneos possessores transferant.

162. R. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1907, § 42, 79.

163. *C.Th.* 7. 8. 7 (400)· 7. 8. 9 (409).

164. *C.Th.* 7. 8. 5 (398)· 7. 8. 7 (400)· 7. 8. 9 (409).

165. *Comes Africae* 408-413 (PLRE II).

166. *Comes Africae* 423/424-425 (PLRE II).

τρεψε και στον μετέπειτα διοικητή της Βονιφάτιο κατά το πρότυπο του Γίλδωνα να έλθει και αυτός με τη σειρά του σε σύγκρουση με την αυλή της Ραβέννας. Το 428/ 429 όμως οι Βανδήλοι με τον βασιλιά τους Γιζέριχο (429-477), πέρασαν από την Ισπανία στην επαναστατημένη από τον Βονιφάτιο Αφρική. Παρ' όλο που οι Βανδήλοι ήσαν ολιγάριθμοι, οι πόλεις έπεσαν στα χέρια τους η μία μετά την άλλη¹⁶⁷. Κατά την κατάληψη κάθε πόλης οι κάτοικοι υποχρεώνοντο να παραδίδουν στους κατακτητές τα κινητά αγαθά που διέθεταν¹⁶⁸. Σε περίπτωση που διαπιστωνόταν ότι οι κάτοικοι απέκρυβαν κινητά περιουσιακά στοιχεία θανατώνονταν. Και τούτο διότι ενώ οι Βανδήλοι αντιμετώπισαν τους Μαυρουσίους ως συμμάχους, ο ρωμαϊκός πληθυσμός χαρακτηρίστηκε ως πολεμική λεία. Χωρίς ο Γιζέριχος να υπολογίσει κοινωνική τάξη και αξιώματα άσκησε στις νεοκατακτηθείσες περιοχές σκληρή πολιτική και διαχείριση. Οι κάτοικοι περιήλθαν σε κατάσταση δουλείας ή υποβιβάστηκαν στο *status* των *coloni*¹⁶⁹. Από ολόκληρο τον κατακτημένο πληθυσμό οι επιφανείς έτυχαν της πιο άγριας μεταχείρισης¹⁷⁰. Πάρα πολλοί εξορίστηκαν¹⁷¹ αλλά και σε πολλούς επετράπη η μετοικεσία¹⁷². Με την ειρήνη του 442¹⁷³ ο Γιζέριχος νομιμοποίησε την θέ-

167. Το 435 η δυτική αυτοκρατορία τους παραχώρησε την Μαυριτανία Σιτιφησία, το βόρειο μέρος της Νουμιδίας και το δυτικό μέρος της Αφρικανικής Αφρικής (Νουγγής, "Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος", JEE Z', 114).

168. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Vict. Vit. I IV 186: *Et inde proposuit decretum, ut unusquisque auri, argenti, gemmarum, vestimentorumque pretiosorum quodcunque haberet afferret* [= Victor Vitensis, *Historia persecutionis Africae protomartyr*, PL 58, 186. – Aug. Epist. 228, 5 PL 33, 1015. – Prokop. De bell. Vand. I 5, 17 [= G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, Vol. I (De Bellis I-IV), Leipzig 1962]. – Nov. Valent. 2, 3. (= P. Meyer, *Leges Novellae ad Theodosianum*, Berlin 1905, 12). – Vita S. Fulgentii Episcopi Ruspensis, PL 65, 118].

169. Victor. Vit. I IV 187: *Quod si optione proposita exire tardarent, servi perpetuo remanerent*.

170. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Vict. Vit. I IV 187: *Quod etiam in plurimis factum est, multos enim episcopos, et laicos, claros atque honoratos viros, servos esse novimus Vandalorum*. – Prokop. De bell. Vand. I, 5, 11. – Apoll. Sid. carm. V 59. [= A. Loyer, *Sidoine Apollinaire I poemes*, Paris 1960]. – Theodor. Ep. 70, P.G. 83, 1240. [= Theodoretos v. Kyros, Ep. PG 83, 1171-1494]. – Malch. frg. 3, FHG IV, 111-132.

171. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Vict. Vit. I V 87: *... et maximam turbam clericorum navibus fractis impositos, nudos atque exspoliatos expelli praecepit ... senatorum atque honoratorum multitudinem, primo exsilio crudeli contrivit, postea transmarinas in partes projecit*.

172. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Prokop. De bell. Vand. (I), 5, 13: *τοῖς δὲ πάλαι κεκτημένοις τα χωρία .... ἦν δὲ αὐτοῖς ἐν ἐξουσίᾳ καὶ ὅποι βούλοιντο ἀπαλλάσσεσθαι*. – Apoll. Sid. Carm. V 59. – Nov. Val. 2, 3, 6, 3, 34. – Theodor. Ep. 29-36, 52, 53.

173. Ενώ στη συνθήκη του 435 οι Βανδήλοι εμφανίζονται ως φοιδεράτοι, με την κατοχή της Καρχηδόνας αποκτούν μεγαλύτερη διαπραγματευτική ικανότητα και στη συνθήκη του 444 εμφανίζονται ως ανεξάρτητοι. F. Miltner, "Vandalen", RE VIII (A, 1), 320: Prosp. chron. 1347: *Geisericus autem cum Valentiniano Augusto pax confirmata et certis spatiis Africa inter utrumque divisa est* S. Prosperii, *Chronicum integrum*, PL 51.

ση του στην Αφρική, ούτως ώστε μόνον οι *Mauretania Caesariensis* και *Sitifensis*, *Numidia Cirtensis*¹⁷⁴ και *Tripolitana* να μείνουν υπό την εξουσία του ρωμαϊκού κράτους¹⁷⁵. Ο ίδιος κράτησε υπό την κυριαρχία του ολόκληρη την Ανθυπατική, ολόκληρη την Βυζακηνή, το δυτικό μέρος της Τριπόλεως και το ανατολικό μέρος της Νουμιδίας¹⁷⁶. Εάν η παρατήρησις του Προκοπίου στον πόλεμο κατά των Βανδήλων "Ὁνῶριχον τὸν παῖδα τῆς φιλίας αὐτοῖς ἐπὶ μέγα χωρούσης ἀπέλαβεν"¹⁷⁷, ισχύει για την περίοδο 442-445 και αναφέρεται στην ειρήνη αυτή τότε ο Γιζέριχος υποχρεώοντο επιπλέον να συνεχίζει τις ετήσιες αποστολές σιτηρῶν στη Ρώμη. Αυτό καθεαυτό το γεγονός ήταν μεγάλης σπουδαιότητας για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία καθώς οι πλέον εύφορες περιοχές είχαν περάσει στην κατοχή των Βανδήλων και οι επαρχίες που τις απέμεναν δεν επαρκούσαν για τον επισιτισμό της υπαρχίας της Ιταλίας¹⁷⁸. Ως το 462 όμως οι Βανδήλοι κατέλαβαν τις Βαλεαρίδες, την Σαρδηνία και την Κορσική και απέτελεσαν τη νέα μεσογειακή δύναμη¹⁷⁹. Η Μεσόγειος είχε οριστικά περάσει στην εξουσία των Βανδήλων.

Κατά την κατάληψη της Καρχηδόνας το 434 ο Γιζέριχος¹⁸⁰ προέβη στην καταστροφή των φορολογικών καταλόγων¹⁸¹. Οι φορολογικοί κατάλογοι υπεδείκνυαν τον ιδιοκτήτη κάθε εδαφικού τμήματος, τα φορολογικά βάρη και τις υποθήκες που βαρύνουν το ακίνητο¹⁸². Με την ανακατανομή των ε-

174. *Bull. de la soc. nat. des antiqu. de France* [1923] 105.

175. *Nov. Valent.* 13 και 24. – *Vict. Vit.* I 13. – *Nov. Valent.* 12, 2: *usque ad illud tempus, quo qualibet ratione atque eventu potius vel propriorum recuperatio optata contigerit*. 24, 4: *donec auspicio deo eos in Africam redire contingat*. – Γεγονός είναι ότι το ρωμαϊκό κράτος δεν εγκατέλειψε ποτέ την ελπίδα να επανακτήσει τις περιοχές αυτές.

176. Courtois, *Les Vandales et l'Africa*, 170, 174-5.

177. Prokop. *De bell. Vand.* I, 4, 13.

178. E. Barker, *Cambr. med. hist.* I, 413.

179. Seeck, "Geisericus", *RE* VII (I), 944. – *Vict. Vit.* I 4, 13, 14. II 7, 23. III 5, 20. – *CILX* 7232. – Prokop. *De bell. Vand.* I, 10, 22, 26. – *Vita S. Vulgentii* 3, 40, 49 *PL* 65, 118, 137, 142.

180. "Όπως όλοι οι βάρβαροι, έτσι και οι Βανδήλοι στην αρχή είχαν κοινωνική οργάνωση που θα μπορούσε να ονομασθεί χερσαία, για λόγους που ανάγονται περισσότερο στις συνθήκες το κλίματος και του περιβάλλοντος. Το πέραςμά τους όμως από την Ισπανία τους έφερε σε επαφή με τα ρωμαϊκά λιμάνια της Μεσογείου και τα ρωμαϊκά πληρώματα τους οδήγησαν στις πρώτες υπερπόντιες περιπέτειες. Από τα μέσα του 5ου αιώνα περίπου μπόρεσαν να επιδοθούν και στην ναυπηγική. Στο τέλος το κράτος τους μεταμορφώθηκε σε μεγάλη ναυτική βάση" (Βλ. Λουγγής, *Ανατολικό Χριστιανικό Κράτος*, *IEE Z'*, 116-117).

181. Prokop. *De bell. Vand.* II, 8, 25: *τῶν ἐπὶ Λιβύης χωρίων τοὺς φόρους οὐκέτι ἦν ἐν γραμματείοις τεταγμένους εὐρεῖν, ἥπερ αὐτοὺς ἀπεγράψαντο ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις Ῥωμαῖοι, ἅτε Γιζερίχου ἀναχαιτίσαντός τε καὶ διαφθείραντος κατ' ἀρχὰς πάντα*.

182. Déléages, *Cadastrs*, 74 (= A. Déléage, *Les cadastrs antiques jusqu' à Dioclétian*, *Etudes de Papyrologie* 2 (1932)). – Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 144.

δαφών, την εκδίωξη των ρωμαίων ιδιοκτητών και την παραχώρηση γης σε νέους ιδιοκτήτες, φίλους του καθεστώτος, που εγκαθίδρυσε, είχε ως σκοπό την λύση της φοιδεραιτικής σχέσης με την ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Από τις κατακτημένες περιοχές παραχωρήθηκαν στους Βανδήλους και Αλανούς, εν ολίγοις στους στρατιωτικούς αρχηγούς του Γιζερίχου¹⁸³ κληρονομιαίοι και ελεύθεροι κλήροι, απαλλαγμένοι από δημόσια φορολογικά χρέη κυρίως στην επαρχία *Africa Proconsularis*¹⁸⁴. Οι κλήροι αυτοί ονομάσθηκαν *sortes Vandalarum* (κλήροι Βανδήλων)¹⁸⁵. Εδάφη προσοδοφόρα παραχωρήθηκαν και στους γιούς του¹⁸⁶. Στα πλαίσια δε της μεγάλης εξουσίας του ο Γιζέριχος δήλωσε ως βασιλική γη τις επαρχίες Βυζακηνή, Αμπαριτάνα, Γετουλία και ένα τμήμα της Νουμιδίας, εν ολίγοις τα εδάφη στρατιωτικής σημασίας¹⁸⁷.

Η γη μπόρεσε να μείνει εκμεταλλεύσιμη στο βαθμό που οι προηγούμενοι ιδιοκτήτες και καλλιεργητές δεν μετοίκισαν και συνέχισαν ως ελεύθεροι καλλιεργητές να καλλιεργούν τα κτήματα και να πληρώνουν ένα σταθερό μίσθωμα στους καινούργιους μεγαλοϊδιοκτήτες. Το μίσθωμα επί των βασιλικών κτημάτων πήρε σταδιακά τον χαρακτήρα ενός πολύ υψηλού εγγείου φόρου με αποτέλεσμα οι καλλιεργητές εν καιρώ να αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την γη¹⁸⁸. Παρ' όλα αυτά ο ρωμαϊκός πληθυσμός μπόρεσε κατ' αυτόν τον τρόπο να αποκτήσει σχετικά δικαιώματα επί της γης, εν ολίγοις να διαφυλάξει ως ένα βαθμό τα περιουσιακά του στοιχεία έχοντας και κάποια ελευθερία διάθεσης αυτών. Τα μισθώματα όχι μόνον των βασιλικών κτημάτων αλλά και των κτημάτων που είχαν διανεμηθεί στους γιούς του Γιζερίχου εισέπρατταν οι *procuratores* οι οποίοι προέρχονταν από την τάξη των σκλάβων¹⁸⁹.

183. F. Miltner, "Vandalen", RE VIII (A, 1), 318. – Vict. Vit. I IV 186: .... exercitui vero Zeugitanam vel proconsularem funiculo haereditatis divisit.

184. Vict. Vit. I 4, 13. – Prokop. De bell. Vand. I, 5, 12-14: καὶ τὰ μὲν χωρία ξύμπαντα, ὅσα τοῖς τε παισὶ καὶ τοῖς ἄλλοις Βανδύλοις Γιζέριχος παραδεδώκει, οὐδεμιᾶς φόρου ἀπαγωγῆς ὑποτελῆ ἐκέλευσεν εἶναι.

185. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Prokop. De bell. Vand. I, 5, 12.

186. Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Prokop. De bell. Vand. I, 5, 1: ... τῶν δὲ Λιβύων εἴ τι μὲν δόκιμον ἐτύγχανεν ὃν καὶ πλούτῳ ἀκμάζον, αὐτοῖς ἀγροῖς τε καὶ πᾶσιν χρήμασιν ἐν ἀνδραπόδων μοίρᾳ παρέδωκεν τοῖς παισὶν Ὀνωρίῳ καὶ Γένζωνι.

187. F. Miltner, "Vandalen", RE VIII (A, 1), 318. – Seeck, "Geisericus", RE VII (1), 944. – Vict. Vit. I IV 186: Disponens quoque singulas quasque provincias, sibi Byzacenam Abaritanam, atque Getuliam, et partem Numidiae reservavit.

188. Seeck, "Geisericus", RE VII, 1, 945. – Prokop. De bell. Vand. I, 5, 15: τῆς δὲ γῆς ὅση οἱ οὐκ ἀγαθὴ ἔδοξεν εἶναι, ἀφῆκε τοῖς πρότερον ἔχουσι, τοσαῦτα ἐνθένδε τῷ δημοσίῳ φέρεσθαι τάξας ὥστε οὐδ' ὅτι οὖν τοῖς τὰ χωρία τὰ σφέτερα αὐτῶν ἔχουσιν ἔφευγον δὲ πολλοὶ καὶ ἐκτείνεντο.

189. Seeck, "Geisericus", RE VI (1), 945. – Prokop. De bell. Vand. I, 10, 25, 26: Γῶδας τις ἦν ἐν τοῖς Γελίμερος δούλοις Γότθος τῷ γένος ... τούτῳ τῷ Γῶδα ὁ Γελίμερ Σαρδῶ τὴν νῆσον ἐπέτρεψε, φυλακῆς τε ἔνεκα καὶ φόρον τὸν ἐπέτειον ἀποφέρειν.

Σταδιακά οι Βανδήλοι εξελίχθηκαν σε ναυτική δύναμη, η οποία ήταν επιφορτισμένη βάσει των συνθηκών ειρήνης με την αποστολή σιτηρών για τον επισιτισμό της Ρώμης. Από το γεγονός αυτό συνάγεται ότι οι γαιοκτητικές σχέσεις στην Αφρική, μετά την κατάληψή τους από τους Βανδήλους παρέμειναν οι ίδιες και το ιδιοκτησιακό καθεστώς υιοθετήθηκε, ως είχε, από τους κατακτητές. Μάλιστα στην ύπαιθρο, όπου οι Βανδήλοι γαιοκτήμονες, ήσαν λιγότερο πιεστικοί από τους Ρωμαίους, και όπου πολλοί από τους αγρότες ανήκαν στην εκκλησία των Δονατιστών, τα αντιβανδηλικά αισθήματα ήταν λιγότερο έντονα. Φαίνεται ότι οι Βανδήλοι αντελήφθησαν εγκαίρως ότι η μείωση των καλλιεργητών θα είχε σοβαρότατο αντίκτυπο στη στρατιωτική οργάνωση τους και ότι οι φόροι σε είδος, που προσέφεραν οι μικροκαλλιεργητές είχε μεγάλη σημασία για την συντήρηση και τροφοδοσία του στόλου και του στρατού (ιππικού) των Βανδήλων. Τα αυτοκρατορικά κτήματα μοιράστηκαν επομένως εν μέρει στους στρατιωτικούς αρχηγούς των Βανδήλων, η κατ' εξοχήν αυτοκρατορική γη έγινε βασιλική γη και οι μικροκαλλιεργητές συνέχισαν να καταβάλλουν τους φόρους στο βανδηλικό κράτος.

III. (6) Η επανάκτηση της Αφρικής

Επὶ Ιουστινιανού η Αφρική ανακαταλήφθηκε από τους Ρωμαίους και το κράτος των Βανδήλων καταστράφηκε. Τέλη Μαρτίου 534 ο βασιλεύς Γελίμερ συνθηκολόγησε με τον Βεζυσάριο και στο διάταγμα της δημοσιεύσεως των "Εισηγήσεων" που εκδόθηκε στις 21 Νοεμβρίου 533, ο Ιουστινιανός προσθέτει στα επίθετα του Αλαμανικού, Γοτθικού, Φραγκικού, Γερμανικού, Αντικού τους τίτλους του Βανδηλικού και Αφρικανού. Η Αφρική μπόρεσε να ανακτηθεί από τους Ρωμαίους καθώς η αντιρωμαϊκή και και αντικαθολική πολιτική του Γελίμερου είχε ενώσει τους αστικούς πληθυσμούς εναντίον της βανδηλικής διοικήσεως. Ολιγάριθμοι οι Βανδήλοι σε μία επαρχία πολυάνθρωπη είχαν εξημερωθεί από την πολυτέλεια και την τρυφή ζωή. Οι στρατιωτικές τους επιχειρήσεις περιοριζόταν πλέον στη διασφάλιση της γαλήνης και σε εξορμήσεις αντιποίνων εναντίον των Μαυρουσίων υπηκόων τους.

Ο πλήρης μηχανισμός της αυτοκρατορικής διοικήσεως μπόρεσε να επανεγκατασταθεί σύντομα στην βόρειο Αφρική, μολονότι δεν είχαν περιέλθει όλες οι παλαιές επαρχίες στον απόλυτο έλεγχο του Βυζαντίου. Η Υπαρχία της Δύσης περιορίστηκε στην Αφρική καθώς οι Γότθοι εξακολουθούσαν να είναι κυρίαρχοι στην Ιταλία. Η *constitutio de officio praefecti praetorio Africae et de omni eiusdem dioceseos statu* C.J. I. 27. 1 (534) καθόρισε λεπτομερειακά το προσωπικό και τους μισθούς της πολιτικής και της στρατιωτικής διοικήσεως σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις που είχε εισα-

γάγει ο Ιωάννης Καππαδόκης¹⁹⁰. Η Ζευγίτις, η Καρχηδών, η Βυζακίτις και η Τρίπολις διοικήθηκαν από διοικητές υπατικούς (*rectores consulares*) η Νουμιδία η Μαυριτανία και η Σαρδηνία από επάρχους (*praeses*), (1. 27. 12). Ο νομοθέτης στη διάταξη του C.J. 1. 27. 2. 12 τονίζει την ανάγκη να επανέλθει η Αφρική στην προτέραν από των Βανδήλων κατάσταση¹⁹¹. Άλλωστε η Αφρική αποτελούσε προσοδοφόρα πηγή εσόδων¹⁹².

Υπό τον *comes rerum privatarum* είχε ευθύς εξ αρχής υπαχθεί ο *comes Gildoniaci patrimonii*. Όπως ήδη αναφέρθηκε¹⁹³ η *Notitia Dignitatum per Occidentem* κάνει μνεία του αξιώματος του *rationalis rei privatae fundorum domus divinae per Africam* (Occ. XII.16). Ο ίδιος αξιωματούχος αναφέρεται σε μία επιγραφή από την εποχή του Ιουστινιανού ως *comes rationarius domus divinae* (C. I. L VIII, 14399). Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι κατά την συγκεκριμένη περίοδο, τον 6ο δηλ. αιώνα τα *domus divina*¹⁹⁴, όσον αφορά στην διαχείρισή τους, χωρίστηκαν από την *res privata*, η οποία κατείχε εκτενέστατες κτήσεις στην *Africa proconsularis* και στην *Mauretania Sitifensis*¹⁹⁵. Στην διάρκεια του 6ου αιώνα ο *comes rerum privatarum* διορίζει τον υπεύθυνο επί του γραφείου του *comes domorum* και είχε επ' αυτού δικαστική αρμοδιότητα (C.J. 9. 27. 5)¹⁹⁶.

Επισημαίνουμε λοιπόν ότι το *patrimonium Gildonis* με την επανάκτηση της Αφρικής πέρασε στη διαχείριση του *comes rerum privatarum* και συνέχισε να αποτελεί μία πηγή εσόδων, από την οποία ο αυτοκράτορας δεν θα μπορούσε εύκολα να παραιτηθεί. Το κατά πόσον όμως οι κτήσεις της Αφρικής κατά την περίοδο αυτή υπήρξαν προσοδοφόρες για το αυτοκρατορικό ταμείο είναι αμφίβολο. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση που ο Ιουστινιανός επέβαλλε υποδηλώνει το πρόβλημα της εδραιώσεως της ρωμαϊκής δυνάμεως σε μεγάλες περιοχές με μαυριτανικό πληθυσμό. Ο Σολομών που είχε μείνει ως στρατηλάτης και έπαρχος πραιτωρίων της Αφρικής δεν κατόρθωσε να οργανώσει και να υπερασπίσει ένα ανοικτό μέτωπο 1000 μιλίων με τις περιορισμένες δυνάμεις που διέθετε¹⁹⁷. Όταν το 544 σκοτώθηκε σε συμπλοκή με τους Μαυρουσίους πολλοί από τους Ρωμαίους στρατιώτες, που δεν είχαν μισθοδοτηθεί από καιρό,

190. R. Browning, "Ο Αιώνας του Ιουστινιανού", *IEE Z'*, 172.

191. C.J. 1. 27 2. 12: *et limites in antiquum statum reducti et omnis Africa sic detenta fuerit, sicut erat*.

192. Lydos, *De mag.* III (1): οὐ μικρὸν κτῆμα.

193. Βλ. σημ. 103.

194. Στη δύση *domus divina* για την συγκεκριμένη περίοδο αναφέρονται αποκλειστικά και μόνον στην Αφρική (His, *Domänen*, 76).

195. C.J. 11. 66. 3 (376) (His, *Domänen*, 48).

196. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 70.

197. Browning, "Ο αιώνας του Ιουστινιανού", *IEE Z'*, 184.

συμμάχησαν με τους αντάρτες. Οι ανακτημένες επαρχίες της Αφρικής βρίσκονταν σε κίνδυνο καθώς η κεντρική εξουσία αδυνατούσε να προσφέρει στις δυτικές τις επαρχίες, λόγω κυρίως της αποστάσεως, την στρατιωτική κάλυψη που απαιτείτο. Το ενδιαφέρον της Κωνσταντινούπολεως είχε ουσιαστικά στραφεί στην Ανατολή. Παρατηρούμε επίσης ότι εν αντιθέσει προς τις αφρικανικές κτήσεις ο νομοθέτης με τη Νεαρά 30 περί του ανθυπάτου Καππαδοκίας (536)¹⁹⁸ δηλώνει το απερίφραστο ενδιαφέρον του για τη διαχείριση των αυτοκρατορικών κτήσεων, της "ταμειακής γης" στην Ανατολή. Όπως φαίνεται η οργάνωση των νεοαποκτηθέντων επαρχιών της Αφρικής είχαν πρόσκαιρο χαρακτήρα. Ο αυτοκράτωρ φάνηκε μεν ικανός να επανακτήσει βραχυπρόθεσμα τις αφρικανικές κτήσεις στη Δύση, απεδείχθη όμως αδύναμος να τις κρατήσει και να τις καταστήσει εκμεταλλεύσιμες και προσοδοφόρες. Πιθανολογούμε ότι αυτός είναι ένας βάσιμος λόγος, που δικαιολογεί την απουσία συγκεκριμένης νομοθετικής ρυθμίσεως κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού σχετικά με τη διαχείριση του *patrimonium Gildonis*, που απετέλεσε στη συνέχεια τμήμα του αυτοκρατορικού *patrimonium*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

198. Nov. Just. 30.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Σχέσεις γονέων και τέκνων στο μέσο Ιταλικό μεσαίωνα. Πληροφορίες από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης.*

Η ύπαρξη στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συγκεντρωτικής κεντρικής εξουσίας, και η παρουσία μεγάλων νομοθετικών έργων που εκπορευόταν από αυτή, δίνουν τη δυναμότητα στο σύγχρονο ιστορικό του δικαίου να παρακολουθήσει την εξέλιξη των θεσμών. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η απόπειρα απαρχαίωσης της πορείας της πατρικής εξουσίας στο βυζαντινό κόσμο έδωσε, εστώ και με κάποιες δυσκολίες, τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η απόλυτη εξουσία ζωής και θανάτου του ρωμαίου πατέρα, μετουσιώθηκε σταδιακά σε μια ήπια κηδεμονία, διατηρώντας, σε περιουσιακό κυρίως επίπεδο, αρκετές αναμνήσεις από τις ρωμαϊκές καταβολές της. Διαδοχικά διατάγματα προσπάθησαν να περιορίσουν την πώληση και την έκθεση των παιδιών, συνήθειες αρκετά βαθιά ριζωμένες στους λαούς της αυτοκρατορίας, ενώ άλλα δημιούργησαν ήδη από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια έναν πυρήνα περιουσιακής αυτοτέλειας των υπεξουσίων – το πεκούλιο – θέτωντας με αυτόν τον τρόπο τα θεμέλια για τη μελλοντική τους αυτονομία. Φυσικά σε ορισμένους τομείς η γνώμη του πατέρα εξακολουθεί να βαρραίνει αρκετά. Γάμος των υπεξουσίων χωρίς τη συναίνεση του είναι άκυρος και επιτιμάται ως πορνεία από την εκκλησία¹. Επίσης, παρά τις επιμέρους διαφορές, ο πατέρας θα κρατήσει, σ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, τον

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε στην Ε' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, που διοργανώθηκε στην Κομοτηνή στις 18-20 Οκτωβρίου του 2001, από τη Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. D.23.3.68 επανάληψη του χωρίου σε B.29.1.64. = Τιπουκ.29.1.64.· Μ. Βασιλείου καν.38, 41, 42. Βλ. αναλυτικότερα Γ. Χατζάκης, Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο, Αθήνα 2000 (διδασκαρική διατριβή), σ. 113επ.

τελευταίο λόγο για την ανεξαρτητοποίηση των υπεξουσίων του. Εκτός από τις μάλλον σπάνιες περιπτώσεις της καταδίκης του σε θάνατο, της αιχμαλωσίας του, της ανάληψης από μέρους των υπεξουσίων του συγκεκριμένων αξιωμάτων, και φυσικά του θανάτου του, μόνο με δημόσια πράξη του πατέρα (*emancipatio* – χειραφεσία), είναι δυνατόν να καταστούν αυτεξούσια τα παιδιά του και να απελευθερωθούν από τα δεσμά της πατρικής εξουσίας².

Ανάλογα συμπεράσματα δεν μπορούν να εξαχθούν δυστυχώς για την ιταλική χερσόνησο. Η ταραγμένη ιστορία της κατά την περίοδο του μεσαίωνα, η, μερική έστω, παρακμή των πόλεων μεταξύ του 3^{ου} και του 5^{ου} αιώνα³, αλλά κυρίως η έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας, επέβαλε ένα *de facto* δικαιικό πλουραλισμό στις ιταλικές κοινωνίες. Το δίκαιο που θα φέρουν μαζί τους οι βόρειοι επιδρομείς⁴, αλλά και η βυζαντινή επίδραση⁵ στις περιοχές εκείνες που επηρεάζονται πολιτικά και πολιτιστικά από την Κωνσταντινούπολη⁶, θα συνδυαστούν με το υπάρχον ισχυρό ρωμαϊκό υπόβαθρο⁷ και θα συντελέσουν ακόμη περισσότερο σ' αυτή την πολυμορφία.

Φυσικά στο κέντρο αυτών των αλλαγών θα βρεθεί και ο θεσμός της οικογένειας. Η πορεία του δεν είναι δυνατό να χαραχθεί με ακρίβεια.

2. Για την πατρική εξουσία στο βυζαντινό κόσμο βλ. ενδεικτ. Α. Χριστοφιλόπουλος, Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιον, Αθήνα 1946, και Χατζάκης, ό.π..

3. Το φαινόμενο δεν είναι τόσο έντονο στην Ιταλία όπως σε άλλες περιοχές της βόρειας Ευρώπης. Οι ιταλικές πόλεις εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να υπάρχουν και κάποιες από αυτές να ακμάζουν. Βέβαια οι περισσότερες έχουν απολέσει την παλαιότερη λειτουργία τους, αφού δεν αποτελούν πλέον στρατιωτικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο, αλλά απλά στοιχειώδεις οικονομικές βάσεις. Η παραπάνω κατάσταση μεταβάλλεται από τα μέσα περίπου του 10^{ου} αιώνα, οπότε σταδιακά παρατηρείται μια νέα ακμή στα αστικά κέντρα. Βλ. σχετ. Ν. Καραπιδάκης, Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ος}-11^{ος} αι.), Αθήνα 1996, σ. 167-168· J. Le Goff, *Il Medioevo, Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001, σ. 49.

4. Πρόκειται στην πραγματικότητα για περισσότερους λαούς, αρκετοί μάλιστα από τους οποίους βρισκόταν έξω από τη ζώνη επίδρασης του ρωμαϊκού κόσμου. Βλ. σχετ. G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano, Le fonti*, Padova 1953, σ. 75-118· D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994, σ. 39.

5. Για τη διάδοση του *Corpus Juris Civilis* στην Ιταλία μετά την ανακατάληψη της από τον Ιουστινιανό βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 57-65, 197-230· G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniana e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954, σ. 410· Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I, Αθήναι 1963, σ. 311-319.

6. Βλ. σχετ. F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. 1, Milano 1978, σ. 193-198.

7. Βλ. σχετ. J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θαύμα*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990, σ. 60-63, 66-70.

Ιδιαίτερα πριν από το δέκατο αιώνα οι πληροφορίες που υπάρχουν σχετικά είναι ελάχιστες. Πρόκειται είτε για μεμονωμένα νομοθετήματα μικρής εκτάσεως, είτε για αποφάσεις τοπικών συνόδων, είτε τέλος για αρχαιολογικά ευρήματα. Τίποτε όμως από τα παραπάνω δεν οδηγεί στην εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων.

Κοινά αποδεκτές σταθερές γι' αυτούς τους αιώνες αποτελούν, αφενός η διαπίστωση ότι οι βόρειοι επιδρομείς, και ιδιαίτερα τα Λογγοβαρδικά φύλα που από τον 6^ο αιώνα κατακλύζουν την Ιταλία για να εγκατασταθούν τελικά σ' αυτή⁸, ήταν οργανωμένοι με τη δομή της «φάρας», και αφετέρου η επισήμανση ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί αφέθηκαν από τους κατακτητές, με βάση την αρχή της προσωπικότητας του δικαίου⁹, να διέπονται από τους δικούς τους κανόνες. Κάτω από αυτό το πρίσμα ο τομέας της οικογένειας φαίνεται να αποτέλεσε περισσότερο παράγοντα σύγκλισης παρά διαφοροποίησης, αφού το Λογγοβαρδικό οικογενειακό πρότυπο¹⁰ δεν ξέφευγε ιδιαίτερα από το αντίστοιχο του ρωμαϊκού κόσμου¹¹. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μεγάλες ομάδες που τα μέλη τους συνδεόταν με χαλαρούς συγγενικούς δεσμούς και βρισκόταν κάτω από την εξουσία του γηραιότερου ίσως ή ισχυρότερου μέλους τους. Οι ομάδες αυτές στις οποίες περιλαμβάνονται ακόμα και οι δούλοι, σ' αυτό το πρώτο στάδιο βρίσκονται εγκαταστημένες σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές όπου όχι λίγες φορές έχουν αφήσει τοπωνυμικά κατάλοιπα τα οποία επιβιώνουν μέχρι σήμερα¹².

Οι εσωτερικές σχέσεις μέσα σ' αυτή την ευρύτερη οικογένεια ρυθμίζονται από τη δύναμη επιβολής του αρχηγού της. Πρός τα έξω αυτός είναι ο νόμιμος εκπρόσωπος προς την εκάστοτε εξουσία, και φυσικά ο υ-

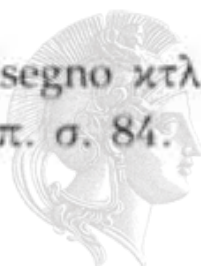
8. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 151-152· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 68-73, 83-85· D. Nicholas, Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Αθήνα 2000, σ. 113-114.

9. Παρόμοια τακτική ακολούθησαν όχι μόνο με τους ντόπιους πληθυσμούς αλλά ακόμη και με τους γοτθικούς πυρήνες που είχαν παραμείνει στη χερσόνησο. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 77-79· P. S. Leicht, Storia del diritto italiano, Le fonti, Milano 1956, σ. 54-65· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263, 265· Δ. Γκόφας, Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου, τ. I-III, Αθήναι – Κομοτηνή 1985, σ. 180-182.

10. Βλ. σχετ. L. Palumbo, Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo, Lanciano 1896, σ. 79επ· P.S. Leicht, Storia del diritto Italiano, Diritto delle persone e di famiglia, Milano 1960, σ. 134επ· E. Besta, La famiglia nella storia del diritto italiano, Milano, 1962, σ. 193.

11. Για την patria potestas στο ρωμαϊκό κόσμο βλ. ενδεικτ. G. Longo, Diritto Romano, τ. III, Diritto di Famiglia, Roma 1940· M. Kaser, Das romische Privatrecht, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.1.2.) München 1971-1975, επίσης βλ. και Χατζάκης, ό.π., σ. 13-23.

12. Όπως για παράδειγμα Fara d' Adda, Fara degli Abruzzi, Farendo, Farisegno κτλ.. Βλ. σχετ. Leicht, ό.π. σ. 62-63· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 84.

περασπιστής της. Η κηδεμονία που ασκεί στους υποτελείς του, του δίνει το δικαίωμα να αποφασίζει για το γάμο τους, τον εγκλεισμό τους σε μοναστήρι¹³ ή και την πώληση τους¹⁴. Οι γιοι ενηλικιώνονται από τη στιγμή που είναι σε θέση να πάρουν όπλα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παύουν να υπακούουν στον αρχηγό της ομάδας. Οι γυναίκες μετά το γάμο τους εξέρχονται πλήρως από την πατρική «φάρα» και εισέρχονται σ' αυτή του συζύγου τους. Βέβαια, θα πρέπει ίσως να τονιστεί, ότι ούτε όλες οι πολιτιστικές ομάδες των επιδρομέων διακρινόταν από την ίδια ένταση στους οικογενειακούς δεσμούς¹⁵, ούτε και η ντόπια παράδοση απέκλειε τη συνύπαρξη πυρηνικών οικογενειών¹⁶.

Η διάδοση του φεουδαρχικού συστήματος¹⁷ στη χερσόνησο θα ενισχύσει ακόμη περισσότερο αυτά τα πρότυπα. Η αρχή της μη διάσπασης των φεουδαρχικών γαιών δείχνει να ευνοεί την ύπαρξη μεγάλων οικογενειών. Οι ομάδες αυτές που υπακούουν στον εκάστοτε αρχηγό, συνδέονται σταθερά και για μακρά χρονικά διαστήματα με συγκεκριμένα τμήματα γης, από τα οποία μάλιστα δεν διστάζουν να αντλήσουν το επίθετο τους ή τέλος πάντων κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρωτόγονη μορφή επιθέτου¹⁸. Και όλα αυτά όχι μόνο στο επίπεδο των ιδιοκτητών – φεουδαρχών, αλλά και σε αυτό των παρόικων¹⁹.

Το πέρας στη νέα χλιετή θα αποτελέσει αφετηρία για σημαντικές

13. Η εξουσία αυτή αναγνωρίστηκε για παράδειγμα από τη σύνοδο του Worms το 868. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 265-60. Lett, Το παιδί μέσα στη χριστιανισμένη, στο D. A. Bidon – D. Lett, Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα, Αθήνα 1999, σ. 103-105.

14. Ο Κασιόδωρος διηγείται ότι στις αρχές του 6^{ου} αιώνα οι χωρικοί της νότιας Ιταλίας με την ευκαιρία ενός παζαριού πωλούσαν τα παιδιά τους (PL 94, 571). Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 81.

15. Το έδικο του Ροθαρίου (643), βασιλιά – νομοθέτη των Λογγοβάρδων, γνωστό και ως «Λομβαρδικό έδικο», προέβλεπε επί παραδείγματι, τη δυνατότητα των γιων να χωριστούν από τους γονείς τους και να δημιουργήσουν ανεξάρτητες οικογένειες. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 86-103· Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263. Για το έδικο βλ. ενδεικτ. Leicht, ό.π. σ. 48-53· C. Giardina, L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano, Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta, Milano χωρίς χρονολογία, σ. 73-127· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 108-110.

16. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 263· P. Solinas, Η οικογένεια, στο F. Braudel – G. Duby, Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά, Αθήνα 1990, σ. 82-85· Lett, ό.π. σ. 111.

17. Βλ. ενδεικτ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 312-319· Z. Τσιρπανλής, Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}–15^{ος} αι.), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 98-100· G. Giordanengo, Les féodalités italiennes, στο Les féodalités, Paris 1998, σ. 211 επ.· Le Goff, ό.π. σ. 27-36.

18. Βλ. σχετ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 44-45· Solinas, ό.π. σ. 90-94.

19. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

αλλαγές στους οικογενειακούς θεσμούς της μεσαιωνικής κοινωνίας. Η ρωμαϊκή εκκλησία με μια βαθιά ανανεωτική κίνηση θα καθοδηγήσει την κοινωνία με μια αποφασιστικότητα που δεν είχε επιδείξει μέχρι τότε. Οι κανόνες που αφορούν το γάμο μεταβάλλονται και οργανώνονται: Η απλή τελετή με τις εκκλησιαστικές ευχές που συνόδευαν τα νέα ζευγάρια αντικαθίσταται από τη σύλληψη της έννοιας του γάμου ως μυστηρίου, ιδέα ξένη τους περασμένους αιώνες²⁰. Οι κανονολόγοι της δυτικής εκκλησίας θα καθορίσουν με λεπτομέρειες τις προϋποθέσεις σύναψης ενός νόμιμου γάμου, ορίζοντας τους βαθμούς συγγένειας και την ηλικία των συναπτομένων και εμποδίζοντας τους πατέρες να παντρεύουν με τη βία τα παιδιά τους. Ο γάμος είναι πλέον μονογαμικός και διαρκής. Οι γονείς γίνονται σεβαστοί και βοηθούνται από τα παιδιά όταν μεγαλώσουν²¹. Η δύναμη που αποδίδεται στον πατέρα – αρχηγό της οικογένειας²² – θυμίζει τις εξουσίες που του απέδιδε το ρωμαϊκό δίκαιο. Μόνο που αυτή τη φορά παρατηρείται ποιοτική και ποσοτική διαφορά. Τα φαινόμενα έκθεσης και πώλησης των παιδιών μειώνονται, χωρίς όμως και να εξαφανίζονται πλήρως²³. Ο πατέρας κρατάει τον έλεγχο της περιουσίας μέχρι το θάνατο του εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο και την υπακοή των παιδιών του. Οι γενικές αυτές αρχές φαίνεται να επιβάλλονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, αφού διαχέονται μέσω της κυρίαρχης θρησκευτικής ιδεολογίας της εποχής και κάνουν τις οικογένειες να παρουσιάζουν σοβαρές ομοιότητες μεταξύ τους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τοποθέτηση²⁴.

Αμοιρη σ' όλο αυτό το πνεύμα αναδιθρογνώσης του 11ου αιώνα δεν πρέπει να είναι ούτε η δημογραφική αύξηση που παρατηρείται αυτή την περίοδο και φαίνεται να συνεχίζει σταθερή, τουλάχιστον μέχρι και το 1250²⁵, ούτε φυσικά οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν ήδη αρχίσει να μορφώνονται στην Ιταλία και οι οποίες θα οδηγήσουν στην

20. Βλ. σχετ. Gaudemet, ό.π. σ. 70-72· G. Duby, Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη, Ηράκλειο 1996.

21. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια ευρύτερη μεταρρύθμιση. Βλ. σχετ. Christiane Klapisch-Zuber, Les femmes et la famille, στο J. Le Goff, L' homme médiéval, Paris 1989, σ. 324επ.· Καραπιδάκης, ό.π. σ. 199επ.

22. Θα του αποδωθούν διαφορετικές ονομασίες ανάλογα με τις περιοχές : Magister domus στο Piemonte, Maior domus στο Friuli, Caput casae στη Lombardia. Βλ. σχετ. Burgarella κτλ., ό.π. σ. 264.

23. Ενδεικτικός σχετικά είναι ο 26ος κανόνας της συνόδου του Λατερανού του 1179 που απαγορεύει όχι γενικά την πώληση των παιδιών, αλλά τουλάχιστον τη διάθεση τους σε Σαρακηνούς και Ιουδαίους. Βλ. σχετ. Lett, ό.π. σ. 82.

24. Βλ. σχετ. Herlihy, ό.π. σ. 172.

25. Βλ. σχετ. Καραπιδάκης ό.π. σ. 259-263.

ακμή των πόλεων και της αστικής εμπορικής τάξης που αρχίζει να διεκδικεί μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας²⁶.

Οι πηγές για όλα τα παραπάνω και πάλι εξακολουθούν να είναι λίγες και κυρίως διάσπαρτες. Σημαντική μερίδα από αυτές ανήκει στην κατηγορία των αγιολογικών κειμένων. Η αξία των πηγών αυτών έχει τονιστεί επανειλημμένα από τους ιστορικούς. Διηγήσεις με καθοδηγητικό και παιδευτικό χαρακτήρα, αποτελούν ταυτόχρονα και μοναδικές πηγές ιστορικών πληροφοριών. Την περίοδο γύρω από την πρώτη χιλιετία παρατηρείται τόσο μια αύξηση στις αγιοποιήσεις που κάνει η ρωμαϊκή εκκλησία, όσο και μια άνθηση στους βίους που συγγράφονται. Είναι τρόπον τινά το αντιστάθμισμα στις θεσμικές αλλαγές που έχουν ξεκινήσει. Ένα ισχυρό ιδεολογικό όπλο που εκμεταλεύεται τη βιωμένη πραγματικότητα για την εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Οι άγιοι, προστατευτικές υπάρξεις, που είναι εγκαταστημένες στον ουρανό και από εκεί βοηθούν τους ευσεβείς θνητούς και μεσολαβούν γι' αυτούς, χρησιμεύουν ταυτόχρονα και ως πρότυπα για εκείνους που θέλουν να κατακτήσουν την κατάσταση της αγιότητας. Οι αρετές τους, τα ανθραγαθήματα τους, αλλά κυρίως ορισμένες σημαντικές στιγμές της επίγειας ζωής τους, εξαίρονται για να αποτελέσουν παραδείγματα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για τη μεγάλη ευκαιρία της εκκλησίας να εισάγει τα νέα πρότυπα ζωής που προτείνει μέσα από απλές ιστορίες, που είναι σίγουρο ότι θα γνωρίσουν μεγάλη διάδοση²⁷. Συνταγή παλιά και δοκιμασμένη.

Ο Βίος του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των παραπάνω. Ο άνθρωπος ο οποίος έζησε όλη του τη ζωή μέσα στην έσχατη φτώχεια, αρνούμενος οποιαδήποτε μορφή ιδιοκτησίας και ο οποίος παρόλα αυτά κρατήθηκε πάντοτε σταθερά μέσα στα όρια του ορθού δόγματος, προσηλωμένος στη ρωμαϊκή εκκλησία, αποτελούσε μια καλή απάντηση προς όλα τα σύγχρονα αιρετικά κινήματα που αμφισβητούσαν δυναμικά τον υλικό πλούτο που κατείχε η εκκλησία²⁸.

26. Βλ. σχετ. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.* σ. 75-88· J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 87επ.· Herlihy, *ό.π.* σ. 103-106, καθώς και H. Pirenne, *Le citta del Medioevo*, Roma 1995· M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995, σ. 259επ.· Καραπιδάκης, *ό.π.* σ. 330-335. Βλ. επίσης ειδικότερα για την περιοχή της Umbria που αναφέρεται παρακάτω : D. Waley, *L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII - XIV*, in *Storia e arte in Umbria nell' eta comunale*, Atti del VI Convegno di studi Umbri, Gubbio 26-30 Maggio 1968, II, Perugia 1971, σ. 271-287· D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca*, Torino 1987 (*Storia d' Italia diretta da G. Galasso*), τ.VIII, 2, σ. 321-606.

27. Βλ. σχετ. A. Vauchez, *Le saint*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989, σ. 347-358, 367-372· Duby, *ό.π.* σ. 121επ.

28. Βλ. σχετ. G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, καθώς και F. Porsia,

Η ιστορία του Φραγκίσκου είναι λίγο πολύ γνωστή σε όλους. Ο Giovanni di Bernardone, γνωστός και ως Francesco, γεννήθηκε στην Ασίζη το 1182 και ήταν γιος ενός πλούσιου εμπόρου υφασμάτων. Η συμμετοχή του στον πόλεμο με τη γειτονική Περούτζια και η αιχμαλωσία που ακολούθησε, αποτέλεσαν την αφορμή για μια βαθιά θρησκευτική μεταστροφή. Αποκηρύσσει τα αγαθά του, εγκαταλείπει το σπίτι του πλούσιου πατέρα του και αρχίζει να ζει ως ζητιάνος συγχρωτιζόμενος με τους φτωχούς και τους λεπρούς της πόλης. Η ασκητικότητα του δεν αργεί να προσελκύσει πλήθος οπαδών οι οποίοι δεν διστάζουν να μοιραστούν μαζί του τη φτώχεια, τους ασκητικούς αγώνες και τις κακουχίες. Μετά από μια πολυτάραχη ζωή που θα τον οδηγήσει σε διάφορα μέρη του κόσμου (Άγιοι Τόποι, Αίγυπτος, Τυνησία, Ισπανία) θα πεθάνει, τον Οκτώβριο του 1226, άρρωστος και εξαντλημένος στην αγαπημένη του Ασίζη. Εκτός από μια διαθήκη, που θα συντάξει τις παραμονές του θανάτου του, ο Φραγκίσκος άφησε πίσω του αξιόλογα κείμενα και ποιήματα, που τον κατατάσσουν στους σημαντικούς ποιητές της εποχής του²⁹. Η μεγάλη φήμη του και τα πολλά θαύματα του θα οδηγήσουν το Γρηγόριο ΙΧ να τον αγιοποιήσει³⁰ δυο μόλις χρόνια μετά το θάνατό του, τον Ιούλιο του 1228³¹.

Από όλη αυτή την πολυτάραχη ζωή ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζουν δυο περιστατικά που περιγράφονται στις πηγές και τα ο

Parallelismi tra Valdo e Francesco, και τα δυο άρθρα στον τόμο Studi storici in onore di Gabriele Pepe, Bari 1969, σ. 317-329 και 331-355. Τσαρπανλής, ό.π. σ. 167-169. Le Goff, Ο πολιτισμός κτλ., σ. 125. L. Gatto, Il Medioevo, Roma 1994. Duby, ό.π. σ. 105επ., σ. 52-55, 63-65. Nicholas, ό.π. σ. 550-555.

29. Συγκεκριμένα σε αυτόν αποδίδονται : Ο δεύτερος κανόνας του τάγματος (1223) –ο πρώτος έχει χαθεί–, το περίφημο Άσμα των Δημιουργημάτων (Il cantico delle creature), η Διαθήκη (1226), Προσευχές, και Αλληλογραφία.

30. Η αγιοποίηση του αποτέλεσε αφορμή να γραφούν οι δύο βασικές πηγές που υπάρχουν για τη ζωή του. Πρόκειται για τη Vita από τον Thomae de Celano (Thomae de Celano, Vita prima s. Francisci, Analecta Franciscana X (1926-1946), σ. 3-117, καθώς και ASS Octobris II, σ. 683-723, στο εξής «Vita prima») και για τη Legenda Maior από τον Bonventura (Bonaventurae, Legenda maior s. Francisci, Analecta Franciscana X (1926-1946), σ. 557-652, καθώς και ASS Octobris II, σ. 742-798, στο εξής «Legenda maior»). Και οι δυο συγγραφείς υπήρξαν από τους βασικούς συντρόφους του αγίου. Σ' αυτούς τους δυο βίους θα προστεθούν αργότερα αφενός μια διασκευή της Vita και πάλι από τον Thomae de Celano, γνωστή ως Vita secunda (Thomae de Celano, Vita secunda s. Francisci, Analecta Franciscana X (1926-1946), σ. 129-268, στο εξής «Vita secunda»), αφετέρου δε, το 14^ο πλέον αιώνα, μια ανθολογία από κείμενα και ιστορίες που αφορούν τον Άγιο, γνωστή ως Fioretti ή Fiori dei tre compagni (Scripta Leonis, Rufini, et Angeli Sociorum s. Francisci, ASS Octobris II, σ. 723-742, στο εξής «Scripta tribus sociis»).

31. Βλ. σχετ. G. Bessière – H. Vulliez, Francesco, Il santo d' Assisi, Trieste 1998. Chiara Frugoni, Vita di un uomo : Francesco d' Assisi, Torino 1995.

ποία δίνουν μια καλή εικόνα για το καθεστώς της πατρικής εξουσίας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Πρόκειται αφενός για τη φυλάκιση του αγίου και αφετέρου για τη δίκη του, που έγινε ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου της Ασίζης. Αλλά ας δούμε τα πράγματα από την αρχή.

Η περίοδος μεταστροφής του Φραγκίσκου οριοθετείται από ένα σημαντικό γεγονός. Ένα πρωί φορτώνει ένα άλογο με πολύτιμα υφάσματα από το μαγαζί του πατέρα του και πηγαίνει στην εμποροπανήγυρη μιας γειτονικής πόλης, όπου πουλάει εμπορεύματα και άλογο³². Τα χρήματα από την πώληση αυτή τα εμπιστεύεται στον εφημέριο της εκκλησίας του Αγίου Δαμιανού³³, για να τα διαθέσει για την επισκευή του ναού. Ο εφημέριος γνωρίζοντας την προέλευση τους και φοβούμενος την οργή του πατέρα του Αγίου³⁴, δεν τα αποδέχεται και εν τέλει παραμένουν παραπεταμένα σε κάποια άκρη. Η «κλοπή» αυτή θα δώσει το έναυσμα για μια σειρά βίαιων αντιδράσεων από μέρους του πατέρα. Μετά τις άκαρπες προσπάθειες του να εντοπίσει τον Φραγκίσκο, η εμφάνιση του στην πόλη θα τον εξαγριώσει ακόμη περισσότερο. Χωρίς να διστάσει, συλλαμβάνει το γιο του, τον αλυσοδένει και τον κλείνει σε ένα σκοτεινό δωμάτιο του σπιτιού του, γυμνό και χωρίς τροφή, ευελπιστώντας προφανώς να συνετίσει με αυτόν τον τρόπο τον επαναστάτη³⁵. Οι μέρες περνούν χωρίς όμως τα απαραίτητα δεκνόμενα μεταστροφής που περίμενε. Και το χειρότερο, κατά τη διάρκεια μιας απουσίας του, η σύζυγος του θα απελευθερώσει το γιο της και θα τον αφήσει να φύγει³⁶.

Το περιστατικό περιγράφει σαφώς την ενάσκηση του δικαιώματος διορθώσεως (*jus corrigendi*) που είχε ο πατέρας πάνω στα υπεξούσια παιδιά του, μέρος του απεριόριστου δικαιώματος ζωής και θανάτου που εξ ορισμού εμπεριείχε η πατρική εξουσία³⁷. Ο Φραγκίσκος την εποχή αυτή

32. Vita prima IV.8 (ASS Octobris II, σ. 686).

33. Η εκκλησία του Αγίου Δαμιανού βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης της Ασίζης και αποτέλεσε ένα από τα μέρη που ο άγιος συνήθιζε να αποσύρεται. Μετά το 1212 παραχωρήθηκε στην Αγία Κιάρρα και την ακολουθία της.

34. «... Timore parentum ...» θα τονίσει ο Thomae de Celano στη Vita prima, VI.13 (ASS Octobris II, σ. 687). Βλ. επίσης σχετ. και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 125.

35. «... Sicque omni miseratione subtracta, per plures dies eum in tenebroso loco reclusit ...» Vita prima V, 12 (ASS Octobris II, σ. 687) καθώς επίσης και Legenda maior κεφ. II.17 (ASS Octobris II, σ. 746).

36. «... Cum mater illius factum mariti non approbans ... liberum abire permisit ...» Vita prima, VI.13 (ASS Octobris II, σ. 687), βλ. επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 123.

37. Το *ius vitae et necis* του ρωμαίου πατέρα ασκείται είτε με την έκθεση των νεογέννητων υπεξουσίων (*ius exponendi*), είτε με τη πώληση τους (*ius vendendi*), είτε τέλος με την επιβολή σωματικών ποινών (*ius corrigendi*). Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 73-76 και 87-91.

δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερος από 23 ετών, και προφανώς παρέμενε υπεξούσιος στον πατέρα του. Με τη φυλάκιση αυτή ενσυνείδητα ή ασυνείδητα ο πατέρας του ασκεί το δικαίωμα του εξουσιαστή – δικαστή, που του επιτρέπει να επιβάλλει ποινές στο εσωτερικό του οίκου του. Η κρατική εξουσία δεν φαίνεται να αναμειγνύεται πουθενά σ' αυτή την ιστορία, ακόμα και μετά τη διαφυγή του Φραγκίσκου. Εξάλλου η αδυναμία του πατέρα να φέρει πίσω το φυγάδα, έστω και με δικά του μέσα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι παρόμοιο δικαίωμα γινόταν μόλις ανεκτό από τις αρχές. Η οργάνωση των πόλεων – κρατών, που αναπτύσσεται αυτή περίπου την περίοδο, δεν πρέπει να έβλεπε θετικά παρόμοιες ενέργειες, που διεκδικούσαν δυναμικά ένα σημαντικό μέρος από τη νεαποκτηθείσα εξουσία.

Φυσικά η ιστορία δεν τελειώνει εδώ. Ο Pietro di Bernardone βλέποντας, μετά τη διαφυγή του γιου του, την αδυναμία του να αντιδράσει σε προσωπικό επίπεδο, αποφασίζει να τον εγκαλέσει για κλοπή ενώπιον του πολιτικού δικαστηρίου της πόλης. Η απαίτηση και πάλι να εφαρμοστεί ο κανόνας του ρωμαϊκού δικαίου που απαγόρευε την άσκηση αγωγής από μέρους του πατέρα κατά των υπεξουσίων του – και το αντίστροφο – μάλλον είναι αρκετά ουτοπική σε μια τόσο όψιμη περίοδο³⁸. Σε κάθε περίπτωση στην κλήση του να παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου ο Φραγκίσκος, δασκαλευμένος λένε οι πηγές από τον επίσκοπο της Ασίζης Guido, θα προβάλλει την ιδιότητα του ως ανθρώπου που ανήκει στο περιβάλλον της εκκλησίας και θα αρνηθεί την αρμοδιότητα του δικαστηρίου να εκδικάσει την περίπτωση του³⁹. Όμως αυτό το νέο εμπόδιο δεν θα σταματήσει τον πατέρα του. Λίγες μέρες μετά θα εμφανιστεί ενώπιον του επισκοπικού δικαστηρίου κατηγορώντας και πάλι το γιο του για κλοπή και απαιτώντας την επιστροφή των χρημάτων που είχαν προέλθει από την πώληση του αλόγου και των εμπορευμάτων. Σ' αυτή τη δεύτερη πρόσκληση ο Φραγκίσκος δεν θα μπορέσει πλέον να απαντήσει με υπερκφυγές. Θα παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου και αφού ακούσει τις απαιτήσεις του πατέρα του θα αποσυρθεί για λίγο για να επιστρέψει στη συνέχεια εντελώς γυμνός, με τα ρούχα του τακτοποιημένα σ' ένα πακέτο και το πουγκί με τα χρήματα εναποτιθεμένα πάνω τους. Σε σχετική ερώτηση του δικαστηρίου θα απαντήσει απευθυνόμενος στον

38. D.47.2.16. επανάληψη του χωρίου σε B.60.12.16. «Οὔτε ἡμεῖς κατὰ τῶν ὑπεξουσίων ὑμῶν ἔχομεν τὴν περὶ κλοπῆς ἀγωγὴν οὔτε αὐτοὶ καθ' ἡμῶν». επίσης C.2.2.3. [έτ.287] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.8. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 247-250.

39. «... Consul us vero nolentes ei vim facere, dixerunt patri : ex quo servitium Dei est aggressus, de potestate nostra exivit ...» Scripta tribus sociis VI, 19 (ASS Octobris II, σ. 729, 19), Βλ. επίσης τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 126.

πατέρα του: «Μέχρι τώρα σε ονόμαζα πατέρα μου πάνω στη γη, τώρα όμως μπορώ να πω με σιγουριά Πάτερ ημών ο εν τοις ουρανοίς, γιατί σ' αυτόν έχω εναποθέσει όλο το θησαυρό μου, και όλη μου την εμπιστοσύνη»⁴⁰. Ο επίσκοπος συγκινημένος από τη δήλωση και τη στάση του Φραγκίσκου θα σπεύσει να καλύψει με το μανδύα του τη γύμνια του, καλοσωρίζοντας τον με αυτόν τον τρόπο στην καινούργια του οικογένεια⁴¹.

Οι βιογράφοι του Αγίου είδαν σ' αυτή τη πράξη απογύμνωσης τη συμβολική άρνηση της κοσμικής ζωής, την απάρνηση των υλικών αγαθών, τη βούληση του Φραγκίσκου να εγκαταλείψει τη φυσική του οικογένεια και να εισέλθει γυμνός στη νέα του ζωή⁴². Η πληροφορία όμως για αυτή τη δίκη, πρέπει να αξιολογηθεί νομικά, αφού φαίνεται να υποκρύπτεται μια όχι και τόσο τυπική περίπτωση χειραφεσίας.

Η emancipatio (χειραφεσία) κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ήταν η με τη βούληση του πατέρα απελευθέρωση υπεξουσίου από τα πατρικά δεσμά, καθιστώντας τον με αυτόν τον τρόπο αυτεξούσιο. Ο τύπος και η διαδικασία μιας τέτοιας πράξης γνώρισε διάφορες παραλλαγές⁴³. Ο Ιουστινιανός θα εισαγάγει εντέλει τη χειραφεσία με δήλωση ενώπιον δικαστή ή αρμοδίου άρχοντα⁴⁴.

Βέβαια στην Ασίζη του 1200 δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς τι ακριβώς ίσχυε σχετικά. Δυο πληροφορίες που εντοπίστηκαν φαίνεται να δίνουν το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο μπορεί να κινηθεί ο μελετητής. Αφενός λοιπόν είναι γνωστό ότι ήδη από τον 11^ο αιώνα το Corpus Juris Civilis είχε επανασυγκροτηθεί από τους νομικούς της Bologna και διδασκόταν σχολιασμένο στο πανεπιστήμιο της πόλης⁴⁵, αφετέρου δε υπάρχει

40. «... Usque nunc vocavi te patrem interris amodo autem securum dicere possum : Pater noster qui es in caelis, apud quem omnem thesaurum reposui, et omnem me fiduciam collocavi ...» Legenda maior II.20 (ASS Octobris II, σ. 746). Η δήλωση σε άλλη παραλλαγή επαναλαμβάνεται και στα Scripta tribus sociis VI.20 (ASS Octobris II, σ. 729), καθώς επίσης και στα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 130, και 570, 132.

41. Vita prima VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688), Legenda maior, II, 20 (ASS Octobris II, σ. 746), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 568, 124-125, και σ. 569, 127-129.

42. Vita prima, VI, 15 (ASS Octobris II, σ. 687-688), καθώς επίσης και τα σχόλια στα ASS Octobris II, σ. 569, 128 και 570, 134 «... Ecce jam nudus cum nudo luctatur, et depositis omnibus que sunt mundi ... nudum sequerentur Christum dominum quem amabat ...».

43. Βλ. σχετ. Χατζάκης, ό.π. σ. 315-320.

44. C.8.48(49).5. [έτ. 531] επανάληψη του χωρίου σε B.31.3.6. καθώς επίσης και Inst.1.12.6 = Ινστ. Θεοφ.1.12.6. επανάληψη του χωρίου σε B.31.4.6.

45. Βλ. σχετ. Astuti, ό.π. σ. 65· Leicht, ό.π. σ. 112-117· Πετρόπουλος, ό.π. σ. 320-323· Καραγιαννόπουλος, ό.π. σ. 95-96· Γκόφας, ό.π. σ. 182-183· Giordanengo, ό.π. σ. 244.

η μαρτυρία των πολυπληθών πράξεων χειραφεσίας που σώζονται μέχρι σήμερα στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Η νομοθεσία της Γαληνοτάτης επέβαλλε για κάθε παρόμοια πράξη τη σύνταξη συμβολαιογραφικού εγγράφου το οποίο και στη συνέχεια ο νοτάριος είχε την υποχρέωση να το καταχωρίσει σε ειδικό κατάστιχο που διατηρούσε η Δουκική Γραμματεία. Η παλαιότερη σωζόμενη διάταξη που επιβάλλει αυτή την υποχρέωση καταχώρισης χρονολογείται το 1278, εποχή που δεν απέχει ιδιαίτερα από την περίοδο που εξετάζεται⁴⁶.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι ούτε το ιουστινιάνειο δίκαιο ούτε και η πρακτική της χειραφεσίας ήταν άγνωστα και μακρινά στην ιταλική πραγματικότητα του 13^{ου} αιώνα. Η δίκη που εξετάζεται φαίνεται ότι εκτός από την εκδίκαση της κλοπής, αφορά και μια πράξη χειραφεσίας που κατά το ιουστινιάνειο τυπικό γινόταν ενώπιον του αρμόδιου δικαστή ή άρχοντα. Η δρομολόγηση του σχεδίου για τη εξέλιξη αυτή, όπως διαφαίνεται μέσα από τις πηγές, αποδίδεται στον επίσκοπο της Ασίζης Guido, αρωγό και υποστηρικτή των επιλογών του Φραγκίσκου. Το σχέδιο προφανώς του επισκόπου ήταν, μετά την περιέλευση της υποθέσεως στη δική του αρμοδιότητα, και την επιστροφή των χρημάτων στον πατέρα του Φραγκίσκου⁴⁷, να ασκηθεί στη συνέχεια η κατάλληλη πίεση ώστε να τον χειραφετήσει. Η χειραφεσία ήταν απαραίτητη για τον Φραγκίσκο μια που θα βοηθούσε να συνεχίσει απερίσπαστος από τις πιέσεις του πατέρα του τη ζωή που είχε επιλέξει, ιδιαίτερα μάλιστα αν ληφθεί υπόψη η άρνηση του να ενταχθεί σε κάποιο από τα υπάρχοντα μοναστικά τάγματα, γεγονός που θα του εξασφάλιζε το ασύδοτο από τις πατρικές οχλήσεις.

Από ότι προκύπτει από το βίο μόνο το πρώτο μέρος του σχεδίου πέτυχε. Ο αυθορμητισμός και η ορμητικότητα του Φραγκίσκου δεν επέτρεψαν την ομαλή συνέχιση της διαδικασίας. Δεν είναι ο Pietro di Bernardone που θα χειραφετήσει το γιο του, αλλά ο ίδιος ο γιος που θα απαρνηθεί τον πατέρα του. Η πανηγυρική δήλωση του Φραγκίσκου παραπέμπει στην τυπικότητα των φράσεων εκείνων που θα πρόφερε ένας πατέρας κατά τη χειραφεσία: «Δεν θα σε αποκαλώ πλέον πατέρα μου πάνω στη γη ...». Η συντριβή του Pietro di Bernardone είναι ολοσχερής. Μπροστά σε μια τέτοια δήλωση απάρνησης βλέπει να εξανεμίζεται και η τελευταία ελπίδα του να κρατήσει και να συνετίσει το γιο του. Η αποτυχία αυτή

46. Βλ. σχετ. Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, Θησαυρίσματα 3(1964), σ. 79-80.

47. «... redde illi quam habes pecuniam ...» εμφανίζεται να τον συμβουλεύει ο επίσκοπος λίγο πριν από την δίκη. Βλ. Scripta tribus sociis VI,19 (ASS Octobris II, σ. 729).

θα του κοστίσει και απ' ό,τι παραδίδουν οι πηγές δεν θα παραλείψει στο μέλλον, όποτε του δωθεί ευκαιρία, να οικτίρει το γιο του για τις επιλογές του⁴⁸.

Όμως η απάρνηση αυτή θα σημαδέψει και τον ίδιο τον Φραγκίσκο. Δεν είναι τυχαίο που στο μέλλον θα εμμένει τόσο πολύ στο πατρικό πρόσωπο του Θεού, τονίζοντας τη βαθιά σχέση του Χριστού με το Θεό - πατέρα και τη μεγάλη σημασία της υπακοής του στο σωτηριολογικό σχέδιο⁴⁹.

Φυσικά δεν θα γίνει γνωστό ποτέ αν σε μια δεύτερη φάση ο Pietro di Bernardone χειραφέτησε το γιο του. Ίσως εντέλει να μην έχει και μεγάλη σημασία. Το σίγουρο είναι ότι δεν θα επιχειρήσει ξανά να τον κάνει να αλλάξει γνώμη φυλακίζοντας τον, αλλά θα τον αφήσει να συνεχίσει την πορεία που επέλεξε.

Το περιστατικό της δίκης, θεωρούμενο στην πραγματικότητα το σημείο - αφετηρία για τη νέα ζωή του Αγίου, θα λάβει πολύ γρήγορα τη θέση του στον εικονογραφικό κύκλο της ζωής του. Δυο παραστάσεις, η μία στην πάνω βασιλική της Ασίζης⁵⁰ και η άλλη στην capella Bardi, στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στην Φλωρεντία⁵¹, βγαλμένες και οι δυο από το χρωστήρα του Giotto⁵², θα αποτελέσουν το πρότυπο για κάθε μελλοντική απεικόνιση αυτής της σκηνής⁵³. Ο χωρισμός των προσώπων σε δυο ομάδες, οι οργισμένες κινήσεις του πατέρα που κρατά έκπληκτος τα ρούχα του γιου του, η χαρακτηριστική κίνηση του επισκόπου που καλύπτει με το μανδύα του τον Άγιο, το θείο που επισημαίνεται από την παρουσία στον ουρανό ενός χεριού που ευλογεί, όλα δείχνουν να υποβάλλουν με τη σχεδόν θεατρική τους ένταση το θεατή και τονίζουν την τραγικότητα της στιγμής. Η όλη σκηνή εξελίσσεται και στις δύο περιπτώσεις

48. Vita secunda, VII, 12. Καθώς επίσης και Scripta tribus sociis VII.23 (ASS Octobris II, σ. 730).

49. Ενδεικτικό σχετικά είναι το σχόλιο του Φραγκίσκου στο «Πάτερ ημών». Βλ. σχετ. Frugoni, ό.π. σ. 29-30.

50. Ο Giotto αγιογράφησε μεταξύ των ετών 1296-1304 την πάνω βασιλική της Ασίζης. Βλ. σχετ. A. Tomei, Giotto, La pittura, Firenze 1996, σ. 5-17.

51. Η Capella Bardi, αγιογραφήθηκε μεταξύ των ετών 1320-1325 από το εργαστήριο του Giotto. Βλ. σχετ. M. Franchi, Santa Croce, Firenze 1995, σ. 57-63· Tomei, ό.π. σ. 39-44.

52. Giotto di Bondone 1266-1337. Φλωρεντινός ζωγράφος που μαθήτευσε κοντά στον Cimabue και τον Cavallini. Προάγγελος της αναγέννησης δούλεψε σε πάρα πολλές πόλεις της Ιταλίας. Κατεξοχήν ζωγράφος του θρύλου των Φραγκισκανών αγιογράφησε πολλές από τις εκκλησίες του τάγματος. Βλ. ενδεικτ. Anne Muller von der Haegen, Giotto di Bondone, Köln 1998.

53. Ενδεικτικά αναφέρω την παράσταση της δίκης από τον Domenico Chirlandaio (1449-1494) στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος στη Φλωρεντία.

μπροστά σε ένα επιβλητικό αρχιτεκτόνημα, προφανώς στην πλατεία της πόλης ή μπροστά από το επισκοπικό μέγαρο. Η συνοδεία του επισκόπου αποτελείται τόσο από λαϊκούς, όσο και από πρόσωπα που η εμφανής κουρά τους, τους κατατάσσει στις τάξεις των κληρικών. Οι λοξές ματιές που ρίχνει προς αυτούς ο επίσκοπος δηλώνουν το συμβουλευτικό τους ρόλο. Αντίστοιχα ο Pietro di Bernardone περιστοιχίζεται από μια ομάδα αστών που φαίνεται ότι έχουν έρθει για να στηρίξουν το αίτημα του και να συμπαρασταθούν στον αδικημένο πατέρα. Ο εναγόμενος Φραγκίσκος βρίσκεται πλέον προς την μεριά του επισκόπου που τον καλύπτει με την άκρη του ενδύματος του, υποδήλωντας με αυτόν τον τρόπο και την ετυμηγορία του.

Ένα δικαστήριο λοιπόν που προεδρεύεται από τον επίσκοπο και συνεδριάζει σε υπαίθριο χώρο, παρουσία των συμβούλων του, των διαδίκων και φυσικά πολυπληθούς ακροατηρίου. Από την εικόνα μπορεί να ελλείπουν κάποια στοιχεία, αλλά η όλη αναπαράσταση φαίνεται να έπειθε τον άνθρωπο του 13^{ου} αιώνα, και να μην απείχε ιδιαίτερα από αντίστοιχες δίκες στις οποίες είχε συμμετάσχει είτε ως διάδικος, είτε ως ακροατής.

Συνοψίζοντας, οι λιγοστές πληροφορίες που παρέχονται από το βίο του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης δίνουν μια αναγλυφή εικόνα της άσκησης της πατρικής εξουσίας στην Ιταλία του 13^{ου} αιώνα. Ο πατέρας, ρυθμιστικός παράγοντας στην εσωτερική ισορροπία του οίκου του, διατηρεί ακόμη κάτω από την εξουσία του τα παιδιά του, τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των εικοσιπέντε ετών. Κάποια από τα δικαιώματά του, περιορισμένα από την αυξανόμενη εξουσία που την εποχή αυτή εδραιώνουν οι πόλεις, γίνονται μόλις ανεχτά και φυσικά δεν πρέπει να ξεπερνούν το μέτρο. Για το υπερβάλλον υπάρχει πλέον μια ισχυρή πολιτική ή εκκλησιαστική δικαιοσύνη που έρχεται να καλύψει τα κενά. Οι χειραφεσίες, που κατά το ιουστινιάνειο σύστημα τελούνται ενώπιον δικαστηρίου, εξακολουθούν να εναπόκεινται στη βούληση του πατέρα, φαίνεται όμως ότι είναι δυνατόν να ασκηθούν ορισμένες πιέσεις σχετικά.

Βέβαια τίποτε δεν αποκλείει όλα τα παραπάνω να μη βρίσκονται πουθενά αλλού παρά μόνο στην καλπάζουσα φαντασία ενός ιστορικού του δικαίου. Η φυλάκιση του Αγίου πιθανόν να μην είναι παρά ένας κοινός αγιογραφικός τόπος, που χρησιμοποίησε ο συναξαριστής του για να προβάλλει την επιμονή του Φραγκίσκου στο ασκητικό ιδεώδες. Η περιβόητη δίκη, να μην αποτελεί τίποτε άλλο παρά το συμβολισμό της πανηγυρικής και δημόσιας απάρνησης των υλικών αγαθών.

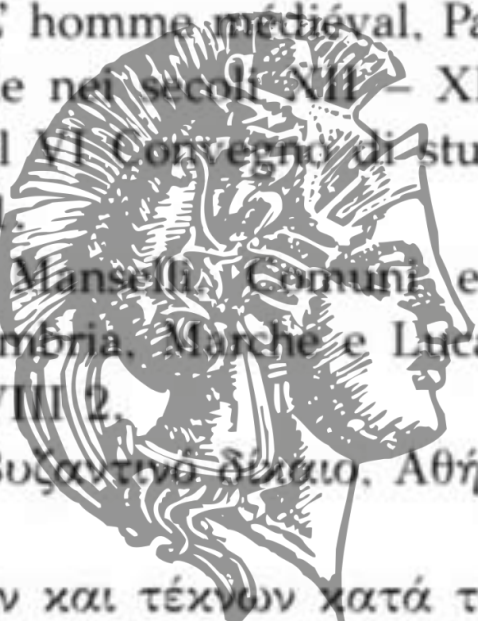
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Ascheri, *Istituzioni Medievali*, Urbino 1995.
- G. Astuti, *Lezioni di storia del diritto italiano, Le fonti*, Padova 1953.
- G. Bessière – H. Vulliez, *Francesco, Il santo d' Assisi*, Trieste 1998.
- E. Besta, *La famiglia nella storia del diritto italiano*, Milano, 1962.
- Bonaventurae, *Legenda maior s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 557-652.
- F. Burgarella, S. Chierici, R. Fontaine, M. Guidetti, G. Penco, P. Poggio, M. Rouche, *L' Europa Barbara e Feudale*, τ. 1, Milano 1978.
- Δ. Γκόφας, *Ιστορία του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I-III, Αθήνα – Κομοτηνή 1985.
- Thomae de Celano, *Vita prima s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 3-117.
- Thomae de Celano, *Vita secunda s. Francisci*, *Analecta Franciscana X* (1926-1946), σ. 129-268.
- G. Duby, *Ο Ιππότης, η γυναίκα και ο ιερέας, Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, Ηράκλειο 1996.
- G. Ferrari dalle Spade, *Codificazione giustiniana e leggi Romane dei barbari*, στο *Scritti Giuridici*, τ. II, Milano 1954.
- M. Franchi, *Santa Croce*, Firenze 1995.
- Chiara Frugoni, *Vita di un uomo: Francesco d' Assisi*, Torino 1995.
- L. Gatto, *Il Medioevo*, Roma 1994.
- J. Gaudemet, *Το ρωμαϊκό θάνατο*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990.
- C. Giardina, *L' editto di Rotari e la codificazione di Giustiniano*, *Studi di Storia e diritto in onore di Enrico Besta*, Milano χωρίς χρονολογία, σ. 73-127.
- G. Giordanengo, *Les féodalités italiennes*, στο *Les féodalités*, Paris 1998, σ. 211-262.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- J. Le Goff, *Il Medioevo, Alle origini dell' identità europea*, Roma 2001.
- G. Gonnet, *Valdès di Lione e Francesco d' Assisi*, *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 317-329.
- D. Herlihy, *La famiglia nel Medioevo*, Roma 1994.
- I. Καραγιαννόπουλος, *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία*, τ. II, Θεσσαλονίκη 1990.
- N. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5^{ος}-11^{ος} αι.)*, Αθήνα 1996.
- M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. I-II [*Handbuch der Altertumswissenschaft*, X.3.3.1.2.] München 1971-1975.
- Christiane Klapisch-Zuber, *Les femmes et la famille*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989.
- P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano, Le fonti*, Milano 1956.
- P.S. Leicht, *Storia del diritto Italiano, Diritto delle persone e di famiglia*, Milano 1960.
- D. Lett, *Το παιδί μέσα στη χριστιανοσύνη*, στο D. A. Bidon – D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο μεσαίωνα*, Αθήνα 1999.

- G. Longo, *Diritto Romano*, τ. III, *Diritto di Famiglia*, Roma 1940.
- Μ. Μανούσακας, Ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1374-1446) από τα "Atti Antichi" του αρχείου του δούκα της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 3(1964), σ. 73-102.
- Anne Muller von der Haegen, *Giotto di Bondone*, Köln 1998.
- D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, Αθήνα 2000.
- L. Palumbo, *Il consiglio di famiglia nel diritto longobardo*, Lanciano 1896.
- Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού δικαίου*, τ. I, Αθήναι 1963.
- H. Pirenne, *Le citta del Medioevo*, Roma 1995.
- F. Porsia, *Parallelismi tra Valdo e Francesco*, *Studi storici in onore di Gabriele Pepe*, Bari 1969, σ. 331-355.
- P. Solinas, *Η οικογένεια*, στο F. Braudel – G. Duby, *Η Μεσόγειος, Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά*, Αθήνα 1990.
- A. Tomei, *Giotto, La pittura*, Firenze 1996.
- Z. Τσιρπανλής, *Η Δυτική Ευρώπη στους μέσους χρόνους (5^{ος}-15^{ος} αι.)*, *Θεσσαλονίκη* 1985, σ. 98-100.
- A. Vauchez, *Le saint*, στο J. Le Goff, *L' homme médiéval*, Paris 1989.
- D. Waley, *L' Umbria e lo stato papale nei secoli XII – XIV*, in *Storia e arte in Umbria nell' eta comunale*, *Atti del VI Convegno di studi Umbri*, Gubbio 26-30 Maggio 1968, τ. II, Perugia 1971.
- D. Waley, J.C. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell' Italia nordorientale e centrale : Lazio, Umbria, Marche e Luca*, Torino 1987 (*Storia d' Italia* diretta da G. Galasso), τ. VIII 2.
- Γ. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2000 (διδακτορική διατριβή).
- A. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον*, Αθήνα 1946.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στον κυκλαδικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (17^{ος}-18^{ος} αι.)

Η ποικιλομορφία των δωρητηρίων συμβολαίων και η ιδιόζουσα νομική σημασία της συμβάσεως της δωρεάς είναι έκδηλη στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου κατά τους 17ο-18ο αιώνες. Οι λόγοι για τους οποίους οι χαριστικές δικαιοπραξίες αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς τρόπους εκχώρησης κινήτης και ακίνητης περιουσίας πρέπει να ήσαν οι ακόλουθοι:

1) Ο ιδιαίτερα εύκαμπτος τύπος της δωρεάς παρείχε τη δυνατότητα στον δωρητή να μεταβιβάσει τα περιουσιακά στοιχεία κατά την χρονική στιγμή που ο ίδιος είχε επιλέξει, άλλοτε διατηρώντας, για λόγους προσωπικής διασφάλισης, τη διαχείριση μέχρι τον θάνατό του και άλλοτε μεταβιβάζοντας, κατά την ελεύθερή του βούληση, την επικαρπία ή την χρήση. Η παραχώρηση της επικαρπίας με χαριστική δικαιοπραξία εν ζωή ή αιτία θανάτου διαμορφώθηκε, υπό τις δυσοίωνες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή μετά τους τουρκοβενετικούς πολέμους, ως ένας νέος τρόπος εκμετάλλευσης της αγροτικής γης. Και τούτο διότι η δωρεά επικαρπίας, ως νομικός τύπος παραχώρησης εδαφών προς καλλιέργεια, εξυπηρετούσε πληρέστερα ορισμένες συναλλακτικές ανάγκες προς τις οποίες, μερικά μόνον, ανταποκρίνονταν οι παραδοσιακές αγροτικές συμβάσεις φεουδαλικού τύπου ("κοντουβερνία", "έντριτία", "τέλος" κ.λπ.)¹.

1. Για τις καλλιεργητικές σχέσεις που ίσχυαν στον κυκλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο κατάκτησης των νησιών βλ. ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)", ΕΚΕΙΕΔ, 4 (1951), σ. 128 επ. (= Ναξιακά νοταριακά έγγραφα). Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Φορολογικές διενέξεις "Φράγκων" και "Ρωμαίων" στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία", ΕΕΚΜ, 14 (1993), σ. 38. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Απείρανθο της Νάξου κατά την τουρκοκρατία", ΕΕΚΜ, 12 (1995), σ. 507 επ.· Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗ, Οι αφεντότοποι της Άνδρου, Άνδρος 1995, σ. 83.

2) Οι δωρεές αιτία θανάτου υποκαθιστούσαν στην πρακτική των συναλλαγών, έστω και ατελώς, τον τύπο της διαθήκης ή της κληροδοσίας². Ειδικά δε στις περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου που συνίσταντο σε μία απλή υπόσχεση εκχώρησης του δωρουμένου ακινήτου υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή, τα τυπικά-εξωτερικά στοιχεία της συμβάσεως καθιστούν ιδιαίτερα δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ δωρεάς και κληρονομικής συμβάσεως. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κατά κανόνα έλλειψη συμπράξεως του δωρεοδόχου κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, τον ορισμό υποκαταστάτου δωρεοδόχου για την περίπτωση προαποβίωσης του αρχικού, την εγκατάσταση του αιτία θανάτου δωρεοδόχου ως βεβαρυμένου προσώπου έναντι άλλου τετιμημένου, τον αμετάκλητο χαρακτήρα των δωρεών αιτία θανάτου, τέλος δε την παραχώρηση του συνόλου της παρούσας και μέλλουσας περιουσίας του δωρητή στον δωρολήπτη καθώς και την πιθανή εκχώρηση κληρονομικού μεριδίου σε συγγενικά πρόσωπα που τελείται υπό το νομικό σχήμα (και πρόσχημα) της δωρεάς. Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία φανερώνουν ότι η διάκριση μεταξύ χαριστικών δικαιοπραξιών και κληρονομικών συμβάσεων δεν είναι διόλου ευχερής κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Ι. Τύποι και χαρακτηριστικά των δωρητηρίων συμβολαίων

Ως βασικοί τύποι χαριστικών δικαιοπραξιών παρουσιάζονται οι ακόλουθοι:

1. Δωρεές αιτία θανάτου

Η δωρεά τελεί υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή, δηλαδή η μεταβίβαση της κυριότητας του δώρου στον δωρεοδόχο επέρχεται μετά τον θάνατο του δωρητή³. Στη συνομολόγηση της συμβάσεως δεν

2. Για τη σταδιακή υποχώρηση του προεξέχοντος ρόλου της διαθήκης και την αναπλήρωσή της από ποικίλους τύπους χαριστικών δικαιοπραξιών ("in extremis", "post obitum") στις περιοχές του μέσου γαλλικού Λίγηρα (Angevins, Maine, Touraine) κατά τους 6ο έως 12ο αιώνες βλ. αναλυτικά J. L. THIREAU, "L' évolution de l' acte à cause de mort dans les pays ligériens (VIe-XIIe siècles)", *Revue Historique de droit français et étranger*, 1(1996), σ. 1-43 και την εκεί αναφερομένη βιβλιογραφία (= Acte à cause de mort).

3. Ξ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, "Δικαιοπρακτικά έγγραφα Σκύρου 17ου αιώνα", *ΕΚΕΙΕΔ*, 27-28 (1985), σ. 345 (= Σκύρος)· Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗ, Λ. ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, "Ο Κώδικας του Νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)", *ΕΚΕΙΕΔ*, 29-30 (1990), αριθ. 49, 76, 389, 431, 445, 731 (= Μηνιάτης). Για το ρωμαϊκό δίκαιο πρβλ. R. MONIER, *Manuel élémentaire de droit romain*, I, Paris 1947 (αναντ. Aalen 1970), σ. 532 (= *Droit romain*)· M. KASER, *Das römische Privatrecht*, II, München 1975, σ. 565 (= *Das römische Privatrecht*).

συμπράττει συνήθως ο δωρεοδόχος⁴, η αποδοχή του όμως τεκμαίρεται από το γεγονός ότι δεν αποποιήθηκε τη δωρεά πριν τον θάνατο του δωρητή και την υπογραφή του συμβολαίου από αξιόπιστους μάρτυρες⁵. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με τον ορισμό και άλλων, πλην του δωρεοδόχου, τετιμημένων προσώπων⁶ καθιστά αρκετά ασαφή τη διάκριση μεταξύ δωρεάς αιτία θανάτου και κληροδοσίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο⁷.

Οι συγκεκριμένες δωρεές διακρίνονται άλλοτε από τον ανταποδοτικό τους χαρακτήρα για τις φροντίδες που παρείχε ή πρόκειται να παρέχει στο μέλλον ο δωρεοδόχος ή στενό συγγενικό του πρόσωπο (σε περίπτωση που ο δωρεοδόχος είναι ανήλικος)⁸, άλλοτε δε φέρουν το χαρακτήρα του "ψυχικού", αποβλέπουν δηλαδή στην ψυχική σωτηρία και μνημόνευση του δωρητή⁹.

Βασικά χαρακτηριστικά της συμβάσεως αποτελούν:

α) ο αμετάκλητος χαρακτήρας της¹⁰. Τα σχετικά δωρητήρια συμβόλαια

4. Μηνιάτης, αριθ. 342, 389, 671, 672 κ. ά. Σύμπραξη του δωρεοδόχου υπάρχει συνήθως όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όπως για παράδειγμα όταν δωρεοδόχος είναι μοναστήρι ή εκκλησία οπότε στη σχετική σύμβαση συμβάλλονται οι νόμιμοι εκπρόσωποι του εκκλησιαστικού ιδρύματος [Μηνιάτης, αριθ. 579 (αφιέρωση ακινήτου περιουσίας σε ιδιόκτητο ναό)] όταν τίθενται όροι που απαιτούν τη συναίνεση του δωρεοδόχου, όπως ο όρος της ισόβιου διατροφής του δωρητή ή της τελεσέως μνημοσύνων (Μηνιάτης, αριθ. 76, 635) ή όταν πρόκειται για μετατροπή άλλης συμβάσεως, ενοχικής ή εμπράγματης, σε δωρεά [Μηνιάτης, αριθ. 239, 491, 526 (λόγω της μετατροπής πωλήσεως ακινήτου σε δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας του πωλητή), 534 (λόγω της μετατροπής καλλιεργητικής συμβάσεως σε δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή)].

5. Πρβλ. Νεαρά Λέοντος 50 [P. NOIALLES – A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI Le Sage*, Paris 1944, σ. 195 (= *Novelles*)]· Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, (*Βυζαντινά και Νεοελληνικά Κείμενα*, 1), Αθήνα, 1971, 3. 1.17 (= *Αρμενόπουλος Εξ.*).

6. Βλ. πιο κάτω σημ. 19.

7. Πρβλ. και ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Σχύρος, σ. 345 σημ. 1.

8. Μηνιάτης, αριθ. 49, 389, 445· Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779*, (*Μνημεία του μεταβυζαντινού Δικαίου-Παράρτημα της Επιστ. Επετ. Της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 3), Αθήναι 1960, αριθ. 48 (= *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*)· Α. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ "Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα", *ΕΕΚΜ*, 7 (1968), αριθ. 38, 42 (= *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*).

9. Μηνιάτης, αριθ. 138, 731.

10. Σύμφωνα με τα ισχύσαντα στο βυζαντινό δίκαιο, οι αιτία θανάτου δωρεές ήταν κατ' αρχήν ελευθέρως ανακλητές, εκτός εάν ο δωρητής έχει παραιτηθεί του δικαιώματος ανακλήσεως λόγω μεταμελείας. Πρβλ. D. 39.6.27· D. 39.6.35.4· B. 47.3.2· B. 47.3.32· B. 47.3.43· *Νομικόν Πρόχειρον* συνταχθέν υπό Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εις Βουκουρέστιον (1765-1777), έκδ. Π. Ι. ΖΕΠΟΥ – V. GEORGESCU – Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, *ΕΚΕΙΕΔ*, 24-26 (1982), 1.52 (= *Νομικόν Πρόχειρον*)· *Κώδιξ Πολιτικός του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας*, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, *JGR*, τ. 8, Αθήνα 1931, Μέρος Β', Κεφ. 21, § 1290 (= *Μολδαβικός Κώδιξ*)· *Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797*, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ,

αναφέρονται κατά κανόνα στο αμετάκλητο ("στέρεο, φέρμο και άχάλαστο") των δωρεών αιτία θανάτου, προβλέποντας και την κατάπτωση ποινικής ρήτηρας σε βάρος εκείνου που θα επιχειρήσει να παραβιάσει τη βούληση του δωρητή¹¹. Η παραίτηση πάντως του δωρητή από το δικαίωμα ανακλήσεως δεν περιελάμβανε και την περίπτωση μεταμελείας του δωρητή λόγω αχαριστίας του δωρεοδόχου¹².

β) συνήθως ο δωρεοδόχος αποκτά την πλήρη κυριότητα των δωρηθέντων αντικειμένων ευθύς αμέσως μετά την αποβίωση του δωρητή μαζί με όλες τις βελτιώσεις που έχουν επέλθει στο μεταξύ διάστημα χωρίς να χρειάζεται και νέα παράδοση του πράγματος. Τα δωρούμενα μεταβιβάζονται όπως ακριβώς έχουν, βεβαρυμένα με την καλλιεργητική σύμβαση που εν-

JGR, τ. 8, Αθήνα 1931, Κεφ. Γ', § 5, σ. 509 (= Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797). Για το ζήτημα βλ. ειδικότερα C. SAVIGNY, *System des heutigen römischen Rechts*, τ. 4, Berlin, 1840-1849, § 174 (= *System*). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Περί δωρεών αιτία θανάτου", *Θέμις Α. Σγούτα*, 4 (1848), σ. 259 σημ. 6 (= Δωρεές αιτία θανάτου). ΑΛΚ. ΚΡΑΣΣΑ, *Σύστημα Αστικού Δικαίου, Κληρονομικόν Δίκαιον*, τ. 5, έκδ. 5η, Αθήνα 1910, σ. 584 (= *Κληρονομικόν δίκαιον*). Γ. ΜΠΑΛΗ, "Περί ανακλήσεως των αιτία θανάτου δωρεών", (Μελέται αστικού δικαίου), Αθήνα 1938, σ. 120-120. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, έκδ. 4η, Αθήνα 1938, §§ 452-453, σ. 700-702 (= *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*). MONIER, *Droit romain*, I, σ. 532. Χ. ΜΑΤΣΗ, *Μελέται επί των βυζαντινών δικαιοπρακτικών εγγράφων*, τευχ. Α', Αθήνα 1972, σ. 7-10. KASER, *Das römische Privatrecht*, σ. 565.

11. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 49, 76, 138, 431, 731. Πρβλ. επίσης πιο κάτω σημ. 152. Τις αμετάκλητες mortis causa δωρεές όπου ο δωρητής αποβλέπει απλώς στον επικείμενο θάνατό του, θεωρεί ο Scilling, ως ισοδύναμες με τις δωρεές μεταξύ ζώντων, διότι ο θάνατος αποτελεί απλώς την αφορμή και όχι τον όρο ισχύος της δωρεάς (SCHILLING, "Περί δωρεών", (Θέμις Α. Σγούτα), 4 (1848), σ. 162, σημ. 4, 15 (= Δωρεές). Πρβλ. D. 39.6.27. D. 39.6.1 pr. D. 39.6.35.2.

12. Βλ. σχετικά ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνα εκ της νήσου Μυκόνου", *ΕΚΕΙΕΔ*, 7 (1957), σ. 115 (= Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου), όπου δικαστική απόφαση Αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου έτους 1686 με την οποία ανακαλείται λόγω αχαριστίας δωρεά αιτία θανάτου προς ιερέα. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 48 (δωρεά θείας προς ανηψιό που περιλαμβάνει τον όρο της φροντίδας της δωρήτριας σε περίπτωση ασθενείας. Σε περίπτωση αδιαφορίας του δωρεοδόχου, ρητώς προβλέπεται το δικαίωμα της δωρήτριας να ανακαλεί τη δωρεά προκειμένου να ανταπεξέλθει στα έξοδα ασθενείας της). Με την περίπτωση της αχαριστίας εξομοιώνετο και η περίπτωση ατιμίας του δωρεοδόχου [Μηνιάτης, αριθ. 445 (δωρητήριο συμβόλαιο όπου οι δωρητές ορίζουν ότι σε περίπτωση "άταξίας τῆς τιμῆς" της δωρεοδόχου, ψυχοκόρης και αναδεκτής τους, δεν θα έχει ισχύ η δωρεά)]. Πρβλ. C.J. 8.55.10. N. 87.1 pr. Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3. Άλλωστε, κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, η ρητή παραίτηση από το δικαίωμα ανακλήσεως της αιτία θανάτου δωρεάς λόγω αχαριστίας εθεωρείτο ως μη γεγραμμένη (SAVIGNY, Δωρεές αιτία θανάτου, § 18, σ. 281. SCHILLING, Δωρεές, § 7α σημ. 12. ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 452, σ. 702).

δεχομένως είχε συνομολογηθεί όσο ζούσε ο δωρητής¹³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μία περίπτωση δωρεάς του έτους 1682 όπου η δωρήτρια στερείται μεν νομίμου τίτλου ιδιοκτησίας του δωρουμένου ακινήτου, διατηρεί όμως το δικαίωμα εκχωρήσεώς του με χαριστική δικαιοπραξία¹⁴. Και τούτο διότι το συγκεκριμένο ακίνητο αγοράσθηκε με δικά της χρήματα που πιθανότατα δόθηκαν *donationis causa* στον αγοραστή¹⁵. Για την ισχυροποίηση της καταρτιζομένης δωρεάς ο τυπικά νομιμοποιούμενος ως ιδιοκτήτης του ακινήτου παρίσταται κατά τη σύνταξη του δωρητηρίου συμβολαίου και μάλιστα, αποδεχόμενος την κυριότητα της δωρήτριας επ' αυτού, ακυρώνει οποιοδήποτε έγγραφο έχει τυχόν συνταχθεί ή πρόκειται να συνταχθεί με περιεχόμενο που θα αντιβαίνει στη δωρεά. Από τα ανωτέρω καθίσταται εμφανές ότι τόσο η δωρήτρια όσο και ο τυπικά νομιμοποιούμενος ιδιοκτήτης του ακινήτου ενεργούν σύμφωνα με την αρχή του "αντικαταλλάγματος" ή της "ύποκαταστάσεως", κατά την οποία εκείνος που παρείχε με οποιονδήποτε τρόπο χρήματα για αγορά αντικειμένου διατηρούσε εμπράγματο δικαίωμα επί του αγορασθέντος¹⁶.

Κατά τη διάρκεια της ζωής του ο δωρητής διατηρεί συνήθως, για λόγους προσωπικής διασφαλίσεως, την χρήση και διαχείριση του δωρεθέντος¹⁷. Σύμφωνα δε με σχετικό όρο που ενίοτε περιλαμβάνεται στο δω-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

13. Μηνιάτης, αριθ. 157 (δωρεά της επικαρπίας κτήματος βεβαρημένου με "έντριτία"), 534 (δωρεά κτήματος βεβαρημένου με χαλκιερητική συμβαση), 897 (δωρεά κτήματος βεβαρημένου με "έντριτία"). ΚΑΤΣΟΥΡΟΙ: Χαριστικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 15 έτους 1631.

14. Μηνιάτης, αριθ. 239 (το ακίνητο δωρείται αιτία θανάτου προς την Φραγκική Μητρόπολη για να τελούνται "αενάως" τα μνημόσυνα στη μνήμη της δωρήτριας και του συζύγου της).

15. Επρόκειτο δηλαδή περί δωρεάς εκτελουμένης δι' αγοραπωλησίας (SCHILLING, Δωρεές, § 4 σημ. 4). Άλλωστε, στο ίδιο συμβόλαιο, η δωρήτρια ανακαλεί κάποια άλλη δωρεά αιτία θανάτου του ιδίου ακινήτου που έχει συσταθεί πιθανότητα μετά την αρχική πώληση με δωρεοδόχο τον αγοραστή.

16. Για την αρχή αυτή και την ιστορική της καταγωγή από τον αντίστοιχο αρχαίο ελληνικό θεσμό βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νομικά έγγραφα Σίφνου εκ της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835) μετά συμβολών εις την έρευναν του μεταβυζαντινού δικαίου, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας), τ. Γ', τευχ. 1, Αθήνα 1956, σ. 162-163 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές (= Σίφνος).

17. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 98 [δωρεά αιτία θανάτου ("προσήλωση") του συνόλου της κινητής και ακίνητης περιουσίας εφημέριου (και μάλιστα τόσο της παρούσας όσο και της μέλλουσας) σε σταυροπηγιακό μοναστήρι (μονίδριον της Αγίας Μεγαλομάρτυρος). Τα δωρούμενα απαριθμούνται στο συμβόλαιο, παρακρατείται από τον εφημέριο η επικαρπία των προσηλωθέντων ακινήτων, ορίζεται ότι η λοιπή περιουσία του εφημερίου θα περιέρχεται στο μοναστήρι μετά τον θάνατό του. Η προσήλωση δεν δύναται κατ' αρχήν να ανακληθεί από τον ίδιο τον δωρητή, ακόμα και εάν παραιτηθεί οικειοθελώς από τη θέση του εφημερίου. Ανακαλείται μόνον σε ενδεχόμενη περίπτωση απολύσεώς του από

ρητήριο έγγραφο, τα δωρούμενα θα παραδοθούν στον δωρεοδόχο σε όποια κατάσταση θα ευρεθούν κατά τη στιγμή του θανάτου του δωρητή¹⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις αιτία θανάτου δωρεών όπου παραχωρείται μεν μετά την αποβίωση του δωρητή η κυριότητα του δωρουμένου ακινήτου σε συγγενικό του πρόσωπο, τίθεται όμως ο όρος ότι, σε περίπτωση ματαιώσεως της δωρεάς λόγω προαποβιώσεως του δωρεοδόχου, το κτήμα περιέρχεται σε άλλο πρόσωπο ως υποκατάστατο δωρεοδόχο¹⁹. Πρόκειται για όρο με τον οποίο ο δωρητής προσπαθεί προφανώς να αποτρέψει τη ματαίωση της δωρεάς που θα επήρχετο αναπόφευκτα σε περίπτωση προαποβιώσεως του αρχικά ορισθέντος ως δωρεοδόχου²⁰. Σε ένα μάλιστα ναξιακό δωρητήριο συμβόλαιο του έτους

τη θέση του εφημερίου με απόφαση των επιτρόπων του μοναστηριού], αριθ. 699 (δωρεά αιτία θανάτου όπου ο δωρολήπτης αναλαμβάνει την υποχρέωση να ανοικοδομήσει το δωρούμενο ακίνητο όπου θα κατοικεί όσο ζει ο δωρητής).

18. Μηνιάτης, αριθ. 389. Στις περιπτώσεις συνεπώς αυτές, ο δωρολήπτης δεν διέθετε αγωγή για αποκατάσταση της ζημίας σε περίπτωση χειροτερεύσεως του πράγματος λόγω δόλου ή βαρείας αμελείας του δωρητή. Πρβλ. αντιθέτως THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 10 (δωρητήρια συμβόλαια όπου ο δωρητής δεν έχει δικαίωμα μειώσεως της αξίας των δωρηθέντων).

19. Μηνιάτης, αριθ. 94 έτους 1680 (δωρεά εν ζωή του ημίσεος της επικαρπίας χωράφιου στην αδελφή του δωρητή υπό τον όρο ότι θα το καλλιεργεί μαζί με τον σύζυγό της. Αν η ίδια δεν μπορέσει να το καλλιεργήσει οφείλει να προβεί σε σύσταση καλλιεργητικής συμβάσεως με άλλον καλλιεργητή. Το ουσιαστικό περιεχόμενο της συμβάσεως ταυτίζεται με εκείνο της συμβάσεως "κοντοφρεσίας" καθώς ορίζεται ότι η δωρεοδόχος θα παρακρατά το 1/2 των καρπών του κτήματος ("χειμωνικήν και καλοκαιρινήν νιτράδαν") ενώ το άλλο 1/2 θα κομίζει στον δωρητή. Εάν η δωρεοδόχος παραβεί την υποχρέωσή της αυτή ο δωρητής δύναται να ανακαλέσει τη σύμβαση της δωρεάς. Μετά τον θάνατο του δωρητή η επικαρπία του κτήματος περιέρχεται εξ ολοκλήρου στην αδελφή του ενώ, μετά την αποβίωσή της, στο πρόσωπο που θα ορίσει ο δωρητής με διαθήκη), 138 έτους 1681 (δωρεά αιτία θανάτου που γίνεται ως "ψυχικό" και έχει ως αποδέκτη μία ανηψιά της δωρήτριας. Ορίζεται ότι το δωρηθέν ακίνητο, σε ενδεχομένη περίπτωση προαποβιώσεως της δωρήτριας, θα περιέρχεται σε αδελφή της). Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 23, 361, 688, 812, 818, 947 (δωρητήρια "βαπτιστικά" συμβόλαια όπου ορίζεται ότι η δωρούμενη στον αναδεκτό περιουσία περιέρχεται, σε ενδεχομένη περίπτωση προαποβιώσεώς του, στους γονείς του), 972 ("βαπτιστικό" δωρητήριο συμβόλαιο όπου ορίζεται ότι το δωρούμενο ακίνητο, σε περίπτωση προαποβιώσεως της αναδεκτής, περιέρχεται στους γονείς του δωρητή).

20. Πρβλ. D. 22.1.38, 3 (περί αποδόσεως και των καρπών του δωρηθέντος αιτία θανάτου ακινήτου)· B. 47.3.82· Αρμενόπουλος Εξ. 3.1.6· *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.52.3. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικώς ΚΡΑΣΣΑ, *Κληρονομικόν δίκαιον*, §§ 334, 335· Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου. Ενοχικόν Δίκαιον*, τ. Γ', Αθήνα 1930, σ. 168 (= *Ενοχικόν Δίκαιον*)· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 403. Ως προς τη δυνατότητα ορισμού υποκαταστάτου δωρεοδόχου σε περίπτωση κατά την οποία ο αρχικός δωρεοδόχος δεν θα μπορέσει να αποκτήσει το δωρηθέν αιτία θανάτου, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών βλ. D. 31.1.50 pr. (= B. 44.2.49).

1682²¹ και επειδή το δωρούμενο κτήμα έχει επίκτητη προέλευση²², ο δωρητής για να διασφαλίσει τη διατήρησή του στην οικογένειά του, ορίζει μία διαδοχική σειρά υποκατάστατων δωρεοδόχων για την περίπτωση προαποβιώσεως των προηγούμενων στη διαδοχή συγγενικών προσώπων (πολύβαθμος υποκατάσταση)²³.

Όπως προκύπτει από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής, οι δωρεές αιτία θανάτου δεν είχαν πάντοτε ως αντικείμενο μεμονωμένα περιουσιακά στοιχεία του δωρητή, κινητά ή ακίνητα. Περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου όπου εκχωρείται το σύνολο της υπάρχουσας, κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, περιουσίας του δωρητή (ακίνητης και κινητής) απαντώνται με αρκετή συχνότητα στα νοταριακά συμβόλαια²⁴. Η εξαντλητική απαρίθμηση των αντικειμένων της δωρεάς δεν αναιρεί στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τον νομικό χαρακτήρα της δωρεάς, ως δικαιοπραξίας μη δεσμεύουσας την ελευθερία προς το διαθέτειν. Το αντίθετο ισχύει σε ορισμένα ναξιακά συμβόλαια των ετών 1576 και 1680 τα οποία φέρουν έντονο τον χαρακτήρα κληρονομικής συμβάσεως²⁵. Στις συγκεκριμένες αιτία θα-

21. Μηνιάτης, αριθ. 236 (δωρεά αιτία θανάτου σε αδελφό του δωρητή).

22. Και συνεπώς δεν φέρει οποιεσδήποτε νομικές δεσμεύσεις υπέρ των μελών της οικογένειας του δωρητή. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω σ. 167 επ.

23. Πρβλ. ΜΠΑΛΗ, Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου, §§ 142, 144.

24. Μηνιάτης, αριθ. 98 (βλ. και επόμενη σημ. 25) 1579 [“αφιέρωση” (δωρεά αιτία θανάτου) σε μοναστήρι του συνόλου της ακινήτου γυνικής περιουσίας της δωρήτριας με “όλαν τος τὰ δικαιώματαν καὶ με πᾶσαν τος ποσότητας” που εμπεριέχονται σε αυτά. Τα ακίνητα απαριθμούνται στο συμβόλαιο]. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 584 (δωρεά αιτία θανάτου όλης της ακίνητης περιουσίας που διαθέτει η δωρήτρια στο νησί της Τήνου καθώς και άλλων ακινήτων της που ευρίσκονται στο νησί της Μυκόνου (τα οποία και απαριθμούνται) λόγω της επικειμένης αναχωρήσεώς της από τη Μύκονο. Η επικαρπία της περιουσίας περιέρχεται στη δωρεοδόχο ταυτόχρονα με την κατάρτιση του συμβολαίου, ενώ η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας τελεί υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου της δωρήτριας κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Ρητώς προβλέπεται ότι η δωρεά καθίσταται αυτοδικαίως άκυρη σε περίπτωση επιστροφής της στο νησί). Δωρητήρια έγγραφα του 11ου αιώνα με ανάλογο περιεχόμενο προερχόμενα από τις περιοχές του μέσου Γαλλικού Λίγυρα βλ. στον THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 23-24. Κατά την άποψή του στις συγκεκριμένες περιπτώσεις πρόκειται για άκληρους δωρητές οι οποίοι εκχωρούν νομίμως το σύνολο της ακίνητης περιουσίας τους σε τρίτα πρόσωπα χωρίς να εγχυμονεί κίνδυνος εγέρσεως αγωγής λόγω προσβολής της “διαθεσίμου μερίδος” των αναγκαίων κληρονόμων (THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 25 σημ. 102-103).

25. ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 79 έτους 1576 [δωρεά αιτία θανάτου (“ψυχικό”) της ενεστώσας και μέλλουσας, κινητής και ακινήτου, γονικής και επίκτητης περιουσίας του δωρητή σε μοναστήρι]. Μηνιάτης, αριθ. 98 [δωρεά αιτία θανάτου (“προσήλωση”) σε μοναστήρι του συνόλου της περιουσίας του δωρητή εφημέριου, τόσο της ενεστώσας όσο και της μέλλουσας, υπό τον όρο ότι θα ιερουργεί όσο ζει σε αυτό τον ναό].

νάτου δωρεές εκχωρείται σε μοναστήρι όχι μόνο η παρούσα αλλά και η μέλλουσα να αποκτηθεί περιουσία του δωρητή, χωρίς ωστόσο τα δωρούμενα να εξειδικεύονται στα συμβόλαια. Εν προκειμένω είναι ζήτημα ερμηνείας εάν ο δωρεοδόχος εγκαθίσταται, κατά το περιεχόμενο της βουλήσεως του δωρητή, ως καθολικός διάδοχος (οπότε η σύμβαση φέρει μάλλον χαρακτήρα κληρονομικής συμβάσεως) ή πρόκειται για δωρεά αιτία θανάτου. Η πρακτική αυτή υποδηλώνει ίσως ότι οι σχετικές συμβάσεις μέλλουσας περιουσίας που είχαν ως αποδέκτες εκκλησιαστικά ιδρύματα ήταν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, επιτρεπτές²⁶.

Τέλος αφθονούν οι περιπτώσεις δωρεών αιτία θανάτου γονέων προς τέκνα καθώς και μεταξύ συγγενών όπου ο δωρητής παρακρατά ισοβίως την επικαρπία, ο δε δωρεοδόχος αναλαμβάνει την υποχρέωση να συντηρεί και διατρέφει τον δωρητή ή να παρέχει άλλου είδους υπηρεσίες (π.χ. επιδιόρθωση οικίας όπου κατοικεί ο δωρητής κ. ά.)²⁷. Παρ' ότι οι συμβάσεις αυτές δεν συνοδεύονται κατά κανόνα από σύμφωνα αποποιήσεως του κληρονομικού μεριδίου του δωρολήπτη επί της κληρονομιαίας περιουσίας του

26. Το ζήτημα εάν οι δωρεές της μέλλουσας περιουσίας του δωρητή του δωρητή θεωρούντο ενάρετες κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο εδύναντο τους νομικούς. Μεταξύ εκείνων που υποστήριξαν το ανίσχυρο της δωρεάς μελλούσης περιουσίας, ως λανθάνουσας συμβάσεως κληρονομίας που περιόριζε ουσιαστικά την ελευθερία διαθέσεως, ενδεικτικώς αναφέρουμε τους SAVIGNY (I. System, τ. 4, § 159, σ. 142-145), SCHILLING (Δωρεές, σ. 177, σημ. 40), P. VAN WETTER (*Pandectes contenant l'histoire du droit romain et la legislation de Justinien*, τ. 4, § 411, σ. 84 σημ. 3) και από τους έλληνες μελετητές τους ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟ (*Ενοχικόν Δίκαιον*, 1890, § 188), Π. ΚΑΛΛΙΓΑ (*Ενοχικόν Δίκαιον*, Βιβλ. γ', Μέρος Β', Κεφ. β', 158), Ν. Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟ ("Δωρεά μελλούσης περιουσίας", *Νέοι Πανδέκται*, τ. 4 (1905), σ. 836-849) και Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ [*Contribution à l'étude des pactes successoraux en droit Byzantin (Justinien et post-Justinien)*, Paris 1937, σ. 30 σημ. 1 (= *Pactes successoraux*)]. Αντίθετη γνώμη υπεστήριξαν οι G. F. PUCHTA (*Vorlesungen über das heutige römische Recht*, τ. I, Leipzig 1873, σ. 167, § 71 σημ. 4), B. WINDSCHEID (*Διδασκαλία του δικαίου των Πανδεκτών*, τ. 3, *Ενοχικόν Δίκαιον*, Ειδικόν Μέρος, μετ. μετά προσθηκών Κ. Η. Πολυγένη, Αθήναι 1934 § 368, σ. 32 σημ. 9) και από τους έλληνες νομικούς ο Κ. ΠΟΛΥΓΕΝΗΣ (*Περί απαγορεύσεως των μεταξύ συζύγων δωρεών*, Αθήναι 1930, σ. 55).

27. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 3, 48, 620, 904, 960, 1294 και κυρίως το αριθ. 1378 έτους 1671. Το συγκεκριμένο δωρητήριο συμβόλαιο αποτελεί δωρεά εν ζωή του ανωγίου ενός ακινήτου προς τον γιό της δωρήτριας. Η μητέρα διατηρεί το δικαίωμα ισοβίου χρήσεως του ισογείου του δωρηθέντος ακινήτου, το οποίο αποτελεί το "αδελφομοίρι" του δωρεοδόχου επί της γονικής του περιουσίας. Επιπρόσθετα ορίζεται ότι το ισόγειο του σπιτιού θα περιέρχεται και αυτό μετά τον θάνατό της στον γιό της χωρίς να μπορούν τα αδέλφια του να προβάλλουν οποιεσδήποτε αντιρρήσεις. Είναι προφανές ότι η δωρήτρια επιχειρεί να αποτρέψει την έγερση αγωγής μέμφεως αστόργου δωρεάς από τους αδελφούς του δωρεοδόχου αποκλείοντας τη συνεισφορά των δωρηθέντων κατά τη διανομή της κληρονομίας της.

δωρητή²⁸ είναι πιθανόν ότι υποκρύπτουν έμμεση μεταβίβαση κληρονομικού μεριδίου και συνεπώς αποτελούν "πρωτόγονες" ("primitifs"), κατά τον όρο που υιοθετεί ο Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, κληρονομικές συμβάσεις²⁹.

2. Δωρεές εν ζωή

Στις δωρεές εν ζωή η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας επί των δωρηθέντων επέρχεται από την κατάρτιση της σχετικής συμβάσεως, χωρίς να απαιτείται και η παράδοση του ακινήτου στον δωρεοδόχο (*traditio per cartam*)³⁰. Ο δωρεοδόχος δεν συμπράττει κατά κανόνα στη σύμβαση της δωρεάς αλλά η αποδοχή του τεκμαίρεται από την υπογραφή του συμβολαίου από αξιόπιστους μάρτυρες³¹. Τηρείται κατά κανόνα ο τύπος του συμβολαιογραφικού εγγράφου³² γίνεται όμως αποδεκτή και η εγκυρότητα

28. Βλ. όμως αντιθέτως ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, το υπ' αριθ. 945 δωρητήριο συμβόλαιο θείας προς ανηψιό όπου ο δωρολήπτης παραιτείται από την διεκδίκηση κληρονομικού δικαιώματος από τη γονική του περιουσία, η δε δωρήτρια δίδει, σε αντάλλαγμα για την παραίτηση αυτή, 4 τρούβια.

29. MICHAELIDES-NOYAROS, *Pactes successoraux* αλ. 28.

30. Πρβλ. C.J. 8.53· R. MONIER, *Manuel élémentaire de droit Romain*, II. Les obligations, Paris 1954 (ανατ. Aalen 1970), σ. 203· Π. ΖΕΠΟΥ, "Η παράδοσις δι' εγγράφου εν τω βυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ", [Γράμς Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600ετηρίδι τῆς Εξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)], ΕΦΗΜΕΡ. τ. Σ', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 199-242, κυρίως σ. 231 επ. (= Παράδοσις δι' εγγράφου). Στα δωρητήρια συμβόλαια χρησιμοποιείται κατά κανόνα η έκφραση "ἀπο τὸν σήμερον δίνει καὶ παραδίνει" ἢ /καὶ "ἐκδύνεται καὶ ἀποξενώνεται" για να δηλωθεί η άμεση μεταβίβαση του δώρου στον δωρολήπτη. Σημειώνεται πάντως ότι ορισμένες φορές ο όρος είναι παραπλανητικός καθώς χρησιμοποιείται για να δηλώσει δωρεά αιτία θανάτου με παραχώρηση της νομής του πράγματος από την κατάρτιση του συμβολαίου στον δωρεοδόχο [ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σίφνος*, αριθ. 84 έτους 1784· Μηνιάτης, αριθ. 342, 369, 579, 584, 591 (υπόθεση αμφισβητήσεως της δωρεάς εν ζωή ακινήτου της Μαθέας Τραπεζοντέας προς τον πρωτονοτάριο πρε Λίβιο Σουμμαρούπα για την οποία καλούνται ως μάρτυρες οι κατά καιρούς ενοικιαστές του ακινήτου), 635, 671 (δωρεά σε αναδεκτή της δωρήτριας, υπό τον όρο ότι, κατά τη διάρκεια της ανηλικότητας της δωρεοδόχου, τη διαχείριση και επικαρπία του κτήματος θα έχουν οι γονείς της), 864].

31. Βλ. στον Μηνιάτη όλα τα δωρητήρια συμβόλαια. Τούτο ίσχυε και γενικότερα στις συμβάσεις μεταβιβάσεως κυριότητος ακινήτων όπου μόνον ο μεταβιβάζων εδήλωνε την μεταβίβαση (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, σ. 134). Κατ' εξαίρεση ο δωρεοδόχος παρευρίσκεται στο συμβόλαιο όταν πρόκειται περί δωρεάς υπό όρον. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 491 (δωρεά εν ζωή κτήματος όπου, ο μεν δωρητής παρακρατά την επικαρπία, η δε δωρεοδόχος έχει δικαίωμα να προβεί σε εκχώρηση του δωρηθέντος με σύμβαση ανταλλαγής. Σ' αυτή όμως την περίπτωση υποχρεούται να δίδει στον δωρητή τους καρπούς του νέου ακινήτου). Πρβλ. Αρμενόπουλος ΕΞ. 3.1.17.

32. Ο έγγραφος τύπος της δωρεάς έχει επικρατήσει κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στις περισσότερες περιοχές και μάλιστα ανεξάρτητα από το είδος και την χρηματική α-

του ιδιωτικού εγγράφου³³. Ορισμένες φορές για την ισχυροποίηση του δωρητηρίου νοταριακού εγγράφου καταρτιζόταν παράλληλα και "χονγγέτι" ενώπιον του τούρκου καδή³⁴.

Το ακίνητο παραχωρείται στον δωρολήπτη με "πᾶσαν του σπάτζιο και δικαίωμα", δηλαδή με την κινητή περιουσία που το συνοδεύει και με κάθε εμπράγματο ή ενοχικό δικαίωμα που έχει συσταθεί υπέρ ή εις βάρος του ακινήτου³⁵. Κατά συνέπεια δια της παραχωρήσεώς του στον δωρεοδόχο δεν επήρχετο απόσβεση των καλλιεργητικών συμβάσεων που ενδεχομένως είχαν συσταθεί επ' αυτού³⁶.

ξία των δώρου. Πρβλ. Έθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797, κεφ. Γ', σ. 509· Έθιμα Νάξου έτους 1810, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, JGR, τ. 8, Αθήνα 1931, Κεφ. Ζ', νγ', σ. 541 (= Έθιμα Νάξου έτους 1810)· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 344· Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας, τ. Β', ΕΕΚΜ, τ. ΣΤ', Αθήνα 1967, σ. 195-197, 208 (= Σύρος)· Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η απάντησις της δημογεροντίας Τήνου εις τα περί των νομικών εθίμων ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης", ΕΕΚΜ, 14 (1970), σ. 214 (= Τήνος)· ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Σκύρος, σ. 348. Για τη βυζαντινή περίοδο βλ. ενδεικτικώς Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαίου Δικαίου, Αθήναι 1944, σ. 489 (= Εισηγήσεις)· Π. ΖΕΠΟΥ, Ενοχικόν Δίκαιον, Β' Μέρος: Ειδικόν, Αθήνα 1965, σ. 27· Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαράς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, Αθήνα 1922, σ. 221-222 (= Αστικόν Δίκαιον).

33. Βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος-19ος αι.)", ΕΚΕΙΕΔ, 27-28 (1985), σ. 92-111 (= Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου), δικαστικές αποφάσεις αριθ. 83 έτους 1708 (αναγνωρίζεται η εγκυρότητα δωρεάς υπέρ ψυχικής σωτηρίας προς την Αγία Ελένη που έχει καταρτισθεί με ιδιωτικό έγγραφο κατατεθειμένο στη κοινοτική κατζηλλαρία), 101 έτους 1710 (αναγνωρίζεται ως έγκυρη η ανάκληση δωρεάς με ιδιωτικό έγγραφο). Πάντως τα νοταριακά συμβόλαια είχαν αυξημένη δημόσια πίστη έναντι των ιδιωτικών συμβολαίων. Για τον λόγο δε αυτό οι συμβαλλόμενοι συνήθιζαν να επισημοποιούν εκ των υστέρων τα ιδιωτικά συμβόλαια μέσω της διαδικασίας εμφανίσεως και καταχωρίσεως τους στις πράξεις των νοταρίων. Για το ζήτημα βλ. σχετικά ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τα έγγραφα δικαιοπραξιών της Μυκόνου του 17ου και 18ου αιώ-νος", ΕΚΕΙΕΔ, 5 (1954), σ. 132 (= Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου) και κυρίως ΖΕΠΟΥ, Παράδοσις δι' εγγράφου, σ. 217-229.

34. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 236 έτους 1682 (δωρεά κινητής και ακινήτου περιουσίας θείου προς ανήψια). Στην πρακτική των συναλλαγών τα "χοτζέτια" ή "χονγγέτια", δηλαδή οι έγγραφοι τίτλοι ιδιοκτησίας ακινήτων που παρέχονταν από τις τουρκικές δικαστικές αρχές, συνυπήρχαν με τα συμβολαιογραφικά έγγραφα. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 35 επ., 467 επ· Δ. ΣΙΑΤΡΑ, Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στη τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1992, σ. 22, 23, 27. Στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου οι τουρκικοί τίτλοι ιδιοκτησίας συχνότατα παραλείπονταν διότι οι συμβαλλόμενοι είχαν την πεποίθηση ότι τα τοπικά κριτήρια θα απέρριπταν, σε περίπτωση αμφισβητήσεως, κακόπιστες αξιώσεις βασιζόμενες στην έλλειψη "χονγγετίου".

35. Μηνιάτης, αριθ. 49, 57, 239, 579.

36. Μηνιάτης, αριθ. 540 [δωρεά κτήματος για το οποίο έχει καταβληθεί "παντίκι" από τον καλλιεργητή υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή. Με αιρετοκρισιακή απόφαση του έτους 1685 (Μηνιάτης, αριθ. 589) επικυρώθηκε η δωρεά αυτή], 839 (μεταβιβάζο-

Δωρεές εν ζωή του συνόλου της ακινήτου και κινητής περιουσίας του δωρητή³⁷ αλλά και δωρεές υπό όρον απαντώνται συχνά στα δωρητήρια συμβόλαια της εποχής. Οι δωρεές που εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία συνομολογούνται συνήθως ή α) υπό τον όρο διατροφής του δωρητή ή άλλου συγγενικού του προσώπου³⁸ ή β) υπό τον όρο της διηνεκούς πληρωμής των δημοσίων χρεών που βαρύνουν το ακίνητο³⁹ ή γ) υπό τον όρο καταβολής των εξόδων καλλιεργείας του κτήματος και αποδόσεως του όλου ή μέρους (συνήθως του ημίσεος) της παραγωγής⁴⁰. Το συχνότερα απαντώμενο είδος είναι εκείνο της ανταποδοτικής δωρεάς για τις φροντίδες που παρείχε ή θα παρέχει στο μέλλον ο δωρεοδόχος στον δωρητή⁴¹, ενίοτε όμως και για άλλους λόγους (π.χ. λόγω πληρωμής των δημοσίων χρεών που βαρύνουν το δωρούμενο ακίνητο από τον δωρεοδόχο)⁴². Όπως προκύπτει από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής οι ανταποδοτικές αυτές δωρεές έχουν ως αποδέκτες, όχι μόνον κληρικούς ή εκκλησιαστικά ιδρύματα, αλλά συχνότατα και ιδιώτες, συγγενείς ή μη των δωρητών. Τέλος απαντώνται και δωρεές "εργολαβικού" χαρακτήρα που γίνονται υπό τον όρο ανοικοδομήσεως του δωρούμενου (ή και άλλου) ακινήτου από τον δωρολήπτη.⁴³

Οι δωρεές εν ζωή συνομολογούνται κατά κανόνα ως αμετάκλητες⁴⁴. Σε

νται δια δωρεάς εν ζωή σε μοναστήρι τα 3/4 χωραφίου διότι το 1/4 έχει ήδη παραχωρηθεί με καλλιεργητική σύμβαση). Βλ. και ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35, "και να γυρέψουν πᾶσα δικαίωμα σαν ἔκαμεν αὐτὸς ὁ ἄρχος ντονατόρες ἕως τὴν σήμερον ὡσὰν αὐθεντότοπος ὅπου ἦτονε...".

37. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35, 95.

38. Μηνιάτης, αριθ. 49, αριθ. 146, 658· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 51, 620, 960, 1252, 1668 κ. ά. Βλ. και δικαστική απόφαση κριτηρίου της Μυκόνου έτους 1720 (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 137).

39. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 904.

40. Για τις δωρεές αυτές (δωρεές επικαρπίας εν ζωή) βλ. πιο κάτω σημ. 62.

41. Μηνιάτης, αριθ. 146, 157, 195, 389, 526· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 152, 241, 245, 309, 311, 314, 423, 451, 454, 584, 620, 695, 802, 838, 891, 960, 963· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 111· ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 23, 53, 95.

42. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 51 [δωρεά ακινήτου του αδελφού προς την αδελφή διότι επί 18 έτη πλήρωνε εκείνη τους έγχειους φόρους ("χαράτζια άφεντικά") που βάρυναν το ακίνητο], 1787.

43. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 169 (τρεις αδελφές δωρούν σε ιδιώτη την εκκλησία του Αγίου Παύλου. Ο δωρεοδόχος υποχρεούται να ανοικοδομήσει την εκκλησία), 1041 (επιδιόρθωση ακινήτου όπου κατοικούν οι δωρητές).

44. Πρβλ. C.J. 8.35.10· B. 47.2.10· B. 47.1.67.5· B. 47.1.68.2· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαξαξού (...), κριτική έκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ – Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Νόμος, ΕΕΠΘΕΣ, 1 (1982), Θεσ/κη 1985, Κεφ. ΦΜΣ', 2, 4, 5, σ. 363 (=Μαλαξός)· Νομικόν Πρόχειρον, 1.50.1 και 1.51.2, 3, 4, 5· Μολδαβικός Κώδιξ, Κεφ. 21,

ένα μάλιστα ναξιακό δωρητήριο συμβόλαιο του έτους 1637 που αποτελεί ανταποδοτική εν ζωή δωρεά η δωρήτρια εγγυάται την ομαλή εκτέλεση της συμβάσεως με γενική υποθήκη επί της ακινήτου περιουσίας της⁴⁵. Ανατροπή της εν ζωή δωρεάς ήταν δυνατή σε περίπτωση αχαριστίας του λαβόντος⁴⁶ ή παραβάσεως όρου ή συνθήκης που τυχόν είχε συμπεριληφθεί στο δωρητήριο συμβόλαιο⁴⁷ ή εάν ο δωρητής είχε περιέλθει σε κατάσταση ένδειας, οπότε α-

Μέρος Β', § 1272· Πολιτικός Κώδιξ Ουγγροβλαχίας, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, JGR, τ. 8, Αθήνα 1931, Τμήμα Δ' Κεφ. Α', § 6 (= Ουγγροβλαχικός Κώδιξ). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, κατά το Μουσουλμανικό δίκαιο, όλες ανεξαιρέτως οι δωρεές προς μη συγγενικά πρόσωπα, ακόμα και όταν αποτελούσαν δωρεές εν ζωή, ανάγονταν στην τάξη των μετακλητών (έκδι τζάιζ) συναλλαγμάτων και επομένως μπορούσαν ελεύθερω να ανακληθούν (N. TOPNAΟΥΦ, Μουσουλμανικόν δίκαιον κατά τας πηγάς του, μετ. Μ. Έσβαχ – N. Σακοπούλου, Σμύρνη 1872, σ. 167 επ.).

45. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 23, σ. 77 ("θέλοντας ή άνω ειρημένη... αυτή και τὰ καλά της νά 'ναι ποτεκάδα, νά στερεώνουν την παρών ντονατζιόνε"). Για την παραχώρηση γενικής υποθήκης προς ασφάλεια του πιστωτή (επί δανειακών συμβάσεων) ή του αγοραστή (επί εκπαιητικών δικαιοπραξιών) κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιδιώξεις αρχαίων ελληνικών δικαίων", (Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου, 3), Αθήνα 2000, σ. 42-43 (= Εξασφάλιση δικαιωμάτων).
46. Μηνιάτης, αριθ. 503 έτους 1683, 300 έτους 1683 (επιχωρώνεται ενώπιον νωταρίου και μαρτύρων παλαιότερη δωρεά η οποία προσωρινώς είχε ανακληθεί πιθανότατα λόγω αχαριστίας του δωρεοδόχου). ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 53· ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, δικαστική απόφαση υπ' αριθ. 106 έτους 1798. Πρβλ. C.J. 8.55· B. 47.2.10 σχ. 2 και 3· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· Μαλαξός, Κεφ. ΦMS', 4, 5· Νομικόν Πρόχειρον 1.50.1.12 και 1.51.15· Μολδαβικός Κώδιξ, Κεφ. 21, §§ 1275-1278· Ουγγροβλαχικός Κώδιξ, Τμήμα Δ', Κεφ. Α', §6 β· Γ. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, Χαϊλδεβέργη 1835, τ. Α', μετ. Ευ. Καραστάθη, Αθήναι 1943, αρχαία έθιμα Νάξου, σ. 225 (= Ο ελληνικός λαός).

47. Πρβλ. C.J. 8.56.10· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· Μαλαξός, Κεφ. ΦMS'· Νομικόν Πρόχειρον 1.50.15 (επιχείρημα a contrario). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μία δικαστική απόφαση του δραγουμάνου της Μυκόνου Κυρίτζη Γιαννάκη του έτους 1710 με την οποία ακυρώνεται δωρεά διότι οι δωρεοδόχοι παρέβησαν έναν αρχετὰ ιδιότυπο όρο που είχε θέσει η δωρήτρια. Ο όρος αυτός συνίστατο στην υποχρέωση του πατέρα των δωρεοδόχων να την νυμφευθεί. Παρ' ότι δε ο σχετικός όρος δεν είχε συμπεριληφθεί εγγράφως στη δωρεά το δικαστήριο αποδέχεται την αγωγή και ανατρέπει τη δωρεά (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων της Μυκόνου, αριθ. 114). Σε άλλη δικαστική απόφαση του έτους 1720 το κοινοτικό κριτήριο της Μυκόνου προβαίνει σε συμβιβαστική επίλυση διαφοράς μεταξύ συζύγων που προήλθε από έναν, μάλλον επιβαρυντικό για τη δωρεοδόχο σύζυγο, όρο. Στη συγκεκριμένη υπόθεση την οποία δικάζει ο Λεονής Μοσκονάς, επίτροπος και κριτής Μυκόνου, οι σύζυγοι ζητούν την ανάκληση δωρεάς αιτία θανάτου του δωρητή-συζύγου προς τη σύζυγό του διότι αυτή επιθυμεί πλέον να εγκαταλείψει τη συζυγική εστία. Και τούτο διότι όρος της δωρεάς ήταν η υποχρέωση της σύζυγου να παρέχει τις απαραίτητες φροντίδες στον σύζυγό της εφ' όρου ζωής του. Ο δικαστής, ο

σκούσε το ευεργέτημα της ευπορίας⁴⁸. Περιπτώσεις ανακλήσεως δωρεάς λόγω επιγεννήσεως τέκνου⁴⁹ δεν απαντώνται στα δικαιοπρακτικά έγγραφα.

Σύμμικτη δωρεά, υποκρύπτουσα κληρονομική συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων, είναι εκείνη που αναφέρεται σε δωρητήριο συμβόλαιο του κατ'ηλλιέρη της Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1669⁵⁰. Στη συγκεκριμένη δωρεά ανηψιός παραιτείται από τη διεκδίκηση κληρονομικών δικαιωμάτων επί της γονικής του περιουσίας, την οποία ήδη κατέχει κάποια θεία του. Το σύμφωνο αποποιήσεως φέρει την τυπική νομική μορφή δωρεάς εν ζωή προς την θεία⁵¹,

οποίος προφανώς δεν επιθυμεί τη λύση του γάμου αλλά επιδιώκει να συμφιλιώσει τα αντιμαχόμενα μέρη, δεν προβαίνει σε ανάκληση της δωρεάς υπό την προϋπόθεση ότι η σύζυγος θα παραμείνει στον συζυγικό οίκο (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων της Μυκόνου, αριθ. 137). Περιπτώσεις ανακλήσεως δωρεάς λόγω παραβάσεως όρου διατροφής και εν γένει ικανοποιήσεως των αναγκών του δωρητή βλ. στον Μηνιάτη, αριθ. 98, 658. Επίσης βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 1668. Πρβλ. B. 47.1.2, 5 επ.· B. 47.1.42· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.3· *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.50.15 και 1.51.7, 8· *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 21, § 1288· *Ουγγρικός Κώδιξ*, Τμήμα Δ', Κεφ. Α', § 6α. Πρβλ. και τη σχετική απάντηση της δημογεροντίας Τήνου, όπου αναφέρεται: "Τὸ δῶρον ἐθεωρεῖτο ἱερὸν καὶ ἀμετάστροφον ἐκτὸς τῆς κατὰ συνθήκης δωρεᾶς /Codizionato ἢ ὁποία ἀκυροῦτο εἰς σύμπτωσιν παραβάσεως αὐτῆς ἢ ἂν ἡ συνθήκη δὲν ἐξετελέσθη ἔνεκα τοῦ θανάτου τοῦ λαβόντος τὸ δῶρον" (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τόμος σ. 214). 48. Βλ. ΚΑΤΣΟΥΓΡΟΥ, *Ναυτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 36, σ. 232. Επίσης Μηνιάτης, αριθ. 94 έτους 1680 (πρόκειται για δωρεά εν ζωή της επικαρπίας κτήματος προς την αδελφή του δωρητή. Ο δωρητής επιθυμεί να διατηρήσει το νομίμου δικαιώματός του να εκποιήσει το δωρηθέν εάν "τοῦ τύχειν χρεια ἢ τοῦ ἀσθένεια σωματικὴν ὅπου νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ πορευτῇν". Σ' αυτή όμως την περίπτωση θα λαμβάνει ο ίδιος τα 3/4 του τιμήματος της πωλήσεως και το 1/4 η αδελφή του). Βλ. και Μηνιάτης, αριθ. 146 έτους 1681 (περίπτωση ακυρώσεως προικοσυμφώνου προς άρρεν τέκνο και προσηλώσεως των αρχικά προικοδοτηθέντων σε μοναστήρι επειδή η διαθέτρια περιήλθε σε κατάσταση α-πορίας). Πρβλ. D. 23.3.33· D. 42.1.30· D. 42.1.49· D. 42.1.50· Αρμενόπουλος Εξ. 4.10.16 και σχ. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικώς Ε. DERNBURG, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δι-καίου. Ενοχικόν δίκαιον*, τ. Γ', Αθήναι 1909, μετ. Γ. Δυοβουνιώτου, § 57, σ. 208· ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ενοχικόν δίκαιον*, σ. 722-723.

49. Πρβλ. C.J. 3.29.5· C.J. 8.56.8· *Επαναγωγή (= Εισαγωγή)*, 22.10· *Πρόχειρος Νό-μος* 13.2· B. 41.4, 5· B. 39.1.10 και 47.2.8· Αρμενόπουλος Εξ. 3.2.1· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.51.3· *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 21, § 1287.

50. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 945.

51. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι "τὰ ἀφίνει καὶ χαρίζει τα εἰς τὰ χέρια τῆς ἄνω λε-γομένης θείας του εὐτουνης καὶ τῶν διαδόχων καὶ κληρονόμων της..." (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 945). Κατά τον Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟ (*Pactes successoraux*, σ. 16), οι συμβάσεις εκείνες με τις οποίες καταλείπεται το όλον ή μέρος κληρονομιαίας περιουσίας του διαθέτη σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και στους διαδό-χους του δεν αποτελούν κληρονομικές συμβάσεις, αλλά δωρεές εν ζωή, διότι τα εκχω-ρούμενα αντικείμενα μεταβιβάζονται στα ευνοούμενα πρόσωπα (δωρεοδόχο και κληρο-νόμους του) από την κατάρτιση της συμβάσεως και δεν εξαρτώνται από την αίρεση της αποβιώσεως του δωρητή.

η οποία ως αντίδωρο καταβάλλει στον ανηψιό το ποσόν των 4 γροσίων.

Διαφορετική περίπτωση σύμμικτης δωρεάς, η οποία αποτελεί εν μέρει δωρεά και εν μέρει σύμβαση πώλησεως, αποτελεί η αναφερόμενη σε δωρητήριο συμβόλαιο του ιδίου κατζηλλιέρη του έτους 1670⁵². Στην δωρεά αυτή πατέρας πωλεί στον γιό του ακίνητο έναντι 9 ριαλίων. Επειδή όμως η πραγματική αξία του ακινήτου υπερβαίνει το τίμημα της πώλησεως, ο δωρητής δωρίζει την υπερβάλλουσα αξία στον γιό του ως ανταμοιβή γιατί τον ελευθέρωσε από τα δεσμά της σκλαβιάς⁵³.

Περιπτώσεις αμοιβαίων δωρεών απαντώνται αρκετά συχνά στα δικαιοπρακτικά έγγραφα. Από την παροχή δε "άντιχάριτος" ("άνταμοιβής") συνάγονται συνήθως και τα παραγωγικά αίτια της βουλήσεως που οδήγησαν τον δωρητή στη σύσταση της συγκεκριμένης δωρεάς⁵⁴ ή και η υποκρυπτόμενη αμφοτεροβαρής σύμβαση (πώληση, δάνειο). Έτσι σε δωρητήριο συμβόλαιο του κατζηλλιέρη Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1674⁵⁵ η δωρήτρια, με τη σύμφωνη γνώμη του συζύγου της και κατά την ελευθέρα της βούληση ("παρ' οὐδενὸς βιαζομένη")⁵⁶, δωρίζει πατρογονικό της ακίνητο. Το συγκεκριμένο ακίνητο είχε εκποιήσει παλαιότερα ο πατέρας της στον τωρινό δωρεοδόχο πλην όμως η δωρήτρια, υπό την ιδιότητα της πλησιέστερης συγγενούς του πωλητή, το είχε αναλάβει κατόπιν εγέρσεως δικαιώματος προτιμήσεως και καταβολής του συμφωνηθέντος τιμήματος της πώλησεως. Ήδη με τη δωρεά αυτή παραδίδει πάλιν το ίδιο αυτό ακίνητο στα χέρια του δωρεοδόχου "ἐλεύθερον καὶ ἀδούλωτον". Ως "άντιχαρι" ο δωρολήπτης δανείζει στην δωρήτρια το χρηματικό ποσόν των 50 ριαλίων (χωρίς επιβάρυνση τόκων για τρία έτη)⁵⁷ το οποίο και θα χρησιμοποιήσει για την απελευθέρωση του αδελφού της που έχει αγορασθεί ως σκλάβος⁵⁸. Επίσης σε

52. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 1206.

53. Πρβλ. και Αρμενόπουλος Εξ. 5.10.1Ε όπου η επίδειξη αδιαφορίας από το τέκνο για την απελευθέρωση αιχμαλώτου γονέως συγκαταλέγεται μεταξύ των νομίμων λόγων αποκληρώσεως.

54. Βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 945 (δίδεται από τον δωρεοδόχο αντιχάρισμα διότι ο δωρητής (ανεψιός) παραιτείται από τα κληρονομικά του δικαιώματα), 1137· Μηνιάτης, αριθ. 239, 342.

55. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 1638.

56. Πρβλ. Αρμενόπουλος Εξ. 3. 1.

57. Κατά τον SCHILLING (Δωρεές, § 2 σημ. 8, § 4) το άτοκο δάνειο, εφ' όσον γίνεται *donationis causa* αποτελεί δωρεά υπό την ευρεία έννοια διότι και η άφραση μελλόντων τόκων και η μεταλλαγή εντόκου δανείου σε άτοκο αποτελεί δωρεά.

58. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο νοταριακό υλικό της Μυκόνου του 17ου αιώνα ανευρίσκονται αρκετές περιπτώσεις εκποιήσεων ακινήτων προκειμένου τα χρήματα να διατεθούν προς απελευθέρωση σκλαβωμένων συζύγων ή άλλων συγγενικών προσώπων των πωλητών (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 480, 615, 617, 671, 1978 κ. ά.).

δωρητήριο συμβόλαιο του έτους 1654 του κατζηλλιέρη Νάξου Ιω. Για ο εκ-
πρόσωπος της "Συνδροφίας του Ίησου" προς την οποία δωρείται μεγάλη
ακίνητη περιουσία για φιλανθρωπικό σκοπό (ανέγερση σχολείων) δίδει
στον δωρητή, αφέντη ντε Μαρή, "ώς ευχαριστία και ανταμοιβή" ένα μεγά-
λο χρηματικό ποσό (2.000 ριάλια) και συγχρόνως αναλαμβάνει να εξοφλή-
σει χρέη του δωρητή προς τρίτους⁵⁹.

3. Δωρεές επικαρπίας: ένας νέος τρόπος εκμετάλλευσης της αγροτικής γης.

Οι δωρεές της επικαρπίας εδαφών που αποσκοπούν στην καλλιέργεια
και απόδοση μέρους της παραγωγής στον κύριο της γης απαντώνται συ-
χνότατα στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής. Το πλήθος των σχετι-
κών συμβάσεων καθώς και τα ειδικότερα νομικά χαρακτηριστικά τους,
συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα των "κλασικών" αγροτικών συμβάσεων
φεουδαλικού τύπου, δύνανται να θεμελιώσουν την άποψη ότι οι δωρεές ε-
πικαρπίας γης υποκαθιστούν στην συναλλακτική πρακτική τους παραδο-
σιακούς τρόπους εκμετάλλευσης της αγροτικής γης εφόσον εξυπηρετούν
πληρέστερα τις ανάγκες αμφοτέρων των συμβαλλομένων μερών.

Όπως ειδικότερα προκύπτει από το αρχαιολογικό υλικό, οι δωρεές επικαρ-
πίας γης αποτελούν, τις περισσότερες φορές, δωρεές αιτία θανάτου. Το
γεγονός ότι οι συγκεκριμένες δωρεές τελέσσον υπό την αναβλητική αιρέση
της αποβιώσεως του δωρητή δεν εμποδίζει την παραχώρηση της πραγματι-
κής απολαύσεως των δωρηθέντων στον δωρεοδόχο ακόμα και ηρτημένης
της αιρέσεως⁶⁰. Σπανιότερα απαντώνται και δωρεές εν ζωή υπό τον όρο
της αποδόσεως μέρους της παραγωγής στον δωρητή⁶¹.

Η επικαρπία κτήματος προς καλλιέργεια μεταβιβάζεται στον δωρολή-
πτη από την κατάρτιση της συμβάσεως είτε εξ ολοκλήρου είτε κατά ένα
μέρος⁶². Ιδιόμορφες περιπτώσεις αποτελούν εκείνες όπου η επικαρπία

59. ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 35. Βλ. ομοίως στον ίδιο
το αριθ. 95 δωρητήριο συμβόλαιο όπου επίσης η αντίχαρις συνίσταται στην εξόφληση
χρέους του δωρητή προς τρίτους.

60. ΜΠΑΛΗ, Κληρονομικόν δίκαιον, § 449 σημ. 8· ΚΡΑΣΣΑ, Κληρονομικόν δίκαιον,
§ 335, σ. 583 σημ. 1 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

61. Μηνιάτης, αριθ. 491 [στο συγκεκριμένο δωρητήριο συμβόλαιο οι δωρεοδόχοι
(συγγενικά πρόσωπα του δωρητή) υποχρεούνται να αποδίδουν τους καρπούς του
πράγματος στον δωρητή όσο ζεί. Εάν θελήσουν να ανταλλάξουν το κτήμα οφείλουν να
αποζημιώσουν τον δωρητή με το ισόποσο της αξίας των καρπών του]. Επίσης βλ.
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου αριθ. 1437 (δωρεά εν ζωή σε ιερέα α-
μπελιού υπό τον όρο ότι θα παρέχει το ήμισυ των καρπών του κτήματος στον δωρητή
και μετά τον θάνατό του θα τελεί "όλα τὰ χρειαζόμενα τῆς καλογερικῆς τάξεως").

62. Μηνιάτης, αριθ. 85, 87, 94, 236, 579 έτους 1685 [δωρεά αιτία θανάτου ("ἀφιέ-
ρωση") γονικής περιουσίας της Φλουρέτζας Σπανοπούλου σε ιδιόκτητο ναό με την υπο-

κτήματος (ή η χρήση οικίας) μεταβιβάζεται μεν από την κατάρτιση του συμβολαίου στον δωρεοδόχο, η όλη όμως δωρεά τελεί, αφ' ενός μεν υπό την αναβλητική αίρεση του θανάτου του δωρητή κατά τη διάρκεια της απουσίας του από τον τόπο, αφ' ετέρου δε υπό τη διαλυτική αίρεση της επιστροφής του (ή τέκνου του) στο τόπο του⁶³ ή, σπανιότερα, του γάμου του⁶⁴. Πρόκειται για δωρεές που συνομολογούνται εν όψει της επικειμένης αναχωρήσεως του δωρητή και της προφανούς επικινδυνότητας του ταξιδιού⁶⁵. Για

χρέωση να καλλιεργούνται τα δωρηθέντα κτήματα δια "κουντουβερνίας", δηλαδή να καταβάλλει τα έξοδα της σποράς κατά το ήμισυ ο ιερέας Γεώργιος Μελισουργός, ως εφημέριος του μοναστηριού, και κατά το ήμισυ ο καλλιεργητής ("κοντουβερνάρης"), τους δε καρπούς να λαμβάνει κατά το ήμισυ ο κοντουβερνάρης και κατά το ήμισυ η δωρήτρια και οι εκάστοτε ιδιοκτήτες του μοναστηριού. Μετά τον θάνατο της δωρήτριας τα κτήματα θα περιέρχονται πλέον ελεύθερα από κάθε βάρος στο ναό]. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 904 (δωρεά αιτία θανάτου του πατέρα προς την κόρη υπό τον όρο ότι όσο ζούν οι γονείς θα δίδει σε αυτούς το ήμισυ των καρπών του δωρουμένου κτήματος και θα πληρώνει τους φόρους που το βαρύνουν καθώς και το σύνολο των εξόδων καλλιεργείας του), 1107 (δωρεά αιτία θανάτου με προσωρινή παραχώρηση επικαρπίας λειβαδίου σε ιερέα υπό τον όρο ότι θα δίδει στη δωρήτρια και στον σύζυγό της, επίσης ιερέα, μέρος των καρπών και μετά τον θάνατό της θα περιέρχεται πλέον πάντα ελεύθερο" στον δωρητή), 912 (βαπτιστικό δωρητήριο συμβόλαιο όπου ο δωρητής παρακρατεί έως τον θάνατό του το ήμισυ της επικαρπίας επί του δωρουμένου πράγματος). Βλ. επίσης ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, *Χαξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 42 [ορίζεται η τριμερής διανομή των καρπών του κτήματος μεταξύ δωρήτριας, κοντουβερνάρη και δωρεοδόχου (εκκλησίας). Μετά τον θάνατο της δωρήτριας το δωρούμενο κτήμα περιέρχεται εξ ολοκλήρου στην εκκλησία]. Πρβλ. και THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 12.

63. Μηνιάτης, αριθ. 172, 275, 278. Πρβλ. και ανάλογη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου στον ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 584 (αν και στο δωρητήριο συμβόλαιο αναφέρεται ότι η δωρήτρια "αφήνει και χαρίζει από την σήμερον" τη γονική της περιουσία που βρίσκεται στο νησί της Τήνου, από το περιεχόμενο του εγγράφου προκύπτει ότι πρόκειται για δωρεά αιτία θανάτου της περιουσίας της σε μη συγγενικό της πρόσωπο λόγω της επικειμένης αναχωρήσεώς της από τη Μύκονο. Η δωρεά τελεί υπό την αναβλητική αίρεση της αποβιώσεως της δωρητριάς κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της διότι τότε μόνο έχει η δωρεοδόχος το δικαίωμα να διαθέτει ελεύθερα, όπως η ίδια επιθυμεί, τα δωρηθέντα. Επίσης η δωρεά τελεί υπό την διαλυτική αίρεση της επιστροφής της δωρήτριας στο νησί της Μυκόνου, οπότε ορίζεται ότι τα δωρηθέντα θα επιστρέφουν και πάλι σ' αυτήν).

64. Μηνιάτης, αριθ. 157 (πρόκειται για δωρεά της επικαρπίας κτήματος σε γυναίκα που ανέθρεψε τον δωρητή, σε ανταπόδοση για τις αγάπη και τις φροντίδες της. Ο δωρητής, επειδή προτίθεται να απουσιάσει για μακρύ χρονικό διάστημα από το νησί της Νάξου, ορίζει "επίτροπο", δηλαδή εκτελεστή των διατάξεων της δωρεάς του για την περίπτωση που κάποιος (πιθανότατα συγγενικό της πρόσωπο) θα αμφισβητήσει το περιεχόμενό της. Ορίζει επίσης ότι σε περίπτωση αποβιώσεώς του το ακίνητο θα περιέρχεται ως "ψυχικόν" κατά πλήρη κυριότητα στη δωρεοδόχο).

65. Πρβλ. D. 39.6.2· B. 47.3.2· Αρμενόπουλος Εξ. 34.5· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.51.1.

τον λόγο αυτό ακριβώς προβλέπεται ότι η δωρεά καθίσταται αφ' εαυτής άκυρη εάν ο δωρητής επιζήσει σε περίπτωση παρελεύσεως του κινδύνου.

Οι δωρεές επικαρπίας εμφανίζουν ομοιότητα με τη σχέση της παρακλήσεως (*precarium renumeratorium*) του ρωμαϊκού δικαίου⁶⁶ καθώς ο δωρολήπτης λαμβάνει την κάρπωση και τη νομή του πράγματος από τη στιγμή της καταρτίσεως του νοταριακού συμβολαίου. Ωστόσο δεν ταυτίζονται με την παράκληση διότι ο δωρητής (στις περιπτώσεις εκείνες όπου έχει συμφωνηθεί το αμετάκλητο της δωρεάς) δεν δύναται να ανακαλέσει τη σύμβαση οποτεδήποτε το επιθυμεί, παρά μόνον εάν περιέλθει σε κατάσταση απορίας ή εάν ο δωρολήπτης παραβιάσει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σύμβαση⁶⁷. Όσον αφορά στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του δωρεοδόχου ταυτίζονται με εκείνα των καλλιεργητικών συμβάσεων της "έντριτίας" και "κοντουβερνίας" (ή "παντοτινοῦ" ή "μισιάρικου"), όπου ο καλλιεργητής βαρύνεται με το ήμισυ ή το όλον των εξόδων καλλιέργειας και υποχρεούται να κομίζει μέρος (1/2 ή 1/3) της ετήσιας παραγωγής στην οικία του ιδιοκτήτη της γης⁶⁸. Τα στοιχεία όμως της συμβάσεως της δωρεάς και ο ευέλικτος νομικός της τύπος επιτρέπουν επιλεκτικά την αποδέσμευση τόσο του κυρίου της γης (δωρητή) όσο και του δωρολήπτη-καλλιεργητή από ορισμένες υποχρεώσεις και περιορισμούς των αγροτικών αυτών συμβάσεων. Συγκεκριμένα στις δωρεές επικαρπίας ο καλλιεργητής (δωρολήπτης) αποδεσμεύεται από την πλήρωση του χρηματικού ποσού που καταβάλλεται ως τίμημα του κτήματος (ή ως δικαίωμα των ιδιοκτητών), το λεγόμενο "(έ)μπατίκι" ή "παντίκι". Επίσης η μεταβίβαση της πλήρους κυριότητας του κτήματος περιέρχεται αυτοδικαίως στον δωρεοδόχο μετά την πλήρωση της αναβλητικής αιρέσεως του θανάτου του δωρητή. Αντιθέτως, στις παραδοσιακές καλλιεργητικές συμβάσεις, το κτήμα περιέρχεται στον καλλιεργητή ("κοπιαστή" ή "κοντουβερνάρη") με δύο τρόπους: είτε α) είτε κατόπιν εκποιήσεως του καλλιεργηθέντος κτήματος και καταβολής του αναλόγου τιμήματος (από το οποίο πάντως αφαιρείται το προκαταβαλλόμενο "έμπατίκι"), είτε β) κατόπιν ακυρώσεως της συμβάσεως, εάν προκύψουν διαφωνίες μεταξύ των συμβαλλομένων ή των καθολι-

66. C.J. 43.26.14. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Εισηγήσεις σ. 908-909.

67. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 94 [δωρεά γονικού κτήματος σε αδελφή του δωρητή (ιερομονάχου) κατ' επικαρπίαν. Η ελευθερία διαθέσεως του δωρηθέντος δεν δεσμεύεται καθώς τίθεται ο όρος ότι μετά τον θάνατο της αδελφής το κτήμα θα περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα σε όποιον επρόκειτο να ορίσει ο δωρητής με διαθήκη. Προβλέπεται επίσης ότι ο δωρητής διατηρεί το δικαίωμα να εκποιήσει το δωρούμενο, να ανακαλέσει δηλαδή τη δωρεά σε περίπτωση που θα περιέλθει σε κατάσταση απορίας. Και πάλι όμως σ' αυτήν την περίπτωση η αδελφή του έχει δικαίωμα να λάβει το 1/4 του τιμήματος της πωλήσεως ως αποζημίωση].

68. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 1, 26, 44, 64, 65, 74 κ. ά.

κών και ειδικών διαδόχων τους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση το καλλιεργηθέν κτήμα περιέρχεται στον καλλιεργητή μόνον κατά το 1/4, ενώ κατά τα 3/4 επιστρέφει εκ νέου στον αφέντη της γης σύμφωνα με σχετικό όρο που περιλαμβάνεται στη σύμβαση⁶⁹.

Στις περιπτώσεις αιτία θανάτου δωρεών της επικαρπίας κτήματος, όπου όμως δεν έχει συμπεριληφθεί η ρήτρα του αμετακλήτου, ο νομικός τύπος της δωρεάς εξυπηρετούσε πληρέστερα και τα συμφέροντα του δωρητή. Η ανατροπή της συμβάσεως γίνεται εδώ με απλή δήλωση της μεταβολής της βουλήσεως του ιδιοκτήτη της γης. Αντιθέτως επί των συμβάσεων "έντριτίας" ή "κοντουβερνίας" ο κύριος της γης φέρει το βάρος της αποδείξεως ότι δεν εκπληρώθηκαν οι υποχρεώσεις του καλλιεργητή, η δε σύμβαση ακυρώνεται μόνον αφού προηγουμένως εκτιμηθεί η ακριβής αξία του πράγματος από ειδικούς εκτιμητές ("ἀποκοπτές").

Σε ορισμένες δωρεές επικαρπίας ορίζεται ότι ο δωρεοδόχος δεν αποκτά, ακόμα και μετά τον θάνατο του δωρητή, την πλήρη κυριότητα επί του δωρηθέντος αλλά θα διατηρεί απλώς όσο θα ζεί την χρήση και κάρπωση της δωρηθείσας περιουσίας. Μετά τον θάνατο και του δωρεοδόχου, το ακίνητο περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα σε κάποια μονή ή σε συγγενικό πρόσωπο του δωρητή⁷⁰. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις θα πρέπει να θεωρηθεί ότι, λόγω της φύσεως της συμβάσεως, ο επικαρπωτής-δωρεοδόχος είχε την υποχρέωση να παράσχει ασφάλεια ότι θα παραδώσει στον "τετιμημένο" δωρεοδόχο τα πράγματα σε καλή κατάσταση⁷¹. Είναι εμφανές ότι στις περιπτώσεις αυτές ο δωρητής δεν επιθυμεί τη μεταβίβαση κα-

69. Βλ. Μηνιάτης, αριθ. 1, 80, 82, 93 κ. ά.

70. Μηνιάτης, αριθ. 85 (μεταβίβαση άμεση της επικαρπίας του δωρηθέντος σε ιερέα υπό τον όρο της τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρήτριας, του συζύγου της και των γονέων της. Μετά τον θάνατο του ιερέα το ακίνητο θα περιέρχεται κατά πλήρη κυριότητα στο μοναστήρι όπου αυτός ιερούργούσε με τους ιδίους όρους), 87 [δωρεά της επικαρπίας χέρσου κτήματος ("καυκάρας") σε ιερομόναχο, υπό τον όρο ότι όσο ζεί αυτός θα τελεί τα μνημόσυνα του δωρητή, θα καλλιεργεί το δωρηθέν και, μετά την αφαίρεση των εξόδων σποράς και θερισμού καθώς και του "ἀφεντικοῦ δοσίματος", θα διανέμει ισομερώς τους καρπούς ανάμεσα στον ίδιο και στο μοναστήρι του Μέγα Χρυσοστόμου. Μετά τον θάνατο του ιερομόναχου, το δωρούμενο ακίνητο θα περιέρχεται πλέον κατά πλήρη κυριότητα στο μοναστήρι. Ορίζεται δε επιπρόσθετα ότι, εάν για οποιοδήποτε λόγο ("σκάνδαλον"), ο ιερομόναχος αποχωρήσει από το μοναστήρι, το 1/2 του κτήματος θα περιέρχεται στον ιερομόναχο και το έτερο 1/2 στο μοναστήρι]. Βλ. επίσης ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Σκύρος, αριθ. 10 έτους 1695. Πρβλ. THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 11-12 (δωρητήρια συμβόλαια όπου επιβραδύνεται η περιέλευση του δωρηθέντος σε εκκλησία λόγω της προσωρινής διαχειρίσεως του δωρηθέντος από κληρικό μετά τον θάνατο του δωρητή).

71. Βλ. D. 7.9.1 pr. Πρβλ. ΜΠΑΛΗ, Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου, § 123, § 439 υπό στοιχείο 5, § 451 υπό στοιχείο 4· SANIGNY, Δωρεές αιτία θανάτου, σ. 278. ΑΘΗΝΑΝ

τά πλήρη κυριότητα του δωρηθέντος κτήματος στον δωρεοδόχο αλλά τον χρησιμοποιεί ως ενδιάμεσο πρόσωπο που αναλαμβάνει προσωρινά να καλλιεργήσει το δωρούμενο κτήμα μέχρι την οριστική του μεταβίβαση στον τετιμημένο δωρεοδόχο. Ταυτόχρονα η ύπαρξη βεβαρημένου (του επικαρπωτή-δωρεοδόχου) και τετιμημένου προσώπου υποδηλώνει, πέραν από τη συνήθη έλλειψη συμπράξεως του δωρεοδόχου κατά την κατάρτιση του συμβολαίου, την ιδιαίτερη νομική συνάφεια των χαριστικών αυτών δικαιπραξιών με τις κληροδοσίες.

4. Δωρεές υπέρ ψυχικής σωτηρίας

Ιδιαίτερη, από την άποψη της ευνοϊκής νομικής μεταχειρίσεως, κατηγορία δωρεών απετέλεσαν οι δωρεές υπέρ ψυχικής σωτηρίας. Οι νομικές πηγές της μεταβυζαντινής περιόδου διακηρύσσουν την "ιερότητα" και το "αδιάσειστο" των παντός είδους περιουσιακών διαθέσεων "υπέρ ψυχικής σωτηρίας" του διαθέτη⁷² ή και τρίτων προσώπων⁷³.

72. Βλ. Μαλαξός, Κεφ. ΣΛΕ' και Κεφ. ΣΛΣ' Π. ΖΕΠΟΥ, *Συνταγμάτιον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη Βοεβόδα ηγεμονός πασης Ουγγροβλαχίας 1780*, (Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών), τ. Δ', αριθ. 2, Αθήνα 1936, Τίτλος 22 § δ' (= Συνταγμάτιον)· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.11.1.51.4· Εθίμα Θήρας και Αρσάρης έτους 1797· Κεφ. Γ' απάντηση δημογεροντίας Τήνου έτους 1833 (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τήνος, σ. 214)· απάντηση δημογεροντίας Πύργου και Φιλίων Καλαβρύτων έτους 1833· ΠΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών", *ΕΚΕΛΕΔ*, 9 (1962), σ. 62, 70 (= Ερωτήματα (1962)). Βλ. επίσης και δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου έτους 1722 όπου η κατάλειψη δια διαθήκης ακινήτου υπέρ ψυχικής σωτηρίας του διαθέτη θεωρείται ισχυρότερη από την κατάλειψη του ιδίου πράγματος με προικοσύμφωνο σε τέκνο του διαθέτη (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 149, στιχ. 8-11, 18-19). Για τη βυζαντινή περίοδο πρβλ. C.J. 1.3.24· C.J. 1.3.48· N. 131.10 (=B. 5.3.11)· C.J. 8.53.35, 4· N. 131.11 (=B. 5.3.12)· N. 131.12 pr. (=B. 5.3.13)· B. 41.4.1· B. 47.1.67· Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου, εις ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, *JGR*, τ. 4, Αθήνα 1931, 67.1 (= Πείρα)· Ματθαίου του Βλαστάρεως, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών κανόνων* (.....), έκδ. Γ. ΡΑΛΛΗ-Μ. ΠΟΤΛΗ, τ. 2, Αθήνα 1852, σ. 648-649 (= Σύνταγμα). Για τους παράγοντες, θρησκευτικούς και πολιτειακούς, που συνετέλεσαν στην ευνοϊκότητα αυτή νομική μεταχείριση βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις*, §109, σ. 919· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', σ. 86· E. BRUCK, *Kirchenväter und soziales Erbrecht*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1956, σ. 3 επ. και ιδίως σ. 125-127 (= *Kirchenväter*)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht*, (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte), München 1926, σ. 155 επ., 302 επ.· J. L. BOOJMARA "Christian philanthropia. A study of Justinian's welfare policy and the Church", *Βυζαντινά*, 7 (1975), σ. 347 επ., ιδίως σ. 368-371· H. KRUMPHOLZ, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, Κεφ. III, σ. 25-114.

73. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 836, 977· Μηνιάτης, αριθ. 57, 146· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, αριθ. 79· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 83· Κ. ΚΑΛΛΙΑΝΟΥ, "Αρχείο εγγράφων της νήσου Σκοπέ-

Στις αρχειακές πηγές που προέρχονται από τον κυκλαδικό χώρο με τον όρο "ψυχικά" αποδίδονται τόσο οι αγαθοεργίες υπέρ ψυχικής σωτηρίας, δηλαδή οι εκχωρήσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας προς διατήρηση της μνήμης του θανόντος ή προς εξυπηρέτηση φιλανθρωπικών σκοπών⁷⁴, όσο και τα συγκεκριμένα χρηματικά ποσά που διατίθενται προς τέλεση μεταθανατίων λειτουργιών στη μνήμη του θανόντος ή και άλλων συγγενικών του προσώπων⁷⁵. Με βάση το εθιμικό δίκαιο της εποχής η υποχρέωση αυτή, ακόμα και όταν δεν έχει συμπεριληφθεί σε διαθήκη, βαρύνει τους εξ αδιαθέτου κληρονόμους του τελευτώντος που υποχρεούνται να διαθέσουν προς τον σκοπό αυτό το απαιτούμενο ποσό από την εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα τους⁷⁶. Σε περίπτωση δε δωρεάς βαρύνει κατά κανόνα τους δωρεοδόχους, σύμφωνα με σχετικό ειδικό όρο ("κοντετζιό") που περιλαμ-

λου", *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 33 (1998), σ. 317 όπου αφιερωτικό γράμμα πατρικού ακινήτου προς τον επίσκοπο Σκιάθου και Σκύπριου Διονύσιο έτους 1744 (= Έγγραφα Σκοπέλου). Για τις συγκεκριμένες δωρεές οι οποίες αποτελούν δωρεές υπέρ τρίτων βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 435.

74. Μηνιάτης, αριθ. 239 (υπό τον όρο ότι η εκκλησία στην οποία αφιερώνεται το ακίνητο θα τελεί διηνεκώς τα μνημόσυνα στη μνήμη των δωρητών), 389 (δωρεά αιτία θανάτου στην ανήψια της δωρήτριας ως ανταποδοτική για την φροντίδα που της παρείχε όσο ζούσε), 526 (μετατροπή πωλησιών ακινήτου σε δωρεά-ψυχικό δια της παραδόσεως του χρεωστικού εγγράφου που βεβαιώνει την οφειλή του τιμήματος στα χέρια του αγοραστή. Η δωρεά έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα για τις φροντίδες που παρείχε ο αγοραστής στον πωλητή του ακινήτου. Ο δωρεοδόχος Φραντζέσκος Κορονέλλος αναλαμβάνει, ως "βικάριος" Νάξου και Πάρου, να τελεί τα μνημόσυνα μετά θάνατον του δωρητή μισέρ Μιχαλάκη Σκλαβούνου), 540 (δωρεά κτήματος επί του οποίου έχει συσταθεί αγροτική σύμβαση υπέρ ψυχικής σωτηρίας του δωρητή και της συζύγου του), 564.

75. Για την ορολογική αυτή σύγχυση μεταξύ "ψυχικών" και "μνημοσύνων" βλ. αναλυτικότερα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 427-429. Πρβλ. και ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 274-275.

76. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, σ. 128· Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού Δικαίου*, (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών), τ. 26 (1966), αριθ. 982, σ. 366 (= *Περίγραμμα*) όπου με τη διάταξη της § 6 των κυρωθέντων κατά το έτος 1848 εθίμων της νήσου Σάμου και για την περίπτωση της λεγομένης "τριμοιρίας" ορίζεται ότι τα μνημόσυνα στη μνήμη τέκνου ή εγγόνου καταβάλλονται υποχρεωτικώς από τον επιζώντα ανιόντα του αποθανόντος στον οποίο για τον σκοπό αυτό αποδίδεται το τρίτον της κληρονομιαίας περιουσίας. Την ίδια διάταξη υιοθέτησε στη συνέχεια και ο υπ' αριθ. 1435 Νόμος της Σάμου του έτους 1904 (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 1086). Πρβλ. και D. 11.7.12, 4, 5. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και η διάταξη των D. 29.2.20, 1(=B. 35.14.20, 3) όπου ο νομοθέτης εκδηλώνοντας ιδιαίτερη μέριμνα για τη διασφάλιση των ταφικών υποχρεώσεων έναντι του θανόντος, θεωρεί ότι τα σχετικά έξοδα δεν συνιστούν πράξη αποδοχής της κληρονομίας από τους αναγκαίους κληρονόμους, εφ' όσον αυτοί δηλώσουν ότι δεν ενεργούν με διάνοια κληρονόμου αλλά "ένεκεν εὐσεβείας" ("pietatis").

βάνεται στα συμβόλαια⁷⁷. Πρόκειται για βαρύτατο ηθικό καθήκον προς το οποίο η μη συμμόρφωση ισοδυναμεί, κατά τις αντιλήψεις της εποχής, με ιεροσυλία σε βάρος της μνήμης του διαθέτη ή του δωρητή⁷⁸. Άλλωστε, οι δωρεές και γενικότερα οι διατάξεις τελευταίας βουλήσεως υπέρ ψυχικής σωτηρίας που γίνονταν κάτω από συνθήκες επικειμένου κινδύνου της ζωής του δωρητή συνδέονταν συνήθως και με το μυστήριο της εξομολόγησης⁷⁹. Το κωδικοποιημένο έθιμο της Μυκόνου του έτους 1776 όριζε λεπτομερώς τη διαδικασία που ακολουθείτο στις περιπτώσεις αυτές προκειμένου να αποτραπούν ενδεχόμενες παραποιήσεις των διατάξεων τελευταίας βουλήσεως του τελευτώντος. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο σχετικό έγγραφο, ο πνευματικός που τελούσε το μυστήριο της εξομολόγησης ενόψει βαρυτάτης ασθενείας ή επικειμένου θανάτου, ευθύς αμέσως μόλις υπέπιπτε στην αντίληψή του η βούληση του εξομολογουμένου προσώπου να προβεί σε εκχωρήσεις περιουσιακών στοιχείων, όφειλε να την γνωστοποιήσει σε κληρικούς, προεστούς ή γεροντότερους ιερείς και να τους μεταφέρει ενώπιον του ασθενούς προκειμένου να ακούσουν και "διά ζώσης" το περιεχόμενο των τελευταίων του βουλήσεων. Ο πνευματικός πατήρ υποχρεούτο επίσης να μεταβεί το συντομώτερο δυνατόν στη κατζελλαρία του νησιού και να δημοσιοποιήσει το γεγονός ενώπιον τριών μαρτύρων. Τέλος οριζόταν ότι η μαρτυρία του ιερέως δεν είχε ουδέμια νόμιμη ισχύ εάν γινόταν μετά τον θάνατο του ασθενούς⁸⁰.

77. Μηνιάτης, αριθ. 49, 540, 579· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου, αριθ. 245, 317, 511, 584, 620, 960, 971, 977, 1005, 1006, 1023, 1093, 1363, 1437, 1445, 1447, 1467, 1473 (στις περισσότερες από αυτές τις δωρεές ο δωρεοδόχος είναι κληρικός)· πρβλ. επίσης THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 18.

78. Στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο το καθήκον αυτό σταδιακά και υπό την επίδραση των πιέσεων που άσκησε, τόσο η εκκλησία όσο και η κοινωνία, οδήγησε στη διαμόρφωση αντίστοιχων εθιμικών κανόνων (αφορισμός, έκπτωση των εξ αδιαθέτου κληρονόμων από την εξ αδιαθέτου μερίδα τους). Για το ζήτημα βλ. THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 38.

79. Ιδιόμορφη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου, υπέρ ψυχικής σωτηρίας και εγγραφής της δωρήτριας στην Αγία Πρόθεση, απαντάται σε νοταριακό συμβόλαιο του Ι. Μηνιάτη του έτους 1688 (Μηνιάτης, αριθ. 739 έτους 1688). Αντικείμενο της δωρεάς αποτελεί η εκχώρηση χρηματικής απαιτήσεως της δωρήτριας προς τον ιερέα που ετέλεσε το μυστήριο της εξομολόγησης κατά τη στιγμή του θανάτου της. Η απαίτηση προέρχεται από πώληση ακινήτου της δωρήτριας για το οποίο εκείνη ουδέποτε έλαβε το συνομολογηθέν τίμημα, παρ' ότι οι αγοραστές έλαβαν αυτοβούλως ("ἐκάνασιν ζάφτι") τη νομή και κατοχή του πράγματος. Το ποσόν της απαιτήσεως θα αποτελέσει την αμοιβή του ιερέα για την τέλεση των προθέσεων στη μνήμη του δωρητή.

80. ΒΙΣΒΙΖΗ, Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου, σ. 142-143. Για το ζήτημα όπως εμφανίζεται στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο του 10ου αιώνα πρβλ. THIREAU, Acte à cause de mort, σ. 18-19, 39.

Οι αγαθοεργίες υπέρ ψυχικής σωτηρίας καθώς και οι αμοιβές του κλήρου για την τέλεση της κηδείας και των μνημοσύνων του θανόντος διαφοροποιούνται από την εκχώρηση του τριτημορίου (ή και μεγαλύτερου μεριδίου) της περιουσίας των άνευ διαθήκης και απαίδων κληρονομούμενων υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών⁸¹. Άλλωστε η διάθεση του τρίτου της περιουσίας των απαίδων, η οποία είχε επικρατήσει εθιμικά στη περιοχή της Πελοποννήσου αλλά και στην Κρήτη κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁸², είναι ιδιαίτερα αμφίβολο αν ίσχυσε και στον κυκλαδικό χώρο λόγω της διευρύνσεως του κύκλου των προστατευομένων συγγενικών προσώπων κατά τις τοπικές εθιμικές αντιλήψεις⁸³. Εξάλλου, οι παραχωρηθέντες στα νησιά των Κυκλάδων ειδικοί προνομιακοί ορισμοί είχαν νομιμοποιήσει την διάθεση του συνόλου της περιουσίας των κατοίκων με διαθήκη σε οποιοδήποτε ιδιώτη επιθυμούσε ο διαθέτης και όχι μόνον σε κληρικούς, εκκλησίες, μονές ή ευαγή ιδρύματα⁸⁴. Τέλος τα "ψυχικά" θα πρέπει να διακριθούν, αφ' ενός μεν από τις ποικίλες, τακτικές ή έκτακτες, χρηματικές εισφορές των επαρχιών που προορίζονταν για την κάλυψη του διαρκώς αυξανόμενου χρέους του Οικουμενικού Πατριαρχείου (όπως ήταν οι "ζητεΐαι" ή "ἀποκοπαί", τα "ἐμβατίκια" των ιερέων, το "φιλοτιμιόν" των αρχιερέων κατά τη χειροτονία τους καθώς και, από τα τέλη του 18ου αι., η πληρωμή του χρεωλυσίου), αφ' ετέρου δε από την κάλυψη των φερόντων που εβάρυναν το Πατριαρχείο, μεγάλο μέρος των οποίων μετακυλιέτο στους κατά τόπους αρχιερείς και δι' αυ-

81. Η υποχρέωση αυτή διαμορφώθηκε σε αναλογία με τα ισχύσαντα στο μεταίχυστινιάνειο βυζαντινό δίκαιο αλλά και σε εναρμόνιση με τις σχετικές επιταγές του οθωμανικού δικαίου. Ειδικότερα για την, κατά το οθωμανικό δίκαιο, ελευθερία διαθέσεως δια κληροδοσίας μόνον του 1/3 της περιουσίας των ακλήρων λαϊκών και τούτο αποκλειστικώς χάριν ευαγών σκοπών βλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Επίσημα τουρκικά γράμματα αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια*, Κων/πολις 1909, σ. 11· Ν. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, *Ανατολικά Μελέται. Α'. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Σμύρνη 1909, σ. 271-273· Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ (ΔΗΡΜΗΤΟΓΛΟΥ), *Ιερονομικόν Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον* (Φεραίζ), Αθήναι 1915, σ. 110-111.

82. Βλ. σχετικά Λ. ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνηθειών...*, Αθήνα 1853, σ. 5, 44, 48 για τις περιοχές Ναυπλίου, Ναυπάκτου, Αίγινας (= Συλλογή)· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 11, 29, 33, 35, 40, 45, 53, 55, 57 (περιοχές Τρίπολης, Πόρου, Αγίου Πέτρου, Καρύταινας, Στεμνίτσας, Μονεμβασίας (Βάτικα), Ανατ. Σπάρτης, Νησίου, Κορώνης, Μεθώνης)· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 874, 879 για τις περιοχές Καλαβρύτων· ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 282 σημ. 38.

83. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 526 έτους 1796, 691 έτους 1820, 699 έτους 1821, 735 έτους 1824. Για το ζήτημα βλ. και πιο κάτω σ. 165 επ.

84. Βλ. Π. ΖΕΡΛΕΝΤΟΥ, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολις 1924, σ. 12· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Προνόμια και διοικήσεις των Κυκλάδων επί τουρκοκρατίας", *Αρχείον Δ. Καλιτσουνάκη*, τευχ. Α' (1948), σ. 136· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 130 (αχτναμές σ. Ιμπραήμ έτους 1646).

τών στους κατοίκους των επαρχιών ("πεσκέσιον", "χαράτσι", "μηρίον")⁸⁵.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα νοταριακά συμβόλαια τα οποία περιελάμβαναν υποχρέωση των κληρονόμων ή των δωρεοδόχων να καταβάλλουν σε εκκλησίες ή μοναστήρια χρηματικό ποσό για την τέλεση των "προθέσεων" μετά θάνατο του διαθέτη ή δωρητή αποτελούσαν νόμιμους εκτελεστούς τίτλους για την βεβαίωση της σχετικής αξιώσεως των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών⁸⁶. Συνεπώς οι νόμιμοι εκπρόσωποι των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είχαν το δικαίωμα να προβούν σε αναγκαστική κατάσχεση της εκχωρηθείσας (με διαθήκη ή δωρεά) περιουσίας του οφειλέτη για την εί-

85. Για το όλο θέμα βλ. αναλυτικά Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν και το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον. Το χρέος του κοινού και η Οικονομική Επιτροπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Κων/πολις 1921, σ. 70-98 (= *Χρέος του "κοινού"*). Πρβλ. επίσης Α. ΣΙΓΑΛΑ, "Πατριαρχικαί πράξεις, φερμάνια και άλλα έγγραφα", *Μακεδονικά*, Ι, 1940, σ. 284α (φερμάνιον Σουλτάνου Μαχμούτ έτους 1815)· ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 379 (φιρμάνι σ. Σουλεϊμάν του έτους 1756), αριθ. 468 (βεράτιον του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ έτους 1784), 982 (έθιμα Σάμου έτους 1848), αριθ. 1086 (Νόμος Σάμου αριθ. 1435/1904)· Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Τα λεία έγγραφα της Δημοτικής βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 303 (απόκλιος του Σερβίων και Κοζάνης Θεοφίλου έτους 1797 από την οποία προκύπτει ότι υπήρχε συνήθεια να καταλείπεται στην αρχιερέα της επισκόπης Κοζάνης εισφορά ανάλογη με την περιουσία του θανόντος)· ΜΑΨΔΑΚΗ, *Αστικόν Δίκαιον*, σ. 380 σημ. 236 (έγγραφη διαμαρτυρία ιδιώτη προς τη δημογεροντία Σίφνου έτους 1829 κατά του εκκλησιαστικού τοποτηρητού Βαρθολομαίου όπου αναφέρεται η εθιμικά διαμορφωθείσα υποχρέωση των ακλήρων Σιφνίων να καταβάλλουν προς τους εκάστοτε μητροπολίτες της περιοχής "ἀρχιερατικά δικαιώματα" ανάλογα με την "τάξη")· ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, αριθ. 49, 52 (δικαστικές αποφάσεις κοινοτικού κριτηρίου της Σύρου έτους 1729 και Καθολικού Επισκόπου Σύρου έτους 1740)· Μηνιάτης, αριθ. 755 (παραχώρηση ακινήτου στο μοναστήρι του Αφέντη του Χριστού διότι επί 18 έτη δεν δίδονταν, λόγω απουσίας του ιδιοκτήτη στην Πόλη, τα τέλη που όφειλε το ακίνητο στο ναό)· Σ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, "Έγγραφα ιδιωτικά εκ Δ. Μάνης των ετών 1547-1830", *ΕΚΕΙΕΔ*, 3 (1950), σ. 100 (αχρονολόγητο έγγραφο από το οποίο προκύπτει η υποχρεωτική απόδοση ακινήτων στους εκκλησιαστικούς άρχοντες υπό τη μορφή της "ἀρχιερατικής ζητείας". Υπεύθυνοι για την απόδοση ήταν οι τοπικοί ιερείς, ο κάθε ένας για τη "ζητεία" της ενορίας του. Σε περίπτωση παραβάσεως της υποχρεώσεως επαπειλείται η ποινή του αφορισμού για τους λαϊκούς και παύσεως των καθηκόντων για τους ιερείς)· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Σίφνος*, σ. 422 (φιρμάνι του σουλτάνου Μαχμούτ έτους 1815) στιχ. 225-230· Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Π. Δ. ΜΙΧΗΛΑΡΗ, *Η νομική Συναγωγή του Δοσιθέου, μία πηγή και ένα τεκμήριο*, Αθήνα 1987, σ. 179-180 (πατριαρχική απόφαση με την οποία επαπειλείται η ποινή της καθαιρέσεως για τους αρχιερείς που δεν καταβάλλουν τα εκκλησιαστικά δικαιώματα των περιφερειών τους προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο).

86. Βλ. και Βεράτιον του Οσμάν Γ' υπέρ Κυρίλλου Ε' έτους 1754 με το οποίο επιβάλλεται η είσπραξη του τριτημορίου που ορισμένοι χριστιανοί κατέλειπαν με διαθήκη σε εκκλησίες και μοναστήρια από τους νόμιμους κληρονόμους τους (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 370, σ. 192). Πρβλ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ – Μ. ΛΙΒΑΔΑ – Α. ΓΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγχειρίδιον της Πολιτικής Δικονομίας*, έκδ. 7η, Αθήνα 1924-1926, τ. Α', σ. 86 σημ. 5.

σπραξη των σχετικών απαιτήσεων. Όπως δε χαρακτηριστικά αναφέρεται σε κληρονομική σύμβαση του έτους 1681 που έχει καταρτισθεί από τον νοτάριο Νάξου Ιω. Μηνιάτη, για την υλική και νομική δέσμευση του ακινήτου από τους επιτρόπους της εκκλησίας δεν απαιτείτο η μεσολάβηση άλλων δικαιοδοτικών-εκτελεστικών οργάνων ούτε ήταν επιτρεπτή, κατά το στάδιο αυτό, η προβολή αντιρρήσεων⁸⁷.

Στα σχετικά συμβόλαια ο δωρητής παρέχει συνήθως στον δωρεοδόχο τη διασφάλιση ότι η συγκεκριμένη δωρεά λόγω του ιερού της χαρακτήρα δεν θα μπορεί να ανακληθεί ή να τροποποιηθεί στο μέλλον από τον ίδιο ή από τρίτα πρόσωπα, συγγενικά του ή μη⁸⁸. Σε περίπτωση πάντως εκχωρήσεως του συνόλου της περιουσίας του δωρητή με δωρεά εν ζωή ή αιτία θανάτου υπέρ ψυχικής του σωτηρίας δεν θίγονταν, σε αναλογία με τα ισχύσαντα στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο⁸⁹, τα δικαιώματα των δανειστών.

87. Μηνιάτης, αριθ. 172 ("καί ἂν ἴσως καὶ δὲν ἤθελε δώσῃν τὴν μπρόθεσιν ἡγου πέντε ρεάλια εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν τῆς κυρίας Θεοτόκου νὰ ἔχουν ἐξουσία οἱ ἐπίτροποι τῆς ἐκκλησίας νὰ πιάνου τὰ αὐτὰ σπίτια νὰ τὰ πωλοῦσιν νὰ παίρνου τὴν πρόθεσιν χωρὶς κανένα κοντράστιο").

88. ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 79· Μηνιάτης, αριθ. 85, 526 ("μὴ ἡμπορώντας κανεῖς νὰ βρεθῇν ἢ εἰδοῦν τοῖς ἑαυτοῖς νὰ ἐναντιωθῇν εἰς τὸ αὐτὸ ψυχικὸν μὴτε ὁ ἴδιος νὰ μὴ ἡμπορῇ νὰ τὰ μετατρέψῃ ἢ νὰ πο πράξῃ ἄλλως..."), 534, 540, 839. Αντιθέτως στο υπ' αριθ. 579 συμβόλαιο (βλ. και πιο πάνω σην. 24, 62) η δωρήτρια διατηρεί το δικαίωμα ανακλήσεως της δωρεάς εάν το μοναστήρι δεν τηρήσει τους όρους περί διαχειρίσεως και επικαρπίας των δωρηθέντων ακινήτων που περιέχονται στο συμβόλαιο. Κατά τα άλλα πάντως εγγυάται ότι η δωρεά θα είναι απρόσβλητη από τρίτους. Ομοίως, κατά το έτος 1710 γίνεται δεκτή από κοινοτικό κριτήριο της Μυκόνου η ανάκληση δωρεάς που είχε αρχικά γίνει σε μοναστήρι (του Αφέντη του Σωτήρα) υπέρ τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρήτριας (καλογριάς) διότι ο δωρεοδόχος, λόγω ελλείψεως εφημερίου, έχει περιέλθει σε αδυναμία προς εκτέλεση του σχετικού όρου. Το δικαστήριο αποδέχεται τη μεταγενέστερη παραχώρηση του δωρηθέντος κτήματος σε κληρικό για την τέλεση των ψυχικών υπέρ αναπαύσεως της ψυχής της καλογριάς, με την οποία συνεπώς ανακαλείται η προγενέστερη δωρεά προς το μοναστήρι (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 101).

89. Κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο οι δανειστές του υπερχρέου οφειλέτη, ο οποίος εμείωνε την περιουσία του δολίως προς όφελος άλλων, μπορούσαν με την άσκηση της παυλιανής αγωγής να στραφούν και κατά του τρίτου εάν ήταν συνένοχος του δόλου. Με την παυλιανή αγωγή ενάγονταν και εκείνοι που είχαν λάβει δωρεάν άνευ ανταλλάγματος, καίτοι ήσαν αμέτοχοι του δόλου, δηλαδή ο δόλος ετεκμαίρετο σε περίπτωση δωρεάς εν ζωή. Εάν πάλι επρόκειτο περί δωρεάς αιτία θανάτου, και σε αναλογία με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών, η δωρεά αυτή εφ' όσον υπερέβαινε το ενεργητικό της περιουσίας του δωρητή ήταν αυτοδικαίως άκυρη, χωρίς οι δανειστές να έχουν ανάγκη εγέρσεως της παυλιανής αγωγής και αποδείξεως της δολίας προθέσεως του οφειλέτου (ΚΑΛΛΙΓΑ, Ενοχικόν δίκαιον, σ. 156-157· ΜΠΑΛΗ, Κληρονομικόν δίκαιον, § 451· πρβλ. και D. 39.6.17· B. 47.3.17· B. 41.1.100 και σχ.· Αρμενόπουλος Εξ. 3.5.51, 53· Νομικόν Πρόχειρον 3.121.2, έτερον σχ.). Κατά τον SAVIGNY (Δωρεές αιτία θανάτου, σ. 277), πρόκειται για μία από τις περιπτώσεις εξομοιώσεως των αιτία θανάτου δωρεών με

Τούτο προκύπτει από νοταριακό συμβόλαιο του ναξιώτη νοταρίου Ιω. Μηνιάτη του έτους 1683⁹⁰ όπου αναφέρεται ότι ο δανειστής προέβη μετά τον θάνατο του οφειλέτη του σε κατάσχεση γονικής προελεύσεως ακινήτου περιουσίας την οποία εκείνος είχε δωρήσει ως ψυχικό σε μοναστήρια ("ἐπειδὴ καὶ νὰ εἶχασιν τὸ πρᾶμαν τοῦ ψυχικὰ εἰς τὰ μοναστήριάν τος καὶ ἔτζι ἐκόψασιν ἀπὸ τὸ πρᾶμαν τοῦ ἀπὸ τὸ ἀμπέλι ὁποῦ εἶχε ἀπὸ τῆς μάνας τοῦ καὶ ἐδώκασιν τοῦ διὰ τὸ ἐκεῖνο χρέος καθὼς διαλαβάνει ἡ γραφὴ ὁποῦ τοῦ ἐκάμασιν εἰς τὲς πράξεις κάμου τοῦ ὑπογράφοντος"). Στην προκειμένη περίπτωση επρόκειτο μάλλον για δωρεά αιτία θανάτου διότι ο δανειστής δεν αναγκάστηκε να επιδιώξει δικαστικά την ικανοποίηση των αξιώσεών του αλλά προέβη ευθέως σε κατάσχεση των ακινήτων κατόπιν υπογραφής σχετικού συνυποσχετικού εγγράφου με τους εκπροσώπους των μοναστηριών. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι εκπρόσωποι των μοναστηριών-δωρεοδόχων, στα οποία περιήλθε μετά θάνατον του δωρητή η ακίνητη περιουσία του, παρίσταντο στο συμβόλαιο ως διάδοχοι ("ὡς πρόσωπον") του οφειλέτη-δωρητή.

Η μεταβίβαση της κυριότητας του δωροδοκούμενου ακινήτου στον δωρεοδόχο επέρχεται, άλλοτε από την κατάσταση του συμβολαίου και άλλοτε, μετά τον θάνατο του δωρητή, με συνήθη παραχώρηση εν ζωή της επικαρπίας στον δωρολήπτη⁹¹. Ιδιόμορφη περίπτωση δωρεάς αιτία θανάτου ψυ-

τις κληροδοσίες η οποία απορρέει από την επέκταση της εφαρμογής του φαλκιδίου τεταρτημορίου και επί των δωρεών αυτών.

90. Μηνιάτης, αριθ. 360 έτους 1683. Στο συγκεκριμένο συμβόλαιο μία συγγενής διεκδικεί, ως νόμιμος εκ διαθήκης κληρονόμος της μητέρας του οφειλέτη, την περιουσία που δήμευσε ο δανειστής του. Για τον λόγο αυτό ο δανειστής επιλαμβάνεται ενός άλλου κτήματος, το οποίο επίσης είχε δοθεί ως ψυχικό στα μοναστήρια, κατόπιν εκτιμήσεως της αξίας του από ειδικούς εκτιμητές. Ο δανειστής επιφυλλάσσεται του νομίμου δικαιώματός του να δεσμεύσει στο μέλλον άλλο ακίνητο του οφειλέτη εάν και το νέο ακίνητο που περιήλθε στην κατοχή του παρουσιάσει νομικά ελαττώματα. Πρβλ. και το προγενέστερο υπ' αριθ. 258 έτους 1682 νοταριακό συμβόλαιο συμβιβασμού όπου ο ίδιος δανειστής διεκδικεί υποθηκευμένο σ' αυτόν ακίνητο που έχει δοθεί υπέρ ψυχικής του σωτηρίας του οφειλέτη στο μοναστήρι του Μέγα Προδρόμου. Οι εκπρόσωποι του μοναστηριού, συμμορφούμενοι με το περιεχόμενο μιας αιρετοκρισιακής αποφάσεως καθώς και μιας δικαστικής αποφάσεως τούρκου καδή που έχουν ήδη κρίνει τη διαφορά αυτή, δέχονται να εξοφλήσουν το χρέος στον δανειστή.

91. Μηνιάτης, αριθ. 49 (δωρεά εν ζωή σε ιδιώτη υπό τον όρο της ισοβίου διατροφής της δωρήτριας και τελέσεως των ψυχικών μετά θάνατον), 57 (δωρεά εν ζωή σε μοναστήρι), 85 (δωρεά αιτία θανάτου επικαρπίας γονικού κτήματος σε ιερέα υπό τον όρο της τελέσεως των μνημοσύνων στη μνήμη της δωρήτριας, του συζύγου της και των γονέων της. Μετά την αποβίωσή του το κτήμα περιέρχεται στο μοναστήρι όπου ιερουργούσε ο δωρεοδόχος), 87 (δωρεά αιτία θανάτου άγονου κτήματος, επίκτητης προελεύσεως, σε ιερομόναχο. Μετά τον θάνατο του δωρεοδόχου το κτήμα περιέρχεται στο μοναστήρι του Μέγα Χρυσοστόμου), 579 (αφιέρωση του συνόλου της γονικής περιουσίας της αρχό-

χικού αποτελεί η αναφερόμενη σε νοταριακό συμβόλαιο του Ιω. Μηνιάτη του έτους 1689. Στη συγκεκριμένη δωρεά η δωρήτρια παραιτείται από τους μέλλοντες τόκους χρηματικού ποσού που είχε δανείσει στον πατέρα του δωρολήπτη⁹².

Δωρεές υπό την τυπική μορφή του "ψυχικοῦ" με τις οποίες ο δανειστής προβαίνει σε άφεση χρέους που βαρύνει τον δωρολήπτη απαντώνται επίσης στα δικαιοπρακτικά έγγραφα⁹³. Στις περιπτώσεις αυτές ο δωρολήπτης είναι κάποιο μοναστήρι που αναλαμβάνει, μέσω του εκπροσώπου του, έναντι της αφέσεως του χρέους που τον βαρύνει, την τέλεση των μεταθανατίων θείων λειτουργιών υπέρ της ψυχικής σωτηρίας του δωρητή.

Ορισμένες φορές, προκειμένου να διασφαλισθεί ο αυστηρά θρησκευτικός χαρακτήρας της δωρεάς, δηλαδή η ψυχική σωτηρία και διηνεκής τέλεση των λειτουργιών στη μνήμη του δωρητή και πιθανόν και άλλων προσώπων της οικογένειάς του, τίθεται ο πρόσθετος όρος ότι ο δωρολήπτης (συνήθως κάποιο μοναστήρι, εκκλησία ή εφημέριος ναού) δεν έχει το δικαίωμα να εκχωρήσει με οποιοδήποτε τρόπο το δωρηθέν ακίνητο σε άλ-

ντισσας Φλουρέτζας Σπανοπούλου στο όνομα της Θεοσκέπαστης), 672 (δωρεά εν ζωή επίκτητου ακινήτου του δωρητή προς τη σύζυγό του υπέρ ψυχικής του σωτηρίας και σε ανταπόδοση για τις φροντίδες της). Βλ. επίσης ΚΑΛΛΙΑΝΟΥ, Έγγραφα Σκοπέλου, σ. 317.

92. Μηνιάτης, αριθ. 889. Συγκεκριμένα αναφέρεται: "...ὅτι νὰ ἀπομείνη αὐτὸς νὰ τῆς δίνη τὸ λεγόμενον διάφορον τὰ ἐξ ἐναντίας τὸ γέννημα κάθεन χρόνον καὶ ἀποθανώντας τῆς νὰ εἶναι χάρισμά του τὰ ἐξ ἐναντίας διὰ τὴ ψυχὴν τῆς καὶ εἰς ὄνομα ψυχικοῦ". Κατὰ το βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο ἡ παραίτηση ἀπὸ μέλλοντες τόκους δεν εθεωρεῖτο ὡς δωρεά, διότι οἱ τόκοι αὐτοὶ δεν αποτελοῦσαν κεκτημένα τῆς περιουσίας τοῦ δίδοντος καὶ συνεπὼς δεν ἐπῆρχετο, διὰ τῆς δωρεάς, πραγματικὴ ἀπαλλοτρίωση περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ δωρητῆ (ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ενοχικὸν δίκαιον*, σ. 151). Αντίθετη ἀποψη ἐκφράζει ὁ SCHLLING (Δωρεές, § 2, σημ. 17, 18) ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὶς δωρεές μελλόντων τόκων στὶς δωρεές ὑπὸ εὐρεία ἐννοία ὡς παροχές χάριν ἐλευθεριότητος.

93. Μηνιάτης, αριθ. 431 (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐγγράφο, ἡ δωρήτρια εἶχε δανείσει στοῖς ιδιόκτητο μοναστήρι τῶν Ἀγίων Σαράντα τὸ ποσὸν τῶν 25 ρεαλίων. Πρὸς διασφάλιση τοῦ χρέους τὸ μοναστήρι ὑποθήκευσε κτῆμα τοῦ το ὁποῖο καὶ παρέδωσε στὰ χέρια τῆς δανειστριάς γιὰ νὰ τὸ καλλιεργεῖ καὶ νὰ λαμβάνει τοὺς καρπούς εἰς ἐξόφληση τῶν οφειλομένων. Ωστόσο ἐκείνη γιὰ λόγους ψυχικῆς τῆς σωτηρίας προέβη σὲ σύσταση δωρεάς αἰτία θανάτου τοῦ υποθηκευμένου κτήματος πρὸς τὸ μοναστήρι, στοῖς ὁποῖο τὸ ἀκίνητο περιέρχεται πλέον "ἐλεύθερον παντολεύθερον διὰ τὸ αὐτὸ χρέος". Ἡ δωρήτρια με σχετικὴ τῆς δήλωση ἐνώπιον τοῦ νοταρίου ἀκυρώνει τὸ χρεωστικὸ ἐγγράφο που εἶναι κατατεθειμένα στὴ κοινοτικὴ κατζίλλαρία), 526 [δωρεά κάμαρας στον "βικάριο" Νάξου καὶ Πάρου Φρατζέσκο Κορονέλλο γιὰ νὰ τελεῖ "τὶς θεῖες μυσταγωγίες καὶ εἰς τὲς δέησές του νὰ μνημονεύῃ καὶ νὰ παρακαλῇ τὸν ἀφέντην τὸν Θεὸν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς" τοῦ δωρητῆ. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐγγράφο, ἡ δωρούμενη κάμαρα εἶχε πωληθεῖ στο παρελθόν στον βικάριο ὁ ὁποῖος ὅμως δεν κατέβαλε ποτέ τὸ τίμημα τῆς πωλήσεως. Με τὴν σύσταση τῆς δωρεάς καὶ τὴν παράδοση τοῦ χρεωστικοῦ ἐγγράφου στὰ χέρια τοῦ οφειλέτη ἐπέρχεται πλέον ἡ ἀπόσβεση τοῦ χρέους].

λον⁹⁴. Εξαιτίας ακριβώς της απαγορεύσεως εκποιήσεως των δωρουμένων ακινήτων, η νομική συνάφεια των χαριστικών αυτών δικαιοπραξιών με τις κληροδοσίες είναι και εδώ εμφανής⁹⁵. Πρόκειται μάλλον για σύσταση της δουλείας του "πατριμονίου", η οποία, καθώς προκύπτει από τα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, ήταν σε χρήση κατά τον 17ο αιώνα όχι μόνο στη Σύρο (όπως αναφέρει ο Ανδρ. Δρακάκης) αλλά και στη Νάξο⁹⁶. Ο θεσμός αποτελεί κατάλοιπο του ενετικού παρελθόντος των νησιών αυτών, αντίστοιχος πιθανότατα του εκκλησιαστικού πατριμονίου (*patrimonio ecclesiastico*) των ενετών καθολικών ιερέων. Κατ' αναλογία δε προς τα ισχύσαντα στον ενετικό αυτό θεσμό, τα δωρούμενα ακίνητα δεν μπορούσαν να εκχωρηθούν, να υποθηκευθούν καθώς και να αποτελέσουν αντικείμενο δημεύσεως από τους πιστωτές του κατέχοντος κληρικού⁹⁷.

94. Μηνιάτης, αριθ. 146 (προσήλωση κτήματος στο μοναστήρι του Μεγάλου Γεωργίου υπό τον όρο ότι θα "είναι ανέσπαστον από τὸ αὐτὸ μοναστήριν καὶ νὰ μὴν ἡμπορῇ ποτὲ τὸ αὐτὸ πρᾶμα νὰ ἀποξενωθῇν ἀπὸ τὸ αὐτὸ μοναστήριν μήτε νὰ μποροῦν νὰ τὸ πολήσουν μήτε νὰ τὸ χαρίσου μήτε νὰ τὸ πουργοῦν ἐν κοσμικοῦ χέρια"), 239 (δωρεά αιτία θανάτου ακινήτου προς την Φραγκική Μητρόπολη υπό τον όρο ότι δεν θα δύναται να εκποιήσει ή να ανταλλάξει το ακίνητο. Σε αντίθεση, η Μητρόπολη δίδει στη δωρήτρια έξι χρυσά τζικίνια), 579 (αφιέρωση προς το μοναστήρι της Κυρίας Θεοσκεπάστης υπό τον όρο ότι το μοναστήρι δεν θα μπορεί να πουλήσει, να χαρίσει ή να προκαδοτήσει τα δωρηθέντα ακίνητα), 839 (δωρεά των 3/4 γονιμὰ κτήματος στο μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού). ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 79 έτους 1576 [δωρεά-"ψυχικό" του συνόλου της περιουσίας της δωρήτριας σε μοναστήρι υπό τον όρο ότι η δωρούμενη περιουσία δεν θα μπορεί να πουληθεί, να δωρηθεί ή να απαλλοτριωθεί με άλλο τρόπο αλλά θα τελεί υπό την διαχείριση ("ὄρδινε") των εκάστοτε "πρεδικαδόρων" της εκκλησίας. Εάν πάλι παύσει η διαχείριση του μοναστηριού από τους εκάστοτε "πρεδικαδόρους" η διαχείριση των δωρηθέντων θα περιέρχεται στον "Ντεγάνο" της Μητροπόλεως και στους εκάστοτε διαδόχους του].

95. Στις δωρεές αυτές ο μεν ιδιοκτήτης του μοναστηριού ή ο νόμιμος εκπρόσωπός του εγκαθίστανται ως αιτία θανάτου δωρεοδόχοι, η δε μονή βρίσκεται σε θέση τετιμημένου προσώπου (κληροδόχου). Πρβλ. Β. 44.27.3· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου*, § 415.

96. Στην εμπράγματη σύμβαση του "πατριμονίου" ο εκάστοτε κύριος του βεβαρυμένου ακινήτου (συνήθως ιερέας) φέρει το βάρος της τελέσεως των λειτουργιών υπέρ σωτηρίας της ψυχής του αρχικού κυρίου που συνέστησε τη δουλεία [ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, σ. 177· Μηνιάτης, αριθ. 59, 146, 377 ("νὰ τὸν ἐκάνη παπᾶ νὰ τὸ δώνη διὰ πατριμόνιον του"), αριθ. 379 ("νὰ πηγαίνου ἀπὸ παπᾶ ὡς παπᾶ ἀπὸ τὸ γένος μας"), 839]. Από τα έγγραφα που είχα στη διάθεσή μου προκύπτει ότι η σύσταση του "πατριμονίου" στη Νάξο γινόταν συνήθως με διαθήκες ή προικοσύμφωνα [Μηνιάτης, αριθ. 377, 401, 682, 709, 884]. Βλ. και ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, αριθ. 95 έτους 1675, σ. 230 [δωρητήριο συμβόλαιο όπου υπάρχει ρητή απαγόρευση προς τον δωρεοδόχο (εξάδελφο του δωρητή) να εκποιεί το δωρούμενο. Μετά τον θάνατο του δωρεοδόχου, σύμφωνα με σχετικό όρο του συμβολαίου, το δωρούμενο ακίνητο περιέρχεται υποχρεωτικά σε αρσενικό του παιδί υπό την προϋπόθεση ότι θα γίνει καθολικός ιερέας. Σε εναντία δε περίπτωση ο δωρητής επιβάλλει τη μεταβίβασή του στη Φραγκική Μητρόπολη].

97. M. FERRO, *Dizionario del Diritto Comune e Veneto*, II, Venezia 1847, λ. Patrimonio, σ. 397.

II. Νομικοί περιορισμοί στις εκχωρήσεις γονικών περιουσιών με χαρακτηριστικές δικαιοπραξίες.

1. Δεσμευμένες γονικές περιουσίες

Κατά τη διάρκεια του 16ου-18ου αι. ο κυκλαδικός χώρος (Νάξος, Μήλος, Ίος, Μύκονος κ.ά.) ανέπτυξε την εθιμική πρακτική της δεσμεύσεως γονικών περιουσιών με ειδικούς καταπιστευματικούς όρους ("κοντετζιό")⁹⁸. Οι όροι αυτοί συνεπάγονταν την πλήρη απαγόρευση διαθέσεως οικογενειακών περιουσιών σε τρίτα μη συγγενικά πρόσωπα του διαθέτη, ακόμα και εάν επρόκειτο για εκχωρήσεις περιουσιών δια χαρακτηριστικών δικαιοπραξιών⁹⁹.

Όπως ορίζεται στα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής, ο νέος ιδιοκτήτης στον οποίο μεταβιβάζεται δεσμευθείσα (συνήθως με διαθήκη

98. Ως "κοντετζιονάδες" χαρακτηρίζονται οι γονικές περιουσίες οι οποίες κατά τη μεταβίβασή τους (με προικοσύμφωνο ή διαθήκη) δεσμεύθηκαν με τον όρο ("κοντετζιό") ότι, μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη, υποχρεωτικώς περιέρχονται στα τέκνα του, εάν δε δεν υπάρχουν τέκνα (είτε δεν γεννήθηκαν είτε προαπεβίωσαν), στους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς κατά τη σειρά της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής. "Διπλοκοντετζιονάδες" καλούνται οι γονικές περιουσίες που δεσμεύονται με τον επί πλέον όρο ότι, ακόμα και αν από τον γάμο προέλθουν τέκνα αλλά αποθάνουν μετά τη λύση του γάμου λόγω θανάτου του γονέως από τον οποίο κατάγεται η περιουσία, άνευ κατιόντων και αδιάθετα, και πάλι η περιουσία περιέρχεται στους εξ αίματος συγγενείς της πατρικής ή μητρικής γραμμής από την οποία προέρχεται η εν λόγω περιουσία, αποκλεισμένου του επιζώντος γονέως του κληρονομούμενου τέκνου. Για τους σχετικούς όρους βλ. αναλυτικότερα ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 6, σ. 59) ενώ τη νομική λειτουργία των ρητρών αυτών ως οικογενειακών καταπιστευμάτων επισήμανε πρώτος ο Γ. ΜΑΟΥΡΕΡ (Ο ελληνικός λαός, τ. Β', μετ. Χ. Πράτσια, σ. 394).

99. Βλ. σχετικά δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου έτους 1693 με την οποία ακυρώνεται, κατόπιν ασκήσεως διεκδικητικής αγωγής από τα τέκνα, η προίκιση τρίτου από τον πατέρα δια προικώας περιουσίας της μητέρας που βρίσκεται σε αφάνεια. Όπως ειδικότερα αναφέρει το δικαστήριο, η περιουσία της μητέρας ήταν "κοντετζιονάδα" και συνεπώς έπρεπε να διαφυλαχθεί ακεραία υπέρ των γνησίων κατιόντων της προικισθείσης (ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 39). Πρβλ. επίσης ΙΑΚ, ΒΙΣΒΙΖΗ, "Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν", ΕΚΕΙΕΔ, 12 (1968), αριθ. 3, στιχ. 32-38, αριθ. 7, στιχ. 26-28 (= Προικία έγγραφα)· Μηνιάτης, αριθ. 13 (προικοσύμφωνο). Πρβλ. επίσης προικοσύμφωνο προερχόμενο από το νησί της Άνδρου έτους 1718 με ταυτόσημο περιεχόμενο (ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα, αριθ. 282, "... με τοῦτο, τοῦ ἀφέντη τὸ πρᾶγμα... κοντεσιονάδο, νὰ πηγαίνει ἀπὸ πρῶτο ὡς πρῶτο ἄρσενικό, καὶ νὰ μὴν μπορῇ νὰ τὸ πουλήσῃ, μηδὲ νὰ τὸ χαρίσῃ..."), καθώς και απόφαση του κοινοτικού κριτηρίου Σύρου έτους 1798 (Δ. ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, ΕΕΒΣ, τ. ΜΓ', Αθήνα 1977-1978, αριθ. 82), με την οποία δεν ακυρώνεται δωρεά μητρικής προελεύσεως προικίου ακινήτου από τον πατέρα προς την κόρη διότι η μητέρα ομολογεί ενώπιον του δικαστηρίου ότι παρείχε τη συναίνεσή της κατά την κατάρτιση της δωρεάς.

ή προικοσύμφωνο) γονική περιουσία δεν έχει δικαίωμα, μέσα στα χρονικά όρια που θέτει ο δεσμευτικός καταπιστευματικός όρος, "μιτεν να πούλησιν, μιτεν να χαρίσιν, μιτεν δια τι ψιχίν του (της) νά κάμιν, μιτε αλέος νά τὰ πράξιν, μόνο (πενήντα) ρεάληα να δονιν διὰ τι ψιχιν"¹⁰⁰. Ενδιαφέρον σχετικά με το εξεταζόμενο ζήτημα παρουσιάζει νοταριακό έγγραφο συμβιβασμού του έτους 1682¹⁰¹ συνομολογηθέν μεταξύ του μοναστηρίου του Αγ. Γεωργίου Αμάη της Νάξου (εκπροσωπούμενου από τον "σακελλάριο Ναξίας" ιερέα Γεώργιο Αμάη) και των θυγατέρων του Ηλία Παρζαλή. Όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο έγγραφο, και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχει το αμέσως επόμενο, υπ' αριθ. 261, συμβόλαιο, πρόκειται για διεκδίκηση γονικής "κοντετζιονάδας" περιουσίας την οποία ο πατέρας είχε αρχικά προικοδοτήσει σε μία από τις κόρες του υπό τον συνήθη όρο ότι, εάν αποβιώσει άκληρη, θα περιέρχεται στους πλησιεστέρους συγγενείς. Η προικισθείσα παρεχώρησε με διαθήκη την περιουσία αυτή στον σύζυγό της ως "ψυχικό", εκείνος δε με τη σειρά του, μετά τον θάνατό της, την παρεχώρησε (με διαθήκη ή δωρεά αιτία θανάτου) υπέρ ψυχικής σωτηρίας του ιδίου και της συζύγου του στο μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου. Μετά τον θάνατό του οι δύο αδελφές της συζύγου του διεκδίκησαν δικαστικά το παραχωρηθέν ακίνητο από το μοναστήρι, ως πλησιέστεροι συγγενείς. Στις δύο δίκες που διεξήχθησαν από τούρκους κηδεύες κέρδισαν διαδοχικά πρώτα ο ένας διάδικος (το μοναστήρι) και ύστερα ο άλλος (οι αδελφές Παρζαλή). Τέλος οι δύο διάδικοι, προκειμένου να αποφύγουν τις περαιτέρω διενέξεις και τα υπέρογκα δικαστικά έξοδα που συνεπαγόταν η προσφυγή στην τουργική δικαιοσύνη, κατέφυγαν στη λύση του εξωδικαστικού συμβιβασμού. Και το μεν μοναστήρι παραδίδει στις αδελφές το διεδικούμενο γονικό τους χωράφι, οι δε αδελφές δίνουν στον σακελλάριο, ως τυπικό αντάλλαγμα για την παραχώρηση του ακινήτου, είκοσι ρεάλια. Από τα προεκτεθέντα συνάγεται ότι το μοναστήρι αποδέχθηκε τελικώς ως έγκυρες τις όποιες δεσμεύσεις έφερε η καταληφθείσα περιουσία έναντι της οικογένειας του δωρητή.

Από τα κείμενα προκύπτει ότι στις περιπτώσεις δεσμευμένων γονικών περιουσιών το ποσοστό που δύναται ο ιδιοκτήτης να διαθέσει ελευθέρως υπέρ "ψυχικῶν" είναι αυστηρά περιορισμένο. Τις περισσότερες φορές συγκεκριμενοποιείται αριθμητικά σ' ένα ελάχιστο χρηματικό ποσό που απαιτείται για την τέλεση των εξόδων κηδείας και μνημοσύνων στη μνήμη του αποθανόντος¹⁰². Κατά συνέπεια είναι επιτρεπτή η διάθεση χρηματικού

¹⁰⁰. Μηνιάτης, αριθ. 202, 242 κ.ά.

¹⁰¹. Μηνιάτης, αριθ. 260.

¹⁰². Στα δικαιοπρακτικά έγγραφα ορίζονται συνήθως προς τον σκοπό αυτό δέκα έως κατό ρεάλια, ανάλογα με την περιουσιακή κατάσταση του δωρητή ή του διαθέτη (Μηνιάτης, αριθ. 31, 48, 242, 250, 354, 891· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 10 έτους 1578, όπου αναφέρονται διακόσια υπέρπυρα προς τέλεση των ψυχικῶν).

ποσού για την τέλεση των απαιτούμενων, κατά το εκκλησιαστικό τελετουργικό, μεταθανατίων λειτουργιών όχι όμως και η πλήρης εκχώρηση "κοντετζιονάδας" γονικής περιουσίας σε τρίτους χάριν ψυχικής σωτηρίας του διαθέτη ή του δωρητή. Ο αποτρεπτικός και αυστηρά περιοριστικός χαρακτήρας των σχετικών όρων μπορεί πιθανόν να συνδυασθεί με τις γενικότερες προσπάθειες των νησιωτών (λαϊκών και κληρικών) να ελαχιστοποιήσουν ή και να εξαλείψουν τα ποικίλα εκκλησιαστικά δικαιώματα κατά τους 17ο-18ο αι.¹⁰³ αλλά και με την αισθητή μείωση του πλούτου του κλήρου που παρατηρείται σε ορισμένες νησιωτικές περιοχές (όπως η Μύκονος) κατά τις αρχές του 18ου αι.¹⁰⁴.

Τα χρηματικά αυτά ποσά ισοδυναμούσαν με το κόστος εγγραφής του ονόματος του διαθέτη στην "πρόθεση", δηλαδή στα ιερά δίπτυχα της Εκκλησίας. Στο νησί της Νάξου κατά τον 17ο αιώνα η μία Αγία Πρόθεση εξαγοραζόταν με πέντε ριάλια τα οποία ισοδυναμούσαν κατά τον 17ο αι. με 7 χρυσά φράγκα ή 1 τουρκικό γρόσι [Μηνιάτης, αριθ. 172 έτους 1681· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Κυκλαδικά Θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων", *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου*, 6 (1939), σ. 237 σημ. 2, 240 σημ. 3]. Βλ. επίσης ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 295 (προικοσύμφωνο από τη Νάουσα της Πάρου έτους 1772 όπου ορίζεται ότι η γονική "κοντετζιονάδα" περιουσία των ατελών περιέρχεται στους "πλέα σιμοτέρους τους συγγενείς", οι δε διαθέτες δεν δύνανται να διαθέσουν υπέρ ψυχικής σωτηρίας "πάρξξ είκοσι γρόσιω πράγμα και ουχί περισσότερον". Τον όρο αυτό, όπως επισημαίνει ο Γκίνης, περιελάμβαναν όλα τα προικοσύμφωνα της Πάρου.

103. Εξήγηση του φαινομένου αποτελεί η σοβαρότατη οικονομική δυσπραγία των νησιωτικών περιοχών κατά την περίοδο αυτή, ως επακόλουθο του Κρητικού (1645-1669) και Τουρκοβενετικού πολέμου (1684-1699). Ήδη μεταξύ των ετών 1729-1750, επί αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου Νεόφυτου, οι Μυκόνιοι κατόρθωσαν, με πατριαρχική επιστολή, να περιορίσουν τις εισφορές προς τον αρχιεπίσκοπο, όπως αυτές είχαν καθορισθεί σε παλαιότερο συμφωνητικό γράμμα του αρχιεπισκόπου Σίφνου Αθανασίου (1646-1673) με τους Μυκονίους που είχε συντάξει το έτος 1647 ο τότε κατ'ελληνικήν Μυκόνου Γεράσιμος Βίδος. Αν και ο Νεόφυτος κατόρθωσε να προκαλέσει την έκδοση νέας πατριαρχικής επιστολής η οποία επανέφερε τις εκκλησιαστικές εισφορές των κατοίκων του νησιού στο αρχικό τους ύψος, το έτος 1772, προεστώτες της νήσου καθώς και πολλοί κληρικοί και μοναχοί επανέρχονται στο ζήτημα με έγγραφο που απευθύνουν προς τον αρχιεπίσκοπο Σίφνου Μελέτιο [Π. ΖΕΡΛΕΝΤΟΥ, *Ιστορικά έρευναί περί τας Εκκλησίας των Νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, τ. Α', Ερμούπολις 1913, (ανατ. Αθήνα 1998), σ. 134-135, 138, 144-146, 232-235]. Για τις ανάλογες αντιδράσεις των Σιφνίων επί αρχιερατείας Τιμοθέου του Κυπρίου, ο οποίος και καθηρέθη κατά το έτος 1678, τυπικώς λόγω καταχρήσεων, στην πραγματικότητα όμως λόγω αδυναμίας εισπράξεως των πατριαρχικών φορολογιών βλ. Σ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, "Ανταρσία του πληρώματος της ορθόδοξης αρχιεπισκοπής Σίφνου", *Σιφνιακά*, 1(1991), σ. 63-64. Η όλη διαμάχη υποδηλώνει τη προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου να μετακυλίσει το αυξανόμενο χρέος του "κοινοῦ ταμείου" στις εξαρτώμενες από αυτό επαρχίες κατά τα τέλη του 18ου αιώνα. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, *Χρέος του "κοινοῦ"*, σ. 89 επ.· C.G. PAPADOPOULOS, *Les Privilèges du Patriarcat Oecumenique (Communauté Grecque Orthodoxe) dans l' Empire Ottoman*, Paris 1921, σ. 333.

104. Τούτο προκύπτει από τα στοιχεία που παρέχουν τα φορολογικά κατάστιχα της

Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόλυτη απαγόρευση εκχωρήσεως γονικών περιουσιών σε τρίτα μη συγγενικά πρόσωπα δεν απευθύνεται μόνον στους ιδιοκτήτες που έχουν γνήσιους κατιόντες αλλά και στους άκληρους, ευνοεί δηλαδή έναν ευρύτερο κύκλο συγγενικών προσώπων με σκοπό να περιέλθει η οικογενειακή περιουσία στους "πλέον πρόξιμους έδικούς κατά την μπαλαιά συνήθεια". Είναι εμφανές ότι η εθιμικά διαμορφωθείσα στον κυκλαδικό χώρο νομική προστασία των δικαιωμάτων των συγγενών εξ αίματος του κληρονομούμενου¹⁰⁵ έρχεται εν μέρει σε αντίθεση με την αντίληψη του μεταιουστινιάνειου βυζαντινού δικαίου ότι η περιουσία του άνευ τέκνων τελευτώντος αποτελεί απροσέλευτο κληρονομία (*bona vacantia*) και επομένως, ως ανήκουσα στον αποθανόντα, πρέπει να διατεθεί κατά το τρίτον μέρος υπέρ της ψυχικής του σωτηρίας¹⁰⁶.

Μυχόνου του 17ου-18ου αι. [B. SLOT, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation Ottomane c. 1500-1718*, (Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut te Istanbul), τ. 1, 1982, Annexe 3, table 2].

105. Πρβλ. και Μαλαξός, Κεφ. ΦΝΕ', ΦΝΣ' ΦΝΖ' ΦΝΗ'. Επίσης ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα*, αριθ. 340, 833, 834 (απάντηση δημογεροντίας Μυχόνου έτους 1833, αριθ. 4, "...ό έπιζών, γυνή τε ή άνήρ, καρποτρώνει όλην την περιουσίαν του άποθανόντος, έως ού μένει εις την τιμήν του τεθνεώτος... εάν δε έλθη εις β' τάμιν, ή περιουσία άπέρχεται εις τοüs προθύμους"). 835 (απάντηση δημογεροντίας 1ου έτους 1833, υπό Γ' 1062 (Πατρικά Πνευματικού Συμβουλίου Κοινοτήτας Μανδρακού της νήσου Νταύρου, άρθρο 69, "Ουδέποτε κληρονομεί άδιαθέτως ό σύζυγος την σύζυγον και τανάπαλιν, έν περιπτώσει μη ύπάρξεως τέκνων. Αφαιρουμένης τής νομίμου μοίρας, ή περιουσία έπιστρέφει εις τοüs προικίσαντας και, τούτων έκλιπόντων, εις τοüs πλησιεστέρους νομίμους κληρονόμους"). Πρβλ. επίσης B. 47.1.6, σύμφωνα με την οποία ο υπεξούσιος δεν έχει ελευθερία διαθέσεως δια δωρεάς αιτία θανάτου του μη ιδιοκτήτου ή "ώσανει" ιδιοκτήτου πεκουλίου, χωρίς ειδική άδεια του πατέρα. Δύναται όμως να διαθέτει το πεκούλιο δια δωρεάς εν ζωή εάν υπάρχει εύλογος αιτία, υπό την προϋπόθεση ότι έχει επιτραπεί σ' αυτόν να το διοικεί και έχει λάβει ειδική άδεια για τη συγκεκριμένη δωρεά: *Νομικόν Πρόχειρον*, 1.50.8, "Ο υιός δέν ήμπορεί να χαρίση ουδόλως τι άπό τὰ πατρικά αυτού πράγματα, μακάρι και ως άποθνήσκων, άν έχη όμως ιδιόκτητόν τι τὸ χαρίζει".

106. Βλ. ρητώς *Νεαρά 40 Λέοντος ΣΤ'* Σοφού όπου ορίζεται η παρακράτηση υπέρ ψυχικών του 1/3 επί της περιουσίας του αδιαθέτως αποθνήσκοντος αιχμαλώτου, εφ' όσον δεν υπάρχουν κατιόντες και ανιόντες (NOAILLES-DAIN, *Novelles*, σ. 157 επ., "εί δέ γάρ λύτρον ψυχής ή ίδια κτήσις, πώς ούχι και κατά τουτον άδικίαν άκροτάτην ύπομένουσιν οί αίχμαλῶτοι ...; έτι γε μήν και τὰ περι έλευθερίας άτόπως έκ τούτου διακείμενα, και τὸ μάλλον άτοπώτατον, ότι μη διδομένης άδείας τοίς αίχμαλῶτοις διαθέσθαι ανακύπτουσι πολλάκις τής ύπάρξεως κήτορες, ούς ή τών έχθίστων είχε μοίρα και ούδ' ένοράν αυτούς έν ζῳσιν όντες ήνείχοντο, ού τι άν ειη φαυλότερον;"). Πρβλ. *Νεαρά 26 Λέοντος Δ' Χατζάρου και Κων/νου ΣΤ'* (ΙΩ. και Π. ΖΕΠΩΝ, *Νεαραί και Χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*, JGR, τ. 1, Αθήνα 1931, σ. 40 επ. (= *Νεαραί*): *Νεαρά 12 Κων/νου Πορφυρογεννήτου* όπου προβλέπεται η παρακράτηση του 1/3 επί της περιουσίας υπέρ "ψυχικών" όλων αδιακρίτως των αδιαθέτως τελευτώντων απαίδων (ΖΕΠΩΝ, *Νεαραί*, σ. 235 επ.): *Πείρα 14. 6 /48.11* Αρμενόπουλος Εξ. 1.18.22/5.8.78: *Σύνταγμα*, τ. 3, Κανών ΠΑ', σ. 507: *Μολδαβικός Κώδιξ*, § 945, 962 (όπου

Οι συγγενείς εξ αίματος του διαθέτη ή του δωρητή υπέρ των οποίων είχε τεθεί η δεσμευτική ρήτρα¹⁰⁷ μπορούσαν να διεκδικήσουν τη μεταβιβασθείσα γονική περιουσία¹⁰⁸, χωρίς χρονικούς περιορισμούς¹⁰⁹, με την εμπράγματα διεκδικητική αγωγή ή με την περί κλήρου αγωγή. Από τα σχετικά κείμενα δεν προκύπτει με σαφήνεια ο απώτερος βαθμός συγγενείας μέχρι τον οποίο ενομιμοποιείτο η άσκηση των σχετικών κληρονομικών δικαιωμάτων. Βέβαιο είναι πάντως ότι ως "πρόξιμοι έδικοί" εθεωρούντο οι συγγενείς εξ αίματος μέχρι και του τρίτου, ως προς τους γονείς, βαθμού συγγενείας, δηλαδή, εκτός από τους γνήσιους κατιόντες του κληρονομούμενου, οι αμφιθαλείς αδελφοί, τα ανήψια¹¹⁰ και τέκνα των προαποβιωσά-

στις περιπτώσεις εξ αδιαθέτου κληρον. διαδοχής των απαίδων το 1/4 περιέρχεται υποχρεωτικώς σε μνημόσυνα ή κοινωφελή έργα). Συνταγμάτιον, Τίτλος 22 § δ' (περί υποχρεωτικής καταλείψεως του 1/3 υπέρ του "κουτίου έλεημοσύνης" εάν πρόκειται για άτεκνους και άνευ ανιόντων κληρονομούμενους). Εξάλλου, όπως επεσήμανε ο Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ["Το 'άβιωτίκιον'. Συμβολή εις το Βυζαντινόν Κληρονομικόν Δίκαιον", (Μελετήματα Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 56-57], ο περιορισμός του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος των πλαγίων συγγενών κατέστη ευρύτερος κατά τους τελευταίους προ- της αιώσεως αιώνες, καθώς στις περιπτώσεις των αδιαθέτως τελευτώντων απαίδων εφαρμόζετο στην πράξη η τριμερής διανομή της κληρονομιαίας περιουσίας μεταξύ μεριδίου υπέρ του δημοσίου ("άβιωτίκιον"), μεριδίου υπέρ "ψυχικών" και μεριδίου των συγγενών του κληρονομούμενου. Πρβλ. και Κ. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin 1892 (ανατ. Aalen 1955), § 31 (= Geschichte des griechisch-römischen Rechts). ΜΑΡΙΔΑΚΗ, Αστικόν Δίκαιον, σ. 272-280. BRUCK, Kirchenrecht, σ. 132 επ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz. Johannes Chrysostomus und die mazedonischen Kaiser", (Studi in onore di S. Riccobono), III, Palermo 1933, σ. 377 επ.· ΖΕΠΟΥ, Συνταγμάτιον, σ. 122 επ.

107. Η ιδιόμορφη νομική μεταχείριση των προσώπων υπέρ των οποίων ίσχυαν οι "κοντετζιό" σαφώς διαφοροποιεί τα πρόσωπα αυτά από τους αναγκαίους κληρονόμους του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, στον βαθμό που εγκαθίστανται στην εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα τους και όχι απλώς σε κάποιο ποσοστό νομίμου μοίρας. Επίσης δια των "κοντετζιό" δεσμεύεται η διάθεση δια κληροδοτημάτων και δωρεών εν ζωή ή αιτία θανάτου του συνόλου της κληρονομιαίας γονικής περιουσίας, και όχι απλώς ενός ορισμένου τμήματος αυτής, κατά τα ισχύοντα στον φαλκίδιο νόμο.

108. Πιθανότατα και πριν ακόμα από την επαγωγή του "οιονεί" καταπιστεύματος. Πρβλ. σχετική δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 20 έτους 1701).

109. Το στοιχείο της ελλείψεως αποσβεστικής παραγραφής ή προθεσμίας διαφοροποιεί τη διεκδικητική αγωγή γονικού από την επίσης εμπράγματα αγωγή με την οποία ασκείτο το δικαίωμα προτιμήσεως. Εξ άλλου, όπως προκύπτει από το διαθέσιμο αρχείο υλικό, δικαίωμα τακτικής χρησικτησίας δεν αναγνωριζόταν επί των "κοντετζιονάδων" περιουσιών. Πρβλ. σχετική δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, αριθ. 113 έτους 1710).

110. Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 834. Στο συγκεκριμένο νοταριακό έγγραφο τα ανήψια αποδέχονται τη δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας ακινήτου περιουσίας της θείας τους στην Αγία Κυριακή παραιτούμενα οικειοθελώς από τα νόμιμα (και αναγνωρισθέντα με δικα-

ντων ανηψιών του κληρονομούμενου (β' τάξη της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής), επί πλέον δε οι θείοι και τα πρώτα εξαδέλφια του κληρονομούμενου (γ' τάξη της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής). Η διεύρυνση αυτή άλλωστε του κύκλου των συγγενικών προσώπων τα οποία εδύναντο να εγείρουν κληρονομικά δικαιώματα απέτρεπε την περιέλευση της περιουσίας των απαίδων στο τουρκικό δημόσιο¹¹¹.

2. Μη δεσμευμένες γονικές περιουσίες

Οι ανωτέρω αυστηροί περιορισμοί δεν ίσχυαν προκειμένου περί γονικών περιουσιών που δεν χαρακτηρίζονταν ρητά στον μεταβιβαστικό τους τίτλο ως "κοντετζιονάδες" ή "διπλοκοντετζιονάδες". Από το αρχειακό υλικό προκύπτει ότι οι μεταβιβαζόμενες ως "ἐλεύθερες" ("λίμπερες") γονικές περιουσίες μπορούσαν στο εξής να διατίθενται σε συγγενείς ή ξένους με επαχθείς ή χαριστικές δικαιοπραξίες χωρίς περιορισμούς, όπως δηλαδή ακριβώς και οι ιδιόκτητες περιουσίες των δικαιοπρακτούντων¹¹². Χαρακτηριστική για το προκείμενο ζήτημα είναι η διατύπωση δωρητηρίου συμβολαίου της Νάξου του έτους 1686 όπου οι τίτλοι προέλευσης των δωρουμέ-

στική απόφαση που κατεζάν Τελλανάβε) κληρονομικά τους δικαιώματα επί της περιουσίας αυτής η οποία ήταν "κοντετζιοναρισμένη" γονική περιουσία. Πρβλ. ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα, αριθ. 526 έτους 1796 (συμφωνητικό προκρίτων Ανδρού με το οποίο ορίζεται ότι η περιουσία των απαίδων κληρονομούμενων περιέρχεται κατ' αποκλειστικότητα στους αδελφούς και τα τέκνα προαποβιωσάντων αδελφών).

111. Για το ζήτημα βλ. Δ. ΓΚΙΝΗ, "Ανέκδοτον εγχειρίδιον περί της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής κατά το Οθωμανικόν Δίκαιον", ΕΕΒΣ, 27 (1957), σ. 274 σημ. 4 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

112. Ο σχετικός όρος "να τὸ πωσεντέρου, να τὸ κυριεύου καὶ να τὸ ἔχουσιν τῆς ἐξουσίας των, πουλήσουν, χαρίσουν, ἀλοτριώσουν", απαντάται σε πλήθος ναξιακών συμβολαίων του 16ου και 17ου αιώνα καθώς και σχεδόν σε όλα τα νοταριακά συμβόλαια (αγοραπωλησιών, ανταλλαγών, δωρεών) του κατ'ελληνιστὴ Μυκόνου παπα-Γεράσιμου Βίδου 17ου αιώνα (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, αριθ. 1 έτους 1538 (αγοραπωλησία γονικού), στιχ. 22, αριθ. 2 έτους 1638 (αγοραπωλησία γονικού), στιχ. 6 και 16-17, αριθ. 3 έτους 1538, στιχ. 6, στιχ. 29-30, αριθ. 7 έτους 1538 (αγοραπωλησία γονικού), στιχ. 7 και 40-43, αριθ. 8 έτους 1538 (ανταλλαγή γονικών ακινήτων), στιχ. 20-23, 30-34, αριθ. 9 έτους 1538 (αγοραπωλησία γονικού), στιχ. 18-20, αριθ. 11 έτους 1538 (αγοραπωλησία γονικού), στιχ. 30-35 κ. ά.: Μηνιάτης, αριθ. 10 (πώληση γονικών), 14, 15, 18 (ανταλλαγή), 27 (πώληση γονικού), 28 (πώληση γονικού), 36 (πώληση γονικού), 40 (πώληση γονικού), 85 (επικαρπία-ψυχικό) κ. ά. Πρβλ. επίσης ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, σ. 36, 60· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου, αριθ. 1 επ. Αυστηρότεροι στο προκείμενο ζήτημα είναι οι περιορισμοί που θεσμοθετεί ο Κώδικας Εθίμων της Σύρου του έτους 1695 για την ειδική περίπτωση της δευτερογαμίας του γονέως. Σύμφωνα με τη ρητή διάταξη της § 3 του εν λόγω Κώδικα, εάν ο γονέας τελούσε δεύτερο γάμο, όφειλε να διαθέσει υπέρ των τέκνων που προήρχοντο από τον πρώτο γάμο τουλάχιστον το 1/3 της γονικής περιουσίας (ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, σ. 251).

νων ακινήτων αναφέρονται αναλυτικά, για τα δε γονικής προελεύσεως ακίνητα ρητώς αναφέρεται ότι είναι "ἐλεύθερα"¹¹³. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, ενώ επί εκποιητικών δικαιοπραξιών οι εξ αίματος συγγενείς του πωλητή μπορούσαν –μέσα σε ορισμένη αποσβεστική προθεσμία– να ασκήσουν το εμπράγματο δικαίωμα της προτίμησης και να αναλάβουν το εκποιηθέν γονικό ακίνητο κατόπιν καταβολής του τιμήματος της πωλήσεως στον αγοραστή, δεν ίσχυε το ίδιο και για τις δωρεές. Σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο της εποχής και σε αναλογία με τα ισχύσαντα στο βυζαντινό δίκαιο¹¹⁴, οι δωρεές, όπως και οι ανταλλαγές, εξαιρούνταν από το δίκαιο της προτιμήσεως¹¹⁵. Για τον λόγο ακριβώς αυτό, ορισμένες εθιμικές δια-

113. Π. χ. Μηνιάτης, αριθ. 635. Αλλά και γενικότερα η προέλευση των δωρουμένων ακινήτων (γονική ή επίκτητη με αγοραπωλησία, ανταλλαγή κ.λπ.) αναφέρεται συνήθως στα δωρητήρια συμβόλαια (πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 85, 87, 671, 672 κ. ά).

114. Νεαρά 2 Ρωμανού του Λακαπηνού έτους 922 (ή 928;) περί προτιμήσεως (ΖΕΠΩΝ, Νεαράί, σ. 198 επ.)· Αρμενόπουλος ΕΞ. 3.3.103-112.

115. Η εξαίρεση των δωρεών από το δίκαιο της προτίμησης θεμελιώνεται κατ' αρχήν στις απαντήσεις των δημογεροντιών των διαφόρων περιοχών στα ερωτήματα που έθεσε το έτος 1833 το Υπουργείο Δικαιοσύνης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Οι απαντήσεις που αφορούν στην εφαρμογή του δικαίου της προτίμησης από τα τοπικά εθιμικά δίκαια μνημονεύουν αποκλειστικά τις εκποιητικές δικαιοπραξίες γονικών περιουσιών και όχι και τις χαριστικές (ΑΚ. ΒΙΒΛΙΟΝ. "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών Αρχών", ΕΚΕΙΕΔ, 7 (1957), σ. 7 επ. (= Ερωτήματα (1957)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εθίμων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών Αρχών", ΕΚΕΙΕΔ, 6 (1955), σ. 121 επ. (= Ερωτήματα (1955)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1962), σ. 7 επ.· ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 132 (Τήνος), σ. 133 (Σύρος), σ. 168 (Άνδρος), σ. 173 (Σίφνος) κ.λπ.]. Ανάλογες είναι και οι σχετικές με το ζήτημα διατάξεις του Κώδικα εθίμων της Νάξου του έτους 1810 (Εθιμα Νάξου έτους 1810, Κεφ. Ζ', νέ', νδ') καθώς και των εθίμων της Θήρας και Ανάφης του έτους 1797 (Εθιμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797, Κεφ. Α')· πρβλ. επίσης σχετική δικαστική απόφαση κριτηρίου της Νάξου έτους 1817 με την οποία απορρίπτεται το δικαίωμα προτιμήσεως συγγενούς του πωλητή διότι αιτία της εκποιήσεως αποτελούσε και η "φιλοδωρία διά εκδουλεύσεις και εύεργεσίες του πωλητή" (Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, "Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)", Μνημοσύνη, 14 (1998-2000), σ. 110, 163). Για το νησί δε της Μυκόνου ειδικότερα, πέραν από τη σχετική απάντηση των τοπικών αρχών του νησιού, η εξαίρεση των δωρεών από το δίκαιο της προτίμησης θεμελιώνεται και στα στοιχεία που παρέχει το γνωστό αρχειακό υλικό όπου ανευρίσκεται πλήθος "κοντραδίτων" που στρέφονται κατά "εκποιήσεων" γονικών περιουσιών ελλείπουν όμως εντελώς αντίστοιχα κοντραδίτα κατά χαριστικών δικαιοπραξιών οποιασδήποτε μορφής ("ντονατζιό", "ψυχικό", "αφιέρωσις", "βαπτιστικό"). Χαρακτηριστική τέλος για το εξεταζόμενο ζήτημα είναι και η απόφαση του κοινοτικού κριτηρίου της Μυκόνου του έτους 1710 όπου η διεκδικητική αγωγή δωρηθέντος από τον πατέρα του ενάγοντος γονικού ακινήτου απορρίπτεται εφ' όσον ο δωρεοδόχος είχε εκπληρώσει τον σχετικό όρο της δωρεάς περί τελέσεως των "ψυχικῶν" στη μνήμη του δωρητή (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου, δικαστική απόφαση αριθ. 111, στιχ. 10, 15-17, 22).

τάξεις παρείχαν τη δυνατότητα της εκ των υστέρων προβολής του δικαίου της προτίμησης, εάν τυχόν εκποιούνταν τα "ἀφιερωθέντα" πράγματα, οπότε πλέον αναιρείτο ο ιερός σκοπός της αφιερώσεως¹¹⁶. Οι εικονικές όμως δωρεές, που γίνονταν προς τον σκοπό καταστρατηγήσεως των κανόνων της προτιμήσεως, ήταν δυνατόν να ανατραπούν¹¹⁷.

Ωστόσο, ελευθερία διαθέσεως της γονικής περιουσίας που δεν ήταν δεσμευμένη με ειδική καταπιστευματική ρήτρα δεν σήμαινε αυτονόητα και απεριόριστη δυνατότητα εκχωρήσεως της περιουσίας αυτής με χαρακτηριστικές δικαιοπραξίες εν ζωή ή αιτία θανάτου, κατά το μέρος εκείνο κατά το οποίο ενδεχομένως θίγονταν δικαιώματα νομίμου μοίρας των αναγκαίων κληρονόμων του διαθέτη ή του δωρητή¹¹⁸. Άλλωστε και κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο η αμετρία των δωρεών εν ζωή—ακόμα δε και εκείνων που είχαν ως αποδέκτες εκκλησίες ή μοναστήρια ή ιδρύματα που εξυπηρετούσαν φιλανθρωπικούς σκοπούς—δεν ήταν επιτρεπτή εάν έθιγαν τη νόμιμη μοίρα των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή¹¹⁹. Ρητώς τούτο αναφέρεται στη σχετική διάταξη του ιουστινιάνειου Κώδικα (C.J. 8.53.35.4)¹²⁰ ενώ η σύγ-

116. Βλ. σχετικά το κωδικοποιημένο έθιμο της Σάρου έτους 1848 (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμά*, αρ. 982, § 4) όπου ορίζεται ότι κατά την εκποίηση των αφιερωμένων πραγμάτων προτιμάται ο αφιερωτής και οι συγγενείς, ομοιά και εάν καταβάλλουν μικρότερο ("συγκαταβατικώτερο") από το αρχικά ορισθέν τίμημα της πωλήσεως.

117. Ρητή απαγόρευση των εικονικών αφιερώσεων περιουσιών που υπέκρυπταν εκποιήσεις προς τον σκοπό καταστρατηγήσεως των κανόνων της προτιμήσεως περιελάμβανε ο Κώδικας Εθίμων της Νάξου έτους 1810 (*Εθίμα Νάξου έτους 1810*, Κεφ. Ζ', υπό νς') καθώς και τα γραπτά έθιμα Θήρας έτους 1797 (*Εθίμα Θήρας και Ανάφης έτους 1797*, Κεφ. Γ'). Πρβλ. D. 39.5.18· B. 47.1.17. Για το ζήτημα βλ. επίσης Ν. ΜΑΤΣΗ, "Ζητήματα εκ του θεσμού της προτιμήσεως εν τω βυζαντινώ δικαίω", *ΕΕΒΣ*, 36 (1968), σ. 46 σημ. 4, 550 επ.

118. Πρβλ. και την περίπτωση αναστροφής της δωρεάς λόγω επιγεννήσεως τέκνου (ανωτέρω σημ. 49). Για το ζήτημα όπως εμφανίζεται στο γαλλικό εθιμικό δίκαιο κατά τους 6ο-12ο αι. βλ. THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 21, 25, 28-29 και αναλυτικότερα στη μελέτη ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Les origines de la réserve héréditaire dans les coutumes du groupe angevin", *Revue Historique de droit français et étranger*, 3 (1986), σ. 368 επ. (= *Réserve héréditaire*).

119. Οι δωρεές αιτία θανάτου, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα επί κληροδοσιών, εφ' όσον προσέβαλλαν τη νόμιμο μοίρα αναγκαίου κληρονόμου και δεν συνέτρεχαν λόγοι αποκληρώσεως του αποκλεισθέντος, ήταν αυτοδικαίως άκυρες, χωρίς να εφαρμόζεται επ' αυτών ο θεσμός της μέμφεως αστόργου δωρεάς (D. 39.6.18· N. 123.38· B. 4.1.9· B. 47.3.17· *Σύνταγμα*, τ. 2, σ. 670-673· *Νομικόν Πρόχειρον* 1.11.2 σχ.). Για τις αντιδράσεις ορισμένων δικαστών στην παραχώρηση ολοκλήρου της περιουσίας του διαθέτη σε μοναστήρια βλ. J.-Cl. CHEYNET, "Aristocratie et Héritage (XI-XIII siècle)", στον τόμο *La transmission du patrimoine*, éd. J. BEAUCAMP-G. DRAGON, Paris 1998, σ. 74.

120. C.J. 8.53.35.4, "...si non de inofficiosis donationibus ratio ad hoc reclamaverit". Ομοίως B. 47.1.67. Πρβλ. και *Μολδαβικός Κώδιξ*, Κεφ. 11, § 859.

χρονη αυτής διάταξη του C.J. 1.2.23 (έτους 530 μ.Χ.) επιμηκύνει απλώς επί των δωρεών (αλλά και των εκποιήσεων, κληρονομιών, κληροδοσιών, καταπιστευμάτων) που παρέχονται σε εκκλησίες, ξενώνες, πτωχοκομεία, μοναστήρια, ορφανοτροφεία, γηροκομεία, τις πόλεις ή υπέρ αναρρύσεως αιχμαλώτων τον χρόνο της συνήθους παραγραφής, θεσπίζοντας κατ' εξαίρεση τον "longissimum vitae hominum tempus", δηλαδή την παρέλευση της εκατονταετίας ως νόμιμης προθεσμίας για την παραγραφή των νομίμων πάντως –κατά τα λοιπά– δικαιωμάτων των ευαγών ιδρυμάτων επί των εν λόγω περιουσιών¹²¹.

Είναι γεγονός ότι σε αρκετές περιοχές και προκειμένου να εξασφαλισθεί το απυρόβλητο των δωρεών από διεκδικήσεις συγγενών και ξένων ετηρείτο, είτε η διαδικασία της επικυρώσεως των δωρητηρίων συμβολαίων με ειδικό πατριαρχικό σιγίλλιο, είτε παρείχετο εκ των προτέρων ειδική άδεια από τον μητροπολίτη της οικείας εκκλησιαστικής περιφέρειας ("ἐπαρχίας") για την σύσταση των σχετικών "ἀφιερωμάτων" προς μονές ή εκκλησίες¹²². Για την Νάξο ειδικά επισημαίνεται ότι στις "ἀφιερώσεις" περιουσιών, που είχαν ως αποδέκτες μοναστήρια ή εκκλησίες του νησιού, οι δωρητές δεν προσπαθούσαν να αποτρέψουν την ενδεχόμενη άσκηση στο

121. Πρβλ. όμως Ν. 111 (=B. 5.2.14) περί μειώσεως του χρόνου παραγραφής από 100 σε 40 έτη διότι "οὔτε ἡ ἀκεραιότης τῶν ἀποδείξεων οὔτε ἡ πίστις τῶν πεπραγμένων οὔτε ἡ ἡλικία ἰσχύει βοηθῆσαι τοῖς μαρτυροῦσι".

122. Τούτο ρητῶς αναφέρεται σε σχετική διάταξη του Νομικού Προχείρου όπου για να αποτραπεί η στέρηση της νομίμου μοίρας των γνησίων κατιόντων μέσω των υπερόγκων αφιερωμάτων, αναφέρεται σχετικά: "Διὰ τοῦτο πρέπει, ὅτι ὁποῖος θέλει νὰ ἀφιερῶσιν πράγματα ἴδια αὐτοῦ ἢ εἰς μοναστήριον ἢ εἰς ἐκκλησίαν, νὰ τὰ ἀφιερῶνῃ με εἶδῃσιν τοῦ μητροπολίτου, ὅστις ὀφείλει νὰ ἐξετάζῃ πρῶτον ἀκριβῶς τὰ περὶ αὐτῆς" [Νομικόν Πρόχειρον, 1.11.2 σχ.: πρβλ. καὶ D. 35.2.1, 5 περί εφαρμογῆς του φαλκιδίου ακόμα καὶ ἐπὶ κληροδοσιῶν ("quae deo relinquuntur")]. Για την επικύρωση μέσω της εκδόσεως ειδικού πατριαρχικού σιγιλίου βλ. Μ. ΘΕΟΤΟΚΑ, Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.... Κωνσταντινούπολις 1897, σ. 451-454 [επικύρωση με απόφαση του Πατριαρχικού Συμβουλίου του έτους 1813 λεγάτου (ή δωρεάς αιτία θανάτου) ακλήρων κληρονομουμένων προς τον ανηψιό τους. Αντικείμενο της κληροδοσίας αποτελεί εκκλησία την οποία ο κληροδόχος και οι κληρονόμοι του δεν δύνανται να εκποιήσουν, να υποθηκεύσουν, να δωρήσουν ή να διαθέσουν με άλλο τρόπο αλλά οφείλουν να διατηρούν σε καλή κατάσταση προς τον σκοπό τελέσεως των θείων μυσταγωγιών στη μνήμη των δωρητριών]. Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥ, "Δύο ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια", Ελληνικά, 9 (1936), αριθ. 1, 2, σ. 69-78 (πατριαρχικά σιγίλλια του πατριάρχου Σαμουήλ των ετών 1763 και 1767 με τα οποία επικυρώνονται "προσηλώσεις" των αδελφών Λεωπούλων προς την εκκλησίαν του Αγίου Γεωργίου του Μυστρά υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών). Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, Ι. Ενοχικό-εμπράγματο δίκαιο, (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 11), Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σ. 89.

μέλλον διεκδικητικών αγωγών από συγγενείς με την αόριστη απειλή αναθέματος ("ἀρᾶς" και "κατάρας") ή αφορισμού¹²³. Η ίδια η αποτελεσματικότητα της εκφοβιστικής δράσης του αναθέματος στις νησιωτικές κοινότητες όπου, αφ' ενός μεν η νομική προστασία των δικαιωμάτων των συγγενών ήταν ιδιαιτέρως ισχυρή, αφ' ετέρου δε η δικαιοσύνη επί ζητημάτων περιουσιακού και κληρονομικού δικαίου της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής (πλήν τριμοιρίας), όταν οι διάδικοι ήσαν λαϊκοί, απενέμετο από κοινοτικά και όχι εκκλησιαστικά κριτήρια, είναι πολύ αμφισβητήσιμη¹²⁴. Εξάλλου, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, οι ποσοτικά απεριόριστες εκχωρήσεις γονικών περιουσιών με χαριστικές δικαιοπραξίες δεν ήσαν επιτρεπτές κατά το μέτρο που έθιγαν τη διαθέσιμο μερίδα υπέρ των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή¹²⁵.

123. Μηνιάτης, αριθ. 146, 239, 579, 839 (το αντίθετο συνέβαινε στις διαθήκες· πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 192, 271, 283, 284, 401, 582, 583, 593, 866, 867, 881 κ. ά.). Πρβλ. αντίθετως τα δύο προαναφερθέντα πατριαρχικά σιγίλλια (αριθ. 122) όπου επαπειλείται η ποινή του αφορισμού των προσώπων εκείνων, συγγενών ή τρίτων, που θα αμφισβητήσουν τις προσηλώσεις προς την εκκλησία ("αφορισμένος εἴη παρὰ τῆς ἁγίας, καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ, καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, καὶ καθαρμένου, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ μετὰ θανάτου ἁλυτός, καὶ ἔνθαρος τῷ πυρὶ τῆς γένεως, καὶ πάσις ταῖς πατρικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀρχαῖς ὑπεύθυνος"). Για το ζήτημα βλ. Δ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και υστερή βυζαντινή εποχή*, (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte-Athener Reihe, 9), Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 105 σημ. 64 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές. Επίσης βλ. Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 60), Αθήνα 1997, σ. 75, 168-172, 474 (= Αφορισμός).

124. Βλ. και σχετική απόφαση του αρχιεπισκόπου Σίφνου και Μυκόνου Γαβριήλ επί κληρονομικής εκ διαθήκης υποθέσεως του έτους 1697 όπου βεβαιώνεται η απείθεια κάποιου κατοίκου της Μυκόνου σε επιβληθείσα ποινή αφορισμού (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, σ. 143-144 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Έγγραφα δικαιοπραξιών Μυκόνου*, σ. 134 επ.). Θεωρώ ότι στις νησιώτικες κοινότητες η αποτελεσματικότητα του αφορισμού εναπόκειτο αποκλειστικά και μόνον στον βαθμό της θρησκευτικής συνείδησης των πιστών και την πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Τα μεγέθη αυτά, λόγω της ελλείψεως ειδικών μελετών, δεν είναι προς το παρόν προσδιορίσιμα. Για το ζήτημα της αποτελεσματικότητας του αφορισμού και της αμφισβητήσεώς του -κυρίως στους κόλπους της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας- κατά τους 16ο, 17ο αι. βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Αφορισμός*, σ. 322, 325-332. Πρβλ. και σχετική διάταξη των Πανδεκτών [D. 28.5.49, «Illa institutio valet "filius meus impiissimus male de me meritus heres esto": pure enim heres instituitur cum maledicto et omnes huiusmodi institutiones receptae sunt»].

125. Κατά τις παρατηρήσεις των Ε. BRUCK (*Kirchenväter*, σ. 121 σημ. 3 και σ. 126 σημ. 27), Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ ("Les fondements juridiques de l' aumône et de la charité chez Jean Chrysostome", *Revue de droit Canonique*, 14 (1964), σ. 256, 258, 263) και Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ (*Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνας*, Αθήνα 1979, σ. 106 σημ. 49, 50), η συνήθεια της καταλείψεως, δια διατάξεων τελευταίας

3. Το ζήτημα της εφαρμογής του θεσμού της μέμφεως της αστόργου δωρεάς κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο

Είναι γεγονός ότι στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο δεν παρατηρείται ιδιαίτερη συνέπεια στην εφαρμογή του θεσμού της νομίμου μοίρας του βυζαντινού δικαίου. Το αρχαιακό υλικό επιτρέπει να υποστηριχθεί η άποψη ότι στις περιοχές αυτές, κατά τους 17ο-18ο αι., ο θεσμός της νομίμου μοίρας των αναγκαίων κληρονόμων λειτουργούσε επιλεκτικά, ως αποτέλεσμα της άγνοιας των δικαιοπρακτούντων αλλά και της συγχύσεως που είχε επέλθει, ήδη από την προηγούμενη βυζαντινή περίοδο, κατά την εφαρμογή των διατάξεων του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων και του φαλκιδίου νόμου¹²⁶. Ως αναγκαίοι κληρονόμοι αναγνωρίζονται συνήθως

βουλήσεως ή δωρεών, περιουσίας υπέρ ψυχικής σωτηρίας των διαθετών ή των δωρητών, όπως αυτή σκιαγραφείται σε κοπτικά έγγραφα του 8ου αι. καθώς και σε δωρεές ή κληροδοσίες προς μοναστηριακές αδελφότητες του 11ου αι., δεν υιοθετεί ποσοτικούς περιορισμούς αντίστοιχους ή μη του βυζαντινού πειτημορίου. Σε αντίθετα συμπεράσματα καταλήγει ο J. Thireau με βάση δωρητήρια συμβόλαια του 11ου-12ου αι. που προέρχονται από την περιοχή του μέσου γαλλικού Λεγέρ καθώς και του 12ου-13ου αι. που προέρχονται από την περιοχή της Απρσι. Συμπεραίνουμε τις παρατηρήσεις του, τα δωρητήρια συμβόλαια θεωρούνταν έγκυρα ενόσον δεν εθίγαν τη "διαθέσιμο μερίδα" υπέρ των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή (J. THIREAU, *Acte à cause de mort*, σ. 25 σημ. 103-105, σ. 29 σημ. 124-125· *TOI IDIOI*, *Réserve héréditaire*, σ. 351-388).

126. Πρβλ. *D.* 31.1.77· *D.* 39.6.42· *B.* 17.3.42, 4 ("ἐὰν τελευτῶν χωρὶς αἰρέσεως δωρήσωμαί σοι οὐ καλῶς ἐπιζητοῦσιν οἱ κληρονόμοι μου παρακρατῆσαι Φαλκίδιον· ὁ γὰρ Φαλκίδιος οὐκ ἐπὶ τῶν ἀπλῶν δωρεῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν θανάτου αἰτία χωρὰν ἔχει")· *Πεῖρα* 41.21 ("...ὅτι τὴν τοῦ φαλκιδίου μέθοδον καὶ κληρονόμοι καὶ λεγατάριοι καὶ φιδοκομισάριοι καὶ μόρτις καύσα δωρεὰν ἔχοντες, πολλάκις δὲ καὶ ἱντερ βιβος ἐπτόηνται...")· *Αρμενόπουλος* Εξ. 5.9.30 ("ὁ γὰρ φαλκίδιος οὐκ ἐπὶ τῶν ἀπλῶν δωρεῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν θανάτου αἰτία χωρὰν ἔχει")· *Νομικὸν Πρόχειρον* 1.40.6. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ σύγχυση τῶν νομικῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου σχετικὰ με τὶς ὁροὺς φαλκίδιο καὶ νόμιμη μοῖρα συνέβαλε στὴ διαμόρφωση ἀναλόγων πρακτικῶν με τὶς ὁποῖες ὁ ἀναγκαῖος κληρονόμος, ὁ ὁποῖος ἐλάμβανε λιγότερο τοῦ φαλκιδίου, μπορούσε νὰ εγείρει τὴν ἀγωγὴ περὶ μέμφεως ἀκόμα καὶ κατὰ τῶν αστόργων δωρεῶν ἐν ζωῇ τοῦ κληρονομουμένου ποὺ προσέβαλαν τὸ ποσοστὸ τοῦ φαλκιδίου, ἀν καὶ ἡ ἀγωγὴ λόγω φαλκιδεύσεως δὲν ἐστρέφετο κατὰ τῶν δωρεῶν ἐν ζωῇ παρὰ μόνον κατὰ τῶν αἰτία θανάτου. Ὅπως δὲ σχετικὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. G. BOISSONADE [*Histoire de la réserve héréditaire et de son influence morale et économique*, Paris, 1873, σ. 76-78 (= *Histoire de la réserve héréditaire*)], ἡ συγκεκριμένη διατύπωση τῶν νομικῶν κειμένων σχετικὰ με τὶς ἐννοίες φαλκιδίου τετάρτου καὶ τετάρτου νομίμου μοίρας χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴ δεύτερη περίοδο τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ πιθανόν οφείλεται στὴν ταυτότητα τοῦ ποσοστοῦ (1/4) τῶν δύο θεσμῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Για τὸ ζήτημα βλ. ἐπίσης ZACHARIAE, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, §§ 43-45· Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ*, Ἀθήνα 1912, σ. 65 ἐπ.· ΜΠΑΛΗ, *Εγχειρίδιον κληρονομικοῦ δικαίου*, σ. 301 σημ. 2· ΖΕΠΟΥ, *Συνταγμάτιον*, σ. 118-120· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισηγήσεις*, σ. 1320. Ενδιαφέρου-

μόνον οι γνήσιοι κατιόντες του κληρονομουμένου¹²⁷, αν και ειδικά στον κυκλαδικό χώρο ανευρίσκονται στοιχεία από τα οποία προκύπτει ότι ως αναγκαίοι κληρονόμοι, κατά τις τοπικές συνήθειες, αναγνωρίζονταν και άλλοι πλησιέστεροι εξ αίματος συγγενείς¹²⁸. Σχετικά με την έκταση εφαρμογής του θεσμού, οι πληροφορίες που παρέχουν οι απαντήσεις των τοπικών δημογεροντιών διαμορφώνουν μια εικόνα ατελούς εφαρμογής του θεσμού της νομίμου μοίρας στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου. Ενδεικτικά αναφέρουμε την απαγόρευση της καταφανούς ανισομέρειας (10 προς 2) μεταξύ των μεριδίων που καταλείπονταν στους γνησίους κατιόντες δια διαθήκης¹²⁹ ή την απαγόρευση της πλήρους αποστερήσεως τέκνου από την περιουσία των γονέων του χωρίς να συντρέχουν λόγοι αποκληρώσεως του¹³⁰. Ωστόσο οι αποφάσεις των αιρετών κριτών¹³¹ καθώς και το πλήθος δικαιοπρακτικών εγγράφων (συνυποσχετικών) με τα οποία οι οικογενεια-

σες και οι περιπτώσεις διαθηκών προερχομένων από τις περιοχές της μεσογειακής Ιταλίας (Σορέντο-Αμάλφι) κατά τον 10ο αι., όπου ο όρος *meridionale* ταυτίζεται με το κληρονομικό μερίδιο της συζύγου (I.-M. MARTIN, *Pratiques successorales en Italie meridionale (Xe-XIIIe siècle): Romains, Grecs et Lombards*, στην τόμο *La transmission du patrimoine*, éd. J. BEAUCAMP-G. DRAGON, Paris 1998, σ. 193).

127. G. ΓΕΙΒ, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της νεοελληνικής και ως τον έρχομό του βασιλιά Όθωνα του Α', Καλλδεβέρη 1835*, μετ. Ι. Αυδή-Καλκάνη, σ. 94· ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 167 (Άνδρος), 169 (Σαντορίνη), 171 (Σύρος), 172 (Νάξος)· Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, "Νομικά έθιμα της νήσου Άνδρου...", *Αρχεόν Οικονομικών και Κοινωνικών Ιστοτήτων*, 5 (1925), σ. 7 (= Άνδρος)· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1955), σ. 122 (Σύρος)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 14 (Πάρος), σ. 16-17 (Φολέγανδρος)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 12 (Υδρα), 20 (Περαχώρα), 21 (Ναύπλιο), 22 (Άργος), 25 (Κρανίδιον), 27 (Πραστός), 32 (Τρίπολις), 43 (Κρεμαστή Μονεμβασίας), 53 (Νησίον)· ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, σ. 287.

128. Τούτο ίσχυσε στις περιοχές της Τήνου (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Τήνος*, σ. 210), της Μυκόνου σε περίπτωση αποκληρώσεως των τέκνων (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 10), της Σύρου (ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, αριθ. 49 έτους 1729), της Αίγινας (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1962), σ. 8).

129. Βλ. σχετικά απαντήσεις Άνδρου, Σαντορίνης, Νάξου, Πάρου, Αμοργού, Ίου (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 167, 169, 172, 174, 175, 176· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1950), σ. 167)· αντίθετη όμως η απάντηση της Σίφνου (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 173) αλλά και της Μήλου (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1955), σ. 125), η οποία επιτρέπει ακόμα και τη διαθήκη ελαχίστου ποσού της περιουσίας στα τέκνα αρκεί αυτά να μνημονεύονται στη διαθήκη και "μέ πέντε μόνες σχεδόν δραχμάς".

130. ΔΡΑΚΑΚΗ, *Σύρος*, δικαστική απόφαση κοινοτικού κριτηρίου της Σύρου υπ' αριθ. 28 έτους 1714, σ. 333 ("κατά τὰ συνήθεια καὶ νόμους τοῦ τόπου μας δὲν ἔμπορεῖ κανένας γονιός, δίχως νόμιμον ἀφορμὴν νὰ μὴ δώση τοῦ παιδιοῦ του καθόλου πρᾶμα, ἀπὸ πολὺ ἕως λίγο"). Πρβλ. Μηνιάτης, αριθ. 51 (αποκλήρωση αδελφής).

131. Μηνιάτης, αριθ. 7 έτους 1680 (τα εγγόνια κληρονομούν στη θέση προαποβιώσαντος γονέως λαμβάνοντας το μερίδιον τούτου, τηρείται η αρχή της συνεισφοράς για χρέη του κληρονομουμένου γονέως που πλήρωσε το τέκνο).

κές περιουσίες διανέμονται, μετά τον θάνατο των γονέων, ισομερώς μεταξύ των αδελφών, συνηγορούν υπέρ της τηρήσεως της αρχής της ισομοιρίας μεταξύ των γνησίων κατιόντων στις ρυθμίσεις των κληρονομικών σχέσεων¹³². Στην περιοχή της Μυκόνου ειδικότερα, όπως προκύπτει από δικαστικές αποφάσεις των κοινοτικών κριτηρίων της νήσου του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, ο θεσμός της νομίμου μοίρας λειτουργούσε πλήρως όταν ο ένας των συζύγων, στα πλαίσια της ασκουμένης επιτροπείας επί των ανηλίκων τέκνων, διέθετε περιουσιακά στοιχεία ανήκοντα στον έτερο των συζύγων και μάλιστα αδιακρίτως εάν επρόκειτο για γονική ή ιδιόκτητη περιουσία αυτού. Στις περιπτώσεις αυτές η διάθεση δια διαθήκης, προικοσυμφώνου κ.λπ. ακυρώνετο από το δικάζον κριτήριο, εάν δεν είχε τηρηθεί η αρχή της ισομοιρίας μεταξύ των γνήσιων κατιόντων του διαθέτη ή του προικίζοντος¹³³. Όταν όμως διαθέτης ήταν ο ίδιος στον οποίο ανήκε η περιουσία, ο θεσμός της νόμιμης μοίρας δεν ακολουθείτο πάντοτε από

132. Από τα άφθονα διανεμητήρια εγγράφια της Μυκόνου του 17ου-18ου αιώνα προκύπτει ότι οι διανομές γονικών περιουσιών στη Μύκονο γίνονταν κατόπιν εκτιμήσεως της αξίας των ακινήτων από δύο ή τρεις κατά περίπτωση, ειδικούς πραγματογνώμονες ("στιμαριστάδες") συνήθως δε δια κληρώσεως, όπως ήταν το τοπικό έθιμο [ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 71, 75, 126, 129 (συμβαλλόμενοι σύζυγοι δυο αδελφών ως νόμιμοι αντιπρόσωποι τους), 139, 148, 158, 198, 199, 201 (διανομή μεταξύ εγγονών του παθόντος), 286, 342, 547, 743 (διανομή μεταξύ αδελφών γίνεται διανομή πατρικής γονικής περιουσίας την οποία η μητέρα παρανόμως παρεχώρησε εξ ολοκλήρου στον έναν αδελφό), 803 (διανομή μεταξύ αδελφών), 808 (διανομή δια κληρώσεως μεταξύ αδελφών), 825 (διανομή μεταξύ αδελφών), 901, 946, 100 (διανομή μεταξύ αδελφών ως συγκληρονόμων με κλήρωση), 1018 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1029 (διανομή μεταξύ ανηψιών του διαθέτη), 1095 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1162 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1328 (διανομή της προικώας περιουσίας των συζύγων των συμβαλλομένων), 1357, 1402, 1485, 1492 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1528, 1538, 1563, 1692 (διανομή μεταξύ ανηψιών του διαθέτη η οποία τροποποιεί το περιεχόμενο της διαθήκης του λόγω αδυναμίας του ενός κληρονόμου να ανταποκριθεί σε όρο της διαθήκης), 1624, 1634 (διανομή μεταξύ αδελφών), 1648 (διανομή μετά την εξόφληση των χρεών πρώην υποθηκευμένης γονικής περιουσίας), 1665]. Συχνά η κατ' ισομοιρίαν διανομή της οικογενειακής περιουσίας μεταξύ των αδελφών τηρείται επί ποινή ποινικής ρήτρας που καταπίπτει σε βάρος εκείνου που θα παραβιάσει την σχετική συμφωνία (Μηνιάτης, αριθ. 4 έτους 1680· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 803, 1665). Σπανιότερα οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονται ότι σε περίπτωση απώλειας κάποιου μεριδίου λόγω εγέρσεως κληρονομικών αξιώσεων από τρίτους, μη συμβληθέντες, θα είναι υπόχρεοι οι λοιποί σε αποζημίωση του παθόντος δια των δικών τους μεριδίων (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 201).

133. Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου*, αριθ. 32 έτους 1686 (ακύρωση διαθήσεως από τη μητέρα του γεροντομοιρίου του πατέρα διότι δεν τηρήθηκε η ισότητα των μεριδίων των τέκνων), αριθ. 22 έτους 1676 (ακύρωση της διαθήσεως με διαθήκη πατρικής περιουσίας από τη μητέρα στις κόρες)· ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Νομολογία κριτηρίων Μυκόνου*, αριθ. 3 έτους 1664 (ακύρωση προικοσυμφώνων που συνέταξε η μητέρα και αφο-

τα δικάζοντα κριτήρια¹³⁴. Σε άλλες περιοχές του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου, κατά την ίδια χρονική περίοδο, ο θεσμός της νομίμου μοίρας θα πρέπει να είχε υποπέσει πλήρως σε αχρηστία, με εξαίρεση τις περιοχές Αποκούρου, Άργους, Καρύταινας, όπου τα τοπικά έθιμα επέβαλλαν την ισότητα των μεριδίων των γνησίων κατιόντων του κληρονομούμενου¹³⁵.

Η ασυνέπεια που παρατηρείται κατά την εφαρμογή του δικαίου της αναγκαστικής διαδοχής κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει αβίαστα στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός της μέμφεως των αστόργων διαθηκών και δωρεών αγνοήθηκε πλήρως κατά την περίοδο αυτή¹³⁶. Και τούτο διότι οι αρχειακές πηγές αποκαλύπτουν την λειτουργία του θεσμού της διαθεσίμου μερίδος ως "αναπληρωματικού" θεσμού που διαμορφώθηκε για να καλύψει το κενό της ελλιπούς εφαρμογής του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων του βυζαντινού δικαίου.

Ο όρος "διαθέσιμος μερίς" οφείλεται στον Γ. Μάουρερ¹³⁷ ο οποίος τον χρησιμοποιεί για να προσδώσει στο μέρος εκείνο της γονικής προελεύσεως περιουσίας το οποίο, κατά τα τοπικά εθιμικά δίκαια, έπρεπε υποχρεωτικά να μεταβιβασθεί στα τέκνα, νομική υπόσταση αντιστοιχη του γαλλικού θεσμού της διαθέσιμης νόμιμης μερίδας υπέρ κατιόντων ή ανιόντων (*réserve*)¹³⁸. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικές για την εφαρμογή του θεσμού της διαθέσιμης μερίδας και κατ'ακολουθίαν της μέμφεως αστόργων διαθηκών και δωρεών στις παραδουνάβιες περιοχές κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο είναι οι διατάξεις του Μολδαβικού Κώδικα¹³⁹. Οι διατάξεις αυτές, υιοθετώ-

ρούν πατρική περιουσία διότι έγινε άνιση διανομή μεταξύ των τέκνων), αριθ. 32 έτους 1701 (ακύρωση άνισης διανομής δια προικοσυμφώνου πατρικής περιουσίας παρ' ότι η περιουσία αυτή ήταν ιδιόκτητη του πατέρα), αριθ. 126 έτους 1719.

134. Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 25 έτους 1680.

135. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 171· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 15, 22, 35.

136. Βλ. σχετικά ΒΙΣΒΙΖΗ, Δικαστικά αποφάσεις Μυκόνου, αριθ. 26, σ. 104-105, όπου ο δικάζων βοεβόδας Λουκής Δαμαλάς ακυρώνει την προσβαλλομένη διαθήκη χρησιμοποιώντας ως αιτιολογία το πλάσμα του ρωμαϊκού δικαίου ότι η μέμφη κατά της αστόργου διαθήκης στηρίζεται στην οιονεί μη εχεφροσύνη του διαθέτου. Επίσης απόφαση του βικαρίου της Καθολικής Εκκλησίας Σύρου με την οποία απορρίπτεται αγωγή μέμφεως προικοσυμφώνου της αδελφής των εναγόντων (ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, Μέρος τρίτον, Τα έγγραφα, αριθ. 24 της 9-6-1700).

137. ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Β', μετ. Πράτσια, σ. 401-402.

138. Για τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ νομίμου μοίρας του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου και του γαλλικού εθιμικού θεσμού της *réserve* βλ. ειδικότερα BOISSONADE, *Histoire de la réserve héréditaire*, σ. 312-314· ΜΠΑΛΗ, Εγχειρίδιον κληρονομικού δικαίου, § 244 επ., σ. 381 επ.

139. Κατά τον Μολδαβικό Κώδικα (Κεφ. 21, §§ 1282, 1283, 1284, 1285, 1287), οι αστοργες δωρεές εν ζωή προς τρίτους υπέκειντο σε μέμφη, εάν μεν ο κληρονομούμενος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ντας τη διασταλτική ερμηνεία των διατάξεων της Ν. 92 του Ιουστινιανού, αναγνωρίζουν ως δικαιούχους της αγωγής περί μέμφεως αστόργου δωρεάς όχι μόνον τους κατιόντες αλλά και τους ανιόντες του κληρονομούμενου¹⁴⁰. Σε παρέκκλιση πάντως από την διάταξη του C.J. 3.28.21 (η οποία εφαρμόζετο αναλογικά και επί των αστόργων δωρεών) ο Μολδαβικός Κώδικας δεν αναγνωρίζει δικαίωμα μέμφεως στους αδελφούς και αδελφές του κληρονομούμενου¹⁴¹. Τέλος το ποσοστό της διαθέσιμης μερίδας σε τρίτους αυξάνει σε περίπτωση απαίδων κληρονομούμενων, ανερχόμενο από το 1/2 στα 2/3 της κληρονομιάς περιουσίας¹⁴².

είχε τέκνα, εφ' όσον υπερέβαιναν το 1/2 της κληρονομιάς περιουσίας, εάν δε είχε μόνον ανιόντες, εφ' όσον υπερέβαιναν τα 2/3 της περιουσίας αυτής.

140. Κατά την τελικώς επικρατήσασα μεταξύ των νομικών άποψη, η Ν. 92 αναφέρεται μεν αποκλειστικά στην προστασία των δικαιωμάτων των κατιόντων δια της αγωγής περί μέμφεως διότι αυτή αποτελεί την συχνότερα απαντώμενη περίπτωση, δεν καταργεί όμως, σε καμμία περίπτωση, τις γενικές διατάξεις του δικαίου των αναγκαίων κληρονόμων και της μέμφεως των αστόργων δωρεών, οι οποίες εφαρμόζονται αναλογικά και στη μέμφη των αστόργων εν ζωή δωρεών (C.J. 3.29.9). Κατά συνέπεια τα ίδια πρόσωπα τα οποία δύνανται να μεμφθούν την αστόργη διαθήκη, δηλαδή όλοι ανεξαιρέτως οι αναγκαίοι κληρονόμοι του διαθέτου των οποίων έχει θγει η νόμιμη μοίρα, κατιόντες, ανιόντες και αδελφοί-αδελφές, δύνανται, εφ' όσον ισχύουν οι αναγκαίες κατά τα λοιπά νομικές προϋποθέσεις, να μεμφθούν και την αστόργη δωρεά. Πρβλ. D. 5.2.1. B. 39.1.1. Νομικόν Πρόχειρον 1.38.8. Για το ζήτημα βλ. κυρίως G. MÜLHENBRUCH, *Lehrbuch des Pandecten Rechts*, Halle, 1844, τ. II, § 438, τ. III, § 689, § 769. Ομοίως ΚΡΑΣΣΑ, *Κληρονομικόν Δίκαιον*, σ. 289 σημ. 4· Ν. ΦΑΡΑΣΤΑΡΟΥ, *Περί του αποτελέσματος της αστόργου δωρεάς*, Αθήνα 1893, σ. 21-23.

141. Μεταξύ των πλαγίων συγγενών εξ αίματος, σύμφωνα με τις διατάξεις του C.J. 3.28.21 και 27 (πρβλ. και B. 39.1.52), την αγωγή περί μέμφεως δύνανται να ασκήσουν και μάλιστα υπό ορισμένες προϋποθέσεις (εφ' όσον δεν επροτιμήθησαν αντ' αυτών πρόσωπα αισχρά κ. ά.)—μόνον οι αδελφοί και αδελφές, και όχι τα ανήψια του κληρονομούμενου. Η πληρέστερη αναγνώριση του δικαιώματος ασκήσεως της αγωγής περί μέμφεως στους αδελφές και αδελφές του κληρονομούμενου συμπορεύθηκε με τις αντίστοιχες καινοτομίες που εισήχθησαν στον τομέα της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής δια των Ν. 118 και 127. Για το ζήτημα βλ. ειδικότερα BOISSONADE, *Histoire de la réserve héréditaire*, σ. 125-126 ενώ για το προιουστινιάνειο ρωμαϊκό δίκαιο βλ. στον ίδιο, ό.π., σ. 88-89.

142. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για το προκείμενο ζήτημα είναι μία πατριαρχική απόφαση του Οικουμενικού Πατριάρχου Νεοφύτου ΣΤ' [η οποία είναι άγνωστο αν εξεδόθη επί της πρώτης (1734-1740) ή της δεύτερης πατριαρχίας του (1743-1744)· πρβλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες...*, Κωνσταντινούπολις, 1890, σ. 634, 638 σημ. 1170]. Η απόφαση αυτή αποστέλλεται προς τον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και αποφαίνεται επί κληρονομικής υποθέσεως που αφορά την εκ διαθήκης διαδοχή επί της κληρονομιάς περιουσίας κάποιου Κηρύκου, πραγματευτού από το Τυργόβυστο (Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαί Διατάξεις. Επιστολαί, Λύσεις, Θεσπίσματα των αγιωτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Ανδριανουπόλεως*, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 241-244). Όπως προκύπτει από το ιστορικό της απο-

Το αρχειακό υλικό του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου αποκαλύπτει επίσης την λειτουργία του θεσμού. Καθώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή έννοια των όρων "διάθεση" ή "μετάθεση" που χρησιμοποιούν οι το-

φάσεως ο Κήρυκος, ο οποίος εστερείτο γνησίων κατιόντων, κατέλιπε διαθήκη με την οποία ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του διέθεσε σε αγαθοεργούς σκοπούς υπέρ ψυχικής του σωτηρίας και τελέσεως αιωνίων μνημοσύνων, το υπόλοιπο δε μέρος της περιουσίας διένειμε μεταξύ των ανηψιών του και λοιπών συγγενών. Ως εκτελεστή ("ἐπίτροπο") των διατάξεων της διαθήκης όρισε τον ανηψιό του Ραδουκάνο, ο οποίος πράγματι, μετά τον θάνατο του Κηρύκου, διένειμε και παρέδωσε την κληρονομιαία περιουσία στα συγκεκριμένα ευαγή ιδρύματα που απαριθμούνται στην διαθήκη. Μετά την εκτέλεση της διατάξεως της διαθήκης περί ελεημοσυνών από τον Ραδουκάνο, ένας ανηψιός του θανόντος και συγκληρονόμος του Ραδουκάνου, ο Γιάννης, άσκησε αγωγή ενώπιον του τοπικού εκκλησιαστικού κριτηρίου, με την οποία ζητούσε την ακύρωση της διαθήκης. Προς τον σκοπό αυτό επικαλέσθηκε, αφ' ενός μεν την ύπαρξη προγενέστερης έγκυρης διαθήκης του Κηρύκου, με την οποία ο θείος του όριζε τον ίδιο, και όχι τον Ραδουκάνο, ως επίτροπο, αφ' ετέρου δε έγγραφη συμφωνία συνομολογηθείσα μεταξύ του ιδίου και του Ραδουκάνου με την οποία ο δεύτερος υπόσχεται ότι θα διανείμει την απομένουσα, μετά την αφαίρεση των διατεθέντων υπέρ κοινωφελών σκοπών, περιουσία του Κηρύκου μεταξύ του ενάγοντος και των λοιπών αδελφών του ισόμερως. Το εκκλησιαστικό κριτήριο, στη σύνθεση του οποίου μετείχαν ο μητροπολίτης Πυλαργίας και Έξαρχος Πλαγηνών καθώς και οι ηγούμενοι των μοναστηρίων της περιοχής, δέχθηκε την αγωγή και ανέτρεψε το περιεχόμενο της δεύτερης διαθήκης. Κατά της αποφάσεως αυτής ο Ραδουκάνος άκησε έφεση ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου το οποίο ανέτρεψε την απόφαση του εκκλησιαστικού τοπικού δικαστηρίου δεχόμενο ως έγκυρη την δεύτερη διαθήκη του Κηρύκου. Κατά τη συνοδική απόφαση, δεν είναι δυνατή ούτε η ακύρωση της διαθήκης, εφ' όσον ο μεν διαθέτης είχε σώας τας φρένας κατά τον χρόνο συντάξεως της διαθήκης, ο δε ενάγων έχει μνημονευθεί σε αυτήν, ούτε όμως και η μέμψη της με βάση τις διατάξεις περί μέμψεως αστόργου διαθήκης. Και τούτο διότι ο ενάγων, ως ανηψιός, δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των προσώπων (αναγκαίων κληρονόμων) που δικαιούνται να ασκήσουν την σχετική αγωγή. Άλλωστε και η σύνταξη από τον διαθέτη δεύτερης διαθήκης, ανατρεπτικής του περιεχομένου της πρώτης, ήταν αναμενόμενη και εντελώς δικαιολογημένη λόγω της κακής συμπεριφοράς που επέδειξε ο ενάγων προς τον θείο του μέχρι το τέλος της ζωής του, συμπεριφορά η οποία συνιστούσε εύλογα λόγο αποκληρώσεώς του. Εξ άλλου και η μεταγενέστερη συμφωνία μεταξύ Ραδουκάνου και Γιάννη, η οποία απετέλεσε προϊόν οικονομικής συνδιαλλαγής και εκβιασμού εκ μέρους του δευτέρου, δεν έχει καμμία απολύτως ισχύ, ως μη δυναμένη να ανατρέψει το περιεχόμενο της βουλήσεως του διαθέτη, όπως τούτο έχει εκφρασθεί στην δεύτερή του και εντελώς έγκυρη διαθήκη. Σχετικά με το ζήτημα που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι εμφανές ότι η συνοδική απόφαση συνηγορεί υπέρ της απόψεως ότι η μέμψη αστόργων διαθηκών (και δωρεών) δύναται να προβληθεί μόνο όταν η διαθήκη ή η δωρεά θίγει τη νόμιμη μοίρα των κατιόντων των κληρονομουμένων και συνεπώς δεν δύνανται να ασκήσουν την αγωγή περί μέμψεως οι λοιποί αναγκαίοι κληρονόμοι, δηλαδή ούτε οι ανιόντες (πρβλ. Ν. 115. 3-5), ούτε, έστω και υπό προϋποθέσεις, οι αδελφοί του κληρονομουμένου (πρβλ. C.J. 3.28.27· B. 39.1.52). Συνεπώς πολύ περισσότερο τα τέκνα προαποβιωσάντων αδελφών όπως στην εκδικαζόμενη περίπτωση (πρβλ. B. 39.1.48· Νομικόν Πρόχειρον 1.38.10).

πικές αρχές των διαφόρων περιοχών απαντώντας στο ερώτημα περί εφαρμογής του φαλκιδίου, δεν είναι σαφές εάν οι κατωτέρω περιορισμοί αφορούσαν μόνον τις παντός είδους διατάξεις τελευταίας βουλήσεως (διαθήκες, δωρεές αιτία θανάτου, λεγάτα) ή επεκτείνονταν και στις χαριστικές εν ζωή δικαιοπραξίες που είχαν ως αντικείμενο γονικές περιουσίες. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο όρος "διάθεση" έχει προσλάβει ένα ευρύτερο περιεχόμενο έτσι ώστε να ανταποκρίνεται και στις διάφορες κατηγορίες χαριστικών δικαιοπραξιών. Το μη διαθέσιμο ποσοστό των γονικών περιουσιών σε τρίτους, σε ορισμένες περιοχές συγκεκριμενοποιείται αριθμητικά¹⁴³, ενώ σε άλλες προσδιορίζεται απλώς ως ένα "μικρόν" ή "ελάχιστον" μέρος¹⁴⁴, ή ως "έν" μέρος αόριστα¹⁴⁵, ή συμφωνεί με τον φαλκίδιο¹⁴⁶. Αρκετές είναι επίσης οι περιοχές, μεταξύ των οποίων οι νήσοι Φολέγανδρος και Αμοργός, που δηλώνουν απόλυτη απαγόρευση διαθέσεως των γονικών περιουσιών σε εξωτικούς¹⁴⁷. Από τους πο-

143. Όπως στο Ναύπλιο, Καλάβρυτα όπου το μη διαθέσιμο ποσοστό σε ξένους ανέρχεται στο 2/3 (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογή, σ. 40· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 21· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1962), σ. 67), στη Ναύπακτο ανερχόμενο στο 1/2 (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 161) στη Νάξο, προσδιοριζόμενο στο 4/5 εάν ο κληρονομούμενος έχει γνησίους κατόντες και στα 2/3 εάν ο κληρονομούμενος αποβιώσει άτεκνος (Εθιμα Νάξου έτους 1840, Καφ. Ζ', σ. 541-542), στη Σύρο, Σίφνο στα 9/10 (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 170, 173· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1955), σ. 122· ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα, σ. 148), στην Πάρο, στο 1/3 εάν ο κληρονομούμενος έχει 1-4 τέκνα και στο 1/2 εάν έχει άνω των 4 τέκνων (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 63), στα Καλάβρυτα στο 2/3 (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Β', σ. 402, 184· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 67).

144. Όπως στη Σίφνο (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογή, σ. 11· ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 173· ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σίφνος, σ. 191· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1950), σ. 164), Νάξο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 221· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1950), Άνδρο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 167), Πάρο, Αμοργό, Ίο, Αμπελάκι, Ανδρίτσαινα, Αίγιο (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 174, 175, 176, 180, 182, 187· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1955), σ. 128), Τήνο (ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Τήνος, σ. 210).

145. Όπως στην Αίγινα, Καλαμάτα, Κορώνη, Φανάριο, Κυπαρισσία, Ιμλάκια (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 8, 16, 46, 50, 57, 58, 64).

146. Όπως στις περιοχές Κορώνης και Μεθώνης, αν και όπως προκύπτει από το περιεχόμενο της απαντήσεως πρόκειται μάλλον για παρανόηση του νόμου (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 178· ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 55).

147. Όπως στην Ύδρα, Αταλάντη, Απόκουρον, και Κράββαρα (υπέρ αρρένων τέκνων), Περαχώρα, Κρανίδιο, Πραστό, Άγιο Πέτρο, Λεωνίδιο, Τρίπολη, Καρύταινα, Στεμνίτσα, Ανδρούσα, Κρεμαστή και Βάτικα Μονεμβασίας, Νησίον, Πύργο, Ιμλάκια, Φολέγανδρο, Αμοργό (ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 12, 14, 15, 19, 20, 25, 27, 29, 32, 35, 40, 43, 45, 53, 60, 65· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ερωτήματα (1957), σ. 17, 18 και Σαντορίνη (ΜΑΟΥΡΕΡ, Ο ελληνικός λαός, τ. Α', σ. 169). Σε μία μόνον περίπτωση δηλώνεται η απεριόριστη δυνατότητα διαθέσεως σε τρίτους γονικών περιουσιών [ΒΙΣΒΙΖΗ, Ερωτήματα (1962), σ. 37 (Στεμνίτσα)].

σοτικούς περιορισμούς που τίθενται σε κάθε είδους διαθέσεις οικογενειακής περιουσίας δεν εξαιρούνται ούτε οι διαθέσεις υπέρ ψυχικής σωτηρίας, οι οποίες περιορίζονται συνήθως σε επίπεδα σαφώς χαμηλότερα του βυζαντινού τριτημορίου¹⁴⁸.

Η έκταση εφαρμογής του θεσμού στην πρακτική των συναλλαγών και οι ειδικότερές του παράμετροι δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν. Και τούτο διότι στα δωρητήρια συμβόλαια της εποχής δεν υπάρχουν αναφορές σε συγκεκριμένο ποσοστό που δέον να παρακρατηθεί υπέρ των αναγκαίων κληρονόμων ούτε και στον τρόπο προσμέτρησης της διαθέσιμης μερίδας. Εξ άλλου δεν υπάρχει φανερή σύνδεση μεταξύ των πράξεων διανομής οικογενειακής περιουσίας και των δωρητηρίων συμβολαίων της ίδιας περιόδου¹⁴⁹, στοιχείο το οποίο θα επέτρεπε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ταυτόχρονη με τη δωρεά νέμηση οικογενειακής περιουσίας αποτελεί έναν τρόπο διασφάλισης της διαθέσιμης μερίδας των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή¹⁵⁰.

148. Βλ. γραπτά έθιμα Σύρου έτους 1695 όπου το ποσοστό αυτό ορίζεται στο 1/10 (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 272, ΔΡΑΚΑΚΗ, Σύρος, σ. 278), Άνδρου (ΠΑΣΧΑΛΗ, Άνδρος, σ. 7), γραπτά έθιμα Θήρας έτους 1797 όπου ορίζεται στο 1/3 (ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α' Παρατηρήσεις επί του 1ου κεφαλαίου των γραπτών εθίμων Θήρας, σ. 297), Νάξου όπου κατά αρχαία έθιμα του έτους 1810 αυτοί που έχουν γνήσιους κατιόντες δύνανται να διαθέτουν μόνον το 1/5 της γονικής ή επίκτητης περιουσίας τους, οι δε άτεκνοι το 1/3 από την γονική και δε την επίκτητη (Εθιμα Νάξου έτους 1810, σ. 542)· πρβλ. τέλος και τις σχετικές διατάξεις του Μολδαβικού Κώδικα (§§1282 επ.) Στην περιοχή της Μυκόνου ειδικότερα, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, ένα μικρό μόνο μέρος των γονικών περιουσιών μπορούσε να διατεθεί σε ξένους, εφ' όσον ο κληρονομούμενος είχε συγγενείς εξ αίματος, και μάλιστα υπό την προϋπόθεση ότι επρόκειτο περί "ψυχικών" σε εκκλησίες και πτωχούς (ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συλλογή, σ. 7 (= ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', σ. 168)· Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μελέται νομικά, πολιτικά κλπ.*, τ. Α', *Περί εθίμων*, Αθήναι 1899, § 85, 86). Πρβλ. όμως και την απάντηση της δημογεροντίας Μυκόνου στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης έτους 1833 η οποία δεν αφήνει κανένα περιθώριο διαθέσεως γονικών περιουσιών σε τρίτους (ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ερωτήματα* (1957), σ. 10, "Πολλάκις όμως συμπίπτει να αποκληρώνται τὰ τέκνα, εάν υπάρχωσιν αίσχροτης· τὰ δὲ πατρικά πράγματα δικαιωματικῶς μεταβαίνουν εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ τὰ ιδιόκτητα πράττει ὅπως καὶ ὅπου βούλει ὁ πατήρ").

149. Βλ. όμως έγγραφο διαθήκης έτους 1700 (Κ. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗ, *Χιακά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1890, σ. 29) το οποίο, κατά την άποψη του Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ (Σίφνος, σ. 434-435), αποτελεί στην πραγματικότητα *divisio parentis inter liberos* περιλαμβάνουσα και σύσταση δωρεάς υπέρ ψυχικής σωτηρίας της διαθέτριας σε εκκλησία του χωριού. Επίσης διανεμητήριο συμβόλαιο του κατζηλλιέρη Μυκόνου Γ. Βίδου του έτους 1670 με το οποίο γίνεται διανομή κληρονομίας μεταξύ των ανηψιών του τελευτήσαντος και ταυτόχρονα "άφιέρωση" ακινήτου σε ιερέα προς τέλεση των ψυχικών στη μνήμη του αποθανόντος (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 946).

150. Πρβλ. R. GANGHOFER, "L' acte à cause de mort en Alsace au Moyen Âge", (*Recueils de la Société Jean Bodin. LXI. Actes à cause de mort*), Bruxelles 1993, σ. 138.

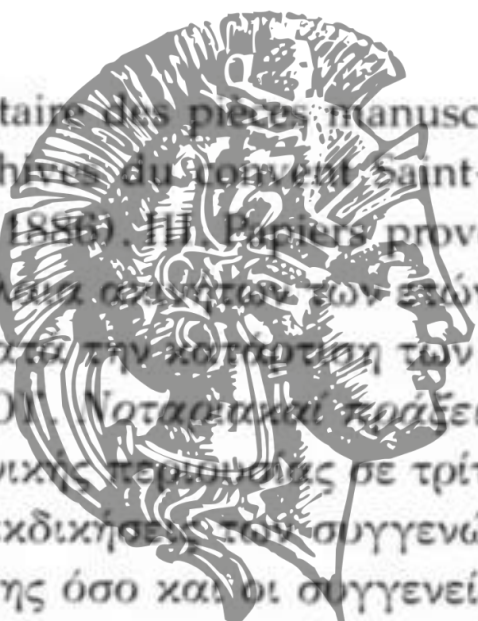

Παρά ταύτα, ένδειξη για την εφαρμογή του θεσμού αποτελούν οι ποινικές ρήτρες των δωρητηρίων συμβολαίων που απειλούνται σε βάρος των συγγενών που θα αμφισβητήσουν στο μέλλον την δωρεά¹⁵¹. Αν και η σύμπραξη των συγγενών που θίγονται από την εκχώρηση περιουσιακών στοιχείων του δωρητή σε τρίτα πρόσωπα δεν αποτελεί κατά κανόνα στοιχείο των δωρητηρίων συμβολαίων της εποχής, η αποδοχή της δωρεάς τεκμαίρεται, στις περιπτώσεις αυτές, από τις ποινικές αυτές ρήτρες που καταπίπτουν σε βάρος των συγγενών σε περίπτωση διεκδικήσεως του δώρου που εμπεριέχεται στο συμβόλαιο¹⁵². Πρόκειται συνεπώς για έναν τρόπο έμμεσης εκμαιεύσεως της συναινέσεως των αναγκαίων κληρονόμων του δωρητή κατά την κατάρτιση του συμβολαίου¹⁵³. Σπανιότερα ανευρίσκονται και δικαιοπρακτικά έγγραφα όπου οι αποκλειόμενοι συγγενείς συμπράττουν στις σχετικές δικαιοπραξίες ώστε να τεκμαίρεται η συναίνεσή τους για τη μεταβίβαση της γονικής ακινήτου περιουσίας του δωρητή σε

151. Βλ. Α. LEVAL, "Inventaire des pièces manuscrites grecques des XVIIe et XVIIIe siècles (conservées dans les archives du Consulat Saint-Louis à Pera de Constantinople)", *Revue Archéologique*, 3e serie, 7 (1886), III. Papiers provenant des îles de l' Archipel, αριθ. 11, 15, όπου δωρητήρια συμβόλαια αργύριων των ετών 1676 και 1683 προς τους καποϊταίνους μοναχούς της Πάρου κατά την κατάρτιση των οποίων παρίστανται τα τέκνα του δωρητή. Επίσης ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακά πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241 (πρόκειται για δωρεά του συνόλου της γονικής περιουσίας σε τρίτο, μη συγγενικό πρόσωπο. Για να αποδυναμώσει μελλοντικές διεκδικήσεις των συγγενών ή του συζύγου της, η δωρήτρια αναφέρει ότι τόσο ο σύζυγός της όσο και οι συγγενείς της δεν της παρείχαν καμμία απολύτως βοήθεια και φροντίδα όταν τραυματίσθηκε. Για τον λόγο αφήνει την περιουσία της στη δωρεοδόχο η οποία ήταν και η μόνη που φρόντισε για τη διατροφή και τη συντήρησή της). Μηνιάτης, αριθ. 49, 85 ("καί οὐδείς τῶν συνκενῶν της ἢ ξένων ἤθελε εὐρεθῆν ἐνάντιος τοῦ λεγομένου ψυχικοῦ"), 94, 138, 671 ("ἂν ἴσως καὶ ἤθελε εὐρεθῆν κανεῖς νὰ δώσῃν πείραξιν ἢ νὰ γυρέψῃν δικαιώματα διὰ τὸ αὐτὸν τὸ πρᾶμα νὰ πληρῶνῃ λέγειν τζερεμὲ τῆς ἀφεντίας ριάλια 8"), 672 ("ἂν ἴσως καὶ ἤθελε εὐρεθῆν τινὰς ἢ ξένος ἢ ἐδικὸς νὰ τὴν ἐπειράξῃν ἢ νὰ τὴν ἐσυγχύσῃν εἰς τὸ αὐτὸν σπῖτιν ὅπου ἤκαμε ψυχικὸν νὰ πληρῶνῃ κοντάνα τοῦ κατὰ καιροῦ ἀφεντίας ρεάλια δέκα"), 731 (πρόκειται περί δωρεάς αιτία θανάτου διαφόρων κτημάτων του αφέντη Φραντζεσκάκη Μπαρότζη σε διάφορα συγγενικά του πρόσωπα, κυρίως δε στα αδέλφια του, υπέρ ψυχικής του σωτηρίας. Ο δωρητής ορίζει ότι εάν κάποιος από τους αδελφούς του αμφισβητήσει ή διεκδικήσει περισσότερα από όσα αναφέρονται στο συμβόλαιο, το μερίδιο που έχει δωρηθεί σ' αυτόν θα περιέρχεται στους άλλους αδελφούς), 897. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι στις περιπτώσεις όπου η προέλευση είναι επίκτητη δεν τίθενται ποινικές ρήτρες σε βάρος των συγγενών ή ξένων που θα αμφισβητήσουν τη δωρεά (Μηνιάτης, αριθ. 87· ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, αριθ. 79).

152. Για το ζήτημα πρβλ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Εξασφάλιση δικαιωμάτων*, σ. 35 σημ. 14 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

153. Πρβλ. THIREAU, *Résérve héréditaire*, σ. 355· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L' acte à cause de mort*, σ. 35 σημ. 153.

τρίτους, ακόμα και εάν πρόκειται για δωρεά υπέρ ψυχικής σωτηρίας σε μοναστήρι¹⁵⁴.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

154. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου*, αριθ. 241 (παρευρίσκεται στη δωρεά του συνόλου της γονικής περιουσίας και ο σύζυγός της ο οποίος αποποιείται κάθε κληρονομικό του δικαίωμα επί της δωρούμενης περιουσίας). Μηνιάτης, αριθ. 57 έτους 1680 ("παρών και ή άνεψιάν της ή Λαμπριανή και είναι και αὐτηνῆς με τὸ θέλημάν της και με τὴν γνώμην της", σ. 208). ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ, *Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα*, αριθ. 66 έτους 1652, σ. 166 ("ή άνωθεν... ώσαν κληρονόμισσα τῆς άνωθέν της άδελφῆς στα γονικά της, ώσαν είναι πράγματα κονδιτζιονάδα και σουστιτουίτα... βεβαιώνει και στέργει τὸ ψυχικὸ και τὴν δονατζιόν" και πιο κάτω "μ' όλα τοῦτα διὰ νὰ μὴν εἰπῇ κανεῖς πὼς δὲν ἐμπόρειε νὰ δώση ἐκείνη πράγματα κονδιτζιονάδα... τὴν σήμερον ἂν εἶναι χρειαζόμενο ή άνωθεν... δώνει και ξαναδώνει τὰ ἴδια πράγματα τῶν αὐτῶν πατέρων τῆς Καζάτζας διὰ τὴν ψυχὴν ...").

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

“...δίδει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα του ἡ Καλὴ Ἑλπίς”.
Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα
(Ἵδρα, 3-6-1807)*

Μία ναύλωση, που συμφωνείται στην Ἵδρα το 1807, αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας. Οι πολύ ενδιαφέρουσες ιδιοτυπίες που παρουσιάζει, ιδιαίτερα όσον αφορά το περιεχόμενο των εγγράφων που σχετίζονται με αυτή (τα οποία και δημοσιεύονται στο παράρτημα), την καθιστούν σχεδόν μοναδική.

Η ναύλωση συμφωνείται και –πιθανόν– πραγματοποιείται σε εποχή ανασφάλειας, λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1806-1807. Κατά τον Ιούνιο του 1807 (στις 3 Ιουνίου συντάσσεται το ναυλοσύμφωνο) συνεχίζονται ακόμα οι εχθροπραξίες του πολέμου, που άρχισε το Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους 1806, αλλά η κατάσταση είναι ρευστή. Στην Ἵδρα, μεγάλη μερίδα των κατοίκων της και πολλοί από τους πιο σπουδαίους προύχοντες έχουν ταχθεί με το μέρος των Ρώσων, ενώ ο Διοικητής Βούλγαρης έχει εγκαταλείψει προσωρινά το νησί και έχει καταφύγει στην Αθήνα¹. Μοίρα ρωσικού στόλου με το ναύαρχο Δημήτριο Σινιάβιν

* Ανακοίνωση στην Ε' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, 19-20 Οκτωβρίου 2001.

1. Α. Λιγνός, *Ιστορία της Νήσου Ἵδρας*, Αθήνα 1946, 1 (στη συνέχεια: *Ιστορία*), 60-67· βλ. επίσης Γ. Δ. Κριεζή, *Ιστορία της νήσου Ἵδρας προ της (ελληνικής) επανάστασεως του 1821*, Πάτρα 1860, 118 επ. Ο χαρακτηρισμός ως “αποστασία” από τους Λιγνό και Κριεζή της ουσιαστικά επαναστατικής συμμετοχής της Ἵδρας στον πόλεμο με την πλευρά των Ρώσων και ενεργητικά μάλιστα με αρκετά πλοία (τουλάχιστον πέντε), υποβαθμίζει τη σημασία των πρὶν το 1821 αγώνων για την απελευθέρωση από τον τούρκικο ζυγό. Παρά τις όποιες σκοπιμότητες που μπορεί να επικαλεστεί κανείς, το τυχόν άκαιρο τέτοιων κινημάτων και την πληρωμή με το αίμα των υπόδουλων των “αποστασιών” τους, σημασία έχει η εμμονή στην απελευθέρωση από τους Τούρκους.

βρίσκεται στο Αιγαίο, ναυμαχεί με τον τούρκικο στόλο, επανειλημμένα περνάει από την Ύδρα –ξαναπερνάει για τελευταία φορά στις 27 Αυγούστου 1807– και στη συνέχεια οι Ρώσοι εγκαταλείπουν το Αιγαίο και τους συμμάχους τους στη μοίρα τους και κατευθύνονται στο Ιόνιο².

Το ιστορικό της ναύλωσης έχει ως εξής: Το πρωινό της 3ης Ιουνίου του 1807 (προς τας ώρας της αυγής τέσσαρας) ο εκναυλωτής καπετάν Γκίκας Νικολάου³, πλοιοκτήτης της πολάκας “η Καλή Ελπίς”⁴, που ήταν

2. Α. Λιγνός, *Ιστορία*, ό.π., 63. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, 68. R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, Λίβερπουλ 1952, 438-439.

3. Ο καπετάν Γκίκας Νικολάου, συναντιέται στα έγγραφα και ως Γκίκας Νικόλα ή Γκίκας Νικολάου Σερφιώτη. Η παλαιότερη αναφορά του ονόματός του που γνωρίζουμε βρίσκεται σε έγγραφο της Κοινότητας Ύδρας, από 14 Αυγούστου 1798, προς το μεγάλο δραγουμάνο του “βασιλικού στόλου” Αλέξανδρο Σούτζο, στο οποίο περιέχεται κατάλογος των πλοίων και πλοιοκτητών του νησιού και ανάμεσά τους και ο Γκίκας Νικολάου. Βλ. “Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας δημοσιευόμενον υπό Α. Λιγνού”, Πειραιάς 1921-1932, 1-16 (στη συνέχεια ΑΚΥ, 1, 153-155. Σε αναφορά πάλι, από 14 Ιουλίου 1806, προς το μεγάλο δραγουμάνο, στην οποία περιέχεται κατάλογος των ραγιάδικων караβίων του νησιού, ο Νικόλας Γκίκας (πατέρας του πιθανόν), ως συμπλοιοκτήτης, αναφέρει πλοίαρχο και συμπλοιοκτήτη τα Γκίκα Νικόλα Σερφιώτη (ΑΚΥ, 2, 392-396). Σε κατάλογο επίσης, από 19 Ιουλίου 1806, αναγράφεται (με αύξοντα αριθμό 28) ο Γκίκας Νικόλα ως πλοίαρχος (ιστάς) πλοίου χωρητικότητας 5.600 κοιλών (ΑΚΥ, 2, 404), ενώ παρακάτω σε άλλο κατάλογο του Ιουλίου 1806, με τον ίδιο αριθμό 28 αναφέρεται ως Γκίκας Νικόλα Σερφιώτη (ΑΚΥ, 2, 406). Ο ίδιος Γκίκας Νικόλα Σερφιώτη συμμετέχει στην επανάσταση και βρίσκεται στον Αργολικό κόλπο (Ναυπλιακόν κόλπον), στις 22 Νοεμβρίου 1822, από όπου και στέλνει αναφορά στους Προκρίτους του νησιού (ΑΚΥ, 8, 644). Η εμπορική του δραστηριότητα συνεχίζεται χωρίς διακοπή μέχρι τουλάχιστον τις παραμονές της επανάστασης του 1821. Στις θεωρήσεις λογαριασμών ταξιδιού από τους “προεστώτες”, που δημοσιεύονται στο ΑΚΥ, ο Γκίκας Νικόλα εμφανίζεται στις εξής: α) Θεώρηση λογαριασμού, στις 23 Νοεμβρίου 1814, για ένα ταξίδι πολάκας στην Ταραγώνα όπου πουλήθηκε φορτίο κουκιά (ΑΚΥ, 5, 443), β) Θεώρηση λογαριασμού, στις 21 Απριλίου 1815, για ένα φορτίο κουκιά (ΑΚΥ, 5, 448), γ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 17 Μαρτίου 1816, για ένα ταξίδι πολάκας με φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 5, 462), δ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 27 Σεπτεμβρίου 1817, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στη Νίτζα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 5, 493), ε) Θεώρηση λογαριασμού (εδώ αναφέρεται ως Γκίκας Ν. Σερφιώτη), στις 18 Απριλίου 1818, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στη Μαγιόρκα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 484), στ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 19 Απριλίου 1819, για ένα ταξίδι βριγαντίνου στην Λισσαβώνα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 515), ζ) Θεώρηση λογαριασμού, στις 29 Δεκεμβρίου 1820, για ένα ταξίδι σκούνας (ΑΚΥ, 6, 545), και η) Θεώρηση λογαριασμού, στις 24 Φεβρουαρίου 1821, για ένα ταξίδι στην Τύνιδα όπου πουλήθηκε φορτίο στάρι (ΑΚΥ, 6, 549). Τέλος, σύμφωνα με “Κατάλογο των караβίων όπου έχουν να έβγωσι τα ηγεμονικά μπουγιουρουλδία”, του 1820, ο Γκίκας Νικολάου Σερφιώτης έχει πλοίο με 2 κατάρτια, 40 ανθρώπους και 8 κανόνια· βλ. Α. Λιγνός, *Ιστορία*, 115.

4. Η πολάκα “Η Καλή Ελπίς” αναφέρεται με αυτό το όνομα μόνο στα έγγραφα.

αραγμένη στο λιμάνι της Ύδρας, συμφωνεί με το ναυλωτή Δημήτριο Αλβανάκη του (ποτέ) Σαράντου, έμπορο, υπήκοο της Επτανήσου πολιτείας, και του ναυλώνει (δίδει εις ναύλον) το εν λόγω πλοίο του για να μεταφέρει τυρί από την Ύδρα στην Τεργέστη.

Ι. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της ναύλωσης αποτελεί το γεγονός ότι σώζονται τρία έγγραφα ναυλοσύμφωνα. Τα ναυλοσύμφωνα αυτά τα ονομάζουμε με τα διακριτικά σημεία Α, Β και Γ⁵. Σώζεται, ακόμα, ένα αντέγγραφο “αναιρετικόν γράμμα”, το οποίο ονομάζουμε Δ.

Μολονότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα τρία ναυλοσύμφωνα, που στη συνέχεια θα περιγραφούν λεπτομερώς, πολύ εύκολα διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για την ίδια ναύλωση. Γιατί, οι συμβαλλόμενοι είναι τα ίδια πρόσωπα, ο τόπος και ο χρόνος που συνάπτεται η σύμβαση είναι ακριβώς ο ίδιος, το πλοίο αναμφίβολα είναι το ίδιο, μόνο η εθνικότητά του (η σημαία που φέρει) αλλάζει στο Β και οι όροι της σύμβασης σε γενικές γραμμές δε διαφέρουν· επιπλέον, εκείνος που τα έχει γράψει και τα υπογράφει είναι το ίδιο πρόσωπο, ο Καρχεζιάρης Γεώργιος Τρίππος.

που σχετίζονται με τη ναύλωση που εξετάζουμε. Στο κατάλογο πλοίων, από 19 Ιουλίου 1806, που αναφέρθηκε παραπάνω (ΑΚΥ, 2, 404) ο Γκίκας Νικόλας είναι πλοίαρχος πλοίου με χωρητικότητα 5.600 κοιλών. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το ένα κοιλό είναι ίσο με 24 οκάδες και ότι το καντάρι περιέχει 44 οκάδες, τότε το πλοίο έχει χωρητικότητα 3054,5 καντάρια και συνεπώς 172 τόνους. Στις θεωρήσεις λογαριασμών των ετών 1814 και 1816 (ΑΚΥ, 5, 443 και 462 αντίστοιχα) το πλοίο αναφέρεται ότι είναι τύπου πολάκα, ενώ στους επόμενους λογαριασμούς των ετών 1817, 1818 και 1819 (ΑΚΥ, 5, 493, 6, 484 και 6, 515 αντίστοιχα) το πλοίο αναφέρεται ως βριγαντίνι. Μολονότι η διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τύπους εμπορικών πλοίων δεν είναι τόσο μεγάλη (οφείλεται κυρίως στο είδος των καταρτιών, που είναι μονοκόμματα στην πολάκα, που αποτελούνται από δύο ή τρία κομμάτια στο βριγαντίνι), πώς εξηγείται η σύγχυση και μάλιστα από ανθρώπους (τους Σύντυχους της Ύδρας) που κατά τεκμήριο κατέχουν τα ναυτικά; Αν βάλουμε κατά μέρος την επιπόλαιο ή κατά λάθος γραφή βριγαντίνι, η μόνη λογική εξήγηση που μπορεί να προτείνουμε στηρίζεται στις δύο βεβαιώσεις ναυπήγησης του Φεβρουαρίου 1820, που δημοσιεύονται στο Παράρτημα (έγγραφα αριθ. 4 και 5). Απ' αυτές τις βεβαιώσεις διαπιστώνουμε ότι το δικάταρτο βριγαντίνι του Γκίκα Νικολάου Σερφιώτη του 1820, που έλαβε επίσης μέρος στον Αγώνα, ναυπηγήθηκε στις αρχές του 1820. Το άλλο, βριγαντίνι μεν, με την ίδια σημαία (ρωσεμπορικών) αλλά με ελαφρά παραλλαγμένο όνομα, αντί “Καλή Ελπίς” σε “Μόνη Ελπίς”, διά την παλαιότητά του ανεσχευάσθη. Η παλαιότητα μπορεί να ανατρέξει στο 1806, ενώ τίποτε δεν αποκλείει και άλλη ενδιαμέσα (πριν από το 1820) ανακατασκευή, ιδιαίτερα στα κατάρτια, οπότε η πολάκα έχει μετατραπεί και μοιάζει με βριγαντίνι.

5. Ο Δ. Γκόφας έχει δημοσιεύσει το Α· βλ. Δ. Χ. Γ κ ό φ α ς, *Η φόρτωσης επί του καταστρώματος*, Αθήνα 1965, 144-146. Το ναυλοσύμφωνο ξαναδημοσιεύεται από το πρωτότυπο.

Οι διαφορές ειδικότερα ανάμεσα στα έγγραφα είναι οι ακόλουθες:

Λαμβάνοντας ως βάση το συμφωνητικό Α, παρατηρούμε ότι το Β έχει ελάχιστες λεχτικές διαφορές απ' αυτό. Η μόνη σημαντική διαφορά τους είναι ότι η σημαία που φέρει το πλοίο στο Α είναι η “ρωσική πραγματευτάδικη” ενώ στο Β αναφέρεται ότι είναι η “παντιέρα της Ιερουσαλήμ”⁶. Από αυτή και μόνο τη διαφορά στην εθνικότητα του πλοίου αποδεικνύεται ότι το ένα από τα δύο ναυλοσύμφωνα (το Α ή το Β) είναι το σωστό ενώ το άλλο –για τους λόγους που εξηγούνται παρακάτω– αποτελεί το υποκατάστατό του, γνήσιο και τούτο. Στο Β επίσης παραλείπονται οι στίχοι του τέλους, όπου υπάρχουν η αναφορά ότι έγιναν τρία αντίγραφα (υπογραμμένα από τους συμβαλλομένους και με μαρτυρία από τους Σύντυχους), η χρονολογία, οι αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων, η βεβαίωση και μαρτυρία από τους Σύντυχους και τέλος η αυτόγραφη υπογραφή του Καγκελλάριου.

Το συμφωνητικό Γ, έχει πολύ περισσότερες λεχτικές διαφορές από το Α. Παρουσιάζει επίσης μία μετάθεση όρου (του 5) και ο όρος 4 (η παραλλαγή που δίνει) σημειώνεται στο τέλος μετά τη χρονολογία και πριν από τις υπογραφές, με σημαδι παραπομπής (σταυρό). Στο Γ επίσης, στο τέλος, υπάρχει η αναφορά ότι έγιναν *δύο* (και όχι τρία) αντίγραφα υπογραμμένα από τους συμβαλλομένους και με τη μαρτυρία από τους Σύντυχους και τελειώνει με τις αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων, δύο “επιστατών” ως μαρτύρων και όπως όλα με την υπογραφή του Καγκελλάριου. Το Γ επιπλέον, έχει και άλλες διαφορές πέρα από τις λεχτικές, όπως το φορτίο σ' αυτό είναι 650 περίπου καντάρια και όχι 700 περίπου, αναφέρεται ως λιμάνι φόρτωσης το Σοφικό (του Σαρωνικού κόλπου) και όχι το λιμάνι της Ύδρας, η προθεσμία, που πρέπει να δηλώσει ο ναυλωτής ένα από τα τρία λιμάνια προορισμού που επέλεξε (ως ελεύθερο από ναυτικό αποκλεισμό λόγω του πολέμου), ορίζεται “ευθύς όπου αριβάρουν εις Κορφούς” και όχι η δεύτερη μέρα. Η σημαία όμως και στο Γ και στο Α είναι η ρώσικη πραγματευτάδικη.

6. Η σημαία της Ιερουσαλήμ (πέντε κόκκινοι σταυροί, σε λευκό κάμπο, από τους οποίους ο ένας είναι μεγάλος και μέσα στις γωνίες του είναι τοποθετημένοι οι άλλοι τέσσερις, κατά πολύ μικρότεροι), υπήρξε η σημαία του ρωμαιοκαθολικού τάγματος των Φραγκισκανών μοναχών, φυλάκων των Αγίων τόπων. Κατά το 16ο αιώνα η εν λόγω σημαία αναγνωρίστηκε ως ουδέτερη και από τα Ευρωπαϊκά κράτη και από τους Οθωμανούς. Βλ. Nahum Shereshevsky, *Old Jerusalem Civil Ensign (1333-1921)*, 24 Jun. 1997 (πληροφορίες από το διαδίκτυο: www.crwflags.com/fotw/flags/il-jerus.html). Με αυτές τις προϋποθέσεις, δεδομένου ότι δεν αντιπροσώπευε κάποια κρατική υπόσταση έχοντας επιπλέον την υποστήριξη του Πάπα, φαίνεται ότι λειτούργησε κατά το 18ο και το 19ο αιώνα ως “σημαία ευκαιρίας”. Η σημαία αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τους υπόδουλους.

Το συμφωνητικό Δ, το αναιρετικό γράμμα, περιέχει τη δήλωση του ναυλωτή που εξηγεί το λόγο που συντάχτηκε το Β, δηλαδή το ναυλοσύμφωνο με άλλη σημαία, της Ιερουσαλήμ. Παρατηρούμε ακόμα ότι στην αρχή και τελειώνοντας το κείμενό του, πρίν από τις υπογραφές, χρονολογείται μεν και αναγράφεται ο μήνας Ιούνιος, αλλά δεν φέρει ημερομηνία (υπάρχει ένα κενό στο σημείο που έπρεπε να είχε γραφτεί)· η ημερομηνία, όμως, η 3η Ιουνίου αναγράφεται στο τέλος, πρίν από τη σφραγίδα και την υπογραφή από τους Σύντυχους και από τον Καγκελάριο. Παρόλο που λείπει η ημερομηνία, αναφέρεται ότι έχει συνταχθεί μία ώρα νωρίτερα (προς τας ώρας τρεις της αυγής)! Τέλος, υπάρχει η αυτόγραφη υπογραφή του Γκίκα Νικολάου και η βεβαίωση-μαρτυρία από τους Σύντυχους. Έχει ακόμα σφραγίδα, το μόνο που είναι σφραγισμένο, ενώ τα ονόματα των Σύντυχων είναι διαφορετικά από αυτά του Γ⁷.

Συνεπώς, το εν λόγω αναιρετικό γράμμα (το Δ) νομιμοποιεί το Β, αφού ρητά αναφέρει την ύπαρξή του. Επεξηγεί επίσης το λόγο που συντάχτηκαν αυτά τα διπλά ναυλοσύμφωνα με την αναφορά διαφορετικών σημαιών αφού ρητά επίσης δηλώνεται ότι: “αυτά όμως τά γράμματα όλα εστάθησαν και έγινον οικονομικά διά μόνην την υπαίαν και φόβον”: δηλαδή, επειδή οι εχθροπραξίες του ρωσο-τουρκικού πολέμου κατά τον Ιούνιο του 1807 συνεχίζονται ακόμα, συμφωνείται η χρήση ανάλογα με την περίπτωση της μίας από τις δύο σημαίες.

Από όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το Γ υπήρ-

7. Οι Νικόλαος Οικονόμου και Γεώργης Χατζη-Πικιώνη, που υπογράφουν στο Δ, φέρονται ανάμεσα σ' αυτούς που διοίκησαν την Ύδρα (εκλογή 18/7/1807). Ο δεύτερος έχει επίσης εκλεγεί και προηγούμενα (εκλογή 17/12/1806), ενώ οι δύο που υπογράφουν ως “επιστάτες” στο Γ (οι Νικολός Κριεζή και Ιωάννης Ούγκρα), δεν αναφέρονται διόλου στους καταλόγους που δημοσιεύει ο Λιγνός. Βλ. Α. Λιγνός, Ιστορία, 215 (Παράρτημα. Οι διοίκησαντες την Ύδραν από το 1727 μέχρι το 1821).

8. Η χρήση από τους υπόδουλους, ανάλογα με την περίσταση και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια εμπόλεμων καταστάσεων, διπλών ναυτιλιακών πιστοποιητικών και ειδικά η χρησιμοποίηση δύο ή και περισσότερων σημαιών είναι πολύ συχνή και μαρτυρείται από όλους. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Δ. Κριεζή, ό.π., 28· Α. Α. Χατζηαναργύρου, Τα Σπετσιώτικα – Συλλογή ιστορικών εγγράφων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821, Πειραιάς 1925, 2, 116, όπου αναφέρει πως οι υπόδουλοι “... Προσέφευγον εξ ανάγκης μεν, εναλλάξ δε και προτροπάδην ούτως ειπείν, από το κράτος της Οθωμανικής σημαίας εις το της Ρωσικής και εκ ταύτης υπό την σκέπην της Ιεροσολυμαίας ...”· Δ. Γκόφας, ό.π., 125 (σημ. 5) και 153-155 (παράρτημα αρ. 12), όπου, σε ναυλοσύμφωνο που δημοσιεύει από τη Σύρο (της 15 Ιανουαρίου 1814) υπόσχεται ο καπετάνιος να πληρώσει στον πραγματευτή 80 γρόσια “αν λάχει πως η περίσταση χρειαστεί του πραγματευτή να βάλει ρούσικη παντιέρα” (από την οθωμανική που έφερε) στον πηγαισμό της Μαύρης Θάλασσας και πάλι, αν “δεν είναι βολετό να εβγάλει ο πραγματευτής την ρούσικη παντιέρα και θελήσει να περάσει με την ραγιαδική”, ότι έξοδα ακολουθήσουν θα είναι σε βάρος του.

ξε το “πρώτο” κείμενο που συντάχτηκε. Δεν μας παρέχει όμως καμια ένδειξη για να το θεωρήσουμε ως προσύμφωνο⁹. Από αυτό έγιναν δύο αντίγραφα (“παρόμοια” όπως αναφέρονται), δηλαδή το Α. Η ονομασία τους από τον ίδιο το γραφέα ως παρόμοια, και η σύμπτωση σε όλα της ημερομηνίας, ακόμα και της ώρας που συντάχτηκαν, το επιβεβαιώνει. Επιπλέον, θα αρκούσε και μόνο για να αποδείξει ότι το Α αποτελεί αντίγραφο η διαβεβαίωση σ’ αυτό “ημείς οι Σύντυχοι ... βεβαιопоιούμεν και εμμαρτυρούμεν”, στη θέση των αυτόγραφων υπογραφών τους που υπάρχουν στο Γ, που επικυρώνεται από την υπογραφή του Καγκελλάριου. Οι άλλες διαφορές, που διαπιστώσαμε ανάμεσα στο Γ και στο Α, δεν είναι ουσιαστικές και δεν πρέπει να οφείλονται σε τροποποιήσεις· πιθανόν να αποτελούν διευκρινιστικές προσθήκες. Άλλωστε, οι διαφορές ανάμεσα στο Α και στο Β δεν αλλάζουν τίποτε από την ουσία αυτών που έχουν συμφωνηθεί. Μεγάλη διαφορά φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στο κείμενο του 7ου όρου των Α και Β και σ’ αυτό του 5ου όρου του Γ. Μια πιο προσεχτική ανάγνωση και των δύο κειμένων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο Α ο όρος είναι περισσότερο επεξεργασμένος λεχτικά, αλλά αυτά που έχουν συμφωνηθεί δεν αλλάζουν διόλου. Το κείμενο πάντως και στα δύο καλύπτεται από τις αυτόγραφες υπογραφές των συμβαλλομένων. Αντίφαση παρατηρείται στον αριθμό των αντιγράφων που έχουν γίνει, επειδή στο Α αναφέρονται τρία, ενώ στο Γ δύο. Η αντίφαση είναι φαινομενική, γιατί από το Γ πράγματι βγήκαν δύο αντίγραφα, αλλά αν συναριθμήσουμε σ’ αυτά τα δύο και το Γ έχουμε συνολικά τρία. Συνεπώς σωστά στο κείμενο του Α αναφέρονται τρία αντίγραφα.

Όσον αφορά το Β, παρόλο που φαίνεται ελλιπές στο τέλος του, εφόσον επιβεβαιώνεται κατά τρόπο κατηγορηματικό από το Δ, δεν υπάρχει αμφιβολία ούτε για το περιεχόμενό του ούτε για τη σκοπιμότητα της σύνταξής του.

Η ύπαρξη των τεσσάρων αυτών διαφορετικών συμφωνητικών, για μία και την αυτή ναύλωση, μας οδηγεί στην εξής διαπίστωση: Οι διαφορές, αν εξαιρέσουμε το θέμα των δύο σημαιών, που δικαιολογείται σαφώς από το Δ, δε φαίνεται να έχουν για την εποχή σημασία. Η σημερινή προσήλωση στο ακριβές κείμενο και η έννοια του “αντιπεφωνημένου” αντιγράφου φαίνεται να ήταν για τους Υδραίους άγνωστα¹⁰. Παρόμοιο φαι-

9. Ο Ι. Μανιατόπουλος δέχεται ότι συνήθως καταρτιζόταν το προσύμφωνο στην Καγκελαρία. Βλ. Ι. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Υδρας*, Αθήνα 1939, 55 και 132 (παράρτημα, αρ.15). Το ένα και μοναδικό προσύμφωνο που δημοσιεύει, ονομάζεται στο ίδιο το κείμενό του “πρόχειρον”. Τέτοια σημείωση δεν υπάρχει σε κανένα από τα τρία ναυλοσύμφωνα που ερευνώνται.

10. Δεν πρόκειται εδώ για το ερώτημα της “διπλωματικής” πρωτότυπο-αντίγραφο και ούτε είναι δυνατό να εφαρμοστούν στα κείμενα της Υδρας οι σχετικοί κανόνες. Ο

νόμμενο συναντάμε στο κείμενο της νομοθεσίας του 1818. Σε άλλες επί- της περιπτώσεις διαπιστώνουμε να τηρείται η ίδια ταχτική. Είναι εμφα- νέστατες οι λεχτικές διαφορές καθώς και η αλλαγή της σειράς πολλών άρθρων χωρίς κάποια λογική εξήγηση, που υπάρχουν ανάμεσα στους “Νόμους πολιτικούς και θαλασσοεμπορικούς” και τους “Θαλασσοεμπορι- κούς Νόμους”. Τα ερωτήματα που μας προκαλούν αυτές οι διαφορές εί- ναι ανεξήγητα. Επισημαίνεται ότι ο ίδιος πάλι Καγκελλάριος, ο Γεώργιος Τρίππος, έχει γράψει τα κείμενα των νόμων. Η μόνη εξήγηση που μπο- ρεί, κατά τη γνώμη μου, να δοθεί είναι εκείνη που προκύπτει από τα ναυλοσύμφωνα που ερευνάμε. Οι διαφορές, εφόσον δεν αλλάζουν το νόημα και συνεπώς εφόσον δεν το τροποποιούν, δεν έχουν (κατά την ε- ποχή εκείνη, στην Ύδρα) σημασία. Συνεπώς, η εν λόγω ναύλωση, όπως διατυπώνεται στα τρία ναυλοσύμφωνα που σώζονται, μπορεί να αποτε- λήσει, κατά τη γνώμη μου, ένα παράδειγμα και “οδηγό” για την εξήγηση του φαινομένου και για τη λύση παρόμοιων προβλημάτων.

II. Στην Ύδρα, διαπιστώνουμε ότι από τα προεπαναστατικά ναυλοσύμ- φωνα που έχουν σωθεί, ελάχιστα είναι εκείνα που ανάγονται στα χρόνια πριν το 1819¹¹. Αυτή η μέχρις ένα χρονικό σημείο (το 1819) σπανιότητα ναυλοσύμφωνων και η πληθώρα τους κατά την επόμενη περίοδο που παρα- τηρούνται, οφείλονται, κατά τη γνώμη μου, στους παρακάτω λόγους¹².

γραφέας, που σχεδόν πάντοτε ταυτίζεται με τα πρωτότυπα του πρωτοτύπου, δεν κάνει λάθη αλλά, κατά τη γνώμη μου, γράφοντας λειτουργεί όπως στον προφορικό λόγο: Δηλαδή δεν δεσμεύεται από το κείμενο που έχει μπροστά του, όμως χρησιμοποιεί πα- ραπλήσιες εκφράσεις, χωρίς την πρόθεση να “τροποποιήσει” το κείμενό του και χωρίς να αλλοιώνει την ουσία.

11. Στο Ιστορικό Αρχείο Ύδρας εντοπίζουμε αυτά τα ναυλοσύμφωνα στην ομάδα “Λυτά δικαιοπρακτικά έγγραφα”. Βλ. Γ. Ε. Ρ ο δ ο λ ά κ η ς, “Ιστορικό Αρχείο Ύδρας, Απογραφικό διάγραμμα” (στη συνέχεια: Απογρ. Διαγρ.), Τετράδια Εργασίας του Κ.Ν.Ε./ Ε.Ι.Ε., 11 (1987), 195 (α/α 359)· βλ. επίσης, Κ. Α δ α μ ο π ο ύ λ ο υ - Π α ύ λ ο υ, Ιστορικό Αρχείο - Μουσείο Ύδρας (στη συνέχεια: ΙΑ-MY), Ύδρα 1997, 52 (Αρχειοθήκη 1: Λυτά έγγραφα και Κατάστιχα, Κιβώτια 47-50). Από αυτά έχουν δημο- σιευτεί τρία από τον Δ. Γκόφα (Δ. Χ. Γ κ ό φ α ς, ό.π., 144-146, Αριθμ.7-9) και τρία από το Ι. Μανιατόπουλο (Ι. Μ α ν ι α τ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., 128-132, Αριθμός 13-15). Παραμένουν ανέκδοτα ένα του 1797 (5 Ιουλίου) και δύο του 1809 (12 Ιανουαρίου και 30 Απριλίου αντίστοιχα). Αντίθετα, συναντάμε πολύ περισσότερα που έχουν συντα- χτεί από το 1819 και μετέπειτα, μέχρι και τα τέλη του 1821, που βρίσκονται κυρίως σε Νοταριακούς Κώδικες. Βλ. Γ. Ε. Ρ ο δ ο λ ά κ η ς, Απογρ. Διαγρ., 192 (α/α 334-336), Κ. Α δ α μ ο π ο ύ λ ο υ - Π α ύ λ ο υ, ΙΑ-MY, 56 (N.4-6).

12. Δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι η αντίθεση αυτή οφείλεται σε τυχαίο γεγονός, δηλαδή στο ότι κατά τύχη σώθηκαν περισσότερα ναυλοσύμφωνα από το 1818 και ύ- στερα, επειδή εκτός των άλλων, η πολύ μεγάλη αριθμητική διαφορά αποκλείει τον παράγοντα τύχη.

Κατά πρώτο οι βασικές αρχές, πάνω στις οποίες είχε στηριχθεί το όλο οικοδόμημα της εμπορικής ναυτιλίας της Ύδρας, συνοψίζονται στο ότι ο πλοίαρχος, που ήταν και συμπλοιοκτήτης συνηθέστατα, “αγόραζε” τα αγαθά, τα μετέφερε και τα “εμπορευόταν”. Η “σερμαγιά”, δηλαδή το κεφάλαιο για το εμπόριο αυτό, σχηματιζόταν κατά κανόνα από ναυτικά δάνεια¹³. Τέλος, το πλοίο –η πλοιοκτησία για να ακριβολογήσουμε– ο πλοίαρχος και το πλήρωμα συγκροτούσαν τη “Συντροφία του πλοίου”, δηλαδή όλοι ήταν δεμένοι με μία σχέση που θα τη χαρακτηρίζαμε εταιρική, συμμετέχοντας όλοι με μερίδιο στα κέρδη του εμπορίου και επιμεριζόμενοι τις ζημιές.

Συνεπώς, η ναύλωση, σαν τρόπος εκμετάλλευσης του πλοίου, δεν συνέφερε οικονομικά, διότι επέφερε πολύ λιγότερα κέρδη, από αυτά που αποκομίζονταν από το εμπόριο για λογαριασμό της “Συντροφίας του πλοίου”¹⁴. Τα πάγια όμως έξοδα του καραβιού (δηλαδή η συντήρησή του, οι επισκευές, ο εφοδιασμός του με όπλα, με κανόνια, με πυρομαχικά και όλα τα σχετικά για την αντιμετώπιση των πειρατών και τέλος η τροφοδοσία του πολυμελούς πληρώματός του) δε διαφέρουν, είτε πρόκειται για ναύλωση είτε όχι και δεν ήταν δυνατό να μειωθούν. Τούτο δεν σημαίνει ότι η ναύλωση δεν χρησιμοποιούνταν και παλαιότερα, σε περιορισμένη έστω κλίμακα, αλλά ότι η ναυτιλία της Ύδρας είχε προσαρμοστεί σε άλλους τρόπους εκμετάλλευσης που συνέφεραν πολύ περισσότερο¹⁵.

Ο άλλος επίσης σπουδαίος λόγος που οδήγησε τους Ύδραίους πλοιοκτήτες στην εκτεταμένη πια χρήση της ναύλωσης από ένα χρονικό σημείο και μετά, οφείλεται στην οικονομική κρίση, που μάστιζε τη ναυτιλία της Ύδρας, μετά το τέλος των Ναπολεόντιων πολέμων, έχοντας φτάσει στο αποκορύφωμά της στις παραμονές της Επανάστασης του 1821. Έτσι, τελειώνοντας η δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, οι Ύδραίοι δέχονται ακόμα και τη ναύλωση προκειμένου να κινήσουν τα καράβια τους και ενεργούν συνεπώς σαν απλοί μεταφορείς, πράγμα το οποίο μία δεκαετία πριν θα τους ήταν αδιανόητο¹⁶.

13. Γ. Ε. Ρ ο δ ο λ ά κ η ς, «Το “βλησίδι” και η “σερμαγιά” στο εμπόριο κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Επετηρίς ΚΕΙΕΔ*, 33 (1997), 467.

14. Επισημαίνεται ακόμα ότι το πρόβλημα παρουσιάζονταν οξύτερο προκειμένου για τα πλοία μεγάλης χωρητικότητας. Βλ. ΑΚΥ, 6, 15, όπου σε έγγραφο, από 19 Φεβρουαρίου 1818, αξιωματούχου Τούρκου προς τους προεστούς της Ύδρας αναφέρεται ότι “...αναγκαιούν δύο καράβια μεγάλα έως δεκαπέντε χιλιάδων κοιλών πορτάδας ... Το πως τέτοια καράβια δεν εμβαίνουν υποκάτω εις ναύλον, με το να μη τους συμφέρει κατ’ ουδένα τρόπον, τούτο το γνωρίζομεν πολλά καλά ...”.

15. Ι. Μ α ν ι α τ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., 38-39, Γ. Δ. Κ ρ ι ε ζ ή ς, ό. π., 123 επ.

16. Πολύ χαρακτηριστικά εκφράζεται τούτο σε έγγραφο των Προεστών, από 10 Μαρτίου 1809, προς το Διερμηνέα του στόλου: “... και αυτά τα καράβια, με χωρίς σερμαγιά, τί τα θέλομεν;” Βλ. Α.Κ.Υ., 3, 458.

III. Από το ναυλοσύμφωνο για το οποίο γίνεται λόγος (το “τριπλό” της 3-6-1807) και γενικότερα από τα άλλα υδραίικα που ανάγονται στις αρχές του 19ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι έχει ήδη διαμορφωθεί στην Ύδρα ένα ελληνικό κείμενο ναυλοσυμφώνου πολύ εξελιγμένου τύπου¹⁷. Τα ναυλοσύμφωνα αυτά αποτελούν έναν έγγραφο τύπο σύμβασης, στον οποίο με λεπτομέρειες και σαφήνεια εκτίθενται όλοι οι όροι και οι συμφωνίες που αφορούν τη ναύλωση.

Στα κείμενα, αντίθετα, της νομοθεσίας της Ύδρας που μας είναι γνωστά δεν υπάρχουν ειδικές διατάξεις που να ρυθμίζουν τα σχετικά με τη ναύλωση. Σε μερικές μόνο διατάξεις, άσχετες με το θέμα μας, συναντιέται ο όρος ναύλωση και συγκεκριμένα: α) Στα “Θεσπίσματα” της 1ης Φεβρουαρίου 1804¹⁸ μόνο σε δύο άρθρα τους (τα 11 και 21), β) Στους κωδικοποιημένους νόμους και έθιμα της 1ης Μαΐου 1818, που αποκαλούμε “Νόμοι πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί”¹⁹, μόνο σε πέντε από τα 65 άρθρα τους (τα 43, 44, 45, 54 και 60), γ) στο κείμενο με την ίδια χρονολογία (1-5-1818) που αποκαλούμε “Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”²⁰, μόνο σε τρία από τα 29 άρθρα τους (τα 8, 9 και 15) και δ) στο φορολογικό νόμο των πλοίων και των οικοδομών στις οποίες αναφέρεται επάγγελμα, της 21 Μαρτίου 1810²¹, αναφέρεται πάλι η ναύλωση σε τρία άρθρα (στα 2, 4 και 5).

Όλες αυτές τις περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρεται η ναύλωση στα νομοθετικά κείμενα, δεν “θέτουν” δικαίω της ναύλωσης αλλά ρυθμίζουν οικονομικά κυρίως θέματα σε περίπτωση που επακολουθήσει δεύτερη ναύλωση μετά από το τέλος του ταξιδιού και την πώληση του φορτίου, ενώ το καράβι βρίσκεται ξεφόρτωτο μακριά από την Ύδρα, σε άλλο τόπο (Ευρώπη, ή Ανατολή-Λεβάντε). Η δεύτερη ναύλωση έλυne το πρόβλημα της επιστροφής χωρίς φορτίο και αποτελούσε έναν επιπλέον τρόπο

17. Μολονότι στις συμβάσεις αυτές χρησιμοποιούνται πολλοί ιταλικής προέλευσης νομικοί όροι δεν αναιρείται το γεγονός. Ναυλοσύμφωνα παρόμοιου τύπου κατ’ αυτή την εποχή είναι κοινά στο Αιγαίο. Βλ. ενδεικτικά Δ. Γκόφας, ό.π., 150-152, 153-155 (ναυλοσύμφωνα από τη Σύρο του 1812 και 1813 αντίστοιχα).

18. Α. Λιγνός, Ιστορία, 249-251. Ο Λιγνός ονομάζει τη νομοθεσία του 1804 “Ναυτεμπορικός νόμος”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Θεσπίσματα”, όπως άλλωστε αυτοαποκαλούνται στο κείμενό τους.

19. ΑΚΥ, 6, 39-52 και Α. Λιγνός, Ιστορία, 257-267. Ο Λιγνός ονομάζει τη νομοθεσία του 1818 “Αστικός και Ναυτεμπορικός νόμος”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Νόμοι πολιτικοί και θαλασσοεμπορικοί νόμοι”, όπως άλλωστε προκύπτει από το προοίμιό τους.

20. Α. Λιγνός, Ιστορία, 267-273, και Γ. Δ. Κριεζής, ό.π., 72-84. Ο Λιγνός τους ονομάζει “Επιτομή του Αστικού και Ναυτεμπορικού νόμου”, ενώ σωστότερη ονομασία τους είναι, κατά τη γνώμη μου, “Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”.

21. Α. Λιγνός, Ιστορία, 253-255 και ΑΚΥ, 4, 18-20.

πλουτισμού. Στο φορολογικό νόμο του 1810, ο σκοπός των άρθρων του που αναφέρουν τη ναύλωση είναι να πατάξει τη φοροδιαφυγή από εικονικές ναυλώσεις, επειδή στη ναύλωση ο φόρος υπολογιζόταν διαφορετικά (μόνο πάνω στο ναύλο και όχι φόρος και στα καθαρά κέρδη και στους τόκους των κεφαλαίων) και ήταν συνεπώς κατά πολύ κατώτερος.

IV. Η ναύλωση καταρτίζεται συνηθέστατα εγγράφως²². Το έγγραφο ναυλοσύμφωνο συντάσσεται στην Καγκελλαρία, το υπογράφει ο Γραμματέας (Καγκελλάριος) και οι συμβαλλόμενοι. Οι Σύντυχοι (οι εκλεγμένοι προεστοί που μετά τον ερχομό του Βούλγαρη ως Διοικητή συνδιοικούν με εκείνον), είναι παρόντες συνήθως και οπωσδήποτε βεβαιώνουν και μαρτυρούν με την υπογραφή τους το γνήσιο.

Το ναυλοσύμφωνο συνήθως καταρτίζεται κατευθείαν στην Καγκελλαρία και υπογράφεται απ' όλους, όπως ειπώθηκε. Είναι όμως δυνατό να καταρτίζεται προσύμφωνο (επίσης στην Καγκελλαρία), του οποίου οι όροι δεν μπορούσαν να τροποποιηθούν²³. Από αυτό το ναυλοσύμφωνο που συντάχτηκε έτσι, το "πρώτο" κείμενο (όχι το προσύμφωνο), έβγαιναν τόσα αντίγραφα όσα τα συμβαλλόμενα μέρη -πράγμα το οποίο γραφόταν στο κείμενο του πρώτου. Το συμπέρασμα τούτο έρχεται ως λογική συνέπεια μετά από τις παρατηρήσεις που κάναμε πάνω στα τρία ναυλοσύμφωνα που ερευνώνται. Στα αντίγραφα αυτά, μπορεί να υπήρχαν αλλαγές στο κείμενο χωρίς να αλλοιώνονται τα συμφωνημένα και, εφόσον τα μέρη υπόγραφαν και τα αντίγραφα αυτά, με την υπογραφή τους κάλυπταν και νομιμοποιούσαν ακέραια και προσθήκες, όχι όμως ουσιώδεις²⁴.

Το "πρώτο" τούτο κείμενο παραμένει και φυλάγεται στην Καγκελλαρία²⁵. Από κάποιο χρονικό σημείο, οπωσδήποτε από το 1817 και ύστερα (γιατί από τότε σώζονται πηγές), εφαρμόζεται το σύστημα να (αντι)γράφονται με χρονολογική σειρά και σε ξεχωριστούς κώδικες τα συμφωνητι-

22. Ι. Μανιατόπουλος, ό.π., 53-54. Αυτή η προτίμηση στον έγγραφο τύπο συναντιέται από πολύ παλιά, στο βυζαντινό "Νόμο Ροδίων ναυτικό" (βλ. W. Ashburner, *Νόμος Ροδίων Ναυτικός, The Rhodian Sea-Law*, Οξφόρδη 1909, 1 επ.). Είναι γεγονός ότι η "ναύλωση", η πανάρχαια αυτή σύμβαση, έχει λάβει στο Βυζάντιο μια εντελώς ξεχωριστή μορφή και έχει πια διαμορφωθεί σε ιδιαίτερη "σύμβαση", πέρα από τη μίσθωση, στην οποία την είχαν υπαγάγει οι Ρωμαίοι.

23. Μανιατόπουλος, ό.π., 55.

24. Καμία από όλες τις διαφορές ανάμεσα στα ναυλοσύμφωνα Α, Β και Γ δεν φτάνει στο σημείο να τη θεωρήσουμε ως ουσιώδη. Ζήτημα γεννιέται, κατά πόσο είναι δυνατό να προστεθούν τροποποιήσεις που έχουν ουσιώδη σημασία και αν η προσθήκη αυτή νομιμοποιόταν με την υπογραφή των μερών.

25. βλ. ναυλοσύμφωνο του 1812, όπου αναγράφεται: "έγινον τρία παρόμοια ... το μεν εν παρετέθη τη κοινή ταύτη Καγκελλαρία, τα δε δύο εδόθησαν ανά μέρους ...". Δ. Γκόφας, ό.π., 148.

κά και να φυλάγονται στην Καγκελλαρία. Στην αρχή ίσως ξεκίνησε το σύστημα όχι συστηματικά αλλά γρήγορα ξεχωρίστηκαν ομάδες και κατηγορίες συμφωνητικών με καθαρά ειδολογικά κριτήρια²⁶.

Στο ναυλοσύμφωνο, ακόμα, περιγράφονται με λεπτομέρεια τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του εκναυλωτή και του ναυλωτή και οι συνέπειες της αθέτησης των υποχρεώσεων αυτών.

V. Εξετάζοντας ειδικά τους όρους και τις συμφωνίες της ναύλωσης έχουμε να παρατηρήσουμε ότι είναι πολλοί και ενδιαφέροντες. Από τη μελέτη τους αποδεικνύεται ότι οι συμβαλλόμενοι γνωρίζουν πολύ καλά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που συνδέονται με τη θαλάσσια μεταφορά και συνεπώς ότι συναλλάσσονται σε πεδίο απόλυτα γνωστό τους.

Οι ειδικότεροι όροι και συμφωνίες της ναύλωσης που ερευνάται έχουν ως εξής:

1) Η ναύλωση αφορά ένα και μόνο ταξίδι, από την Ύδρα στην Τεργέστη, με υποχρεωτική προσέγγιση στην Κέρκυρα.

2) Το φορτίο αποτελείται από τυρί, περίπου 700 καντάρια (όρος 2ος, στα Α, Β και Γ). Στο Γ, όπως ειπώθηκε, το φάρτιο υπολογίζεται σε 650 περίπου καντάρια. Πρόκειται συνεπώς για μερική ναύλωση, αφού το πλοίο είχε πολύ μεγαλύτερη χωρητικότητα²⁷.

3) Ο εκναυλωτής έχει δικαίωμα να φορτώσει για λογαριασμό του, επίσης, 700 καντάρια τυρί ή και περισσότερα ή άλλο είδος και να το πουλήσει στο λιμάνι προορισμού, αφού πουληθεί πρώτα το τυρί του ναυλωτή (όροι 4ος και 5ος στα Α και Β, 8ος, §2 στο Γ).

4) Ο εκναυλωτής Γκίκας Νικολάου αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να παράσχει το πλοίο του ικανό προς πλεύση και με το αναγκαίο πλήρωμα “την οποίαν πολάκα του την υπόσχεται καλήν, αξίαν διά το παρόν ταξίδι, προβλεμένην και με αρκετούς ναύτας” (όρος 1ος, στα Α, Β και Γ).

β) Να φορτώσει το τυρί με το πλήρωμά του και με τη βάρκα του και

26. Στο Ιστορικό Αρχείο Ύδρας βρίσκουμε Κώδικες από το 1817 και μετά, που οι τίτλοι τους (όταν υπάρχουν) περιγράφουν τα περιεχόμενά τους. Συχνά όμως εμπεριέχονται και άλλου είδους συμφωνητικά που δεν αναγράφονται στον τίτλο· για παράδειγμα: “α΄ Μαΐου 1817. Κόπια διαφόρων πωλητηρίων γραμμάτων και ετέρων”, “1819 Μαΐου. Κόπιες πωλητικών μικρών καϊχιών, κοντράτων αυτών και σιγούρων ομολογιών...”, το οποίο περιέχει από το φ. 26-42 σχεδόν αποκλειστικά ναυλοσύμφωνα των ετών 1819 και 1820, “Κόπια γραμμάτων οσπιτότοπων” κ.λπ. Βλ. Γ. Ε. Ρ ο δ ο λ ά κ η ς, Απογρ. Διαγρ., 192-193 (α/α 331- 340), Κ. Α δ α μ ο π ο ύ λ ο υ - Π α ύ λ ο υ, ΙΑ-ΜΥ, 56 (Ν.1-10).

27. Το πλοίο, όπως σημειώθηκε παραπάνω (ό.π. 4), έχει χωρητικότητα 5.600 κοιλών, που είναι ίσα με 3054,5 καντάρια ή 172 τόνους.

να γίνει καλή στοιβασία του φορτίου (όρος 3ος, στα Α, Β και Γ).

γ) Να φροντίζει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ώστε να γίνεται καλή συντήρηση του φορτίου, προσέχοντάς το όπως τα δικά του πράγματα. Αναλαμβάνει συνεπώς την ευθύνη με μέτρο μόνο την επιμέλεια που δείχνει συνήθως όταν πρόκειται για φορτίο που είναι δικό του (όρος 3ος, στα Α, Β και Γ).

δ) Να ξεκινήσει το ταξίδι του ευθύς μετά τη φόρτωση, αφού λάβει τα σχετικά ναυτιλιακά έγγραφα (όρος 6ος στα Α και Β, 4ος στο Γ).

ε) Να προσεγγίσει στην Κέρκυρα και να περιμένει τη δήλωση του ναυλωτή για το λιμάνι του προορισμού (όρος 7ος στα Α και Β, 5ος στο Γ).

στ) Ορίζονται ημέρες αναμονής και υπεραναμονής και για την φόρτωση και για την εκφόρτωση (όρος 8ος στα Α και Β, 6ος στο Γ).

5) Ο ναυλωτής Δημήτριος Αλβανάκης αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να πληρώσει το ναύλο (όρος 9ος στα Α και Β, 7ος στο Γ). Η πληρωμή του ναύλου θα γίνει σε τρέχον νόμισμα (μονέδαν ενεργητικήν), ή εις τάλλαρα Ισπανίας (δηλαδή το γνωστό ρεάλι), ή εις ρεγγίνας Αουστρίας (δηλαδή το ασημένιο τάλαρ Μαρίας Θηρεσίας), ή εις βενέτικα φλωριά (δηλαδή το χρυσό δουκάτο, κοινώς τσεκίνι)²⁸.

β) Αναλαμβάνει επίσης την υποχρέωση, τη δεύτερη μέρα της άφιξης του πλοίου στην Κέρκυρα (την ίδια μέρα της άφιξης του πλοίου, σύμφωνα με το Γ), να δηλώσει στον εκναυλωτή σε ποιο λιμάνι από τα τρία (Τεργέστη, Μεσσήνα, Μάλτα) πρέπει να κατευθυνθεί, το οποίο να είναι ελεύθερο από τον Ρωσοαγγλικό αποκλεισμό (όρος 7ος στα Α και Β, 5ος στο Γ). Η διαφορά ανάμεσα στα Α και Γ μπορεί να θεωρηθεί άραγε τροποποίηση όρου ή μήπως πρόκειται απλώς για προσαρμογή ώστε να καταστεί περισσότερο εφικτή η υποχρέωση; Διότι, είναι πολύ λογικό ότι θα χρειαστεί ένα εύλογο χρονικό διάστημα για να βεβαιωθεί ο ναυλωτής ποιο λιμάνι από τα τρία δεν είναι αποκλεισμένο.

6) Στο ναυλοσύμφωνο περιέχονται επίσης δύο συμφωνίες, που αξίζει να αναφερθούμε ειδικά σ' αυτές :

α) Συμφωνία για τον καταμερισμό των δαπανών που τυχόν θα γίνουν (όρος 10ος στα Α και Β). Τα έξοδα πάνω στο φορτίο που τυχόν θα προκύψουν τα επιμερίζονται ο ναυλωτής και ο εκναυλωτής ανάλογα με την ποσότητα που ανήκει στον καθένα, ενώ για τα έξοδα του πλοίου βαρύνεται η πλοιοκτησία.

Παρόμοιος όρος μπαίνει συχνά στα υδραίικα ναυλοσύμφωνα, αλλά ο τρόπος που καταμερίζονται τα έξοδα, επειδή εξαρτάται από τη συμφωνία

28. Ε. Δ. Λ ι ά τ α, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.* Αθήνα 1996, 152, 155, 130 αντίστοιχα.

των μερών, είναι διαφορετικός από ναυλοσύμφωνο σε ναυλοσύμφωνο²⁹.

Η συμφωνία δεν υπάρχει στο κείμενο του Γ και έχει προστεθεί ως τελευταίος όρος στα Α και Β. Βέβαια οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για όρο που επιβεβαιώνει τα αυτονόητα και δεν τροποποιεί στην ουσία τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των συμβαλλομένων ούτε προς το ευνοϊκότερο ούτε προς το δυσμενέστερο.

β) Συμφωνία για τις συνέπειες από τη μονομερή παράβαση όρων του ναυλοσυμφώνου, κατά την οποία όποιος αθετήσει αυτά που έχουν συμφωνηθεί θα πληρώσει στον άλλο όλες τις ζημιές, τόκους και έξοδα, σύμφωνα με τους νόμους του εμπορικού διατάγματος (όρος 8ος, §1 στο Γ).

Παρόμοιος επίσης όρος, σε παραλλαγές που είναι διαφορετικές από ναυλοσύμφωνο σε ναυλοσύμφωνο, μπαίνει συχνά στα υδραίικα ναυλοσύμφωνα³⁰.

Αναρωτιόμαστε γιατί να παραλειφτεί από τα αντίγραφα Α και Β η εν λόγω συμφωνία και τέλος ποιοί είναι αυτοί οι νόμοι του εμπορικού διατάγματος; Η παράλειψη και τούτο του όρου-συμφωνίας δεν βρίσκει απάντηση που να ευσταθεί. Μόνο αν τον θεωρήσουμε και αυτόν όπως και τον προηγούμενο ως επιβεβαίωση των αυτονόητων, βρίσκουμε κάποια λογική στην απουσία του από τα αντίγραφα Α και Β. Το εμπορικό διάταγμα πιθανότατα είναι τα "Θεσπίσματα" του 1804, αν και στο κείμενο που είναι γνωστό δεν υπάρχει άρθρο σχετικά με την παράβαση όρων της σύμβασης. Την επίκλησή τους, έτσι που εκφράζεται γενικά, μόνο ως αόριστη παραπομπή "στο νόμο" μπορεί να την ελάβουμε.

Παραμένουν συνεπώς αναπάντητα τα ερωτήματα που τέθηκαν για αυτές τις δύο συμφωνίες. Αν δεχτούμε, όπως αναπτύχτηκε παραπάνω, ότι το Γ υπήρξε το "πρώτο" που γράφτηκε και ότι τα Α και Β αποτελούν αντίγραφα επίσημα υπογραμμένα και επικυρωμένα, τότε η πρώτη συμφωνία ισχύει, ενώ η παράλειψη της δεύτερης από τα Α και Β νομιμοποιείται.

Από όλα όσα αναπτύχτηκαν παραπάνω και συγκεκριμένα από την ανυπαρξία ουσιαστικά ειδικών ρυθμίσεων στα γραφτά κείμενα της νομοθεσίας της Ύδρας, σε συνδυασμό με τα ναυλοσύμφωνα που σώζονται,

29. Βλ. ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1807 (όρος η') και ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1815 (όρος ζ'). Ι. Μανιατόπουλος, ό.π., 129 και 131 αντίστοιχα. Είναι αξιοσημείωτο ότι και στα δύο αυτά ναυλοσύμφωνα υπογράφει ο Καγκελλάριος Γ. Τρίππος.

30. Βλ. ναυλοσύμφωνο, της 11-8-1806 (όρος στ'), ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1807 (όρος θ'), ναυλοσύμφωνο, από 16-8-1815 (τελευταίος όρος, μετά τον ι') και προσύμφωνο ναυλωτικού, από 4-9-1818 (όρος 6ος)· στο τελευταίο τούτο προσύμφωνο γίνεται παραπομπή στους "κανόνες του εμπορικού συστήματος". Ι. Μανιατόπουλος, ό.π., 127, 129, 131 και 132 αντίστοιχα.

προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι έθιμικοί κανόνες ρυθμίζουν τη ναύλωση. Οι εθιμικοί αυτοί κανόνες είναι κατά βάση κοινοί στη Μεσόγειο και έχουν τις ρίζες τους, αναντίρρητα, στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Η αναγωγή σ' αυτούς τους εθιμικούς κανόνες, που επαναλαμβάνεται σχεδόν πάντοτε όταν ερευνάται το ναυτικό δίκαιο της τουρκοκρατίας, μπορεί να καταλήγει σε κοινότυπη επωδό, όμως δεν ανατρέπει την αλήθεια. Άλλωστε, οι ναυτιλλόμενοι τους έχουν προσαρμόσει στις ειδικές και στις τοπικές ανάγκες τους και συνεπώς δεν απέχουμε από την πραγματικότητα, αν δεχτούμε αυτές τις έτσι διαμορφωμένες συνήθειες ως “εθνικοτοπικό δίκαιο”.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

Ναυλοσύμφωνο (Α)*

Λυτά έγγραφα (ΙΑ-ΜΥ), αριθ. 155 (δίφυλλο)

1807, 3 Ιουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ τρίτῃ μηνὸς Ἰουνίου πρὸς τὰς ὥρας τῆς αὐγῆς τέσσαρας, ἐπαρρησιάστησαν προσωπικῶς ἔμπροσθεν τῶν τιμίων συντύχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ὑδρας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ ναυλωτῆς καὶ πραγματευτῆς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης τοῦ (τοῦ: πρλπ. Β) ποτὲ Σαράντου, σούντητος¹ Ἴονικὸς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος (μέρος: πρλπ. Β) ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου, ἐξουσιαστῆς τῆς πολάκας τοῦ ὀνομαζομένη (ὀνόματι: Β) “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, με παντιέραν² ρωσικὴν πραγματευτάδικην (με παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ: Β), κατὰ τὸ παρὸν ἀραμένη εἰς τὸ ἐδῶ πόρτον³ τῆς νήσου Ὑδρας, με τὰς κατωθὲν συμφωνίας:

1. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου θίβει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα τοῦ ὀνομαζομένη (ὀνόματι: Β) “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, με ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν (με παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ: Β), τοῦ κυρίου Δημητρίου Ἀλβανάκη τοῦ ποτὲ Σαράντου, διὰ ἓν καὶ μόνον ταξίδι, νὰ φορτώσῃ τυρία ἀπὸ ἐδῶ διὰ τὸ Τριέστι, τὴν ὁποίαν πολάκα τοῦ τὴν ὑπόσχεται καλήν, ἀξίαν διὰ τὸ παρὸν ταξίδι, προβλεμένην καὶ με ἀρκετοὺς ναύτας.

2. Ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου δέχεται εἰς ναῦλον τὴν ρηθεῖσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κομαντάτα⁴ ἀπὸ τὸν καπετὰν Γκίκαν Νικολάου, ροῦσον (ροῦσον: με παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ Β), διὰ νὰ φορτώσῃ τυρία ιντζίρκα⁵ καντάρια⁶ ἑπτακόσια, Νο 700, εἰς τὴν ἐδῶ πιάτσαν καὶ πόρτον τῆς νήσου Ὑδρας καὶ νὰ τὸ ὑπάγῃ διὰ Τριέστι (ἢ Μάλταν ἢ Μεσσήναν: προσθ. Β).

3. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος νὰ προστάξῃ τὸ ἐκνι-

*. Ἡ γραφὴ τοῦ ναυλοσυμφώνου Β (Λυτά έγγραφα τοῦ ΙΑ-ΜΥ αριθ. 152) στα σημεία που διαφέρει ἀπὸ το Α δίνεται με πλάγια γραφὴ καὶ μέσα σε παρένθεση.

1. Ἰταλ. Suddito = υπήκοος.
2. Ἰταλ. Bandiera = σημαία.
3. Ἰταλ. Porto = λιμάνι.
4. Ἰταλ. Comandato = πλοιάρχουμένος, διοικούμενος.
5. Ἰταλ. Incirca = περίπου.
6. Αραβ. Kintar = μέτρο βάρους ἴσο με 44 οκάδες.

πάγγιόν⁷ του όπόταν κάμη άρχήν νά περιλαμβάνη τó τυρί είς τήν πολάκα του μέ τήν ιδίαν του βάρκαν καί μέ τοὺς ναύτας του νά έπιμελῶνται οί ἴδιοι νά τó άλατίζουν κατá τήν κοινήν συνήθειαν, νά τó στοιβάζουν μέ ύπομονήν, χωρίς τήν παραμικράν ζημίαν τοῦ πραγματευτοῦ, τέλος πάντων, χρέος άφευκτον νά περιποιῶνται τó αὐτό κάρικον⁸ ὡσαν νά ἦτον ἴδιον τοῦ λογαριασμοῦ των.

4. Ό καπετάν Γκίκας Νικολάου εἶναι έλεύθερος καί έξουσιαστής τέλειος νά προβλέψη καί νά φορτώσῃ διά λογαριασμόν του καθολικόν μετá τοῦ έκνιπάγγιού του άλλα έπτακόσια καντάρια τυρία (τυρίν: B) ἢ καί περισσότερα, No 700, διά τá όποία έπειδὴ καί ἡ ρηθεῖσα (πολάκα: προσθ. B) μένει εὐκαιρος, ἡ πολάκα του δηλαδή (ἡ πολάκα του δηλαδή: πρλπ. B), διά τοῦτο συμφώνως καί εὐχαρίστως τá δύο μέρη τοῦ τε κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη ποτέ Σαράντου καί καπετάν Γκίκα Νικολάου συμφωνεῖται καί άκορδάρεται⁹ μέ έλευθερίαν νά φορτώσῃ άπό τó ἴδιον γένος τυρίου δηλαδή ό καπετάν Γκίκας Νικολάου προσέτι ἡμπορεῖ έτοῦτος νά φορτώσῃ καί έτι άλλον γένος πραγματείας, πάντοτε ὅμως τοῦ λογαριασμοῦ του, έμποδισμένον του, λέγω, νά (του, λέγω, νά λέγω B) τοῦ εἶναι νά μήν ἡμπορῇ διά κατ' οὐδένα τρόπον νά περιλαμβάνῃ άλλου γένος πραγματευτοῦ άπό τó αὐτό είδος τυρίου, δηλαδή μέσα είς τήν πολάκα του· καί αὐτό οὕτως.

5. Εἰς εκείνην τήν πιάτζαν όπου ἤθελε κραιβάρουν¹⁰ διά νά ενεργήσουν τήν πώλησιν τοῦ άπισθεν κάρικου (άπισθεν κάρικου: γνωστοῦ B) τυρίου λογαριασμόν κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη ποτέ Σαράντου, είς τήν ιδίαν πιάτζαν ἡμπορεῖ καί έλεύθερος εἶναι ό καπετάν Γκίκας Νικολάου νά άκολουθήσῃ τοῦ μέρους του παρτίδας¹¹ του, δηλαδή τυρίου, τήν πώλησιν τοῦ ἰδίου, όπόταν τοῦ φανῇ άρεστόν καί εὐλογον, χωρίς τήν παραμικράν αντίστασιν τοῦ κυρίου Δημητρίου Άλβανάκη τοῦ ποτέ Σαράντου καί νά ρακομανταριστῇ¹² ό αὐτός καί ἴδιος καπετάν Γκίκας Νικολάου είς ὅποιον ὀσπίτιον¹³ θελήσει άνεμποδίστως· καί αὐτό οὕτως.

6. Τελειώνοντας τó αὐτό κάρικον ἢ πορτζιόνε¹⁴ τυρίου παρá τῶν δύο μερῶν, ὡς εἴπομεν, ό καπετάν Γκίκας Νικολάου εἶναι είς χρέος νά περιλάβῃ τήν σπεντιτζιόνε¹⁵ του παρευθὺς (παρευθὺς: πρλπ. B) καί νά κάμη πανία παρευθὺς χωρίς άναβολήν καιροῦ, καί νά άκολουθήσῃ τόν δρόμον του διά

7. Ιταλ. Equipaggio = το πλήρωμα.

8. Ιταλ. Carico = το φορτίο.

9. Ιταλ. Accordare = συμφωνεῖται, παραχωρεῖται.

10. Ιταλ. Arrivare, Arrivo = φθάνω, ἡ άφιξη.

11. Ιταλ. Partita = το μερίδιο.

12. Ιταλ. Raccomandare = αντιπροσωπεύομαι (ναυτιλιακά).

13. Οσπίτιον, τό = ο οίκος (εμπορικός).

14. Ιταλ. Porzione = το μερίδιο.

15. Ιταλ. Spedizione = ἡ άδεια απόπλου, τα ναυτιλιακά έγγραφα.

Γριέστι ἢ Μεσσήναν καὶ Μάλταν εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας.

7. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος ἄφευκτον νὰ τοκάρῃ¹⁶ μετὰ τὸν μισευμὸν τοῦ ἀπὸ ἐδῶ εἰς Κορφοὺς πρῶτον, εἰς τὴν ὁποίαν πιάτ-
τζαν εὐθὺς ὅπου ἀριβάρουν τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ ἀρίβου των ἐκεῖ.
εἶναι ὑπόχρεος ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου νὰ φανε-
ρώσῃ τὸν σκοπὸν τοῦ καὶ τὴν ἀπόφασίν τοῦ εἰς ποίαν πιάτζαν ἐλεύθερην
ἀπὸ μπλόκου¹⁷ μέλλει νὰ ὑπάγουν μὲ τὴν αὐτὴν πολάκα, δηλαδὴ ἐὰν ὑπά-
γουν εἰς μίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς ὀνομαστὶ πιάτζας, εἰς ἄλλην καμμίαν δὲν εἶναι
ὑπόχρεος νὰ ὑπάγῃ ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου μὲ τὴν πολάκα τοῦ· καὶ
αὐτὸ νὰ εἶναι καλὰ πεφυλαγμένον.

8. Ἐδιορίστησαν ἡμέραι ἰσταλίας¹⁸ καρικατόρου¹⁹ καὶ σκαρικατόρου²⁰
τριάντα καὶ μία, αἱ ὁποῖαι δουλευτικαί, δέκα δὲ κοντρασταλία²¹ (κοντρα-
σταλίας: B) πληρούμεναι ἐτοῦται πρὸς γρόσια τεσσαράκοντα καὶ (καὶ:
πρλπ. B) πέντε τὴν κάθε ἡμέραν· καὶ αὐτὸ ἀπροφασίστως.

9. Ἐσυμφωνήθη εὐχαρίστως τὰ μέρη νὰ πληρώσῃ ὁ κύριος Δημήτριος
Ἀλβανάκης (κης: πρλπ. B) κης ποτὲ Σαράντου διὰ ναῦλον τοῦ παρόντος
ταξιδίου καὶ διὰ τὴν ποσότητα τυρίου τοῦ λογαριασμοῦ τοῦ φορτωμένην εἰς
τὴν ὀπισθεν προρρηθεῖσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κατὰ τὴν δεκάρικο²² καὶ
μανιφέστον²³, δηλαδὴ πρὸς γρόσια τέσσαρα τὸ κάθε καντάρι ὀκάδες σαρά-
ντατέσσαρας, ὁ ὁποῖος ναῦλος καὶ νὰ πληρωθῇ παρευθὺς μετὰ τὸν σκαρι-
κατόρον τὴν ἰδίαν ἡμέραν εἰς μονέδαν²⁴ ἐνεργητικὴν, εἰς τὰ ἄλλα Ἰσπανίας,
εἰς ρεγγίνας Ἀουστρίας, ἢ εἰς βενέτικα φλωρία ἀπαριθμούμενα τὰ μὲν τάλ-
λαρα πρὸς γρόσια τέσσαρα τὸ ἓνα τὰ δὲ βενέτικα πρὸς γρόσια ἐννέα τὸ κά-
θε ἓνα, No 9 (No 9: μεταθέτει μετὰ το ἐννέα B)· καὶ αὐτὸ οὕτως.

10. Ὅ,τι ἔξοδα ἤθελε ἀκολουθήσουν εἰς τὸ καρικὸν τυρί, ἀναλόγως νὰ
ἐπιφορτώνωνται εἰς τὴν ποσότητα ἀνήκουσαν ἐνὶ ἐκάστῳ, ναυλωτοῦ δη-
λαδὴ καὶ καπετὰν Γκίκα Νικολάου ἐκεῖνα δὲ τῆς πολάκας νὰ ἐπαριθ-
μῶνται εἰς βάρος τῆς ἰδίας.²⁵

Ἐγινον τρία παρόμοια διὰ μίαν καὶ μόνην ἐνέργειαν, βεβαιωμένα καὶ
ὑπογεγραμμένα ἰδιοχειρῶς των καὶ παρὰ τῶν διοικητῶν μεμαρτυρημένα
ἵνα ἔχωσι τὸ κῦρος εἰς ὅποιανδήποτε Δικαιοσύνην.

16. Ἰταλ. Toccare = προσεγγίζω.

17. Ἰταλ. Blocco, Bloccato = ὁ ναυτικός αποκλεισμός, αποκλεισμένος.

18. Ἰταλ. Stalia, Contra Stalia = ἡ αναμονή, ἡ υπερανάμονή.

19. Ἰταλ. Caricatore = ὁ φορτωτής.

20. Ἰταλ. Scaricatore = ὁ εκφορτωτής.

21. Ἰταλ. Contra Stalia = ἡ υπερανάμονή.

22. Ἰταλ. Polizza di carico = ἡ φορτωτική, Ἐννοεῖται τὸ polizza.

23. Ἰταλ. Manifesto = τὸ δηλωτικό, ἡ διασάφηση ἐμπορευμάτων (στο τελωνεῖο).

24. Ἰταλ. Moneda = τὸ χρήμα, νόμισμα.

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σταματᾷ τὸ B.

Ύδρα, 3 Ιουνίου 1807 Ε.Π.²⁶

Δημητριος αλμπανακυσ του π: σαραντου βεβεονο

γκύκας νεικολάου βεβεόνω δια χιρος εμού του γραματικου του θεο χά-
ρις παπα αντόνει κέ εκύνος μιν είξεβρωντας να γράψι κάνει το σημίον του
σταβρου †

Ήμεϊς οί σύντυχοι δεπουτάτοι²⁷ καί διοικηται τῆς νήσου Ύδρας βεβαι-
οποιοῦμεν καί ἐμμαρτυροῦμεν εἰς ὅποιον ἀνήκει.

Γεώργιος Τρίππος Καν(γκελλάριος)

2

Ναυλοσύμφωνο (=Γ)

Λυτά έγγραφα (ΙΑ-ΜΥ), αριθ. 153 (δίφυλλο)

1807, 3 Ιουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ τρίτῃ μηνὸς Ἰουνίου πρὸς
τὰς ὥρας τῆς αὐγῆς τέσσαρας, ἐπαρρησιάστησαν προσωπικῶς ἔμπροσθεν
τῶν τιμίων ἐπιστατῶν τῆς Καντζελάριας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ ναυλωτῆς
καὶ πραγματευτῆς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου, σούντη-
τος Ἰονικὸς καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου, ἐξουσιαστῆς
τῆς πολάκας τοῦ ὀνόματι “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” με παντιέραν ρωσικὴν πραγμα-
τευταδικήν, κατὰ τὸ παρὸν ἀράριον εἰς τὸ ἐδῶ πῶρον τῆς νήσου Ύδρας,
με τὰς κάτωθεν συμφωνίας:

1. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου δίδει εἰς ναῦλον τὴν πολάκα τοῦ “ἡ
Καλὴ Ἑλπίς”, με ρωσικὴν πραγματευταδικὴν παντιέραν, τοῦ κυρίου Δημη-
τρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου, διὰ ἓνα καὶ μόνον ταξίδι, νὰ ὑπάγῃ ἀπὸ
ἐδῶ εἰς τὸ Σοφικόν, τὴν ὁποίαν πολάκα τοῦ τὴν ὑπόσχεται καλήν, ἀξίαν
διὰ τὸ παρὸν ταξίδι, προβλεμένην καὶ με ἀρχετοὺς ναύτας.

2. Ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου δέχεται εἰς ναῦλον
τὴν ρηθεῖσαν πολάκα “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” κομαντάτα ἀπὸ τὸν καπετὰν Γκίκαν
Νικολάου, ροῦσον, διὰ νὰ φορτώσῃ τὴν ἰδίαν εἰς τὸ Σοφικόν λιμένα καὶ
τοποθεσίαν τοῦ Σαρωνικοῦ κόλφου τυρὶ καντάρια ἑξακόσια πενήντα, Νο
650, ἰντζίρκα.

3. Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος ἀριβάροντας εἰς τὸν κα-
ρικατόρον καὶ κάνοντας ἀρχὴν νὰ περιλαμβάνῃ τυρὶ εἰς τὴν πολάκα τοῦ με
τὴν ἰδίαν τοῦ βάρκαν, νὰ ἐπιμελῶνται οἱ ἴδιοι οἱ μαρινάροι²⁸ τοῦ δηλαδή.

26. Με τὸ “Ε.Π.” συντομογραφεῖται ἀπὸ τὸν Καγκελλάριο ἡ ἐκφραση “έτος παλαι-
όν”, δηλαδή ἡ χρονολόγησις σύμφωνα με τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο καὶ ὄχι σύμφωνα με
τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἡ Δύση.

27. Ἰταλ. Deputato = ὁ ἐπίτροπος.

28. Ἰταλ. Marinaio = ὁ ναυτικός.

νὰ τὸ ἀλατίζουν κατὰ τάξιν, νὰ τὸ στοιβάζουν μὲ ὑπομονήν, χωρὶς τὴν πα-
ραμικρὰν ζημίαν τοῦ πραγματευτοῦ, τέλος πάντων, χρέος ἄφευκτον νὰ
περιποιῶνται τὸ αὐτὸ κάρικον ὥσάν νὰ ἦτον ἴδιον τοῦ λογαριασμοῦ των²⁹.

4. Λαμβάνοντας τὴν ἄνωθεν ποσότητα τυρὶ ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολά-
ου εἰς Σοφικόν, παρευθὺς νὰ κάμη πανία διὰ ἐδῶ χωρὶς ἀναβολὴν καιροῦ
καὶ ἀπὸ ἐδῶ νὰ πάρῃ τὲς σπεντιτζιόνες του καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον
του διὰ Τριέστι ἢ Μεσσήναν καὶ Μάλταν, εἰς μίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς πιάτζας.

5. Ἐὰν καὶ τὸ Τριέστι εὐρίσκεται μπλοκάτον ἀπὸ τὰς ἐνωμένας δύο
μεγάλας αὐλὰς ρωσαγγλικάς, ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος
νὰ ὑπάγῃ τότε εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ὀπισθεν σημειωμένας δύο πιάτζας, ἢ Μεσ-
σήναν ἢ Μάλταν, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόφασις παρὰ τοῦ ναυλωτοῦ κυρίου Δη-
μητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου θέλει γίνῃ εὐθὺς μὲ τὸ ἀρίβον των εἰς
Κορφούς, δηλαδὴ μισεύοντας ἀπὸ ἐδῶ καὶ τοκάροντας εἰς Κορφούς ἐκεῖ
ἔχει χρέος ὁ κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου νὰ ἀποφασίσῃ
τὴν ἰδίαν ἡμέραν τοῦ ἀρίβου των ἐκεῖ, ποῖον δρόμον ἔχει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ
καπετὰν Γκίκας Νικολάου. Ἐὰν καὶ τὸ Τριέστι εὐρίσκεται ἐλεύθερον ἀπὸ
μπλόκον, νὰ ὑπάγῃ εἰς ἐκείνην τὴν πιάτζαν νὰ διαπαρκάρῃ³⁰ τὸ κάρικόν
του τυρὶ, χωρὶς νὰ ἡμπορῇ νὰ ὑπάγῃ εἰς ἄλλην τινὰ σκάλαν³¹. Ἐὰν ὅμως τὸ
Τριέστι εἶναι μπλοκάτο καὶ ὁ ναυλωτὴς κύριος Δημήτριος Ἀλβανάκης ἀπο-
φασίσῃ νὰ ὑπάγῃ εἰς Μεσσήναν, ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς
χρέος νὰ ὑπάγῃ καὶ εἰς Μεσσήναν. Τέλος πάντων, ὅποταν ὑπάγῃ ὁ κα-
πετὰν Γκίκας εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας εἰς τὴν Μεσσήναν δη-
λαδὴ, δὲν ὑπόκειται νὰ ὑπάγῃ καὶ εἰς Μάλταν. Τέλος πάντων, ὅποταν
ὑπάγῃ ὁ καπετὰν Γκίκας εἰς μίαν ἀπὸ αὐτὰς τὰς τρεῖς πιάτζας ὅπου ἀπὸ
Κορφούς ἀποφασιστῇ, εἰς ἄλλην καμμίαν δὲν ἔχει χρέος ὁ καπετὰν Γκίκας
νὰ πάγῃ· καὶ αὐτὸ ἀπροφασίστως.

6. Ἐδιορίστησαν ἡμέραι ἰσταλίας καρικατόρου σκαρικατόρου τριάντα
καὶ μία καὶ αὐταὶ δουλευτικάι, δέκα δὲ κοντρασταλῖαι πληρούμεναι ἐτοῦ-
ται πρὸς γρόσια σαράντα πέντε τὴν κάθε μίαν ἡμέραν· καὶ αὐτὸ οὕτως.

7. Ἐσυμφωνήθη εὐχαρίστως τὰ μέρη νὰ πληρώσῃ ὁ κύριος Δημήτριος
Ἀλβανάκης ποτὲ Σαράντου διὰ ναῦλον τοῦ παρόντος ταξιδίου πρὸς γρό-
σια τέσσαρα, τὸ κάθε καντάρι ὀκάδες σαράντατέσσαρας, ὁ ὁποῖος ναῦλος
καὶ νὰ πληρωθῇ παρευθὺς μετὰ τὸν σκαρικατόρον τὴν ἰδίαν ἡμέραν εἰς
μονέδαν ἐνεργητικὴν ἢ εἰς τάλλαρα Ἰσπανίας καὶ ρεγγίνας Αὐστρίας, ἢ

29. Ακριβῶς πάνω ἀπὸ τον αριθμὸ 4 που ἐρχεται στη συνέχεια, στο ἀριστερὸ πε-
ριθώριο καὶ στο διάστιχο, ὑπάρχει τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ (+), τὸ ὁποῖο πιθανότατα
δηλώνει ὅτι τὸ κείμενο που βρίσκεται στο τέλος τοῦ συμφωνητικοῦ με τὸ ἴδιο σημεῖο
θα ἐπρεπε νὰ τεθεῖ σε τούτο τὸ μέρος.

30. Ἰταλ. Disbarcare = ξεφορτώνω.

31. Ἰταλ. Scala = ὁ ὅρμος προσέγγισης, ἡ αποβάθρα.

εἰς βενέτικα φλωρία ἀπαριθμούμενα τὰ μὲν τάλλαρα πρὸς γρόσια τέσσα-
ρα τὸ κάθε ἓνα, τὰ δὲ βενέτικα πρὸς γρόσια ἑννέα· καὶ αὐτὸ οὕτως.

8. Ὅποιος ἀπὸ τὰ δύο μέρη ἤθελεν ἀθετήσῃ τὰ ὅσα οἱ ἴδιοι κατ' ἄρθρον ὑποσχονται νὰ πληρώνῃ τοῦ ἄλλου ὅλας τὰς ζημίας, διάφορα, ἔξο-
δα, καὶ τὰ ἐξῆς κατὰ τοὺς Νόμους τοῦ ἐμπορικοῦ διατάγματος.

Φανεροῦται πρὸς τούτοις ὅτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι ἐλεύθε-
ρος νὰ φορτώσῃ εἰς τὸ καράβι του ὅ, τι εἶδος πραγματείας θελήσῃ τοῦ λο-
γαριασμοῦ του καὶ νὰ τὸ πωλήσῃ εἰς ἐκείνην τὴν πιάτζαν ὅπου ἤθελε φθά-
σῃ χωρὶς τὴν παραμικρὰν ἀντίστασιν.

Ἐγινον δύο παρόμοια διὰ νὰ βαστᾷ ἓνα ὁ καθ' εἷς, βεβαιωμένα καὶ
ὑπογεγραμμένα ἰδιοχειρῶς των καὶ παρὰ τῶν ἐπιστατῶν μεμαρτυρημένα
ἵνα ἔχουσι τὸ κῦρος εἰς ὅποιανδήποτε Δικαιοσύνην.

Ἦδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε.Π.

+ Προσέτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου εἶναι εἰς χρέος νὰ μὴν δεχθῇ διὰ
κατ' οὐδένα τρόπον ἀπὸ τὸ ἴδιον εἶδος τυρίου ἀπὸ κανένα ἄλλον ὑποκεί-
μενον, εἰ μὴ μόνον τῶν δύο ἐνωμένων καπετὰ Γκίκα Νικολάου καὶ κυρίου
Δημητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου· καὶ αὐτὸ καλὰ πεφυλαγμένον.

Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ Σοφικῶν ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὑπόσχεται
μετὰ τρεῖς ἡμέρας νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον του εἰς τὸ δεστίνο³² του.

Ἦδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε. Π.

Δημητρίος ἀλμπανακὺς ποτὲ Σαράντου βεβεονῶ
γκίκας νηκόλα σερφιότι βεβαιώνω δια γηρός ἐμοῦ παντελή γηάνη γκίκα
καὶ μαρτιρῶ

νικολος κριεζι επιστατις μαρτις

ειοανις ουγκρα επιστατις μαρτις

Γεώργιος Τρίππος Καν(γκελλάριος)

γέγραφα καὶ μαρτυρῶ

3

Αναιρετικὸν γράμμα (=Δ)

Αὐτὰ ἐγγράφα (ΙΑ-ΜΥ), ἀριθ. 154 (δίφυλλο)

1807, 3 Ἰουνίου

Τῷ χρόνῳ χιλιοστῷ ὀκτακοσιοστῷ ἐβδόμῳ τῇ < > μηνὸς Ἰουνίου πρὸς
τὰς ὥρας τρεῖς τῆς αὐγῆς, ἐπαρρησιάσθη προσωπικῶς ἔμπροσθεν τῶν τι-
μίων συντύχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ἦδρας ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολά-
ου, ἐξουσιαστῆς τῆς πολάκας του ὀνομαζομένη “ἡ Καλὴ Ἑλπίς”, με καθο-
λικὴν ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν, κατὰ τὸ παρὸν ἀραμένη εἰς
τὸ ἐδῶ πόρτον καὶ φορτωμένη τυριά.

32. Ἰταλ. Destino = ὁ τόπος προορισμοῦ.

Ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὁμολογεῖ διὰ ζώσης φωνῆς ὅτι ἀγκαλὰ καὶ νὰ ἀποδεικνύεται διὰ τῶν γραμμάτων σπεντιτζιόνες, δηλαδὴ μὲ παντιέραν τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἰδίου καπετὰν Γκίκα Νικολάου καὶ ὅτι τὸ ἐν τῇ πολάκκα του “ἡ Καλὴ Ἑλπίς” τυρὶ καὶ κάθε ἄλλον, κατὰ τὰς ντεκάρικο πόλιτζας καὶ μανιφέστον νὰ κηρύττωνται διὰ λογαριασμὸν ἴδιον καπετὰν Γκίκα Νικολάου. Αὐτὰ ὅμως τὰ γράμματα ὅλα ἐστάθησαν καὶ ἔγινον οἰκονομικὰ διὰ μόνην τὴν ὑποψίαν καὶ φόβον τοῦ παρόντος ταξιδίου ἕως Τριέστι ἢ καὶ Μάλταν καὶ Μεσσή-ναν, τὰ ὅποια καὶ εἰς κάθε καιρὸν ὁποῦ παρησιαστεῖ τὸ παρὸν ἀναιρετικὸν γράμμα νὰ νομίζωνται ἄχρηστα καὶ ἄκυρα καὶ ὡς χαρτία ἄγραφα, νὰ ἔχουσι δὲ τὸ κῦρος, τὴν δύναμιν, τὴν ἐνέργειαν καὶ ὅλην τὴν ἀλήθειαν τὰ ὑπὸ τῶν 3 πνέοντος μηνὸς ὑπογεγραμμένα, στερεωμένα καὶ μεμαρτυρημένα συμφωνητικὰ γράμματα νολεγγίου³³ παρὰ τῶν συντύχων καὶ διοικητῶν τῆς νήσου Ὑδρας μεταξὺ Δημητρίου Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου καὶ καπετὰν Γκίκα Νικολάου καὶ ἡ σπεντιτζιόνε ἡ καθολικὴ καὶ ἀληθὴς μὲ ρωσικὴν πραγματευτάδικην παντιέραν, μέσα εἰς τὴν ὁποίαν φανεροῦται ἡ ποσότης τυρὶ ἀνήκουσα τῷ κυρίῳ Δημητρίῳ Ἀλβανάκη ποτὲ Σαράντου ἐκ τῆς πολίτζης ντεκάρικο. Καὶ εἰς ἐνδειξὴν ὑπογράφεται ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ἵνα ἔχῃ τὸ κῦρος εἰς ὅποιονδήποτε Δικαιοσύνην.

Ὑδρα, < > Ἰουνίου 1807

Γκίκας Νικολάου βεβρόνω δια χιρὸς ἐμοῦ τοῦ γραμματικοῦ τοῦ θεοχάρη καπετὰν ἀντὶναι καὶ ἐκύνος μὴν εἰξεβρόντας νὰ γράψῃ κάνει τὸ σημεῖον τοῦ σταβρό †

Ἡμεῖς οἱ σύντυχοι δεπουτάτοι καὶ διοικηταὶ τῆς νήσου Ὑδρας βεβαιοποιοῦμεν καὶ ἐμμαρτυροῦμεν εἰς ὅποιον ἀνήκει ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος γράμματος οὕτως ἔχει ἡ ἀλήθεια ὡς φανεροῦται καὶ ὅτι ὁ καπετὰν Γκίκας Νικολάου ὑπέγραψεν ἔμπροσθεν ἡμῶν καὶ πρέπει νὰ δοθῇ τελεία πίστις.

Ὑδρα, 3 Ἰουνίου 1807 Ε.Π.

[σφραγίδα] νικόλαος οἰκονομου σύντυχος

γεώργης χατζη γκιόνη σιντιχος

Γεώργιος Τρίππος Καν(γκελλάριος)

4

Βεβαίωση ναυπήγησης

Κώδικας Ν. 2, σ. 64 (ΙΑ-ΜΥ)

1820, 5 Φεβρουαρίου

Ἐγώ, ὁ ὑπογεγραμμένος μαῖιστωρ Πέτρος Σταματίου, φανερώνω καὶ ὁμολογῶ διὰ τοῦ παρόντος μου ὅτι τὸ βριγαντίνον ὀνομαζόμενον < > κα-

33. Ἰταλ. noleggio = ἡ ναύλωση.

τεσκευάσθη παρ' ἐμοῦ κατὰ τὸ παρεληλυθὸς ἔτος τοῦ 1819 ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην ἀπὸ ξύλου πεύκου, δι' ἐξόδων καὶ λογαριασμὸν τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου, εἶναι δὲ εἰς μὲν τὸ μάκρος πῆχεις τοπικὰς εἴκοσι καὶ ἕξ, εἰς δὲ τὸ ὕψος πῆχεις πέντε καὶ εἰς τὸ πλάτος πῆχεις 8 ὦ. Δι' ὃ καὶ κατὰ τὴν ζήτησίν του τῷ ἔδωκα τὸ παρὸν ἐνυπόγραφον διὰ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸ ὅθεν τῷ χρειασθῇ. < > Φεβρουαρίου.

Πέτρος Σταματίου

Ἡμεῖς, οἱ ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς νήσου καὶ πόλεως Ὑδρας ἐκλελεγμένοι σύνδικοι, μαρτυροῦμεν ὅτι τὸ παρὸν ἴσον εἶναι ἐκδεδομένον ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ, τὸ δὲ βριγαντίνον αὐτὸ κατεσκευάσθη ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην παρὰ τοῦ ἄνω μαῖστορος καὶ ὅτι εἶναι κύριον καὶ νόμιμον ἀπόκτημα τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου, εἰς πίστιν τοῦ ὁποίου ὑπογραφόμεθα ἐκτυποῦντες τὴν ἡμετέραν σφραγίδα.

5 Φεβρουαρίου.

(ἡ μεγάλη) οἱ σύντυχοι ὀνομασί

Γεώργιος Τρίππος

5

Βεβαίωση ναυπήγησης

Κώδικας Ν. 2, σ. 65 (ΙΑ-ΜΥ)

1820, 16 Φεβρουαρίου

Ἐγώ, ὁ ὑπογεγραμμένος μαῖστρος Πέτρος Σταματίου, φανερώω καὶ ὁμολογῶ διὰ τοῦ παρόντος μὴ εἶναι τὸ βριγαντίνον ὀνομαζόμενον ἡ Μόνη Ἑλπίς", ρωσοεμπορικόν, διὰ τὴν παλαιότητά του ἀνεσκευάσθη παρ' ἐμοῦ ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην ἀπὸ ξύλου πεύκου, δι' ἐξόδων καὶ λογαριασμὸν τοῦ καπετὰν Γκίκα Νικολάου. Δι' ὃ καὶ κατὰ τὴν ζήτησίν του τῷ ἔδωκα τὸ παρὸν ἐνυπόγραφον διὰ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὸ ἔνθα ἤθελε τῷ χρειασθῇ. 16 Φεβρουαρίου.

Πέτρος Σταματίου

Ἡμεῖς, οἱ ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς νήσου καὶ πόλεως Ὑδρας ἐκλελεγμένοι σύνδικοι, μαρτυροῦμεν ὅτι τὸ παρὸν ἴσον εἶναι ἐκδεδομένον ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ, τὸ δὲ βριγαντίνον αὐτό, ρωσοεμπορικόν, καλούμενον ἡ Μόνη Ἑλπίς", ἀνεσκευάσθη ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην παρὰ τοῦ ἄνωθεν μαῖστορος. Εἰς πίστιν τοῦ ὁποίου ὑπογραφόμεθα, ἐκτυποῦντες τὴν ἡμετέραν σφραγίδα.

< > Φεβρουαρίου.

(ἡ μεγάλη)

οἱ σύντυχοι ὀνομασί

Γεώργιος Τρίππος

ΗΛΙΑΣ Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

«Ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων...». Ἐνας διοργανισμός συναφίων του 1831*

Το έγγραφο που δημοσιεύεται εντοπίστηκε στο φωτογραφικό αρχείο του ΚΕΙΕΔ το καλοκαίρι του 2000. Αποτελεί τμήμα του Αρχείου Ι. Α. Κα-

* Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον καθ. Σπ. Ασδραχά και στην Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη που με χαρακτηριστική προθυμία διαβάσαν πρώιμα σχεδιάσματα του άρθρου και σχολίασαν τα συμπεράσματά. Στην μελέτη χρησιμοποιούνται οι παρόντες βιβλιογραφικές αναφορές: Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελ. (1990) «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία» *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3, 255-332, Αποστολίδης, Κ. Μ. (1929) «Δύο έγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος» *Θρακικά* 2, 325-368, Αποστολίδης, Κ. Μ. (1934-35) «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλγέρηδων)» *ΑΘΛΓΘ* 1, 102-130, Αποστολίδης, Κ. Μ. (1936-37) «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων» *ΑΘΛΓΘ* 3, 145-195 & 7 (1940-41) 9-65, Αποστολίδης, Κ. Μ. (1939-40) «Ἡ ἱερὰ τῆς Φιλιππουπόλεως μητρόπολις καὶ οἱ κώδικες αὐτῆς» *ΑΘΛΓΘ* 6, 25-112, Αποστολίδης, Κ. Μ. (1959) *Ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, ἐπιμελεία Γ. Α. Μέγας, Ἀθῆναι, Ασδραχάς, Σπ. Ι. (1983) «Οἱ συντεχνίες στὴν Τουρκοκρατία: οἱ οικονομικὲς λειτουργίες» στο *Ζητήματα ἱστορίας*, 97-115, Ἀθήνα, Baer, G. (1970α) «The administrative, economic and social functions of Turkish guilds» *International Journal of Middle East Studies* 1, 28-50. (ἐλλ. μετ. στου Ασδραχά, Σπ. Ι. (ἐπιμ.) (1979) *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ιε'-ιθ' αἰ., 575-596, Ἀθήνα), Baer, G. (1970β) «Monopolies and restrictive practices of Turkish guilds» *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13, 145-165. (ἐλλ. μετ. στου Ασδραχά, Σπ. Ι. (ἐπιμ.) (1979) *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ιε'-ιθ' αἰ., 597-612, Ἀθήνα), Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1975) *Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν Μακεδονία πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821*, Θεσσαλονίκη. (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 46), Βέης, Ν. Α. (1928-29) «Ἐκ τοῦ καταστήχου τῆς συντεχνίας τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως» *BNJ* 7, 526-28, Βισβίζης, Ι. Τ. (1941) *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων*, Ἀθῆναι, Βουραζέλη-Μαρινάκου, Ἑλ. (1950) *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη. (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν

ποδίστρια, κυβερνήτου της Ελλάδος και φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο

Σπουδών. Σειρά Θεολογική και Φιλολογική. Επιστημονικαί Πραγματεΐαι 7), Βουρουτζίδης, Χαρ. (1995) *Συντεχνίες και επαγγέλματα των Σερρών από τα τέλη του 15ου αι. ώς και τις αρχές του 20ού*, Σέρρες, Chambers, D. & Br. Pullen (eds) (1992) *Venice. A documentary history 1450-1630*, Oxford, Γάσπαρης, Χ. (1991) *Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*, Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 2), Γεδεών, Μ. (1904-5) *Εορτολόγιον Κωνσταντινουπόλεως προσκυνητοῦ*, Κωνσταντινούπολις, Γιαννούλης, Ν. Κ. (1980) *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα, Γκίνης, Δ. (1966) *Περίγραμμα ιστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθῆναι (Πραγματεΐαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 26), Γουναρίδης, Π. (1993) *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*, Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 3), Γεωργιάδης, Θ. (1975) *Μοσχόπολις*, Ἀθῆναι, Γκούτος, Χ. Γ. (1985) *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*, Αθήνα, Γουγούσης, Χρ. Γ. (1926) «Ἱστορία τοῦ συντάγματος (ισνάφι, συντεχνία, σωματεῖον) τῶν ἱερέων Θεσσαλονίκης» *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 121 (1), 278-93, Ηλιού, Φιλ. (1981) *Κοινωνικοί αγῶνες και Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, 2η ἐκδ., Αθήνα 1986. (Θεωρία και μελέτες ιστορίας 3), Ζώης, Λεων. (1893) *Αἱ ἐν Ζακύνθῳ συντεχνίαι*, Ζάκυνθος, Καλινδέρης, Μιχ. Α. (1958) *Αἱ συντεχνίαι τῆς Καλῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη. (Δημοσιεύματα Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης 4), Καλινδέρης, Μιχ. Α. (1973) *Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίᾳ*, Αθήνα. (Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἑκατονπεντακονταετηρίδος 12), Καλλιανός, Κ. Ν. (1996) «Ασχολίες και επαγγέλματα τῶν Σκοπέλων τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 19ου αἰῶνα. Θ. συντεχνίες τῶν βαρελάδων, καλῶν φρενῶν καὶ καραβοπαραγκῶν (Μία πρώτη καταγραφή με βάση τις πηγές)» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 29, 205-222, Καλλιανός, Κ. Ν. (1998) «Ἡ συντεχνία τῶν σκυτοτόμων (υποδηματοποιῶν) τῆς Σκοπέλου τὸ 1835 καὶ ἄλλα ἐγγραφα» *Δελτίο τῆς Φιλαρχαίου Ἐταιρείας Ἀλμυροῦ «Ὀθρυς»* περ. Β, 2, 161-168, Καμπούρογλου, Δ. Γρ. (1890-92) *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, 3 τομ., Ἀθῆναι, Κατράμης, Ν. (1880) *Φιλολογικά ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος, Καφταντζής, Γ. Β. (1967) *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφερείας τῆς (Ἀπὸ τοὺς προῖστορικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα)*, τόμ. Α, Ἀθῆναι, Κουρίλας, Εὐλ. (1934) «Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημεῖα αὐτῆς» *Θεολογία* 12, 69-84, 149-161, 314-335, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ. (1981) «Εἰδήσεις γιὰ τὴ συντεχνία τῶν ζωγράφων τοῦ Χάνδακα τὸν 16ο αἰῶνα» στα *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), Β, 123-145, Αθήνα, Λιγνός, Α. (1946) *Ἱστορία τῆς νῆσου Ὑδρας*, 1, Ἀθῆναι, Λουκάτος, Σπ. Δ. (1986) «Σινάφια, ἴσιναφικά σώματα», στὴν Πάτρα στα Καποδιστριακά χρόνια" στα *Πρακτικά τοῦ Β' τοπικοῦ συνεδρίου Ἀχαϊκῶν σπουδῶν* (Καλάβρυτα, 24-27 Ἰουνίου 1983), 293-311, Ἀθῆναι. (Πελοποννησιακά. Παράρτημα 11), Λούντζης, Ἑρμ. (1856) *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν*, Αθήνα 1969 (ανατύπωση), Mackenney, R. (1987) *Tradesmen and traders. The world of the guilds in Venice and Europe, c. 1250-c. 1650*, London, Μακρής, Φρ. (1986) «Συντεχνιακὴ δραστηριότητα στὴν Κωνσταντινούπολη (17ος-19ος αἰ.)» στα *Πρακτικά τοῦ Ζ' Πανελλήνιου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου* (Μάιος 1986), 17-46, Θεσσαλονίκη, Μανάκας, Δ. (1955) «Ἑσνάφια-ρούφέτια (συντεχνίαι) Διδυμοτεῖχου» *ΑΘΛΓΘ* 20, 139-44. (ἐπίσης καὶ στα *Θρακικά* 27 (1957) 246-252), Μανικῆς, Ἀντ. (1937) «Τὰ συνάφια τῆς προεπαναστατικῆς Ὑδρας» *Τὸ Μέλλον τῆς Ὑδρας* 5, 189-93, Μαρτινιανός, Ἰωακ. (1939) *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως. Α' Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν αὐτῇ κώδικα 1630-1875*, Ἀθῆναι, Μαχαιρᾶς, Κ. Γ. (1951) *Ἡ Λευκάς ἐπὶ Ἑνετοκρατίας 1684-1797*, Ἀθῆναι, Μελισσηνός,

Κέρκυρας, φάκελλος 475. Ο φάκελλος, με τίτλο «Ἐγγραφα Νικολάου Γε-

Χριστοδ. ἐπίσκοπος Παμφίλου (1913) *Τά Ταταῦλα ἤτοι ἱστορία τῶν Ταταούλων*, Κωνσταντινούπολις, Μοσχονάς, Ν. Γ. (1987) "Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκῶν στα Ἰόνια νησιά" *Σύμμεικτα* 7, 193-204, Μουτσόπουλος, Ν. Κ. (1973) *Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης*, Θεσσαλονίκη, (ΙΜΧΑ 138), Μπάλλας, Γερ. Σπ. (2001) "Πληροφορίες για συντεχνίες στη Κεφαλονιά (1594-1776)" στα *Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997) II, 169-180, Αθήνα, Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, Αικ. (1991) *Κώδικες Μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως (1889-1911)*, Περιγραφή και αναλυτικά περιεχόμενα των Κωδίκων (ΓΑΚ, Κ 213), Αθήνα, (Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων του Κράτους 21), Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, Αικ. (1996) *Κώδικες Βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1870-1928)* (Πόντου, Βιθυνίας, Αιολίδος, Ἰωνίας, Καρίας) (ΓΑΚ, Ταμεῖο Ἀνταλλαξίμων) Περιγραφή και αναλυτικά περιεχόμενα των κωδίκων, Αθήνα, Μπουρδάρα, Καλλ. (1986) «Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία. (Ἡ γυναικεῖα συντεχνία τῶν Τρικάλων)» *Τρικαλινὰ* 6, 123-135, Μυστακίδης, Β. (1932) «Τὰ ἐσνάφια, ἤτοι ῥουφέτια τῆς Θεσσαλονίκης» *Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης* (Τσιώμου), 265-82, Νεράντζη-Βαρμάζη, Β. (1989) «Συντεχνίες ἐμπόρων στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰῶνα» στὴς Ἀγγελίδη, Χρ. (επιμ.) *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, 353-361, Αθήνα, Νεράντζη-Βαρμάζη, Β. (1997) «Συντεχνίες και κράτος στὸ Βυζάντιο τὸ 10ο αἰῶνα» *Βυζαντινὰ* 17, 351-363, Ντρογκούλης, Γ. Β. (1985) «Οἱ συντεχνίες στὴ Λάρισα στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἐγγραφα για τις οικονομικὲς και κοινωνικὲς δομὲς στὴν περιοχή» στὸ Λάρισα: *Παρελθόν και Μέλλον* (Πρακτικά του Α' Ἱστορικοῦ - Ἀρχαιολογικοῦ Συμποσίου, 26-28/4/1985), 241-322, Λάρισα, Oddo, F. L. (1991) *Le maestranze di Palermo. Aspetti e momenti di vita politico-sociale (secc. XII-XIX)*, Palermo, Odorico, P. (1996) *Ἀναμνήσεις καὶ συμβουλές τοῦ Συναδινού, ἱερέα Σερρῶν στὴ Μακεδονία (17ος αἰῶνας)*, Paris, Πανοπούλου, Ἀγγ. (1995) "Λατινικὲς και ορθόδοξες αδελφότητες στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο τῆς Κρήτης (16ος - 17ος αἰ.)" στα *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β2, 611-618, Ρέθυμνο, Πανταζόπουλος, Ν. Ι. (1958) «Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν» *Γνώσεις* 3, (επίσης και στὴν *Επιστημονικὴ Επετηρίδα τῆς Σχολῆς Νομικῶν και Οικονομικῶν Επιστημῶν* 19 (3), 93-119, Θεσσαλονίκη 1986), Παπαγεωργίου, Γ. (1986) *Ἡ μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ος αἰ.)*, Αθήνα, (Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας 3), Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1985) *Συντεχνίες & επαγγέλματα στὴ Θράκη 1685-1920*, Αθήνα, Παπαϊωάννου, Μ. Μ. & Γ. Α. Ἀντωνιάδης (επιμ.) (1964) *Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου (1783-1842)*, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων (1759-1824), Αθήνα, Παπαχριστοδούλου, Πολύδ. (1951) "Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνθιση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας" *ΑΘΛΓΘ* 16, 54-75, Παυλίδης, Γ. Δ. (1965) «Οἱ ἐπαγγελματικὲς ὀργανώσεις ἐπὶ Τουρκοκρατίας» *Θεσσαλικά Χρονικά*, Ἐκτακτος ἐκδοσις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὀγδοηκονταετηρίδος (1881-1961) ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐνώσεως μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, 345-47, 350-52, Ἀθηναί, Πέννας, Π. (1946) *Τὸ κοινόν Μελενίκου καὶ τὸ σύστημα διοικήσεως του*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὀργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθηναί, Πλουμίδης, Γ. Σ. (1985) *Αἰτήματα και πραγματικότητες των Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ἰωάννινα, Προβατάκης, Θεοχ. (1979) "Βοῦλλες καὶ σφραγίδες φυσικῶν καὶ νομικῶν προσώπων Μακεδονίας - Θράκης στοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες" στα *Πρακτικά τοῦ Γ' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου* (Ἡπειρος-Μακεδονία-Θράκη) (Ἀλεξανδρούπολη, 14-18 Ὀκτωβρίου 1976), 627-655, Θεσσαλονίκη, ΑΘΗΝΩΝ

ρακάρη, Διοικητοῦ Ναυπλίου, Ἐργους κι Κάτω Ναχαγιέ»¹ περιέχει 9 έγγραφα. Από αυτά τα 9 έγγραφα φωτογραφήθηκε μόνο το υπ' αριθμό 7². Το έγγραφο περιλαμβάνει μία επιστολή του Νικ. Γερακάρη προς τον κυβερνήτη με ημερομηνία 19 Σεπτεμβρίου 1831, η οποία συνετάχθη στην Πάτρα και στην οποία επισυνάπτεται ο διοργανισμός συναφίων, όπως τιτλοφορεί ο συντάκτης το σχέδιο κωδικοποιημένων διατάξεων για τις επαγγελματικές συσσωματώσεις. Αυτό το έγγραφο αποτελεί απάντηση στην από 14/9/1831 επιστολή του Ι. Καποδίστρια³. Με την επιστολή της 14ης Σε-

(IMXA 186), Pullan, Br. (1971) *Rich and poor in Renaissance Venice. The social institutions of a Catholic State, to 1620*, Oxford, Σαμαράς, Π. Ι. (1954) «Αἱ συντεχνίαι» Λεσβιακόν Ημερολόγιον, 80-86, Σαμσάρης, Δ. Κ. (1971) Ἡ κοινότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Σερρών ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἱστορία - τοπογραφία - κοινοτικός βίος - γλωσσικά καὶ ἱστορικά μνημεῖα - ἀνέκδοτα ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη, Σερεμέτης, Δ. (1959) Ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια. Α. Πρώτη περίοδος 1828-1829 (μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων), Θεσσαλονίκη, Σοφιανός, Δ. Ζ. (1986) Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων ἐν ταῖς μοναῖς των Μετεώρων, τόμ. Γ'. Τα χειρόγραφα της Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Αθήναι, Σταλίδης, Κ. Γ. (1974) Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἑδέσσα τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, Ἑδέσσα, (Φιλοπρόοδος Σύλλογος Ἑδέσσης Μένας Ἀλέξανδρος 6), Τριανταφύλλου, Κων. Ν. (1959) Ἱστορικόν Λεξικόν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἐκκλησιαστικὴν εἰσολογικὴν κατάταξιν 2η ἐκδ., 1980, Πάτραι, Τσούρκα-Παπαστάθη, Δ. Ε. (1994) Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ κομπανία τοῦ Σίμπιου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση καὶ δίκαιο, Θεσσαλονίκη, (IMXA 246), Φαρμακίδης, Επαμ. Γ. (1926) Ἡ Λάρισα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη, Βόλος, Χατζημιχάλη, Ἀγγ. (1953) «Μορφὲς ἀπὸ τῆς σωματειακῆ ὀργάνωσης τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία» στο Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος 1453-1953, 279-303, Ἀθήναι, (L'Hellénisme contemporain), Χεκίμογλου, Ε. (1993) «Χριστιανικὲς συντεχνίες τῆς Θεσσαλονίκης στα τέλη τοῦ 18ου αἰώνα» στο Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: Ὀθωμανικὴ περίοδος 1430-1912 (5ο ἐπιστημονικό συμπόσιο, Ἱερὰ μονὴ Βλατάδων, 1991), Α, 113-136, Θεσσαλονίκη, Χιώτης, Π. (1858) Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα τῆς νῆσου Ζακύνθου, τόμ. Β, Κέρκυρα, (ανατύπωση Αθήνα 1978) (Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 130), Χριστοφιλόπουλος, Ἄν. (1935) Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, ἐπανέκδοση, Θεσσαλονίκη 2000, Zanetti, G. (1961) «Due statuti artigiani Sassaresi del sec. XVIII (Contributo alla storia der diritto del lavoro)» *Rivista di storia del diritto Italiano* 34, 45-97.

1. Για την περιοχή του Κάτω Ναχαγιέ (σημ. Ερμιονίδος) βλ. Γιανναροπούλου, Ιω. (1979) "Κατάλογοι κωμοπόλεων και χωριῶν των επαρχιών Ναυπλίας και Κάτω Ναχαγιέ (1830)" στα Πρακτικά του Α' συνεδρίου Αργολικῶν σπουδῶν (Ναύπλιον, 4-6 Δεκεμβρίου 1976), 121-128, Αθήναι, (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 4)

2. Το έγγραφο μικροφωτογραφήθηκε σε αποστολή του Κέντρου Ερεῦνης Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ Δικαίου στὴν Κέρκυρα το καλοκαίρι τοῦ 1975 (4/7 - 2/8).

3. Η επιστολή αὐτή δημοσιεύτηκε ἀπὸ τον Γκούτο (1985: 225 αρ. 3). Ο Γκούτος (1985: 210), μὴ γνωρίζοντας τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νικ. Γερακάρη καὶ τοῦ σχεδίου Διοργανισμοῦ, διατύπωσε τὴν ἀπόψη ὅτι ὁ Καποδίστριας ἤθελε νὰ ἀ-

Σεπτεμβρίου ο Κυβερνήτης απαντά σε προγενέστερη επιστολή της 2ας Σεπτεμβρίου με την οποία ο Νικ. Γερακάρης έθεσε το ζήτημα της "ἀποκατατάσεως τῶν συναφίων". Επιπλέον δε, ζητά διευκρινίσεις και αποσαφήνιση του τρόπου με τον οποίο θα υλοποιηθεί αυτή η αποκατάσταση. Ταυτόχρονα, όμως, θέτει δύο παραμέτρους για την αποκατάσταση: τα συνάφια α μην εμπλέκονται σε υποθέσεις που δεν συνάδουν με την τέχνη τους και α μην οργανωθεί ένα είδος μονοπωλίου. Ο Νικ. Γερακάρης, ακολουθώντας τις οδηγίες του Κυβερνήτη, ολοκλήρωσε και απέστειλε τον Διοργανισμό στις 19 Σεπτεμβρίου, οκτώ μέρες πριν την δολοφονία του Καποδίστρια, στις 27 Σεπτεμβρίου 1831. Δεν είναι βέβαιο αν το διάβασε ποτέ ο Καποδίστριας... Με την ευκαιρία αυτή αναδημοσιεύεται η επιστολή της 14ης Σεπτεμβρίου 1831 από τον Ι. Καποδίστρια προς τον Νικ. Γερακάρη.

Ο Διοργανισμός θέτει τρία θεμελιώδη ερωτήματα: Πρώτον, ποιός είναι ο συντάκτης του κειμένου, δεύτερον, τι περιλαμβάνει αυτός ο διοργανισμός και ποιες ενότητες καλύπτει, τρίτον, σε ποιο πρότυπο ή πρότυπα βασίζεται και ποια η σχέση του με την καλά τεκμηριωμένη συντεχνιακή ζωή και οργάνωση της υπόλοιπης Βαλκανικής. Πριν προχωρήσω στη συζήτηση αυτών των ερωτημάτων, είναι απαραίτητο να εντάξουμε το παρόν σχέδιο για τα επαγγελματικά σωματεία στο ιστορικό του πλαίσιο.

α) Ο ιστορικός περίγυρος: Το δικαίωμα του συνεταρρίζεσθαι κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά συνταγματικά στο Πολιτικό Σύνταγμα που εκπονήθηκε από την Τρίτη Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας τον Μάιο του 1827. Το άρθρο 20 προέβλεπε: "Οί Έλληνες ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνωσι καταστήματα παντός εἶδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας καὶ τεχνῶν, καὶ νὰ ἐκλέγωσι διδασκάλους διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν των"⁴. Ο Καποδί-

φαιρέσει δικαστικές και διοικητικές αρμοδιότητες από τις συντεχνίες, επειδή είχαν μονοπωλιακό χαρακτήρα. Στην απόπειρα αυτή οι συντεχνίες αντέδρασαν και αξίωσαν αποζημίωση. Όμως, το νέο αρχειακό υλικό που δημοσιεύεται εδώ ανατρέπει την ερμηνεία αυτή. Η επιστολή του Καποδίστρια δεν υπάρχει στη συλλογή του Ε. Α. Βετάν (εκδ.) (1841) *Ἐπιστολαὶ Ἰ. Α. Καποδίστρια, κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος, διπλωματικά, διοικητικά καὶ ἰδιωτικά γραφεῖσαι ἀπὸ 8 Ἀπριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, τόμοι 1-4, Ἀθῆναι. Η αλληλογραφία Γερακάρη – Καποδίστρια δεν αναφέρεται, όπως είναι φυσικό, από τον Λουκάτο στο άρθρο του 1979 "Τα τελευταία έγγραφα από και πρὸς Ἰω. Καποδίστριαν πρὸ τῆς δολοφονίας του" στα *Πρακτικά του Α' συνεδρίου Αργολικῶν σπουδῶν* (Ναύπλιον, 4-6 Δεκεμβρίου 1976), 155-160, Ἀθῆναι. (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 4)

4. Στο Πολιτικό Σύνταγμα της Ε' Εθνικής Συνέλευσης (15 Μαρτίου 1832) στο άρθρο 27 διατυπώθηκε παρόμοια ρύθμιση, με την προσθήκη ενός σημαντικού περιορισμού: "Ολοι οί Έλληνες ἔχουν τὸ δικαίωμα εἰς τὸ νὰ ἀποκτῶσι μέρος τῶν ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν ἀγαθῶν, οἷον κτήματα καὶ χρήματα καὶ παιδείαν, καὶ ν' ἀπολαύωσι μετ' ἀσφαλείας τοὺς καρποὺς τῶν πόνων των, νὰ συσταίνωσι καταστήματα παιδευτικά, βιομηχανίας καὶ τεχνῶν, καὶ νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς ἰδίας αὐτῶν καὶ τῶν ἰδίων τέχνων εὐπορίας καὶ ἐκπαι-

στριας έφτασε στην απελευθερωμένη Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1828 και μετά από λίγο ανέστειλε την εφαρμογή του Συντάγματος της Τροιζήνας. Αυτό όμως μάλλον δεν επηρέασε τη συντεχνιακή ελευθερία, γιατί συνάφια λειτουργούν κατά την ίδια περίοδο στην Πάτρα (1828 - 1830). Η νομοθετική πρωτοβουλία του Νικ. Γερακάρη εκδηλώνεται μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα πολιτικής έντασης και αντιπαραθέσεων τόσο στην κεντρική πολιτική σκηνή της περιόδου όσο και στην κοινωνία των Πατρών. Η αντιπαραθέση μεταξύ Καποδίστρια και προυχόντων που είχε ξεκινήσει δειλά-δειλά από το καλοκαίρι του 1828 κορυφώθηκε το 1831. Μια σειρά στρατιωτικών πρωτοβουλιών όπως η ανταρσία του Τσάμη Καρατάσου στην ανατολική Στερεά (Μάιος), η κατάληψη του ναυστάθμου του Πόρου και οι συγκρούσεις μεταξύ των Υδραίων στασιαστών και των Ρώσων και Ελλήνων κυβερνητικών που κατέληξε στην ανατίναξη πλοίων του στόλου από τον Α. Μιαούλη την 1η Αυγούστου αλλά και πολιτικών κινήσεων, όπως η σύσταση στην Ύδρα επταμελούς "Συνταγματικής Επιτροπής" στα τέλη Μαΐου, η αποστολή αναφορών από διάφορες πόλεις προς τον Καποδίστρια με αίτημα την ψήφιση Συντάγματος οδήγησε σε όξυνση. Στις αρχές Αυγούστου κυκλοφόρησαν φήμες για την ύπαρξη μυστικής εταιρείας με στόχο την ανατροπή του Κυβερνήτη. Ο Καποδίστριας αντέδρασε και απαίτησε την επαγωγή όρκου πίστωσης από όλους τους δημοσίους υπαλλήλους⁵. Στην πόλη των Πατρών η αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια, με επικεφαλής τον Μπενιζέλο Ρούφο, εκμεταλλευόταν τις δυσარέσκειες που είχαν δημιουργηθεί από τη σύνταξη του ρυθμιστικού σχεδίου της πόλεως και την παροχή αποζημιώσεων, επιλεκτικά και καταχρηστικά⁶. Ήδη από την 8η Ιουλίου του 1831 ο Διοικητής Πατρών Ι. Μελάς ανέφερε στον Ι. Καποδίστρια την κινητικότητα στο χώρο των μη αποζημιωθέντων πολιτών, οι οποίοι συνε-

δεύσεως, συμμορφούμενοι με τούς τεθησόμενους περί τούτων νόμους". (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 5, 68, Αθήναι 1974) Το δικαίωμα του συνεταυρίζεσθαι κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864.

5. Βλ. Λούκος, Χρ. (1988) *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, 340-341, Αθήνα και Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1990) "Οι μυστικές εταιρείες του "Ηρακλέους" και του "Φοίνικος" κατά τους δύο τελευταίους μήνες της Καποδιστριακής περιόδου" στο *Pax - Ius - Libertas*, Αφιέρωμα στον Δημήτριο Σ. Κωνσταντόπουλο, Α, 123-130, Θεσσαλονίκη. (Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής ΝοΕ 2) Πάντως, ο Καποδίστριας ήδη από το 1828 ήταν επιφυλακτικός έναντι των μυστικών εταιρειών, βλ. επιστολή του της 8ης Ιουνίου 1828 που δημοσιεύεται από τους Γριτσόπουλο, Τ. Αθ. και Κ. Α. Κοτσώνη (επιμ.) (1994) *Άργολικόν Ιστορικό Αρχείο 1791-1878*, 424-426 αρ. 503Α, Αθήναι.

6. Για την ανοικοδόμηση των Πατρών, βλ. Τριανταφύλλου (1959: 622-24) και Σπ. Δ. Λουκάτος (1978) "Η ανοικοδόμηση των ερειπωμένων πόλεων στην ελεύθερη Ελλάδα επί Ιω. Καποδίστρια" στον τόμο *Έτος Καποδίστρια. Διαχόσια χρόνια από τη γέννηση του (οι επίσημες ομιλίες)*, 79-90 και ιδιαίτερα για την Πάτρα, 52-67, Αθήναι.

κάλεσαν συνέλευση, κατόπιν αδείας του Διοικητή, και εξέλεξαν επιτροπή για την προώθηση των αιτημάτων τους. Ο Διοικητής Πατρών επανέρχεται στο θέμα σε επιστολή της 11ης Ιουλίου 1831 και με τρίτη επιστολή την 18η Ιουλίου 1831 προειδοποιεί τον Κυβερνήτη ότι επείγει να τακτοποιηθεί το ζήτημα των πτωχών τεχνιτών, αλλιώς οδηγούνται στην αγκαλιά της αντιπολίτευσης. Ο Ι. Καποδίστριας απαντά «la pétition des boutiquiers n' aura aucune suite... la commission trouvera moyen de les satisfaire sans changer le plan ni modifier le dernier règlement». Ο Διοικητής Πατρών επέμενε και επανήλθε στο ζήτημα στην από 25 Ιουλίου 1831 επιστολή⁷. Μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικευμένης έντασης και πόλωσης, ο Νικ. Γερακάρης συνέταξε τον "Διοργανισμό Συναφίων" στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1831.

β) Περιεχόμενο των εγγράφων: Το ζήτημα της "ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων" πρέπει να το ανακίνησε ο Νικ. Γερακάρης στην από 2 Σεπτεμβρίου 1831 επιστολή του, την οποία δεν έχω εντοπίσει. Ο Ι. Καποδίστριας έτεινε ευήκοον οὖς στην πρόταση του Νικ. Γερακάρη και ζήτησε διευκρινίσεις. Επομένως, ο Νικ. Γερακάρης στην επιστολή της 19ης Σεπτεμβρίου προχωρεί και διασαφηνίζει, (α) το ζήτημα της αποζημίωσης των θιγομένων από το ρυθμιστικό σχέδιο των Πατρών και ιδιαίτερα της καταβολής αποζημίωσης, σε ορισμένους καταχρηστικούς, και (β) το ζήτημα της ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων.

(α) Στην επιστολή που προηγείται του Διοργανισμού, ο Νικ. Γερακάρης εκθέτει κάποιες λύσεις στο πρόβλημα που δημιούργησε η καταχρηστική καταβολή αποζημιώσεων. Αποδεχόμενος το γεγονός ότι αυτές οι γαίες είτε έχουν ανοικοδομηθεί ή πωληθεί, προτείνει τρεις διεξόδους: αυτοί που έλαβαν καταχρηστικά αποζημίωση υψηλότερη από την οφειλόμενη θα υπαχθούν στις ρυθμίσεις περί εθνικών γαιών, όσοι διατηρούν τη γή χωρίς οικοδομήματα θα πρέπει να την επιστρέψουν για να αποδοθεί σε δικαιούχους και όσοι δεν έχουν ακόμα αποζημιωθεί, θα λάβουν γή ορισμένου μεγέθους.

(β) Ο δεκασέλιδος διοργανισμός αποτελείται από 68 άρθρα, οργανωμένα σε 6 κεφάλαια που αφορούν, 1. Γενικές διατάξεις, 2. Διατάξεις για την εκλογή αξιωματούχων, 3. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του αρχιτεχνίτη, 4. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του Γραμματέα, 5. Δικαιώματα και υποχρεώσεις του Ταμία και 6. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των μελών.

Στο πρώτο κεφάλαιο του διοργανισμού (άρθρα 1-25) προσδιορίζονται οι βασικές οργανωτικές αρχές και οι συμβολικές παράμετροι των συναφίων. Ορίζεται ότι σε κάθε πόλη συνιστώνται συνάφια τεχνιτών, στα οποία

7. Για τη δραστηριότητα του Διοικητή Πατρών, Ι. Μελά βλ. Α. Μελάς (1967) *Ηπειρωτικά μελετήματα. Μια οικογένεια - μια ιστορία*, 550-551, Αθήναι.

η συμμετοχή των ομοτεχνιτών είναι υποχρεωτική (ακόμη και για αυτούς που έρχονται από άλλες περιοχές), έχουν προστάτη άγιο στην εορτή του οποίου πανηγυρίζουν, έχουν σφραγίδα και σημαία. Η διαχείριση των κοινών υποθέσεων επαφίεται στον αρχιτεχνίτη, τον γραμματέα και τον ταμία, οι οποίοι έχουν ενιαύσια θητεία. Οι ομοτεχνίτες πληρώνουν τέλος εγγραφής, ενώ οι άποροι διευκολύνονται στην καταβολή του. Τα συνάφια προβλέπεται να έχουν και κάποια κοινωνική δραστηριότητα, βοηθούν τον δυστυχούντα ομοτεχνίτη και προσφέρουν μαθητεία σε ορφανά παιδιά. Η οικονομική διάσταση της δράσης τους προσδιορίζεται από τον όρο περί ελευθέρων εμπορικών συναλλαγών χωρίς περιοριστικές πρακτικές. Τα μέλη είναι ελεύθερα να πωλούν τα εμπορεύματα τους και να αγοράζουν πρώτες ύλες ανάλογα με το συμφέρον τους. Απαγορεύεται οποιαδήποτε μυστική συμφωνία περιορισμού αυτής της ελευθερίας.

Ακολουθούν 4 άρθρα (αρ. 13-16) που ορίζουν τη θέση του συναφίου στον συμβολικό κόσμο της κοινότητας όπου λειτουργούν. Το συνάφι καλεί τον Διοικητή και τις υπόλοιπες αρχές στον εορτασμό της μνήμης του προστάτου αγίου. Το συνάφι συντεταγμένο ως σώμα πηγαίνει στο Διοικητήριο, όπου όλες οι αρχές είναι συγκεντρωμένες και οδοιπορούν προς την εκκλησία, μετά την λειτουργία επιστρέφουν στο Διοικητήριο και έπειτα το σώμα συνοδεύει τον αρχιτεχνίτη στο σπίτι του. Αυτή η διαφύλαξη αντανακλά τη συμβολική θέση του συναφίου στην ιεραρχία της τοπικής κοινότητας και τις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ αρχιτεχνίτου και λοιπών μελών. Ο συντάκτης του κειμένου, ο Νικ. Γερακάρης, προσδιορίζει ακόμα και την παράταξη, μπροστά η σημαία και πίσω ο αρχιτεχνίτης, ένθεν και ένθεν του αρχιτεχνίτη ο Γραμματέας και ο Ταμίας και από πίσω το υπόλοιπο σώμα. Σε κάθε δημόσια τελετή ο Διοικητής προσκαλεί τα συνάφια, μέσω των αρχιτεχνιτών, ορίζοντας παράλληλα την σειρά τους.

Στη συνέχεια ρυθμίζονται τα των συνελεύσεων (αρ. 18-21). Η σύγκληση συνέλευσης απαιτεί την άδεια του Διοικητή, οποιαδήποτε συνέλευση χωρίς άδεια είναι παράνομη και θεωρείται συνομωτική, ο αρχιτεχνίτης δε αποβάλλεται από το συνάφι. Στη συνέλευση ο αρχιτεχνίτης προεδρεύει, ενώ ο Γραμματέας τηρεί τα πρακτικά, τα οποία υποβάλλονται στον Διοικητή. Οι συνελεύσεις διεξάγονται δημοσίως σε εκκλησίες. Θεσπίζεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για κάθε κίνημα του συναφίου. Ο Διοικητής αποβάλλει τους αξιωματούχους εάν αποδειχθούν κακοποιοί, ταραξίες ή κακής διαγωγής και φροντίζει για την εκλογή αντικαταστατών μέχρι τη λήξη της θητείας. Οι αποβληθέντες δεν έχουν δικαίωμα ψήφου. Το άρθρο 25 φαίνεται να περιορίζει την συντεχνιακή αλληλεγγύη, απαγορεύοντας τη δικαστική συνδρομή του συναφίου σε ομοτεχνίτη.

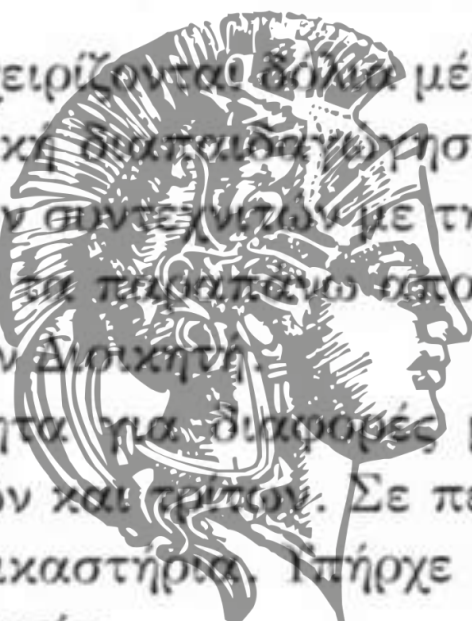
Στο δεύτερο κεφάλαιο ρυθμίζεται η διαδικασία εκλογής των αξιωματούχων (άρθρα 26-36). Και πάλι ο Διοικητής συγκαλεί συνέλευση σ' εκ-

κλησία στην οποία παρίσταται και η επαρχιακή δημογεροντία. Ο κατάλογος των παρόντων μελών συντασσόταν από τον Γραμματέα του Διοικητή. Ένας ιερέας φρόντιζε για την ορκοδοσία. Τα μέλη ορκίζονταν να ψηφίσουν ανεπηρεάστα. Υπήρχαν 4 υποψήφιοι για το καθένα αξίωμα. Κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας οι υποψήφιοι αποχωρούσαν. Τα μέλη ψήφιζαν σε 2 καδίσκους (υπέρ ή κατά) για τον καθένα υποψήφιο. Εκλεγόταν ο πλειοψηφών σε ψήφους υπέρ. Οι εκλεγέντες έδιναν όρκο ότι θα ασκήσουν χρηστή διοίκηση, θα προάγουν τα συμφέροντα του, θα αποφύγουν ανάμιξη σε κινήματα και εταιρείες και θα σέβονται το καθεστώς. Τα πρακτικά ψηφοφορίας τηρούνται από τον Γραμματέα του Διοικητή, διαβάζονται μεγαλόφωνως και υπογράφονται από τον Διοικητή, τους Δημογέροντες, τον Γραμματέα και τα μέλη που κατέστρωσαν τον κατάλογο. Κατατίθενται δε στο αρχείο του Διοικητηρίου.

Το τρίτο κεφάλαιο καθορίζει τα καθήκοντα του αρχιτεχνίτη (άρθρα 37-56). Ο αρχιτεχνίτης,

1. Διοικεί το συνάφι.
2. Φροντίζει τα μέλη να μην μεταχειρίζονται δόλια μέσα.
3. Φροντίζει για την ηθικο-πολιτική διαπαιδαγώγηση των μελών και ασκεί πειθαρχική εξουσία επί των συντεχνιτών με τη μορφή χρηματικών προστίμων. Σε περίπτωση που τα παραπάνω αποδειχθούν ατελέσφορα, καταγγέλει τον τεχνίτη στον Διοικητή.
4. Διαθέτει διαιτητική αρμοδιότητα για διαφορές μεταξύ συντεχνιτών για την τέχνη ή μεταξύ τεχνιτών και τρίτων. Σε περίπτωση αποτυχίας επιτρεπόταν η προσφυγή σε δικαστήριο. Υπήρχε φυσικά και η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρισία.
5. Ο αρχιτεχνίτης συνεργάζεται με τον Διοικητή για την διευθέτηση οποιωνδήποτε προβλημάτων αναφύονται.
6. Έχει τη δυνατότητα κατάρτισης ιδιαιτέρου κανονισμού ο οποίος όμως έπρεπε προηγουμένως να εγκριθεί από τον Διοικητή.
7. Υπέχει αντικειμενική ευθύνη για όχλαγωγία (αναστάτωση, αναταραχή) την οποία θα προκαλέσει το συνάφι, ή στην οποία θα συμμετάσχει ο ίδιος, ή μέλος ή μέλη του συναφίου.
8. Υπογράφει τα έγγραφα και τις εντολές πληρωμής.
9. Φροντίζει για την μαθητεία ορφανών παιδιών.
10. Σε περίπτωση θανάτου μέλους, προσκαλεί τα υπόλοιπα μέλη να συνοδεύσουν τον νεκρό.
11. Αποφασίζει για την αναπλήρωση Γραμματέα και Ταμία σε περίπτωση ασθένειας. Εάν ο αρχιτεχνίτης ασθενήσει, ο Διοικητής διορίζει άλλον, ενώ σε περίπτωση θανάτου του, ο Διοικητής προσκαλεί όλα τα συνάφια στην κηδεία και καλεί συνέλευση για την εκλογή προσωρινού αντικαταστάτη.

Τα άρθρα 57-59 ορίζουν τα καθήκοντα του Γραμματέα που συνίστανται στην τήρηση βιβλίου μελών και βιβλίου εξερχομένων.

Τα καθήκοντα του Ταμιά εξειδικεύονται στα άρθρα 60-63. Ο Ταμίας διαχειρίζεται τα χρήματα και την κινητή περιουσία του συναφίου. Τηρεί δε βιβλία εσόδων-εξόδων και φυλά τη σημαία του συναφίου.

Τα καθήκοντα των συντεχνιτών απαριθμούνται στα άρθρα 64-68. Οφείλουν υπακοή και σεβασμό στους αξιωματούχους, και στους συναδέλφους τους, υποχρεούνται να αναφέρουν περιστατικά κακής διαγωγής και να μην εμπλέκονται σε «στασιώδη κινήματα». Τέλος, έχουν το δικαίωμα να προσφεύγουν στον Διοικητή όταν νομίζουν ότι αδικούνται.

γ) Η αιτιολογία της ρύθμισης: Η αιτιολογία της εκ βάθρων αναδιοργάνωσης των συναφίων δεν είναι ξεκάθαρη. Αυτό που είναι πασιφανές είναι ότι το ζήτημα αυτό ετέθη, μάλλον για πρώτη φορά, από τον Νικ. Γερακάρη στην επιστολή του της 2ας Σεπτεμβρίου⁸. Ο Καποδίστριας υιοθέτησε την πρόταση αλλά έθεσε κάποιους όρους. Ο συντάκτης του Διοργανισμού φαίνεται να στηρίζει την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της λειτουργίας των συναφίων σε δύο επιχειρήματα. Πρώτον, αν και υπάρχουν από παλιά συνάφια στις πόλεις του νεοσύστατου κράτους, αυτά είναι άνοργάνιστα και άκανόνιστα⁹. Δεύτερον, τα συνάφια δεν εξυπηρετούν το σκοπό της σύστασής τους διότι δεν γνωρίζουν τα αληθινά τους συμφέροντα.

Όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα, οι πηγές μας δείχνουν ότι τα εσνάφια-ρουφέτια δεν ήταν ούτε άνοργάνιστα ούτε άκανόνιστα. Οι συντεχνίες της Τρίπολης και των Πατρών φαίνεται να λειτουργούν συντεταγμένα κατά την διάρκεια της Επανάστασης. Στην Τρίπολη την 26η Ιουνίου 1823, το σώμα τῶν τερζήδων επιλύει διαφορά μεταξύ δύο επαγγελματιῶν, ύστερα από εντολή του επάρχου Τριπολιτσάς. Από έγγραφο της 30ης Ιουλίου 1823, μαθαίνουμε ότι το σώμα τῶν ψωμάδων επέλυσε διαφορά μελών του¹⁰. Το σώμα ἰσυναφικόν των μπακάληδων της Πάτρας στις 22 Μαρτίου του 1829 συντάσσει "κεφάλαια" συμφωνίας, η οποία διαβιβάστηκε στη Γραμματεία της Επικρατείας. Παρομοίως, το ἰσινάφι τῶν σκαλτζάδων παρέχει πληρεξουσιότητα και ορίζει αντιπρόσωπο, ενώ στις 2 Μαΐου 1829 τὸ ἀδελφάτο τῶν ραυτάδων ορίζει τους πρωτομάστορες του πληρεξουσίου¹¹.

8. Άλλωστε ο Νικ. Γερακάρης είχε αναλάβει αρκετές παρόμοιες πρωτοβουλίες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Βλ. ενδεικτικά την αναφορά του προς τη Διοίκηση της 27ης Φεβρουαρίου 1824 για το πολίτευμα. (Διαμάντης, Κ. Αθ. (1973) *Τα περιεχόμενα των ΓΑΚ*, τόμ. 2, 672, αρ. 23, Αθήναι)

9. Βλ. τις μαρτυρίες για συνάφια στην Αθήνα, Ναύπλιο, Πάτρα, Τρίπολη, Ύδρα στον κατάλογο εγγράφων.

10. Βλ. Βισβίτζης (1941: 253 αρ. 97 και 268 αρ. 142).

11. Βλ. Λουκάτος (1986: 308 επ.).

Αναφορικά με το δεύτερο επιχείρημα, ο Νικ. Γερακάρης δεν εξειδικεύει ποιος είναι ο σκοπός της συστάσεως των συναφίων και ποια είναι τα αληθή τους συμφέροντα. Διαβάζοντας όμως τον διοργανισμό και πίσω από τις γραμμές υποδηλώνεται κάποιος σκοπός και κάποια συμφέροντα. Για τον Νικ. Γερακάρη τα συνάφια οφείλουν να είναι προσηλωμένα στην οικονομική τους δραστηριότητα και να αποφεύγουν τις κοινωνικές τριβές και τα κινήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Διοργανισμό ο φόβος της στάσεως, της πρόκλησης ταραχών, της συμμετοχής σε μυστικές εταιρείες είναι διάχυτος. Οι αξιωματούχοι των συναφίων ορκίζονται ότι δεν μετείχαν ή δεν μετέχουν σε μυστική εταιρεία. Θεσπίζεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για στασιώδη κινήματα, στα οποία θα εμπλακεί το συνάφι ή μέλη του. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κάποια συνάφια ή τουλάχιστον κάποιοι ιθύνοντες συναφίων ενεπλάκησαν στη διαμάχη σχετικά με την αποκατάσταση των θιγομένων τεχνιτών από το νέο πολεοδομικό σχέδιο των Πατρών αλλά και στις πολιτικές έριδες της κοινωνίας των Πατρών. Οι υποψίες περί μυστικών εταιρειών που αιωρούνται στην γενικότερη πολιτική ατμόσφαιρα εντείνουν το κλίμα. Τα "ρέμπελιά" της Σμύρνης του 1785, 1788, 1810 και κυρίως του 1819 δείχνουν το πως οι συντεχνίες θα μπορούσαν να εμπλακούν σε ενδοκοινοτικές αντιθέσεις¹².

δ) Ο συντάκτης του Διοργανισμού: Ο Νικ. Γερακάρης ήταν γόνος οικογένειας ευγενών. Οι πρόγονοι του εμφανίζονται εγκατεστημένοι στην Κεφαλονιά από τα μέσα του 13ου αιώνα ενώ γίνονται μέλη του Συμβουλίου το 1593. Ο ομώνυμος παππούς του ήταν συμβολαιογράφος. Ο Νικ. Γερακάρης γεννήθηκε στο Κάστρο του Αγ. Γεωργίου (Castello di San Giorgio) της Κεφαλονιάς στις 10 Αυγούστου 1782¹³. Σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα. Εγκαταστάθηκε στην Πάτρα, όπου και διατηρούσε φαρμακείο πριν την επανάσταση, έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και πήρε μέρος στην πολιορκία των Πατρών και στη μάχη του Λάλα, επικεφαλής αγήματος Επτανησίων. Τον Απρίλιο του 1822 ορίστηκε, μαζί με τους εφόρους του Πραστού, από το υπουργείο των Εσωτερικών για να διερευνήσει κλοπή μεγάλου χρηματικού ποσού¹⁴. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης διορίστηκε

12. Για τις συντεχνίες και την εμπλοκή τους στις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις στη Σμύρνη βλ. Ηλιού (1981).

13. Για τον Νικ. Γερακάρη, βλ. Rangabes, E. R. (1926) *Livre d'or de la noblesse ionienne*, vol. II Céphalonie, Athènes, Παπαγεωργίου, Ι. Κ. (1971) "Νικόλαος Γερακάρης, ο αγωνιστής - φαρμακοποιός τοῦ 1821" *Φαρμακευτικόν Δελτίον* 265, 1-9 και τη μελέτη μου «νομομαθέστατος καίπερ ἄγευστος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Νικόλαος Ε. Γερακάρης (1782-1842)» στο *Δελτίο ΚΕΙΝΕ* 3 (2002) (υπό έκδοση). Σε λεξικά υπάρχουν αρκετά άρθρα από τα οποία ξεχωρίζει του Τριανταφύλλου (1959: 108).

14. Βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. "Λυτά έγγραφα" Α' και Β'

σε ποικίλες κυβερνητικές, διοικητικές και οιονεί δικαστικές θέσεις και υπέβαλε αρκετές αναφορές προς το Βουλευτικό Σώμα. Του απονεμήθηκε ο βαθμός του χιλιάρχου. Πρός το τέλος του πολέμου, διορίστηκε Πρόεδρος του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων (16 Μαρτίου 1829)¹⁵. Παραιτήθηκε από την θέση αυτή στα μέσα του Ιανουαρίου του 1830, ίσως λόγω ασθενείας¹⁶. Στις 22 Φεβρουαρίου 1830 διορίστηκε Διοικητής Ναυπλίου, Άργους κι Κάτω Ναχαγιά¹⁷. Από τον Οκτώβριο του 1830 έως και τον Απρίλιο του 1832 διετέλεσε μέλος του ειδικού μεταβατικού δικαστηρίου για τὰς εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς διαπραττομένας ληστείας και μέλος της επιτροπής για τη διερεύνηση των γεγονότων του Δεκεμβρίου 1831 στο Άργος. Στη συνέχεια, και από το 1832 έως το 1837, διετέλεσε έπαρχος Γόρτυνας, Μήλου και Άνδρου. Το 1841 διορίστηκε οικονομικός επίτροπος Γόρτυνος και Ολυμπίας. Πέθανε στις 23 Φεβρουαρίου 1842 στην Καρύταινα.

ε) Η σχέση του Διοργανισμού με την πρακτική των συντεχνιών:

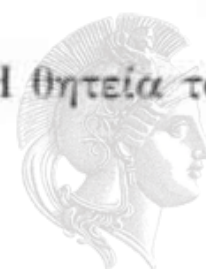
Ι. Το σχέδιο του Διοργανισμού συναφίων που κατέστρωσε ο Νικ. Γερακάρης δεν ήταν ένα νοητικό παίγνιο και συντάκτη. Έχει σαφείς επιρροές από ποικίλα ρεύματα ιδεών και κυβερνητικές, οργανωτικές πρακτικές. Ο συντάκτης του, λόγω καταγωγής και κοινωνικής θέσης, θα πρέπει να είχε εμπειρία στην ρύθμιση παρόμοιων ζητημάτων. Ταυτόχρονα, υπήρχε σχεδόν στο σύνολο του ελληνόφωνου κόσμου της Ανατολικής Μεσογείου συντεχνιακή εμπειρία, η οποία αποκρυσταλλωνόταν στις πρακτικές των ισχυρών ρουφετίων (εσναφίων). Επομένως, είναι αναγκαία αλλά και χρήσιμη μια σύγκριση του οργανωτικού μοντέλου και των επιλογών του Διοργανισμού με τα επικρατούντα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, για τον εντοπισμό όχι μόνο των κοινών χαρακτηριστικών αλλά και των διαφορετικών προ-

βουλευτικής περιόδου 5 Α. 76 αρ. 110, Αθήναι 1981. (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 13).

15. Ο Σερεμέτης δημοσίευσε αρκετά έγγραφα του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Δυτικών Σποράδων υπογεγραμμένα από τον Νικ. Γερακάρη, βλ. Σερεμέτης (1959: 349 αρ. 34, 352 αρ. 46, 353 αρ. 37, 356 αρ. 38, 357 αρ. 39, 357 αρ. 40, 408 αρ. 67, 412 αρ. 72 και 415 αρ. 77). Βλ. επίσης και ΕΑΙΕΔ 3 (1950) 9-10, για την εγκύκλιο υπ' αρ. 27/ 23 Απριλίου 1829 που απευθύνεται στις δημογεροντίες της αρμοδιότητας του δικαστηρίου και με την οποία ο Γερακάρης ζητά να του γνωστοποιηθούν τα ισχύοντα έθιμα. Την 16η Σεπτεμβρίου 1829 στέλνει επιστολή προς τον Γ. Κουντουριώτη με αντικείμενο διαδικαστικά προβλήματα κατά την εκδίκαση των υποθέσεων των Ύδραίων. [Διαμάντης, Κ. Α. (επιμ) (1969) *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τόμ. 10, 101, αρ. 91, Αθήναι].

16. Βλ. Σερεμέτης (1959: 134 σημ. 7) όπου διασώζεται η από 25 Σεπτεμβρίου 1829 αίτηση για αναρρωτική άδεια του Νικ. Γερακάρη.

17. Διορισμός: *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* 16/22.02.1830. Η θητεία του έληξε τον Αύγουστο του 1830.

σεγγίσεων και λύσεων στην οργάνωση και διαχείριση των κοινών υποθέσεων¹⁸. Τα χαρακτηριστικά του σχεδίου του Διοργανισμού μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα σημεία:

1. Είναι διάχυτη μια έντονη κρατική εποπτεία στη συντεχνιακή ζωή, κυρίως μέσω του Διοικητή. Ο Διοικητής διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στις κρίσιμες στιγμές της ζωής των συναφίων. Όπως είδαμε παραπάνω, αποφασίζει για τη σύγκληση συνελεύσεων, εποπτεύει τις αρχαιρεσίες, συνεργάζεται με τον αρχιτεχνίτη για ζητήματα που αφορούν τα συνάφια. Αυτή η επιλογή ίσως εξηγείται και από το γεγονός ότι ο Διοργανισμός συνετάγη σε μιά περίοδο μετωπικής αντιπαράθεσης μεταξύ του Κυβερνήτη και της αντιπολίτευσης.
2. Επομένως τα όρια της σωματειακής ελευθερίας είναι μάλλον μηδαμικά. Η αυτονομία των συναφίων εξαντλείται στην εκπόνηση ιδιαιτέρων κανονισμών, που όμως και αυτοί υπόκεινται σε επικύρωση από την Κυβέρνηση.
3. Ο Διοργανισμός υιοθετεί και τονίζει έντονες εσωτερικές ιεραρχήσεις μεταξύ των αξιωματούχων. Ο αρχιτεχνίτης έχει δεσπόζοντα ρόλο ενώ ο γραμματέας και ο ταμίας περιορίζονται σε ρόλους διεκπεραίωσης τρεχουσών υποθέσεων.
4. Ταυτόχρονα είναι έκδηλη η απόπειρα ανάπτυξης συντεχνιακού πνεύματος και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, με τη συμμετοχή των συντεχνιτών σε εκδηλώσεις πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Εξαίρεση αποτελεί βέβαια το άρθρο 25 που απαγορεύει την συνδρομή του συναφίου στις υποθέσεις των συντεχνιτών. Αυτό ίσως αποτελεί προσπάθεια του συντάκτη να υπονομεύσει εκ των προτέρων το έδαφος για την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων στο εσωτερικό των συναφίων και, ενδεχομένως, για απόπειρες δημιουργίας κοινωνικών ταραχών.
5. Πιο ρηξικέλευθη φαίνεται να είναι η αρχή της ελεύθερης πρόσβασης των συντεχνιτών-παραγωγών στην προμήθεια, παραγωγή, μεταποίηση, και διάθεση των προϊόντων τους. Αυτή η επιλογή φαίνεται να υλοποιεί τον όρο που έθεσε ο Καποδίστριας για την αποφυγή δημιουργίας μονοπωλίων. Επιπλέον με τον τρόπο αυτό διατηρούνταν σταθερές οι τιμές, διότι δεν θα μπορούσαν να αυξηθούν τεχνητά με μείωση της προσφοράς.

II. Σχεδόν εξήντα χρόνια πριν τη σύνταξη του Διοργανισμού, το 1773, είχε

18. Είναι βέβαιο ότι το ερώτημα που θέτει ο Sp. Vryonis (1963) «Byzantine Δημοκρατία and the guilds in the eleventh century» *DOP* 17, 289-314, αναφορικά με την καταγωγή των ομοιοτήτων των βυζαντινών, αραβικών και ιταλικών συντεχνιών παραμένει αναπάντητο.

εκδοθεί ένα φερμάνι του σουλτάνου Μουσταφά Γ' σχετικά με συντεχνιακά ζητήματα¹⁹. Με το φερμάνι "νομιμοποιούνται και ανανεώνονται εκ νέου τα έθιμα και τα πατροπαράδοτα δίκαια και διατάξεις για τις συντεχνίες και για τον τρόπο της οργάνωσής τους"²⁰. Η σύγκριση των διατάξεων του φερμανιού όπως και των πρακτικών των ρουφετίων (εσναφίων) της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας με το σχέδιο Διοργανισμού του Νικ. Γερακάρη οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις:

1. Όπως είδαμε στον Διοργανισμό δεν υπάρχει πρόβλεψη για την εξέλιξη του απασχολούμενου προσωπικού στην ιεραρχία της «μαστορειάς», ούτε άλλες παρεμφερείς διατάξεις. Ταυτόχρονα, όμως, δεν φαίνεται να καταργεί τις υπάρχουσες εθιμικές σχετικές διατάξεις. Αντίθετα το σουλτανικό φερμάνι ορίζει τα καθήκοντα του μαθητευομένου, προσδιορίζει τα προσόντα του μέλλοντος να χρισθεί μάστορας ή κάλφας, και την τελετή ανάρρησης.
2. Στον Διοργανισμό δεν τίθενται περιορισμοί στην προμήθεια πρώτων υλών όπως και στη διάθεση αγαθών. Ο Διοργανισμός βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις περιοριστικές πρακτικές των εσναφίων (ρουφετίων) που είχαν σαν στόχο να εξασφαλίζουν ισότητα στην προμήθεια πρώτων υλών. Όπως όμως επισημάνθηκε ήδη από ειδικούς της οικονομικής ιστορίας, η ισότητα στην προμήθεια δεν συνεπάγεται και ισότητα στην παραγωγή. Η τελευταία επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες, όπως κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, μέγεθος εργαστηρίου κλπ.²¹.
3. Η κατοχύρωση της συντεχνιακής αυτονομίας αποτελεί ιδιαίτερη φροντίδα του σουλτανικού φερμανιού²². Αντίθετα, ο Διοργανισμός περιορίζει δραστικά την αυτονομία των συντεχνιών.
4. Εκτός από την ορολογική διαφοροποίηση (στο σχέδιο εμφανίζεται ο όρος αρχιτεχνίτης και όχι «πρωτομαίστορας», συντεχνίτης και όχι «μά-

19. Το φερμάνι αυτό είχε δημοσιευτεί το 1907 από τον D. A. Ihciev «Esnafski dokumenti i esnafski organizacii v tursko vreme» *Spisanie na balgarskoto ikomonicesko druzestvo* 3, 345-452, Σόφια. Μεταφρασμένα στα ελληνικά αποσπάσματα του δημοσιεύτηκαν στα έργα του Κ. Μ. Αποστολίδη και στου Γκίνη (1966: αρ. 421 και 422α). Στα ελληνικά μεταφράστηκε για πρώτη φορά ολόκληρο από τον Γ. Παπαγεωργίου, Παπαγεωργίου (1986: 125-138).

20. Η άποψη του Σταλίδη (1974: 23) ότι οι συντεχνίες υποχρεώθηκαν να συμμορφωθούν με τις διατάξεις του φερμανιού με βρίσκει αντίθετο. Το φερμάνι απλώς επικυρώνει τις ήδη υπάρχουσες πρακτικές, όπως ρητά αναφέρει.

21. Βλ. όμως και Χατζημιχάλη (1953: 289) για αντίθετη εκτίμηση.

22. Ειδικότερα ορίζεται: "Δεν επιτρέπω σε κανένα να προκαλεί κωλύματα, εμπόδια και οποιεσδήποτε ενοχλήσεις στις υποθέσεις και στην διοίκηση του εσναφιού, όπως επίσης και οποιαδήποτε παραβίαση και φθορά στις παλιές και πατροπαράδοτες συντεχνιακές διατάξεις" (Παπαγεωργίου (1986: 136)).

στορας»)²³, στα πιο πολλά εσνάφια (ρουφέτια) εκλέγεται ένας (και μόνο σπάνια περισσότεροι) πρωτομαίστορας και σχεδόν ποτέ γραμματέας ή ταμίας. Οι λειτουργίες τους ασκούνται σχεδόν πάντοτε από τον πρωτομαίστορα. Οι θέσεις του γραμματέα και του ταμιά προβλέπονται όμως στο σχέδιο του διοργανισμού του Νικ. Γερακάρη.

Η απαγόρευση συνδρομής σε μάστορα που προβλέπει το άρθρο 25 του Διοργανισμού δεν εμφανίζεται πουθενά στην πρακτική των συναφίων. Αντίθετα, τουλάχιστον σε μια περίπτωση, τέτοιου είδους συνδρομή προβλέπεται.

6. Στο σουλτανικό φερμάνι καθιερώνεται η αποκλειστική δωσιδικία των συναφικών κριτηρίων επί επαγγελματικών διαφορών μεταξύ των μελών²⁴. Στο Διοργανισμό παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση. Δεν υπάρχει η αποκλειστική δωσιδικία αλλά παρέχεται α) η δυνατότητα συμβιβασμού με δικαίωμα προσφυγής στα δικαστήρια σε περίπτωση που δεν ευδοκιμήσει η απόπειρα συμβιβασμού, ή β) η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρισία.

7. Η φορολογική λειτουργία των ρουφετιών (εσναφίων) μέσα στην οθωμανική πραγματικότητα έχει επανειλημμένα τονιστεί. Στο σχέδιο του Διοργανισμού, τα συνάφια δεν διαδραματίζουν κανένα παρόμοιο ρόλο²⁵.

Εντός όλης από τις διαφορές κοινή είναι η αντιμετώπιση και τιμωρία ταξιών, προπαγανδιστών και υποκινήτων, αλλά και η πειθαρχική δικαιοδοσία των αξιωματούχων επί των μελών.

III. Εάν υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ του Διοργανισμού και του φερμανίου, τα κοινά στοιχεία μεταξύ του Διοργανισμού και της συντεχνιακής ζωής στα Επτάνησα (και ιδιαίτερα στη Ζάκυνθο) είναι πολύ περισσότερα²⁶. Μερικά από αυτά είναι:

1. Ο σημαίνων ρόλος του Διοικητή, όπως διαγράφεται στον Διοργανισμό, φαίνεται να ήταν μια πραγματικότητα στα Επτάνησα. Όπως σημειώνεται παραπάνω, α) η ίδρυση και λειτουργία των συντεχνιών απαιτού-

23. Ο όρος συντεχνίτης εμφανίζεται σε έγγραφα συντεχνιών της δεκαετίας του 1830 από τη Σκόπελο.

24. Παπαγεωργίου (1986: 132): "Επιγραμματικά όλες οι υποθέσεις και διαφορές, που έχουν καθαρά εσναφικό χαρακτήρα, αποφασίζονται (εκδικάζονται) αμετάκλητα από τη διοίκηση της συντεχνίας, χωρίς κανένας απ' έξω να έχει οποιοδήποτε δικαίωμα να επεμβαίνει σ' αυτές."

25. Βλ. Baer (1970), Σταλίδης (1974: 25) και Μπουρδάρα (1986).

26. Η επισήμανση αυτή έχει ήδη γίνει από τους Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 30, 78), Shkodra, Z. (1975) «Les esnaf ou corporations dans la vie urbaine balkanique des XVII-XVIII siècles» *Studia Albanica* 12 (2), 51 και Μοσχονάς (1987: 202-203).

σαν την έγκριση των πολιτικών αρχών όπως και στα Ιόνια, β) απαιτούνταν η έγκριση του Διοικητή για τη σύγκληση συνέλευσης, γ) ο Διοικητής ή αντιπρόσωπος του παρίστατο κατά τη διάρκεια της συνέλευσης, δ) η εκλογή αξιωματούχων επικυρωνόταν από τον Βενετό διοικητή, στο σχέδιο, ο Διοικητής υπογράφει το πρακτικό εκλογής, ενώ αντίγραφα φυλάσσονται στο Διοικητήριο, ε) ο Διοικητής διατηρούσε το δικαίωμα παύσης και αντικατάστασης αξιωματούχων, το ίδιο προβλέπεται και στο Διοργανισμό.

2. Υπάρχουν παρόμοιες ρυθμίσεις για την ταφή και παρακολούθηση της κηδείας.
3. Οι συντεχνίες στα Επτάνησα και τα συνάφια στο Διοργανισμό διαθέτουν παρόμοιο συμβολικό οπλοστάσιο. Βεβαίως και άλλα συνάφια στη Βαλκανική διέθεταν προστάτη άγιο, λάβαρο ή σημαία και σφραγίδα. Εκείνο όμως που κάνει να ξεχωρίζει η περίπτωση των επτανησιακών συντεχνιών είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο τα παραπάνω στοιχεία συμπλέκονται με την Βενετική επικυριαρχία. Η τακτική παρουσία των συντεχνιών στις δημόσιες θρησκευτικές εκδηλώσεις έκανε την παρουσία τους αισθητή και όχι μόνο για το χρόνο.
4. Ο τρόπος εορτασμού, η συναξή και συντάξη των συντεχνιών για τον εορτασμό προσομοιάζουν με την πρακτική στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα.
5. Τα βιβλία που προβλέπεται να τηρούν οι συντεχνίες στο Διοργανισμό εμφανίζονται και αλλού στα Επτάνησα.
6. Η διεξαγωγή της συνέλευσης σε εκκλησία που ανήκε στη συντεχνία φαίνεται να ανήκει στην παράδοση της Ζακύνθου και γενικότερα των Ιονίων.

Καταλήγοντας, ο Διοργανισμός συναφίων που συνέταξε ο Νικ. Γερακάρης φαίνεται να στηρίζεται σ' ένα ισχυρό στρώμα αντιλήψεων και επιρροών από το επτανησιακό-βενετικό μοντέλο συντεχνιακής οργάνωσης, με προεξάρχουσα αρχή την στενή κρατική εποπτεία. Δεν αγνοεί, όμως, και την πραγματικότητα της επαναστατημένης Ελλάδας. Το σχέδιο οργάνωσης των συναφίων συμπυκνώνει και εκφράζει τον ανταγωνισμό μεταξύ της αναδυόμενης κεντρικής εξουσίας και της κατά τόπους παραδοσιακής εξουσίας των συσσωματώσεων. Η λύση που προκρίνει ο συντάκτης επιβάλλει τον στενό κρατικό έλεγχο, τον περιορισμό της αυτονομίας των συντεχνιών μόνο στην διοίκηση ιδίων υποθέσεων. Με αυτόν τον τρόπο προαναγγέλει τις ρυθμίσεις της βαυαρικής αντιβασιλείας, η οποία στον Ποινικό Νόμο του 1834 (άρθρα 212-225) θέσπισε ρητά την προηγούμενη έγκριση της διοίκησης για τη σύσταση σωματείου με πολιτικούς, θρησκευτικούς και γενικά δημόσιους σκοπούς.

β) Τα έγγραφα

Τα έγγραφα είναι ευανάγνωστο. Περιέχουν αρκετά ορθογραφικά λάθη, κάποια λόγω βιασύνης. Άλλωστε ο Νικ. Γερακάρης είχε αίσθηση των λαθών του είχαν παρεισφρύσει καθώς αναφέρει: "τὸν [τον Διοργανισμόν] καθ' ὑποβάλλω λοιπὸν ὅπως καὶ ἂν εἶναι ἀδιόρθωτος/καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν". Μερικά λάθη είναι διαρκείας, όπως Ταμμείας, πόλεις, καταχριστικῶς, σώμα, σωρτή. Η ορθογραφία άλλων λέξεων ποικίλλει, ἀποζημίωση αλλά και ἀπομύμηση. Διατηρείται η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου. Σημεία μεταγραφής: ( ) = αναλύσεις συντομογραφιών, [[ ]] = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο γραφέας, < > = γράμματα ή λέξεις που παρέλειψε ο γραφέας και προστίθενται, { } = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο εκδότης, | = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο διάστιχο, || || = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο περιθώριο.

1. Η επιστολή του Καποδίστρια προς τον Νικ. Γερακάρη.
(ΓΑΚ, Αρχεῖον Βλαχογιάννη, κυτ. 80, αντίγραφο πρωτοτύπου)²⁷

ιδιαιτέρα

Ἐν Ναυπλίῳ τῶν 14 (26) Σεπτεμβρίου 1831

Σας εὐχαριστῶ διὰ τὴν ἀπὸ τὰς 2 (14) Σεπτεμβρίου ἐπιστολὴν σας καὶ θέλετε μὲ ὑποχρεῶσαι ἐὰν δυνηθῇτε νὰ με δώσητε λεπτομερεστέρας πλη- / ροφορίας συνοδευομένας μὲ τὰς παρατηρήσεις σας καὶ διὰ τὰς περί ἀπο- / ζημιώσεως ἀξιώσεις καὶ διὰ τὰ Συνάφια.

Ἐξηγήσατέ με μὲ πολλήν σαφήνειαν εἰς τί συνίστανται αἱ ἀπαιτήσεις των/ αὐται καὶ τί φρονεῖτε ὅτι δύναμαι νὰ κάμω διὰ νὰ τὰς θεραπεύσω, χωρίς/ μ' ὅλον τοῦτο ν' ἀνατρέψω ὅλα ὅσα μὲ τόσους κόπους ἔγειναν ἕως τώρα.

Ἐξηγήσατέ με ὁμοίως πῶς ἡμποροῦμεν νὰ πραγματοποιήσωμεν τὴν ιδέαν/ τοῦ ν' ἀποκατασταθοῦν τὰ Συνάφια. ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τοὺς δώ- / σωμεν τὴν δύ/ναμιν νὰ συνιστῶσιν ἓν σῶμα, τὸ ὁποῖον νὰ γνωμοδοτῇ ||καὶ|| νὰ λαμβάνη μέρος/ εἰς πράγματα, διόλου ἀνοίκεια πρὸς τὴν τέχνην ἢ ἐπι- / τήδευσμά των οὔτε πάλιν/ νὰ διοργανίσωμεν ἓν εἶδος Μονοπωλείου.

Αἱ διακοινώσεις αὐται θέλουν μείνει μεταξύ μας, διότι κανεὶς δὲν/ πρέ- / πει νὰ ἔχη ιδέαν περί αὐτῶν. ἄλλως θέλομεν κάμει περισσότερον/ κακὸν παρά καλόν.

27. Μέρος της επιστολής αυτής δημοσιεύτηκε από τον Γκούτο (1985: 225, αρ. 3).

Ἔχω πεποίθησιν εἰς τὸν μυστηριώδη χαρακτῆρα σας καὶ εἰς τὸν/ πρὸς ὄφελος τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ζῆλον σας.

(Οἱ ἐν Μεθώνῃ Γάλλοι ἐμβῆκαν εἰς τὴν Καλαμάταν καὶ ἀπε/δίωξαν τοὺς εἰσβαλόντας ληστὰς Σπαρτιάτας, οἵτινες στιγμιαίως μό/νον ἐχρημάτισαν τῆς πόλεως ταύτης κύριοι...

Ὁ Γάλλος στρατηγὸς μέ ἀνήγγειλε τοῦτο τὸ κίνημα του, ἀφοῦ τὸ ἔκα/με. τὸν εὐχαρίστησα δι' αὐτὴν του τὴν δούλευσιν, καὶ τὸν παρακάλεσα/ ν' ἀπο-σύρῃ τὰ στρατεύματά του διὰ νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς αὐτὴν καὶ εἰς/ τὰ πέριξ τὰ ἐδικά μας, τὰ ὅποια συνέρρευσαν ἀπὸ ὅλας τῆς Πελοπον/νήσου τάς ἐπαρχίας). Περιμένω δὲ τώρα τοῦ Στρατηγοῦ τὴν ἀπόκρισιν...

Τὰ πλοῖα μας καὶ ὁ Ναύαρχος Ρίκκορδ ἔφθασαν ἐμπρὸς εἰς τὸ Ἄλμυ-ρόν/ οἱ δὲ Ὑδραῖοι ἔκαυσαν τὰ ἐδικά των.

Ι. α. Καποδίστριας

Πρὸς τὸν Κύριον Νικόλαον Γερακάρη
Εἰς Πάτρας

2. Ἡ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Νικ. Γερακάρη

φυλ. 1
Ἐξοχώτατε,

Ἀξιοθῆς τῆς σεβασμίας τῆς τῶν 14/9β τοῦ ἐνεστότος ἀπαντῶ

Καθ' ὅσον ἀποβλέπη τὸ περὶ ἀποζυμιάσεως· ἐπηδὴ οἱ καταχριστικῶς ἀπο-ζυμιοθέντες/καὶ κατὰ τὴν θέσιν καὶ κατὰ τὴν ἔκτασιν, ἢ οἰκοδόμησαν ἐπὶ τοῦ λιφθέντος τόπου ἢ ἀποξέ/νοσαν αὐτὸν καὶ οἱ ἀγωρασταὶ οἰκοδόμησαν, δὲν εἶν(αι) δυνατὸν σχεδόν νὰ ἐπιστρέψωσι τὸ ὅσον/⁵ μέρος ἀδίκως ἔλαβον χωρὶς νὰ προξενιθῇ μία ἄλλη σύγχυσις τῶν πραγμάτων. Νομίζω ὅτι/τὸ μέ-σον τὸ ὅποῖον δύναται ὅποσοῦν νὰ συμβάλλῃ εἰς τὴν διόρθωσιν τῆς κατα-χρίσεως ταύτης, καὶ νὰ/παριγορίσῃ τοὺς ἀδικηθέντας εἶναι α. τὸ νὰ διακυ-ριχθῇ ὅτι ὅστις ἔλαβεν ἐλευθέραν ἀποζημίο/σιν ἀπ' ὅση τοῦ ἔπρεπεν, ἢ ἔλαβεν ἐν ᾧ δὲν τοῦ ἀνίκεν ἐπὶ τοῦ ὁποίου τόπου καὶ οἰκοδόμι/σεν θέλῃ ὑπόκυτε δι' αὐτὰ εἰς πᾶν ὅτι ἡ κυβέρνησις εἴθελεν ἀποφασίσῃ περὶ τῶν ἐθνικῶν οἰκο/¹⁰ πέδων· β. ὅτι δὲ τις ἔλαβεν καταχριστικῶς οἰκόπεδον ἐπὶ τοῦ ὁποίου δὲν ὑπάρχει οἰκοδομή/νὰ τὸν ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ δοθῇ εἰς τὸν ὅς τις δὲν ἔλαβεν εἰς ἔτι τὴν ἀποζυμίοσιν του· γ. Νὰ δοθῶ/σιν εἰς ἀποζυμίοσιν τῶν ὅσων δὲν ἔλαβον αὐτῶν εἰς ἔτι, τὰ κοινὰ οἰκόπεδα τὰ ὅποια δὲν ἐδό-

θη/σαν εἰς τινὰ καὶ ἐπηδὴ εἶναι πτοχοὶ τινες οἵτινες δὲν εἶχον μὲν πρὴν τῆς ἐπαναστάσεως/ιδιόκτητον οἰκίαν, ἀλλ' ἀγωνίσθυσαν καθ' ὅλον τὸ διάστημα ἐκεῖνο εἰς τοὺς πολέμους ἐν ᾧ οἱ/¹⁵ κτιματῖαι ἀπαρνηθέντες τὴν πατρίδαν των, καὶ ἀφίσαντες εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ πολέμου τὰ πρά/ματα των κατέφυγον εἰς ἀλοδαπὰ μέρη, εἴθελ' ἦτον δίκαιον νὰ δωθῇ καὶ εἰς αὐτοὺς ὡς ἐδό/θη καὶ τῶν χωριανῶν προσδιορισμένη τινὰ ἔκτασις τόπου ἐπὶ τοῦ ὁποίου νὰ οἰκοδομίσωσι μί/αν οἰκίαν· ἡ ἔκτασις αὕτη νὰ συνύστατε ἕως ἑκατὸν πεντίκοντα πήχης τετραγωνικᾶς τὸ δὲ/πρόσωπον νὰ εἶναι ἐπτὰ πήχεων καὶ τὸ ὑπόλοιπον βάθος διὰ νὰ γείνη τοῦτο πρέπει νὰ ἀνυχ/²⁰ θῇ νέος δρόμος.

Περὶ δὲ τοῦ πῶς πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἰδέα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν συναφίων· νομίζω/ὡς κατάλληλον ἀφορμὴν ὅτι ἐπειδὴ ὑπάρχουν παλεόθεν εἰς τὰς πώλεις τῆς ἐπικρατίας συνάφια τεχνιτῶν/ἄτινα ὄντα ἀνοργάνιστα καὶ ἀκανόνιστα δὲν συντελοῦσι εἰς τὸν σκοπὸν τῆς συστάσεως των μὲ/τὸ νὰ μὴν γνωρίζουν τὰ ἀλὶθὶ των συμφέροντα καὶ ἀντὶ νὰ προξενίσωσι εἰς ἑαυτὰ καὶ εἰς τὴν κοι/²⁵ νονίαν τὸ ποθούμενον ὄφελος προξενοῦσι βλάβην, καὶ προσβάλλουν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἐρ(γ)αστηρίου κτλ.

Ἐτόλμησα μ' ὅλην μου τὴν ἀδυναμίαν καὶ καθ' ὅσον μ' ἐσυγχώρησαν δύο μόναι ἡμέραι νὰ/σχηματίσω ἕναν διοργανισμόν τὸν ὁποῖον ἐπισυνάπτω.

Ἐπροσπάθησα νὰ καλίψω εἰς αὐτὸν τὸ πικρὸν τοῦ περιορισμοῦ μὲ τὸ γλυκὸν τῶν πομπῶν/παρατάξεων, διὰ τῶν ὁποίων νὰ παραδεχθῇ μ' ἐνθουσιασμόν ἀπὸ τῶν λαόν· θέτω δι' αὐτοῦ νὰ/³⁰ λάβῃ νέαν ἀνατροφὴν ἥτις νὰ ἐξευγενίσῃ καὶ νὰ ὑψώσῃ τὸ δεδουλωμένον αὐτοῦ φρόνημα.

Δὲν ἦτον βέβαια τιούτον ἔργον τῆς δυνάμεώς μου· ἀλλὰ δὲν ἐδυνάμην νὰ παρακούσω/τὰς σεβασμίας διαταγὰς τῆς τὸν καθ' ὑποβάλλω λοιπὸν ὅπως καὶ ἂν εἶναι ἀδιόρθωτος/καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν ἐπικαλούμενος τὴν συγγνώμην τῆς ὕ.ε.

τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος.

Π(αλαιαὶ) Πάτραι τῇ 19 Σεπτεμβρίου 1831
1 ὁκτωβρίου

Ταπινότατος δοῦλος
Νικόλα(ος) Ε. Γερακάρης

3. Ο Διοργανισμός Συναφίων

φυλ. 2

Διοργανισμός τῶν Συναφίων
Κεφάλ. Α

[[Περὶ τῶν συναφίων ἐν]] Γενικαὶ διατάξεις

ἄρθρο 1 – Εἰς ἐκάστην πώλην συνυστῶντε συνάφια τεχνιτῶν/καθ' ἐν τῶν ὁποίων συντίθετε ἀπὸ τοὺς ὁμοτε/χνίτας ἐκάστου ἐπιτηδεύματος.

2 – Ἐκαστον συνάφιον ἔχει προστάτην ἓνα ἅγιον εἰς/τὴν ἑωρτὴν τοῦ ὁποίου πανηγυρίζῃ καθ' ἔτος.

3 – Ἐκαστον συνάφιον θέλῃ ἔχει μίαν ἰδιετέραν σφρα/γίδα φέρουσα σύμβολον τινὰ μὲ τὴν/ἐπιγραφὴν Συνάφιον δεῖνα τῆς πόλεως/δεῖνα καὶ τὸ ἔτος τῆς συστάσεως του.

4 – Ἐκαστον συνάφιον φέρῃ μίαν σημαίαν ἐν σχήμα/τι εἰκόνοσ ἐχούσις σύμβολον τὴν εἰκόνα/τοῦ προστάτου ἁγίου.

5 – Καθ' ἓν συνάφιον ἔχει ἓνα ἀρχηγόν, ἓνα Γραμ/⟨μα⟩τέα καὶ ἓνα Ταμ-
μείαν.

6 – Ἡ διάρκεια τῶν εἰρημένων ὑπουργῶν θέλῃ/εἶναι δι' ἓν μόνον ἔτος.

7 – Ἐκαστος ὁμοτεχνίτης θέλῃ κατατάσσεσθαι εἰς/τὸ συνάφιον δίδων μίαν προσδιορισμένην/προκαταβολὴν εἰς τὸ Ταμμεῖον τοῦ συνα/φίου διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου, παρὰ τοῦ ὁποίου λαμβάνῃ ἐν δύπλομα τῆς συστάσεως του.

8 – Οἱ ἄποροι συντεχνίται θέλουν καταττάσσεσθαι/ἄνευ προκαταβολῆς, τὴν ὁποίαν ὁμος/χρεωστοῦσι νὰ δώσωσι ἅμα εὐπορίσωσι, ἢ κατ' ὀλίγον ὀλίγον μὲ τὴν πρόοδον τοῦ/καιροῦ.

9 – Ἄν τις τῶν συντεχνιτῶν δυστυχῶς χρεωστεῖ ἢ/κοινότης νὰ τὸν συν-
δράμῃ διὰ νὰ ἐξακολου/θίσῃ τὴν τέχνην του, ὅστις ἀναλαβὸν χρεο/στεῖ νὰ
τὴν ἐπιστρέψῃ· νὰ βοηθῇ δὲ ἡ κοινότης καὶ τὸν ὅστις διὰ φυσικὴν
ἀσθένειαν μὴ δυνάμενον ἐργάζεσθαι ἀποστρέφεται.

φυλ. 3

10 – Θέλῃ δέχεται ἕκαστον συνάφιον τὰ ὀρφανὰ παι/δία διὰ νὰ μαθη-
τεύοντε τὴν τέχνην.

11 – Ἐκαστον μέλος τοῦ συναφίου δὲν δύναται κατ' οὐδένα λόγον νὰ
ἐμποδισθῇ νὰ πωλίσῃ/τὸ ἐπιτίδευμά του, ἢ ν' ἀγοράσῃ ὅποιανδύποτε ὕλην
ὅπως τῷ συμφέρῃ καλιότερα / οὔσης ἀπαγορευμένης πάσις μυστικῆς/συμ-
φωνίας πρὸς ζυμίαν καὶ βλάβην τοῦ/ἐμπορίου.

12 – Ἐκαστος ὁμοτεχνίτης ἔξοθεν προερχόμενος διὰ/νὰ μετέλθῃ τὴν τέ-
χνην του, χρεωστεῖ νὰ/συναριθμηθῇ εἰς τὸν κατάλογον τοῦ συ/ναφίου.

13 – Εἰς τὴν ἐτήσιον ἑωρτὴν τοῦ προστάτου ἁγίου ὁ ἀρχιτεχνίτης προ-
σκαλεῖ τὸν Διοικητὴν / καὶ τοῦτος τὰς λοιπὰς ἀρχὰς διὰ νὰ συμπα/νιγηρί-
σουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν μνήμην/τοῦ ἁγίου.

14 – Εἰς τὴν τελε/υ/τὴν ταύτην τὸ σόμα πιγένῃ μὲ/τὴν σημέαν τοῦ κατὰ
τὴν προσδιορισμέ/νην ὄραν εἰς τὸ Διοικητήριον ὅπου εἶναι/συνυγμέναι αἱ
ἀρχαί, ἀπ' ὅπου μεταβέ/νουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ δὲ τὴν/θίαν λητουρ-
γίαν συνοδεύουσα πάλιν/τὰς ἀρχὰς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἰς τὸ/Διοικητή-
ριον, ἀπ' ὅπου τὸ σόμα συνοδεύει/τὸν ἀρχιτεχνίτην κατὰ τὴν τάξην εἰς/τὴν
οἰκίαν του, καὶ οὕτω ἀπέρχεται ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια.

15 – Εἰς πᾶσαν τελετὴν τοῦ συναφίου προηγείτε/ἡ σημαία, μετ' αὐτῆς ὁ
ἀρχιτεχνίτης/ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ ὁ Ταμμείας καὶ ἐξ εὐονί/μων ὁ Γραμματεὺς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ταρακολουθιμένων/ἀπὸ τὸ σόμα τῶν τεχνιτῶν.

16 – Εἰς πᾶσαν δημοσίαν τελετὴν ὁ Διοικητὴς προ/σκαλεῖ ὅλα τὰ συνάφια διὰ τῶν ἀρχιτεχνιτῶν/τὰ ὅποια

φυλ. 4

{τὰ ὅποια} ὁδεύουσι κατὰ τάξιν ἓνα κατόπην/τοῦ ἄλλου καθ' ὃν τρόπον εἶθελεν τὰ κατα/τάξῃ ὁ Διοικητὴς.

17 – Ἐκαστον συνάφιον δὲν δύναται νὰ συμπεριπλέκει/ται εἰς ἀντικείμενα καὶ ὑποθέσεις ἀλλοτρίας/τῆς τέχνης του.

18 – Ἐκαστον συνάφιον δὲν δύναται νὰ συνέλθῃ εἰς/Συνέλευσιν ἂν πρῶτον ὁ ἀρχιτεχνίτης δὲν/ἀναφέρῃ ἐγγράφως εἰς τὸν Διοικητὴν τὸ ἀντι/κείμενον καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς συγκρο/τήσεως της.

19 – Δοθίσης τῆς ἀδίας, συγκροτίτε ἢ Συνέλευσις εἰς/τὴν ὁποίαν προεδρεύῃ ὁ ἀρχιτεχνίτης, ὁ/δὲ Γραμματεὺς καταγράφῃ τὰ πρακτικά/ ἀντίγραφον τῶν ὁποίων διευθύνῃ δι' ἀνα/φορᾶς του ὁ ἀρχιτεχνίτης πρὸς τὸν Διοικητὴν/διαλιωμένης τῆς συνελεύσεως.

20 – Αἱ Συνελεύσεις ἐκάστου συναφίου γίνονται εἰς/ἐκκλησίαν τινὰ καὶ δημοσίως.

21 – Κάθε ἄλλη συνέλευσις ἣτις ἤθελε γείνη ἢ χοίρεις τὴν ἀδιαν τοῦ Διοικητοῦ ἢ μὴ δημοσίως θέλῃ θεωρεῖτε ὡς συνοριστικὴ θέλῃ/διαλύεται ἀπὸ τὴν Διοίκησιν, καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης θέλῃ ἀποβάλλεται εἰς τὴν στύγην.

22 – Εἰς κάθε στασιόδῃ ἢ ταραχοποιῶν κίνημα τοῦ/συναφίου θέλῃ εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἀρχιτεχνί/της ὡς οἱ πρωτέτιοι.

23 – Ὅσακις ὁ ἀρχιτεχνίτης, ἢ ὁ Γραμματεὺς, ἢ ὁ/Ταμμείας φανῇ κακοποιός, ταραξίας ἢ/κακῆς διαγωγῆς, ὁ Διοικητὴς τὸν ἀπο/βάλλῃ καὶ προσκαλῇ εἰς συνέλευσιν τὸ συνάφιον διὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ἀντικαταστά/σεως ἣτις θεωρεῖτε προσωρινὴ καὶ διαρκεῖ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ προσδιορισμένου ἔτους τῆς πρώτης γυνομένης ἐκλογῆς καὶ δὲν/συνοδεύετε ὁ ἀντικατασταθεὶς διὰ τῶν προσδιορι/σμένων προπομπῶν ὁ δὲ ἀποβαλόμενος τοῦ/βαθμοῦ του δὲν ψηφιορεῖ εἰς τὴν ἐκλογὴν/τῆς ἀντικαταστάσεως. ||

24 – Ἐκαστος ἀποβαλόμενος τοῦ συναφίου δὲν θέλῃ/μετέρχεται τὴν τέχνην του εἰς ἐκείνην/τὴν περιφέρειαν, ἕως ὅτου ἀναλάβῃ τὴν/θέσιν του.

φυλ. 5

25 – Εἰς ὁποιανδήποτε ὑπόθεσιν ἑνὸς ἐκάστου τῶν/συντεχνιτῶν δὲν δύναται τὸ συνάφιον [[δὲν δύναται τὸ συνάφιον]] νὰ συμμεθέξῃ/ὑπερασπιζόμενον τὸ μέλος του.

Κεφαλ. β

Περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιτεχνίτου, τοῦ Γραμ/ματέως, καὶ τοῦ Ταμμείου.

26 – Ὁ Διοικητὴς ἐκάστης ἐπαρχίας προσκαλῇ/ὅλους τοὺς ὁμοτεχνίτας

μετὰ τῶν ὁποίων/συγκροτῇ εἰς μίαν ἐκκλησίαν δημοσία συ/νέλευσιν δημο-
σίως εἰς τὴν ὁποίαν προε/δρεύῃ, καὶ παρευρισκομένης καὶ τῆς/ἐπαρχιακῆς
Δημογεροντίας.

27 – Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Διοικητοῦ καταστρώνει τὸν/κατάλογον τῶν συ-
νελθόντων συντεχνι/τῶν τὸν ὁποῖον ἀναγινώσκει μεγαλοφόνως.

28 – Ὁ ἱερουργῶν ἐφημέριος κρατῶν εἰς χεῖρας/τὸ Ἱερὸν εὐαγγέλιον
παρουσιάζεται ἐν τῷ/μέσῳ διὰ νὰ ὀρκισθῶσι τὸν ἀκόλουθον/ὄρκον, ὁ
ὁποῖος θέλῃ ἀναγνωσθεῖ με/γαλοφόνως ἀπὸ ἓναν τῶν γεροντοτέρων/τῆς
συναθρίσεως, οἱ δὲ λοιποὶ συντεχνίτε/ ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸν ἐχόντων
ὕψομέ/νην τὴν δεξιὰν χεῖρα.

ὄρκος

«ἐν ὀνόματι τῆς παναγίας καὶ ἀδιερέτου/Τριάδος καὶ τοῦ ἁγίου .....
προστάτου/τοῦ συναφίου ὀρκίζωμαι ἐνοπιον τοῦ θυσια/στηρίου τῆς
ἀληθείας νὰ μὴ δώσω τὴν ψῆφον/μου οὔτε διὰ φιλίαν, οὔτε διὰ μῖσος,
οὔτε/διὰ καμμίαν ἄλλην ἐτίαν, ἀλλὰ κατὰ/τὴν συνίδισίν μου καὶ χωρὶς
καμμίαν/ἄλλην προσοπολιψίαν»

29 – Μετὰ τὸν ὄρκον δύο ἐκ τῶν γεροντοτέρων μελῶν/τῆς συναθρίσεως
ἐπὶ παρουσία τοῦ προε/δρεύοντος Διοικητοῦ θέλουν καταστρόσῃ τὸν κα-
τάλογον

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

φύλ. 6

ΑΘΗΝΩΝ

{τὸν κατάλογον} τῶν εἰς ἐκλογὴν προβληθι/σομένων ὑποψηφίων. Ὁ κα-
τάλογος οὗτος/θέλῃ διαλαμβάνῃ τετραπλάσια ὀνόματα διὰ/τὸν ἀρχιτεχνί-
την, τόσον διὰ τὸν Γραμματέα/καὶ τόσον διὰ τὸν Ταμμεῖαν. [[ἢ δὲ ψηφιο-
φία γείνεται διὰ μιᾶς μονῆς ψήφου τὴν ὁποίαν ὁ/ ψηφιοφίων ρίπτῃ κατ'
ἀρέσκιαν ἢ/εἰς τὸν καδίσκον ὑπὲρ ἢ εἰς τὸν κατὰ]]

30 – Οἱ ὑποψήφιοι οὗτοι ψηφιοφοροῦντε καὶ διὰ τῆς/πλειοψηφίας γείνετε
ἢ ἐκλογὴ ἑνὸς ἐκάστου, ἢ δὲ ψηφιοφορία γείνεται διὰ μιᾶς μονῆς ψήφου/
τὴν ὁποίαν ὁ ψηφιοφίων ρίπτῃ κατ' ἀρέσκιαν/ἢ εἰς τὸν καδίσκον ὑπὲρ ἢ
εἰς τὸν κατὰ.ἢ

31 – Ἐν ὅσῳ διαρκεῖ ἡ ψηφιοφορία τοῦ ἀρχιτεχνίτου/καὶ οἱ τέσσαροι
ὑποψήφιοι ἐξέρχονται τῆς/συνελεύσεως μέχρις ὅτου λάβῃ τέλος/ἢ ψηφιο-
φία των, μετὰ τὴν ὁποίαν εἰσέρ/χωνται καὶ ψηφιοφοροῦν· οὕτω ποιεῖτε/εἰς
τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γραμματέως καθὸς/καὶ εἰς ἐκείνην τοῦ Ταμμεῖου.

32 – Γυνομένης τῆς ἐκλογῆς ὁ ἀρχιτεχνίτης, ὁ Γραμ/ματεὺς καὶ ὁ Ταμ-
μείας προσφέρῃ ἕκαστος/τὸν δι' αὐτὸν σιμιοθέντα ὄρκον.

ὄρκος τοῦ ἀρχιτεχνίτου

«ἐν ὀνόματι τῆς παναγίας καὶ ἀδιερέτου/Τριάδος καὶ τοῦ ἁγίου .....
προστάτου τοῦ/συναφίου ὀρκίζωμαι νὰ διευθύνω καλῶς τὰ πράγ/ματα
τοῦ αὐτοῦ συναφίου τοῦ ὁποῖου μ' ἐμπι/στεύθη τὴν σήμερον ἢ διεύθυν-

σις, νὰ μὴν πε/ριπλέξω ἢ ν' ἀφίσω νὰ περιπλεχθῇ τὸ σόμα/εἰς κυνίματα θοριβόδι καὶ στασιαστικά, ἀλλὰ/νὰ ὀδιγίσω αὐτὸ εἰς τὰ ἀληθεῖ του συμφέροντα/ περιοριζόμενον εἰς τὴν ἰδικὴν του ἐσωτερικὴν κατάστασιν καὶ σεβόμενον [[καὶ σεβόμενον]] τὰ καθεστότα ἰὼς προσέτι ὀρκίζωμαι ὅτι ἐγὼ/οὔτε ἐπλέχθην, οὔτε θέλη ἐμπλεχθῶ εἰς/μυστικὴν τινὰ αἰτερίαν ὅποιονδίποτε σκοπὸν ἔχουσα»

ὄρκος τοῦ Γραμματέως καὶ τοῦ Ταμεία

«ἐν ὀνόματι κτλ ὀρκίζωμαι νὰ διευθύνω/καλῶς, εἰλικρινῶς καὶ μὲ τιμιότητα τὸ ὅποιον μ' ἐνεμπιστεύθη χρέος τοῦ ...../ νὰ ἀκολουθῶ τὰ παρὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου διαταττόμενα

φυλ. 7

{τόμενα} καθ' ὅσον ἀποβλέπη τὸ ἔργον τῆς/ἐπιστάσεως μου· προσέτι ὀρκίζωμαι ὅτι ἐγὼ/οὔτε ἐπλέχθην, οὔτε θέλη ἐμπλεχθῶ εἰς/μυστικὴν τινὰ ἐταιρίαν ὅποιονδύποτε/σκοπὸν ἔχουσα»

33 – Ὁ Γραμματεὺς τοῦ Διοικητοῦ κρατεῖ τὰς πράξεις/τῆς ψηφιορίας, καὶ θέλη σιμιώση εἰς ταύτας/τὰ ὀνόματα καὶ ἐπωνύμια ὅλων τῶν ὑπο/ψηφίων καθὼς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὅσων/ἔλαβεν ἕκαστος ὑπὲρ ἢ κατὰ ψήφων.

34 – Αἱ πράξεις αὗται ἀναγυνοσκόπωνται μεγαλοφώνως/καὶ ὑπογράφοντε ἀπὸ τὸν Διοικητὴν, τοὺς Δημογέροντας, τὰ δύο μὲλη τὰ καταστρόσαντα/τὸν κατάλογον, καὶ ἀπὸ τὸν ἐκθέσαντα αὐτὰ Γραμματέα· αἱ πράξεις αὗται/ὑπογεγραμμέναι καὶ ἐσφραγισμέναι/μὲ τὴν σφραγίδα τοῦ Διοικητοῦ [[τηρίου]] τυροῦντε εἰς τὰ ἀρχία τοῦ Διοικητηρίου, ἀν/τίγραφα τῶν ὁποίων τὴν ἐπιοῦσαν πέμπη/πρὸς τὴν δημογεροντίαν, καὶ πρὸς τὸν/ ἀρχιτεχνίτην διὰ νὰ φιλάτωντε εἰς τὰ/ἀρχία των.

35 – Ἀναγυνοσκομένων τῶν πρακτικῶν καὶ ὑπο/γεγραμμένων διαλίετε ἢ συνέλευσις/ καὶ ἐν σώματι καὶ διὰ μουσικῶν ὀργάνων/συνοδεύουσι τὸν Διοικητὴν καὶ τὴν δημο/γεροντίαν εἰς τὸ κατάστιμά των, τὸν ἀρχι/τεχνίτην, τὸν Γραμματέαν καὶ τὸν Ταμείαν/ καὶ οὕτω ἕκαστος ἐπιστρέφῃ εἰς τὰ ἴδια.

36 – Ὁ Διοικητὴς ἐφοδιάζει τὸν ἀρχιτεχνίτην/ τὸν Γραμματέα καὶ τὸν Ταμείαν δι' ἐνὸς δηπλόματος.

φυλ. 8

Κεφάλ. Γ'

Περὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτου

37 – Ἡ ὑπουργεῖα amministrazione τοῦ κατα/στίματος ἐνεμπιστεύεται εἰς τὸν ἀρχιτε/χνίτην.

38 – Ὁ ἀρχιτεχνίτης φροντίζει διὰ τὴν βελτίωσιν/τοῦ καταστίματος περὶ τῆς ὁποίας χρεω/στεῖ λόγον.

39 – Ἐπαγρυπνεῖ εἰς τὸ νὰ μὴν μεταχειρίζεται/ὁ τεχνίτης δολιότητα εἰς τὴν τέχνην του.

40 – Ἐπαγρυπνεῖ ὑπὸ εὐθύνην του εἰς τὴν ἡθι/κὴν καὶ πολιτικὴν διαγωγὴν ἐνὸς/ἐκάστου τῶν συντεχνιτῶν του.

41 – Νουθετεῖ κατὰ πρώτην φορὰν τὸν παρεκτρε/πόμενον ὅστις μὴ διορθ<ο>σόμενος τὸν/καταδικάζει εἰς μίαν χρηματικὴν ποινὴν/πρὸς ὄφελος τοῦ συναφικοῦ Ταμεῖου ἀνα/λόγως τῆς καταστάσεως του. οὔτε ἐλάσσονα/τῶν φοινίκων δέκα. οὔτε μίζονα τῶν/φοινίκων πεντίκοντα. Μὴ σοφρο-νίζο/μένου δὲ τὸν καταναγγέλη πρὸς τὸν/Διοικητὴν διὰ νὰ λάβῃ κατὰ τοῦ ἀπι/θοῦς τὰ ἀνίκοντα μέτρα.

42 – Ἀναφέρει πρὸς τὸν Διοικητὴν τὸ ὄνομα ἐκεῖ/νου ὅστι εἴθελεν φέρει βελτίωσιν τινὰ/εἰς τὴν τέχνην του διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀμοι/βήν.

43 – Συμβιβάζῃ τὰς μεταξὺ συντεχνιτῶν διαφο/ρὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν τέχνην των/καθὸς καὶ εἰς τὰς προκυφόμενας διαφο/ρὰς μεταξὺ ἑτέρου ἀνθρώπου καὶ συν/τεχνίτου του ἀναγωμένων εἰς τινὰ/τέχνην· μὴ κατορ-θουμένης δὲ τῆς

φυλ. 9

{τῆς} συμβιβάσεως τὰ διαφορομένα μέρη εἶναι ἐλεύθερα νὰ προστρέξω-σι εἰς τὰ ἀνίκοντα δικαστήρια.

44 – Τὰ διαφορομένα μέρη ἂν καὶ νὰ ἀνύξῃ/ἐκάστος εἰς ἕτερον συνάφιον δύναντε αὐτο/προερέτως νὰ τελώσῃ τὴν διαφορὰν/τὴν ἀναγομένην εἰς τὴν τέχνην ἐνὸς/ἐξ αὐτῶν ἐν ἰδίᾳ ἐρετῇ/κρησίᾳ ἐκλέγον/τες δύο ἢ πλίωνας συντεχνίτας των.

45 – Ἀναφέρετε πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ πᾶσαν/ἀνάγκην καὶ ὑπόθεσιν τοῦ καταστίμα/τος καὶ συσκέπτεται μετ' αὐτοῦ.

46 – Ἀναφέρει πρὸς τὸν Διοικητὴν σχέδιον ἰδιε/τέρου κανονισμοῦ ἀπο-βλέποντος τὸ συ/νάφιον, ὃ δὲ Διοικητὴς διευθύνῃ αὐ/τὸ εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ τὴν/ἐπικύρωσιν αὐτοῦ.

47 – Εἶναι ὑπεύθυνος διὰ πᾶσαν ὀχλαγωγίαν/ἣτις ἤθελεν προκύψῃ παρὰ τοῦ συνα/φίου του ἢ ἤθελεν συμμεθέξῃ εἰς γυ/νομένην ὀχλαγωγίαν, ἢ τὸ σῶμα τοῦ/συναφίου, ἢ μέλος ἢ μέλη αὐτοῦ.

48 – Ὑπογράφῃ μετὰ τοῦ Γραμματέως ὅλα τὰ/ἐκδιδόμενα ἔγγραφα ἀφορόντα τὸ κα/τάστημα.

49 – Ἐκδίδῃ τὰς παραγγελίας του ordini ἐγγρά/φως πρὸς τὸν Ταμμεῖαν δύναμη τῶν ὁποῖων/οὗτος κάμνῃ τὰς πληρομάς, ἢ, δέχεται/τὰς συνυσφο-ράς, ἢ, ἄλλας πληρομάς.

50 – Παραδίδῃ εἰς ἓνα ἕκαστον τῶν συντεχνιτῶν/τὰ ὀρφανὰ παιδιά πρὸς μαθύτευσιν.

51 – Ἀποθανόντος τινὸς τῶν συντεχνιτῶν προσκα/λῇ ὅλους τοὺς συντε-χνίτας διὰ νὰ συνοδεύσωσι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

φυλ. 10

[δεύσωσι] τὸ λίψανον κατὰ τάξην.

||52 – Δοθήσις βαρέας ἀσθενίας τοῦ/Γραμματέως ἢ τοῦ Ταμμείου/διορίζει προσωρινῶς ἄλλον τινά.||

53 – Δοθέντος θανάτου τινὸς ἐξ αὐτῶν ἀναφέρεται/πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ νὰ συγκροτίσῃ/συνέλευσιν διὰ τὴν ἐκλογὴν ἄλλου.

54 – Δο[[θέντος θανάτου]]θήσις βαρέας ἀσθενίας τοῦ/ἀρχιτεχνίτου, ὁ Γραμματεὺς θέλῃ/ ἀναφερθῇ πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ/νὰ διορίσῃ προσωρινῶς ἄλλον ἐκ/τοῦ σώματος· ἂν δὲ ἀποθάνῃ ἀνα/φέρεται ὡσαύτως διὰ νὰ συγκροτίσῃ/συνέλευσιν διὰ τὴν ἐκλογὴν ἄλλου.

55 – Δοθέντος θανάτου τοῦ ἀρχιτεχνίτου ὁ/Γραμματεὺς εἰδοποιεῖ τὸν Διοικητὴν/ ὅστις προσκαλεῖ ὅλα τὰ συνάφια διὰ/νὰ συνοδεύσωσι τὸ λίψανον κατὰ/τάξην.

56 – Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους ὁ ἀρχιτεχνίτης/ προῖδοποιεῖ τὸν Διοικητὴν τὴν ἡμέραν καθ' ἣν πρέπει νὰ γείνη ἡ συνέ/λευσις διὰ τὴν νέαν ἐκλογὴν, συγ/κροτιθίσης δὲ τῆς ὁποίας θέλῃ δόση/λόγον τῶν πράξεων του καθ' ὅλην/του τὴν ὑπουργεῖαν amministrazione, ὡσαύτως ὁ Γραμματεὺς καὶ ὁ Ταμμείας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Κεφαλ. Δ

Περὶ τοῦ Γραμματέως

ΑΘΗΝΩΝ

57 – Ἡ διεύθυνσις τοῦ ἀρχίου τοῦ Καταστήματος καὶ ἡ ἀσφάλεια αὐτοῦ καθὼς καὶ ἡ/ σφραγὴς ἐνεμπιστευόντε εἰς τὸν Γραμ/ματέα ὅστις εἶναι ὑπεύθυνος.

58 – Κρατεῖ τρία βιβλία, εἰς τὸ πρῶτον καταγράφη/εἰς τὴν μίαν σελίδα τὰ μέλη τοῦ κα/ταστήματος κατὰ τάξην ἰαριθμητικὴν καὶ χρονολογικὴν εἰς δέ

φυλ. 11

[εἰς δὲ] τὴν ἀπέναντι σελίδα ἀντικρῆ/τοῦ ὀνόματος ἐνὸς ἐκάστου κατὰ τάξην χρονολογικὴν σιμειῖ ἂν ἀπε/βλήθῃ, ἢ ἀπόθανεν. Εἰς τὸ δεύτερον/ ἀντιγράφη κατ' ἀριθμητικὴν καὶ/χρονολογικὴν τάξην τὰ ἐκδιδόμενα/ἔγγραφα παρὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου./Εἰς τὸ τρίτον ἀντιγράφη ὁμῶς ὅλ/λας τὰς παραγγελίας ordini ἐκδι/δομένας τόσον διὰ εἰσπράξης, ὅσον/καὶ διὰ πληρομάς ἐν ἴδι δοσολι/ψίας.

59 – Προσυπογράφη καὶ σφραγίζῃ ὅλλα τὰ/ἐκδιδόμενα ἔγγραφα παρὰ τοῦ/ ἀρχιτεχνίτου.

Κεφαλ. Ε

Περὶ τοῦ Ταμμεία

60 – Ὁ Ταμμείας εἶναι ὁ ἀποθυκάριος τῶν/χρημάτων καὶ τῶν πραγμάτων τοῦ/ καταστήματος καὶ εἶναι δι' αὐτὰ ὑπεύ/θυνος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

61 – Δέν δύναται νά δεχθεῖ ἢ νά δώσῃ καμμίαν/ποσότητα χρημάτων, ἢ πραγμάτων/ χωρίς τήν ἐπίσιμον παραγγελίαν/τοῦ ἀρχιτεχνίτου· καί δίδῃ τὰ ἀποδικτικά τῆς πληρομῆς εἰς ἓνα ἕκαστον.

62 – Κρατεῖ δύο βιβλία εἰς τὸ ἐν συμιεῖ τὰ ὅσα/λαμβάνῃ χρήματα ἢ πράγματα/κατὰ τάξην χρονολογικὴν ἀναφέρων/τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν χρονολογίαν/τῆς ἐγγράφου παραγγελίας τοῦ ἀρχι/τεχνίτου, δυνάμει τῆς ὁποίας ἔλα/βεν, εἰς τὸ ἄλλο συμιεῖ ὁσαύτως τὸ ὅτι/ἔδωσεν.

63

φυλ. 12

63 – Διαφυλάττει τὴν σιμέαν τοῦ συναφίου/τὴν ὁποίαν δέν δίδῃ τινὸς χωρίς τὴν/ ἐγγράφον ἄδιαν τοῦ ἀρχιτεχνίτου.

Κεφάλ. ΣΤ

Περὶ ἐνὸς ἑκάστου τῶν μελῶν

64 – Ἐκαστος συντεχνίτης χρεοστεῖ νὰ προσφέρῃ/τὸ ἀπετούμενον σέβας εἰς τοὺς ἀρχιγοὺς/τοῦ κατασκευαστοῦ καὶ εἰς ἓνα ἕκαστον/συντεχνίτην του.

65 – Χρεοστεῖ νὰ ὑπακούῃ ἕκαστος εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχιτεχνίτου ἀναφερομένας/ εἰς τὴν τέχνην του.

66 – Χρεοστεῖ νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὸν ἀρχιτεχνίτην/τὴν καλὴν διαγωγὴν τινὸς τῶν συν/τεχνιτῶν πρὸς σοφρονισμὸν του.

67 – Οὐδ' εἰς θέλη συμπλέκεσθαι εἰς στασιόδη/καὶ ὀχλαγογικά κυνίσματα.

68 – Ἐκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα ὅταν ἀδικεῖτε/ἢ κατατρέχεται ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτην ν' ἀναφέρῃ τὰ κατ' αὐτοῦ παρά/πονὰ εἰς τὸν Διοικητὴν διὰ τὴν/οἰκανοποίησιν του.

N. Gerakari (ὕπογραφή)

στ) Σχόλια

Ἄρθρο 1. Το σχέδιο προβλέπει τὴν σύσταση συναφίων τεχνιτῶν σε κάθε πόλιν, ἓνα γιὰ κάθε ἐπάγγελμα. Σε γενικὲς γραμμὲς αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ κανόνας. Ἐτσι, στὸν κανονισμό των υποδηματοποιῶν τῆς Ζακύνθου ποὺ ὑπεβλήθη πρὸς ἐγκρίση στὶς 16 Ἀπριλίου 1814 ὀρίζεται ὅτι ἡ συντεχνία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς υποδηματοποιούς ποὺ γεννήθηκαν, κατοικοῦν στὸ νησί καὶ ἔχουν υποδηματοποιεῖο²⁸. Ἡ ἴδια διάταξη ἐπαναλήφθηκε σε

28. Ὁ κανονισμὸς εἶναι γραμμένος στα ἰταλικά. Μεταφράσθηκε καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ζώη (1893: 42-48). Σύμφωνα με τὸν Μαχαιρά (1951: 130) τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴ Λευκάδα.

τροποποίηση του 1833. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις, όπου σε μια πόλη υπήρχαν περισσότερες της μιας επαγγελματικές συσσωματώσεις του ιδίου επαγγέλματος, διακρινόμενες είτε σε τοπική βάση (βλ. ρουφέτι τῶν ἀμπατζιδῶν τοῦ Γαλατᾶ, ἢ το ρουφέτι τῶν καπήλων τῶν ἐν τῷ Φαναρίῳ καὶ τῶν τέριξ, στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη ραπτάδες Βούλγαροι, ζεϊνιετζίδες Βούλγαροι, ἐντόπιοι ζεϊνιετζίδες, ζεϊνιετζίδες Κιλκισλήδες) είτε ως προς το μέγεθος (βλ. μεγάλοι βακάληδες, μικροί βακάληδες στη Θεσσαλονίκη). Στο σχέδιο δεν προσδιορίζεται ο τρόπος ίδρυσης του συναφίου, γίνεται με ιδρυτική πράξη των μελών ἢ απαιτείται πρωτοβουλία του Διοικητή²⁹; Στη Βενετία, μετά τα μέσα του 14ου αιώνα, η ίδρυση νέων σωματείων γινόταν μετά από ἐγκριση του Συμβουλίου των 10³⁰. Στη Ζάκυνθο, οποιοδήποτε ιδρυτικό ἐγγράφο ἐπρεπε να υποβληθεί στον Διοικητή³¹. Εἶναι επομένως, πιθανό ὅτι και στην περίπτωση του Διοργανισμού, ἐξυπακούεται η πρωτοβουλία του Διοικητή για τη σύσταση και λειτουργία των συναφίων. Υποστηρίχθηκε, ἐπίσης, ὅτι υπήρχε κάποιος ὅρος ἐντοπιότητας ἢ μονίμου κατοικίας για την ἐνταξη σε κάποιο συνάφι³². Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ἴσχυε ὅμως στο ἐσνάφι τῶν δουλγετηδῶν της Φιλιππούπολης. Ο Διοργανισμός ορίζει ιδιαίτερη διαδικασία για την ἐνσωμάτωση ξένων τεχνιτῶν. (βλ. παρακάτω ἀρθρο 12)

2-4. Το σχέδιο του Διοργανισμού προσδιορίζει ὅτι κάθε συνάφι ἔχει ἑναν ἄγιο προστάτη στην γιορτή του ὁποῖου πανηγυρίζει. Αυτή η πρακτική, που υπήρχε σ' ὅλη τη Βαλκανική, ἐπέζησε μέχρι καὶ πρόσφατα. Οι λόγοι της ἐπιλογῆς του αγίου ἀνάγονται είτε στην εικονογραφική είτε στην αγιολογική παράδοση³³. Κάθε σωματεῖο διαθέτει ιδιαίτερη σφραγίδα με κάποιο σύμβολο και ἐπιγραφή με την ονομασία του και το ἐτος ίδρυσης. Ἴχνη τους ἐπιβιώνουν είτε σε ἐπίσημα ἐγγράφα των διαφόρων κοινοτήτων (βλ. Κωνσταντινούπολη B27, Φιλιππούπολη B13 και B25-26 και Μοναστήρι) είτε, κατὰ μείζονα λόγο, σε ἐπίσημα ἐγγράφα των συναφίων³⁴. Τα συνάφια διαθέτουν σημαία σε σχῆμα εικόνας και σύμβολο του αγίου³⁵. Αυ-

29. Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 82).

30. Pullan (1971: 44).

31. Το ἴδιο ἴσχυε και για τις θρησκευτικές ἀδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 194). Κρήτη, Πανοπούλου (1995).

32. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 84).

33. Παραδείγματα συγκέντρωσε και παρουσίασε ο Καλινδέρης (1973: 46 επ.). Επίσης, βλ. Σαμαράς (1954: 84), Σταλίδης (1974: 49-50, 57).

34. Βλ. ιδιαίτερα Προβατάκης (1979), και για τη Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 91). Στη Ζάκυνθο, ὅπως αναφέρει ο Χιώτης (1858: 407), ο πρωτομάστορας ἐπιδοκίμαζε με την θέση της σφραγίδας τα τεχνήματα των συντεχνιτῶν.

35. Ζάκυνθος, Λούντζης (1856: 277), Χιώτης (1858: 407) και Ζώης (1893: 23, 27, 51, 76), Λευκάδα, Μαχαιράς (1951: 130), Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 90), Μυτι-

τή η σημαία ή το λάβαρο αποτελεί την ταυτότητα του συναφίου, το μέσο με το οποίο το συνάφι δηλώνει την παρουσία του στις δημόσιες τελετές.

5. Η διοικητική οργάνωση του συναφίου, όπως προβλέπεται στο Διοργανισμό, είναι αρκετά ευέλικτη. Το συνάφι διοικείται από τον αρχιτεχνίτη, ο οποίος επικουρείται από τον γραμματέα και τον ταμία. Η διοικητική δομή, όμως, των συναφίων, όπως και η σχετική ορολογία³⁶ δεν ήταν παντού η ίδια. Διέφερε από τόπο σε τόπο. Έτσι στα έγγραφα των συναφίων της Ζακύνθου εμφανίζεται ο όρος πρωτομάστωρ³⁷, ενώ στη συντεχνία των σκυτοτόμων της Σκοπέλου (1835) εκλέγεται ένας αρχισκυτοτόμος, ένας φροντιστής επί των αγορών και ένας βοηθός³⁸. Στη Φιλιππούπολη η συντεχνία των αμπατζήδων εκλέγει, εκτός από τον πρωτομάστορα, και δέκα προεστούς ή συμβούλους³⁹. Τις κοινές υποθέσεις της συντεχνίας των δουλγέρηδων της ίδιας πόλης τις διαχειρίζεται η "δωδεκάρα", δηλαδή μια δωδεκαμελής επιτροπή μαστόρων⁴⁰. Από τα μέλη αυτής της επιτροπής εκλε-

λήνη, Σαμαράς (1954: 84). Εικονογράφηση λαβάρων και σημαίων, βλ. Μοσχονάς (1987: 198) και Καζανάκη-Λάππα, Μ. (1981) "Οι εγγραφές του Χάνδακα κατά το 17ο αιώνα. Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα" *Θεσσαυρίσματα* 13, 261 αρ. 3 σύμβαση της 22ας Δεκεμβρίου 1634 για τη διακόσμηση του λαβάρου της αδεξιότητος των καλαφατών του Χάνδακα.

36. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 100, 103) και Τσούρα-Παπασπάρη (1994: 123 επ.).

37. Βλ. Λούντζης (1856: 276), Χιώτης (1858: 407), Κατράμης (1880: 468), Ζώης (1893: 32, 64, 74 κλπ). Ο Ζώης αποκαλεί τον πρωτομάστορα των πηγών αρχιτεχνίτη, ενώ ο Λούντζης τον ονομάζει συντεχνίαρχη. Η προαναφερθείσα συντεχνία των υποδηματοποιών εξέλεγε τον Πρώτο και δύο Βοηθούς (Ζώης (1893: 43)). Ο όρος αρχιτεχνίτης εμφανίζεται στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών του 1833. (Ζώης (1893: 49)) Στην Ύδρα το συνάφι της ραπτικής τέχνης εξέλεγε έναν πρωτομάστορα και 4 βοηθούς (Αρχεῖον Κοινότητος Ύδρας, 6, 224) και το συνάφι των καλαφατών είχε πρωτομάστορα συνεπικουρούμενο από 3 βοηθούς (Αρχεῖον Κοινότητος Ύδρας, 6, 291). Για τη Σκόπελο βλ. Καλλιανός (1996). Πρωτομάστορες επίσης αποκαλούνταν στο Διδυμότειχο, στην Μοσχόπολη, στην Κοζάνη, Λάρισα (πρωτομαγίστορες, μαγίστορες), Φιλιππούπολη (αλλά και προεστώς), Μελένικο, Τρίπολη, Πάτρα, Αθήνα, Λευκάδα, Κεφαλονιά, Μυτιλήνη (Μάνα ή πρωτομάστορας) ακόμα και στο Hadzioglu Pazardzik της Δοβρουτσάς. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 97).

38. Βλ. Καλλιανός (1998: 162).

39. ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 10. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε κάποιες περιπτώσεις χρέη πρωτομάστορα εκτελούσε κάποιος ιερέας ή κάποιος τσαούσης.

40. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102 επ. Στο ισνάφι των βαρελάδων της Σκοπέλου του 1832, εκτός από τον πρωτομάστορα και τον γραμματικό, ορίζονται και 5 σύμβουλοι. Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1). Στις συντεχνίες της Μυτιλήνης, εκτός από τον πρωτομάστορα, τον ταμία και τον γραμματέα εκλέγονταν και άλλοι δύο έμπειροι μαστόροι, για να αποτελέσουν ένα 5 μελές συμβούλιο. Σαμαράς (1954: 84). Βασισμένη ενδεχομένως σε παρόμοιες πληροφορίες η Χατζημιχάλη (1953: 291) γενικεύει και υποστηρίζει ότι "το διοικητικό συμβούλιο συνήθως απαρτιζόταν απο 5-6 μέλη". Βλ. όμως Mackenney (1987: 21-22) που αναφέρει ότι ο gastaldo ήταν υπόλογος ενώπιον επιτροπής και όχι της συνέλευσης.

γόταν ο πρωτομάστορας και σε αυτήν την επιτροπή ο απερχόμενος πρωτομάστορας παρέδιδε. Στην Κοζάνη στο συμφωνητικό του 1827 της συντεχνίας των υφαντών, διορίζονται 4 μέλη ως πρωτομάστορες⁴¹, ενώ το *ισνάφι* τῶν νταμπάκηδων ορίζει ως πρωτομάστορες τον προστάτη του Αγ. Νικόλαο και τους επιτρόπους της εκκλησίας του⁴². Στην Κοζάνη πάλι, το *ισνάφι* τὸ *ψωμάδικον* στο συμφωνητικό του 1827 διορίζει κάποιο μέλος του ως πρωτομάστορα⁴³. Η ποικιλία διοικητικών δομών αντανακλά όχι μόνο την έλλειψη κάποιας ενοποιητικής αρχής αλλά και την οργανωτική ευελιξία των συλλογικών σωμάτων που οφειλόταν είτε στο μέγεθος είτε στις ιδιαιτερότητες της επαγγελματικής δραστηριότητας.

6. Η διάρκεια της θητείας των αξιωματούχων προβλέπεται να είναι ετήσια⁴⁴. Στη Ζάκυνθο όμως η θητεία τους είναι διετής⁴⁵. Στα διαθέσιμα έγγραφα δεν αναφέρεται κανένας περιορισμός για την επανεκλογή αξιωματούχων σε διαδοχικές θητείες ή μετά την παρέλευση κάποιων ετών⁴⁶.

7-8. Στα άρθρο αυτά προβλέπεται η κατάταξη στα συνάφια όλων των τεχνιτών, με την καταβολή ενός εφάπαξ τέλους στο ταμείο του συναφίου, μέσω του αρχιτεχνίτη. Παρόμοια ρύθμιση εμφανίζεται στο συμφωνητικό γράμμα του *ισναφίου* τῶν νταμπάκηδων της Κοζάνης του 1826⁴⁷. Σε ορισμένα συνάφια η εθιμική πρακτική επέβαλε την καταβολή κάποιου χρηματικού ποσού μετά την αναγόρευση του υποψήφιου σε μάστορα. Η κατα-

41. Καλινδέρης (1958: 68). Στην Ύδρα το *σινάφι* τῶν καπηλῶν το 1803 εξέλεξε επίσης 4 ἀρχηγούς και πρωτομαίστορες (Αρχεῖον Κοινοτήτος Ύδρας, 2, 20). Επίσης στο *σινάφι* της ραπτικής τέχνης της Ύδρας, ο πρωτομάστορας πλαισιώνεται από 4 βοηθούς.

42. Καλινδέρης (1958: 46).

43. Καλινδέρης (1958: 59). Ομοίως, Ύδρα: τὸ *εἰσινάφι* τῶν χρυσοχόων, Αρχεῖον Κοινοτήτος Ύδρας, 6, 209.

44. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 98), Μανάκας (1955: 189). Ομοίως και στη Βενετία, όπου η ενιαύσια θητεία θεσπίστηκε το 1265, Mackenney (1987: 21)

45. Βλ. Ζώης (1893: 32, 49, 75, 81, 89, 97), Μοσχονάς (1987: 195) αλλά και Σαμαράς (1954: 84).

46. Στα αρχεία του *εἰσναφίου* τῶν ἀμπατζήδων που συνοπτικά εξέδωσε ο Κ. Μ. Αποστολίδης στο ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) συναντάμε πρωτομαίστορες με διετή (σελ. 13), τριετή (σελ. 10), τετραετή (σελ. 11), και εξαετή (σελ. 12) παραμονή στο αξίωμα. Στα Θρακικά 2 (1929) 360 υπάρχει μνεία εκλογής για δεύτερη θητεία το 1813. Ο Ζώης (1893: 43) αναφέρει ότι στο καταστατικό των υποδηματοποιών προβλέπεται ότι ο διατελέσας δεν μπορεί να είναι υποψήφιος το επόμενο έτος.

47. Βλ. Ζώης (1893: 35), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 85), Καλινδέρης (1958: 47) "ὅποιος πάλιν Κοζανίτης δὲν ἐδούλευσεν εἰς τὸ *ισνάφι* παντελῶς καὶ θέλη νὰ ἔμβῃ εἰς τὸ *ισνάφι* νὰ δουλεύσῃ νὰ δίδῃ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον γρό(σια) εἴκοσι πέντε, καὶ εἰς τὸ *ισνάφι* τὸ *μισιντζίδικον* γρό(σια) πενήντα...". Πανοπούλου (1995: 615), Καλλιανός (1998: 162) ενώ συνδρομές υπονοούνται στο έγγραφο που δημοσίευσε ο Λουκάτος (1986: 303). Βυζάντιο, Χριστοφιλόπουλος (1935: 5052), Βενετία, Chambers & Pullan (1992: 286 αρ. 10).

βολή αυτή έχει παρόμοιο χαρακτήρα με το τέλος εγγραφής που προβλέπει ο Διοργανισμός. Ο αρχιτεχνίτης δίνει «έν δίπλωμα τῆς συστάσεως του». Πρόκειται μάλλον για μια επίσημη βεβαίωση εγγραφής στο συνάφι, με αποδεικτικό χαρακτήρα. Οι άποροι συντεχνίτες εξαιρούνται της άμεσης καταβολής του τέλους εγγραφής. Πάντως δεν απαλλάσσονται, αλλά πρέπει να το καταβάλλουν είτε σε δόσεις είτε εν ευθέτω χρόνω.

9. Στο άρθρο αυτό ρυθμίζονται οι εκδηλώσεις πνεύματος συντεχνιακής αλληλεγγύης. Η συνδρομή του συναφίου οφείλεται α) σε περίπτωση που κάποιος από τους συντεχνίτες δυστυχίσει (παραδείγματος χάριν, εάν υποστεί καταστροφή του εργαστηρίου του από φυσικές αιτίες (πυρκαγιά, πλημμύρα ή σεισμό)⁴⁸ ή από πολεμικές επιχειρήσεις που επηρεάζουν την παραγωγική δραστηριότητα), το συνάφι οφείλει να τον συνδράμει για να συνεχίσει τη δραστηριότητα του (παρέχοντας δάνεια, κεφάλαια κίνησης, χώρο για τη συνέχιση της παραγωγής)⁴⁹, και β) σε περίπτωση που κάποιος συντεχνίτης αρρωστήσει και ως αποτέλεσμα στερείται των αναγκαίων⁵⁰. Αξιοσημείωτη είναι η έκφραση ή κοινότης που χρησιμοποιείται για να περιγράψει το συνάφι. Η πρακτική της παροχής δανείων ήταν αρχικά διαδεδομένη στον κόσμο των συναφίων⁵¹. Έτσι στη Λάρισα το 1734 το ρουφέτι των Λαρισσαίων σχοινάδων καταγράφει τα ποσά που έχει δανείσει σε διάφορους⁵². Στον κόσμο των ιταλικών επαγγελματικών συσσωματώσεων αυτή η πρακτική παρατηρείται στα έγγραφα που δημοσιεύει ο Ζαννι (1961: 61 κεφ. 14).

10. Μια άλλη διάσταση της κοινωνικής λειτουργίας των συναφίων είναι η προσφορά μαθητείας σε ορφανά παιδιά (συντεχνιτών ή μη δεν διευκρινίζεται)⁵³. Παρόμοια πρακτική παρατηρείται στο συμφωνητικό του 1789 του ρουφετίου τῶν ὀπλοποιῶν, χαλκιάδων, κασσιτερωτῶν καὶ πεταλωτῶν της

48. Βλ. Ζώης (1893: 40), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 95) και Γουγούσης (1926: 280).

49. Βλ. Ζώης (1893: 39) και Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 290) για την περίπτωση πραγματευτή που χρεωκόπησε και η κομπανία του παραγράφει την φορολογική οφειλή.

50. Παρόμοιος όρος εμφανίζεται στο τυπικό της αδελφότητας της μονής Ναυπακτιώτισσας, J. Nesbitt & J. Wiita (1975) "A confraternity of the Comnenian era" *BZ* 68, 381. Βλ. επίσης, Χιώτης (1858: 407), Κατράμης (1880: 468-9), Ζώης (1893: 48), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96) και Μαχαιράς (1951: 130). Για καταβολή εβδομαδιαίας συνδρομής σε περίπτωση ασθένειας μέλους της συντεχνίας των καρβουνιάρηδων στην Βενετία το 1479, βλ. Chambers & Pullan (1992: 285 αρ. 9) και για τη συντεχνία των βαρκάρηδων, Chambers & Pullan (1992: 286-7).

51. Ζάκυνθος, Λούντζης (1856: 275), Κατράμης (1880: 468), Θεσσαλονίκη, Γουγούσης (1926: 280), Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 140), Φιλιππούπολη, ΑΘΛΓΘ 3 (1936-37) 158 και ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 19 και γενικά Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96).

52. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 311 αρ. 3).

53. Για την μαθητεία βλ. Παπαγεωργίου (1986) και Chambers & Pullan (1992: 286). Επίσης βλ. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 177-78, 290) για την απαγόρευση παροχής μαθητείας σε παιδιά ντόπιων.

Κοζάνης, στο οποίο αναφέρεται ότι η μαθητεία διαρκεί ένα έτος και τα έξοδα διατροφής του μαθητευόμενου αναλαμβάνει ο μάστορας, ο οποίος τρέπει να ειδοποιήσει το ρουφέτι. Παρόμοια ρύθμιση εντοπίζεται και στο συμφωνητικό του ρουφετίου των γουναράδων του 1786⁵⁴.

11. Στο άρθρο αυτό ο συντάκτης ορίζει τους βασικούς όρους άσκησης του βιοτεχνικού έργου. Τα μέλη του συναφίου δεν μπορούν να παρακωλύονται στην αγορά πρώτων υλών και στην πώληση των προϊόντων τους (προφανώς αναφορικά με την τιμή και την ποσότητα). Απαγορεύεται οποιαδήποτε μυστική συμφωνία προς ζημία και βλάβη του εμπορίου⁵⁵. Ο όρος αυτός αντιβαίνει στις περιοριστικές πρακτικές συναφίων στη προμήθεια και διάθεση αγαθών, διάχυτες στον κόσμο των συναφίων της Βαλκανικής. Έτσι, στο καταστατικό των σκυτοτόμων της Σκοπέλου του 1833 ορίζεται ότι «οὐδείς τῶν ὑποφαινομένων συντεχνιῶν δύναται νὰ συμφωνήσῃ νὰ ἀγοράσῃ ἰδιαιτέρως φανερά ἢ μυστικά ὅποιαδήποτε πράγμα τῆς τέχνης των, ἐπὶ ποινῇ προστίμου πεντήκοντα δραχμῶν»⁵⁶.

12. Το άρθρο αποτελεί στην ουσία εξειδίκευση του πρώτου άρθρου. Ορίζεται ότι η υποχρεωτική συμμετοχή στα συνάφια εκτείνεται και σε εκείνους που έρχονται από άλλη πόλη. Στο *συνάφι τῶν νταμπάκηδων* της Κοζάνης το 1826 υπάρχει όρος που επιτρέπει στους ξένους να εγγραφούν στο συνάφι πληρώνοντας κάποιο αυξημένο τέλος⁵⁷.

54. Βλ. Καλινδέρης (1958: 28, 35). Φιλιππούπολη. Βλ. το συμφωνητικό των αμπατζήδων του 1804 στα *Θρακικά* 2 (1929) 330. Σκοπέλο βλ. το συμφωνητικό των σκυτοτόμων του 1833 στον Καλλιανό (1998: 162).

55. Ήδη ο Λούντζης (1856: 275) επεσήμανε την διαφοροποίηση των επτανησιακών συντεχνιών από τις αντίστοιχες μεσαιωνικές ευρωπαϊκές, αναφορικά με τους όρους άσκησης του βιοτεχνικού έργου. Επειδή οι συνθήκες γένεσης των συντεχνιών στα Επτάνησα ήταν διαφορετικές από τις γενεσιουργές αιτίες των μεσαιωνικών ευρωπαϊκών συντεχνιών, οι επτανησιακές συντεχνίες δεν καταπίεσαν την βιομηχανική ή εμπορική ελευθερία αλλά προήγαγαν την αλληλεγγύη και την φιλανθρωπία μεταξύ των μελών τους.

56. Βλ. Καλλιανός (1996: 219). Οι παραπάνω περιορισμοί χαλαρώνουν όταν πρόκειται για την κατασκευή βαρελιών για οικιακή χρήση. Παρόμοιοι περιορισμοί εμφανίζονται στο *Επαρχικό Βιβλίο* βλ. Χριστοφιλόπουλος (1935: 58-59), Νεράντζη-Βαρμάζη (1989: 355) και (1997: 358). Για τις πρακτικές εφοδιασμού βλ. Ασδραχάς (1983). Για τις περιοριστικές πρακτικές στο συνάφι των μπακάληδων της Πάτρας, βλ. Λουκάτος (1986: 307), Κοζάνη, Καλινδέρης (1958: 28, 36 και 46), Λάρισα, Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 313), Φιλιππούπολη, *Θρακικά* 2 (1929) 330, Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 143), Μοσχόπολη, Βέης (1928-1929: 527), Βενετία, Mackenney (1987: 17).

57. Βλ. Ζώης (1893: 37-42), Καλινδέρης (1958: 47) και Ασδραχάς (1983: 105). Επίσης, στο *συνάφι τῆς ραπτικῆς τέχνης τῆς Ὑδρας* (*Αρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας*, 6, 224) προβλέπεται διαδικασία εξέτασης ενώπιον του πρωτομάστορα, ο οποίος αποφασίζει για το εάν μπορεί να ασκήσει το επάγγελμα. Η συμμετοχή ξένων ήταν ευπρόσδεκτη σε πολλές επαγγελματικές συντεχνίες των ιταλικών πόλεων, Βενετία βλ. Chambers & Pullan (1992: 283), Παλέρμο βλ. Oddo (1991).

13-16. Σε αυτό καθώς και στα υπόλοιπα τρία άρθρα ο Νικ. Γερακάρης εντάσσει τα συνάφια στο συμβολικό κόσμο της πόλης. Ειδικότερα, στην εορτή του προστάτη αγίου, ο αρχιτεχνίτης προσκαλεί τον Διοικητή να συμπανηγυρίσει τη μνήμη του αγίου στην εκκλησία. Μ' αυτόν τον τρόπο, το συνάφι έρχεται, έστω και για μια μέρα, στο προσκήνιο της κοινωνικής ζωής⁵⁸. Η πρόσκληση για τον συνεορτασμό της μνήμης του προστάτη αγίου εξειδικεύεται στο άρθρο 14. Πιο συγκεκριμένα, το συνάφι με τη σημαία του, εν είδει ταυτότητας, πηγαίνει στο Διοικητήριο όπου είναι συναθροισμένες οι Αρχές και όλοι μαζί μεταβαίνουν στην εκκλησία. Μετά το τέλος της λειτουργίας, το συνάφι συνοδεύει τις αρχές στο Διοικητήριο, και εν συνεχεία τον αρχιτεχνίτη στο σπίτι του. Στο επόμενο άρθρο ο συντάκτης εξειδικεύει την παράταξη και εμφάνιση του συντεταγμένου συναφίου. Τα συνάφια αποτελούν κομμάτι, τμήμα του δημοσίου χώρου. Γι' αυτό και προσκαλούνται, μέσω των αρχιτεχνιτών, να παραστούν σε δημόσιες τελετές. Η σειρά κατάταξης τους (και εμφάνισης τους στη δημόσια σκηνή) αποτελεί προνόμιο του Διοικητή. Είναι βέβαιο ότι μ' αυτόν τον τρόπο απεικονίζονταν ιεραρχίες και συλλογικές αξίες. Η σειρά κατάταξης προϋποθέτει αξιολογήσεις με κριτήρια οικονομικής σπουδαιότητας και κοινωνικής θέσης, και ενδεχομένως βαθμό νομιμοποίησης στην εκάστοτε κυβέρνηση⁵⁹.

17. Σε αυτό το άρθρο εκφράζεται μια γενική αρχή της θεώρησης των συντεχνιών, δηλαδή ότι τα συνάφια οφείλουν να ασχολούνται μόνον με τα της τέχνης τους. Η θεώρηση αυτή υποκρύπτει τον φόβο εμπλοκής των συ-

58. Βλ. γενικά Χατζημιχάλη (1953: 285), Καλινδέρης (1973: 46επ) και *ΙστΕλλΕθν* 10, 455. Ειδικότερα Ζάκυνθος, Ζώης (1893: 130), Θράκη, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 111-112), Κωνσταντινούπολη, Μακρής (1986), Φιλιππούπολη, Αποστολίδης (1959: 373), Διδυμότειχο, Μανάκας (1955: 189 και 144) Κοζάνη, Καλινδέρης (1958: 27).

59. Για παρελάσεις και πομπές συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Πιτσάκης, Κ. Γ. (2000) «Μια αφανής μαρτυρία για την εορτή των «Αγίων Νοταρίων» στην Κωνσταντινούπολη» *Βυζαντινά* 21, 419-434 και Τρωϊάνος, Σπ. Ν. (2000) «Οι σπουδές του δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα» *Βυζαντινά* 21, 475-492. Για τη συμμετοχή συναφιών σε δημόσιες τελετές στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 114). Στη Ζάκυνθο οι συντεχνίες όφειλαν, επι ποινή προστίμου (βλ. την από 24 Απριλίου 1666 προκήρυξη του προβλεπτού Βαρβαρίγου), να παρακολουθούν συντεταγμένες τις διάφορες θρησκευτικές και πολιτικές πομπές, Λούντζης (1855: 277), Ζώης (1893: 29 και 98) και για την Κέρκυρα, Νικηφόρου, Α. (1999) *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής κυριαρχίας, 14ος-18ος αι., Αθήνα*. Στην Κρήτη υπήρξαν και διαμάχες σχετικά με τη σειρά παρέλασης των συντεχνιών σε λιτανεία, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1981: 134 αρ. 2 και 137 αρ. 3) και Παπαδάκη, Ασπ. (1995) *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, 126-128 και 139-142, Ρέθυμνο. (Νέα Χριστιανική Κρήτη, Παράρτ. 1) Στην ιταλική πόλη του Sassari η συντεχνία των ραπτών ορίζει στο τροποποιηθέν καταστατικό της του 1782 τη διάταξη με την οποία θα ακολουθεί τις πομπές, Zanetti (1961: 57 κεφ. 7). Για το Παλέρμο, βλ. Oddo (1991: 39).

τεχνιών σε κοινωνικο-πολιτικές αντιθέσεις, φόβος ο οποίος εκφράζεται ανοικτά στη συνέχεια.

18-21. Ο Διοικητής ασκεί εποπτικό ρόλο επί των υποθέσεων του σωματείου. Οποιαδήποτε συνέλευση μη εγκεκριμένη από τον Διοικητή θεωρείται παράνομη. Ο αρχιτεχνίτης οφείλει να αναφέρει εγγράφως την ανάγκη σύγκλησης καθώς και την ημερήσια διάταξη. Το ίδιο συνέβαινε στη Ζάκυνθο σύμφωνα με τον Ζώη (1893: 27 και 81) αλλά και σε κάποιες ιταλικές πόλεις όπως στο Sassari, και στη Βενετία⁶⁰. Όταν εκδοθεί από τον Διοικητή η άδεια για τη σύγκληση της Συνέλευσης (τακτικής ή έκτακτης), λαμβάνει χώρα η συνέλευση, στην οποία προεδρεύει ex officio ο αρχιτεχνίτης. Ο εποπτικός ρόλος του Διοικητή εκτείνεται μέχρι την υποβολή αντιγράφου των πρακτικών της συνέλευσης μετά το τέλος της από τον αρχιτεχνίτη⁶¹. Στο άρθρο 20 ορίζεται ότι οι συνελεύσεις γίνονται σε κάποια εκκλησία και δημόσια. Το ερώτημα που εύλογα προκύπτει είναι εάν η επιλογή της εκκλησίας ως τόπου διαξαγωγής των συνελεύσεων αποτελεί επιλογή του συντάκτη του Διοργανισμού, εδραιωμένη σε κάποιες βενετικές ή ιταλιώτικες επιρροές⁶², ή σε αναγκαιότητα, ελλείψει άλλων διαθέσιμων δημοσίων χώρων⁶³. Στο άρθρο 21 ο Νικ. Γερακάκης επανέρχεται στο ζήτημα των μη εγκεκριμένων συνελεύσεων. Οι συνελεύσεις που δεν γίνονται δημοσίως (δηλαδή σε εκκλησία) ή χωρίς την άδεια του Διοικητή, θεωρούνται εξουσιοδοτημένες, διαλύονται και ο αρχιτεχνίτης αποβάλλεται από το συναφί. Η ποινή αποβολής είναι βαριά, γιατί συνεπάγεται την απώλεια δυνατότητας άσκησης του επαγγέλματος του.

22. Ένα από τα πιο ουσιαστικά στοιχεία για την κατανόηση του Διοργανισμού διατυπώνεται στο άρθρο αυτό. Πιο συγκεκριμένα, καθιερώνεται η αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για κάθε στασιώδες ή ταραχοποιό κίνημα του συναφίου.

23. Ο Διοικητής ασκεί πειθαρχική εξουσία επί των αξιωματούχων του συναφίου. Εάν κάποιος αξιωματούχος αποδειχθεί κακοποιός, ταραξίας ή

60. Sassari, Zanetti (1961: 46), Βενετία, Mackenney (1987: 25).

61. Στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών της Ζακύνθου του 1833, ορίζεται ότι οι αξιωματούχοι διορίζονται από την Διοίκηση, Ζώης (1893: 48).

62. Βενετία, Chambers & Pullan (1992: 285), Ζάκυνθος, Κατράμης (1880: 468), Ζώης (1893: 27).

63. Οι αδελφότητες χρησιμοποιούσαν χώρο σε εκκλησίες για τις συνελεύσεις τους, Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1981: 126). Κατά την καποδιστριακή περίοδο οι εκκλησίες χρησιμοποιούνταν για άλλους, μη λατρευτικούς, σκοπούς, όπως για την εκλογή των "εκλογέων" οι οποίοι με τη σειρά τους θα εξέλεγαν τους πληρεξουσίου για την Δ' Εθνική Συνέλευση. Βλ. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος αρ. 21-22/16 Μαρτίου 1829, οδηγία 10.050/4 Μαρτίου 1829, άρθρο 2. (και ΕΚΕΙΕΔ 14 (1967) 144)

κακής διαγωγής, ο Διοικητής τον αποβάλλει και συγκαλεί συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη για το υπόλοιπο της θητείας⁶⁴. Ο αποβληθείς χάνει και το δικαίωμα ψήφου στην εκλογή αντικαταστάτη. Οι λόγοι αποβολής δεν εξειδικεύονται αλλά θα πρέπει να συνδέονται με ποινικά κολάσιμες ή και κοινωνικά καταδικαστέες πράξεις⁶⁵.

24. Όποιος αποβληθεί από το συνάφι δεν μπορεί να ασκήσει την τέχνη του στην περιφέρεια του οποίου λειτουργεί το συνάφι έως ότου αποκατασταθεί. Πρόκειται για ιδιαίτερα βαριά ποινή αποκλεισμού από το κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι.

25. Το άρθρο αυτό απαγορεύει την ανάμιξη του συναφίου ως οργανωμένου σώματος σε οποιαδήποτε διαφορά συντεχνίτη, με σκοπό την υπεράσπιση του. Φαινομενικά η ρύθμιση αντιβαίνει την αρχή της αλληλεγγύης που εξυπηρετεί το συνάφι. Παρόμοια διάταξη δεν εμφανίζεται σε άλλες συντεχνίες. Στη Λάρισα μάλιστα το ρουφέτι τών σερτζήδων επιτρέπει την βοήθεια προς μαγίστορα, ορφανό ή ανήλικο όταν καταστρατηγούνται οι όροι του συμφωνητικού τους που αφορά τη μεταβίβαση εργαστηρίου⁶⁶. Η ρύθμιση του Διοργανισμού μοιάζει να αποσκοπεί στη διάρρηξη σχέσεων εξάρτησης μεταξύ των τεχνιτών και των αξιωματούχων του συναφίου (και ενδεχόμενη ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων) αλλά και στη μεταμόρφωση του συναφίου σε ισχυρή ομάδα πίεσης.

26. Η διαδικασία εκλογής αξιωματούχων του συναφίου ξεκινά με πρωτοβουλία του Διοικητή, ο οποίος προσκαλεί τους τεχνίτες σε δημόσια συνέλευση σε κάποια εκκλησία. Στη συνέλευση παρίσταται η επαρχιακή Δημογεροντία και προεδρεύει ο Διοικητής⁶⁷.

27-29. Σε πρώτη φάση ο Γραμματέας του Διοικητή κατέστρωνε τον κα-

64. Βλ. Φαρμακίδης (1926: 324). Ομοίως και στις θρησκευτικές αδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 197).

65. Δεν θα πρέπει να συγχέουμε την αποβολή των αξιωματούχων όπως προβλέπεται από τον Διοργανισμό με την έκπτωση λόγω μη προσήκουσας εκτέλεσης των καθηκόντων, όπως προβλέπεται από το άρθρο 7 του συμφωνητικού των ραπτάδων της Πάτρας του 1829, βλ. Λουκάτος (1986: 303). Αποβολή μελών από την Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 115).

66. Βλ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 313 αρ. 5) και Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 97).

67. Βυζάντιο: Χριστοφιλόπουλος (1935: 47). Επίσης, Ζώης (1893: 33 "καὶ κατέμπροστε εἰς τὸ Ἐκλαμπρότατο ρεγγιμέντο", 52 και 81), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 99), Μπάλλας (2001: 175). Στη Λευκάδα προέδρευαν οι Σύνδικοι, Μαχαιράς (1951: 130). Βενετία, βλ. Chambers & Pullen (1992: 289), Sassari, Zanetti (1961: 55 κεφ. 3). Στο ἔσναφι τῶν ἄμπατζήδων της Φιλιππούπολης μη συμμετοχή σε συνέλευση, αν και προηγουμένως είχε ειδοποιηθεί, σήμαινε την πληρωμή προστίμου, ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 14. Διορισμός από τη διοίκηση αναφέρεται από τον Ζώη (1893: 76, 78) και Φαρμακίδης (1926: 324 επ.). Πρβλ. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 277-78).

κατάλογο των συνερχομένων τεχνιτών και τον διάβαζε μεγαλοφώνως⁶⁸. Σε δεύτερη φάση ελάμβανε χώρα η ορκοδοσία των τεχνιτών. Ένας εφημέριος κρατούσε το Ευαγγέλιο, και ο γηραιότερος των συναθροισθέντων διάβαζε τον όρκο και οι υπόλοιποι συντεχνίτες επαναλάμβαναν. Οι τεχνίτες ορκίζονται ότι θα ψηφίσουν σύμφωνα με τη συνείδηση τους, με αμεροληψία και χωρίς προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες⁶⁹. Η αμεροληψία κατά την παρουσίαση απόψεων στη συνέλευση τονίζεται και στο συμφωνητικό της συντεχνίας των αμπατζήδων της Φιλιππούπολης του 1804⁷⁰. Μετά την ορκοδοσία, τα δύο γεροντότερα μέλη καταστρώνουν τον κατάλογο των υποψηφίων. Πρέπει να υπάρχουν τέσσερεις υποψήφιοι για τη θέση του αρχιτεχνίτη, τέσσερεις για του γραμματέα, και τέσσερεις για του ταμιά, από τους οποίους επιλέγεται ο ένας⁷¹. Στη Ζάκυνθο οι υποψήφιοι κατέθεταν κάποιο ποσό στον ιερό ναό⁷².

30-31. Η ψηφοφορία γίνεται με ψήφο που ριχνόταν σε έναν από τους δύο καδίσκους, υπέρ ή κατά για τον καθένα υποψήφιο χωριστά. Κατά την διάρκεια της ψηφοφορίας, οι υποψήφιοι αποχωρούν από την αίθουσα και επανέρχονται όταν τελειώσει η ψηφοφορία.

32-36. Μετά την εκλογή των αξιωματούχων, ακολουθεί η ορκοδοσία τους. Οι εκλεγέντες ορκίζονται ότι θα ασκήσουν τα καθήκοντα τους με συνέπεια, ότι θα αποφεύγουν να εμπλακούν σε κινήματα, ότι θα είναι νόμιμοφρονες, περιοριζόμενοι στην αντιπροσώπευση των συμφερόντων του συναφίου⁷³. Ο Γραμματέας του Διοικητή κοιτά το πρακτικό ψηφοφορίας και σημειώνει τα ονόματα των υποψηφίων και τις ψήφους που έλαβε ο καθένας. Οι πράξεις αυτές διαβάζονται μεγαλοφώνως και υπογράφονται από τον Διοικητή, τους δημογέροντες, την εφορευτική επιτροπή και τον Γραμματέα και κατατίθενται στο αρχείο του Διοικητή. Αντίγραφα αποστέλλο-

68. Παρομοίως στην διαδικασία εκλογής εκλεκτόρων για την εκλογή πληρεξουσίων, άρθρο 4 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829. (Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, έτ. Δ' 21-22/16-3-1829)

69. Η αμεροληψία εμφανίζεται και στα καθήκοντα του προεστού στην Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 154-57, 409-410). Παρόμοια διαδικασία και όρκος εμφανίζεται στο άρθρο 5 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829. (Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, έτ. Δ' 21-22/16-3-1829)

70. Βλ. Θρακικά 2 (1929) 330 και Αποστολίδης (1959: 367).

71. Παρόμοιος όρος στην Γενική Εφημερίς της Ελλάδος 21-22/16-3-1829, άρθρο 6 των οδηγιών με αριθμό 10.050/4 Μαρτίου 1829.

72. Ζώης (1893: 34).

73. Για το κείμενο του όρκου βλ. Δημακοπούλου, Χ. Γ. (1981) "Ο κώδιξ των όρκων της ελληνικής πολιτείας" ΔΙΕΕ 24, 537-572. Όρκος προεστού στην κομπανία πραγματευτών του Σίμπιου. Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 409-410). Ορκοδοσία των εκλεγέντων αξιωματούχων με πανηγυρικό χαρακτήρα ελάμβανε χώρα και στη συντεχνία των ραπτών του Sassari, Zanetti (1961: 57 κεφ. 6).

νται στη δημογεροντία και στον αρχιτεχνίτη⁷⁴. Στην Ύδρα η εκλογή πρωτομάστορα επικυρωνόταν από την Δημογεροντία. Η εκλογή των αξιωματούχων ολοκληρώνεται με την υπογραφή των πρακτικών και έτσι λύεται η συνέλευση. Οι τεχνίτες, εν σώματι και με τη συνοδεία μουσικής, οδηγούν τον Διοικητή, τους δημογέροντες και τους εκλεγέντες στο κατάστημα τους και έπειτα επιστρέφουν στις δουλειές τους. Ο πανηγυρικός χαρακτήρας που δίνεται στην εκλογή των αξιωματούχων αποτελεί είδος δήλωσης στην κοινότητα⁷⁵. Οι εκλεγέντες αξιωματούχοι εφοδιάζονται με μία βεβαίωση (δήπλομα) από τον Διοικητή.

37-39. Ο αρχιτεχνίτης είναι υπεύθυνος για την διαχείριση καθώς και για τις βελτιώσεις που πρέπει να γίνουν στο συνάφι. Ο αρχιτεχνίτης φροντίζει για την τιμιότητα των συντεχνιών κατά την άσκηση του επαγγέλματος τους⁷⁶.

40-41. Στα άρθρα αυτά α) καθιερώνεται αντικειμενική ευθύνη του αρχιτεχνίτη για την ηθική και πολιτική διαγωγή των συντεχνιών, και β) καθορίζονται τα όρια της πειθαρχικής εξουσίας του αρχιτεχνίτη επι των υπολοίπων συντεχνιών. Σε πρώτη φάση, ο αρχιτεχνίτης νουθετεί τον παρεκτραπέντα. Σε περίπτωση που, παρά τις νουθεσίες, ο παρεκτρεπόμενος συνεχίζει, ο αρχιτεχνίτης μπορεί να επιβάλλει πρόστιμο ορισμένου ύψους, πληρωτέο στο ταμείο του συνάφου. Σε περίπτωση που συνεχισθεί η κολλασίμη συμπεριφορά, ο τεχνίτης καταγγέλλεται στο Διοικητή⁷⁷. Εκείνο που παραμένει ασαφές είναι τι είδους συμπεριφορά εμπίπτει στην πειθαρχική

74. Για τη Ζάκυνθο βλ. το πρακτικό εκλογής "τῆς μαιστράντζας τῶν τζαγγαράδο" της 5ης Μαΐου 1695, στου Ζώη (1893: 32-33). Για τις αδελφότητες, βλ. Μοσχονάς (1987: 195).

75. Στη Ζάκυνθο, ο εκλεγείς αξιωματούχος μεταφερόταν στους ώμους των τεχνιτών μέχρι το σπίτι του, βλ. Κατράμης (1880: 468) και Ζώης (1893: 27). Ο Κατράμης προσθέτει ότι στο δρόμο ραίνονταν με άνθη και ζαχαρωτά και νεαροί τραγουδούσαν. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 99) χρησιμοποιεί τα στοιχεία από τη Ζάκυνθο αλλά δεν αναφέρει παρόμοιες τελετές στη Θράκη. Ο Shkodra (1975: 68) αναφέρεται σε τελετές αναγόρευσης που συνοδεύονταν από γλέντια σε ισλαμικά ισνάφ.

76. Κατά τη βυζαντινή περίοδο ο αργυροπράτης που χρησιμοποιούσε δόλο στο ασήμι που κατεργαζόταν, ετιμωρείτο με χειροκοπία, Έπαρχικόν Βιβλίον II 5. Στο έσνάφι τῶν ἀμπατζήδων της Φιλιππούπολης ο πρωτομάστορας "ἐφρόντιζε περὶ τῆς εἰλικρινοῦς καὶ τιμίας ὑφ' ἐκάστου ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος πρὸς πρόοδον καὶ εὐδοκίμησιν αὐτοῦ καὶ πρὸς πρόληψιν οἰασδῆποτε δυσφημῆσεως". Βλ. και Παπαχριστοδούλου (1951: 57), Χατζημιχάλη (1953: 289). Στη Βενετία, οι συντεχνίτες όφειλαν να καταγγείλουν όποιον μεταχειριζόταν δόλο, Mackenney (1987: 26).

77. Βυζάντιο, Νεράντζη-Βαρμάζη (1989: 356) και (1997: 359). Στο συνάφι της ραπτικής τέχνης προβλέπεται ότι εκείνος που δε συμμορφώνεται με τις αποφάσεις του πρωτομάστορα παραπέμπεται στην κοινή καγκελλαρία, Αρχεῖον της κοινότητος Ύδρας 6, 224.

ξουσία του αρχιτεχνίτη⁷⁸; Στο ρουφέτι των γουναράδων της Κοζάνης, η παράβαση των όρων του συμφωνητικού του 1786 τιμωρούνταν με πρόστιμο 10 ασλάνια, αποδοτέα κατά το 1/3 στον Αγ. Νικόλαο, το 1/3 στο Δεπότι, και το τελευταίο 1/3 στο ρουφέτι⁷⁹. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107) αναφέρεται σε μια σειρά παραβατικών συμπεριφορών που τιμωρούνταν στα πλαίσια των συντεχνιών, αλλά αφορούν συνήθως είτε την έλλειψη εμβασμού προς τους αξιωματούχους της συντεχνίας, είτε την απείθεια σε αποφάσεις του πρωτομάστορα ή/και της γενικής συνέλευσης⁸⁰. Η "ήθική και πολιτική διαγωγή" σίγουρα δεν μπορεί να συνδέεται με παραβάσεις του καταστατικού. Έχει μάλλον σχέση με την κοινωνικο-πολιτική δραστηριότητα των συντεχνιτών, εάν ενδεχομένως έρχονται σε αντίθεση με την κυβέρνηση⁸¹. Εκτός από τα πρόστιμα, άλλες ποινές που μπορούσαν να επιβληθούν ήταν το κλείσιμο του εργαστηρίου και ο αφορισμός⁸².

42. Ο αρχιτεχνίτης φροντίζει για την ανταμοιβή από τον Διοικητή εκείνου που επιφέρει βελτιώσεις στην τέχνη. Δεν εξειδικεύεται όμως τι είδους ανταμοιβή...

43. Στο άρθρο αυτό προσδιορίζεται η διαιτητική αρμοδιότητα του αρχιτεχνίτη. Ο αρχιτεχνίτης μπορεί να επεξηγήσει συμβιβασμό α) για διαφορές μεταξύ συντεχνιτών που ανάγονται στην άσκηση της τέχνης τους και β) για διαφορές μεταξύ συντεχνιτών και τρίτων που ανάγονται στην άσκηση κάποιων δραστηριοτήτων (ίσως προμήθειας και διάθεσης ειδών). Σε περίπτωση αποτυχίας του συμβιβασμού, τα μέρη μπορούν να προσφύγουν στα δικαστήρια. Η απόπειρα συμβιβασμού ήταν ιδιαιτέρως διαδεδομένη στον κόσμο των συντεχνιών⁸³. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο ρου-

78. Ποινικά κολάσιμες συμπεριφορές περιελάμβαναν αυθάδεια, απρεπής διαγωγή ή κακολογία, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107). Σε διαταγή του βαλή των Τρικάλων του έτους 1834, οι πρωτομάστορες όφειλαν να φροντίζουν για την ευταξία των συναφίων, Φαρμακίδης (1926: 324επ).

79. Βλ. Καλινδέρης (1958: 29). Παρόμοιοι όροι στο *ισνάφι τών νταμπάκιδων* (1826), στο *ισνάφι τὸ ὑφαντάδικον* (1827) και στο συμφωνητικό διαφόρων συντεχνιών (1789). Να σημειωθεί ότι η ερμηνεία του Παπαχριστοδούλου (1951: 57) ότι η γενική συνέλευση επέβαλε ποινές αποτελεί γενίκευση.

80. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 67) αναφέρεται στην επιβολή ποινών σε μέλη για καταχρήσεις από την δωδεκάρα στη συντεχνία των τεκτόνων της Φιλιππούπολης. Παρόμοια καθήκοντα ασκεί και ο πρωτομάστορας στην Ύδρα (Αρχεῖον της Κοινότητος Ύδρας, 6, 209).

81. Βλ. θέσπισμα του 1666 της Κομπανίας των πραγματευτών του Σίμπιου "Εν πρώτοις, νὰ τιμοῦμεν καὶ νὰ εὐφημοῦμεν τὸν Ρήγαν μας, καὶ τὸ Τανάτζι του, καὶ ποσῶς νὰ μὴν τοὺς κακοκρένωμεν μήτε ἐδῶ, μήτε εἰς ξένον Τόπον, ὅπου καὶ ἂν περιπατοῦμεν" Τσοῦρκα-Παπαστάθη (1994: 287).

82. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 108-109).

83. Βλ. Γκίνης (1966: αρ 789) όπου στις απαντήσεις ερωτημάτων των αντιπροσώπων

φέτι τῶν μπακάλιδων της Μοσχόπολης, η υποβολή της διαφοράς στο ρουφέτι ήταν υποχρεωτική⁸⁴.

44. Εκτός όμως από την διαιτησία του αρχιτεχνίτη, οι συντεχνίτες, για την επίλυση των διαφορών τους, είχαν στη διάθεση τους και τη διαδικασία της αιρετοκρισίας. Σε αυτό το άρθρο προβλέπεται η δυνατότητα προσφυγής σε αιρετοκρισία σε περιπτώσεις διαφοράς από την άσκηση της τέχνης, μεταξύ τεχνιτών ακόμα και διαφορετικών συναφίων (κατά μείζονα λόγο και μεταξύ συντεχνιτών του ίδιου συναφίου). Οι αντίδικοι μπορούσαν να ορίσουν δύο ή περισσότερους συντεχνίτες ο καθένας ως κριτές. Η απόφαση τους είναι αμετάκλητη⁸⁵.

45. Ο αρχιτεχνίτης αναφέρει και συνεργάζεται με τον Διοικητή για τις ανάγκες του συναφίου⁸⁶.

46. Ο αρχιτεχνίτης μπορεί να συντάξει ιδιαίτερο κανονισμό του συναφί-

των συμμάχων Αυλών του 1828 αναφέρεται ότι "αἱ βιομηχανικαὶ κοινωνίαι εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγωσιν ἀντιπροσώπους, οἵτινες ἔκρινον αὐθαирέτως τὰς μεταξὺ τῶν τεχνιτῶν διαφορὰς". Παρόμοια πρακτικὴ εμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, Ἐπαρχικόν Βιβλίον I 11 "Ὁ ταβουλάρης ἀδικουμένος πὰρ' ἐτέρου πρότερον τῷ πριμικηρίῳ ἐγκαλεῖται, ἔπειτα ἐν μείζονι τοῦ ἐπαρχικοῦ κριτηρίῳ· εἰ δὲ τοῦτο οὐ ποιήσει, ἐκπιπτέτω τῆς αὐτοῦ δίκης". Επίσης, βλ. Χιώτης (1858: 407), Θρακικά 2 (1929) 326, Βισβίλης (1941: 253 αρ. 97-98 και 268 αρ. 141-42), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 104), Μανῆρας (1955: 189), Καλινδέρης (1958: 59, 68), Λουκάτος (1986: 302 και 307), Μπάλλας (2001: 172-73) και Αρχεῖον της Κοινότητος Ἰδρας, 6, 209, 224 και 291. Πρβλ. Παπαχριστοδούλου (1951: 57) που μιλά για αποκλειστικὴ δικαιοδοσία του πρωτομάστορα. Βλ. ὅμως και την πρόβλεψη στην ἀπόφαση του βασιλῆ Τρικάλων για την εκδίκαση των διαφορῶν των εσναφλήδων ἀπὸ τους 12 πρωτομάστορες και τους 2 βεκίληδες σε συνεννόηση με τον πασά, Φαρμακίδης (1926: 324). Κομπανία πραγματευτῶν Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 288-89, 291, 298, 310).

84. Βέης (1928-29: 527) "ἑβδομον, ἂν τύχη ἓνας ἀδελφὸς ὁποῦ νὰ ἀδικῆται ἢ νὰ ὑβρίζεται ἢ νὰ ἀτιμάζεται, δὲν ἔχει θέλημα νὰ ὑπάγη ἄλλοῦ διὰ ἐκδίκησιν, μόνον νὰ παρασταθῇ εἰς τὸ ρουφέτιον καὶ τότε γίνεται ἡ πρέπουσα τιμωρία". Βλ. ΑΘΛΓΘ 7 (1940-41) 10 και Θρακικά 2 (1929) 355. Πρβλ. ὅμως και Καλλιανός (1998: 163) ὅπου προβλέπεται ὅτι οἱ συντεχνίτες "κατὰ τὰς περιστάσεις θέλουν καταδιώκει (καὶ) εἰσάγει εἰς τὸ ἀρμόδιον δικαστήριον τὸν παραβάτη τῶν ἀνωτέρω ἄρθρων".

85. Για την αιρετοκρισία βλ. Τουρτόγλου, Μ. Α. (1998) "Ἡ αιρετοκρισία στα νησιά του Αἰγαίου και του Ἰονίου πελάγους (17ος - 19ος αι.). Επιβιώσεις του δικαίου των Βυζαντινῶν" στον Τιμητικὸ τόμο καθηγητῆ Βασ. Σαρσέντη, 413 επ., Πειραιάς, (επίσης και Τουρτόγλου, Μ. Α. (2000) Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου III, 241-250, Αθήνα) Στο Νομικὸ του Θεοφίλου Καμπανίας, το οποίο συντάχθηκε το 1788, ρητῶς αναφέρεται η πρακτικὴ της αιρετοκρισίας στα συνάφια και ἀνάμεσα στους πραγματευτῆς (κεφ. 34.2).

86. Βλ. Κατράμης (1880: 468) και Ζώης (1893: 28), ο οποίος παραπέμπει σε "δουκικό διάταγμα" της 2ας Σεπτεμβρίου 1632 σύμφωνα με το οποίο οἱ αρχιτεχνίτες μπορούσαν να παρουσιαστούν ενώπιον του Προβλεπτῆ και να θέτουν τὰ προβλήματα της συντεχνίας τους. Επίσης, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 103).

ου, τον οποίο πρέπει να παραδώσει στον Διοικητή για να εγκριθεί από την Κυβέρνηση. Αντικείμενο του ιδιαίτερου κανονισμού μπορεί να ήταν η ρύθμιση εσωτερικών ζητημάτων, όπως το ύψος του τέλους εγγραφής στη συντεχνία, οι όροι εξέλιξης των τεχνιτών, η διαδικασία εκλογής νέων μαστόρων, άλλα ζητήματα πειθαρχικής εξουσίας επί των μελών και άλλα θέματα που δεν ρυθμίζονται από τον Διοργανισμό⁸⁷.

47. Ο αρχιτεχνίτης υπέχει αντικειμενική ευθύνη για οποιαδήποτε αναταραχή προκληθεί από το συνάφι του, ή συμμετάσχει ο ίδιος σε οχλαγωγία, ή το συνάφι, ή μέλος ή μέλη του συναφίου⁸⁸.

48-49. Ο αρχιτεχνίτης υπογράφει όλα τα έγγραφα που αφορούν το συνάφι, μαζί με τον γραμματέα. Επίσης εντέλλει εγγράφως τον Ταμία για τη διενέργεια πληρωμών, την είσπραξη συνεισφορών ή άλλων πληρωμών.

50. Ο αρχιτεχνίτης κατανέμει στους συντεχνίτες τα ορφανά παιδιά για μαθητεία.

51. Σε περίπτωση θανάτου συντεχνίτη, ο αρχιτεχνίτης προσκαλεί τους συντεχνίτες να συνοδεύσουν τον νεκρό εν σώματι⁸⁹.

52-53. Διορίζει αναπληρωτές σε περίπτωση που ο Ταμίας ή ο Γραμματέας ασθενήσουν βαριά. Σε περίπτωση θανάτου του Ταμία ή του Γραμματέα, ο αρχιτεχνίτης ενημερώνει τον Διοικητή για να συγκαλέσει συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη.

54-55. Σε περίπτωση βαρύτερης ασθενείας του αρχιτεχνίτη, ο Γραμματέας ενημερώνει τον Διοικητή, ο οποίος διορίζει άλλον από το συνάφι. Σε περίπτωση θανάτου του αρχιτεχνίτη, ο Διοικητής συγκαλεί συνέλευση για την εκλογή αντικαταστάτη. Στην περίπτωση θανάτου του αρχιτεχνίτη, ο Γραμματέας ειδοποιεί τον Διοικητή, ο οποίος προσκαλεί όλα τα συνάφια στην εκφορά του νεκρού.

56. Στο τέλος της θητείας, ο αρχιτεχνίτης ειδοποιεί τον Διοικητή για την

87. Βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 91-93). Ιδιαίτεροι κανονισμοί συντεχνιών εγκρίνονταν από την Γερουσία στο Παλέρμο, βλ. Oddo (1991: 46-47). Η Πανοπούλου (1995: 615) αναφέρει τον ορισμό πληρεξουσίου αδελφότητας για να ζητήσει από την Βενετική διοίκηση του Χάνδακα την άδεια τήρησης καταστατικού (1637).

88. Πρβλ. *Έπαρχικόν Βιβλίον* VII 6: η ταραχώδης τυγχάνων, αποβάλλεται από τη συντεχνία. Επίσης στη Βενετία τον Σεπτέμβριο του 1543 οι αξιωματούχοι της συντεχνίας των Γερμανών αρτοποιών αποβλήθηκαν από τη συντεχνία ως "seduttori et capo setta", Chambers & Pullan (1992: 289 αρ. 11).

89. Βλ. και *Έπαρχικόν Βιβλίον* I 26 με ποινή για όποιον, χάριν κέρδους, απέχει. Παρόμοιος όρος εμφανίζεται στο τυπικό της αδελφότητας της μονής Ναυπακτιώτισσας, J. Nesbitt & J. Wiita (1975) "A confraternity of the Comnenian era" BZ 68, 381. Βλ. επίσης Χιώτης (1858: 407), Ζώης (1893: 29, 40), Γουγούσης (1926: 280), Βέης (1928-29: 528), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 96), Λουκάτος (1986: 306) αλλά και Zanetti (1961: 68 κεφ. 32).

ημέρα που θα πρέπει να συγκληθεί συνέλευση, στην οποία λογοδοτεί, όπως και ο Γραμματέας και ο Ταμίας.

57-59. Ο Γραμματέας έχει την ευθύνη για τα αρχεία του συναφίου, την ασφάλεια του και τη σφραγίδα του. Διατηρεί τρία βιβλία, ένα μητρώο μελών, ένα πρωτόκολλο εγγράφων, και ένα βιβλίο πληρωμών⁹⁰. Τέλος, υπογράφει και σφραγίζει τα έγγραφα που εκδίδει ο αρχιτεχνίτης.

60-63. Ο Ταμίας είναι υπεύθυνος για τα χρήματα και τα πράγματα του συναφίου. Δεν μπορεί να δεχθεί ή να δώσει καμιά ποσότητα χρημάτων ή πραγμάτων χωρίς επίσημη παραγγελία του αρχιτεχνίτη, και παρέχει αποδεικτικά πληρωμής. Διατηρεί βιβλίο εσόδων και εξόδων, και τέλος φυλάει τη σημαία του συναφίου, την οποία δεν δίνει χωρίς την έγγραφη άδεια του αρχιτεχνίτη⁹¹.

64-65. Ο κάθε συντεχνίτης οφείλει σεβασμό στους αξιωματούχους του συναφίου και στους συντεχνίτες. Είναι, επίσης, υποχρεωμένος να υπακούει στις επιταγές του αρχιτεχνίτη, αναφορικά με την άσκηση της τέχνης του⁹².

66-67. Οι συντεχνίτες υποχρεούνται να αναφέρουν την κακή διαγωγή

90. Η πληροφορία που παραδίδει ο Ζώης (1893: 52) είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για την εκτίμηση των επιρροών που παρουσιάζει ο Διαφορισμός. Ο Ζώης, αναφερόμενος στις συντεχνίες της Κεφαλονιάς, βάσει μιας διαταγής της 28ης Απριλίου 1692, αναφέρει ότι εκτός από τον Πρώτο εκλέγονταν και ο σύνδικος, δηλαδή 2 επίτροποι και ένας γραμματέας, του οποίου αποστολή ήταν να τηρεί 2 βιβλία, ένα μητρώο μελών και ένα βιβλίο εσόδων-εξόδων. Το ίδιο δε συνέβαινε και στην Κέρκυρα. Στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, γραμματέας εμφανίζεται στο έσνάφι τῶν δουλγέρηδων, ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102-130. Στη Σκόπελο εμφανίζονται οι όροι γραμματικός σε συμφωνητικό του 1832 [Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1)] και γραμματέας σε συμφωνητικό του 1833 [Καλλιανός (1996: 218 αρ. 2)].

91. Στην τροποποίηση του καταστατικού της συντεχνίας των υποδηματοποιών της Ζακύνθου (1 Απριλίου 1833), ο αρχιτεχνίτης είναι εκείνος που κρατά τη σημαία και το ταμείο, ενώ προηγουμένως τη διαχείριση του Ταμείου είχαν 3 επίτροποι. (Ζώης 1893: 47-50). Το ίδιο συμβαίνει και στο έσνάφι τῶν ἀμπατζήδων της Φιλιππούπολης, Θρακικά 2 (1929) 326. Πρβλ. όμως και το αυθαίρετο συμπέρασμα των Παπαχριστοδούλου (1951: 57) και Σταλίδη (1974: 24) για την ύπαρξη ταμία και κλητήρα, ως σταθερών αξιωματούχων των συναφίων.

92. Σεβασμός στον πρωτομάστορα, Φαρμακίδης (1926: 324επ), Βέης (1928-29: 527) με απειλούμενη ποινή σε περίπτωση απείθειας την εκδίωξη από το ρουφέτι, Καλινδέρης (1958: 28), Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4), Αποστολίδης (1959: 373) απειλή τιμωρίας σύμφωνα με τους εθιμικούς κανόνες της συντεχνίας. Υπακοή στις επιταγές του αρχιτεχνίτη, Φαρμακίδης (1926: 326επ), Βέης (1928-29: 528), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 107), Σαμαράς (1954: 84), Αποστολίδης (1959: 373), Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4), και Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας, 6, 224. Σεβασμός μεταξύ μαστόρων, Θρακικά 2 (1929) 329. Κομπανία των πραγματευτών του Σίμπιου, Τσούρκα-Παπαστάθη (1994: 228-31, 283-84 και 288).

συναδέλφου τους με σκοπό τον σωφρονισμό του. Απαγορεύεται δε να εμπλέκονται σε στάσεις και σε κινήματα⁹³.

68. Οι συντεχνίτες έχουν το δικαίωμα να παραπονούνται τον Διοικητή, εάν αδικούνται ή κατατρώχονται από τον αρχιτεχνίτη⁹⁴.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

93. Παρόμοιος όρος στη Βενετία, Mackenney (1987: 26).

94. Βλ. όμως και Βενετία, όπου οι τεχνίτες μπορούσαν να προσφύγουν κατά αποφάσεων των δικαιοδοτικών οργάνων της συντεχνίας στην Giustizia Vecchia, η οποία επέβλεπε τις συντεχνίες, Mackenney (1987: 28).

Παράρτημα

Οι δύο κατάλογοι που ακολουθούν αποτελούν μια απόπειρα συστηματοποίησης του διεσπαρμένου υλικού για τις συντεχνίες στον ελληνόφωνο, νησιωτικό και ηπειρωτικό χώρο. Η διασπορά των δημοσιευμένων εγγράφων σε διάφορα τοπικά περιοδικά και μελέτες καθιστά την μελέτη τους δυσχερέστατη. Συμπεριέλαβα όλα τα δημοσιευμένα έγγραφα που μπόρεσα να συμβουλευτώ και τα διέκρινα α) σε καταστατικές συμφωνίες, συμφωνητικά, αρχεία και κώδικες, και β) σε έγγραφα που έμμεσα ή άμεσα μαρτυρούν την ύπαρξη και δράση επαγγελματικών συντεχνιών μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα. Οι καταγραφές σε τηλεγραφική μορφή περιλαμβάνουν την πηγή δημοσίευσης και αναφορές σε άλλα έργα, ημερομηνία, τον τίτλο του σωματίου και των ετών του και τέλος το περιεχόμενο του εγγράφου όπου βρίσκεται η μαρτυρία. Είναι βέβαιο ότι μέρος του υλικού, ενδεχομένως μεγάλο, μου έχει ξεφύγει. Επομένως συμπληρώσεις είναι αναγκαίες στο μέλλον. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη συλλογή μαρτυριών για την αυτόνομη παρουσία των συντεχνιών (ρουφετιών, ι(ε)σναφίων, σναφίων, συντεχνιών) και των αξιωματούχων τους στις πηγές.

Α. Καταστατικές συμφωνίες σναφίων, συμφωνητικά και κανονισμοί¹

Διδυμότειχο

1. Μανάκας (1955: 142-44) [Γκίνης (1966: αρ. 1094)] – 1831-1952 – έσναφι γεμενετζήδων και παπουτσήδων – Κώδιξ του ἱεροῦ έσναφίου τῶν γεμενετζήδων και παπουτσήδων.

1. Βλ. Παπαστάθης, Χ. Κ. (1976) «Συμφωνητικό έσναφίων του Hadzioglu Pazardzik τῆς Δοβρουτσᾶς στα 1857» *Μακεδονικά* 16, 309-315, για το συμφωνητικό των ρουφετιών τον ραπτάδων και ἄμπατζιδων της 27ης Ιουλίου 1857 από το Hadzioglu Pazardzik (Δοβρουτσά), και Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1996: 164-165) για τον κανονισμό της ἀδελφότητος οἰκοδόμων από το Βουδρούμ (27.03.1912/ 11.04.1914). Ιδιαίτέρως χρήσιμα για συγκριτική μελέτη είναι τα θεσπίσματα της ελληνικής εμπορικής κομπανίας του Σίμπιου της Τρανσυλβανίας για τα οποία βλ. Τσούρκα-Παπαστάθης (1994: 253-372).

Εδεσσα

1. Σταλίδης (1974: 67) – 28 Νοε 1800 – μπογιατζίδες και κορμουτζίδες – Συμφωνητικό.

Σάκυνθος

1. Ζώης (1893: 37-41) [Γκίνης (1966: αρ. 258)] – 9 Αυγ 1706 – σκόλα τον τζαγκαράδο και ταμπάκυδον – Συμφωνητικό.
2. Ζώης (1893: 42-48) – 16 Απρ 1814 – συντεχνία τῶν ὑποδηματοποιῶν – Καταστατικό.
3. Ζώης (1893: 48-51) – 1 Απρ 1833 – συντεχνία τῶν ὑποδηματοποιῶν – Τροποποίηση καταστατικού.
4. Ζώης (1893: 88) – 13 Ιουλ 1712 – πρώτοι τῶν κηπουρῶνε – Κανονισμός.
5. Ζώης (1893: 97-101) – 16 Δεκ 1804 – τὸ σύστημα τῆς φράγιας τῶν μακκελαρέων – Σχέδιο καταστατικού ἀπὸ δημόσια ἀρχή.

Θεσσαλονίκη

1. Γουγούσης (1926) – Ιαν 1825 – τὸ ἱεροδικεῖον – Κανονισμός σωματείου ιερέων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

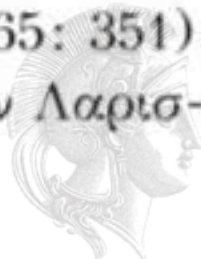
ΑΘΗΝΩΝ

1. Καλινδέρης (1958: 27-30) [Γκίνης (1966: αρ. 474)] – 26 Οκτ 1786 – ρουφέτι γουναράδων – Συμφωνητικό.
2. Καλινδέρης (1958: 35-37) [Γκίνης (1966: αρ. 486 & 491)] – Ιούν 1789 – ρουφέτι τῶν τουφεκτζίδων, χαλκιάδων, καλαϊτζίδων, ἀλμπάνιδων – Συμφωνητικό.
3. Καλινδέρης (1958: 45-48) [Γκίνης (1966: αρ. 479), *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 2 (1991) 116-121] – 24 Μαρ 1826 – ἰσνάφι τῶν νταμπάκιδων – Συμφωνητικό.
4. Καλινδέρης (1958: 55-56) – 13 Μαΐ 1876 – Βυρσοδεψική Ἀδελφότης – Καταστατικό.
5. Καλινδέρης (1958: 59-61) [Γκίνης (1966: αρ. 772)] – 8 Αυγ 1827 – ἰσνάφι φωμάδων – Καταστατικό.
6. Καλινδέρης (1958: 67-68) – 20 Αυγ 1827 – ἰσνάφι ὑφαντάδικον – Καταστατικό.
7. Καλινδέρης (1958: 81-82) – 20 Οκτ 1900 – συντεχνία κουρέων – Συμφωνητικό.

Λάρισα

1. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 311 αρ. 3) [Παυλίδης (1965: 351), Ντρογκούλης (1985: 299 αρ. 6)] – 1 Δεκ 1734 – ρουφέτιον τῶν Λαρισ-

ΑΘΗΝΩΝ

σαίων σχοινάδων, μαγίστορες – Κανονισμός με διατάξεις για τη ρύθμιση οικονομικών θεμάτων.

2. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 312 αρ. 4) [Παυλίδης (1965: 352), Ντρογκούλης (1985: 295 αρ. 1)] – 14 Δεκ 1756 – ρουφέτι τῶν σχοινάδων – Συμφωνητικό σχετικά με την διατίμηση προϊόντων.
3. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 331 αρ. 5) [Ντρογκούλης (1985: 297 αρ. 4)] – 15 Ιαν 1760 – ρουφέτι τῶν σερτζήδων, μαγίστορες – Κανονισμός για ζητήματα κληρονομικής διαδοχής των εργαστηρίων.
4. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 316 αρ. 7) [Παυλίδης (1965: 352), Ντρογκούλης (1985: 295 αρ. 2)] – 16 Απρ 1755 – ρουφέτι τῶν πανάδων, ρουφέτι τῶν μανδηλάδων, πρωτομαγίστορες – Συμφωνητικό με ρυθμίσεις οικονομικού περιεχομένου.

Μοσχόπολις²

1. Βέης (1929: 526-28) [Γκίνης (1966: αρ. 457), Γεωργιάδης (1975: 15) και *ΕΕΒΣ* 43 (1977-78) 172 αρ. 71] – 2 Ιαν 1779 – ρουφέτιον τῶν μπακάληδων – Καταστατικό.

Πάτρα

1. Λουκάτος (1986: 306 αρ. 10) – 22 Μαρ 1829 – σῶμα ἰσναφικόν τῆς μπακαλικῆς – Συμφωνητικό.

Ραιδεστός

1. *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 27 (1907) 638 [Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 154-55)] – 2 Φεβρ 1802 – ἐσνάφι τῶν μπογιατζήδων – Συμφωνητικό γράμμα.

Σκόπελος

1. Καλλιανός (1996: 217 αρ. 1) – 4 Μαΐ 1832 – ἰσνάφι τῶν βαρελάδων, πρωτομάστωρ, γραμματικός – Συμφωνητικό.
2. Καλλιανός (1996: 218 αρ. 2) – 8 Ιουλ 1833 – ἰσναφοδεσμός, ἀρχιβουτζᾶς (πρωτομαίστωρ), γραμματέας – Συμφωνητικό.
3. Καλλιανός (1996: 220 αρ. 3) – 8 Φεβ 1838 – νὰ συστηθῶσι εἰς ἓνα σωματεῖον τῆς συντεχνίας των, πρῶτοι ναυπηγοί, συμπράκτωρ – Συμφωνητικό.
4. Καλλιανός (1996: 221 αρ. 4) – 5 Μαρ 1838 – νὰ συστηθῶσιν εἰς ἓν σωματεῖον τῆς συντεχνίας των, πρῶτοι καλαφάται (ἀρχικαλαφάται) – Συμφωνητικό.

2. Βλ. επίσης Σκενδέρης, Κ. Χ. (1928) *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*, 10-11, 2η ἔκδ., Ἀθῆναι.

5. Καλλιανός (1998: 161) – 25 Απρ 1835 – τεχνίται σκυτοτόμοι – Σύσταση συντεχνίας (ισνάφι).

Τρίκαλα

1. Γιαννούλης (1980: 43-44) [Παυλίδης (1965: 347)] - 15 Ιουν 1714 - ρουφέτι τῶν μεταξάδων - Συμφωνητικό των μελών που απαγορεύει την προμήθεια υλῶν από Εβραίους. (ανάκληση Μάιος 1732)
2. Γιαννούλης (1980: 44-45) [Παυλίδης (1965: 350)] - 5 Μαί 1734 - ρουφέτι τῶν σερτζίδων, ρουφέτι τῶν πανάδων, μαγίστορες - Διευθέτηση διαφοράς. (τροποποίηση 1738)
3. Γιαννούλης (1980: 45) [Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνῶν 20 (1949) 74επ., Παυλίδης (1965: 350-51), Γκίνης (1966: αρ. 329), Τρικαλινά 6 (1986) 132] - 27 Ιουλ 1738 – ρουφέτιον σαπουνάδων – Συμφωνητικό.
4. Γιαννούλης (1980: 74) [Παυλίδης (1965: 346)] - 15 Δεκ 1696 - ρουφέτια, μπακάληδες, μουμ(ουν)τζήδες - Συμφωνητικό ρουφετίων με τους επιτρόπους της πόλης για την καταβολή πεσχεσίου σε οθωμανό αξιωματούχο.
5. Γιαννούλης (1980: 75) - 20 Οκτ 1708 - ρουφέτιον τῶν μουμτζήδων - Συμφωνητικό ρουφετίου με επιτρόπους της πόλης για την καταβολή πεσχεσίου σε οθωμανό αξιωματούχο.
6. Γιαννούλης (1980: 75) [Παυλίδης (1965: 346)] - 26 Οκτ 1708 - ρουφέτιον τῶν μπακάληδων - Συμφωνητικό ρουφετίου με επιτρόπους της πόλης για την καταβολή πεσχεσίου σε οθωμανό αξιωματούχο.
7. Γιαννούλης (1980: 76) [Παυλίδης (1965: 347)] - 23 Απρ 1698 - μπακάληδες - Συμφωνητικό με την πολιτεία για τη διάθεση κρασιού.

Υδρα

1. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 2, 20 [Μανίκης (1937: 190), Γκίνης (1966: αρ. 567)] – 26 Μαρ 1803 - συνάφι καπήλων, ἀρχηγοί καὶ πρωτομαίστορες - Συμφωνητικό.
2. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 223-24 [Μανίκης (1937: 191), Λιγνός (1946: 276), Γκίνης (1966: αρ. 678)] - 25 Αυγ 1819 - συνάφι τῆς ῥαπτικῆς τέχνης, πρωτομάστορας, βοηθοί - Ἐγκριση συμφωνητικού.
3. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 291-92 [Μανίκης (1937: 192), Λιγνός (1946: 278), Γκίνης (1966: αρ. 674)] - 27 Δεκ 1819 - συνάφι τῶν καλαφατῶν - Ἐγκριση συμφωνητικού.
4. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 6, 376 [Μανίκης (1937: 190)] - 18 Ιουλ 1820 - συνάφι τῶν ταβερναραίων, ἐπιστάται, σύντυχοι - Συμφωνητικό διορισμού ἐπιστατῶν ὡς πληρεξουσίων για την προμήθεια μούστου.

Φιλιππούπολις³

1. ΑΘΛΘ 7 (1940-41) 9-65 [ΑΘΛΘ 3 (1936-37) 157 επ.] - 1685-1878 - έσνάφι τών άμπατζήδων - Αρχεία του εσναφιού.
2. Αποστολίδης (1934-35: 109) - 1849-1880 - κώδικας τών δουλγέρηδων έσναφικός - Κώδικας του συναφίου.
3. Αποστολίδης (1939-40: 61 αρ. 36) [Αποστολίδης (1959: 372)] - 20 Δεκ 1835 - σύστημα ίσναφίου, ίσνάφι μπουγιατζήδων - Καταστατικό το οποίο στη συνέχεια ακυρώνεται.
4. Αποστολίδης (1929: 325-63) [Γκίνης (1966: αρ. 549 & 584), Αποστολίδης (1959: 366-69)] - 29 Ιουλ 1805 - ίσνάφι τών άμπατζήδων - Συμφωνητικό.
5. Θρακικά 15 (1941) 97 αρ. 13 [Αποστολίδης (1959: 373)] - Νοέ 1855 - έσνάφιον πισιρτζήδων - Καταστατικό.
6. Θρακικά 16 (1942) 37 αρ. 19 - 10 Ιαν 1857 - έσνάφια, πισιρτζήδες, φωμάδες - Συμφωνητικό.

Β. Άλλες αναφορές σε συντεχνίες⁴

1. Άρχεϊον τής κοινότητος Έθρας, 4, 209 [Μανίκης (1937: 190)] - Έδρα -

3. Βλ. επίσης Todorova, M. (1986) «Handicrafts and guild organization in Bulgaria. (Textile production in the sancak of Plovdiv)» στο *Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles* (Actes du IIe Colloque International d' Histoire, Athènes, 18-25 septembre 1983), II, 275-283, Athènes.

4. Μαρτυρίες περί συντεχνιών σε πόλεις της Θράκης: Μάδυτος, Παπαδόπουλος, Χρυσ. Α. (1890) *Μάδυτος. Ή πόλις τής Χερρονήσου*, 55, Αθήναι και Σιταράς, Α. Ε. (1971) *Ή Μάδυτος. Πόλις τής θρακικής χερσονήσου επί του Έλλησπόντου*, 172-73, Αθήναι. Συνολική θεώρηση, Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1990) *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού. Θράκη*, 92-102, Θεσσαλονίκη. Για τα συνάφια του Μοναστηρίου, βλ. Βακαλόπουλος, Κ. Α. (1981) "Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικίου Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα" *Μακεδονικά* 21, 168-200 και ιδιαίτερα 194-199 (ανατύπωση στην έκδοση *Λεύκωμα Μοναστηριωτών*, 57-60, Φλώρινα). Παπαστάθης, Χ. Κ. (1984) *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τόμ. Α, 188, Θεσσαλονίκη. Για την περιοχή της Βυτίνας Αρκαδίας, βλ. Χρυσανθοπούλου, Β. (1979-81) "Στοιχεία κοινωνικής ζωής και λαϊκού δικαίου από τη Βυτίνα της Αρκαδίας" *Λαογραφία* 32, 408-415. Για την ύπαρξη ίσναφίων στο Μεσολόγγι, υπάρχει η μαρτυρία του Γ. Σπανιολάκη σε επιστολή της 10ης Ιανουαρίου 1825 προς τον Α. Μαυροκορδάτο, Πρωτοψάλτης, Εμμ. Γ. (επιμ.) (1978) *Ιστορικό Αρχείο Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, 33-35, Αθήναι. (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 5 (ν)). Για την έλλειψη μαρτυριών από τη Σκύρο, βλ. Αντωνιάδης, Ξ. Α. (1997) *Η Σκύρος στην Τουρκοκρατία. Κοινωνία - Διοίκηση - Δικαιοσύνη*, 73, Αθήνα, ομοίως και για τη Σύρο, Δρακάκης, Α. (1967) "Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η Δικαιοσύνη και το δίκαιον" *ΕΕΚΜ* 6, 63-492. Αναφορές σε ρουφέτια υπάρχουν επίσης σε έγγραφα ζητείας (απανταχούσες) ιερών μονών του Αγ. Όρους, βλ. Πάρδος, Α. (1998) *Αρχείο της Ι. Μ. Παντο-*

- 30 Νοε 1811 – ἐσινάφι τῶν χρυσοχόων – Κοινοποίηση εκλογῆς πρωτομάστορη⁵.
2. Βισβίζης (1941: 469 αρ. 566) - Ναύπλιο; - 5 Φεβ 1826 - πρωτομάστορης, ἄρτοποιοί - Παραγγελία του υπουργείου Δικαίου για την επίλυση διαφοράς.
3. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79) – Πρεμετή Ηπείρου – 1813 – ἐργαστηριαρέων καὶ γιαπαντζήδων ρουφετίδων - Αφιέρωση εικόνας της Παναγίας⁶.
4. Ἐλιμειακά 6-7 (1983) 290 - Μοναστήρι (Βιτώλια) - 13 Μαΐ 1863 - ἐσνάφιον σαμαράδων, ἰσνάφη, ἐσνάφιον τσοχατζίδων, συντεχνία ἐμπόρων, ἰσνάφιον ραφτάδων, εἰσνάφιον κουπιτζίδων, ἐσνάφη τοατζήδων, ἐσνάφη παρπέρηδων, ἐσνάφι σημητζήδων, ἡσνάφι χαντζήδων, ἐσνάφι μαϊστόρων, ἐσνάφι λεπλεμπιτζήδων - Σφραγίδες σωματείων σε μαρτυρικό.
5. *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962) 53 – Βέροια - 2 Ιαν 1777 - ρουφέτι τῶν κρασάδων - Αφιέρωση εικόνας Ὑπαπαντῆς.
6. Καλινδέρης (1958: 85 σημ. 2) – Γιαννιτσά - 1866 – ἰσνάφι τῶν σαγματοποιῶν – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυρίδωνος.
7. Καλινδέρης (1973: 89) – Κλεισούρα Καστορίας – ἰσνάφι τῶν σουτζήδων – Δωρεὰ ξύλινου θρόνου.
8. Καλινδέρης (1973: 92) – Πρώτη Φλώρινα - 1865 – ἰσνάφι τῶν ἐμπόρων καὶ ῥαφτάδων – Αφιέρωση φορητῆς εικόνας.
9. Καλλιανός (1996: 216 σημ. 69) – Σκόπελος - 1833 - ἰσνάφι τῶν βουτζάδων - Αφιέρωση εικόνας.
10. Καραγάτση, Μ. (1996) *Κτητορικές πλάκες της Άνδρου*, Άνδρος. (Ανδριακά Χρονικά 27) [Βυζαντίς 1, 335, *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 71 αρ. 66, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79)] – Άνδρος - 12 Οκτ 1771 - ρουφύτυ τον ἀργαστυρέον – Επιγραφή κτητορική⁷;
11. *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-62) 290 αρ. 39 – Ηράκλειο - 3 Σεπ 1577

κράτορος. *Επιτομές εγγράφων 1039-1801*. Μέρος Α', σελ. 157 αρ. 77 (πρίν το 1743), σελ. 165 αρ. 83 (περίπου 1758) και σελ. 176 αρ. 93 (πρίν το 1780), Αθήνα. (Αθωνικά Σύμμεικτα 5)

5. Βλ. και *Αρχεῖον της κοινότητος Ὑδρας*, 16, 184 [Μανίκης (1937: 192)] για τη συμφωνία κασάπηδων με τη δημογεροντία για την προμήθεια κρέατος.

6. Βλ. επίσης *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 37 (1917) 39 όπου δημοσιεύεται αίτηση του πατριαρχείου της 22ας Φεβρουαρίου 1847 για την αποφυλάκιση τεχνίτη από την Πρεμετή.

7. Αναφορά σε ρετζιπέρηδες γίνεται σε καταγραφή εξόδων στου Πολέμη. Δ. Ι. (1988) *Βούργαρο και Παραδείσι. Δύο ανδριώτικα μετόχια στην Αλώνη*, σελ. 5 αρ. 12, Άνδρος. (Ανδριακά Χρονικά 17)

- ἀδελφᾶτο τῆς σκόλας τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῶν τζαγγάρων – Πληρωμή⁸.
12. Λούστας, Ν. Α. (1988) *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκας Φλωρίνης*, 259, Θεσσαλονίκη - Νυμφαίο (Νεβέσκα) Φλώρινας – 18 και 19 Σεπτεμβρίου 1868 – ισνάφιδες χρυσοχόοι – Αναφορά στο βιβλίο της εκκλησίας Αγ. Νικολάου για τη λειτουργία των χρυσοχόων.
13. Πέννας (1946: 44) [Γκίνης (1966: αρ. 639)] – Μελένικο - 1 Απρ 1813 - τὸ ἐσνάφι τῶν μπουγιαντζίδων, τὸ ἐσνάφι τῶν χρυσοχόων, τὸ ἐσνάφι τῶν γουναραδών, τὸ ἐσνάφι τῶν ραπτάδων, τὸ ἐσνάφι τῶν παπουτζίδων, τὸ ἐσνάφι τῶν μπακάλιδων - Ὑπογραφές στο έγγραφο κοινοτικής οργάνωσης Μελενίκου⁹.

Αδριανούπολη¹⁰

1. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 196 - 1754 - ρουφέτια ἀμπατζίδων καὶ μποσματζίδων, ρουφέτιον γουναραδών - Χρηματικές συνεισφορές στο νοσοκομείο.
2. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 196-97 - 1 Δεχ 1785 - ρουφέτια τῶν γουναραδών, τῶν μπακάλιδων, τῶν καυταντζιδών καὶ τῶν ἀμπατζιδών - Επιτρο-

8. Βλ. Κωνσταντουδάκη-Κετροντζιάνου (1981) και Γάσπαρης, Χ. (1989) «Οι επαγγελματίες του Κόνδαχα κατά τον 15ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος» *Σύμμεικτα* 8, 83-133. Για τα αδαλάτα, βλ. Παναγιώτου (1995). Ο Πικουμίδης (1985: 69 αρ. 250) αναφέρει αίτηση της σχολιά των bombardieri (12 Μαρτίου 1583) για την επικύρωση προνομίων.

9. Βλ. Σπανδωνίδης, Π. Σ. (1930) *Μελένικος, ο νεκρός μακεδονικός ακρίτας*, 111-112, Θεσσαλονίκη, που αναφέρει ότι το 1813 λειτουργούσαν ισνάφια βογιατζίδων, παπουτζίδων, γουναραδών, ραπτάδων, μπακάληδων και μέχρι το 1845 προστέθηκαν των σαμολαδάδων, ταμπάκηδων και αμπατζιδών.

10. Η Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 101) αναφέρει έγγραφο των χριστιανών της Αδριανούπολης του 1690, στο οποίο αναφέρεται πρωτομάστορης. Επιπλέον μαρτυρίες στο ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 189, 211, 215 και Θρακικά 18 (1943) 97. Κατάλογος συντεχνιών ορθοδόξων στην Αδριανούπολη στις αρχές του 20ου αιώνα, βλ. Θρακικά 9 (1938) 124-125. Παρουσία συναφίων σε δηλώσεις εικονικής ιδιοκτησίας του 20ου αι. στους κώδικες της Ι.Μ. Αδριανουπόλεως:

Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 38 αρ. 98) – 24 Φεβ 1900 – συντεχνία αμπατζιδών,
Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 40 αρ. 135) – 23 Μαρ 1901 – συντεχνία κηπουρών,
Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 70 αρ. 257) – 16 Μαρ 1909 – συντεχνία αμπατζιδών,
Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 73 αρ. 306) – 17 Μαρ 1910 – συντεχνία αμπα-

τζιδών,
Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 74 αρ. 307) – 15 & 17 Μαρ 1910 – συντεχνία αμπατζιδών, συντεχνία βοσματζιδών.

ενώ συντεχνίες αναφέρονται σε δύο διαθήκες, Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 57 αρ. 102) – 28 & 29 Μαΐ 1905 – συντεχνία των εμποροπαντοπωλών, και Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 60 αρ. 134) – 26 Απρ 1906 – συντεχνία κηπουρών. Βλ. επίσης Βαλσαμίδης, Πασχ. (2000) "Τρεις κανονισμοί της Ελληνορθόδοξης κοινότητας Αδριανουπόλεως" *Η καθ' ημάς Ανατολή* 5, 179-215.

- πεία στην οικονομική διαχείριση του νοσοκομείου και καταγραφή αφιερωμάτων.
3. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 198-200 - 1 Δεκ 1791 - ρουφέτι τῶν μπακάληδων, γουναράδων, ἀμπατζίδων, μποσματζίδων - Λογαριασμοί διαχείρισης του Νοσοκομείου.
  4. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 198-200 - 15 Μαρτ 1801 - κιοντζίδες, ἐσνάφι τῶν γουναράδων, τῶν ποσματζίδων, τῶν μπακάλιδων - Κατάστιχο εισοδημάτων του Νοσοκομείου.
  5. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 200-202 - 1 Δεκ 1786 - ρουφέτια τῶν καυταντζίδων, καλπακτζίδων, ἀμπατζίδων - Λογαριασμός ἐσόδων ἀπὸ το κουτί των φτωχῶν.
  6. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 204-205 - 4 Δεκ 1785 - ρουφέτια γουναράδων, μπακάλιδων, καυταντζίδων, καλπακτσίδων, ἀμπατζίδων - Προσφορά ομολογιῶν στο κουτί των φτωχῶν.
  7. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 205-206 - 1 Μαρτ 1799 - ἐσνάφι τῶν μπακάλιδων - Διαχείριση εισοδημάτων Ἑλληνικῆς σχολῆς.
  8. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 206-207 - 24 Ἀπρ 1801 - ρουφέτι τῶν μπακάλιδων, τῶν γουναράδων - Δανεισμός με τόκο κεφαλαίων τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς σε ρουφέτια.
  9. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 209 - 15 Ἀπρ 1783 - ἐσνάφι τῶν ἀμπατζίδων - Σημείωμα στὸν κώδικα τοῦ μετοχικοῦ τῆς Ἀγ. Λαύρας.
  10. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 213 - ἀχρονολόγητο - ἐσνάφι τῶν εὐλογημένων μπακάλιδων - Συνδρομή στὴν σωστὴ διαχείριση περιουσίας.
  11. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 213 - 1 Δεκ 1809 - ρουφέτι τῶν μπακάληδων - Αναφορά σε σημείωμα.
  12. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 215 - 1817 - οἱ ἀλευροπῶλαι - Αφιέρωση πολυελαίου.
  13. ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 217 - 27 Δεκ 1783 - ἐσνάφι τῶν ραπτάδων - Κηροδοσία.
  14. ΔΧΑΕ 10 (1911) 9 αρ. 371 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 135), Καλινδέρης (1973: 91)] - 1825 - εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ποζαζίδων - Αφιέρωση εικόνας.
  15. ΔΧΑΕ 10 (1911) 12 αρ. 384 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136)] - 1715 - μαϊστόρων καυταντζήδων - Αφιέρωση εικόνας.
  16. Θρακικά 1 (1928) 292 [Θρακικά 2 (1929) 251, Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 131), Καλινδέρης (1973: 84)] - 1809 - συντεχνία τζελεπήδων, σιμιτζήδων, μπαγτζήδων - Συνδρομή στὴν ἀνέγερση τῆς μονῆς Λαμπούς.
  17. Θρακικά 18 (1943) 64 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 130), Καλινδέρης (1973: 84)] - 1869 - συντεχνία τῶν μυλωνάδων - Ἀνέγερση ναοῦ Προφ. Ἡλία.
  18. Θρακικὴ Επετηρίδα 9 (1992-94) 182 - 17 Σεπτ 1819 - ἐσνάφιον τῶν

κερεστέτζήδων – Διαθήκη με την οποία παραχωρείται εργαστήριο στο συνάφι υπ' όρο.

19. Μουσείο Μπενάκη 1 (2001) 103 - 1758 - ρουφέτι μπακάληδων - Αφιέρωση Ευαγγελίου.
20. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 16 αρ. 23) – 20 Φεβ 1890 – συντεχνία κουνδουράδων - Εικονική μεταβίβαση ιδιοκτησίας.
21. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 23 αρ. 99) – 26 Νοε 1893 – συντεχνία ξένων τεκτόνων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
22. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 27 αρ. 159) – 3 Μαρ 1896 – συντεχνία μποζματζήδων - Δηλώσεις εικονικής ιδιοκτησίας.
23. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 31 αρ. 2) – 31 Ιαν 1897 – συντεχνία τεκτόνων και κτιστών εκ τῆς ἐπαρχίας Καστορίας παρεπιδημούντες ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν Ἀδριανουπόλει - Εκχώρηση εισοδημάτων σε σχολεία.
24. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 34 αρ. 31-32) – 17 Απρ 1898 – συντεχνία οἰνοπωλῶν Ἰλδριμίου - Δηλώσεις εικονικής ιδιοκτησίας.
25. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου (1991: 34 αρ. 39) – 13 Μαρ 1898 – συντεχνία ἀμπατζίδων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
26. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 64) - 11 Δεκ 1889 - πρωτομαγίστρος τῆς συντεχνίας τῶν ἀμπατζήδων - Δήλωση εικονικής ιδιοκτησίας.
27. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65) - 22 Ιαν 1892 - συντεχνία τῶν ἀμπατζήδων - Συνεισφορά στὴν ἀγορά Σιναίτικου μετοχίου.
28. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65) - 13 Απρ 1898 - συντεχνία τῶν ἀμπατζήδων - Συνδρομή σε εκπαιδευτήρια.
29. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 65-66) - 1834-1892 - συντεχνία τῶν ἀμπατζήδων - Κηροδοσία.
30. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 101) - 1823-1840 - συντεχνία τῶν τεκτόνων - Συνεισφορά σε εκκλησία.
31. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 100) - 26 Ιαν 1893 - συντεχνία τῶν τεκτόνων, πρωτομαγίστρων – Κρίση διαφορᾶς συντεχνίας καὶ συντεχνίτη ἐνώπιον τῆς Δημογεροντίας.
32. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 113) - 23 Απρ 1822 - συνάφειον τῶν μποζατζήδων - Κηροδοσία.
33. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 114-115) - 17 Δεκ 1832 - 18 Οκτ 1855 - συνάφειον τῶν καλπακτσήδων - Δωρεά;
34. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 140) - 1849-1876 - συντεχνία ἀχτσήδων - Κηροδοσία.
35. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 146) - 1830-1837 - συνάφειον τῶν μεταξουργῶν - Δωρεά.
36. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 150) - 1889 - πρόεδρος, συντε-

- χνία τῶν ἐμποροπαντοπωλῶν - Συνεισφορά στην αγορά Σιναίτικου μετοχίου.
37. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 157) - 1840-1892 - συντεχνία τῶν ἵππομυλωνάδων - Καταβολή συνδρομῶν στην εκκλησία για την τέλεση ιερουργιών.
38. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1856 - συνάφειον τῶν παπουτσήδων - Κηροδοσία.
39. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 5 Σεπ 1821 - συντεχνία τῶν παπουτσήδων - Κηροδοσία.
40. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1892 - συντεχνία τῶν γεμενετζήδων - Συνεισφορά στην αγορά Σιναίτικου μετοχίου.
41. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 176) - 1896 - συντεχνία τῶν ἐντοπίων κουντουράδων - Εικονική πώληση.
42. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 208) - 21 Ιαν 1834 - συνάφειον τῶν καφταντζήδων - Κηροδοσία.
43. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 208-209) - 13 Μαρ 1834 - συνάφειον τῶν μπεζασήδων - Κηροδοσία.
44. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 212) - 1854-1868 - συνάφειον τῶν χαλκοπρατῶν - Χρηματικές δωρεές.
45. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 230) - 1889 - πρωτομαγίστροι τῆς συντεχνίας τῶν σιμπετζήδων - Εικονική πώληση.

Αθήνα¹¹

1. Βισβίτζης (1941: 365 αρ. 342) - 10 Οκτ 1824 - πρωτομάστορης τῶν κτιστῶν - Διανομή οικίας.
2. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 320) - 15 Μαρ 1815 - ἡ συντεχνία τῶν σαπυνοποιῶν, τῶν πραγματευτάδων, τῶν ἄρτοποιῶν, τῶν μπαχαρικοπωλῶν - Αναγνώριση εκλογῆς Δημογεροντίας.
3. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 321) - 17 Μαρ 1819 - αἱ συντεχνίαι τῶν σαπυνοποιῶν, Ξφασματοπωλῶν, ἄρτοποιῶν, μπαχαρικοπωλῶν, γουναράδων - Αναγνώριση εκλογῆς Δημογεροντίας.
4. Καμπούρογλου (1890-92: Α, 354) [Χιακά Χρονικά 4 (1919) 34-40] - 1764 - φιλόχριστον ρουφέτιον τῶν μπακάλιδων - Κτητορική επιγραφή.

Αἶνος

1. ΔΧΑΕ 8 (1908) 5 αρ. 199 [Θρακικά 3 (1932) 57, Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119-120, αρ. 21.14] - 1780 - ψαράδες μαγαζητζήδες - Αφιέρωση εικόνας Αναστάσεως.

11. Βλ. Καμπούρογλου (1890-92: Β, 78) αναφορά στους μαγίστρος πάντων τῶν ρουφετίων.

2. ΔΧΑΕ 8 (1908) 5 αρ. 200 [Θρακικά 3 (1932) 57] – 1782 – караβοку-
раїοι – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυριακής.
3. ΔΧΑΕ 8 (1908) 6 αρ. 203 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.4] – 1760 – ραπτάδες και καπάδες – Αφιέρωση εικόνας Ιωάννου
Προδρόμου.
4. ΔΧΑΕ 8 (1908) 7 αρ. 213 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.5] – 1765 – πραγματευτάδες καβετζήδες – Αφιέρωση εικόνας 12
Αποστόλων.
5. ΔΧΑΕ 8 (1908) 8 αρ. 221 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 113 αρ.
17.4] – 1778 – μπακάλιδες – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ιωάννου Θεολό-
γου.
6. ΔΧΑΕ 8 (1908) 9 αρ. 222 – 1821 – ρουφέτι τῶν ντουλγέριδων – Αφιέ-
ρωση εικόνας.
7. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 232 [Θρακικά 19 (1944) 16, Θρακική Επετηρίδα
9 (1992-94) 116 αρ. 18.5] – 1760 – ραπτάδες – Αφιέρωση εικόνας Αγ.
Ευθυμίου.
8. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 235 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 117 αρ.
18.11] – 1778 – φαράδες μαγαζήδες – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ειρή-
νης.
9. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11 αρ. 236 [Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 119 αρ.
21.6] – 1766 – πραγματευτάδες καβετζήδες – Αφιέρωση εικόνας 3 α-
γίων.
10. ΔΧΑΕ 8 (1908) 11-12 αρ. 237 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79)] – α-
χρονολόγητο – πραγματευτάδες τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου τῶν
μπεζασίδων – Αφιέρωση εικόνας της ψηλαφήσεως του Θωμά.
11. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 241 – 1784 – караβοкураїοι τῆς Αἴνου – Αφιέ-
ρωση εικόνας.
12. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 243 [Θρακικά 3 (1932) 57, Θρακική Επετηρίδα 9
(1992-94) 117 αρ. 18.10] – 1774 – γεωργοί καὶ τουρκικώτερα ριντζη-
πέριδες – Αφιέρωση εικόνας του Χριστού.
13. ΔΧΑΕ 8 (1908) 12 αρ. 244 [Θρακικά 3 (1932) 57, Βουραζέλη-Μαρινά-
κου (1950: 137)] – 1782 – κηπουροί καὶ τουρκικώτερα μπαγτσεβάνιδες
– Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυριακής.
14. ΔΧΑΕ 8 (1908) 14 αρ. 249 [Θρακικά 19 (1944) 23, Βουραζέλη-Μαρι-
νάκου (1950: 79), Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 205), Θρακική
Επετηρίδα 9 (1992-94) 90 αρ. 3] – 29 Μαΐ 1839 – ρουφέτι τῶν τσου-
καλάδων – Κτητορική επιγραφή του Ι. Ν. Αγ. Βλασίου.
15. ΔΧΑΕ 8 (1908) 14 αρ. 254 [Θρακικά 3 (1932) 58] – αχρονολόγητο –
ἀλπάτιδες – Αφιέρωση εικόνας της Μεταμορφώσεως.
16. ΔΧΑΕ 8 (1908) 21 αρ. 271 [Θρακικά 19 (1944) 30, Παπαθανάση-Μου-
σιοπούλου (1985: 205-6), Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 105 αρ.

- 12.3] – Φεβρ 1778 – τζουκαλλάδες – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κυπριανού.
7. ΔΧΑΕ 8 (1908) 23 αρ. 285 [Θρακικά 3 (1932) 58, Θρακική Επετηρίδα 9 (1992-94) 98 αρ. 8.1] – 1760 – γουναράδες – Αφιέρωση εικόνας 3 Ιεραρχών.
8. ΔΧΑΕ 8 (1908) 24 αρ. 292 [Θρακικά 3 (1932) 58] – 1846 – άμπελουργοί – Αφιέρωση εικόνας.
9. ΔΧΑΕ 8 (1908) 37 αρ. 324 – Μονή Σκαλωτής – 1783 – ρουφέτι τών ψωμάδων – Αφιέρωση εικόνας.
20. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 135) - 23 Ιαν 1889 - ισνάφι, πρωτομάστορης - Σημείωση σε κατάστιχο.

Γιάννενα¹²

1. *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1991, 137 αρ. 5 - 22 Ιουλ 1838 - βεκίλης τζαρτζίδων, μερτζάρηδων, χατζζίδων, τζοχατζήδων, ταμπάκων, παχτζιβάνων, καζάζηδων, παπουτζήδων, γουναράδων, τερζίδων, τακιατζήδων, βαρδακουλάδων, σαρατζήδων - Αναφορά των προκρίτων και των επικεφαλής των συναφίων προς τον πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ'.
2. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 8 (1933) 7 - 5 Οκτ 1840 - πρωτομαίστορες ισναφίων, γουναράδων, τζαρτζαίριδων, μερτζαίριδων, παπουτζήδων, σαρατζήδων, χρυσοχάνων, τενεκετζίδων, καζαντζίδων, μπουσταντζίδων, σεντουδάδων, μπακάλιδων, άλεβράδων, ταμπάκων, τερτζίδων - Γνωστοποίηση εκλογής επιτρόπων.
3. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 16 - 1812-1816 - ισνάφια, τζιαρτζίδες, μερτζαρίδες, γουναράδες, τακεντζίδες, μουταφτζίδες, παπουτζίδες, γκιοντζίδες, στατεράδες, καζαντζίδες, σεντουκάδες, καππάδες, σαρατζίδες, καζάζηδες, ιμπρισιμάδες, χρυσοκοί, καλαντζίδες, σαμαρτζίδες, μπουσταντζίδες, τενεκετζίδες, παπλωματάδες, πραγματευταί του καφέ - Καταβολές στον Αλή πασά.
4. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 62 αρ. 34 - 21 Αυγ 1814 - ισνάφι, ρου-

12. Βλ. επίσης την απανταχούσα του 1724 του ηγουμένου Νικηφόρου που αναφέρεται σε μαίστορες και πρωτομαίστορες τών ρουφετίων, *Νέος Έλληνομνήμων* 11 (1914) 21-22 αλλά και *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931) 255 (17 Νοε 1840), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 51 αρ. 8 (12 Ιαν 1813), 76 αρ. 67 (19 Σεπτ 1815), 91 αρ. 93 (24 Οκτ 1818), 102 αρ. 108 (22 Δεκ 1819), 119 αρ. 137 (22 Ιουλ 1820). Βλ. επίσης Σαλαμάγκας, Δ. (1959) «Τὰ ἐσνάφια καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας στα Γιάννινα» *Ηπειρωτική Έστία* 8, 136-40, 214-18, 311-15, 387-96, 482-86, 563-70, 698, Φωτόπουλος, Κ. Ι (1979) «Τα ισνάφια των παπ' τσήδων και κανταρτζήδων τα παλιά χρόνια στα Γιάννινα» *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1, 67-88, και την μελέτη του Παπαγεωργίου, Γ. (1988) *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα*, 2η εκδ., Ιωάννινα: (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου 10).

- σφέτι τενεκετζήδες, πρωτομάστουρας - Διορισμός πρωτομάστορα.
5. *Ηπειρωτικά Χρονιά* 14 (1939) 125 αρ. 151 - περ. 1821 - πρωτομάστορας γουναράδων - Κατάλογος ιδιοκτησιών του Μουχταρπασιάν εφέντη.
  6. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 141 - 22 Μαρτ 1817 - σαράτζηδες, γουναράδες, χρυσικοί, στατεράδες σινάφι, μερτζάρηδες, παπουτζήδες, τζιαρτζήδες, χοντροπαπουτζήδες, εσναφη τον καζατζησδον, ταλιαντζήδες, μπακάληδες, ταμπάκους, τερζήδες, σαμαρτζήδες - Επιστολή προς τον Αλή πασά για την επιβολή φόρου στη ρακή και στο κρασί.
  7. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 14 (1939) 223 αρ. 53 - 23 Δεκ 1814 - ρουφέτι, πρωτομάστουρας - Απόφαση για συνδρομή.

Διδυμότειχο¹³

1. *ΑΘΛΓΘ* 17 (1952) 300-302 - 1878 - πρωτομαίστορες και μαίστορες τῶν συντεχνιῶν, καπηλάδες, κασάπηδες, τουλκέρηδες, ψωμάδες, ρετσπερίδες, αμπατζίδες, καπνάδες, πακκάληδες, παχτσεβάνηδες - Διορισμός αντιπροσώπων σε 12μελή επιτροπή.
2. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 340 - 1838 - ισνάφια ραπτάδων και τζελέπιδων - Αφιέρωση εικόνας.
3. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 341 [*ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1838 - ισνάφια κουίμτζιδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Πνεύματος.
4. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 342 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136)] - 1838 - ισνάφια τζελεπίδων και ραπτάδων - Αφιέρωση εικόνας.
5. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 343 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 80)] - 1838 - ισνάφι τῶν ἀμπατζίδων - Αφιέρωση εικόνας.
6. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 4 αρ. 348 [*ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1835 - ρουφέτι τῶν γεμενετζίδων - Αφιέρωση εικόνας Παναγίας.
7. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 349 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136), *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 141] - 1847 - συνάφιον τῶν ἀμπατζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
8. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 350 - 1849 - ρουφέτι φουτσιτζήδων - Αφιέρωση εικόνας.
9. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 351 - 1742 - μαίστόρων μπακάλιδων - Αφιέρωση εικόνας.
10. *ΔΧΑΕ* 10 (1911) 5 αρ. 354 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 79), *ΑΘΛΓΘ* 20 (1955) 140] - 1844 - ρουφέτι τῶν μπογιατζήδων - Αφιέρωση εικόνας του Σωτήρος Χριστού.

13. Βλ. επίσης Βαφείδης, Νικ. (1952) "Ἑσνάφια ἢ συντεχνίαι ἐν Διδυμοτείχῳ" *ΑΘΛΓΘ* 17, 300-302.

1. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 356 [ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] – 1844 – ρουφέτι τῶν γουναραδῶν – Αφιέρωση εικόνας.
2. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 357 – 1844 – ρουφέτι τῶν γεμενετζίδων – Αφιέρωση εικόνας.
3. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 358 – 1844 – ρουφέτι τῶν ἀμπατζίδων – Αφιέρωση εικόνας.
4. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 359 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 136), ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] – 1844 – ρουφέτι τῶν μπακάλιδων καὶ σιμητσίδων – Αφιέρωση εικόνας 3 Ιεραρχῶν.
15. ΔΧΑΕ 10 (1911) 5 αρ. 360 [ΑΘΛΓΘ 20 (1955) 141] – 1845 – ρουφέτι τῶν δουλεγγέριδων – Αφιέρωση εικόνας του δικαίου Ιωσήφ.
16. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 4 – Κυανή - 1868 – συντεχνία τῶν βουτζάδων – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
17. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 5 – Κυανή - 1868 – συντεχνία τῶν γεμενετζίδων καὶ παπουτζίδων – Αφιέρωση εικόνας της Παναγίας.
18. Θρακική Επετηρίς 2 (1981) 362 αρ. 6 – Κυανή - 1868 – συντεχνία τῶν καπηλάδων – Αφιέρωση εικόνας Χριστοῦ.
19. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο – ρουφέτι τῶν κασάπηδων – Αφιέρωση εικόνας του αρχαγγέλου Γαβριήλ.
20. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο – ρουφέτι τῶν γεωργῶν – Αφιέρωση εικόνας τῶν Εισοδίων.
21. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο – ρουφέτι τῶν κεραμιδάρηδων – Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Σπυρίδωνος.
22. Μανάκας (1955: 141) - αχρονολόγητο – ρουφέτι τῶν τσοπάνηδων – Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Γεωργίου.

Ἐδεσσα¹⁴

1. Σταλίδης (1974: 34) - 1785 - ἰσνάφι μπογιατζίδων καὶ κοκινάδων - Αναφορά σε συμφωνητικό στον κώδικα των Αγ. Εκκλησιῶν της αγιοτάτης Μητροπόλεως Βοδενῶν.
2. Σταλίδης (1974: 34 & 44) – 1 Δεκ 1836 – εἰσνάφη μπακάληδων – Μαρτυρία στον «Κώδικα λογαριασμῶν» της Ιερᾶς Εκκλησίας της Μητροπόλεως.
3. Σταλίδης (1974: 36 & 44) [Μουτσόπουλος (1973: 41)] – Μαρ 1853 – βακαλικό ρουφέτι Βοδενῶν – Επιγραφή στη Μ. Αγ. Τριάδος.
4. Σταλίδης (1974: 45) – 1865 – ἰσνάφι βακάλιδων – Συνδρομή στην ανέγερση του ναοῦ της μονῆς Αγ. Τριάδος.

14. Βλ. αναφορά σε ρουφέτια στην αναφορά των Ἐδεσσαίων στον πρόξενο της Ρωσίας, της 8ης Ιουνίου 1833. (Μακεδονικά 14 (1974) 118-19)

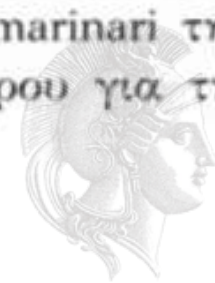

5. Σταλίδης (1974: 46-47) – 10 Μαρ 1866 – σύλλογος παντοπωλῶν – Κτητορική επιγραφή δωματίου στην μονή Αγ. Τριάδος.
6. Σταλίδης (1974: 47) – 26 Απρ 1865 – ἡσνάφι μουταφτζίδες – Κτητορική επιγραφή δωματίου.
7. Σταλίδης (1974: 47) – 21 Ιουλ 1865 – χορεία σακχυφαντῶν – Κτητορική επιγραφή δωματίου στην μονή Αγ. Τριάδος.
8. Σταλίδης (1974: 47) – Μάρ 1865 – μαήστορες εἰσνάφιδων σιμετζίδων – Κτητορική επιγραφή.
9. Σταλίδης (1974: 48) – 1837 – ἰσνάφι τὸ μπακάληδον – Χρηματική συνεισφορά στην Μητρόπολη.
10. Σταλίδης (1974: 49) – 1890 – ἰσνάφι σαπουντζήδων – Αφιέρωσις κήπου.
11. Σταλίδης (1974: 49) – 13 Ιουλ 1865 – ἰσνάφι τῶν σαμαράδων – Αφιέρωσις εἰκόνοσ Αγ. Σπυρίδωνος.
12. Σταλίδης (1974: 49) – 14 Μαρ 1866 – ἰσνάφι τῶν μπαχτζαβαντζήδων – Αφιέρωσις εἰκόνοσ Αγ. Τρύφωνος.
13. Σταλίδης (1974: 51) – 1866-1868 – ἰσνάφι μουταφτζήδων – Αγορά ομολογιῶν για την ανέγερση ναυτοκομείου.
14. Σταλίδης (1974: 57) – 1884-1886 – κηπουροί – Εισόδημα εκκλησίας Αγ. Ελεούσας από μνημόσυνα.

Ζάκυνθος¹⁵

1. Ζώης (1893: 32-33) – 8 Απρ 1613 – ἀδελφότης τῶν τζαγγαράδω καὶ οἱ ταμπάκιδες – Πρακτικό εκλογῆς.
2. Ζώης (1893: 64) – 30 Μαῖ 1594 – μαεστράντζα, πρωτομάστορας τῶν μαραγκόν – Μεταβίβαση του ναοῦ Αγ. Κωνσταντίνου εἰς τον ἄμον.
3. Ζώης (1893: 65-67) – 5 Αυγ 1616 – τέχνη τῆς μαραγκοσύνης – Επικύρωση της μεταβίβασης του ανωτέρω ναοῦ.
4. Ζώης (1893: 74-75) – 10 Μαῖ 1609 – μαηστράντζα, πρωτομάστορα τῆς ῥαπτικῆς – Μεταβίβαση ναοῦ.
5. Ζώης (1893: 78-80) – 12 Δεκ 1620 – ἡ μαεστράντζα τῶν χτιστάδων – Μεταβίβαση ναοῦ.
6. Ζώης (1893: 82-83) – 24 Μαρ 1605 – ἡ μαῖιστράντσα τῶν μπουτιέρων – Μεταβίβαση ναοῦ.

15. Βλ. συνοπτικά Ζώης, Λ. Χ. (1898) *Λεξικόν Ιστορικόν καὶ Λαογραφικόν Ζακύνθου*, Β. λήμμα «συντεχνίαι», Αθήναι (ανατύπωση 1963-1970) καὶ Κατράμης (1880: 467) ὅπου αναφέρεται επιγραφή του 1616 στην οποία μνημονεύεται ἀδελφότης ραπτῶν. Ο Πλουμίδης (1985: 80 αρ. 305) αναφέρει αίτηση των *marginari* της Ζακύνθου προς τον Διοικητή (2 Ιουνίου 1586) για την παραχώρηση χώρου για την ανέγερση scuola.

7. Ζώης (1893: 85) – 13 Ιουν 1709 – ή ἄρτη, πρωτοκηπουροί – Απόφαση για χρήση τόπου σύναξης.
8. Ζώης (1893: 104) – 9 Μαΐ 1823 – συντεχνία ή ἀδελφότητα (ὀνηλατών) – Όρος για την υποχρεωτική σύσταση συντεχνίας σε απόφαση του Δημ. Συμβουλίου Ζακύνθου.

Θεσσαλονίκη¹⁶

1. Βακαλόπουλος (1975: 29-30) - 11 Νοε 1794 - προτομάστορης τον ἄκτιριδον, του μισιρτζιρσιλίδον, καντζίδον, κεπετζίδων, ρουφέτι τῶν στρακαλίδων, ρουφέτη τον γουναράδον - Διορισμός επιτρόπων για την διαχείριση κληροδοτήματος.
2. Βακαλόπουλος (1975: 36) - 1818; - ἰσνάφι τῶν μποζατζήδων - Υποχρέωση τέλεσης λειτουργίας στο ναό του Αγ. Αθανασίου.
3. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1918, 388 [Μυστακίδης (1932: 270), Χεκίμογλου (1993: 117 σημ. 10)] – 25 Ιαν 1820 – ρουφέτι ἄχτζίδων, παραιτάριδων καὶ κωντσιάσιδων – Κατάλογος μελῶν (ζώντων καὶ θανόντων).
4. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1926, 285 - 1825 - ἰσνάφι ψωμάδων καὶ παπουτσίδων - Συνεισφορά.
5. Μακεδονικά 18 (1978) 123-141 - 1865 - χριστιαντζήδες, ψωμάδες, παπουτζήδες, κουντουράδες, γουναράδες, μεγάλοι βακάληδες, ζαχαρτζήδες, ρούζουμτζήδες, μικροὶ βακάληδες, ἀστρατζήδες, βογνατζήδες, τουτουντζήδες, κάπηλοι, ἄκτάρηδες, κωκτζήδες, ραπτάδες, ἄμπατζήδες, σαμαράδες – Φορολογικὸ αὐτιστήριμα.
6. Μακεδονικά 22 (1982) 193 [Προβατάκης (1979: 639 σημ. 39)] - 1843 - ρουσφέτι τῶν ψωμάδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Μιχαήλ.
7. Μακεδονικά 26 (1987-88) 236-37 - 13 Απρ 1714 - ρουφέτη τῶν μπακάλων - Δέηση.

16. Βλ. επίσης Σφενδόνης, Νικ. (1971) «Τα “ἑσνάφια” ως κοινωνική πρόνοια στην παλαιὰ Θεσσαλονίκη» *Μακεδονικὸν Ημερολόγιον* 41, 149-154· Δημητριάδης, Β. (1998) “Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θεσσαλονίκη του 19ου αιώνα” στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18ος-20ος αι.* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1 και 2-11-1997), 73-80, Θεσσαλονίκη. (Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης 1), Χεκίμογλου, Ε. (1998) “Η χριστιανική συντεχνία των εμπορῶν της αἰγυπτιακῆς Αγορᾶς της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα” στο *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή-εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18ος-20ος αι.* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1 και 2-11-1997), 135-146, Θεσσαλονίκη. (Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης 1) και Χεκίμογλου, Ε. (2000) “Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη: Η περίπτωση των γουναράδων” στο *Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18ος-20ος αιώνας)*, 477-500, Θεσσαλονίκη. Αναφορά σε ρουφέτια σε συμφωνητικὸ Θεσσαλονικέων του 1783, Καλινδέρης, Μ. (1951) *Τα λυτὰ έγγραφα της Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης (1676-1808)*, σελ. 49 αρ. 34, Θεσσαλονίκη.

8. *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 237-38 - 7 Αυγ 1725 - ρωφέτι τῶν μπακά-
λων - Δέηση.
9. *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 238-39 - 18 Απρ 1714 - ροφέτη τον ἀπατζή-
δων - Δέηση.
10. Χεκίμογλου (1993: 124-25) [Μυστακίδης (1932: 271)] - 1792 - φωμά-
δες, μυλωνάδες, σιμιτζήδες, σχοινάδες, μποζατζίδες, κάπηλοι, ραπτά-
δες βούλγαροι, ζείνετζίδες βούλγαροι, έντόπιοι ζείνετζίδες, ζείνετζίδες
κιλικισλῆδες, παπουτζίδες έντόπιοι, έργαστηρίων κεχιατζήδων, μπακά-
ληδες ήνωμένοι, ήνωμένοι μπογιατζίδες, μπασματζίδες ήνωμένοι,
κοϊμτζίδες ήνωμένοι, παπουτζίδες ήνωμένοι, ήνωμένοι άσταρτζίδες,
σαμαράδες ήνωμένοι κλπ - Πίνακας εισφορών.

Κεφαλονιά¹⁷

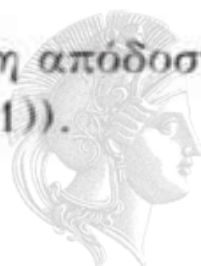
1. Μπάλλας (2001: 173 αρ. 2) - 14 Δεκ 1647 - μαστόροι τζανγκαράδες,
πρωτομάστορας τῆς τέχνης τῶν τζαγκαράδων, τέχνη τῆς τουμπανοσύ-
νης, πρωτομάστορας τῆς τέχνης - Συμφωνητικό τσαγκαράδων και τα-
μπάκηδων.
2. Μπάλλας (2001: 177 αρ. 6) - 10 Μάρτ 1776 - πρῶτος τῶν τζαγκαρά-
δων - Διευθέτηση διαφοράς για κληροδοσία της συντεχνίας των τσα-
γκαράδων.

Κοζάνη¹⁸

1. Καλινδέρης (1958: 21 σημ. 2) [Γκίνης (1966: αρ. 411)] - Φεβ 1768 -
πρῶτοι τῶν ρουφετίων, γουνγκαράδες, ράπται, παπουτζίδες, μαίστοροι,
χασάπιδες - Εορτολόγιο ρουφετίων.
2. Καλινδέρης (1958: 34) - 1777 - ρουφέτι τῶν χαλκιάδων - Δωρεά στην
εκκλησία.
3. Καλινδέρης (1958: 44) - 1825 - ισνάφ(ι) τῶν νταμπάκιδων - Δωρεά
στην εκκλησία.
4. Καλινδέρης (1958: 47) - 24 Μαρ 1826 - ισνάφι τὸ μισιντζίδικον - Πρό-
βλεψη για την καταβολή ποσού στο καταστατικό του ισναφίου τῶν
νταμπάκηδων.
5. Καλινδέρης (1958: 57-58) - 20 Ιουν 1885 - συντεχνία τῶν τα-
μπάκ(ι)δων - Αφιέρωση εικόνας του Χριστού.
6. Καλινδέρης (1958: 66-67) - 30 Μαΐ 1815 - ύφαντάδων Άγγραφοτῶν -
Αφιέρωση εικόνας Ιωάννου του Προδρόμου.

17. Ο Ζώης (1893: 52) παρέχει κάποιες πληροφορίες για τις κεφαλονίτικες συντε-
χνίες.

18. Βλ. την αναφορά σε πρωτομαίστορες ρουφετίου σε πράξη απόδοσης λογαρια-
σμού του επιτρόπου Αγ. Νικολάου του 1782 (Καλινδέρης (1958: 31)).

7. Καλινδέρης (1958: 66) – 1830-1831 – ύφαντάδαι – Χρηματική δωρεά.
8. Καλινδέρης (1958: 83) – 10 Αυγ 1885 – συντεχνία τῶν τσαρουχάδων – Αφιέρωση εικόνας της Αγ. Κυριακής.
9. Καλινδέρης (1958: 84) – 31 Μαΐ 1885 – συντεχνία ραφτάδων τε καὶ καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Συνάξεως των 12 Αποστόλων.
10. Καλινδέρης (1958: 85) – 8 Μαΐ 1886 – συντεχνία ραφτάδων τε καὶ καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Αρχιερέως.
11. Καλινδέρης (1958: 85) – 1780 – σαμαράδες – Εγγραφή σε εκκλησιαστικό αρχείο.
12. Καλινδέρης (1958: 85) – 9 Ιαν 1886 – συντεχνία τῶν σαμαράδων μαστόρων τε καὶ καλφάδων – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Διονυσίου
13. Καλινδέρης (1958: 86) – 25 Μαΐ 1885 – συντεχνία τῶν μαστόρων (κτίσται) – Αφιέρωση εικόνας Ψηλαφήσεως του Θωμά.
14. Καλινδέρης (1958: 87) – 17/27 Αυγ 1885 – συντεχνία τῶν μπακάλιδων – Αφιέρωση εικόνας αρχαγγέλου Μιχαήλ.
15. Καλινδέρης (1973: 94) [Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 186)] – 1 Δεκ 1803 – πρωτομαίστορες, εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ταμπάκηδων –

Κωνσταντινούπολη¹⁹

1. *Acta et Diplomata* 5, 212 αρ. 10 – Ιουλ 1786 – οἱ μαγίστορες ἐκ τοῦ ρουφετίου τῶν καπήλων – Πατριαρχική ἐπιστολή γιὰ τὴν ἐνωση τῶν μονῶν Αγ. Γεωργίου Καρύπη με το Μέγα Σπήλαιο.
2. *Acta et Diplomata* 5, 215 αρ. 11 – Ιαν 1792 – οἱ μαγίστορες ἐκ τοῦ ρουφετίου τῶν καπήλων – Πατριαρχική ἐπιστολή ἐπιβεβαίωσης τῆς ἐνωσης των μονῶν Αγ. Γεωργίου Καρύπη με το Μέγα Σπήλαιο.
3. Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 137) [Καλινδέρης (1973: 92)] – 1798 – ρουφέτι τῶν γουναράδων – Ὑδραυλική ἐγκατάσταση στο Πατριαρχεῖο.

19. Γενικά βλ. Δ. Σκαρλάτος ο Βυζάντιος (1869) *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, Ἀθῆναι, Πασπάτης, Α. Γ. (1862) *Ὑπόμνημα περὶ τοῦ Γραικικοῦ Νοσοκομεῖου τῶν Ἑπτὰ Πύργων*, Ἀθῆναι, Γεδεών, Μαν. Ι. (1903) *Γράμματα πατριαρχικά περὶ τῆς Μ. Τοῦ Γ. Σχολῆς* (Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας), 58-59, Κωνσταντινούπολις, Γεδεών, Μαν. Ι. (1934) *Μνεῖα τῶν πρό ἐμοῦ 1800-1863-1913*, 343-353, Ἀθῆναι, Κωνσταντινιάς παλαιά τε καὶ νεωτέρα ἤτοι περιγραφὴ Κωνσταντινουπόλεως, 110, Βενετία 1824 ὅπου αναφέρεται ὅτι το 1640 οἱ γουναράδες ἀνακαίνισαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Αγ. Γεωργίου, Γεδεών, Μαν. Ι. (1899) *Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει*, 49, Κωνσταντινούπολις ἀναφέρει ὅτι πρὶν το 1730 ἡ συντεχνία των γουναράδων ἀνοικοδόμησε τὴ Μονὴ Ακρίτα. Κατάλογος συναφίων, *Νέος Ποιμὴν* 1 (1919) 381-84. Αναφορὰ σε συνάφια γίνεται καὶ σε ἐγγράφο τῆς 23ης Νοεμβρίου 1799 ἀπὸ το Αγ. Ὅρος, Γάσπαρης (1991: 88 αρ. 77), βλ. καὶ Μακρῆς (1986). Ονόματα ἀμπατζήδων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ 1724 ἀναφέρονται σε κώδικα τῆς μονῆς Αγ. Στεφάνου Μετεώρων, Σοφιανός (1986: 19-20).

4. Γάσπαρης (1991: 30 αρ. 2) - 1743 - ρουφέτι τῶν γουναράδων - Όροι της συντεχνίας των γουναράδων προς τη Μεγάλη Σύναξη Αγ. Όρους.
5. Γεδεών (1903: 135) - 1893; - ρουφέτια τῶν χριστιανῶν γουναράδων καὶ τζεβαερτζήδων - Διοίκηση της Πατριαρχικῆς Ακαδημίας.
6. Γεδεών (1904-5: 335-36) - 24 Ιουν 1797 - τὸ ὀτζάκι τῶν μποσταντζίδων - Έγγραφο υπόσχεση του Γιάννη ζαβζαβατζή να μην χρησιμοποιεί το χώρο ως κατάστημα.
7. Γεδεών (1904-5: 355-61) [Γεδεών (1893: 48-49)] - 9 Οκτ 1805 - τὸ εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ἄμπατζίδων τοῦ Γαλατᾶ, τῶν φερμελετζίδων τῶν ἐν Γαλατᾶ, τῶν καπήλων, τῶν μπογιατζίδων, τῶν τουζλατζίδων - Επιστολή του Πατριάρχου με την οποία οι παραπάνω συντεχνίες συνδράμουν στην διαχείριση σχολείου του Πέραν.
8. Γεδεών (1904-5: 361-69) - 14 Μαρ 1796 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου τῶν ἄμπατζίδων, τῶν καπήλων τῶν ἐν τῷ Φαναρίῳ καὶ τῶν πέριξ - Οι συντεχνίες συνδράμουν οικονομικά και διαχειρίζονται σχολεῖο στην ενορία του Μουχλίου.
9. Γεδεών (1904-5: 370-75) - 1831 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τοῦ εὐλογημένου ρουφετίου τῶν ἄμπατζίδων, ἐσνάφι τῶν ἄμπατζήδων, σύστημα τῶν ἄμπατζήδων - Νέες διευθετήσεις για το σχολεῖο στην ενορία του Μουχλίου.
10. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 140 - 1753 - ὀρθωδόξ(ων) πακαλίδων τοῦ ρουφετίου ὅλου - Κτητορική επιγραφή νοσοκομείου.
11. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 274 - 1834-1835 - σύστημα τῶν λαδάδων, σύστημα τῶν σαράφιδων, σύστημα τῶν εὐρωπ. πραματευτῶν, σύστημα τῶν μουστεμένιδων, σύστημα τῶν διαφόρων ἐσναφίων - Ισολογισμός οικοδόμησης της Ιερᾶς μονῆς Βαλουκλίου.
12. Γεδεών, *Ἡ Ζωοδόχος Πηγή καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσαρτήματα*, 308 - 1864 - πρωτομαγίστορες καὶ πρόκριτοι τοῦ συστήματος, σύστημα τῶν καπήλων - Διοίκηση ναοῦ Αγ. Νικολάου.
13. ΔΙΕΕΕ 2 (1885-1889) 324 - 1792 - οἱ γέροντες καὶ ἐπίτροποι τοῦ ρουφετίου τῶν γουναράδων - Επιστολή για τον διορισμό δασκάλου στην ἐλληνική Σχολή της Σίφνου.
14. ΔΧΑΕ 10 (1911) 43 αρ. 425 - Κωνσταντινούπολη (Νεοχώρι) - 1835 - ρουφέτι τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν λεπτουργῶν - Αφιέρωση εικόνας.
15. *Έκατονταετηρίς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Έφορείας τῶν Έλληνικῶν Σχολῶν Νεαπόλεως Καππαδοκίας*, σελ. 80, Κωνσταντινούπολις 1920 - 1820 - τὸ ἐνταῦθα ἐσνάφι τῶν μπακάληδων, ρουφέτι τῶν πακάληδων - Δωρεά χρηματικῆς ποσῆς για την ανακατασκευή ἐλληνικοῦ σχολείου, του οποίου η διαχείριση ἐμπιστεύεται στο ρουφέτι.
16. *Έκκλησιαστική Ἀλήθεια* 4 (1884) 283 σημ. 12 - 1763-1774 - ρουφέτι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

- γουναράδων - Πατριαρχική επιστολή με θέμα τη χρηστή οικονομική διαχείριση.
17. *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 36 (1916) 189-190 [Μυστακίδης (1932: 277)] - αχρονολόγητο - ρουφέτιον χριστιανῶν σαμολαδάδων - Ὑπόμνημα για τον αφορισμό μέλους.
18. *Ἡμερολόγιον Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων ἐν Κωνσταντινουπόλει* 1 (1905) 82 - 1794 - τὰ ἐνταῦθα πέντε εὐλογημένα ρουφέτια, οἱ τε γουναράδες καὶ τῶν Χίων οἱ τσοχατζήδες καὶ οἱ χεταετζήδες καὶ οἱ τζεβαερτζήδες καὶ οἱ ἀπατζήδες Χριστιανοί - Ἀντιπρόσωποι ρουφετίων σχηματίζουν επιτροπή διοίκησης νοσοκομείου.
19. *Θρακικά* 7 (1936) 24 [*Θρακικά* 12 (1939) 191] - Γρύπες - 3 Δεκ 1798 - οἱ κάπελοι καὶ ἡ μουμτζήδες Κουμκαποῦ - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Γεωργίου
20. *Θρακικά* 13 (1940) 113 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 130), Καλινδέρης (1973: 84)] - 1832 - συντεχνία τῶν λαχανοκηπουρῶν - Ἀνέγερση ναοῦ Αγ. Γεωργίου Μακροχωρίου.
21. *Μελισσηνός* (1913: 25 σημ. 3) - 1845 - μπακάλιδες, μάγειροι, μανάβηδες, πατσατζήδες, χαλάτζιδες, καϊματζίδες, σμυτζίδες, σουγιολτζίδες, μπερμπέριδες, μπογιατζίδες, καϊαντζίδες, τσιβλατζίδες, χαμάλιδες, τουτουντζίδες, ἀκτάριδες, βιβλιοδέται, ἀμπατζίδες, κασάπιδες, κολτοκτζίδες, γουναράδες, χαλβατζήδες, ζαβζαβατζήδες, μπετζίδες, σκεμπετζίδες, σακάδες, κάπηλοι, λεπτουργοί, μπασιτζίδες, γεμενετζίδες, ἔσκιτζίδες, ντουσεμετζίδες, ταστζίδες, σαμολαδάδες, δούλοι, κηπουροί, λαδάδες, ψαράδες, ἀσκιτζίδες, ραπτάδες καὶ μυλοχαράκται - Καταγραφή συντεχνιῶν σε κώδικα.
22. *Μελισσηνός* (1913: 59 σημ. 1) - 1754 - φελουκατζίδες, γουναράδες, φραντζελάδες, κουγιουμτζίδες, ταγιαδοῦροι - Συνεισφορές για την κατασκευή εικονοστασίου.
23. *Μελισσηνός* (1913: 80 σημ. 2) - 16 Απρ 1816 - ἀκτάριδον, φουρνάριδων - Καταβολή εξόδων για ετήσια τελετή.
24. *Μελισσηνός* (1913: 80 σημ. 3) - 1750 - ἑσνάφια, ροφέτι τον σερμπετζίδον, μπακάλιδον, μπογιατζίδων, καϊκτζίδων, μπαχτσεβάνιδων γαλατᾶ, ἀμπατζίδον, φραντζελάδον, βουτζάδον, σερμπετζίδον, κουντουράδικο ρουφαίτι, δουβαρτζίδες, λεπτουργή, ἀχτζίδες, καιμπαιτζίδον, καπήλους, γουναράδες, τσοχατζίδες, ἀπό κουντουράδες τοῦ σταβροδρομίου, τσοχατζίδον γαλατᾶ, μιλοχαράκτες, κεπετζίδες, φραντζελάδες - Δοσίματα για βοήθεια προς την εκκλησία.
25. *Μελισσηνός* (1913: 81 σημ. 3) - 1831 - ἑσνάφια βαρελτζίδων, τουτουντζίδων, γεμενετζίδων, μπαξεβάνιδων, καπήλων Ταταούλων, μανάβηδων, ἀκτάριδων, λεμοντζίδων, πεστελματζίδων, γουναράδων, ἀμπατζίδων, φερμελετζίδων, μπακάλιδων τῆς χώρας, μπερμπέριδων, μπα-

- κάλιδων κασήμ πασά, γιαζματζίδων, λεπτουργών, ζαρζαβατζίδων πό-
λεως, ταλιαδούρων, χασάπιδων γαλατᾶ, λαδάδων - Πληρωμή από συ-
ντεχνίες για ετήσια λειτουργία.
26. Μελισσηνός (1913: 82 σημ. 3) - Οκτ 1854 - πακτζεβανέοι, διάφορα
ἐσνάφια πόλεως καὶ Γαλατᾶ - Ἐξοδα αρτοκλασίας.
27. Μυστακίδης (1932: 279) - 1870 - τῶν τσοχατζίδων, χαζηρτζίδων, ρα-
πτάδων, χρυσοχόων, ἀσταρτζίδων, ζαχρετσίδων, μανάβιδων, ἐτέρων
χαζιρτζίδων, κουντουρατζίδων, ἀμπατζίδων, μπασματζίδων, μπογια-
τζίδων, καπήλων, μπακάλιδων, μπακιρτζίδων, κερεστετζίδων, ζαρζα-
βατζίδων, ντογραματζίδων, χαβιαράδων, μπερμπεράδων, λεμονάδων,
ἀμπατζίδων, γουναράδων, μεσιτῶν χουδαρτζίδων, κασάπιδων, δουλ-
γέριδων, δουβαρτζίδων - Σφραγίδες συντεχνιῶν σε αναφορά προς τον
οικουμενικό Πατριάρχη.
28. Μυστακίδης (1932: 280) - 1683 - Ταῦτα τὰ ρουφέτια ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει ἔχουσι κουτεῖα τοῦ ἁγίου Τάφου: οἱ γουναράδες, μεταξάδες,
τσοχαδζήδες, μπογιαδζίδες, ταουκτσίδες, ἀμπαδζήδες, τακιαδζήδες,
χρυσοχοί, ντουλγκέριδες, τερεκτσίδες, μαλοχαράκται, κάπηλοι -
Αναγραφή σωματείων που διαθέτουν κουτιά ελέους.
29. Μυστακίδης (1932: 280) [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 137), Καλιν-
δέρης (1973: 89)] - Αρναούτκοι (Μετ. Ρεύμα) - 19 Μαρ 1812 - τῶν
ἐνλογημένων ρουφετίων φαραδῶν καὶ γρηπτζήδων - Συνδρομή.
30. Νέος Ποιμὴν 1 (6) (1919) 374-375 [Μυστακίδης (1932: 277), Καλινδέ-
ρης (1973: 75)] - 1750 - μαγιστράδες τοῦ ρουφετίου τῶν χαβιαρτζίδων
- Αφοριστικό γράμμα.
31. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ.Σ. 21 (1887-1889) 82 [Μυστακίδης
(1932: 274), Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 83 σημ. 1 καὶ 165)] - Σεπτ
1676 - συντεχνία τῶν μουμτζίδων - Κηροδοσία υπέρ φυλακισμένων.
32. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ.Σ. 13 (1880) 218 - 15 Απρ 1805 - πρω-
τομαίστορας τοῦ ρουφετίου τῶν γουναράδων - Αίτηση για την εκλογή
συνεπιτρόπου από το ρουφέτι.

Λάρισα²⁰

1. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 278) - Τύρναβος - 16 Απρ 1825 -
ρουφέτι τῶν σερτζήδων - Συμφωνητικό τήρησης αργιών.

20. Ονόματα ψωμάδων, σιμητζήδων, ἀπατζήδων, σιρητζήδων, ττακηατζήδων, πακα-
λάδων της Λάρισας (1721, 1724 καὶ νωρίτερα) καὶ των καζατζίδων της Αγυιάς (1786) α-
ναφέρονται από τον Σοφιανό (1986: 19-20). Γενικές αναφορές σε ρουφέτια της Λάρι-
σας εντοπίζονται στους Παπαϊωάννου & Αντωνιάδης (1964: 170 αρ. 130, 173 αρ. 131,
174 αρ. 132, 176 αρ. 134, 193 αρ. 143) καὶ Φαρμακίδης (1926: 324 αρ. 18β). Συγκε-
ντρωτική λίστα συντεχνιῶν της Λάρισας, Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 274).

2. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 318 αρ. 8) [Ντρογκούλης (1985: 301 αρ. 8)] – 3 Δεκ 1734 – ρουφέτι τῶν χριστιανῶν γουναράδων – Παρρησία.
3. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 323 αρ. 11) [Ντρογκούλης (1985: 302 αρ. 9)] – 22 Ιαν 1731 – ρουφέτια τῶν τακιατζήδων, μπακάληδων, γουναράδων, ραπτάδων, σερτζήδων, ἀμπατζήδων, κοκκινάδων, γερανάδων, μπασματζήδων, χρυσικάδων, ψωμάδων – Δάνεια από ρουφέτια.
4. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 326 αρ. 13) [Φαρμακίδης (1926: 271 αρ. 10)] – 29 Ιουν 1756 – ρουφέτια τῶν γουναράδων, ραπτάδων, ἀμπατζήδων, μπακάληδων, τακιατζήδων, μανδηλάδων, πανάδης, κοκκινάδων, μπασματζήδων, ψωμάδων, μεταξάδων, μπαρνταξήδων, πεστελματζήδων, σχοινάδων, ποσταλτζήδων, σερτζήδων – Υπόσχεση τήρησης της απόφασης περι περιορισμού πολυτέλειας προικῶν.
5. ΕΕΒΣ 6 (1929) 206-207 [Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990: 275)] – 1711 – ρουφέτι τῶν Λαρισσαίων χρυσοχόων – Δωρεά ασημένιας λειψανοθήκης.
6. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 23 (1993) 174 αρ. 20 – 1866 – ἰσνάφι τῶν ἀλευροποιῶν – Αφιέρωση εικόνας Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου.
7. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 178 αρ. 21 – 1866 – ἰσνάφι τῶν παντοπωλῶν δηλ. μπακαλάδων – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος.
8. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 25 (1994) 183 αρ. 37 – 29 Ιουλ 1881 – συντεχνία τῶν ζευγητάδων – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Μοδέστου.
9. Παπαϊωάννου & Αντωνιάδης (1964: 169 αρ. 128) – 3 Ιαν 1811 – πρωτομαίστορες καὶ μαίστορες τῶν ἐσναφίων σερτζίδων, μπακάλιδων καὶ ψωμάδων – Επιστολή του μητροπολίτη Λάρισας Πολύκαρπου.
10. Φαρμακίδης (1926: 192) – 1825 – ρουφέτια γουναράδων, σερτζίδων, μπακάλιδων, ψωμάδων, ραπτάδων, λακερδάδων – Απόσπασμα από τον κώδικα της μητρόπολης στο οποίο αναφέρονται διορισμοί επιτρόπων.
11. Φαρμακίδης (1926: 261 αρ. 3) – 6 Ιουν 1831 – μαίστορες καὶ πρωτομαίστορες πάντων τῶν ἐν Λαρίσῃ ἐσναφίων, ἐσνάφι τῶν γουναράδων, τῶν σερτζίδων, ἐσνάφι σερβετάδων, ψωμάδων, τῶν μπογιατζήδων, παπουτζήδων, σχοινάδων, ραπτάδων, πανάδων, ἀμπατζίδων – Απόφαση επιτρόπων για παροχή συνδρομῆς.
12. Φαρμακίδης (1926: 326 αρ. 19) – 1834; – ἐσνάφια σερτζήτικον, ἰσμυρτζήτικον, γουναράτικον, ψωμάτικον, μπακάλικον, τερζήτικον, μπογιατζήτικον, τζιουλχάτικον, σχοινάτικον, ἀμπατζήτικον καὶ σερβετάτικον, πρωτομάστορας – Ἐγγραφο του βεζύρη Τρικάλων με το οποίο οι χριστιανοί κάτοικοι της Λάρισας διαιρούνται σε 12 ἐσνάφια.

Μικρά Ασία²¹

1. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 34 αρ. 2 [*Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001) 104] - 1668 - γουναράδες - Αφιέρωση ασημένιου δίσκου.
2. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 47 αρ. 61 - 1780 - ρουφέτι τῶν τζουκαλάδων - Αφιέρωση ασημένιου κυπέλλου.
3. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 47 αρ. 64 [*Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001) 100] - Ιαν 1785 - καυταντζήδες - Αφιέρωση ασημένιου δίσκου.
4. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 49 αρ. 73 - 1799 - ἐσνάφη τῶν τουλκέρηδων - Αφιέρωση σε κάλυμμα Ευαγγελίου.
5. *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 53 αρ. 97 - 1817 - τουβαρτζήδες - Αφιέρωση κυπέλλου.

Μοσχόπολις²²

1. Γεωργιάδης (1975: 16) - 5 Φεβρ 1784 - ρουφέτιον τῶν μπακάληδων - Εγγραφή μέλους.
2. Γεωργιάδης (1975: 27) [*Κουρίλας* (1934: 154)] - 20 Οκτ 1752 - ρουφέτι τῶν χαλκιάδων - Κτητορική επιγραφή.
3. Γεωργιάδης (1975: 37) - 1750 - χαλκιάδες, ἡ συντεχνία τῶν παπουτζήδων, ἡ συντεχνία τῶν μπακάληδων, ἡ συντεχνία τῶν ραπτάδων - Κτητορική επιγραφή.
4. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - ρουφέτι τῶν ραπτάδων - Προσφορά σε εἶδος προς τὴ μονὴ Τιμίου Προδρόμου.
5. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - ρουφέτι τῶν μπακάλιδων - Οικοδόμηση βρύσης.
6. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - παπουτσάδες - Πληρωμή για οικοδομικές εργασίες.
7. Μαρτινιανός (1939: 53) - 1731 - χαλκιάδες - Πληρωμή για οικοδομικές εργασίες.
8. Μαρτινιανός (1939: 94) - 11 Ιαν 1793 - οἱ ραπτάδες καὶ οἱ τακιατζήδες - Δωρεά για τὴν αγορά καμπάνας.

21. Βλ. ἐπίσης Ballian, A. (2001) «Dedications and donors of 17th to 19th centuries church silver» *Μουσείο Μπενάκη* 1, 87-110. Για ἄλλες περιοχές, βλ. Χατζόπουλος, Γ.Κ. (1966) "Λαογραφικά χωρίου Αντρεάντων" *Ἀρχεῖον Πόντου* 28, 309-368 καὶ ἰδιαίτερα 341-342. Μαμώνη, Κυρ. (1983) "Σωματειακὴ οργάνωση τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ασία" *ΔΙΕΕΕ* 26, 63-114, καὶ "Σωματειακὴ οργάνωση τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ασία. Β. Σύλλογοι τῆς Ἰωνίας" *ΔΙΕΕΕ* 28 (1985) 54-166, καὶ "Σωματειακὴ οργάνωση τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ασία. Γ. Σύλλογοι Καππαδοκίας καὶ Πόντου" *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 6 (1986-87) 153-225.

22. Βλ. Μαρτινιανός (1939: 84) ἀναφορὰ σε ρουφέτια σε ἀπόφαση τῶν οργάνων τῆς πόλης καὶ Κουρίλας (1934). Σε ἀρθρο τῆς *Νέας Εστίας* 28 (336) (1940) 11-17 παρέχονται συνοπτικὲς πληροφορίες για τα ρουφέτια τῆς Μοσχόπολης.

9. Μαρτινιανός (1939: 124) - 24 Ιουν 1813 - ρουφέτι ραπτάδες και τακιατζίδες, ρουφέτι χαλκιάδων - Προσφορές σε χρήμα προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
10. Μαρτινιανός (1939: 124) - 24 Ιουν 1814 - ρουφέτι ραπτάδες και τακιατζήδες, ρουφέτι μπακάληδες, ρουφέτι χαλκιάδες - Προσφορές σε χρήμα προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
11. Μαρτινιανός (1939: 126) - 14 Δεκ 1723 - ρουφέτιον τῶν χαλκιάδων - Καταγραφή παροχής του ρουφετίου προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
12. Μαρτινιανός (1939: 127) - 5 Μαΐ 1752 - ρουφέτιον τῶν παπουτζάδων - Παροχή προς τη μονή Τιμίου Προδρόμου.
13. Μαρτινιανός (1939: 128) - 1815-1816 - ρουφέτι τῶν κοντακτζήδων - Αφιέρωση ακινήτου στη μονή Τιμίου Προδρόμου.

Πάτρα²³

1. Λουκάτος (1986: 308 αρ. 2) - 31 Μαΐ 1830 - ἡ ἀδελφότης καὶ ἰσινάφι τῶν σκαλτζάδων, πρωτομάστοροι, σινάφι χρυσικῶν, σινάφι κτίστικο, σινάφι παπουτζίτικον, ἰσινάφι μπαρμπέρικον, ἰσινάφι ταμπάκικον, ἰσινάφι τζιλιγκέρικον - Πληρεξούσιο γράμμα.
2. Λουκάτος (1986: 310 αρ. 3) - 2 Μαΐ 1829 - ἀδελφᾶτο τῶν ραυτάδων, ἰσινάφι μπακάλικον, σινάφι σχοινιάτικο, σινάφι καζάλικον, σινάφι μπαρμπέρικον, σινάφι παπουτζίτικον, ἰσινάφι ταμπάκι(κον), πρωτομάστοροι - Πληρεξούσιο γράμμα.
3. Τριανταφύλλου (1959: 629-30) - 1 Ιουλ 1812 - τὸ ἀδελφᾶτο τῶν φιλοχρίστων ταμπάκηδων - Ανακαίνιση ναοῦ Αγ. Πάντων Μονῆς Γηροκομείου.
4. Τριανταφύλλου (1959: 629-30) - 2 Μαΐ 1810 - τὸ ἐσνάφιον τῶν σκαλτσάδων - Δέηση.

Σάμος

1. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 161 αρ. 459 - 1871 - συντεχνία τῶν σκυτοτόμων - Αφιέρωση τέμπλου.
2. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 171 αρ. 517 - 1877 - συντεχνία τῶν ἐν Νέω Καρλοβασίῳ βυρσοδεψῶν - Αφιέρωση τέμπλου.
3. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 175 αρ. 540 - 1880 - διάφοροι εὐλαβεῖς ἔμποροι καὶ παντοπῶλαι - Αφιέρωση τέμπλου. Συντεχνία;
4. Σαμιακές Μελέτες 4 (1999-2000) 182 αρ. 580 - 1885 - ἀδελφ(ότης) γεωργῶν - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Τρύφωνα.

23. Μαρτυρίες γιὰ ἄλλα συνάφια στὴν προεπαναστατικὴ Πάτρα τοῦ Τριανταφύλλου (1959: 629-30). Βλ. καὶ Λουκάτος (1986: 300 σημ. 2) ἀναφορὰ σε συνάφια σε διαβιβαστικὸ ἐγγράφο τῆς ἀστυνομίας τοῦ 1830.

5. *Σαμιακές Μελέτες* 4 (1999-2000) 194 αρ. 657 – 1895 – ἀδελφότης – Αφιέρωση εικόνας Αγ. Αναργύρων.

Σέρρες²⁴

1. Γουναρίδης (1993: 97 αρ. 108) - 25 Απρ 1754 - ρουφέτια, οί ραχιτζίδες, ἀμπατζήδες, μπασματζήδες, γουναράδες, μπογιατζήδες, μπακάληδες, τακιατζήδες, κουγιουμτζήδες, ἀσταρτζήδες, παπουτζήδες, οί παπουτζήδες τοῦ τουρναβητικοῦ ρουφετιοῦ, κοκινάδες, μουταφτζήδες, τερμιρτζήδες, καζαντζήδες, σιμιτζήδες, ψωμάδες, σαπουντζήδες, τζερμιτζήδες, καλαϊτζήδες, μποσταντζήδες, οί ξένοι τζοχατζήδες, σαμαράδες - Ὑπόσχεση χρηματικής συνεισφοράς.
2. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 81 [Καφταντζής (1967: 205 αρ. 314)] - 1830 - ρουφέτι τῶν ἐν Σέρραις βακάλιδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Βλασίου.
3. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 82 [Καφταντζής (1967: 205 αρ. 315)] - 20 Ιαν 1852 - ρουφέτι τῶν χαλβατζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου.
4. ΔΧΑΕ 5 (1905) 63 αρ. 83 [Καφταντζής (1967: 206 αρ. 316)] - 1852 - ρουφέτι βογιατζήδων - Αφιέρωση εικόνας Γεννήσεως του Χριστού.
5. Καφταντζής (1967: 148 αρ. 127) [Βουρουτζίδης (1995: 10)] - 24 Φεβ 1769 - ἡ συμμορία μπασματζήδων - Αφιέρωση εικόνας ἀποστ. Λουκά.
6. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 171) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 1819 - λαδάδες - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Τριάδος.
7. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 173) [Βουρουτζίδης (1995: 31)] - 1820 - ρουφέτι ἀχτζίδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυρίδωνος.
8. Καφταντζής (1967: 163 αρ. 174) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 2 Ιουλ 1820 - ρουφετίδων ψωμάδων -
9. Καφταντζής (1967: 169 αρ. 193) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - 14 Φεβ 1856 - ρουφέτι τῶν ἐν Σέρραις σχινάδων - Αφιέρωση εικόνας ψηλάφησης Θωμά.
10. Καφταντζής (1967: 171 αρ. 198) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - αχρονολόγητο - ματραπατίδων Βοδενον - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Γεωργίου.
11. Καφταντζής (1967: 174 αρ. 204) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 12 Φεβ 1864 - ἰσνάφι τῶν ἐν τῇ ἄνω καὶ κάτω Καμενίκια γεωργῶν (τζηφτζίδων) - Αφιέρωση εικόνας Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

24. Στο πρακτικό συνελεύσεως των χριστιανῶν της 10ης Νοεμβρίου 1613 για την κατανομή του φορολογικοῦ βάρους αναφέρονται ρουφέτια. Γκίνης (1966: αρ. 108). Επίσης ἀμπατζήδες ἀπαντώνται το 1632 να οργανώνουν δείπνο προς τιμὴν ἐκκλησιαστικῶν αξιωματούχων, *Σερραϊκά Χρονικά* 1 (1939) 47. Ρουφέτια συμμετέχουν σε εορτασμό το 1638, *Σερραϊκά Χρονικά* 9 (1982) 80. Βλ. ἐπίσης την ἀφιέρωση εικόνας ἀπὸ ἰσνάφι το 1864 (ΔΧΑΕ 5 (1905) 71 αρ. 98).

2. Καφταντζής (1967: 175 αρ. 207) [Βουρουτζίδης (1995: 36)] - 1 Μαΐ 1864 - ισνάφι τῶν δεπρελίδων μαστόρων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης.
3. Καφταντζής (1967: 175 αρ. 208) [Βουρουτζίδης (1995: 32)] - 1864 - τοὺς ἐν Σέρρας γεωργούς τῶν φυτευτῶν τοῦ καπνοῦ - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Τριάδος.
4. Καφταντζής (1967: 178 αρ. 216) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 1864 - ρουφέτι τῶν ἐν Σέρραις χορταράδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Δημητρίου.
15. Καφταντζής (1967: 179 αρ. 217) [Βουρουτζίδης (1995: 31)] - 10 Ιουλ 1867 - ισνάφι μυλωνάδων - Αφιέρωση εικόνας Προφ. Ηλία.
16. Καφταντζής (1967: 183 αρ. 236) - αχρονολόγητο - συντεχνεῖα παπουτσίδων καὶ κουντουράδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Σπυρίδωνα.
17. Καφταντζής (1967: 188 αρ. 253) [Βουρουτζίδης (1995: 37)] - 14 Αυγ 1881 - ρουφέτι τῶν φραγγοραπτάδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ζώνης.
18. Καφταντζής (1967: 189 αρ. 255) [Βουρουτζίδης (1995: 34)] - 30 Μαρ 1888 - ισνάφι τῶν μπαχζωβάντηδων - Αφιέρωση εικόνας Κοιμήσεως Θεοτόκου.
19. Καφταντζής (1967: 239 αρ. 387β) - 1836 - κυρίων Σερραίων ἀμπατζήδων - Αφιέρωση δίσκου.
20. Μακεδονικὴ Ζωὴ 182 (1981) 35 - Ιούν 1724 - παπουτσοῖδες - Επιγραφή στο ναό Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου.
21. Odorico (1996: 156) [Σερραϊκά Χρονικά 9 (1982) 91-92] - 1 Μαΐ 1640 - τὸ ρουφέτι τὸ ἀνυφαντάδικο, πρωτομάστοροι - Αναφορά σε οικονομική κακοδιαχείριση.
22. Σαμσάρης (1971: 120επ) - Αγ. Πνεύμα Σερρών - 1808-1809 - ἡσνάφι τζηφιτζήδων, τζηφτζήδικο τὸ ἡσνάφι - Αναφορά για συνδρομές σε κοινοτικό κατάστιχο.
23. Σερραϊκά Χρονικά 8 (1979) 242 - 3 Ιαν 1861 - ισνάφι οἰνοπωλῶν - Απάντηση του Οθωμανοῦ διοικητή.

Σμύρνη²⁵

1. Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας, 16, 21-22 - 14 Αυγ 1752 - ρουφέτι τῶν τυράδων - Αφιέρωση προς το μοναστήρι της Παναγίας της Ὑδρας.

25. Για τις συντεχνίες στη Σμύρνη βλ. Ηλιού (1981) και Λάμπας, Κ. & Ρ. Σταμούλη (επιμ.) (2002) *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Αλληλογραφία*, τόμ. Β' 1818-1822, 46-53 αρ. 187. Αθήνα. Βλ. επίσης το ρουφέτι τῶν βουτζάδων τῆς πολιτείας Σμύρνης που αναφέρεται στο ΓΑΚ, Ναξιακό Κώδικα του 1816-20 σελ. 164 (23 Σεπτεμβρίου 1818). Στην έκδοση *Κώδεξ τῆς ἐν Σμύρνη Ευαγγελικῆς Σχολῆς*, Α. Σμύρνη 1876 αναφέρονται ρουφέτια στα έγγραφα αρ. 12 (1809) και αρ. 18 (1810), επίσης και Κωστής, Ν. Κ. Χ. (1906) *Σμυρναϊκά ἀνάλεκτα*, 85-88. Αθήναι, συνυποσχετικό ὁμονοίας του 1785.

2. *Ἀρχεῖον τῆς κοινότητος Ὑδρας*, 16, 22 - 24 Ιουλ 1757 - ρουφέτι τῶν τυράδων - Καταγραφή δωρεάς προς το μοναστήρι της Παναγίας στην Ὑδρα.
3. *Κώδηξ τῆς ἐν Σμύρνη Εὐαγγελικῆς Σχολῆς*, Α, 48 αρ. 13, Σμύρνη 1876 - 14 Μαΐ 1810 - πρωτομαγίστορες καὶ μαγίστορες τῶν ἐσναφίων, ἐσνάφι μπεζάζηδων, πρωτομ(άστορας) τῶν ραπτῶν, ὁ πρωτομάστορας τῶν βουτζάδων, πρωτομάστορης ἀλευράδων, παπουτζήδων, μπογιατζήδων, τῶν καπήλων, τουτουντζήδων, τῶν μπακιρτζήδων, γιαλιάδων, τῶν σερβετάδων - Ὑπογραφές σε αναφορά του κοινού της Σμύρνης για την αντικατάσταση κακοποιῶν δημογερόντων.
4. *Κώδηξ τῆς ἐν Σμύρνη Εὐαγγελικῆς Σχολῆς*, Α, 58 αρ. 16, Σμύρνη 1876 - 4 Ιουν 1810 - πρωτ(ομάστορης) καπήλ(ων), μπακιρτζίδων, μποχασιτζίδων, γουναράδων, τουτουντζίδων, γιαλιάδων, ραφτάδων, μπαλαδόρων, καζάζιδων μπεζεστενίου, παπουτζίδων, πετράδων, σαλιτζίδων, βουτζάδων, περιβολάριδων, μπογιατζίδων μπουρεξίδων, κλιδαράδων, ντογραματζίδων, κουγιουμτζίδων, σαμολαδάδων, σερβετάδων, ἀμπατζίδων, μεηταντζίδων, φωμάδων, τῶν τουλουμπατζίδων, ἐσυνάφι μπεζάζιδων - Ὑπογραφές σε αναφορά προς τον Πατριάρχη.
5. *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963) 466 - 1792 - εὐλογημένο ρουφέτι τῶν ἐν τῇ Σμύρνη ναξιωτῶν βουτζάδων - Αφιέρωση ξυλόγλυπτου βημόθυρου.
6. *Παρνασσός* 1 (1877) 497-505, 651-654 [Βουραζέλη-Μαρινάκου (1950: 78)] - Σμύρνη; - αχρονολόγητος - τὸ φιλόχρηστον ρουφέτιον τῶν μπακάληδων - Κτητορικὴ ἐπιγραφή.

Σουφλί

1. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 102) - 1848 - ρουφέτι τῶν τουλκέρηδων - Αφιέρωση εικόνας Αγ. Ιακώβ, Δαβίδ και Ιωσήφ.
2. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου (1985: 159) - 1822 - μυλωνάδες - Αφιέρωση εικόνας του Αγ. Νικολάου.

Τρίκαλα²⁶

1. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 7 (1984) 90 - 20 Αυγ 1797 - ρουφέτι τῶν χαλατζίδων τῶν ἐν Τρίκῃ - Αφιέρωση εικόνας συνάξεως των 12 Αποστόλων.
2. Σοφιανός, Δ. Ζ. (1993) *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περι-*

26. Ονόματα μπακάλων, ἀμπατζήδων, τακιατζήδων (1716) και τζαρουχάδων ἀπὸ τα Τρίκαλα στο Σοφιανό (1986: 19-20). Βλ. ἐπίσης την ἐνθύμηση που ἐπισημαίνεται ἀπὸ την Μπαλαμώτη, Φ. (1991) «Τρικαλινὰ ἐργαστήρια και συντεχνίες κατὰ τον 18ο και 19ο αἰῶνα. Η πυρκαγιά του 1818» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 20, 11-14.

γραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τόμ. Δ' Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίας Τριάδος, 6, Αθήναι - πρίν το 1810; - τῶν ροφετίων, τους σκυνάδες - Παρρησία της Μονής.

Τρίπολη²⁷

1. Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας 16, 15 - 1823 - ἐσινάφι τῶν ρα-
κιτζίδων - Σημείωμα πληρωμῶν.
2. Βισβίζης (1941: 253 αρ. 97) - 26 Ιουν 1823 - πρωτομαίστωρ τοῦ σώ-
ματος τῶν τερζήδων - Εντολή πρὸς διαιτησίαν.
3. Βισβίζης (1941: 268 αρ. 141) - 29 Ιουλ 1823 - σύστημα τῶν φωμάδων
- Κοινοποίηση απόφασης του συστήματος των φωμάδων.
4. Βισβίζης (1941: 268 αρ. 142) - 30 Ιουλ 1823 - σῶμα τῶν φωμάδων -
Απόφαση του υπουργείου Δικαίου.

Τσαγκαράδα Πηλίου

1. Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν 1 (1972) 133 - 1 Μαῖ 1808 - τον ἐββλο-
γημένον ραφτάδον κε κεπετζήδον τον ρουφέτιον - Κτητορική επιγρα-
φή Αγ. Γεωργίου.
2. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - 12 Μαρ 1751 - μάστορες τερλεντζί-
δες κε τσοχατσηδες - Επιγραφή ανακαίνισης.
3. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - 1802 - ρουφέτια κε πεντζίδων και
τερλεντζίδων - Αφιέρωση τέμπλου σε εκκλησία.
4. Πανταζόπουλος (1958: σημ. 54) - Τσαγκαράδα Πηλίου; - Δεκ 1879 -
ρουφέτι τῶν ραφτάδων καὶ τῶν κεπετζήδων - Επιγραφή.

Τσαριτσάνη Λάρισας

1. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 11 (1987) 104 αρ. 32 - 17 Ιουλ 1834 - ταπάκη-
δες - Δέηση σε εικόνα του Αγ. Γρηγορίου.
2. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 11 (1987) 104 αρ. 33 - 1834 - κορδαιλάδες -
Δέηση σε εικόνα του Χριστού Σωτήρος.
3. Θεσσαλικό Ημερολόγιο 11 (1987) 105 αρ. 34 - 16 Ιουν 1835 - υφαντά-
δες - Δέηση σε εικόνα του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

27. Αναφορά σε συνάφια γίνεται και σε ανέκδοτη επιστολή του Ευθ. Ξύδη, της 20ης Αυγούστου 1824 προς τον Ιω. Κωλέττη, ενώ μάστορες αναφέρονται σε έγγραφο από-
λυσης από τη φυλακή της 27 Ιουνίου 1823, Βισβίζης (1941: 253 αρ. 98). Αφιέρωση εικό-
νας από τη συντεχνία βυρσοδεψίων το 1862 αναφέρεται από τους Μπαμπούνη, Χ. και
Γ. Ζαχαρόπουλο (2001-02) "Ακμή και παρακμή της βυρσοδεψίας στην Τρίπολη (1650-
1960 περίπου)" στα Πρακτικά του ΣΤ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών
(Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), 560, Αθήναι. (Πελοποννησιακά, Παράρτ. 24)

Φιλιππούπολις²⁸

1. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 52 αρ. 2 - 2 Φεβ 1783 - έσνάφι άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, τακιατζήδων, μπακάληδων - Πρακτικό παράδοσης λογαριασμού για την ανοικοδόμηση της εκκλησίας Αγίας Μαρίνας.
2. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 58 αρ. 4 - 30 Ιαν 1791 - πρωτομαίστορες τών ένσαφίων άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, τακιατζήδων, και τών λοιπών, μπακάληδες, κάπηλοι, μπογιατζήδες, άτζέμηδες, μπασματζήδες, ραπτάδες, άσταρτζήδες, κουγιουμτζήδες, παπουτσήδες - Τα συνάφια υπογράφουν απόφαση για την πληρωμή των κολαούζων αντί αγγαρείας των καλφάδων.
3. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 70 αρ. 8 - 1 Ιουν 1818 - πρωτομαίστορες του ίσναφίου τών άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων και μπακάληδων, και τών λοιπών ρουφετίων - Απόφαση των πολιτών περί «συνδέσμου αλλήλων προς κατάπαυσιν των από Ιωαννικίου διχοστασιών»
4. ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) 78 αρ. 12 - 2 Νοε 1820 - εύλογημένα έσνάφια, πρωτομαίστωρ άμββατζήδων - Εξοφλητικό γράμμα παραλαβής χρηματικού ποσού που ήταν στα χέρια πρωτομαίστορα.
5. Αποστολίδης (1939-40: 27 αρ. 18) - 20 Σεπ 1827 - ίσνάφι τών άμπατζήδων, μπετζλήδων, γουναράδων, ραπτάδων, μπακάληδων, καυταντζήδων, άσταρτζήδων, καζαντζήδων - Αναφορά προς τον πατριάρχη κατά της επανόδου του εξορίστου Αναστ. Παπάζογλου.
6. Αποστολίδης (1939-1940: 28) - 9 Ιουν 1843 - ίσνάφι τών άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων, κουγιουμτζήδων, άκτάρηδων, ραπτάδων, καζαντζήδων, τακακτζήδων, άσταρτζήδων - Αναφορά προς τον πατριάρχη κατά της επανόδου του εξορίστου Αργ. Χριστοδούλου.
7. Αποστολίδης (1939-40: 36 αρ. 22) - 17 Ιουλ 1830 - πέντε έσναφίων, κάσσα τών άμπατζήδων, πρωτομαίστορες έσναφίων - Δάνειο του μητροπολίτου Νικηφόρου από τα εσνάφια.
8. Αποστολίδης (1939-40: 45 αρ. 27) - 15 Μαρ 1833 - ρουφέτι άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων, άκτάρηδων, κουγιουμτζήδων, καζαντζήδων, άσταρτζήδων, ραπτάδων - Σφραγίδες των

28. Έσνάφια ή ρουφέτια της Φιλιππούπολης εμφανίζονται στον κώδικα της Μητρόπολης Φιλιππουπόλεως. Συνοπτική περιγραφή από τον Κ. Μ. Αποστολίδη στο ΑΘΛΓΘ 4 (1937-38) σελ. 31, 33, 40 και 41 και στο ΑΘΛΓΘ 5 (1938-39) σελ. 11, 13, 18, 22-24, 27, 31, 34-38, 40, 46-47 και 49 και ΑΘΛΓΘ 6 (1939-40) 29 αρ. 19. Στις παραπάνω μαρτυρίες τα συνάφια ή συνηθέστερα οι πρωτομάστορες τους αναφέρονται ως μάρτυρες σε ποικίλες δικαιοπραξίες. Για το έσνάφι τών δουλγέρηδων, βλ. ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35) 102 επ. και Αποστολίδης (1959: 362 επ.).

- ρουφετίων σε απόφαση της κοινότητας για την εκλογή δύο αντιπροσώπων.
9. Αποστολίδης (1939-40: 57 αρ. 33) – 29 Αυγ 1834 – τὸ ἰσνάφι τῶν ἄμπατζήδων, τὸ ἰσνάφι τῶν καυταντζήδων, τὸ ἰσνάφι τῶν ραπτάδων, τὸ ἰσνάφι τῶν πακάληδων – Τα ἰσνάφια υπογράφουν αναφορά που ἀφορὰ το φόρο τη δεκάτης ἐπὶ των σταφυλιῶν.
  10. Αποστολίδης (1939-40: 69 σημ.) – 15 Μαρ 1837 – πρωτομαίστορας τῶν ἄμπατζήδων, τῶν καυταντζήδων, τῶν γουναράδων, τῶν ραφτάδων – Οἱ επικεφαλῆς υπογράφουν λογαριασμό ἐσόδων τῆς ἐκκλησίας τῆς Αγ. Παρασκευῆς.
  11. Αποστολίδης (1939-40: 77 αρ. 43) – 24 Φεβ 1841 – ἰσναφλήδες, ἰσνάφια, ἰσνάφι τῶν ἄμπατζήδων, ἄχτάρηδες, κουϊμτζήδες, ραφτάδες, γουναράδες, μπακάληδες, μποσταντζήδες, καζαντζήδες, παπουτζήδες, τακιτζήδες, ἄσταρτζήδες – Απόδειξις ἐθνικῆ των ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Φιλιππουπόλεως κατοίκων χριστιανῶν σφραγισμένη με σφραγίδες των συναφίων.
  12. Αποστολίδης (1939-40: 78 αρ. 44) – 1 Νοε 1846 – ἑσνάφιον γουναράδων καὶ μπακάληδων, πρωτομ(αίστορας) καυταντζήδων, γουναράδων, μπακάληδων – Ὑπογραφή ὡς μάρτυρες στὸν λογαριασμό ἐσόδων γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Ἑλληνικῆς κεντρικῆς σχολῆς.
  13. Αποστολίδης (1939: 377) – 28 Ἰουν 1867 – συντεχνία χρυσοκό(ων) Φιλ(ι)π(πουπόλεως), ρουφέτι πακάληδων, ἄμπατζήδων, ραπτάδων, ρο(υ)φέτι καπιλάδων, ρουφέτι ἄχτάρηδων, ρουφ(έ)τ(ι) καφτα(ντ)ζίδ(ω)ν, ρο(υ)φ(έ)τι ἄσ(τα)ρ(τ)ζ(ήδων), δουλγέρηδων, ψωμάδων – Σφραγίδες ρουφετίων σε ἀναφορά πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο.
  14. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 1 – 1714 – τοῦ ἄπατζήδες τοῦ συρουφέντ – Αφιέρωση σαχανίου.
  15. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 2 – 1806 – τὸ ρουφέτη τον ἄπατζίδον – Αφιέρωση σαχανίου.
  16. Θρακικά 9 (1938) 403 αρ. 3 – ἀχρονολόγητο – λουφέτη ἄπατζιον – Αφιέρωση σαχανίου.
  17. Θρακικά 12 (1939) 109 – 17 Ἰουν 1853 – ἑσνάφι τῶν παπουτζήδων – Αναφορά τοῦ ἐσναφίου πρὸς τὸν Πατριάρχη.
  18. Θρακικά 12 (1939) 114 – 1 Ἰουλ 1852 – μαίστορες τοῦ ἑσναφίου τῶν καπήλων, πρωτομαίστωρ – Εἰσφορά.
  19. Θρακικά 12 (1939) 115 – 28 Φεβ 1850 – ρουφέτιον τῶν δουλγέρηδων – Πώλησις οἰκίας.
  20. Θρακικά 15 (1941) 80 – 14 Μαῖ 1850 – πρωτ(ομαίστωρ) πακάλ(ηδων) – Αναφορά ἐλληνικῆς κοινότητος πρὸς τὸ πατριαρχεῖο.
  21. Θρακικά 15 (1941) 87 αρ. 7 – 1 Ἰουλ 1852 – μαίστορες τοῦ ἑσναφίου τῶν καπήλων – Ὑπόσχεσις συνεισφοράς.

22. Θρακικά 15 (1941) 88 αρ. 8 - 4 Μαρ 1853 - πρωτομαίστωρ άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων, πακάληδων, καζαντζήδων, κοϊμτζήδων, παπουτσήδων, τιουτουντζήδων και άκτάρηδων - Υπογραφές σε απαντητική επιστολή της κοινότητας.
23. Θρακικά 15 (1941) 92 αρ. 10 - 29 Ιουν 1855 - πρωτομαίστωρ άμπατζήδων, καυταντζήδων, γουναράδων - Υπογραφές σε αναφορά της ελληνικής κοινότητας προς τον Πατριάρχη.
24. Θρακικά 16 (1942) 38 αρ. 20 - 27 Φεβ 1857 - πρωτομ(αίστωρ) άμπατζήδων, καυταντζήδων - Υπογραφή σε επιστολή κοινότητας.
25. Θρακικά 16 (1942) 43 αρ. 23 - 28 Μαΐ 1857 - άμπατζήδες, καυταντζήδες, γουναράδες, βακάληδες, πουτζιακτζήδες, κοϊμτζήδες, τακίτζήδες, ραπτάδες, μουμτζήδες, καπνοπώλαιο, δουλγέρηδες, καζαντζήδες, κάπηλοι, παπουτζήδες - Σφραγίδες σε αναφορά της κοινότητας.
26. Θρακικά 16 (1942) 46 αρ. 24 - 10 Ιουν 1857 - άμπατζήδες, καυταντζήδες, γουναράδες, βακάληδες, ραπτάδες, άκτάρηδες, κοϊμτζήδες, κάπηλοι, μουμτζήδες, άλευράδες, καζαντζήδες, ταχτατζήδες, κιουρακτζήδες, σαμαράδες, τακίτζήδες, παπουτζήδες, καλαϊτζήδες, καπνοπώλαιο, άσταρτζήδες, φουτζήδες, μπαχτζηβάνηδες, ψωμάδες, βογιατζήδες - Σφραγίδες σε αναφορά της ελληνικής κοινότητας προς τον Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο.
27. Καλινδέρης (1973: 84) - 1784 - συντεχνία τών καφταντζήδων - Ανέγερση ναού Αγ. Χαραλάμπεως.

Χίος

1. Καββάδας, Στ. (1950) *Οι κώδικες της Χίου*, 90, Χίος [Καββάδας, Στ. (1956) *Θημιανούσικα έγγραφα*, 90-91, Χίος, Γκίνης (1966: αρ. 270)] - 29 Ιουν 1712 - μάστορες τής λαγηνικής τέχνης, πρωτομαστόροι, ρουφέτι - Διορισμός πρωτομαστόρων.
2. *Χιακά Χρονικά* 4 (1919) 35 αρ. 2 - Αγ. Γεώργιος Συκούσης - 1 Απρ 1812 - ρουφέτι τον λεμονάδον και παχσεβάνιδον - Αφιέρωση χάλκινου λέβητος. (το ρουφέτι βρισκόταν στην Κων/πολη)

29. Μήπως τακ[ι]τζήδες;

ΓΛΩΣΣΑΡΙ¹

- Ακτάρηδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Φιλιππ.] = μικροπωλητές.
- Αλμπάνιδες [Αίν. (αλπάτιδες), Κοζ.] = πεταλωτές αλόγων.
- Άμπατζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Σέρρες, Σμύρνη, Φιλιππ.] = κατασκευαστές ενδυμάτων από αμπά.
- Άσκιτζήδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές κρεμαστρού και τιρα-ντών.
- Άσταρτζίδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες, Φιλιππ.] = κατασκευαστές και πωλητές φόδρας.
- Άτζέμηδες [Φιλιππ.] = Πιθανόν προμηθευτές ειδών από την Ανατολή;
- Άχτσιδες [Αδριαν., Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες] = μάγειροι.
- Βαρδακουλάδες [Γιάν.] = Πιθανόν σταματάδες; [τουρκ. bardak]
- Βογιατζήδες [Διδυμ., Έδ., Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Ραιδ., Σέρρες, Σμύρνη, Φιλιππ. (μπογιατζήδες), Μελέν. (μπογιατζήδες)] = βαφείς.
- Βουτζάδες [Διδυμ., Κων/πολη, Σκόπ., Σμύρνη] = βαφελάδες.
- Γεμενετζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Κων/πολη] = σανδαλοποιοί.
- Γερανάδες [Λάρ.] = βαφείς νημάτων βαθύγαλαζου χρώματος.
- Γιαζματζίδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές και πωλητές μαντηλιών/φα-κιολιών (τουρκ. yazmacı).
- Γιαπουτζήδες [Θεσσαλ. (γιαπιτζήδες), Πρεμετή (γιαπαντζήδες)] = οικο-δόμοι.
- Γκιοντζίδες [Αδριαν. (κιοντσίδες), Γιάν.] = δερματάδες (τουρκ. göncü).
- Γρηπτζήδες [Κων/πολη] = ψαράδες που χρησιμοποιούσαν γρίπο.
- Δεπρελίδες [Σέρρες] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Δουβαρτζήδες [Κων/πολη, Μικρά Ασία (τουβαρτζήδες)] = τοιχοποιοί.
- Δουλγέρηδες [Αίν. (ντουλγέριδες), Διδυμ. (τουλκέρηδες, δουλεγγέρης), Κων/πολη (ντουλγκέριδες), Σουφλί, Μικρά Ασία (τουλκέρηδες), Φι-λιππ.] = τέκτονες, χτίστες.
- Έσκιτζίδες [Κων/πολη] = επιδιορθωτές παλαιών υποδημάτων.
- Ζαρζαβατζίδες [Κων/πολη] = λαχανοπώλες.
- Ζαχρετσίδες [Κων/πολη] = προμηθευτές τροφίμων (τουρκ. zahire).

1. Το γλωσσάρι δεν θα μπορούσε να είχε συνταχθεί χωρίς τη γενναία βοήθεια της Δρ. Πηνελόπης Στάθη, του Κέντρου Ερεύνων Μεσαιωνικού και Νεώτερου Ελληνισμού,

Ζεΐνετζίδες [Θεσσαλ.] = κατασκευαστές και πωλητές γυναικείων ειδών (τουρκ. zenneci).

Ίσμουρτζήτικον [Λάρ.] = προμηθευτές ειδών από τη Σμύρνη;

Καζάζηδες [Γιάν., Πάτρα, Σμύρνη] = μεταξουργοί.

Καζαντζήδες [Γιάν., Κων/πολη, Σέρρες, Φιλίππ.] = καζανάδες, λεβητοποιοί.

Καϊκτσήδες [Θεσσαλ., Κων/πολη] = ιδιοκτήτες καϊκιών.

Καιμπαιτζίδες [Κων/πολη] = Πιθανόν πωλητές σκεμπέ, σκεμπετζίδες;

Καλαϊτζίδες [Γιάν. (καλαντζίδες), Κοζ., Σέρρες, Φιλίππ.] = κασσιτερωτές.

Καλαφάτες [Σκόπ., Ύδρα] = επισκευαστές πλοίων και βαρελιών.

Καλπακτσίδες [Αδριαν.] = κατασκευαστές καπέλλων.

Κάπηλοι [Διδυμ. (καπηλάδες), Θεσσαλ., Κων/πολη, Σμύρνη, Ύδρα, Φιλίππ. (καπιλάδες)] = ταβερνιάρηδες.

Καυταντζήδες [Αδριαν., Μικρά Ασία, Φιλίππ. (καφταντζήδες)] = κατασκευαστές και πωλητές "καφτανιών".

Κεπετζήδες (Κων/πολη, Θεσσαλ., Ύδρα, Καραγάδα Πηλίου) = κατασκευαστές καπών.

Κερεστετζίδες [Κων/πολη] = έμποροι οικοδομήσιμης ξυλείας.

Κεχιάτζηδες [Θεσσαλ.] = Άγνώστη ή σημασία του όρου.

Κιουρακτζήδες [Φιλίππ.] = Πιθανόν βαρκάρηδες; (τουρκ. kürekçi)

Κοϊμτζήδες [Διδυμ. (κουϊμτζήδες), Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες, Σμύρνη (κουγιουμτζήδες), Φιλίππ. (καϊμτζήδες, κουγιουμτζήδες)] = χρυσοχόοι.

Κοκκινάδες [Έδ., Λάρ., Σέρρες] = βαφείς νημάτων κόκκινου χρώματος.

Κολτουκτσήδες [Κων/πολη] = παλαιοπώλες ή κάπηλοι (τουρκ. koltuk).

Κοντακτσήδες [Μοσχόπ.] = κατασκευαστές του ξύλινου μέρους του όπλου.

Κορδελάδες [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές υποδημάτων.

Κορμουτζίδες [Έδ.] = καρβουνάδες (τουρκ. kömürçü).

Κουντουράδες [Αδριαν., Θεσσαλ., Κων/πολη, Σέρρες] = παπουτσήδες.

Κουπιτζίδες [Μοναστ.] = Πιθανόν κατασκευαστές κιουπιών;

Κωντσιάσιδες [Θεσσαλ.] = αμαξάδες.

Λακερδάδες [Λάρ.] = κατασκευαστές παστών ψαριών.

Λεπλεμπιτζήδες [Μοναστ.] = στραγαλάδες.

Μακκελαρέοι [Ζάκ.] = κρεοπώλες.

Μαστραπατίδες [Σέρρες] = κατασκευαστές ποτηριών.

Μεηταντζίδες [Σμύρνη] = επιμελητές καθαριότητας κοινόχρηστων χώρων.

Μερτζάρηδες [Γιάν.] = λιανοπωλητές.

Μισιντζίδικον [Κοζ.] = κατασκευαστές δερματίνων ειδών από ελαφρά δέρματα.

Μισιρτζιρσιλέδες [Θεσσαλ.] = έμποροι αποικιακών από την Αίγυπτο.

- Μουμτζήδες [Κων/πολη, Τρίκ., Φιλιππ.] = κηροποιοί.
- Μουστεμένιδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές ορειχάλκινων εργαλείων;
- Μουταφτσήδες [Γιάν., Έδ., Σέρρες] = κατασκευαστές και πωλητές μικρών χαλιών και χονδρών υφασμάτων.
- Μπαγτζήδες [Αδριαν.] = αμπελουργοί.
- Μπακάληδες [Αδριαν., Διδυμ., Έδ. (πακκάληδες), Θεσσαλ., Κοζ., Κων/πολη, Λάρ., Μελέν., Μοσχόπ., Πάτρα, Σέρρες (βακάλιδες), Σμύρνη, Τρίκ., Φιλιππ. (βακάληδες, πακάληδες)] = παντοπώλες.
- Μπακιρτζήδες [Κων/πολη, Σμύρνη] = χαλκωματάδες, κατασκευαστές χάλκινων αντικειμένων.
- Μπαρμπέρηδες [Κων/πολη, Μοναστ. (παρπέρηδες), Πάτρα] = κουρείς.
- Μπαρνταξήδες [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές κυπέλλων, σταμνάδες; (τουρκ. bardak).
- Μπασματζίδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Λάρ., Σέρρες, Φιλιππ.] = κατασκευαστές σταμπωτών υφασμάτων.
- Μπαχτσεβάνηδες [Αίν. (μπαχτσεβάνιδες), Γιάν. (παχτζιβάνοι), Διδυμ. (παχτσεβάνηδες), Έδ. (μπαχτζαβαντζήδες), Κων/πολη (μπαξεβάνιδες, παχτζεβανέοι), Σέρρες (μπαχζωβαντζήδες), Φιλιππ. (μπαχτζηβάνηδες), Χίος (παχσεβάνιδες)] = κηπουροί.
- Μπετζασήδες [Αδριαν., Αίν., Σμύρνη (μπετζαζήδες)] = υφαντουργοί, υφαντοπώλες.
- Μπετζλήδες [Φιλιππ.] = Πιθανόν κατασκευαστές πέπλων; (τουρκ. peçe)
- Μπισκιτζίδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κόπτες υφασμάτων; (τουρκ. biçki)
- Μποζάτζιδες [Αδριαν., Θεσσαλ.] = κατασκευαστές του ποτού «μποζά».
- Μποζματζήδες [Αδριαν. (ποσματζίδες)] = πωλητές κοσμημάτων φτιαγμένων από ανακυκλωμένη πρώτη ύλη.
- Μποσταντζήδες [Γιάν., Κων/πολη, Σέρρες] = περιβολάρηδες.
- Μπουρεξίδες [Σμύρνη] = κατασκευαστές και πωλητές γλυκών.
- Μπουτιέροι [Ζάκ.] = βαρελοποιοί.
- Μποχασιτζίδες [Σμύρνη] = πλανόδιοι πωλητές χρωματιστών υφασμάτων (τουρκ. bohçacı).
- Ντογραματζίδες [Κων/πολη, Σμύρνη] = ξυλουργοί.
- Ντουσεμετζίδες [Κων/πολη] = επιπλοποιοί, κατασκευαστές ξύλινων δαπέδων.
- Ούζουμτζήδες [Θεσσαλ.] = σταφυλάδες (τουρκ. üzümçü).
- Παραϊτάριδες [Θεσσαλ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Πεστελματζίδες [Κων/πολη, Λάρ.] = Πιθανόν κατασκευαστές ποδιάς; (τουρκ. pestemal?)
- Πισιρτζήδες [Φιλιππ. (πισιρτζήδες)] = αρτοψήστες.
- Ποσταλτζήδες [Λάρ.] = κατασκευαστές και πωλητές αρβυλών.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ

- Πουτζιακτζήδες [Φιλιππ.] = μαχαιράδες (τουρκ. bıçakçı).
- Ρετσπéριδες [Αίν. (ριντζιπέριδες), Διδυμ.] = γεωργοί.
- Σαλιτζίδες [Σμύρνη] = υφασματάδες (τουρκ. sâli).
- Σαράτζηδες [Γιάν.] = σελλοποιοί, τσαρουχάδες.
- Σερβετάδες [Λάρ., Σμύρνη] = κατασκευαστές και πωλητές σερβέτας (καλύμματος κεφαλής).
- Σερμπετζήδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές και πωλητές ηδυπότου (σερμπέ).
- Σερτζήδες [Λάρ., Τρίκ.] = κατασκευαστές και πωλητές ζωναριών, μαντηλιών σιριτιών.
- Σιμιτζήδες [Αδριαν., Διδυμ., Έδ. (σιμετζίδων), Θεσσαλ., Κων/πολη, Μοναστ., Σέρρες] = κουλουράδες.
- Σκαλτσάδες [Πάτρα] = καλτσάδες.
- Σουγιολτζήδες [Κων/πολη] = υδρονομείς (τουρκ. suyoıcu).
- Σουτζήδες [Κλεισούρα Καστοριάς] = νερουλάδες (turk. sucu).
- Στατεράδες [Γιάν.] = κατασκευαστές και πωλητές ζυγαριών.
- Στρακάλιδες [Θεσσαλ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τακιατζήδες [Γιάν. (τακεντζίδες), Κων/πολη, Λάρ., Μοσχόπ., Σέρρες, Φιλιππ. (τακτζίδες, τακατζίδες)] = κατασκευαστές και πωλητές σκούφων (τουρκ. takke).
- Ταλιαδούροι [Κων/πολη (ταγιαδούροι)] = ράφτες.
- Ταλιαντζήδες [Γιάν.] = ιχθυοτρόφοι (τουρκ. dalyan).
- Ταμπάκηδες [Ζάκ., Κοζ., Γιάν. (ταμπάκοι), Πάτρα, (νταμπάκηδες)] = βυρσοδέφες.
- Ταουκτσίδες [Κων/πολη] = ορνιθοπώλες (τουρκ. tavuk).
- Ταστζίδες [Κων/πολη] = λιθοξόοι (τουρκ. tasci).
- Ταχτατζήδες [Φιλιππ.] = έμποροι οικοδομησίμων υλικών.
- Τενεκετζίδες [Γιάν.] = κατασκευαστές αντικειμένων από λευκοσίδηρο.
- Τερτζήδες [Γιάν., Λάρ., Τρίπ.] = ράφτες.
- Τερλεντζίδες [Τσαγκαράδα Πηλίου] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τερλικτσίδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές μάλλινων παπουτσιών για το σπίτι.
- Τερμιτζήδες [Σέρρες (τερμιρτζίδες)] = σιδεράδες.
- Τζαρτζαΐριδες [Γιάν.] = έμποροι ψιλικών.
- Τζεβαερτζήδες [Κων/πολη] = κατασκευαστές κοσμημάτων από πολύτιμους λίθους.
- Τζερμιτζήδες [Σέρρες] = Άγνωστη η σημασία του όρου.
- Τζηφιτζήδες [Σέρρες] = γεωργοί.
- Τζιαρτζίδες [Γιάν. τζαρτζίδες] = πωλητές ειδών κιγκαλερίας και άλλων διαφόρων ειδών.
- Τζιλιγκίρικον [Πάτρα] = κλειδαράδες (τουρκ. çilingir).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ

Γζιουλχάτικον [Λάρ.] = υφαντές.

Γοατζήδες [Μοναστ.] = Άγνωστη η σημασία του όρου.

Γουζλατζήδες [Κων/πολη] = αλατοπώλες (τουρκ. tuzla).

Γουλουμπατζίδες [Σμύρνη] = πυροσβέστες ή κατασκευαστές τουλουμπών.

Γουτουντζήδες [Θεσσαλ., Κων/πολη, Σμύρνη, Φιλιππ. (τιουτουντζήδες)] = καπνοπώλες.

Γουφεκτζίδες [Κοζ.] = οπλοποιοί.

Γσαγκαράδες [Ζάκ., Ηράκλ., Κεφ.] = επιδιορθωτές παπουτσιών.

Τσελέπηδες [Αδριαν. (τζελέπηδες), Διδυμ.] = ζωέμποροι.

Τσοχατζήδες [Γιάν., Κων/πολη, Μοναστ., Σέρρες, Τσαγκαράδα Πηλίου] = κατασκευαστές και πωλητές τσόχινων υφασμάτων.

Φερμελετζίδες [Κων/πολη] = Πιθανόν κατασκευαστές γιλέκων;

Φουτσιτζήδες [Διδυμ., Φιλιππ. (φουτζιτζίδες)] = βαρελοποιοί.

Φραντζελάδες [Κων/πολη] = πωλητές φραντζόλας.

Χαβιαρτζίδες [Κων/πολη (χαβιαράδες)] = πωλητές χαβιαριού.

Χαζηρτζίδες [Κων/πολη] = πωλητές εταίμων ενδυμάτων.

Χαλατζήδες [Κων/πολη, Τρίκ.] = παπλωματοί.

Χαλβατζίδες [Σέρρες] = κατασκευαστές και πωλητές χαλβά.

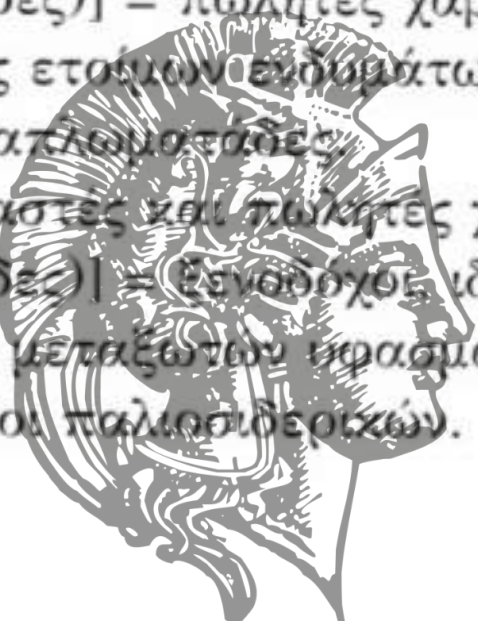
Χαντζήδες [Μοναστ., Γιάν. (χατζίδες)] = Ξενοδοχοί, ιδιοκτήτες χανίων.

Χεταετζίδες [Κων/πολη] = έμποροι μεταξωτών υφασμάτων.

Χουδαρτζίδες [Κων/πολη] = έμποροι παλιοσιδεοεικών.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Μιχαήλ Ποτλής: Ο πρώτος καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Μιχαήλ Ποτλής¹ γεννήθηκε στη Βιέννη το 1812 (ως χρονολογία γεννήσεώς του φέρεται και το 1814, αλλά είναι το αποτέλεσμα λανθασμένου υπολογισμού), ως γυιός εμπόρου που ήταν εγκατεστημένος εκεί. Η οικογένειά του έλκει την καταγωγή της από την Αχρίδα, μία πόλη που ως έδρα της Αρχιεπισκοπής Πρωτης Ιουστινιανής είναι αργότερα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια του εκκλησιαστικού δικαίου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο². Αρχικά φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της γενέτειράς του και

1. Για τη σύνταξη του άρθρου αυτού χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη βιβλιογραφία: Δ.Α. Δημητριάδη), Ποτλής Μ., στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία», τ. 20 (1932) στ. 612 γ.- Ιεζεκιήλ (Βελανιδιώτου) Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, Έργα και Ημέραι τ. Α', εν Βόλω 1947, σ. 32-34. - «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τ. 13 (Αθήναι 1977) σ. 166 (Στ. Παπαδόπουλος), σ. 188 (Οδ. Δημητρακόπουλος) και σ. 475 (Κ. Δημαράς).- Επιμνημόσυνοι Λόγοι στο περ. «Πανδώρα» 14 (Απρίλιος 1863 - Απρίλιος 1864) 476-481 (Αλέξ. Λυκούργος) και 496-500 (Εμμ. Κόκκινος).- Σπ. Μαρχεζίνη, Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τ. Α': 1828-1862, Αθήναι 1966, σ. 245, 266, 311 και 312. - Π. Παναγιωτάκου, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον εν τη νεωτέρα ελληνική επιστήμη, «Αρχείον εκκλησ. και κανονικού δικαίου» 1 (1946) 39 επ. (εδώ 46-47). - Ι. Παναγόπουλου, Ποτλής Μ., στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1967) στ. 564-565. - W. Plöchl, Die Wiener Orthodoxen Griechen. [Kirche und Recht. 16.] Wien 1983, σ. 28. - Α. Προβατά, Πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1980. Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα, Αθήναι 1980, σ. 269 επ. και 277 επ.- H. Reiterer, Potlis (Botly) Michael, «Österreichisches Biographisches Lexikon» 1815-1950, τ. 8 (Wien 1981) σ. 228, όπου και η γερμανόφωνη βιβλιογραφία.

2. Ήδη από τον 10^ο αιώνα βρίσκεται η Αχρίδα στο επίκεντρο των αγώνων, που είχαν ως στόχο την ικανοποίηση της τότε μόλις εκδηλούμενης τάσης για την απόκτηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας στον βαλκανικό χώρο. Βλ. αντί άλλων Αν. Χριστοφιλόπουλου, Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον, Αθήναι 1965, σ. 109 επ. (με βιβλιογραφία στη σ. 107). Ειδικώς στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου υπήρξε τεράστια η συμ-

κατόπιν στο ακαδημαϊκό γυμνάσιο (1824-1830). Στην συνέχεια αφιερώθηκε στις νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, τις οποίες περάτωσε το 1836 με τη λήψη του διδακτορικού διπλώματος. Τον επόμενο χρόνο, το 1837, ήλθε στην Ελλάδα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο νεοσύστατο κράτος.

Τη σταδιοδρομία του άρχισε από το δικαστικό σώμα, στο οποίο παρέμεινε μερικά χρόνια. Διορίστηκε αρχικά άμισθος πάρεδρος στο Εφετείο Αθηνών και μετά από ένα σύντομο χρόνο δοκιμασίας Πρωτοδίκης στην Αθήνα. Προήχθη αργότερα σε Εφέτη και τοποθετήθηκε στο Ναύπλιο και κατόπιν στην Αθήνα. Ο τρόπος, με τον οποίο ασκούσε τα δικαστικά του έργα, μαρτυρείται σε υστερότερη εποχή από τους συγχρόνους του: «Κατά το διάστημα της δικαστικής αυτού υπηρεσίας διεκρίθη ως ουδείς άλλος δια την απαραδειγμάτιστον μεταξύ των συναδέλφων του πολυμάθειαν, δια την μετά τάχους ασφάλειαν της κρίσεως, και δια την ασάλευτον του χαρακτήρος ευθύτητα. Ουδέποτε ηκούσθη παράπονον διαδίκου κατά αποφάσεως, ήτις είχεν υπέρ εαυτής την ψήφον του Ποτλή. Ο επιστημονικός και ηθικός αυτού χαρακτήρ εθεωρείτο κατά την πάνδημον του κοινού ομολογίαν, ως επί τούτου ανώτερος του κοινού μέτρου, ώστε όταν ο Ποτλής εκάθητο επί της έδρας του δικαστού, αι πράξεις της δικαιοσύνης ήσαν απρόσιτοι και εις την ανυδροτέραν ακόμη υποψίαν του δεξασμένου ή της παραδρομής. Έλαβε δε και η εξουσία πείθαν της επιλογής του ανεξαρτησίας του ανδρός επί των σπουδαιοτάτων κατά την εποχήν εκείνην δικών του τύπου»³.

Δεν διατήρησε όμως, όπως φαίνεται, επί πολύ την ιδιότητα του λειτουργού της Θέμιδας, γιατί κλήθηκε στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης, ως πάρεδρος, και στη συνέχεια, στις 13 Οκτωβρίου 1841⁴, διορίστηκε Εισηγητής στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο την εποχή εκείνη δεν ήταν δικαστήριο, αλλά πολιτικό σώμα, κατά κάποιον τρόπο το μυστικοσυμβούλιο του μονάρχη⁵. Υπό την ιδιότητα αυτή ασχολήθηκε συστηματι-

βολή του Δημήτριου Χωματιανού ή Χωματηνού, αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα (περίπου από το 1217), του οποίου η δραστηριότητα στο πεδίο της απονομής της δικαιοσύνης μας έχει εξασφαλίσει πλούσιο νομολογιακό υλικό. Βλ. σχετικά Σπ.Ν. Τρωϊάνου, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή ²1999, σ. 303 επ. και 311 επ., όπου και παραπομπές στη βιβλιογραφία. Ήδη πραγματοποιήθηκε και η από πολλού χρόνου αναμενόμενη κριτική έκδοση των έργων του: G. Prinzing, Demetrii Chomateni Ponemata diaphora. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXXVIII.] Berlin-N. York 2002.

3. Κόκκινος, ό.π. σ. 497 επ.

4. Βλ. Γ.Χ. Αγγελίδη, Ανάλεκτα από την ιστορία του Συμβουλίου Επικρατείας της μοναρχικής περιόδου, «Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου» 5 (1961) 348-359 (359).

5. Βλ. Χρ. Πράτσικα, Το Συμβούλιον της Επικρατείας, «Θέμις» 53 (1942) 97 επ., Μιχ. Στασινόπουλου, Σύντομος ιστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας, «Παρνασσός»

ά, μεταξύ άλλων, και με εργασία νομοπαρασκευαστική. Αλλά και στη θέση αυτή δεν παρέμεινε επί πολύ. Μετά τη μεταβολή του Σεπτεμβρίου 1843 υπέβαλε την παραίτησή του και περιορίστηκε στην άσκηση δικηγορίας, όπου διακρίθηκε στον χειρισμό δύσκολων υποθέσεων⁶. Την ίδια εποχή, μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη⁷, με τον οποίο θα τον συνδέσει αργότερα πολύ σημαντικό για την ιστορία των πηγών του εκκλησιαστικού δικαίου εκδοτικό έργο, εκδίδει τους Ελληνικούς Κώδικες (α' έκδ. 1841, β' έκδ. 1844).

Το δικηγορικό λειτούργημα υπήρξε για περισσότερο από δέκα χρόνια η κύρια επαγγελματική απασχόληση του Ποτλή. Δεν αρνήθηκε ωστόσο τις υπηρεσίες του στην Πολιτεία, όποτε αυτές του ζητήθηκαν. Μετέσχε λοιπόν, επιδεικνύοντας αξιόλογη δραστηριότητα, στην τότε επιτροπή για τη σύνταξη αστικού κώδικα⁸ και υπερασπίστηκε, με επιτυχία, τις θέσεις της Διοικήσεως σε πολλές υποθέσεις που ήταν ζωτικής σημασίας για την Ελλάδα, όπως κατά την απόκρουση της αξιώσεως για αποζημίωση των Άγγλων σταφιδεμπόρων στην Πάτρα και για την υποστήριξη της διεκδικήσεως από την Κυβέρνηση να επιστραφούν οι ελληνικές εκκλησίες και η περιουσία τους στην Κάτω Ιταλία, που είχαν παρ'όνομα αφαιρεθεί⁹.

Στις 23 Αυγούστου 1855, επί υπογραφής του καθηγητή (του Διοικητικού Δικαίου) Περικλή Αργυρόπουλου στην κυβέρνηση Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, διορίστηκε ο Μιχαήλ Ποτλής στο «Οθώνειο Πανεπιστήμιο» και κατέλαβε ως πρώτος καθηγητής την τότε νέα τακτική έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου¹⁰.

Μετά έναν ακριβώς μήνα, στις 23 Σεπτεμβρίου 1855, ανέλαβε ο Ποτλής στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη το Υπουργείο της Δικαιοσύνης, που διατήρησε επί ένα εξάμηνο περίπου, μέχρι την παραίτησή του τον

σός» περ. Β' τ. 1 (1959) 489-508. Πρβλ. και Α. Τσούτσου, Ο θεσμός του Συμβουλίου της Επικρατείας εις το Σύνταγμα του 1864, «Παρνασσός» περ. Β' τ. 9 (1967) 381-392 (382).

6. Μία τέτοια υπόθεση παρουσιάζεται από τον Σπ.Ν. Τρωιάνο, Και πάλι οι περιπέτειες του βυζαντινού δικαίου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Ο χώρος του δημόσιου δικαίου, «Βυζαντιακά» 18 (1998) 55-72.

7. Ο Γεώργιος Ράλλης υπήρξε ο πρώτος «Σχολάρχης», δηλαδή Κοσμήτωρ, της Νομικής Σχολής του «Οθωνείου Πανεπιστημίου» Αθηνών, που τότε (1837) είχε ιδρυθεί. Βλ. αντί άλλων Π.Ι. Ζέπου, Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου, Αθήναι 1954, σ. 15 και τις βιβλιογραφικές παραπομπές στη σημ. 9.

8. Βλ. Π.Ι. Ζέπο στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1934) σ. 647 και Γ.Πετρόπουλου, Ιστορία και Εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου, τ. Α', Αθήναι 1963, σ. 389 (με βιβλιογραφία).

9. Τρ. Ευαγγελίδης στη «Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαιδεία» τ. 10 (1934) 739α (με βιβλιογραφία).

10. Βλ. σχετικώς Παναγιωτάκο, ό.π. σ. 46 επ. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στη σημ. 1.

Φεβρουάριο 1856. Προσωρινώς ανέλαβε επίσης και τα Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (μέχρι τις 7 Οκτωβρίου 1855) και Εξωτερικών και του Βασιλικού Οίκου (από τις 7 Οκτωβρίου μέχρι την παραίτησή του). Ύστερα από μία ανάπαυλα τεσσάρων ετών επανέρχεται στην ενεργό πολιτική και διαδέχεται στις 14 Μαρτίου 1860 τον Γεώργιο Ράλλη στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης με Πρωθυπουργό τον Αθανάσιο Μιαούλη. Ένα μήνα αργότερα, στις 18 Απριλίου, αναλαμβάνει – υποτίθεται προσωρινώς – και το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Διατήρησε και τα δύο Υπουργεία μέχρι την παραίτηση της Κυβερνήσεως στις 26 Μαΐου 1862¹¹. Ο συνδυασμός των δύο αυτών χαρτοφυλακίων του παρέσχε τη δυνατότητα της επεξεργασίας δύο νομοθετημάτων εξίσου σημαντικών τόσο για τον χώρο της Δικαιοσύνης όσο και του εκκλησιαστικού δικαίου. Πρόκειται για τους νόμους ΧΟΖ' της 10^{ης} Αυγούστου 1861 (φ.Ε.Κ. 41)¹² και ΧΨΤ' της 15^{ης} Οκτωβρίου 1861 (φ.Ε.Κ. 64) «περί των μικτών γάμων», που αποτελούν προσωπικό έργο του Ποτλή.

Μετά την παραίτηση της κυβερνήσεως Μιαούλη η διακυβέρνηση της χώρας ανατέθηκε στον Γεώργιο Κολοκοτρώνη, που συγκρότησε το τελευταίο υπουργείο του Όθωνα. Αναλούθρσαν τα γεγονότα του Οκτωβρίου 1862, η ανατροπή του βασιλιά και η καταλυση της βασιρικής δυναστείας. Η Προσωρινή Κυβέρνηση φάνηκε αμείλικτη προς τα πρόσωπα του πολιτικού περιβάλλοντος των ανακτόρων¹³. Έτσι στις 23 Οκτωβρίου 1862 απολύεται ο Μ. Ποτλής από τη θέση του στο Πανεπιστήμιο και αναγκά-

11. Για τα ακριβή χρονικά όρια της συμμετοχής του Μ. Ποτλή στις Κυβερνήσεις Βούλγαρη και Μιαούλη βλ. Προβατά, ό.π. σ. 269-270 και 277-278. Πρβλ. και την «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π. σ. 166 και 188. Από παραδρομή όμως αναφέρεται στη σ. 188 ως υπουργός ο Δ. Ποτλής. Η αβλεψία αυτή παρέσυρε τη σύνταξη του έργου στο να περιλάβει στο γενικό αλφαβητικό ευρετήριο (σ. 559) δύο λήμματα: Δ. Ποτλής και Μ. Ποτλής, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση, ότι υπήρξαν δύο υπουργοί με το όνομα «Ποτλής», ενώ πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο.

12. Βλ. την αιτιολογική του έκθεση στον Δ. Ματαράγκα, Δίκαιον Εκκλησίας-Πολιτείας Ελλάδος, τ. Α', Αθήναι 1937, σ. 378 σημ. 1.

13. Με το Ψήφισμα της 5/17 Οκτωβρίου 1862 καταδίκασε η Εθνοσυνέλευση σε δεκαετή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων τα μέλη του αποκληθέντος (λόγω των διώξεων των αντιοθωνικών) «Υπουργείου του αίματος», στα οποία ανήκε και ο Ποτλής. Το ψήφισμα αυτό ανακλήθηκε ύστερα από ένα έτος. Το μένος των αντιφρονούντων στρεφόταν ιδιαίτερα προς το πρόσωπο του Ποτλή εξαιτίας της ιδιότητάς του ως Υπουργού της Δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικές είναι οι εναντίον του βαρύτατα υβριστικές φράσεις στον λίβελλο του Α. Πετσάλη (βλ. Μαρχεζίνη, ό.π. σ. 266). Παρά δε το γεγονός, ότι υπό την ιδιότητά του αυτή εισηγήθηκε και υπέγραψε τα διατάγματα της αμνηστίας της 15^{ης} και 17^{ης} Φεβρουαρίου 1862 (βλ. την εφημερίδα «Αστήρ της Ανατολής» φ.213), δεν μειώθηκε το μίσος των αντιπάλων του.

εται να αυτοεξοριστεί. Πριν συμπληρωθεί χρόνος, στις 20 Οκτωβρίου 1863, έκλεισε για πάντα τα μάτια στη Βιέννη, όπου και ενταφιάστηκε.

Στο διάστημα της ύστατης αυτής διαμονής του στην αυστριακή πρωτεύουσα διατηρούσε στενές σχέσεις με τα μέλη της ελληνικής παροικίας, ιδιόμορφα με τον τραπεζίτη και γνωστό εθνικό ευεργέτη Σίμωνα Σίνα, τον ιστορικό Θεόδωρο φον Καραγιάν (πάπο του Χέρμπερτ φον Καραγιάν) κ.ά. Στενή φιλία τον συνέδεε με τους ελληνιστές Φραγκίσκο Μίκλοςιτς και Ιωσήφ Μύλλερ, γνωστούς από το σημαντικό σε όγκο και περιεχόμενο εκδοτικό τους έργο¹⁴.

Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία του Μιχαήλ Ποτλή συνέπεσε δυστυχώς με την ενεργό του ανάμειξη στην πολιτική, γεγονός που περιορίσε σημαντικά τη διδακτική του δραστηριότητα. Αναφέρεται ότι δεν δίδαξε ποτέ το εκκλησιαστικό δίκαιο στη Νομική Σχολή¹⁵. Η πληροφορία ωστόσο αυτή και μάλιστα σε τόσο απόλυτη διατύπωση πρέπει να γίνει δεκτή με πολλές επιφυλάξεις, γιατί εκτός από το επίσημο εναρκτήριο του μάθημα στις 18 Νοεμβρίου 1859, φαίνεται ότι έκανε έναν ορισμένο αριθμό παραδόσεων¹⁶. Μαρτυρείται δε, ότι δίδαξε και εμπορικό δίκαιο, αντικαθιστώντας τον Γεώργιο Ράλλη στο διάστημα της υπαυγίας του¹⁷. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1859-1860 είχε εκλεγεί Κοσμήτωρ της Σχολής¹⁸.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

14. Βλ. κυρίως Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Wien 1860-1890 (ανατύπ. Αθήνα 1972 και Aalen 1968).

15. Αυτό γράφει ο Παναγιωτάκος, ό.π. σ. 46 με παραπομπές (σημ.2) στις λογοδοσίες των πρυτάνεων των ετών 1856-1859.

16. Ο Λυκούργος, ό.π. σ. 477 β γράφει σχετικώς: «Εν έτει 1855 διωρίσθη τακτικός εν τω Πανεπιστημίω καθηγητής του εκκλησιαστικού δικαίου, ούτινος όμως ολίγα μόνον μαθήματα edίδαξε· διότι εν τω μεταξύ τούτω διορισθείς υπουργός επί της δικαιοσύνης, των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδείσεως, ηναγκάσθη να διακόψη τας παραδόσεις του». Στη συνέχεια ο ίδιος συγγραφέας κάνει λόγο για την ύπαρξη λιθογραφημένων σημειώσεων από τις παραδόσεις του (σ. 478 α): «Αλλά και εκ των διακοπέντων μόνον του εκκλησιαστικού δικαίου μαθημάτων, όσα εν τω Πανεπιστημίω edίδαξε, και τα οποία φέρονται λελιθογραφημένα, δύναται τις να κατανοήση την επιστημονικήν ικανότητα και εμβρίθειαν του ανδρός...». Σύμφωνα με τα πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής (τ. Β' σ. 58), στις 7 Μαΐου 1856 καταρτίστηκε το πρόγραμμα του επόμενου ακαδημαϊκού έτους. Κατ' αυτό, το μάθημα του εκκλησιαστικού δικαίου επρόκειτο να διδασκεί από τον καθηγητή Μ. Ποτλή τρεις φορές την εβδομάδα, συγκεκριμένα 15.00-16.00 κάθε Τετάρτη και Παρασκευή και 12.00-13.00 κάθε Σάββατο.

17. Κόκκινος, ό.π. σ. 499 β: «Κληθέντος του Καθηγητού του Εμπορικού Δικαίου κυρίου Ράλλη εις την διεύθυνσιν του υπουργείου της δικαιοσύνης, ανέλαβε φιλοτίμως παρά το ίδιον μάθημα και εξεπλήρωσε μετά σπανίας επιτυχίας και την ακαδημαϊκήν του εντίμου συναδέλφου του λειτουργίαν». Πρβλ. και Παν.Ι. Ζέπου, Συνοπτική ιστορία των Πανεπιστημιακών Σχολών, Δ'. Νομική Σχολή, «Νέα Εστία» 22 (1937) 1783-1790 (1787 β).

18. Η ψηφοφορία για την ανάδειξη Κοσμήτορα έγινε στις 8 Ιουνίου 1859. Κατ' αυ-

Ανεξάρτητα όμως από τη συχνότητα και τη διάρκεια της πανεπιστημιακής διδασκαλίας του, η συμβολή του Ποτλή στην προώθηση των σπουδών του δικαίου της Ανατολικής Εκκλησίας, και μάλιστα όχι μόνο στη χώρα μας, υπήρξε αποφασιστική. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού Κράτους, με αφετηρία το – έστω και κάπως μονόπλευρο – ενδιαφέρον του για τη βυζαντινή ιστορία και το δίκαιο της ανατολικής αυτοκρατορίας, είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για το εκκλησιαστικό δίκαιο μόνον ο Παύλος Καλλιγάς με μερικές αξιόλογες μελέτες, στις οποίες πραγματευόταν ειδικά θέματα του επιστημονικού αυτού κλάδου¹⁹. Η έντονη συγγραφική δραστηριότητα του Καλλιγά στράφηκε στη συνέχεια προς άλλες κυρίως κατευθύνσεις. Το έργο του Ποτλή είναι, στον συγκεκριμένο χώρο, ευρύτερο επειδή εκτείνεται στο πεδίο των *instrumenta studiorum*, καλύπτοντας ένα μεγάλο μέρος του.

Το όνομα του Ποτλή είναι γνωστό σε παγκόσμια κλίμακα στους κύκλους των κανονολόγων και των βυζαντινολόγων εξαιτίας του εξάτομου έργου που μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη εξέδωσε στην αρχή του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα: «*Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφήμων Αποστόλων και των ιερών οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, εκδοθέν συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν καταστάσιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, υπό Γ.Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος*»²⁰. Τη βάση για την έκδοση των τεσσάρων πρώτων τόμων του έργου αυτού που, όπως μαρτυρεί ο τίτλος του, περιέχει τις βασικές πηγές του δικαίου της κατ' Ανατολάς Εκκλησίας, αποτέλεσε ένα χειρόγραφο που γράφτηκε το 1779 στην Τραπεζούντα και σήμερα απόκειται στο Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με αριθμό 1372²¹. Το χειρόγραφο αυτό

τή εκλέχθηκε ο Μιχαήλ Ποτλής με πέντε ψήφους έναντι τεσσάρων που έλαβε ο Π. Αργυρόπουλος (Πρακτικά συνεδριάσεων της Νομικής Σχολής τ. Β' σ. 75).

19. Βλ. Π. Καλλιγά, *Περί της σχέσεως της Ανατολικής Εκκλησίας προς το Πολιτικόν Δίκαιον*, ως πρόλογος στο «Φιλολογικόν σχεδιάσμα περί των Συλλογών και κανόνων της Ελληνικής εκκλησίας του Φρειδερίκου Αυγούστου Βείνερ» (που μετέφρασε από τα λατινικά), Αθήνησιν 1840 = του ίδιου, *Μελέται και Λόγοι*, τ. Α', εν Αθήναις 1899, σ. 299-405 (ανατύπ. Νέοι Πανδέκται τ. Ε', Αθήναι 1906, σ. 161-198)· του ίδιου, *Οι τρεις ιερατικοί βαθμοί της εκκλησίας*, Αθήνησιν 1841 = *Μελέται και Λόγοι* (ό.π.) σ. 406-442.

20. Αθήνησιν, τ. Α'-Β' 1852, τ. Γ' 1853, τ. Δ' 1854, τ. Ε' 1855 και τ. ΣΤ' 1859. Το έργο ανατυπώθηκε φωτοτυπικώς από τις εκδόσεις Κασσάνδρας Μ. Γρηγόρη το 1966 και το 1997.

21. Βλ. Ιω. και Αλκ. Σακελλίωνος, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήναι 1892, σ. 249: «1372... Νομοκάνων, εξ ου χειρογράφου προήλθεν η έκδοσις του Συντάγματος των θείων και ιερών κανόνων υπό Γ.Α. Ράλλη

ανήκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορινθίας και Αργολίδος (από Ύδρας και Σπετσών και, παλαιότερα, από Αιγίνης) Γερασίμου²², μετά το θάνατο του οποίου περιήλθε στον ανεψιό του Γ. Ράλλη. Παράλληλα χρησιμοποιήθηκε και ένα δεύτερο χειρόγραφο προερχόμενο επίσης από τη βιβλιοθήκη του ίδιου μητροπολίτη, ως προς το οποίο δεν παρέχεται στα προλεγόμενα κανένα σχεδόν στοιχείο.

Ο πρώτος κώδικας που περιέχει τον «Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους» με τα κείμενα των ιερών κανόνων και το ερμηνευτικό υπόμνημα των Ιωάννη Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος²³, είναι βέβαια σχετικά νέος, προσφέρει όμως καλό και ασφαλές κείμενο, γιατί αποτελεί απόγραφο ενός (λαμπρού, όπως φαίνεται) κώδικα του 1311 (που για μεγάλο διάστημα πιστευόταν χαμένος²⁴), του οποίου η μεταγραφή έγινε από ικανό αντιγραφέα²⁵. Οι εκδότες που δεν περιορίστηκαν στο χειρόγραφο αυτό της Τραπεζούντας, αλλά έλαβαν υπόψη τους και τις μέχρι τότε εκδόσεις του Νομοκάνονα και των ιερών κανόνων, έκαναν τον ακόλουθο καταμερισμό της ύλης. Στον πρώτο τόμο περιέλαβαν το κείμενο του Νομοκάνονα (χωρίς τους κανόνες) με τα σχόλια του Βαλσαμώνος, στον δεύτερο τους κανόνες των «Αποστόλων» και των Οικουμενικών Συνόδων, στον τρίτο τους κανόνες των Τοπικών Συνόδων, στον τέταρτο τους κανόνες των Πατέρων (στους τ. Β'-Δ' μετά το κείμενο των κανόνων παρατίθενται τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνος και Αριστηνού), καθώς και άλλα κείμενα κανονικού περιεχομένου (κυρίως αποκρίσεις). Στον πέμπτο τόμο περιέλαβαν οι δύο εκδότες κυρίως αυτοκρατορικές και πατριарχικές πράξεις, στηριζόμενοι κατά βάση στην έκδοση του Johannes Lowenklaus (Leunclavius)²⁶.

και Μ.Ποτλή. Στην οπίσθια πλευρά του φ.1 αναγράφεται: «Εδωρήθη τη εθνική βιβλιοθήκη παρά του κυρ. Χρ.Γ. Ράλλη τη 8^η Μαΐου 1887.

22. Για τον επίσκοπο Γεράσιμο Ράλλη Σπανό βλ. Μητροπολίτη πρ. Λήμνου Βασιλείου Ατέση, Επίτομος επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερον, τ. Α', εν Αθήναις 1948, σ. 146 επ., 165 επ., καθώς και το άρθρο του Μ.Η. Φερέτου στη «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία», τ. Δ', Αθήνα 1964, στ. 345. Στον επίσημο πίνακα που έχουν δημοσιεύσει οι Σπ.Ν. Τρωιάνος-Χ.Γ. Δημακοπούλου, Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19^ο αιώνα (1833-1852), Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 182 ο μητροπολίτης Γεράσιμος καταχωρίζεται με αριθμό 20.

23. Για τον Νομοκάνονα αυτόν και τους σχολιαστές βλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 144 επ., 240 επ., 259 επ., 263 επ.

24. Το χειρόγραφο αυτό εντοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη στη βιβλιοθήκη Istanbul Serail [Topkapi] με αριθμό 115. Βλ. J.Darrouzès, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 425.

25. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στα προλεγόμενα της εκδόσεως τ. Α' σ. ι'-ιε'.

26. Βλ. I. Leunclavii, Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis tomi duo. Δημοσιεύθηκε μετά τον θάνατό του από τον M. Freher(us) στη Φρανκφούρτη το 1596 (ανατύπ. Farnborough 1971).

αλλά λαμβάνοντας υπόψη και νέο χειρόγραφο υλικό που τους επέτρεψε τη δημοσίευση άγνωστων μέχρι τότε κειμένων. Το νέο αυτό υλικό ήταν ο δεύτερος κώδικας από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Γερασίμου²⁷. Στον έκτο, τέλος, τόμο εκδόθηκε το «Σύνταγμα κατά στοιχείον» του Ματθαίου Βλάσταρη²⁸ με βάση τρία χειρόγραφα παρισινά, τέσσερα της Βιέννης και δύο αθηναϊκά.

Το έργο αυτό των δύο καθηγητών δεν μπορεί ασφαλώς, και μάλιστα με τα σημερινά κριτήρια, να χαρακτηριστεί ως έκδοση κριτική.²⁹ Το κύριο του μειονέκτημα έγκειται στο ότι παρουσιάζει μία κάπως παραπειστική εικόνα του ερμηνευτικού υπομνήματος του Βαλσαμώνος και κάποτε συμβάλλει στη σύγχυσή του με εκείνο του Ζωναρά. Παρ' όλες του τις ελλείψεις δεν παρουσιάζει το κείμενο, για τους λόγους που εκτέθηκαν πιο πάνω, κενά από παραλείψεις του αντιγραφέα – κάτι που θα αποτελούσε ιδιαίτερα σοβαρό ελάττωμα.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, η έκδοση αυτή κάλυψε τις ανάγκες σε πηγαίο υλικό πολλών γενεών ιστορικών του δικαίου, κανονολόγων και άλλων ερευνητών, εξακολουθεί, δε, ακόμη να είναι αναντικατάστατο στο μέγιστό της μέρος, όπως φαίνεται από τις συχνές παραπομπές όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Λόγω δε των σημαντικών δυσχερειών που εμφανίζει το εγχείρημα – εξαιτίας της πλούσιας χειρόγραφης παράδοσης σε συνδυασμό με τον μεγάλο όγκο του κειμένου – η νέα έκδοση του νομοκάνονα που διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα³⁰ θα απαιτήσει πολύ χρόνο. Οι προοπτικές νέας εκδόσεως του έργου των ερμηνευτών του 12^{ου} αιώνα και του «Συντάγματος» του Βλάσταρη είναι ακόμη πιο μακρινές. Επομένως, η παλαιά εκείνη έκδοση των Ράλλη και Ποτλή θα εξακολουθήσει, ίσως για πολλές δεκαετίες ακόμη, να είναι το άμεσο βοήθημα για όλους τους ειδικούς ερευνητές.

Το μέγεθος και η σημασία της εκδοτικής του προσφοράς επισκίασε κατά κάποιον τρόπο την υπόλοιπη επιστημονική δραστηριότητα του

27. Ο δεύτερος αυτός κώδικας, αφού επί μεγάλο διάστημα πιστεύθηκε ότι κάηκε στη Θεσσαλονίκη το 1917, εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του Μητροπολίτη Κορυτσάς Ευλόγιου Κουρίλα, για να καταλήξει μετά τον θάνατο του τελευταίου, σύμφωνα με την επιθυμία του, στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεότερων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Βλ. Δ.Γ. Αποστολόπουλου-Π.Δ. Μιχαηλάρη-Μ. Παϊζη, Ένα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο που ελάνθανε: Το «χειρόγραφον Γ, του Γερασίμου Αργολίδος». Ένας άγνωστος κώδικας του Νικολάου Καρατζά, «Ελληνικά» 45 (1995) 85-109, όπου και πλήρης περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα.

28. Για τη συλλογή αυτή του 1335 βλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 297 επ.

29. Κρίσεις από την εποχή της εκδόσεως του έργου βλ. στη βιβλιοκρισία του Π. Παπαρηγόπουλου, «Πανδώρα» 4 (1853/54) 293-301.

30. Όπως έχει ήδη δηλώσει, προετοιμάζει κριτική έκδοση του Νομοκάνονα ο συνάδελφος Bernard H. Stolte (Groningen).

Ποτλή που δεν ήταν αμελητέα, ειδικά στον χώρο της συστηματικής διαρθρώσεως του νέου τότε στην ακαδημαϊκή διδασκαλία κλάδου του εκκλησιαστικού δικαίου. Όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει η μαρτυρία³¹ ότι συνέγραψε σημειώσεις των παραδόσεών του που, κατά τη συνήθεια της εποχής εκείνης για τέτοια κείμενα, κυκλοφόρησαν λιθογραφημένες. Από αυτές ωστόσο δεν έχει περισωθεί κανένα ίχνος. Υπάρχει όμως το εναρκτήριο μάθημά του³², που μέσα στις 25 σελίδες του συμπυκνώνει όλη σχεδόν την ύλη του γενικού μέρους ενός σύγχρονου εγχειριδίου εκκλησιαστικού δικαίου. Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να παρουσιάσω τις βασικές θέσεις αυτού του πονήματος, μικρού μεν σε έκταση, σημαντικού όμως για τη μετέπειτα εξέλιξη του κλάδου, μια και υπήρξε το πρώτο πανεπιστημιακό «εγχειρίδιο».

Στις πρώτες σελίδες (σ. 3-9), με αφετηρία τις έννοιες της Εκκλησίας αφενός και του Δικαίου αφετέρου, αναπτύσσεται το αντικείμενο του εκκλησιαστικού δικαίου. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η άποψη του Ποτλή ως προς την οριοθέτηση του κλάδου: «Αλλά και εξ αυτών των εξωτερικώς διαδηλουμένων ενεργειών όσας τα μέλη της Εκκλησίας επιχειρούσι κατά την ιδιότητά των ταύτην, εκείναι μόνον ανάγονται εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον όσαι οπωσδήποτε άπτονται της εξωτερικής ελευθερίας των άλλων, ουχί δε και εκείναι αι πράξεις αίτινες εις μόνον τον πράττοντα περιορίζονται, εις ουδέναν άλλον εκτείνονται» (σ. 5). Έχω, εν προκειμένω, την επιφύλαξη ότι με τη θεώρηση αυτή περιορίζονται υπέρμετρως τα όρια, ώστε να αποκλεισθεί ένα αρκετά μεγάλο μέρος του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου.

Απομακρύνοντας ο συγγραφέας από τον χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου όσους κανόνες δικαίου θεσπίστηκαν από μη εκκλησιαστικά όργανα (δηλαδή ταυτίζοντας το εκκλησιαστικό με το κανονικό δίκαιο), καταλήγει στην κατ' αρχήν έλλειψη καταγκασμού στις σχέσεις που δημιουργούνται από τους κανόνες αυτούς. Φρονεί ότι η έρευνα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας αποτελεί μέρος του δικαίου της δεύτερης μόνον, θέση που εμφανίζεται ως συνέπεια της προτιμήσεώς του προς το σύστημα του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας – προτιμήσεως που με αρκετή σαφήνεια εκδηλώνει (σ. 7).

31. Βλ. παραπάνω σημ. 16.

32. Εισαγωγικόν μάθημα εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, κατά την έναρξιν της διδασκαλίας του κατά πρώτον εισαχθέντος εις το Ελληνικόν Οθώνειον Πανεπιστήμιον μαθήματος τούτου γενομένην την 18 Νοεμβρίου ενεστώτος έτους αωνθ', υπό Μ. Ποτλή, τακτικού καθηγητού εν τω πανεπιστημίω τούτω, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Νικολάου Αγγελίδου, σελ. 27. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε στους «Νέους Πανδέκτας» τ. Ε' (1906), σ. 140-160.

Στη συνέχεια ασχολείται ο Ποτλής στο εναρκτήριο του μάθημα γενικώς με την εξέλιξη της επιστήμης του εκκλησιαστικού δικαίου, ειδικότερα δε με τη γραμματεία του κλάδου αυτού στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Εισαγωγικώς διατυπώνει τις κρίσεις του για ολόκληρη την επιστημονική συγγραφική παραγωγή του Βυζαντίου, που είναι κατά κυριολεξία εξουθενωτικές: «Προξενεί όμως λύπην άμα και έκπληξιν εις πάντα τον μετά προσοχής ανερειυνώντα και εξετάζοντα τους προ της οικτράς ταύτης περιόδου χρόνους, η παρατήρησις ότι ουδέ Βυζαντινός κάλαμος παρέδωκεν εις ημάς πόνημά τι περί Εκκλησιαστικού Δικαίου πραγματευόμενον, γενναίον και οπωσούν άξιον να ονομασθή επιστημονικόν (...). Αλλά την πρώτην ταύτην έκπληξιν ημών θέλει διαδεχθή άλλη έτι μεγαλυτέρα όταν την ιστορίαν εξετάζοντες και τα περισωθέντα εις ημάς λείψανα της Βυζαντινής φιλολογίας αναδιφώντες, πληροφορηθώμεν, ότι το ελάττωμα τούτο των Βυζαντινών δεν περιορίζεται εις μόνον το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον, ως συμβεβηκός τυχαίον και μοναδικόν, εις αγνώστους και ανεξηγήτους εις ημάς περιστάσεις αποδοτέον, αλλά ότι, πράγμα απίστευτον, δυστυχώς όμως αληθέστατον, ουδεμία επιστημονική επίδοσις και ενέργεια αναφαίνεται καθ'όλην την μακράν ταύτην περίοδον. Εκτός ολίγων εξαιρέσεων, νους στείρος και άγονος, μαθήσις ως επί το πολύ ατελής, συνήθως δε επιπόλαιος, επί πάσι δε, έλλειψις κρίσεως, μεθόδου και καλλιτεχνίας, είναι ο εν γένει χαρακτήρ των Βυζαντινών καθ' όλους σχεδόν τους κλάδους της επιστήμης εις ους επεδόθησαν» (σ. 10 επ.).

Ο Κ. Δημαράς επεσήμανε ήδη τις κρίσεις αυτές και συνδυάζοντάς τις και με άλλες συναφείς, τις αποδίδει στην επίδραση που είχε ο Διαφωτισμός στην ακαδημαϊκή διδασκαλία³³. Δεν θα πρέπει ωστόσο να παροραθεί και η επιρροή της τότε ακμάζουσας Ιστορικής σχολής του δικαίου³⁴, ιδίως σε όσους ήταν φορείς της γερμανικής (ή τουλάχιστον της γερμανόφωνης, όπως ο Ποτλής) νομικής παιδείας, λόγω της τάσης να θεωρηθεί η βυζαντινή περίοδος, εξαιτίας των μη ελληνικών, κατά την αντίληψη αυτή, επιδράσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν, ως παρένθεση στην καθόλου ροή της ελληνικής ιστορίας.

Αυτό φαίνεται καθαρά στις σ. 10-18, στις οποίες αναλύονται τα αίτια της «παρακμής». Σχετικώς γράφει ο Ποτλής: «Καθ' ημάς την αιτίαν της τοιαύτης των πραγμάτων καταστάσεως πρέπει να αναζητήσωμεν μάλλον εις τας περιστάσεις, πολιτικάς τε και θρησκευτικάς, της αυτοκρατορίας ταύτης, εν μέρει δε και εις αυτόν τον χαρακτήρα της Βυζαντινής κοινωνίας» (σ. 12). Εξειδικεύοντας δε αυτές τις συνθήκες, επιρρίπτει την ευ-

33. Κ. Δημαράς στην «Ιστορία του Ελλην. Έθνους», ό.π. σ. 475.

34. Βλ. όσα γράφει γι'αυτήν και για τον ιδρυτή της Friedrich Carl von Savigny ο Fr. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967, σ. 377 επ.

θύνη στα ασιατικά στοιχεία που κατά τη γνώμη του επικρατούσαν στις ανώτερες τάξεις της βυζαντινής κοινωνίας και στα απολυταρχικά χαρακτηριστικά του βυζαντινού πολιτεύματος, που εκτείνονταν και στη διοίκηση της Εκκλησίας. Έτσι ώστε: «Υπό δεσποτισμόν τόσον βαθέως ερριζωμένον, αδύνατος ήτο πάσα επιστημονική έρευνα και επίδοσις, μάλιστα δε εν μέσω κοινωνίας εκφραυλισμένης ήδη, και πολιτών άνευ θάρρους, άνευ ήρρονήματος, άνευ φιλοτιμίας ευγενούς. Τις ηδύνατο να τολμήση να σκεπθθή και να εκφράση ελευθέρως το προϊόν των σκέψεών του όταν απαρέσκειν ή εις την πολιτείαν, ή εις την Εκκλησίαν, ως μη συμφωνών κατά πάντα με τα παρά ταύτης ή εκείνης παραδεδεγμένα, εκινδύνευε να κηρυχθή ή εσχάτης προδοσίας ένοχος ή αιρετικός;» (σ. 16).

Για τη θεμελίωση της θέσης, ότι δύο ήταν οι φορείς αυτού του δεσποτισμού παραθέτει ο Ποτλής (χωρίς μνεία της προελεύσεώς του) το ακόλουθο χωρίο: «Της πολιτείας εκ μερών και μορίων αναλόγως τω τινι ανθρώπω συνισταμένης, τα μέγιστα και αναγκαιότατα μέρη, Βασιλεύς εστι και Πατριάρχης· διο και η κατά ψυχήν και σώμα των υπηκόων ειρήνη και ευδαιμονία, βασιλείας εστί και αρχιερωσύνης εν πάσιν ομοφροσύνη και συμφωνία» (σ. 16). Πρόκειται εδώ για το κείμενο του κεφαλαίου 8 του τίτλου 3 από μία νομοθετική συλλογή, την «Εισαγωγή» (παλαιότερα γνωστή ως «Επαναγωγή»), που αναφέρεται στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α³⁵. Το επίπεδο των επιστημονικών γνώσεων στα μέσα του προπερασμένου αιώνα δεν επέτρεπε ασφαλώς καλύτερη ενημέρωση από την παραπάνω τοποθέτηση ως προς τη γενικότερη διαμόρφωση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο. Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι το κείμενο αυτό αποτελούσε μία καινοτομία, που εκδηλωνόταν με την προσπάθεια να καθοριστούν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του αυτοκράτορα και του πατριάρχη ως ισοδύναμων φορέων των δύο υπέρτατων εξουσιών μέσα στο κράτος. Με τον τρόπο αυτόν επιχειρείτο εισαγωγή (και καθιέρωση) της θεωρίας των δύο εξουσιών, που συνιστούσε σημαντική παρέκκλιση από το σύστημα ρυθμίσεως των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στο Βυζάντιο ήδη από τους πρώτους αιώνες. Σύμφωνα με το σύστημα εκείνο, που ίσχυε ως τότε, Εκκλησία και Πολιτεία δεν είναι δύο ιδιαίτεροι θεσμοί, αλλά δύο μορφές εμφανίσεως της μίας και αδιαίρετης έννοιας της χριστιανοσύνης, που στην πολιτική και στη θεολογική σκέψη των Βυζαντινών δεν είναι νοητές χωριστά. Εφόσον λοιπόν υπήρχε ένας μόνο θεσμός, ήταν ενιαία και η εξουσία. Με τα δεδομένα αυτά οι διατάξεις της «Εισαγωγής», των οποίων η σύλληψη – ίσως και αυτή ακόμη η διατύπωση – οφείλονταν στον

35. Βλ. για το νομοθέτημα αυτό Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 171 επ.

πατριάρχη Φώτιο³⁶, αποτέλεσαν έναν σημαντικότερο νεωτερισμό. Η νέα αυτή θεώρηση των σχέσεων όμως δεν διατηρήθηκε επί πολύ, γιατί ύστερα από δύο περίπου δεκαετίες ακολούθησε ο «Πρόχειρος Νόμος» του Λέοντος του Σοφού³⁷ που, ενώ επαναλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος του το περιεχόμενο της «Εισαγωγής», παραλείπει όλες τις υποδιαίρεσεις («τίτλους») του αρχικού κειμένου με τις διατάξεις τις αναφερόμενες στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, που ούτως ή άλλως δεν συμβιβάζονταν με την απολυταρχική και συγκεντρωτική νοοτροπία του Λέοντος. Έτσι οι σχέσεις αυτές επανήλθαν στα αρχικά, πριν από την παρέμβαση του Φωτίου, νομικά πλαίσια.

Όλ' αυτά δεν μπορούσε, βεβαίως, να είναι γνωστά στον Ποτλή, ο οποίος γνώριζε – κατά πάσαν πιθανότητα – το κείμενο που είχε παραθέσει από την έκδοση του J. Löwenklau (Leunclavius)³⁸. Όπως προαναφέρθηκε, στην έκδοση αυτή στηρίχθηκαν οι Ράλλης και Ποτλής κατά την επεξεργασία του πέμπτου τόμου του κοινού τους έργου το 1855, δηλαδή λίγο πριν από την εποχή κατά την οποία συνέταξε ο Ποτλής το εναρκτήριο του μάθημα³⁹.

Εξετάζοντας στη συνέχεια ο Ποτλής τα ερμηνευτικά έργα του εκκλησιαστικού δικαίου που συντάχθηκαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ασχολείται ειδικότερα με τους τρεις σχολιαστές του 12^{ου} αιώνα, τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα και τον Αλέξιο Αριστήνο (σ. 18-24), τους οποίους, βεβαίως, γνώριζε άριστα, αφού πριν λίγα χρόνια είχε εκδώσει μαζί με τον Γ. Ράλλη τα έργα τους. Από τους τρεις σημαντικότερο θεωρεί τον Ζωναρά, εκφράζει ωστόσο και γι' αυτόν, ιδίως για τη

36. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Ο Μέγας Φώτιος και οι διατάξεις της «Εισαγωγής», «Εκκλησία και Θεολογία» 10 (1989-1991) 489-504.

37. Ως προς τη χρονική σχέση των δύο νομοθετικών έργων βλ. την επιχειρηματολογία του A. Schminck, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a.M. 1986, σ. 98 επ. Αντιρρήσεις, πάντως, για την αναχρονολόγηση του «Πρόχειρου Νόμου» προβάλλει ο Th. E. Van Bochove, To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books, Groningen 1996, σ. 29 επ., επιμένοντας στην παραδοσιακή άποψη.

38. Βλ. Leunclavius, ό.π. τ. II σ. 85. Ο Leunclavius, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει το γνήσιο κείμενο της «Εκλογής» (των αυτοκρατόρων Λέοντος Γ' και Κωνσταντίνου Ε'), ενοποίησε «Εκλογή» και «Εισαγωγή», εκδίδοντας από τον συνδυασμό διαφόρων χειρογράφων ένα κείμενο που δεν είχε υπάρξει ποτέ, στο οποίο η έρευνα έδωσε την ονομασία «Ecloga Leunclavii». Βλ. σχετικά Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 195.

39. Η διάταξη 3.8 της «Εισαγωγής» εμφανίζεται και στο κεφ. 66 του στοιχείου II της «Μικράς Συνόψεως», η οποία εκδόθηκε από τον K.E. Zachariä von Lingenthal στον τ. II του «Jus Graeco-Romanum», Leipzig 1856. Επομένως είχε τον χρόνο ο Ποτλής να συμβουλευθεί την έκδοση αυτή· το θεωρώ όμως εξαιρετικά απίθανο.

μεθοδό του ζωηρές επιφυλάξεις: «Αλλά και ούτος, καίτοι διακρινόμενος των άλλων, δεν είναι πάντῃ ελεύθερος των εμφύτων, ούτως ειπείν, ελαττωμάτων της εποχής του. Η κριτική, η φαινή αὐτή λαμπάς, η προς ορθήν και εὔστοχον ερμηνείαν παντός πράγματος, επομένως δε και των κανόνων, απαραίτητος, αγνοουμένη παρά των συγχρόνων του, ηγνοείτο και παρ'αυτοῦ, μηδόλως φροντίζοντος να εξετάσῃ και κρίνῃ πρώτον τα κείμενα πριν επιχειρήσῃ να τα ερμηνεύσῃ. Ἐκ της ιστορίας ωσαύτως, του ασφαλιστάτου τούτου οδηγού, δεν ωφελήθη ὅσον ἔπρεπε και ὅσον ηδύνατο, παρεμελήσας πολλάκις να ανερευνήσῃ, ανατρέχων εις τους οικείους χρόνους, τας περιστάσεις καθ'ας πολλοί των κανόνων συνετάχθησαν, και άνευ της εξακριβώσεως των οποίων αδύνατος είναι η ορθή αυτών ἐξήγησις» (σ. 18 επ.). Από την τελευταία ιδίως φράση προκύπτει ο έντονος ιδεολογικός χρωματισμός της κρίσης του Ποτλή. Ἀπέναντι στον Βαλσαμώνα είναι ακόμη πιο αυστηρός: «...η ερμηνεία του, ως ἔργον επιστήμης κρινομένη, εἶναι υποδεεστέρα της του Ζωναρά, κατά τε τα άλλα και διότι αντέγραψεν αὐτόν καθ'ολοκληρίαν» (σ. 20). Του αναγνωρίζει ωστόσο, ὅτι χάρι στο ερμηνευτικό του ἔργο ἔχει περισωθεῖ το κείμενο μεγάλου αριθμοῦ αυτοκρατορικών νόμων και συνοδικών πράξεων, που δεν ἔχουν παραδοθεῖ ἀπό ἄλλη πηγή.

Οι κρίσεις αυτές, βαθιά επηρεασμένες, ὡς ἀναφέρθηκε ἤδη πιο πάνω, ἀπό τὸ ιστορικο-δογματικὸ «περιβάλλον» τῆς εποχῆς ἐκείνης, και δικαιολογημένες για τον λόγο αὐτόν, δεν γίνονται πια σήμερα, ὑπὸ το φῶς τῆς νεότερης ιστορικής ἐρευνας, ἀποδεκτές. Ἐιδικότερα, ως προς τη σχέση του ἔργου των δύο κανονολόγων, εἶναι βέβαιον πῶς ο Βαλσαμών κατά τη σύνταξιν του ερμηνευτικοῦ του υπομνήματος ἀνέτρεξε στο ἀντίστοιχο ἔργο του, παλαιότερου ἄλλωστε, Ζωναρά· δεν μπορεί ὅμως να γίνῃ λόγος για αντιγραφή, οὔτε καν για ἐξάρτηση, γιατί ο τρόπος ἐργασίας των δύο ερμηνευτῶν εἶναι διαφορετικός⁴⁰. Ἡ ἀπουσία «ιστορικής» μεθόδου, που ο Ποτλής ἐπισημαίνει, οφείλεται – στο μέτρο βέβαιον που λείπει πράγματι – σε ἄλλο λόγο. Πρόκειται για ἓνα γενικότερο πρόβλημα που ἀντιμετώπισαν ὅλοι οἱ βυζαντινοὶ νομικοί, ιδίως τῆς μέσης και τῆς ὕστερης περιόδου. Το πρόβλημα συνίστατο στην προσπάθεια τῆς κατά το δυνατόν «πιστῆς» ἐφαρμογῆς των παλαιῶν διατάξεων στις ἐννομες σχέσεις τῆς εποχῆς τους, παρά την τεράστια μεταβολή των κάθε μορφῆς συνθηκῶν που εἶχε μεσολαβήσει, κατά τέτοιο τρόπο ὥστε να προβάλλεται προς τα ἔξω (διαχρονική) ἐνότητα δικαίου, η οποία ἀποτελοῦσε τον ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς πολιτικῆς θεωρίας των Βυζαντινῶν⁴¹. Το πρόβλημα

40. Βλ. τα λήμματα «Βαλσαμών Θεόδωρος» (Σπ. Τρωιάνος) και «Ζωναράς Ἰωάννης» (Η. Ἀναγνωστάκης – Σπ. Τρωιάνος) στο «Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικόν» τ. Β' (1984) σ. 165 επ. και τ. Δ' (1985) σ. 31, ἀντιστοίχως.

41. Πρβλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 38 επ.

αυτό ασφαλώς απασχόλησε κυρίως τους θεωρητικούς και τους πρακτικούς του κοσμικού δικαίου, αλλά λόγω της μορφής που είχαν λάβει οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και της αλληλεξαρτήσεως των δύο έννομων τάξεων, δεν ήταν δυνατό να μείνουν αμέτοχοι και οι κανονολόγοι.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την προσπάθεια αυτή αποτελεί ένα σημείο, που αναφέρει και ο Ποτλής. Πρόκειται για τον θεσμό των «ακρωμένων», που στο πρώιμο εκκλησιαστικό δίκαιο του 3^{ου} και του 4^{ου} αιώνα αποτελούσε μία από τις φάσεις της σταδιακής άρσης της ποινής του αφορισμού⁴². Οι κανονικές διατάξεις που προέβλεπαν τον θεσμό αυτόν είχαν κατά τον 12^ο αιώνα προ πολλού ατονήσει. Ο Ποτλής λοιπόν μέμφεται τους Ζωναρά και Βαλσαμώνα ότι αγνοούν το περιεχόμενο του επίμαχου θεσμού (σ. 20), ενώ στην πραγματικότητα τον γνώριζαν ασφαλώς πολύ καλά⁴³ και απλώς προσπάθησαν να τον εντάξουν στις έννομες σχέσεις της εποχής τους, προσδίδοντάς του διαφοροποιημένη σημασία. Άλλο ένα παράδειγμα προσφέρει η τοποθέτηση του Βαλσαμώνος στο θέμα των σχέσεων νόμων και (ιερών) κανόνων⁴⁴ (την οποία επίσης επισημαίνει ο Ποτλής στη σ. 21 επ., καταγγέλλοντας ασυνέπεια στον κανονολόγο πατριάρχη Αντιοχείας), ενώ πρόκειται για μία, αγωνιώδη ίσως, προσπάθεια να βρεθεί κάποια ικανοποιητική ισορροπία στο εξαιρετικά ευαίσθητο αυτό ζήτημα, που σε τελική ανάλυση καταλήγει στην αναζήτηση των ορίων της νομοθετικής εξουσίας του αυτοκράτορα⁴⁵. Πάντως είναι γεγονός, ότι ο Βαλσαμών έγινε στόχος επικρίσεων, επειδή μερικές φορές οι λύσεις που έδινε σε νομικά ερωτήματα υπαγορεύονταν από σκέψεις σκοπιμότητας.

Μετά την απόλυση από το Πανεπιστήμιο του Μιχαήλ Ποτλή υπό τις συνθήκες που εκτέθηκαν πιο πάνω, έμεινε κενή η έδρα του εκκλησιαστικού δικαίου μέχρι τον Ιούλιο 1868, οπότε έγινε ανάθεση του μαθήματος στον Κωνσταντίνο Φρεαρίτη, που μέχρι τότε δίδασκε ρωμαϊκό δίκαιο. Παρά το γεγονός, ότι η δραστηριότητά του ως καθηγητή του εκκλησιαστικού δικαίου καλύπτει όλα τα ακαδημαϊκά έτη μέχρι το 1881, δεν φαίνεται να συνέγραψε ο Φρεαρίτης κάποιο συστηματικό βοήθημα για τον

42. Πρβλ. Χριστοφιλόπουλο, ό.π. (σημ.2) σ. 270.

43. Η γνώση τους προκύπτει από την ερμηνεία τους στους κανόνες 14 της Α' Οικουμενικής Συνόδου και 11 του Γρηγορίου Νεοκαισαρείας (Ράλλης-Ποτλής, ό.π. τ. Β' σ. 144 και τ. Δ' σ. 66, αντιστοίχως).

44. Βλ. σχετικώς H.G. Beck, Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsber. 384.] Wien 1981, passim, ιδίως σ. 11 επ., 17 επ., 28 επ., 45 επ.

45. Για το θέμα αυτό βλ. γενικώς D. Simon, Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz, «Gedächtnisschrift W. Kunkel» (Frankfurt a.M. 1984) 449-492, ιδίως σ. 475 επ.

κλάδο αυτόν⁴⁶, έτσι ώστε επί αρκετό διάστημα το μικρό πόνημα του Ποτλή ήταν το μοναδικό που εξυπηρετούσε την άμεση ενημέρωση.

* * * * *

Η μελέτη αυτή γράφτηκε στη μνήμη του Μιχαήλ Ποτλή, επειδή κατά το έτος 2003 συμπληρώνονται 140 χρόνια από τον θάνατό του. Αποτελεί απότιση φόρου τιμής στον πρώτο κάτοχο της τακτικής έδρας του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του «Αθήνησι» Πανεπιστημίου από τον τελευταίο⁴⁷.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

46. Κατά τη μαρτυρία του Παναγιωτάκου, ό.π. σ. 47. Κυκλοφόρησαν ωστόσο (στενογραφημένες;) παραδόσεις του Φρεαρίτη, ίσως θεωρημένες και από τον ίδιο. Έχω στην κατοχή μου έναν τόμο από 480 χειρόγραφες σελίδες, που καλύπτουν όλο το γενικό μέρος του εκκλησιαστικού δικαίου, από τις παραδόσεις των ακαδημαϊκών ετών 1870/71 και 1871/72. Υπάρχει η πληροφορία ότι σώζεται και δεύτερος τόμος αυτών των παραδόσεων. Ίσως εκεί ανήκε το κείμενο που δημοσίευσε από το ανέκδοτο αρχείο του Κ.Γ. Φρεαρίτη ο Π. Παναγιωτάκος υπό τον τίτλο «Θεολογία δογματική» στο «Αρχεῖον εκκλησ. και κανονικού δικαίου» τ. 1 (1946) 5-12, τ. 2 (1947) 3-11, 107-113, 217-222 και τ. 3 (1948) 3-8, 97-103, 167-170.

47. Όπως είναι γνωστό, με τον ν. 1268/1982 «Για τη δομή και λειτουργία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων» καταργήθηκε η έδρα ως οργανωτική μονάδα. Υπό τη νέα ρύθμιση το Εκκλησιαστικό Δίκαιο εντάχθηκε στον Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου

Εδώ και μια εξαετία πραγματοποιείται στο χώρο του Σπουδαστηρίου Ιστορίας Δικαίου, το οποίο στεγάζεται στο κεντρικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Πανεπιστημίου 30), το Σεμινάριο Ιστορίας Δικαίου. Διδάσκοντες και ερευνητές της Ιστορίας Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Κέντρου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, μαζί με παρεπιδημούντες συναδέλφους, ημεδαπών ή αλλοδαπών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, επιλέγουμε το θέμα συζήτησης κάθε έτους. Για το ακαδημαϊκό έτος 2001/2002, το θέμα μας ήταν: "Κώδικες και κωδικοποιήσεις από την πρώιμη αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους". Οι εισηγήσεις κάλυψαν την πρώιμη και κλασική ελληνική αρχαιότητα, τον ρωμαϊκό Δωδεκάδελτο, τον θεροδοσιανό και τον ιουστινιάνειο κώδικα, καθώς και, εκτός ελλαδικού χώρου, τις γαλλικές και γερμανικές κωδικοποιήσεις των 18ου/19ου αιώνα. Λόγω της έκτασής του, το θέμα δεν εξαντλήθηκε κατά το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος και για το λόγο αυτό θα μας απασχολήσει και κατά το χειμερινό εξάμηνο του έτους 2002/2003.

Στο Σεμινάριο μετείχαν ως τακτικά μέλη οι:

Σοφία Αδάμ, Ιουλία Βελισσαροπούλου, Αθηνά Δημηπούλου, Ελένη Καραμπάτσου, Δημήτρης Καραμπέλας, Βαγγέλης Καραμπελιάς, Σπύρος Κουλοχέρης, Ρίτα Λαζάρου, Βασιλική Λεονταρίτου, Έφη Μπάσδρα, Κέλλυ Μπουρδάρα, Μαργαρίτα Ντεάν, Δάφνη Πέννα, Ελευθερία Παπαγιάννη, Χρήστος Παπααρηγορίου, Μάριος Τάνταλος, Σπύρος Τρωιάνος, Γιάννης Χατζάκης και Ανδρέας Χέλμης. Ακόμη, σε ορισμένα σεμινάρια παρέστησαν οι: Ηλίας Αρναούτογλου, Μαρία Γιούνη, Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, Νέστωρ Κουράκης, Κώστας Πιτσάκης, Στέφανος Στεφανόπουλος και Γιάννης Τζαμτζής.

Ευχαριστούμε θερμώς την Ακαδημία Αθηνών διά του Διευθυντή του Κέντρου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Βαγγέλη Καραμπελιά που δέχθηκε να φιλοξενήσει στην Επετηρίδα του Κέντρου τις εισηγήσεις του Σεμιναρίου επισφραγίζοντας με τον τρόπο αυτό την στενή συνεργασία μεταξύ ομοτέχνων της Ακαδημίας Αθηνών και του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΙΟΥΛΙΑ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ

Κωδικοποιήσεις στην Αρχαϊκή Ελλάδα

Το ζήτημα των κωδίκων και των κωδικοποιήσεων των νόμων βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη τόσο για τους ιστορικούς του δικαίου όσο και για τους νομικούς του ισχύοντος δικαίου. Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί τουλάχιστον τρεις διεθνείς συναντήσεις επάνω στο θέμα αυτό. Στις 14 Φεβρουαρίου 1997, το κέντρο φιλοσοφίας του δικαίου του Πανεπιστημίου των Παρισίων (Paris 11) διοργάνωσε ημερίδα αφιερωμένη στις “κωδικοποιήσεις στον αγγλο-αμερικανικό κόσμο”. Λίγους μήνες αργότερα (27-29 Νοεμβρίου 1997) πραγματοποιήθηκε στο Στρασβούργο συνέδριο για την “κωδικοποίηση των νόμων στην Αρχαιότητα” (La codification des lois dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 27-29 septembre 1997 édités par Ed. Lévy, Université Marc Bloch, de Strasbourg. Travaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques 16, Diffusion De Boccard, Paris, 2000). Ακόμη, τον Σεπτέμβριο του 1999, η διεθνής εταιρία ιστορίας αρχαίων δικαίων Fernand de Visscher διοργάνωσε στο Exeter της Μεγάλης Βρετανίας συνάντηση για της κωδικοποιήσεις της Αρχαιότητας.

Όπως επισημαίνει ο Edmond Lévy (όπ. παρ. σ. 5-6), το ίδιο το θέμα “κώδικες και κωδικοποιήσεις” θέτει μια σειρά από ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει ο μελετητής:

1) Πρώτα απ' όλα τίθεται το ζήτημα του ορισμού: Τί είναι ακριβώς ένας κώδικας και πότε πρωτοεμφανίζεται η έννοια του κώδικα; Ως προς τί διαφέρει ένας κώδικας από μια συλλογή δικαστηριακών αποφάσεων ή περιπτωσιολογίας; Ένας κώδικας περιλαμβάνει και ταξινομεί κείμενα (ή πρακτικές) που προϋπήρχαν καταργώντας ενδεχόμενες μεταξύ τους αντιφάσεις και επαναλήψεις (σε πνεύμα λογικής και οικονομίας) ή αντίθετα συντάσσεται ex nihilo; Προϋπόθεση ενός κώδικα είναι ένας κάποιος βαθμός αφαίρεσης (αρχές του δικαίου και αφηρημένες νομικές έννοιες);

Έχει εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά τις προβλεπόμενες έννομες σχέσεις και καταστάσεις;

2) Ερωτήματα επίσης γεννώνται και αναφορικά με τις καταβολές ενός κώδικα, δηλαδή με τα παραγωγικά αίτια που οδήγησαν στη σύνταξή του. Ποιές ιστορικές συνθήκες οδήγησαν στη σύνταξή του και ποιός είναι αυτός που την πραγματοποίησε; Ποιός είναι ο ρόλος της γραφής (είναι δυνατόν να υπάρξει “άγραφος” κώδικας); Οι συντάκτες γνώριζαν τους κώδικες που ενδεχομένως προϋπήρχαν σε άλλες χώρες και, σε καταφατική περίπτωση, τους λάμβαναν υπόψη;

3) Ποιά είναι η επίδραση που ασκεί η κωδικοποίηση του δικαίου; Καθλώνει το δίκαιο εμποδίζοντας ή επιβραδύνοντας την εξέλιξή του ή αντίθετα αποτελεί απλώς μια αφετηρία από την οποία ξεκινά κάθε εξέλιξη; Ασκεί ρόλο πολιτικό ενοποιώντας το δίκαιο στο πλαίσιο συγκεκριμένης κεντρικής εξουσίας και περιορίζοντας τον δικαιοπλαστικό ρόλο του δικαστή προς όφελος ενός δικαίου θεμελιωμένου αποκλειστικά στον νόμο;

Σε αυτά τα γενικά προβλήματα έρχονται να προστεθούν τα ειδικότερα που συνδέονται με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, καθώς ο προβληματισμός δεν είναι ο ίδιος αναφορικά με τους κώδικες της Μεσοποταμίας με αυτόν που τίθεται π.χ. για τις βυζαντινές κωδικοποιήσεις.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, τί είναι κώδικας και κωδικοποίηση, οι ορισμοί που δίδονται στο *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας* του Ε. Μπαμπινιώτη είναι: “κώδικας: 1. συλλογή νόμων και νομικών διατάξεων που ανήκουν στον ίδιο κλάδο του δικαίου και οι οποίοι παρουσιάζονται συντεταγμένοι με μέθοδο και σύστημα... 2. (ειδικот.) συλλογή νόμων και νομικών διατάξεων, που συντάχθηκε υπό την επίβλεψη ανώτατου άρχοντα: ιουστινιάνειος/ναπολεόντειος /του Χαμουραμπί /κανονικού Δικαίου (της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας). 3. (κατ’ επέκτ.) το σύνολο αρχών, κανόνων και διατάξεων που αναφέρονται σε συγκεκριμένο ζήτημα ή ρυθμίζουν τις σχέσεις ομάδας ανθρώπων: ηθικός / υπαλληλικός / άγραφος/ επαγγελματικός κλπ. Κωδικοποίηση: 1. η μεθοδική συλλογή, καταγραφή και κατάταξη αρχών, κανόνων, ρυθμιστικών κειμένων κλπ. σε ομοειδή ύλη, ώστε να αποτελέσουν ενιαίο σώμα (κώδικας). 2. NOM. η συστηματική και μεθοδική συγκέντρωση και κατάταξη κανόνων δικαίου (νομοθετικών κειμένων, διατάξεων, συνθηκών κλπ.), που σχετίζονται με το ίδιο αντικείμενο, ώστε να συγκροτήσουν ενιαίο κείμενο με λογική σειρά και εσωτερική αλληλουχία, χωρίς περιττές, επαναλαμβανόμενες ή αλληλοσυγκρουόμενες διατάξεις”.

Εκτός από τη μεθοδικότητα, τη συστηματικότητα και την επιτακτικότητα (απόρροια της ετερονομίας του δικαίου), ως κανόνας δικαίου, ένας κώδικας θα πρέπει να ανταποκρίνεται στο κανονιστικό στοιχείο του δικαίου, να περιλαμβάνει δηλαδή ρυθμίσεις με κανόνες απρόσωπους που

έχουν αναγκαιώς κάποιο βαθμό αφαίρεσης και γενικότητας.

Σε μια σχετικά πρόσφατη μελέτη για το common law και τις αμερικανικές κωδικοποιήσεις (“What has Happend to the Common Law? Recent American Codifications, and their Impact on Judicial Practice and the Law’s Subsequent Development”, *Wisconsin Law Review* 1994, σ. 1119-1286)¹, ο Mark Rosen ορίζει την κωδικοποίηση ως “the legislative pronouncement of previously judge-made law in an organized and authoritative form”. Ο Rosen διακρίνει τέσσερις διαφορετικούς τύπους κωδικοποιήσεων:

Α. Απόλυτα εξαντλητική κωδικοποίηση στην οποία όλες οι προγενέστερες διατάξεις καταργούνται ρητώς και αντικαθίστανται από ένα νομοθετικό κείμενο που αυτο-προσδιορίζεται ως πλήρης κώδικας. Υπό την έννοια αυτή αντιλαμβάνονται τον κώδικα οι περισσότεροι ιστορικοί του δικαίου αλλά και μη ειδικοί του δικαίου ή της ιστορίας του.

Β. Εν μέρει εξαντλητική κωδικοποίηση, η οποία δεν καταργεί ούτε αντικαθιστά το σύνολο του προγενέστερου δικαίου αλλά μόνο ένα συγκεκριμένο πεδίο του και ως εκ τούτου συνυπάρχει με άλλες δικαιικές πηγές που εξακολουθούν να ρυθμίζουν έννομες καταστάσεις που δεν περιελήφθηκαν στον κώδικα.

Γ. Διαρκής ευρετηριακή κωδικοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας συνιστά ένα μέσον ενημέρωσης του δικαίου, “ένα διαρκές ευρετήριο του ισχύοντος δικαίου”, μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η συγκέντρωση του δικαίου υπό μια σαφή και θετική μορφή προς δημόσια χρήση” (“a perpetual index to the known law, bringing [it] together in a concise and positive form for public use”, Rosen, *οπ. παρ.*, σ. 1132-33).

Δ. Η μετα-προγραμματική κωδικοποίηση στο πλαίσιο της οποίας ο κώδικας αντιμετωπίζεται ως δικαιικό organizer που επιλέγει, με φιλοσοφικό αιτιολογικό, συγκεκριμένες έννομες απεικονίσεις σε βάρος άλλων (meta-scheme codification, which views the code as an organizer of the law, choosing on philosophical grounds certain configurations over others).

Για τους περισσότερους νομικούς, ένας τυπικός κώδικας είναι a priori έργο ενός νομοθετικού σώματος, στοιχείο απαραίτητο για τον χαρακτηρισμό. Δεν είναι ουσιαστικής σημασίας αν ο κώδικας περιλαμβάνει το σύνολο των εν ισχύ κανόνων δικαίου ή μόνον αυτούς που ισχύουν για ορισμένο δικαιικό πεδίο.

Όπως θα διαπιστώσουμε εξετάζοντας τις αρχαίες πηγές, “κωδικοποίηση” και “κώδικας” συνιστούν όρους που μόνο αναχρονιστικά μπορούν να συνδεθούν με τα συμπληματικά έργα της αρχαιότητας. Όπως επισημαί-

1. Την μελέτη του M.D. Rosen γνωρίζω μόνον από την εκτενή αναφορά σε αυτήν από την Martha T. Roth, “Laws of Hammurabi”, *La codification des lois dans l’Antiquité*, σ. 12 επ.

νει η Martha T. Roth, για τους ιστορικούς του δικαίου, μια συλλογή νόμων συνιστά κώδικα εφόσον: 1) μετά από μια προπαρασκευαστική διαδικασία παράγεται 2) ένα γραπτό κείμενο στο οποίο η θεσμοθετημένη εξουσία προσδίδει επιτακτικό χαρακτήρα, και το οποίο 3) είναι δεσμευτικό στο πεδίο της απονομής, της δικαιοσύνης και της διοίκησης.

1. Το πρώτο βήμα της κωδικοποίησης συνίσταται στη συγκέντρωση του υλικού: παραδόσεις, δικαστικά προηγούμενα, άλλου είδους διατάξεις αναγκαστικού χαρακτήρα, έθιμα, είτε προσκομίζονται εγγράφως (οι αποφάσεις) είτε παραδίδονται προφορικά και ενδέχεται είτε να γίνουν δεκτά από τον ή τους νομοθέτες είτε, αντίθετα, να αποτελέσουν τη βάση για μεταρρύθμιση προηγούμενης πρακτικής. Στο πρώτο αυτό βήμα της κωδικοποίησης παίρνουν μέρος πρακτικοί και συντάκτες, πρόσωπα που γνωρίζουν τις παραδόσεις, συγκεντρώνουν τις πηγές, αναλύουν, σταθμίζουν, και τέλος επιλέγουν ανάμεσα σε αντιφατικές εναλλακτικές παραδόσεις.

2. Κατά το δεύτερο βήμα της κωδικοποίησης παράγεται το κείμενο μετά από συμπληρωματική διαδικασία, προσδιορισμό των σκοπών και των κατευθυντηρίων της κωδικοποίησης. Οι συντάκτες παρουσιάζουν ένα κείμενο το οποίο είναι δυνατόν να τεθεί σε ισχύ είτε μέσω σχετικής εξουσίας των ίδιων των συντακτών του είτε μέσω μιας εξουσιαστικής μορφής, θεού ή βασιλέα. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό η εξουσιαστική φιγούρα να έχει εξουσία καταναγκασμού (θρησκευτικές κυρώσεις, στρατιωτική δύναμη κλπ). Το τελευταίο στάδιο του δεύτερου αυτού βήματος της κωδικοποίησης είναι η δημοσίευση του κειμένου. Το κείμενο και η αρχή που βρίσκεται πίσω από αυτό δημοσιοποιούνται, γραπτώς ή προφορικά ή με συνδυασμό των δύο. Το σημαντικό είναι ότι το κείμενο αποκτά, μέσω της δημοσίευσης, ένα ακροατήριο, ένα κοινό.

3. Το τρίτο βήμα μιας κωδικοποίησης συνίσταται στην επίδραση του κωδικοποιημένου κειμένου στην έννομη πραγματικότητα στην οποία βιώνουν οι αποδέκτες του. Η επίδραση συναρτάται με το κύρος της πολιτικής, ηθικής ή άλλης εξουσίας που ώθησαν στην εκπόνηση του κωδικοποιητικού έργου.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ένας νομικός κώδικας είναι 1ον νόμος και 2ον κώδικας. Το 1ον σημαίνει ότι το κείμενό του δεν έχει πληροφοριακό χαρακτήρα, αλλά επιτακτικό, και συνιστά πηγή δικαίου, δεσμευτική για τον εφαρμοστή του δικαίου. Το γεγονός ότι πρόκειται για κώδικα σημαίνει ότι συνιστά μια εξαντλητική πηγή του δικαίου ή τουλάχιστον του πεδίου που ρυθμίζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Οι πρώτοι κώδικες

Οι παλαιότερες γνωστές έννομες τάξεις είναι αυτές της Εγγύς Ανατολής απ' όπου προέρχονται και γραπτά κείμενα που θα χαρακτηρίζαμε ως κώδικες².

Οι αρχαιότερες και περισσότερες κωδικοποιήσεις, δώδεκα σε διάστημα 1500 ετών, πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία Μεσοποταμία. Οι σημαντικότεροι από αυτούς τους κώδικες είναι:

- Κώδιξ Ur-Nammu (Σουμέριος, c. 2100 π.Χ.)
- Κώδιξ Lipit-Ishtar (Σουμέριος, c. 1900 π.Χ.)
- Κώδιξ Eshnunna (Ακκαδικός, c. 1770 π.Χ.)
- Κώδιξ Χαμμουραμπί (Ακκαδικός, c. 1750 π.Χ.)
- Ασσυριακοί νόμοι (Ακκαδικοί, c. 14ος αι.)
- Νόμοι Χαιτταίων (17ος-12ος αι.)
- Νεο-βαβυλωνιακοί νόμοι (7ος αι.)

Το μεγαλύτερο συμπίλημα δικαιοκτών διατάξεων της Εγγύς Ανατολής, που πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1750 π.Χ. υπό την αιγίδα του βασιλιά Χαμμουραμπί, θέτει μια σειρά από ερωτήματα αναφορικά με: 1) τα πρότυπα των κωδικοποιήσεων, 2) τις πιθανές πηγές του κώδικα, 3) τη θέση του κώδικα στη σύγχρονή του έννομη τάξη και 4) τη επίδρασή του στις μεταγενέστερες γενεές.

Διαδεχόμενος τον πατέρα του στο θρόνο της Βαβυλώνας, ο Χαμμουραμπί τέθηκε επικεφαλής μιας εκτεταμένης αυτοκρατορίας που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Εγγύς Ανατολής. Η επεκτατική πολιτική του βαβυλώνιου μονάρχη έφερε τόσο τον στρατό, όσο και το διπλωματικό προσωπικό και τους βαβυλώνιους εμπόρους σε επαφή με λαούς που μιλούσαν διάφορες γλώσσες και διαλέκτους, εφάρμοζαν ποικίλα θρησκευτικά έθιμα και είχαν διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συμπεριφορές. Αφού διοίκησε επί 40 περίπου χρόνια τους ποικίλους και ετερογενείς αυτούς λαούς και είχε ήδη πίσω του μια ιδιαίτερα μακρόχρονη βασιλεία, ο Χαμμουραμπί ανέθεσε στους γραφείς και τους τεχνίτες του την κατασκευή ενός επιβλητικού σε μέγεθος μνημείου: Μια στήλη ύψους 2.25 μ. από βασάλτη πάνω στην οποία χαραχτηκε ένα μήνυμα. Το μήνυμα αυτό αποδόθηκε με δύο τρόπους ή ακριβέστερα, όπως επισημαίνει ο Westbrook, με δύο μέσα μαζικής επικοινωνίας: τον γραπτό λόγο, έγγραφο κείμενο που όμως προοριζόταν να διαβαστεί προφανώς δημόσια (γραπτός/προφορικός λόγος) και το οπτικό, την εικαστική απόδοση του βασιλικού μηνύματος.

2. Τα στοιχεία για τους κώδικες της αρχαίας Μεσοποταμίας έχουν ληφθεί από την μελέτη του R. Westbrook, "Codification and Canonization", *La codification des lois dans l'antiquité*, σ. 33-47.

Η “στήλη του Χαμμουραπί” αυτο-αποκαλείται *naḡû* “στήλη” ή *naḡi satrim* “εγγεγραμμένη στήλη”. Το έγγραφο μήνυμα της στήλης αποτελείται από τον Πρόλογο και τον Επίλογο (περιλαμβάνουν περισσότερους από 4000 στίχους) και περίπου 300 περιπτωσιολογικά διατυπωμένες διατάξεις, που στην ίδια τη στήλη χαρακτηρίζονται ως “δίκαιες αποφάσεις” (*dinat misarim*), ή “αποφάνσεις δικαιοσύνης” (*awât misarim*) ή απλώς “οι αποφάσεις μου” (*awâtua*). Στην οπτική αναπαράσταση, η οποία αυτο-αποκαλείται “η εγχάρακτη εικόνα μου” (*usuratura*), εμφανίζεται ο ίδιος ο βασιλέας να λαμβάνει τα εμβλήματα της εξουσίας από τον θεό της δικαιοσύνης.

Στην *editio princeps* του κειμένου της στήλης, το 1902, ο Scheil το χαρακτήρισε *code de lois (droit privé)* και έκτοτε παρέμεινε να αποκαλείται “κώδικας”. Ο χαρακτηρισμός αυτός τέθηκε υπό αμφισβήτηση στη δεκαετία του 50. Στην ακόμη και σήμερα αναντικατάστατη έκδοση των νόμων της Βαβυλώνας (*The Babylonian Laws*, vol 1, Oxford, 1952, σ. 45), οι G.R. Driver και J.C. Miles επισημαίνουν ότι, ο ίδιος ο Χαμμουραπί, πουθενά δεν αποκαλεί το έργο “κώδικα”. Ο βαβυλώνιος ηγεμών υπήρξε μεταρρυθμιστής του δικαίου και νομοθέτης και δεν ισχυρίζεται ότι κωδικοποιεί ή αναδημοσιεύει το σύνολο του ισχύοντος δικαίου. Κατά συνέπεια, δεν πρόκειται για μια προσπάθεια εξαντλητικής συγκέντρωσης των διατάξεων, αλλά, οι έννομες καταστάσεις που πραγματεύεται επιλέχθηκαν απλώς και μόνο επειδή, κατά τη γνώμη του βασιλέα, έπρεπε να τύχουν νομοθετικής ρύθμισης ή απαιτείτο να δοθεί σε αυτές έμφαση μέσω αναδημοσίευσής τους.

Οι Driver-Miles δεν δέχονται το χαρακτηρισμό “κώδικας” για το έργο του Χαμμουραπί, όπως όμως επισημαίνεται από άλλους αν δεν πρόκειται για κώδικα, τότε δεν έχουμε κανένα κώδικα από την αρχαία Μεσοποταμία ούτε, θα προσέθετα, από καμία από τις 750-800 πόλεις της Αρχαίας Ελλάδος.

Η μέθοδος

Οι διατάξεις των αρχαίων κωδίκων είναι διατυπωμένες περιπτωσιολογικά, με παράθεση παραδειγμάτων, μέθοδος χαρακτηριστική της μεσοποταμιακής επιστήμης. Ήδη από την τρίτη χιλιετία, οι Μεσοποτάμιοι ανέπτυξαν μια τεχνική οργάνωσης της γνώσης καταρτίζοντας καταλόγους από ομοειδή παραδείγματα: χλωρίδας, πανίδας, επαγγελμάτων, γραμματικών παραδειγμάτων κοκ. Μια πιο εξεζητημένη μορφή τέτοιων καταλόγων συνίστατο στην παράθεση περιπτώσεων: ιατρικά συμπτώματα και η διάγνωσή τους, οιωνοί και η σημασία τους, δικαιικά προβλήματα και η επίλυσή τους. Διατυπώνονταν σε υποθετικό λόγο, ο οποίος και ήταν χα-

χαρακτηριστικός της επιστημονικής μεθόδου της Μεσοποταμίας: αν ο Χ κάνει το Ψ, η τιμωρία του θα είναι Ω.

Η μεσοποτάμια επιστήμη πρέπει να κυριάρχησε κάθε άλλου πολιτισμού που προϋπήρχε ανάμεσα στον Τίγρη και τον Ευφράτη και σε όλη την Εγγύς Ανατολή με μερική εξαίρεση την Αίγυπτο. Το είδος των περιπτωσιολογικών κωδίκων αποτελεί μια από τις όψεις αυτής της επιστημονικής κυριαρχίας η οποία, κατά τον Westbrook, διείσδυσε και στην λεκάνη της Μεσογείου.

Συγκρινόμενη με τις κλασικές ή τις σύγχρονες μεθόδους οργάνωσης της γνώσης, η προσέγγιση των Μεσοποταμίων μοιάζει πρωτόγονη, πρωτο-επιστημονική και ανίκανη να διατυπώνει γενικές αρχές και αφηρημένες κατηγορίες. Ως εκ τούτου, αδυνατεί να επιχειρηματολογεί καθέτως, μόνο οριζοντίως, συναθροίζοντας παραδείγματα που αποκλείεται να καταλήξουν σε ένα έργο με εξαντλητικό χαρακτήρα.

Ωστόσο, κατά τον Westbrook, ο ίδιος ο Χαμμουραπί, στον Επίλογο του κώδικα, μοιάζει να θεωρεί το αντίθετο:

“Σε κάθε αδικηθέντα ας αναγνωσθούν οι διατάξεις της στήλης μου, ας ακούσει τα μεγαλειώδη (θεία) λόγια μου και ας του αποκαλύψει η στήλη μου τη λύση στην υπόθεσή του”. Και λίγο πιο πέρα: “Στο μέλλον, κάθε βασιλιάς που θα διοικήσει τη χώρα, ας διαφυλάξει τα αθάνατά λόγια που έγραψα στη στήλη μου. Ας μην μεταβάλλει τις κρίσεις και τις αποφάσεις μου”.

Παράδειγμα της περιπτωσιολογικής μεθόδου των Βαβυλωνίων βρίσκεται στις πρώτες παραγράφους του κώδικα:

1. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για ανθρωποκτονία και δεν το αποδεικνύει, ο κατηγορών θα θανατωθεί.

2. Αν κάποιος κατηγορεί έναν άνθρωπο για μαγεία και δεν το αποδεικνύει, αυτός που κατηγορείται για μαγεία θα πάει στο ποτάμι και θα πηδήξει μέσα. Αν το ποτάμι τον σκεπάσει, ο κατηγορών θα πάρει το σπίτι του· αν το ποτάμι τον καθάρει και γλυτώσει, αυτός που τον κατηγορεί για μαγεία θα θανατωθεί και αυτός που πήδηξε στο ποτάμι θα πάρει το σπίτι του κατηγορού.

3. Αν κάποιος, κατά τη διάρκεια μιας δίκης, ψευδομαρτυρήσει και δεν αποδείξει αυτά που λέει, αν πρόκειται για κεφαλική δίκη, ο άνθρωπος αυτός θα θανατωθεί.

4. Αν η μαρτυρία σχετίζεται με σίτο ή άργυρο, θα υποστεί την ποινή της συγκεκριμένης περίπτωσης.

5. Αν ένας δικαστής δικάζει μια υπόθεση, εκδίδει μια απόφαση που περικλείεται σε ένα σφραγισμένο έγγραφο, και στη συνέχεια μεταβάλλει την απόφασή του, θα πρέπει να αποδειχθεί η αλλαγή της απόφασης του δικαστή και να υποχρεωθεί αυτός να καταβάλει δώδεκα φορές την αξία του επίδικου αντικειμένου.

Το κοινό θέμα των 5 παραγράφων είναι η αντιδικία. Οι παράγραφοι καλύπτουν το συγκεκριμένο αντικείμενο υιοθετώντας την τεχνική της χρονολογικής σειράς: γένεση μιας αξίωσης, εκδίκαση, έκδοση απόφασης. Για κάθε στάδιο δίδονται παραδείγματα αντικοινωνικής και παράνομης συμπεριφοράς, ορισμένα κοινά άλλα λιγότερο. Μολονότι παρέχεται μικρός μόνο αριθμός παράνομων συμπεριφορών και αγωγήμων αξιώσεων, οι σχετικές παράγραφοι του κώδικα θέτουν όλες τις παραμέτρους του συγκεκριμένου αντικειμένου και αν δεν ορίζονται τουλάχιστον διαφαίνονται οι αρχές βάσει των οποίων θα κριθούν άλλες υποθέσεις που εντάσσονται στο ίδιο δικαιοκώδιο πεδίο.

Υπάρχει, επομένως, μεγάλη διάσταση ανάμεσα στην αντίληψη των αρχαίων ως προς τον εξαντλητικό χαρακτήρα του έργου τους και τη δική μας εκτίμηση σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια. Υπό το πρίσμα αυτής της απόστασης θα πρέπει να κατανοήσουμε τα λόγια του Χαμμουραπί στον Επίλογό του, όταν, αναφερόμενος στον κώδικά του, θεωρεί πως το κείμενο αυτό θα πρέπει να διατηρηθεί και από τους μελλοντικούς βασιλείς της χώρας.

Επιτακτικότητα

Η επιτακτικότητα των αρχαίων κωδίκων αμφισβητείται από πολλούς ιστορικούς του δικαίου, για το λόγο ότι το στοιχείο αυτό δεν προκύπτει από τη διατύπωσή τους, διαφορετική από αυτήν των σύγχρονων κωδίκων, ή ακόμη λόγω του “επιστημονικού” χαρακτήρα τους.

Ο R. Westbrook απορρίπτει την επιτακτικότητα των κωδίκων όχι λόγω του τρόπου γραφής τους αλλά λόγω του τρόπου προσέγγισής τους από τους σύγχρονούς τους.

Ερμηνεία του δικαίου

Στις σημερινές έννομες τάξεις, τα εργαλεία που παρέχονται στον ερμηνευτή του δικαίου δεν περιορίζονται στο γράμμα του νόμου. Οι ιστορικές συνθήκες, η βούληση του νομοθέτη, ο σκοπός του νόμου, επικουρούν τον αναγνώστη-ερμηνευτή να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τον νόμο, ο οποίος δεν είναι απλώς και μόνο μια επιταγή. Από τη στιγμή της δημοσίευσής του, ο νόμος προσωποποιεί τον νομοθέτη. Γίνεται ταυτόχρονα μήνυμα και δημιουργός μηνύματος. Κατά συνέπεια, απαιτούνται εξειδικευμένες γνώσεις για την ορθή ανάγνωση και κατανόηση του νόμου, απαιτείται ερμηνεία του δικαίου.

Στην αρχαία Εγγύς Ανατολή δεν υπάρχουν ακόμη νομικοί, με την έννοια της εξειδικευμένης επαγγελματικής τάξης. Η απουσία αυτή οφείλεται,

εν μέρει, στο γεγονός ότι δεν έχει ακόμα δημιουργηθεί η θεωρητική βάση της επιστήμης τους. Τα κενά αυτά της επιστήμης, τα οποία υπήρξαν καθοριστικά για την μορφή των κωδίκων, υπαγόρευσαν και τον τρόπο ανάγνωσης των νομικών κειμένων. Ένα από τα κυριότερα εργαλεία για την ερμηνεία των νομικών κειμένων, ο ορισμός, υπήρξε άγνωστος. Ακόμη όμως πιο σημαντικό ήταν το status των δικαιικών κανόνων στο πολιτειακό πλαίσιο των κρατών της εποχής: οι κανόνες αυτοί δεν είχαν ακόμη αποκτήσει επαρκή αυτονομία ώστε να απαιτείται ένας ιδιαίτερος επιστημονικός κλάδος για την ερμηνεία τους.

Είτε πρόκειται για μεμονωμένες διατάξεις είτε για κείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κώδικες, ή ακόμα για ιδιωτικά συμβόλαια, τα κείμενα αυτά δεν έχουν αυτόνομη επιτακτικότητα. Εκφράζουν και αποδεικνύουν τη βούληση των δημιουργών τους, και η όποια κανονιστικότητα μπορεί να τους αποδοθεί δεν επιβιώνει των δημιουργών τους. Εκφράζοντας τη βούληση των βασιλέων, οι κώδικες της Μεσοποταμίας δεν έχουν διόλου εξασφαλισμένο μέλλον, καθώς οι επιταγές αυτές μπορούν κάλλιστα να καταργηθούν και να αντικατασταθούν από τον επόμενο μονάρχη ο οποίος έχει τη δυνατότητα, μέσω ταύτιστων επιταγών, να καταργήσει ό,τι πραγματοποιήθηκε στο παρελθόν. Αν ο Χαμμουραμπί ελπίζει ότι οι βασιλείς που θα τον διαδεχτούν θα σεβαστούν τα λόγια του που χαραχτήκαν στην στήλη είναι διότι τα λόγια αυτά εμπεριέχουν και αποδεικνύουν σοφές κρίσεις οι οποίες επιλύουν κάθε περίπτωση που μπορεί να εμφανιστεί, και όχι διότι η στήλη είναι ένας νόμος ανεξάρτητος από τον δημιουργό του και ο οποίος εξακολουθεί να ισχύει ακόμα και αν αυτός πάψει να υπάρχει. Η αλληλεξάρτηση μηνύματος και δημιουργού διαφαίνεται και στο γεγονός ότι, με τις ίδιες κυρώσεις (κατάρες), απειλούνται οι μελλοντικοί βασιλείς που θα διαγράψουν λέξεις από τη στήλη με αυτούς που δεν θα πειράξουν το κείμενο, αλλά μόνο το όνομα του Χαμμουραμπί, χαράσσοντας στη θέση του το δικό τους.

Η ταύτιση του κειμένου με τον δημιουργό του εξηγεί, σημειώνει ο Westbrook, γιατί στις δικαστικές αποφάσεις δεν γίνεται αναφορά στους κώδικες. Όχι λόγω μιας ισχυρής προφορικής παράδοσης όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, αλλά λόγω της παντελούς απουσίας κάθε θετικιστικού πνεύματος.

Μεταβολές

Το ασσυριακό σύστημα του 7^{ου} αιώνα αποτέλεσε το απόγειο της μεσοποταμιακής επιστήμης. Παρόλο που κατά τις τελευταίες του φάσεις πέρασε κοντά από τη δημιουργία αναλυτικών κατηγοριών, δεν το κατάφερε, και έτσι δεν μπόρεσε να παράσχει τις βάσεις για μια αναλυτική νο-

μική επιστήμη. Από την πλευρά όμως της Μεσογείου, εμφανίζονται νέες ιδέες οι οποίες και δίνουν νέες δυνατότητες για μια ανάπτυξη του δικαίου.

Πρώτα απ' όλα, η νομοθεσία αποσυνδέεται από το πρόσωπο του νομοθέτη, φαινόμενο που πρωτοσυναντάμε στο Δευτερονόμιο (7^{ος} αι.) για να ολοκληρωθεί, τρεις αιώνες αργότερα, στις ελληνικές πόλεις. Συνάμα όμως, η ελληνική φιλοσοφία πρόσφερε τα μέσα που θα επιτρέψουν την διατύπωση πράγματι εξαντλητικών κανόνων δικαίου. Νέες μέθοδοι αναλυτικής επιχειρηματολογίας, όπως η διαίρεση σε κατηγορίες (διαίρεσις και μερισμός) και ο ορισμός (λόγος της ουσίας), κατέστησαν εφικτή την διατύπωση των νόμων κατά κάθετο τρόπο, μέσω επαγωγικής προσέγγισης, με τους ειδικούς κανόνες να πηγάζουν από γενικές αρχές, και με τις κατηγορίες να εξασφαλίζουν ότι οι γενικές αυτές αρχές καλύπτουν στο σύνολό του συγκεκριμένο δικαιοτικό πεδίο. Οι κανόνες δικαίου αρχίζουν να διατυπώνονται με τρόπο γενικό, αφηρημένο και απρόσωπο, προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό κανονιστικό χαρακτήρα στο δίκαιο.

Οι προϋπάρχουσες νομικές παραδόσεις δεν εξαφανίζονται, ούτε στην αρχαία Μεσοποταμία ούτε, όπως θα δούμε πιο κάτω, στις αρχαϊκές ελληνικές πόλεις. Οι παλαιές πηγές δικαίου, κώδικες και μεμονωμένοι νόμοι, διατηρούνται, αλλάζει όμως ο τρόπος προσέγγισής τους. Ακολουθώντας τις μεθόδους της ελληνικής φιλοσοφίας, οι κώδικες αντιμετωπίζονται ως νομικά κείμενα, ως κανονιστικοί και επιτακτικοί κανόνες δικαίου, οι οποίοι και ανάγονται σε μια σημαντική ιστορική στιγμή για την κοινωνία που καλείται να τους εφαρμόσει.

Η ελληνική πραγματικότητα

Ας περάσουμε όμως από την πλευρά της ανατολικής Μεσογείου, όπου η δύση των πολιτισμών του Τίγρη και του Ευφράτη σηματοδοτεί την αυγή ενός άλλου πολιτισμού, του πολιτισμού των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο 8^{ος} αιώνας έχει επιλεγεί από τους ιστορικούς ως το χρονικό σημείο γένεσης της αρχαίας ελληνικής πόλης και του πολιτισμού της. Πολιτειακοί θεσμοί, φιλοσοφία, τέχνη και ποίηση, αφού κυοφορήθηκαν, γαλουχήθηκαν και διήνυσαν την άχαρη και νεανική ηλικία τους στην αρχαϊκή πόλη, στάδια που διήρκεσαν τρεις αιώνες, εμφανίζονται τον 5^ο αιώνα στην πλήρη ωριμότητά τους. Με τον 8^ο αιώνα λήγει η περίοδος που συμβατικά ονομάζουμε “σκοτεινούς χρόνους” και η οποία συμπίπτει με την γεωμετρική περίοδο. Οι γεωμετρικοί χρόνοι θεωρούνται ως η περίοδος της “μη γραφής”, καθώς τοποθετούνται χρονολογικά ανάμεσα στις τελευταίες μαρτυρίες της γραμμικής γραφής Β και στα ομηρικά έπη. Πρόκειται όμως πράγματι για ένα κενό γραφής, κενό γραπτού λόγου όπως υποστηρίζεται, ή για αδυναμία δική μας να κατανοήσουμε τον τρόπο γρα-

πτής επικοινωνίας των ανθρώπων κατά τους αιώνες αυτούς; Δυστυχώς δεν είμαι σε θέση να δώσω απάντηση στο ερώτημα αυτό, που, όπως πιστεύω, θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε ριζική αναθεώρηση των χρονολογιών και των θέσεων αναφορικά με τις απαρχές των πολιτιστικών φαινομένων στον ελλαδικό χώρο. Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από το χρονικό σημείο από το οποίο ξεκινούν όλοι: τον 8^ο αιώνα.

Γιατί ο 8^{ος} αιώνας; 1ον Αρχίζουν να υπάρχουν γραπτές επιγραφικές μαρτυρίες και διαδίδεται η αλφαβητική γραφή. 2ον Τότε θεωρείται ότι έζησε ο ποιητής των ομηρικών επών. 3ον Είναι ο αιώνας των μεγάλων ιστορικών συμβάντων: νόμισμα, αποικισμοί, γραφή (τουλάχιστον αυτή που επεκράτησε στον δυτικό κόσμο) που έμελλαν να σηματοδοτήσουν όλη την μετέπειτα πορεία της ανθρωπότητας.

Ούτε όμως οι επιγραφές, ελάχιστες και αποσπασματικές, του 8^{ου} αιώνα ούτε τα ομηρικά έπη μας επιτρέπουν να υποψιαστούμε ότι ο 8^{ος} αιώνας γνώρισε κώδικες και κωδικοποιήσεις. Κατά την *opinio communis*, το δίκαιο των πρώιμων χρόνων υπήρξε άγραφο, μεταδιδόμενο από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης και εθιμικό. Γνώστες και μέσα διάδοσης του δικαίου ήσαν εκπρόσωποι των αριστοκρατικών γενών οι οποίοι και απένεμαν την δικαιοσύνη. Κατά την άποψη αυτή, θα πρέπει να περιμένουμε τον 7^ο αιώνα, οπότε, πρόσφατα με χάρος, οι νομοθέτες ή αίσωμνῆται αναλαμβάνουν την καταγραφή ή κατ' άλλους την κωδικοποίηση του μέχρι τότε άγραφου εθιμικού δικαίου. Η κωδικοποίηση, σύμφωνα με την άποψη αυτή, αποτελεί απάντηση σε μια κοινωνική κρίση, και, ως εκ τούτου, αποσκοπεί μάλλον στη προστασία της καθεστηκυίας τάξης, παρά στη μεταρρύθμιση των κοινωνικο-πολιτικών δομών. Στις διατάξεις όμως αυτές δεν άργησαν να προστεθούν νέες οι οποίες υπαγορεύθηκαν από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής. Οι νέες αυτές διατάξεις είχαν αυτόνομο χαρακτήρα, δημοσιοποιούνταν, και συνιστούσαν στην κυριολεξία νόμους.

Υπήρξαν όμως πράγματι οι αρχαϊκοί νομοθέτες συντάκτες “κωδίκων”;
Τί γνωρίζουμε για τους νομοθέτες και για το έργο τους;

Για τους βίους των νομοθετών γνωρίζουμε ελάχιστα:

Αριστοτέλης, Πολιτικά II 1273 β-1274 β : καὶ τούτων οἱ μὲν νόμων ἐγένοντο δημιουργοὶ μόνον, οἱ δὲ καὶ πολιτείας, οἷον καὶ Λυκούργος καὶ Σόλων... Νομοθέται δ' ἐγένοντο Ζάλευκός τε Λοκροῖς τοῖς Ἐπιζεφυρίοις, καὶ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς Χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν· πειρῶνται δέ τινες καὶ συνάγειν, ὥς Ὀνομακρίτου μὲν γενομένου πρώτου δεινοῦ περὶ νομοθεσιῶν, γυμνασθῆναι δ' αὐτὸν ἐν Κρήτῃ Λοκρὸν ὄντα καὶ ἐπιδημοῦντα κατὰ τέχνην

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ

μαντικήν, τούτου δὲ γενέσθαι Θάλητα ἐταῖρον, Θάλητος δ' ἀκροατὴν Λυκούργου καὶ Ζάλευκου, Ζαλεύκου δὲ Χαρώνδαν· ἀλλὰ ταῦτα λέγουσιν ἀσχεπτότερον τῶν χρόνων ἔχοντες. ἐγένετο δὲ καὶ Φιλόλαος ὁ Κορίνθιος νομοθέτης Θηβαίοις. ἦν δ' ὁ Φιλόλαος τὸ μὲν γένος τῶν Βακχιαδῶν, ἐραστῆς δὲ γενόμενος Διοκλέους τοῦ νικήσαντος Ὀλυμπίασιν, ὡς ἐκεῖνος τὴν πόλιν ἔλιπε διαμισήσας τὸν ἔρωτα τὸν τῆς μητρὸς Ἀλκυόνης, ἀπῆλθεν εἰς Θήβας, καὶ τὸν βίον ἐτελεύτησαν ἀμφοτέρω. καὶ νῦν ἔτι δεικνύουσι τοὺς τάφους αὐτῶν, ἀλλήλοις μὲν εὐσυνόπτους ὄντας πρὸς δὲ τὴν τῶν Κορινθίων χώραν τὸν μὲν σύνοπτον τὸν δ' οὐ σύνοπτον. μυθολογοῦσι γὰρ αὐτοὺς οὕτω τάξασθαι τὴν ταφὴν, τὸν μὲν Διοκλέα διὰ τὴν ἀπέχθειαν τοῦ πάθους ὅπως μὴ ἄποπτος ἔσται ἡ Κορινθία ἀπὸ τοῦ χώματος, τὸν δὲ Φιλόλαον ὅπως ἄποπτος. ὤκισαν μὲν οὖν διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν παρὰ τοῖς Θηβαίοις, νομοθέτης δ' αὐτοῖς ἐγένετο Φιλόλαος περὶ τ' ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ' ἐστὶν ἰδίως ὑπ' ἐκείνου νενομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σώζεται τῶν κλήρων. Χαρώνδου δ' ἴδιον μὲν οὐδὲν ἐστὶν πλὴν αἱ δίκαι ψευδομαρτυριῶν (πρῶτος γὰρ ἐποίησε τὴν ἐπίσκηψιν), τῇ δ' ἀκακείᾳ τῶν νόμων ἐστὶ γλαφυρότερος καὶ τῶν νῦν νομοθετῶν. Φαλέου δ' ἴδιον ἡ τῶν οὐσιῶν ἀνομάλωσις. 1266α-1266β: δοκεῖ γὰρ τισὶ τὸ περὶ τὰς οὐσίας εἶναι μέγιστον τετάχθαι καλῶς· περὶ γὰρ τούτων ποιεῖσθαι φασὶ τὰς στασεις πάντας διὰ Φαλέας ὁ Χαλκήδωνος τοῦτ' εἰσηγήκε πρῶτος· φησὶ γὰρ ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν· τοῦτο δὲ κατοικιζομέναις μὲν εὐθύς αὖ χαλεπὸν ὤρετο ποιεῖν, τὰς δ' ἤδη κατοικουμένας ἐργωδέστερον μὲν, ὅμως δὲ τάχιστ' ἂν ὁμαλισθῆναι τῷ τὰς προίκας τοὺς μὲν πλουσίους διδόναι μὲν λαμβάνειν δὲ μὴ, τοὺς δὲ πένητας μὴ διδόναι μὲν λαμβάνειν δέ. Πλάτων δὲ τοὺς νόμους γράφων κλπ.

Τα ἔργα τοῦ Θεοφράστου, Περὶ τῶν νομοθετῶν καὶ τοῦ Ερμίππου τοῦ Ἀλεξανδρέως με τὸν ἴδιο τίτλο δεν ἔχουν διασωθεῖ. Ἦδη τὸν 4^ο π.Χ. αἰῶνα, ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τῶν νομοθετῶν εἶχαν ξεχαστεῖ. Στον βίο τοῦ Λυκούργου, ὁ Πλούταρχος ομολογεῖ πῶς, στὴν ἴδια τὴ Σπάρτη, οἱ πολῖτες δεν ἦταν πια σὲ θέση νὰ γνωρίζουν ἀν ὁ Λυκούργος ἦταν ἄνθρωπος ἢ θεός, ἐνῶ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς θεωροῦσαν ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Μίνωα ἀνάγονταν στὸν βασιλιά τοῦ Ἄδης.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζουμε ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀρχαίων νομοθεσιῶν: καθὼς ἐρχονται νὰ ἐκτοπίσουν ἢ νὰ ἀνταγωνιστοῦν μιὰ καθαγιασμένη παράδοση, οἱ νομοθεσίες εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχουν θεϊκὴ προέλευση (Σπάρτη). Προέρχονται ἀπὸ τὸν Δία, εὐθέως ἢ μέσω τοῦ Ἀπόλλωνα, οἱ δημιουργοὶ τοὺς τις παρέλαβαν μέσω θεϊκῆς ἀποκάλυψης ἢ τις υιοθέτησαν ἀπὸ μιὰ μακρινὴ καὶ μυστηριώδη ξένη χώρα (ὅπως ἡ Αἴγυπτος ἢ ἡ Κρήτη) ὅπου ταξίδεψαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης ἦταν σὲ διαρκὴ ἐπικοινωνία με τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, ἐνῶ οἱ νομοθέτες ζητοῦσαν καὶ αὐτοὶ τὴ γνώμη τῶν θεῶν προτοῦ προβοῦν στὶς

μεταρρυθμίσεις τους: Αντιφών, *Φαρμακείας* κατὰ τῆς *Μητρυϊᾶς* (I), 3: τοῖς νόμοις τοῖς ὑμετέροις οὐς παρὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν προγόνων διαδεξάμενοι.

Για την προγονική προέλευση ορισμένων διατάξεων κάνει λόγο και και ο Πλάτων, *Πολιτεία* 295ε: πατρίοις ἔθεσι νομοθετῶν. Ibid. 998ε: γράφαντες ἐν κύρβεσσι τισι καὶ στήλαις, τὰ δὲ καὶ ἄγραφα πάτρια θεμένους ἔθη. Κατὰ τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (*De l'écriture à l'oralité. Lectures des Lois de Platon*, Paris, 1999) οὔτε τα πάτρια οὔτε τα ἄγραφα ταυτίζονται με τους νόμους. Εντάσσονται ὁμως στα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει η πολιτειακή εξουσία, τοποθετούμενη στο ὄριο μεταξύ προφορικότητας και γραφής, προκειμένου να επιτελέσει το ἔργο της. Στον νομοθέτη εναπόκειται να αναγάγει σε ἔθιμο μια πρακτική στερούμενη του στοιχείου της επιτακτικότητας. Υπό την έννοια αυτή, υποστηρίζει ο γάλλος ιστορικός, και παρὰ το υποστηριζόμενο χρονικό προβάδισμα του εθίμου σε σχέση με τον νόμο, εκ του γεγονότος ὅτι η αναγωγή του σε κανόνα δικαίου είναι ἔργο του νομοθέτη, το ἔθιμο ακολουθεῖ χρονικά τον νόμο (σ. 61: Les patria ne sont pas des lois à proprement parler, pas plus que les agrapha, mais elles font partie des instruments dont peut se servir le politique qui se tient, ainsi, à la frontière de l'oral et de l'écrit pour faire son travail. Quoi qu'il en arrive, c'est au législateur de constituer en coutume ce qui n'a aucune valeur normative avant qu'il ne l'ait établi en tant que règle... la coutume est seconde par rapport à la loi, "malgré sa prétendue antériorité sur la loi", ce n'est qu'en fonction de celle-ci que la coutume est figurée comme source formelle de droit...).

Πληροφορίες για τον Ζάλευκο και τον Χαρώνδα αντλούμε, μεταξύ άλλων, από: Έφορος *FGH* 70, 138b (Κλήμης Αλεξανδρεὺς, *Στρωματεῖς* 16, 79): Ζάλευκός τε ὁ Λοκρὸς πρῶτος ἱστόρηται νόμους θέσθαι. Στράβων 6, 1, 8: νομογραφίας μνησθεῖς Έφορος ἦν Ζάλευκος συνέταξεν ἔκ τε τῶν Κρητικῶν νομίμων καὶ Λακωνικῶν καὶ ἐκ τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1274a 25: καινίσαι τοῦτο τὸν Ζάλευκον ὅτι τῶν πρότερον τὰς ζημίας τοῖς δικασταῖς ἐπιτρεφάντων ὀρίζειν ἀφ' ἐκάστοις τοῖς ἀδικήμασιν.

Ιδιαίτερα επισφαλεις, λόγω της χρονικής τους απόστασης, είναι οι πληροφορίες για τον Λυκούργο. Ο Πλούταρχος μας παραδίδει ένα χρησμό του Μαντείου των Δελφών, για τον οποίο οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούν τη λέξη ρήτρα, ὅρος που αρχικά είχε την έννοια της "απόφασης", της "προφορικής συμφωνίας", ενώ αργότερα υποδήλωνε και το έγγραφο μιας απόφασης ή συμφωνίας (Πλούταρχος, *Λυκούργος* 6, 1 και 8). Πρόκειται για μια απόφαση των Σπαρτιατών, στην οποία δόθηκε η μορφή χρησμού (σε πεζό λόγο). Ο χρησμός αυτός συνιστά τον "καταστατικό χάρτη" της πόλεως, με τον οποίο τίθενται οι βασικοί πολιτειακοί θεσμοί της Σπάρτης (φυλαί, ὄβαι, γερουσία, ἀρχηγέται, ἀπέλλα, δάμος). Η βιβλιογραφία ε-

πάνω στην μεγάλη ρήτρα είναι τεράστια, παρά το γεγονός ότι η αυθεντικότητα της αμφισβητείται. Θα επανέλθουμε όμως πιά κάτω σε αυτήν.

Αν πιστέψουμε τους Αθηναίους του 4^{ου} αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία του θετικού τους δικαίου ανάγεται στον Σόλωνα. Από όλες όμως αυτές τις “σολώνειες” κατά τα λεγόμενα συγγραφέων των κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων διατάξεις, ελάχιστες είναι αυτές που διασώθηκαν στην αρχική τους αρχαϊκή διατύπωση και ενδεχομένως με το αρχικό τους περιεχόμενο:

1. Ζημία που προκαλείται από σκύλο που δαγκώνει: Πλούταρχος, Σόλων 24, 3: ἔγραψε δὲ καὶ βλάβης τετραπόδων νόμον, ἐν ᾧ καὶ κύνα δάκνοντα παραδοῦναι κελεύει κλοιῷ τριπήχει δεδεμένον.

2. Λυσίας, Κατά Θεομνήστου Α' (10), 15-19: Καί μοι ἀνάγνωθι τοὺς νόμους τοὺς Σόλωνος τοὺς παλαιούς. Νόμος. 16. Δεδέσθαι δ' ἐν τῇ ποδοκάκῃ ἡμέρας πέντε τὸν πόδα, ἐὰν [μὴ] προστιμήσῃ ἢ ἡλιαία. Ἡ ποδοκάκη αὕτη ἐστίν, ᾧ Θεόμνηστε, ὁ νῦν καλεῖται ἐν τῷ ξύλῳ δεδέσθαι. ... Λέγε ἕτερον νόμον. Νόμος 17. Ἐπεγγυᾶν δ' ἐπιорκίσαντα τὸν Ἀπόλλω· δεδιότα δὲ δίκης ἔνεκα δρασκάζειν. Τοῦτο τὸ ἐπιорκίσαντα ὁμόσαντά ἐστι, τὸ δὲ δρασκάζειν ὁ νῦν ἀποδιδράσκειν ὀνομάζομεν. Ὅστις δὲ ἀπίλλει τῇ θύρᾳ, ἔνδον τοῦ κλέπτου ὄντος. Τὸ ἀπίλλειν τοῦτο ἀπολάγειν νομίζεται, καὶ μηδὲν διὰ τούτου διαφέρειν πρόκειται γὰρ αὐτὸν ποῦ παρεμποδίζει τὴν διεξαγωγὴν κατ' οἶκον ἐρευνᾶς, φερόν, περιπτύσσει ἀντίστοιχῇ με αὐτὴν τῆς *actio furti prohibiti* του ρωμαϊκού δικαίου. (Cf. Πλάτων, Νόμοι 12, 954A). 18. Τὸ ἀργύριον στάσιμον θεῖναι ἐφ' ὅποσον ἂν βούληται ὁ δανείζων. Τὸ στάσιμον τοῦτό ἐστιν, ᾧ βέλτιστε, οὐ ζυγῷ ἴσταναι ἀλλὰ τόκον πράττεσθαι ὅποσον ἂν βούληται. Ἔτι δ' ἀνάγνωθι τουτοῦ τοῦ νόμου τὸ τελευταῖον. 19. Ὅσαι δὲ πεφασμένως πολοῦνται, καὶ Οἰκῆρος [καὶ] βλάβους τὴν ἀπλὴν τιμὴν ὀφείλιν. Πρόσεχε τὸν νοῦν. Τὸ μεν πεφασμένως ἐστὶ φανερώς, πολεῖσθαι δὲ βαδίζειν... τὰ μὲν πράγματα ταῦτά ἐστι νῦν τε καὶ πάλαι, τῶν δὲ ὀνομάτων ἐνίοις οὐ τοῖς αὐτοῖς χρώμεθα νῦν <τε> καὶ πρότερον.

Δυόμισυ αἰῶνες μετά τον Σόλωνα, στην Αθήνα του 4^{ου} αιώνα, οι νόμοι του είναι ακόμη σε ισχύ, η γλώσσα όμως στην οποία είναι γραμμένοι είναι λιγότερο κατανοητή απ' ότι είναι για εμάς τα κείμενα των αττικών ρητόρων.

Πέρα από τα διάφορα γραφικά νομοθετικά μέτρα που τους αποδίδουν οι μεταγενέστεροι, στο έργο όλων των νομοθετών υπάρχουν οι ίδιες προτεραιότητες: μέσω της νομοθεσίας επιδιώκεται να τεθεί τέλος σε μια στάση, στη διχόνοια που ενέσκηψε στο εσωτερικό της κοινωνικής ομάδας, και να αποκατασταθεί η κοινωνική ειρήνη. Οι κρίσεις της εποχής οφείλονται είτε σε αντιδικίες μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών για την εξουσία, είτε στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η αγροτική τάξη λόγω της κατάτμησης των ιδιοκτησιών μετά από αλληπάλληλες κληρονομικές δια-

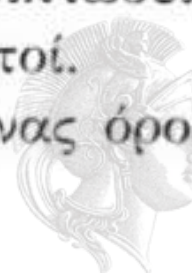
δοχές και λόγω χρεών. Οι προτεραιότητες επομένως των νομοθετών είναι: Η ρύθμιση της ανθρωποκτονίας (που κατά κανόνα ακολουθείται από σειρά πράξεων αντεκδίκησης) και της κληρονομικής διαδοχής με τις προεκτάσεις της στο καθεστώς της έγχειας ιδιοκτησίας.

Από τις μαρτυρίες για το έργο των αρχαϊκών νομοθετών που έχουν διασωθεί προκύπτει ότι τα πρόσωπα αυτά έγραψαν ή κατέγραψαν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, από πουθενά όμως δεν προκύπτει ότι οι κανόνες αυτοί συγκεντρώθηκαν και πήραν τη μορφή κωδίκων, ότι επρόκειτο δηλαδή για ευρύτερου περιεχομένου νομοθετικό έργο το οποίο περιλάμβανε, κατά τρόπο εξαντλητικό, το σύνολο των επιτακτικών κανόνων δικαίου μιας δεδομένης κοινωνίας. Οι αρχαϊκοί νομοθέτες, έχοντας λάβει σχετική εξουσιοδότηση, νομοθετούν. Το θεσμικό πλαίσιο της δραστηριότητάς τους αυτής προσδιορίζεται από τον ιδιαίτερο χαρακτηρισμό που χρησιμοποιούσαν για αυτούς οι ίδιοι οι Αρχαίοι: διαλλακτής και τύραννος. Ως διαλλακτής, ο νομοθέτης εξουσιοδοτείται από το σύνολο του λαού, απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις τις οποίες καλείται να συμφιλιώσει μέσω της νομοθεσίας. Ως τύραννος, νομοθετεί κυρίως για την τάξη που τον έφερε στην εξουσία, και η οποία προφανώς είναι και η πιο πολυάριθμη ή τουλάχιστον η πιο πειστική.

Πώς άρα νομοθετούσαν οι αρχαϊκοί νομοθέτες; Ex nihilo ή κάβαναν υπόψη το υπάρχον αποθεματικό δικαίων κανόνων;

Παλαιότερα, γινόταν δεκτό ότι οι νομοθέτες κωδικοποιούσαν το σύνολο του άγραφου εθιμικού δικαίου. Σε πιο πρόσφατες μελέτες όμως διατυπώνονται αμφισβητήσεις και όσον αφορά τον κωδικοποιητικό χαρακτήρα του έργου των αρχαϊκών νομοθετών αλλά και αναφορικά με το εύρος της νέας νομοθεσίας που αυτοί έθεσαν. Υποστηρίζεται (K.-J. Hölkenskap, *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, Stuttgart, 1999, Historia Einzelschriften 131) ότι, οι αρχαϊκοί νομοθέτες δεν έσπευσαν να κωδικοποιήσουν το άγραφο δίκαιο στο σύνολό του. Το έργο των νομοθετών συνίστατο στην επιλογή, μέσα από το σύνολο των ποικίλων τόσο όσον αφορά την προέλευσή τους όσο και το περιεχόμενό τους κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, αυτών που ήσαν καθοριστικοί για την κοινωνική συμβίωση. Οι διατάξεις αυτές καταγράφηκαν, χωρίς να χάσουν την ατομικότητά τους, και σε καμία περίπτωση δεν σχημάτισαν έναν κώδικα. Σε αυτούς τους κανόνες δικαίου, γραπτούς πλέον, προστέθηκαν και άλλοι, που είτε ανήκαν στο παλαιό άγραφο δικαίωμα αποθεματικό είτε επρόκειτο για νεοσύστατες διατάξεις, και στις δύο όμως περιπτώσεις πρόκειται πλέον για νόμους που δεν μπορεί να είναι παρά γραπτοί.

Ο όρος νόμος είναι νεότερος από τη λέξη θεσμός, ούτε ο ένας όρος

ούτε ο άλλος προϋποθέτουν έγγραφη μορφή. Η λέξη νόμος αποκτά την έννοια του γραπτού και επιτακτικού κανόνα δικαίου από τον 5ο αιώνα και εξής. Αρχαιότεροι ανταγωνιστικοί του νόμου όροι είναι: θεθμός-τεθμός-θεσμός-θέθμιον ή θέσμιον, ρήτρα, ἄδος (ἀνδάνω=ἔδοξε). Ρήτρα: “ο δεσμευτικός λόγος” αλλά και “η σύμβαση”. Θεθμός-θεσμός: από το ρήμα τίθημι, “ο θεσμός”, “ο καθορισμός”, όχι μόνο αναφορικά με τον νόμο αλλά και με σύμβαση ή άλλη δικαιοπραξία.

Ποιά ήταν η μέθοδος των αρχαϊκών νομοθετών;

Πρώτο μέλημα των αρχαϊκών νομοθετών πρέπει να υπήρξε η γνώση των κάθε είδους κανόνων δικαίου που εφαρμόζονταν από τους σύγχρονούς τους. Εθιμικές διατάξεις, νομολογία, αλλά και συμφωνίες, ιδιωτικές ή “διεθνείς”, προφορικές ή γραπτές, συνιστούν κανόνες δικαίου τους οποίους όφειλε να λάβει υπόψη ο αρχαϊκός νομοθέτης. Η ετερογένεια των δικαιοκτών κανόνων και η ανασφάλεια του μέσου παράδοσής τους (προφορικός λόγος στην πλειοψηφία), αναμφίβολα είχαν ως αποτέλεσμα την αντιφατικότητα, την οποία και έπρεπε να εξαλείψουν οι νομοθέτες. Και εκεί ακριβώς βρίσκεται, πιστεύω, η ουσία του έργου των αρχαίων νομοθετών: όχι τόσο στη δημιουργία νέων κανόνων δικαίου, διότι όσο και πρόωγη να είναι μια κοινωνία, η τήρηση ορισμένων δικαιοκτών κανόνων είναι θέμα επιβίωσής της. Η ουσία του έργου των νομοθετών συνίσταται στην επιλογή μεταξύ δύο ή και περισσότερων δικαιοκτών λύσεων αυτής της οποίας η εφαρμογή θα έχει τις λιγότερες δυνατόν δυσμενείς συνέπειες για τα οικονομικά, ηθικά ή άλλα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου, επιτυγχάνοντας την διαλλαγή, τη συμφιλίωση ή ικανοποίηση αυτών που τους έδωσαν την νομοθετική ή και άλλη δημόσια εξουσία.

Δημοσθένης, *Πρὸς Λεπτίνην* (20), 93-94: Συνίεθ' ὃν τρόπον, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὁ Σόλων τοὺς νόμους ὡς καλῶς κελεύει τιθέναι, πρῶτον μὲν παρ' ὑμῖν, ἐν τοῖς ὁμωμοκόσιν, παρ' οἷσπερ καὶ τᾶλλα κυροῦται, ἔπειτα λύοντα τοὺς ἐναντίους, ἵν' εἰς ἣ περὶ τῶν ὄντων ἐκάστου νόμος, καὶ μὴ τοὺς ἰδιώτας αὐτὸ τοῦτο ταράττῃ καὶ ποιῇ τῶν ἅπαντας εἰδόντων τοὺς νόμους ἔλαττον ἔχειν, ἀλλὰ πᾶσιν ἣ ταῦτ' ἀναγνῶναι καὶ μαθεῖν ἀπλᾶ καὶ σαφῇ τὰ δίκαια, καὶ πρὸ τούτων γ' ἐπέταξεν ἐκθεῖναι πρόσθε τῶν ἐπωνύμων καὶ τῶ γραμματεῖ παραδοῦναι, τοῦτον δ' ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀναγιγνώσκειν, ἵν' ἕκαστος ὑμῶν ἀκούσας πολλάκις καὶ κατὰ σχολὴν σκεψάμενος, ἂν ἣ καὶ δίκαια καὶ συμφέροντα, ταῦτα νομοθετῇ.

Μετάφραση: “Βλέπετε, ὦ Ἀθηναῖοι, με τι σοφία ο Σόλων ὅρισε πῶς προτείνονται οἱ νόμοι. Πρώτα, ἀπὸ εσᾶς που ἔχετε δώσει ὄρκο, καὶ ἔχετε γενικὴ ἐξουσία κύρωσης. Κατόπιν, καταργοῦνται οἱ ἀντίθετοι νόμοι, ἔτσι ὥστε σε κάθε ἀντικείμενο νὰ ὑπάρχει ἕνας μόνος νόμος, προκειμένου

οι αδαείς ιδιώτες να μη βρίσκονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους ειδήμονες που γνωρίζουν όλους τους νόμους και όλοι να διαβάζουν και να κατανοούν διατάξεις απλές και σαφείς. Επιπλέον, ο Σόλων όρισε ότι, κατ' αρχάς, οι προτάσεις θα εκτίθενται μπροστά από τα αγάλματα των επωνύμων ηρώων και θα παραδίδονται στον γραμματέα. Αυτός δε θα τις διαβάζει στις συνεδριάσεις προκειμένου καθένας από εμάς, αφού τις ακούσει πολλές φορές και τις μελετήσει σχολαστικά, εφ' όσον (οι προτάσεις αυτές) είναι δίκαιες και συμφέρουσες, τις καταστήσει νόμους".

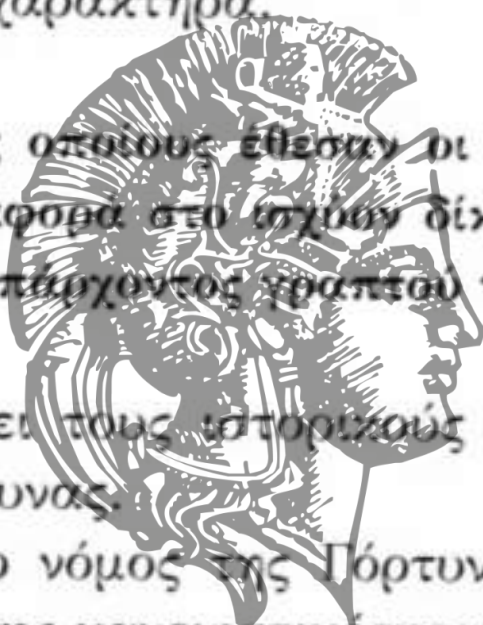
Μέχρι στιγμής καταλήγουμε σε τρεις διαπιστώσεις: 1ον ότι η ιδιότητα του νομοθέτη, διαλλακτική ή τυράννου συνοδεύεται από λαϊκή εξουσιοδότηση, 2ον που αποτελεί συνέπεια του πρώτου, ότι το έργο τουλάχιστον ορισμένων νομοθετών (Σόλων, Δράκων, Ζάλευκος, Χαρώνδας, οι οποίοι ορίζουν και τις κυρώσεις) έχει επιτακτικό χαρακτήρα (δεν επρόκειτο για συμβουλές, παραινέσεις ή υπόδειγμα) και έγγραφη μορφή, και 3ον, κατά την ορθότερη άποψη, οι νομοθέτες δεν κωδικοποίησαν, αλλά οι διατάξεις που έθεσαν είχαν εξατομικευμένο χαρακτήρα.

Οι γραπτοί κανόνες δικαίου τους οποίους έθεσαν οι αρχαϊκοί νομοθέτες είχαν εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά στο ισχύον δίκαιο και, ως εκ τούτου, κατήργησαν το σύνολο του προϋπάρχοντος γραπτού ή άγραφου δικαίου.

Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει τους ιστορικούς κυρίως αναφορικά με τον καλούμενο κώδικα της Γόρτυνας.

Για τα δεδομένα της εποχής, ο νόμος της Γόρτυνας είναι, πιστεύω, κώδικας. Πληροί την προϋπόθεση της κανονιστικότητας και της επιτακτικότητας, και εμπεριέχει το σύνολο των νομικώς σημαντικών (με εξαίρεση την ανθρωποκτονία), για τους ιστορικούς νομοθέτες του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, έννομων καταστάσεων που μπορούν να προκύψουν στο πλαίσιο μιας εσωστρεφούς αγροτικής κοινωνίας. Επιπλέον, έχει εσωτερική ενότητα, περιλαμβάνει 26 εσωτερικές παραπομπές σε άλλες διατάξεις του κώδικα (κατὰ τὰ γεγραμμένα, ἃ ἔγραπται, αἵπερ τοῖς γνεσίοις ἔγραπται κλπ.). Το κείμενο αρχίζει με επίκληση των θεών, και πουθενά δεν αναφέρεται η αρχή που το εξέδωσε, πρόκειται δηλαδή για ένα νομοθετικό κείμενο αγνώστου πατρότητας, στοιχείο που θα πρέπει να συγκρατήσουμε.

Κατά τον J.K. Davies ("Reconstructing Gortyn: When is a Code a Code", *Greek Law in its Political Setting*, Ed. L. Foxhall-A.D.E. Lewis, Oxford 1996, σ. 33-56), η εκπόνηση ενός κώδικα δεν σημαίνει την ανενέργεια του νομολογιακού δικαίου. Κατά τον άγγλο ιστορικό, τα νομικά κείμενα της Γόρτυνας αφήνουν να διαφανούν δύο αντιφατικές μεταξύ τους δικαιοπλαστικές διαδικασίες: αυτήν της κωδικοποίησης ή συστηματοποίησης των κανόνων δικαίου και αυτήν της συνεχούς δημιουργίας δικαίου ή της

απο-κωδικοποίησης μέσω της αδιάλειπτης παραγωγής νομολογιακού δικαίου ("the legal material from Gortyn is real and shows two contradictory processes, that of codification or systematization, and that of continuous amendment or decodification via generalized case-law, in operation at the same time").

Πέρα από την Γόρτυνα, η άποψη του Davies για την συνύπαρξη κωδικοποίησης/νόμου και νομολογίας ως γενεσιουργών πηγών του δικαίου επιβεβαιώνεται και για έννομες τάξεις άλλων πόλεων της πρώιμης αρχαιότητας.

Ας ξεκινήσουμε από την Μεγάλη Ρήτρα της Σπάρτης. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με κώδικα ούτε καν με γραπτούς νόμους. Οι αρχαίες μαρτυρίες κάνουν λόγο για πολιτικά όργανα, και ειδικότερα για την γερουσία και την λαϊκή συνέλευση, στα οποία έχει ανατεθεί η νομοθετική και η δικαστική εξουσία:

Πλούταρχος, Λυκούργος, 6, 8: Αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο, τοὺς πρεσβυγενέας καὶ ἀρχαγέτας ἀποστατήρας ἤμεν. Τυρταῖος, 5-6: ἄρχειν βουλῆς... βασιλεῖς... γέροντες... δημότας ἀνδράς, εὐθείαις ῥήτραις ἀνταπαμβομένους.

Κατά την γαλλίδα ιστορικό Françoise Ruzé (H. van Effenterre - Fr. Ruzé, *NOMIMA. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec* I, 1994), μέσω της Ρήτρας, η πρωτοβουλία για την θέσπιση νέων νόμων ανατίθεται στην γερουσία η οποία εισάγει τις προτάσεις στην κυρίαρχη λαϊκή συνέλευση. Ακόμη και αν η συνέλευση μεταβάλλει το περιεχόμενο της πρότασης των γερόντων (έτσι ερμηνεύει η Fr. Ruzé την φράση αἱ δὲ σχολιὰν ὁ δᾶμος ἔροιτο), οι βασιλεῖς και οι γέροντες οφείλουν να σεβαστούν την απόφαση του δάμου (σ. 260: "au vu des pratiques lacédémoniennes et du vocabulaire employé, nous pensons que la gerousia introduit la proposition et laisse faire"). Πρόκειται προφανώς για μια "παρεκκλίνουσα" και, για τον λόγο αυτό, τρωτή, όχι όμως και άκυρη, απόφαση της λαϊκής συνέλευσης επάνω σε μια πρόταση της γερουσίας. Οι γέροντες δεν μπορούν να κάνουν τίποτα για να ανατρέψουν την απόφαση αυτή, ούτε όμως φέρουν και καμία ευθύνη. Γνωρίζοντας την νομοθετική διαδικασία της κλασικής Αθήνας, τόσο ο Πλούταρχος όσο και εμείς έχουμε την τάση να θεωρούμε ότι στην εκδοχή αυτή της Μεγάλης Ρήτρας μας παραδίδεται μια ανάλογη διαδικασία και για την Σπάρτη του 8ου αιώνα. Κατά τρόπο αντίστοιχο με τα προβουλευμάτα της αθηναϊκής βουλής, η σπαρτιατική γερουσία κρίνει το παραδεκτό των προτάσεων που της υποβάλλονται από την λαϊκή συνέλευση και εφόσον η απόφαση της γερουσίας είναι θετική, η συνέλευση αποφασίζει κατά τρόπο κυριαρχικό. Δεν είμαι διόλου πεπεισμένη ότι η ερμηνεία αυτή της Μεγάλης Ρήτρας είναι ορθή.

Μια επιγραφή της Ολυμπίας, χρονολογούμενη στα τέλη του 6^{ου} π.Χ.

αιώνα (*Nomima* I 109), διασώζει διατάξεις ενός αρχαϊκού νόμου σύμφωνα με τις οποίες:

Αἰ δέ τις παρ τὸ γράφος δικάδοι, ἀτελές κ' εἶε ἅ δίκαι· ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἶ-

ε δικαδόσα. Τον δέ κα γραφείον, ὃ τι δοκέοι καλιτέρως ἔχεν πὸ<τ> τὸν θεόν, ἐξαγρέον καὶ ἐ-

νποιόν σὺν βολᾷ πεντακατίον ἅ λανέος καὶ δάμοι πλεθύοντι δινάκοι· δινάκοι δέ κα ἐν τρίτον, αἴ τι ἐνποιοῖ αἴτ' ἐξαγρέοι.

Μετάφραση:

“Αν κάποιος δικάσει αντίθετα προς τα γεγραμμένα (γράφος. Πρβλ. *Nomima* I 108, στ. 5 : κατ τὸ γράφος τάρχαϊον), η απόφαση θα είναι άκυρη. Η απόφαση όμως της λαϊκής συνέλευσης (ράτρα ἅ δαμοσία) θα είναι ισχυρή.

Για τα δε γεγραμμένα, όποια βελτίωση κριθεί ενώπιον του θεού αναγκαία, να καταργηθεί (η διάταξη) ή να προστεθεί (νέα διάταξη) με την σύμπραξη της βουλής των πεντακοσίων και του δήμου. Αν πρόκειται για προσθήκη ή κατάργηση, (η διαδικασία θα πρέπει να διενεργηθεί;) τρεις φορές”.

Οι ιστορικοί τους οποίους απασχόλησε η ερμηνεία της παραπάνω επιγραφής θεωρούν ότι, μέσω αυτής, επιβεβαιώνεται η αρχή του σεβασμού του γραπτού νόμου. Επ' απειλή ακυρότητας της απόφασης, υπενθυμίζεται στον δικάζοντα δικαστή η υποχρέωση εφαρμογής του νόμου. Κατά τον γάλλο ιστορικό J.-M. Bertrand (όπ. παρ., σ. 222 επ.), στις αρχαϊκές πόλεις, οι παλαιοί νόμοι έχαιραν ιδιαίτερο σεβασμού. Η σχετικά πρόσφατη γραπτή μορφή τους θεωρείτο ότι τους προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος και το περιεχόμενό τους ήταν δεσμευτικό για τις δικαιοδοτικές αρχές. Δικαστική απόφαση που παραβιάζει το γράφος, είναι άκυρη (“Dans la pratique des cités, aux temps les plus reculés, les lois anciennes étaient considérées comme particulièrement respectables et l'antiquité pourtant relative de leur transcription était censée leur avoir procuré une autorité particulière, les jugements devant être prononcés selon leurs stipulations, *kata to graphos to archaion*. Il était interdit en tout cas de juger ainsi selon d'autres règles que celles qui avaient été publiées, *ai de tis par to graphos dikadoi, ateles k' eie a dika*”).

Ο Bertrand παραλείπει ωστόσο τη συνέχεια της φράσης: ἅ δέ κα ράτρα ἅ δαμοσία τελεία εἶε δικαδόσα (“η απόφαση όμως του δάμου να είναι ισχυρή”. Πρβλ. Γόρτυς *Nomima* II, 4: δικάδδεν ἅι ἔγραπται ...τὸν δ' ἄλλων ὁμνύντα κρίνεν).

Η αντιδιαστολή που εισάγει το δεύτερο σκέλος της διάταξης της Ολυμπίας μας υποχρεώνει να δεχθούμε ότι, ενώ ο μεμονωμένος δικαστής/δικαιτητής δεσμεύεται από τα γεγραμμένα, η λαϊκή συνέλευση, αντίθετα,

δεν δεσμεύεται από το γράφος, αλλά κρίνει εφαρμόζοντας και άλλους εκτός του γράφους κανόνες. Μήπως κάτι ανάλογο θα πρέπει να δεχτούμε και για την Μεγάλη Ρήτρα; Μήπως η σχολιά απόφαση του δήμου, η οποία δεν δεσμεύει μεν τη γερουσία δεν μοιάζει όμως να είναι άκυρη, θεμελιώνεται σε διαφορετικό δικαιοκάνονα από αυτόν που εφαρμόσαν οι γέροντες; Η απόφαση/πρόταση των γερόντων δεν θεμελιώνεται μεν σε γραπτούς κανόνες που δεν φαίνεται να υπήρχαν στη Σπάρτη, αλλά στην προφορική παράδοση όπως αυτή είχε διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί τον 8^ο/7^ο αιώνα, οπότε και πρέπει να πραγματοποιήθηκε η κάθαρσή της από ενδεχόμενες αντιφάσεις, άκαιρες ή μη εφαρμόσιμες πλέον λύσεις, επαναλήψεις κλπ. Οι γέροντες, γνώστες και φύλακες της προφορικής νομικής παράδοσης, δεν έχουν τη δυνατότητα κατά τη λήψη αποφάσεως να παρεκκλίνουν από αυτήν. Αντίθετα, στη συνέλευση αναγνωρίζεται η δυνατότητα επιλογής του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου μέσα από την ευρύτερη δικαιοκή κοιτίδα την οποία δεν εκτόπισαν ακόμη οι αρχαϊκές νομοθεσίες, προφορικές (όπως στη Σπάρτη) ή γραπτές.

Η υπόθεση αυτή δεν είναι τόσο απροετική όσο μπορεί να φανεί από πρώτη άποψη. Δεν σημαίνει ότι το πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο, δήμος ή βουλή των αρχαϊκών χρόνων, δεν δεσμεύεται από τους ήδη θεσπισμένους κανόνες δικαίου. Όμως, οι θεσπισμένοι κανόνες, γραπτοί ή άγραφοι, δεν μπορούν να προβλέψουν τα πάντα, θα υπάρξουν κενά όπως και ανάγκες μεταβολών ή αποκλίσεων, και για το λόγο αυτό θα χρειαστεί, τουλάχιστον για ένα διάστημα, να συμπάρεξουν με άλλες δικαιοκές πηγές. Στο πολυμελέστερο πολιτειακό όργανο αναγνωρίζεται η ευχέρεια όχι να νομοθετήσει αλλά να δικάσει και να εκδώσει απόφαση (πρβλ. επιχειροτονία νόμων, την δίκη των νόμων κατά τους κλασικούς χρόνους προκειμένου να αποφασιστεί αν συγκεκριμένος νόμος έπρεπε να καταργηθεί ή να τροποποιηθεί ή όχι) με βάση κανόνα δικαίου αντλούμενο και εκτός του πεδίου της νεότευκτης προφορικής ή γραπτής νομοθεσίας. Βρισκόμαστε ακόμη σε χρόνους που η διάκριση ανάμεσα σε “νομοθετώ” και “δικάζω” είναι μεν γνωστή, δεν έχει όμως πάρει τον χαρακτήρα αντιδιαστολής.

Πιστεύω λοιπόν ότι οι αιώνες των νομοθετών και γενικότερα οι αρχαϊκοί χρόνοι δεν απέρριψαν την προϋπάρχουσα πλειονότητα των πηγών του δικαίου. Ακόμη και αν οι κανόνες αυτοί καταγράφηκαν, η νομολογία, μέσω των αποφάσεων πολυμελέστερων πολιτειακών οργάνων, είχε τη δυνατότητα να συμπληρώσει, να διορθώσει ή και, εμμέσως, να καταργήσει παλαιό νόμο, πράγμα όμως που ποτέ δεν λεγόταν με το όνομά του. Τη διφυή αυτή υπόσταση των αρχαϊκών δικαίων – προφορικότητα του νομολογιακού δικαίου και γραπτή διάταξη – επιβεβαιώνει ένα ιστορικό πρόσωπο, ο Σπενσίθιος, γνώστης του γραπτού αλλά και του άγραφου δικαίου μιας κρητικής πόλης του 6^{ου} αιώνα.

Τον Σπενσίθιο γνωρίζουμε χάρη σε μια κρητική επιγραφή που δημοσιεύθηκε το 1970 (L.H. Jeffery-A. Morpurgo-Davies, *Kadmos* 1970. *Nomima*, 22) και έκτοτε δεν έχει παύσει να προκαλεί το ενδιαφέρον των ιστορικών. Στην επιγραφή μας παραδίδεται η σύμβαση μισθώσεως εργασίας του καταρτίσθηκε, περί το 500 π.Χ., μεταξύ του Σπενσίθιου και μιας κρητικής πόλεως. Ο Σπενσίθιος προσλαμβάνεται ως γραφεύς και μνήμων (ποινικάζεν και μναμονεύειν) της πόλεως, για τις δημόσιες υποθέσεις, λαϊκού ή θρησκευτικού περιεχομένου, ιδιότητα που, εκτός από χρηματικές απολαβές, συνεπάγεται και τιμητικές διακρίσεις τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του.

Η σημασία των λέξεων *ποινικαστάς* και *ποινικάζειν* αμφισβητείται. Ενδέχεται είτε να συνδέονται με το κόκκινο χρώμα (*φοίνιξ*), που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι γραφείς κατά τον σχηματισμό των γραμμάτων πριν ή μετά τη χάραξή τους, είτε με την “φοινικική” προέλευση της αρχαϊκής ελληνικής γραφής. Όσο για τα καθήκοντα του μνήμονος, πρόκειται για το πρόσωπο στο οποίο η πόλις έχει αναθέσει την απομνημόνευση αποφάσεων σημαντικών για τα δημόσια πράγματα, όπως είναι αυτές των δικαστηρίων και των λαϊκών συνελεύσεων (σε μεταγενέστερες μαρτυρίες απαντούν μνήμονες οι οποίοι έχουν προσληφθεί από ιδιώτες προκειμένου να απομνημονεύουν στοιχεία που αφορούν τις ιδιωτικές τους υποθέσεις).

Η εθνασία που ο Σπενσίθιος καλείται να προσφέρει στην πόλη, ως γραφεύς και μνήμων των δημόσιων υποθέσεων, επιβεβαιώνει την υπόθεση της δυνατότητας συνύπαρξης στις έννομες τάξεις της αρχαϊκής Ελλάδος γραπτού “νόμου” και άγραφου νομολογητικού δικαίου. Για να δούμε τη μονοπώληση της έννομης τάξης από τον γραπτό νόμο θα χρειαστεί να περιμένουμε την Αθήνα του 5^{ου} αιώνα οπότε και επιβεβαιώνεται η φράση του Ανδοκίδη, *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, 87: Ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἐνός. Ψήφισμα δὲ μηδὲν μήτε βουλῆς μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι.

Όπως σημειώνει ο Karl-Joachim Hölkeskamp (*Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, 1999, σ. 9), η θεσμική γένεση της πόλεως-κράτους δεν σήμανε και την ταυτόχρονη θέση επιτακτικών κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν την πολιτειακή οργάνωση αφενός και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της αφετέρου. Η θέση τέτοιων κανόνων κατέστη δυνατή μόνο μετά τη διάδοση της γραφής, δηλαδή τον 7^ο αιώνα, και μέσω αυτής. Ο νόμος και η νομοθεσία δεν αποτελούν ανακαλύψεις που προήλθαν κατά τρόπο φυσικό και αυτονόητο από μια προ-κρατική προφορική παράδοση. Η γραφή δεν διείσδυσε την ίδια χρονική στιγμή στα διάφορα πεδία της κοινωνικής συμβίωσης, δημόσια, ιδιωτικά ή θρησκευτικά, ούτε διαδόθηκε ταυτόχρονα σε όλες τις πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Μέχρι τους κλασικούς χρόνους, γραφή και καταγραφή πα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ρέμειναν ένα μεμονωμένο κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο. Ακόμα και σε πολιτιστικά πεδία όπου η γραφή διείσδυσε, όπως η ποίηση, από τα έπη μέχρι την λυρική ποίηση, την τραγωδία και την κωμωδία ή ακόμα τους πλατωνικούς διαλόγους, αυτά παρέμειναν δέσμια μιας “δομικής προφορικότητας” (strukturelle Mündlichkeit).

Στον πολιτιστικό αυτό περίγυρο, οι θετοί κανόνες, οι κανόνες που τίθενται εγγράφως πρέπει να έχουν ένα ιδιαίτερο status το οποίο θα τους επιτρέψει να σταθούν ισάξια απέναντι στην προφορική παράδοση. Ορισμένοι από τους κανόνες αυτούς ήταν ήδη γνωστοί καθώς προέρχονταν από την προφορική νομολογιακή παράδοση (nomologisches Wissen. Σόλων: θεσμούς... έγραψα. Πρβλ. τὸ γράφος, τὰ γράφεα, τὰ γράμματα, ἃ ἔγγραπται, τὰ γεγραμμένα, όχι όμως ακόμη οἱ νόμοι).

Κατά τον ίδιο γερμανό ιστορικό, η ιδιαιτερότητα του θετού κανόνα δικαίου στο εσωτερικό ενός προφορικού πολιτιστικού πλαισίου εκδηλώνεται στην ανάγκη ο κανόνας αυτός να πάρει την απτή μορφή ενός “μνημείου” (σ. 278: Die Besonderheit der gesetzten Norm in einer oralen Kultur und ihre Absetzung vom “nomologischen Wissen” der frühen Polisgesellschaft manifestierten sich konkret darin, dass sich die sichtbare, greifbare, objektive Form eines “Monuments” annahm).

Η χάραξη του κανόνα δικαίου στην πέτρα και η έκθεσή του σε δημόσιο χώρο, η χρονική διάρκεια και το αμετάβλητο του κανόνα δικαίου, οδήγησαν στην αυτονομία του. Ο κανόνας δικαίου που αποτυπώνεται εγγράφως, γίνεται Μνημείο στην κοινή θέα και στη γνώση των επερχόμενων γενεών, αποστασιοποιείται από τους θεσμικούς δημιουργούς του και καθίσταται αυτόνομος (δημοσίευση και σε ναό και στην αγορά). Η σύνδεσή του με το θείο, είτε με την αναγωγή του νόμου σε κάποια θεότητα είτε με την επίκληση των θεών στην αρχή του κειμένου του (Γόρτυς και επιγραφές από 5^ο αιώνα), εξηγείται όχι μόνο από το γεγονός ότι ο καταγεγραμμένος νόμος ήλθε να υποσκελίσει μια μακρόχρονη και γι’ αυτό καθαγιασμένη παράδοση, αλλά κυρίως διότι, πέρα από τις θεόπεμπτες κυρώσεις, οι αρχαϊκοί νομοθέτες επιλέγουν λύσεις και θεσπίζουν ποινές την επιβολή των οποίων η πολιτεία είναι ακόμη αδύναμη να εξασφαλίσει και να νομιμοποιήσει χωρίς την βοήθεια του ελληνικού πανθέου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ (ΚΕΛΛΥ) Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ

Είναι ο Δωδεκάδελτος κωδικοποιητικό έργο;

Ο πιο σημαντικός νόμος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας είναι ο Δωδεκάδελτος (Lex Duodecim Tabularum). Όπως είναι γνωστό Lex κατά την δημοκρατική περίοδο είναι κανόνας δικαίου που ψηφίζεται από λαϊκή συνέλευση ύστερα από πρόταση του Άρχοντα, ο οποίος έχει δικαίωμα να συγκαλεί τη συνέλευση που ψηφίζει το νόμο αυτό. Η πρόταση που έκανε ο άρχοντας ήταν η rogatio. Γι' αυτό ο νόμος που η λαϊκή συνέλευση ψήφισε ονομαζόταν lex rogata.

Τον όρισμό του νόμου έδωσε ο Capito και έχει διασωθεί από τον Aulus-Gellus στο έργο του Noctes Atticae, X, 20, 2-3: «Lex est generale iussum populi aut plebis, rogante magistratu». Από τον όρισμό αυτό προκύπτει ότι ο νόμος έρμηνεύει (διατυπώνει) μία βούληση. Η ιδέα αυτή απαντάται συχνά σε κείμενα νομικών (Gaius, I, 3-Modestinus, D. 1.3.7 κ.λ.π.), οι οποίοι συχνά αναφέρονται στη voluntas legis. Δεν αναφέρουν ποτέ voluntas legislatoris, αλλά μόνο voluntas populi, διότι ο νομοθέτης είναι το σύνολο της λαϊκής συνέλευσης, δεν είναι δηλαδή αναγνωρίσιμος. Αντίθετα όταν αναφέρονται στα ήδικτα μιλούν για την voluntas praetoris και αυτό γιατί είναι αναγνωρίσιμος ο εκδότης του ήδικτου, δηλαδή ο πραιτωρ.

Στην Ρώμη όπου αναπτύχθηκε η νομική επιστήμη οι νόμοι που ψηφίσθηκαν δεν είναι πολλοί. Οι Ρωμαίοι σε τελευταία ανάλυση ήταν ένας λαός «νομικός» που ασχολήθηκε με τη νομοθεσία, αλλά δεν ήταν νομοθέτης. Ο Ιταλός ρωμαϊστής Rotondi γράφει ότι σύμφωνα με την έρευνα που έκανε διαπίστωσε ότι οι Ρωμαίοι από τις αρχές της Δημοκρατίας μέχρι την Ήγεμονία ψήφισαν 800 leges rogatae, από τις οποίες μόνον 26 αναφέρονται στο ιδιωτικό δίκαιο. Διαπιστώνεται ότι συχνά η lex αποτελούσε ένα είδος παρέμβασης για να τεθεί τέρμα σε μία διαμάχη πολιτική ή κοινωνική. Το δέ ιδιωτικό δίκαιο προερχόταν από το mos maiorum. Οι περισσότεροι νόμοι είχαν σχέση με θέματα πολιτικά (π.χ. η αφομοίωση των πληβείων στην

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

πόλη) ή οικονομικά και κοινωνικά (π.χ. αγροτικοί νόμοι). Οί Ρωμαῖοι ψήφιζαν νόμους πού ρύθμιζαν θέματα ιδιωτικοῦ δικαίου ὅταν ἐπρόκειτο γιά ρύθμιση πολύ ειδική καί ἀναγκαία, π.χ. Lex Cincia (γιά τίς δωρεές), Lex Furia Testamentaria, Lex Publica de sponsu, Lex Atilia de tutore dando, Lex Plaetoria, Lex Voconia, Lex Atinia. Οί βασικές ἐννοιες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου π.χ. patria potestas, dominium, obligatio, successio, δέν ἔχουν ὀρισθεῖ νομοθετικά. Ὅπως ἤδη πιά πάνω ἀνέφερα ὁ πιά σημαντικός νόμος εἶναι ὁ Δωδεκάδελτος. Οί Ρωμαῖοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἦταν ἡ βάση τοῦ δικαίου τους, ἀκόμη καί σέ ἐποχές πού ἦταν πιά ξεπερασμένος. Παρέμεινε πάντως σέ ἰσχὺ μέχρι τόν Ἰουστινιανό.

Ἡ παράδοση τοῦ Δωδεκαδέλτου. Πληροφορίες γιά τήν παράδοση τοῦ Δωδεκαδέλτου βρίσκουμε στόν Κικέρωνα: De re publica, II, 36-37, στόν Τίτο Λίβιο: III, 31, 7 ἕως 54, 6, στόν Διονύσιο, X, 1-60.

Ἡ γνώση καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου ἦταν προνόμιο τῶν ποντιφῆκων, οἱ ὅποιοι προέρχονταν ἀπό τοὺς πατρικίους. Οἱ πληβεῖοι θεωροῦσαν ὅτι οἱ ποντίφηκες ἐρμήνευαν τοὺς ἄγραφους αὐτοὺς νόμους κατὰ τὰ συμφέροντά τους καί εἰς βάρος τῶν πληβείων. Γι' αὐτό τό αἶτημά τους ἦταν νά καταγραφοῦν οἱ νόμοι οὕτως ὥστε νά τοὺς γνωρίζουν ὅλοι. Τό 462 ὁ δήμαρχος Τερεντίλιος Ἄρσα ζήτησε νά συγκροτηθεῖ ἐπιτροπή γιά τήν καταγραφή τῶν νόμων. Ἐπὶ ὀκτώ χρόνια οἱ πατρικιοὶ ἀρνοῦνταν. Τελικά μετὰ ἀπό δέκα χρόνια ἀγώνων τὰ comitia centuriata ὅρισαν μιά δεκαμελὴ ἐπιτροπή τοὺς decemviri, μέ ἀπόλυτες ἐξουσίες γιά νά καταγράψουν (κωδικοποιήσουν) τό μέχρι τότε ἄγραφο δίκαιο (decemviri legibus scribundis). Οἱ παραδοσιακές ἐγγυήσεις, ἡ δημαρχιακὴ ἐξουσία καί ἡ provocatio ad populum, ἀνεστάλησαν.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση πρὶν ἀρχίσει ἡ ἐπιτροπὴ τήν καταγραφή τῶν νόμων ἔστειλε μία ἀποστολὴ στήν Ἑλλάδα γιά νά μελετήσῃ τὰ ἐλληνικά δίκαια καί ἰδιαίτερα τήν Σολώνειο νομοθεσία. Ὁ Γάιος στήν ἐρμηνεία τοῦ Δωδεκαδέλτου γιά ὀρισμένους θεσμούς, ὅπως π.χ. γιά τὰ σωματεῖα, παραθέτει ἀποσπάσματα πού τὰ ἀποδίδει στή νομοθεσία τοῦ Σόλωνα.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἀρχικά συνέταξε δέκα δέλτους. Τόν ἐπόμενο χρόνο (450) συγκροτήθηκε δεύτερη δεκαμελὴς ἐπιτροπὴ μέ ἐπικεφαλὴς τόν Ἀππιο Κλαύδιο, στήν ὁποία μετεῖχαν καί πληβεῖοι. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπιτροπὴ συνέταξε δύο ἀκόμη δέλτους. Γι' αὐτό τό ὅλο νομοθέτημα ὀνομάσθηκε Δωδεκάδελτος νόμος (lex duodecim tabularum). Ἡ δεύτερη, ὅμως, ἐπιτροπὴ ἀρνήθηκε νά παραδώσῃ τήν ἀρχή ὅταν τελείωσε τό ἔργο της. Ὁ Ἀππιος Κλαύδιος, σύμφωνα πάντα μέ τήν παράδοση, κάνοντας κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του θέλησε νά πάρει ὡς δούλη ἓνα νέο κορίτσι, τήν Βιργινία. Τότε ὁ πατέρας της ἀντὶ νά τήν παραδώσῃ προτίμησε νά τήν σκοτώσῃ. Τό ἐπεισόδιο αὐτό προκάλεσε λαϊκὴ ἐξέγερση. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ καί νά ἀποκατασταθεῖ πλέον ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τῆς διοίκησης.

σης. Οί ὕπατοι κύρωσαν τόν Δωδεκάδελτο. Ὁ νόμος αὐτός χαράχθηκε σέ πέτρινες δέλτους πού ἀναρτήθηκαν δημόσια, στήν Ἀγορά.

Ἐπιστημονική κριτική τοῦ Δωδεκαδέλτου. Ἡ παράδοση τῆς σύνταξης τοῦ Δωδεκαδέλτου δημιούργησε ζωντάνισμα συζητήσεις τόν 19ο καί τόν 20ό αἰώνα. Ἡ κριτική ἀφορᾷ στήν χρονολογία σύνταξης, στά διάφορα γεγονότα πρό καί κατά τήν σύνταξη, στήν φύση καί στό περιεχόμενο τοῦ νόμου. Κάποιοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Ettore Pais στήν Ἰταλία καί ὁ Ed. Lambert στήν Γαλλία, ἐφθασαν στά ἄκρα. Ὑποστήριξαν ὅτι ὅλα σχεδόν ὅσα παραδίδονται ἀποτελοῦν μύθο καί ὅτι τά ἀποσπάσματα τοῦ Δωδεκαδέλτου πού ἔχουν διασωθεῖ δέν ἀνταποκρίνονται στό ἀρχικό κείμενο. Ἄλλοι ρωμαῖστές, ὅπως ὁ P.F. Girard, πολέμησαν αὐτές τίς θέσεις καί τίς ἀπόψεις τους ἀκολούθησε σχεδόν τό σύνολο τῶν ρωμαῖστών.

Γιά νά καταλάβει κανείς τό πρόβλημα πρέπει νά μελετήσει ἀπό πού ἀντλοῦνται 1) οἱ γνώσεις γιά τόν Δωδεκάδελτο, στή συνέχεια 2) πῶς καθορίζονται καί ποιά εἶναι τά αὐθεντικά στοιχεῖα καί τέλος 3) τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς σύνταξής του.

1) Ἐάν τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου ἀναρτήθηκε τό 450 στήν Ἀγορά (στό Forum) προφανῶς καταστράφηκε ὅταν περί τό 390 οἱ Γαλάτες κατέλαβαν τήν Ρώμη. Μετά ἀπό αὐτή τήν καταστροφή ἀργότερα προφανῶς ἀποκαταστάθηκε σέ μία γλῶσσα ἴσως πῶς σύγχρονη ἀπό τήν παλιά, τήν αὐθεντική, δηλαδή σύνταξη, καί ἴσως τροποποιήθηκαν κάποιες διατάξεις. Εἶναι γνωστό ὅτι αὐτές οἱ παρεμβάσεις γίνονται σέ μία καινούργια σύνταξη, γιατί δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀναθεωρηθοῦν κάποιες διατάξεις ἢ νά ἀποσυρθοῦν πεπαλαιωμένες. Μέ αὐτή τή «νέα» μορφή οἱ Ρωμαῖοι γνώριζαν πολύ καλά τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου. Ὁ Κικέρων (De Legibus, II, 23, 59) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στήν ἐποχή του τά παιδιά μάθαιναν ἀπ' ἔξω τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου – ἀντίθετα στήν Ἑλλάδα μάθαιναν τόν Ὅμηρο, καί αὐτό δείχνει τήν διαφορὰ νοοτροπίας καί πολιτισμοῦ τῶν λαῶν. Σύμφωνα μέ τόν Ἅγιο Κυπριανό ὁ Δωδεκάδελτος ἦταν ἀνηρτημένος στό Forum τῆς Καρχηδόνας σέ πολύ μεταγενέστερη ἐποχή, τό 254. Ἐξ ἄλλου συγγραφεῖς ὅπως ὁ Κικέρων καί ὁ Aulus Gellus μνημονεύουν διατάξεις τοῦ Δωδεκαδέλτου εἴτε αὐτούσιες εἴτε σέ σχόλια. Πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ πρῶτος σχολιασμός τοῦ Δωδεκαδέλτου εἶναι ἔργο τοῦ νομικοῦ τῆς προκλασσικῆς περιόδου Sextus Aelius Paetus Catus. Ὁ Labeo στίς ἀρχές τῆς Ἡγεμονίας καί ὁ Γάιος στά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα ἔγραψαν σχόλια στόν Δωδεκάδελτο. Ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν σχολίων σώθηκαν στόν Πανδέκτη τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τά σχόλια αὐτά καί γενικά τά στοιχεῖα πού διέσωσαν οἱ ρωμαῖοι νομικοί στά ἔργα τους ἐπέτρεψαν νά ἀποκατασταθεῖ ἐν μέρει τό κείμενο τοῦ Δωδεκαδέλτου (FIRA, Leges, 23-75).

2) Τρία εἶναι τά στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν τόν ἀρχαῖο χαρακτήρα

του Δωδεκαδέλτου: ή ρωμαϊκή παράδοση, ή γλώσσα του κειμένου, ό χαρακτήρας τών θεσμών.

Ό Δωδεκάδελτος όχι μόνον δέν μπορεί νά είναι μεταγενέστερος του τέλους του 3ου π.χ. αιώνα (άκραία άποψη του Lambert) έφ' όσον σχολιάστηκε αυτή τήν έποχή από τον Sextus Aelius Petus Catus, αλλά πιθανόν νά είναι καί παληότερος. Έξ άλλου περί τό 300 ό Γναϊός Φλάβιος δημοσίευσε συλλογή τών διαδικαστικών τύπων (legis actiones) πού έπρεπε νά ακολουθούνται στίς δίκες καί οί decemviri μνημονεύονται στίς Annales Maximi όπου ό μέγας ποντίφηξ άνέγραφε τά όνόματα τών αρχόντων καί σημείωνε τά σημαντικά γεγονότα κάθε έτους.

Η γλώσσα του Δωδεκαδέλτου είναι αρχαϊκή. Ίσως νά μήν είναι ή γλώσσα του 5ου αιώνα εάν έγινε νέα καταγραφή στίς αρχές του 4ου αιώνα. Πάντως περιέχει όρους πού οί Ρωμαίοι τής κλασσικής έποχής δέν καταλάβαιναν πλέον.

Τά θέματα τής κοινωνίας πού ρυθμίζει ό Δωδεκάδελτος δείχνουν μιά αρχαϊκή κοινωνία. Ό πολιτισμός, ή οίκονομία είναι άργοτικοί (π.χ. διάταξη για τήν προστασία τής σοδειάς ή για τά οικιακά ζώα). Οί έμπορικές σχέσεις αποτελούν ένα μικρό μέρος τής νομοθεσίας αυτής, μικρότερο άπ' ότι στον κώδικα του Χαμοθραμπι. Διατάξεις πού αναφέρουν τά σύνορα τής Ρώμης δείχνουν ότι τήν έποχή τής συντάξης του Δωδεκαδέλτου τά σύνορα περνούν ακόμα από τά άκρα τής πόλης έφ' όσον π.χ. ή πώληση πθλίτη πέρα από τον Τίβερη θεωρείται πώληση στό έξωτερικό (trans Tiberim, Lex Poetelia 326 π.Χ.). Οί ποινές, επίσης, πού αναφέρονται είναι άυστηρές. Πολλές φορές υπάρχει talio (ή άρχή του άντιπεπονθότος). Υπάρχουν πολλές διατάξεις θρησκευτικού χαρακτήρα (ειδικά ταφικό δίκαιο), θρησκευτικές ποινές (π.χ. προσφορά θυσιών σέ περίπτωση άκούσιου φόνου, προσφορά θυσιών στήν Δήμητρα από τον ένοχο για ζημιές στους άγρούς καί στίς σοδειές). Όλα αυτά δείχνουν ότι τήν συγκεκριμένη έποχή τό δίκαιο δέν είχε ακόμη διαχωρισθεί τελείως από τήν θρησκεία.

Η μελέτη γενικά του Δωδεκαδέλτου οδηγεί στό συμπέρασμα ότι ή ρωμαϊκή παράδοση άπαντά ούσιαστικά στήν ιστορική πραγματικότητα, ακόμη καί όταν μερικά στοιχεΐα προέρχονται ίσως από τον μύθο (π.χ. έπεισόδιο Βιργινίας, άποστολή πρεσβείας στήν Ελλάδα κ.λπ.).

3) Ό Δωδεκάδελτος δέν είναι μιά άπλή καταγραφή καί παγιοποίηση του υπάρχοντος δικαίου. Για νά καταλάβει ό μελετητής μερικές από τίς διατάξεις πρέπει νά λάβει ύπ' όψη του τίς συνθήκες του 5ου αιώνα καί νά τίς επανατοποθετήσει στήν έποχή αυτή, μέσα στήν κοινωνική κρίση τής περιόδου αυτής, πού δέν έφερνε σέ αντίθεση άπλά τούς πατρίκιους καί τούς πληβείους, αλλά ευρύτερα, τήν άριστοκρατία πού κυριαρχούσε στήν πόλη τής Ρώμης μέ τήν φτωχή μάζα. Οί μικροκαλλιεργητές, θύματα τών πολέμων καί τών δηώσεων, υπερχρεωμένοι καί για τον λόγο αυτό έκτεθει-

μένοι στην δουλεία, θεωρούσαν ότι ή σωτηρία τους ήταν ή διανομή των γαιών που είχαν πάρει από τους έχθρους, του *ager publicus*. Παραδίδεται ότι μεταξύ του 486 (*rogatio Cassiana*) και 367 (*Leges Liciniae Sextiae*) έγιναν 22 προτάσεις αγροτικών νόμων. Αλλά ή σύγκλητος, την οποία αποτελούσαν πατρίκιοι, ήθελε νά διατηρεί τό μονοπώλιο του *ager publicus* για τά μέλη της.

Ο Δωδεκάδελτος προσπάθησε νά επιλύσει αυτές τίς διαμάχες. Μέ τίς διατάξεις του προσπάθησε νά εξασφαλίσει μία ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των δύο αυτών ομάδων Ρωμαίων πολιτών. Έτσι εξηγούνται διατάξεις που περιλαμβάνει σχετικές μέ την τήρηση τής τάξης, την καταστολή των εγκλημάτων, μέ μέτρα οικονομικού χαρακτήρα, τόν διακανονισμό των γειτονικών σχέσεων, αλλά και διατάξεις που έθεταν τέρμα σέ σοβαρές καταχρήσεις και αναφέρομαι στον περιορισμό του έπιτοκίου, σέ ρυθμίσεις διαδικαστικές, κυρίως στην εκτέλεση.

Σύμφωνα μέ ιστορικούς του δικαίου ό Δωδεκάδελτος δέν είναι Κώδικας μέ την σύγχρονη έννοια του όρου. Έχει ψηφισθεί μέν από τό άρμόδιο νομοθετικό σώμα τής εποχής, είναι *lex rogata*, αλλά δέν αποτελεί μία πλήρη συλλογή όλου του εφαρμοζόμενου δικαίου, ούτε καν μέρους αυτού του δικαίου. Απλά πρόκειται για την καταγραφή των πιο σημαντικών εθίμων, που ήταν περισσότερο σέ χρήση, για νά μήν υπάχθουν πλέον άμφισβητήσεις.

Δέν είναι, επίσης, ένα έργο αποκλειστικά πρωτότυπο. Πολλοί από τους κανόνες που περιέχει ανάγονται στην προήγη άρχαιότητα. Αλλά μαζί μέ αυτούς, επ' ευκαιρία τής καταγραφής τους, μπήκαν και κάποιοι νεωτερισμοί.

Παρ' όλα αυτά ό Δωδεκάδελτος δέν έκανε όλες τίς δυσκολίες. Βέβαια είναι σημαντικό ότι έγιναν γνωστοί οί κύριοι κανόνες δικαίου. Η εφαρμογή τους, όμως, ήταν έργο κάποιων ειδικών.

Τό κύρος του Δωδεκαδέλτου, που έδωσε την δυνατότητα νά επιβιώνει επί αιώνες, βασιζόταν στην συμβολική άξία αυτού του πρώτου μνημείου του ρωμαϊκού δικαίου, στην ποικιλία των θεμάτων που έθιγε, στην συντομία των τύπων που διευκόλυνε τό έργο προσαρμογής των έρμηνευτών τους. Για τούς Ρωμαίους διαχρονικά υπήρξε ή πηγή όλου του δικαίου, ιδιωτικού και δημοσίου.

Βιβλιογραφία

Γ. Πετροπούλου: *Ιστορία και Είσηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήναι 1963, Ι σ. 105-110.

J. Gaudemet: *Institutions de l'Antiquité*, Paris 1967 (2η έκδ. 1982), σ. 384-388.

Δ. Γκόφα: *Ιστορία και Είσηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, Αθήνα (1986-1994), τ. Ια, σ. 50-51.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΗΛΙΟΥΝΗ

Ο Δωδεκάδελτος Νόμος¹

Ο Δωδεκάδελτος Νόμος, η παλαιότερη και μία από τις σημαντικότερες πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου, έχει αποτελέσει τους δύο τελευταίους αιώνες αντικείμενο εξονυχιστικής έρευνας των μελετητών. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Δωδεκάδελτος ανάγεται στον 6^ο π.Χ., αλλά, αν και διαθέτουμε πολυάριθμες έμμεσες μαρτυρίες των φιλολογικών πηγών, δεν έχει φθάσει έως εμάς καμία επιγραφή που να διασώζει αυτούσιο απόσπασμά του. Το κενό αυτό, αλλά και η σημασία του νομοθετήματος, επέτρεψαν να καλλιεργηθεί μία σημαντική φιλολογία γύρω από τις ακριβείς συνθήκες της δημιουργίας του, τους συντάκτες του, τη σύνθεση και το περιεχόμενό του, τη νομική του φύση, τις πολιτικές και άλλες σκοπιμότητές του. Εξίσου αναρίθμητες είναι και οι μελέτες σχετικά με την ανασύσταση των επιμέρους διατάξεών του και την κατανομή τους στις δώδεκα Δέλτους του νομοθετήματος, που συνθέτουν από μόνες τους μία πλούσια βιβλιογραφία.

Αφήνοντας κατά μέρος τις επιμέρους διατάξεις του Δωδεκαδέλτου, αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντός μας αποτελεί η συνολική θεώρηση του νομοθετήματος και ειδικότερα, η θέση και σημασία που κατέχει στο πρώιμο Ρωμαϊκό Δίκαιο, ως έργο «κωδικοποιητικό». Ο χαρακτηρισμός του ή μη ως «κώδικας» δικαίου, προϋποθέτει την προσαρμογή των συγχρόνων θεωριών περί του τί είναι «κώδικας νόμων» στο πλαίσιο της εποχής του, στις απαρχές της ρωμαϊκής νομικής παράδοσης και επιστήμης. Το ερώτημα που τίθεται δεν είναι απλό, και προϋποθέτει την κατανόηση του Δωδεκαδέλτου τόσο σε σχέση με το ευρύτερο πολιτιστικό

1. Η παρούσα μελέτη παρουσιάστηκε σε συνεργασία με την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, στο πλαίσιο ενότητας σχετικά με τις Κωδικοποιήσεις στην αρχαιότητα, στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Ιστορίας του Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

πλαίσιο της ανατολικής Μεσογείου, τις προϋπάρχουσες έννομες τάξεις από τις οποίες εμπνεύστηκε στοιχεία, όσο και με τις γενεσιουργές του συνθήκες στον καθεαυτό ρωμαϊκό χώρο και τον ρόλο που έπαιξε στη ρωμαϊκή κοινωνία, ρόλο που έμελε να τον ανυψώσει στη θέση της λυδίας λίθου της ρωμαϊκής νομικής παράδοσης. Επιλέξαμε λοιπόν να αναφερθούμε σε τρεις διαφορετικές μελέτες, που, αν και καλύπτουν ένα μικρό μόνο μέρος της προβληματικής γύρω από το νομοθέτημα, είναι ενδεικτικές των πολλαπλών ερωτημάτων που τίθενται για την κατανόηση και αποκρυπτογράφηση του έργου αυτού. Οι δύο πρώτες μελέτες εντάσσονται στην πολιτιστική προσέγγιση του νομικού αυτού έργου, καθώς διερευνούν την ύπαρξη ή μη επιρροών στο νομοθέτημα από δύο πολύ διαφορετικούς πολιτισμούς της αρχαιότητας: τον κόσμο της Μεσοποταμίας και τον ελληνικό κόσμο. Οι συγγραφείς τους εξετάζουν την ύπαρξη γενικότερων επιδράσεων και συγκεκριμένων «δανείων», τόσο όσον αφορά τον τρόπο σκέψης των «νομοθετών», όσο και την όλη σύνθεση του έργου και τις επιμέρους διατάξεις του. Η τρίτη μελέτη επικεντρώνεται στο ρωμαϊκό χώρο, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη δημιουργία και δομή του νομοθετήματος σε σχέση με το υφιστάμενο πλαίσιο των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων της Ρώμης κατά την ίδια περίοδο.

Ο Raymond Westbrook (The Nature and Origins of the Twelve Tables, ZSS, 1988, σελ. 74-121) προτείνει μια πρωτότυπη θεωρία για την ερμηνεία των ιδιαιτεροτήτων του Δωδεκαδέλτου: επιχειρεί μία αλματώδη προσέγγιση ανάμεσα στους «κωδικούς» της Μεσοποταμίας και τον Δωδεκάδελτο νόμο. Κατ' αρχήν ο συγγραφέας αποκρούει την «κλασική» ερμηνεία του Δωδεκαδέλτου ως κωδικοποίηση του ισχύοντος στη Ρώμη δικαίου, κατά τον 6^ο π.Χ. αιώνα, ερμηνεία που είχε από την αρχαιότητα ήδη βασιστεί στην κρίση του Τίτου Λιβίου (3.34.6) ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελούσε *fons omnis publici privatique iuris*. Δεν αποδέχεται επίσης την –παραδιδόμενη από τις αρχαίες πηγές– θεωρία ότι η σύνταξη του Δωδεκαδέλτου υπήρξε προϊόν της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας της εποχής στη Ρώμη, που ήταν η γενικευμένη διαμάχη πατρικίων και πληβείων, με στόχο την βελτίωση της θέσης των πληβείων μέσω της αναθεώρησης του δικαίου. Το νομοθέτημα, παρατηρεί ο συγγραφέας, έχει μορφή περιπτωσιολογική, αποτελούμενο από υποθετικές προτάσεις ακολουθούμενες από λακωνικές επιταγές, ενώ απουσιάζουν αφηρημένες έννοιες, γενικές αρχές και ορισμοί. Λείπει επίσης, κάθε αναφορά στα υποτιθέμενα γενεσιουργά γεγονότα: η μοναδική αναφορά στις τάξεις πληβείων-πατρικίων (Δέλτος XI.1) καθιερώνει την απαγόρευση επιγαμίας μεταξύ τους, διάταξη αντίθετη προς το υποτιθέμενο «φιλολαϊκό» πνεύμα του νόμου. Ο νόμος επίσης δεν βοηθά στην «αποκάλυψη» του δικαίου στους πληβείους, περισσότερο απ' ό,τι αυτοί το γνώριζαν πριν τη συγγραφή του, ούτε

περιλαμβάνει τα *verba* των *legis actiones*. Ξεκινώντας από αυτές τις παραδοχές, και μη βρίσκοντας ικανοποιητικές τις πληροφορίες των ελληνικών και λατινικών πηγών γύρω από το έργο, ο συγγραφέας θέτει εκ νέου το ερώτημα: ποιά είναι η προέλευση του Δωδεκαδέλτου; Η απάντηση που δίνει ο ίδιος, ξεφεύγει από τα καθιερωμένα: ο Δωδεκάδελτος έλκει την απώτερη καταγωγή του, όχι λιγότερο μακριά από τον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής και ειδικότερα τη φιλολογική παράδοση της Μεσοποταμίας. Προκειμένου να ενημερώσει τους αναγνώστες του σχετικά με αυτήν την, άγνωστη στους περισσότερους ρωμαίιστές, φιλολογική παράδοση, ο Westbrook προβαίνει σε μία εκτενή παρέκβαση, όπου εξηγεί τη φύση των «κωδίκων νόμων» της Μέσης Ανατολής.

Οι κώδικες αυτοί αποτελούν «λογοτεχνικό είδος» με εμφανή κοινή παράδοση. Εννέα «κώδικες», όπως έχει καθιερωθεί να τους αποκαλούν, είναι γνωστοί, επτά σε σφηνοειδή γραφή, δύο από την Πεντάτευχο. Κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι ότι περιέχουν νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν καθημερινά προβλήματα μη θείου δικαίου και το περιεχόμενό τους είναι περιπτωσιολογικό. Οι νόμοι αντιστοιχούν σε σειρά ατομικών υποθέσεων, οι ιδιαίτερες συνθήκες των οποίων εκτίθενται σε αφηρημένες υποθετικές προτάσεις («αν ο τάδε κάνει το τέτοιο...»), ακολουθούμενες από την κατάλληλη νομική απόκριση («...η τιμωρία που θα είναι η εξής»). Από τους κώδικες απουσιάζουν η διαίρεση σε αφηρημένες νομικές κατηγορίες και οι νομικοί ορισμοί. Επομένως δεν αποτελούν αυθεντικούς «κώδικες» κατά τη σύγχρονη έννοια του όρου, γιατί δεν αποβλέπουν σε πληρότητα, ακόμα και για τους τομείς του δικαίου που καλύπτουν. Ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές της έρευνας για έναν από τους γνωστότερους κώδικες της Μεσοποταμίας, τον Κώδικα του Χαμουραμπί, συνάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα. Ο Χαμουραμπί στο κείμενο του νομοθετήματος αναφέρεται σε «δίκαιες κρίσεις» που έχει εκφέρει. Οι «κρίσεις» του κώδικα δεν είναι όμως όλες πραγματικές αποφάσεις σε αληθινές δικαστικές κρίσεις. Σημείο εκκίνησης αποτελεί μία (πιθανώς πραγματική) υπόθεση, η οποία επεκτείνεται σε διαφορετικές υποθετικές εκδοχές, με συλλογισμό που βασίζεται σε εικασίες, και όλες οι σχετιζόμενες με παρεμφερές αντικείμενο «κρίσεις» συστηματοποιούνται σε ενότητες. Δηλαδή εξετάζονται διάφορες θεωρητικές εναλλακτικές υποθέσεις και δίδεται κάθε φορά η κατάλληλη λύση με *a priori* συλλογισμό. Παράδειγμα: 1. Αν ο οικοδόμος δεν χτίσει καλά το σπίτι και πέσει και σκοτώσει τον ιδιοκτήτη, θα θανατωθεί ο οικοδόμος. 2. Αν σκοτωθεί το παιδί του ιδιοκτήτη, θα θανατωθεί το παιδί του οικοδόμου. 3. Αν σκοτωθεί ο δούλος του ιδιοκτήτη, θα δοθεί ένας δούλος στον ιδιοκτήτη από τον οικοδόμο. Η κλιμάκωση των ποινών, για διαφορετικό είδος βλάβης, αποτελεί τύπο ακαδημαϊκής μεθόδου. Το ίδιο παρατηρείται σε έναν άλλο τύπο

λογοτεχνικών συλλογών της Μεσοποταμίας: αυτή των οίωνων. Είναι αντιπροσωπευτικά και τα δύο ενός ειδικού λογοτεχνικού είδους, τα επιστημονικά συγγράμματα (καθώς η μαντεία θεωρείται επιστήμη για τους κατοίκους της Μεσοποταμίας). Οι «κώδικες» της Μεσοποταμίας δεν περιέχουν επομένως δίκαιο που έχει δημιουργηθεί με θεωρητική σκέψη. Έχουν ως βάση δικαστικές αποφάσεις, στις οποίες όμως προστίθενται θεωρητικές εναλλαγές με λογικό συλλογισμό. Δεν «θεσπίζουν» επομένως δίκαιο, αλλά το περιγράφουν. Η πλησιέστερη σύγχρονη αναλογία προς τους αρχαίους αυτούς «κώδικες» είναι ένα εγχειρίδιο δικαίου.

Σημαντικό ρόλο για τη διάδοση ιδεών σε όλη την Μέση Ανατολή έπαιξαν οι σχολές σφηνοειδούς γραφής. Οι σχολές αυτές δεν διδάσκουν μόνο γραφή, αλλά είναι τα «πανεπιστήμια» της Μεσοποταμίας, φορείς της πολιτισμικής της παράδοσης. Σε αυτά αντιγράφονται τα έπη του Γκιλγκαμές και ο Κώδικας του Χαμουραμπί για περισσότερο από 1000 χρόνια μετά τη σύνταξή τους. Είναι τόποι επιστημονικής έρευνας, όπου κωδικοποιούνται και εκλεπτύνονται οιωνοί, νομικά και ιατρικά κείμενα.

Σε αντίθεση με τη συλλογιστική των κατοίκων της Μεσοποταμίας, η σύγχρονη επιστημονική μέθοδος επισημαίνει ο Westbrook, προέρχεται από την Ελληνική φιλοσοφία και αποτελεί ένα κάθετο σύστημα. Το υλικό οργανώνεται σε γενικές αφηρημένες κατηγορίες, καθορίζεται η ορολογία και στη συνέχεια το υλικό οργανώνεται σε μικρότερες υποκατηγορίες, μέχρι να περιληφθεί η ατομική περίπτωση. Η επιστήμη της Μεσοποταμίας αντίθετα δεν μπορεί να δημιουργήσει αφηρημένες κατηγορίες ή να νοηματοδοτήσει όρους. Προχωρεί ορίζοντια, παρέχοντας συγκεκριμένα παραδείγματα κάθε θέματος και εξαντλώντας το, με τη συσσώρευση παραδειγμάτων που καλύπτουν διαφορετικές πλευρές του. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία αποσπασματικής εικόνας που δεν επαρκεί για να καλύψει όλες τις εκφάνσεις της πραγματικότητας. Για να υπερπηδηθεί το πρόβλημα αυτό, καλλιεργήθηκαν κάποιες τεχνικές: ξεκινώντας από μία πραγματική υπόθεση, το θέμα εξετάζεται σε βάθος με την προσθήκη «παραμέτρων»: τη βούληση, το δόλο, την κοινωνική θέση των μερών. Οι κώδικες απαρτίστηκαν έτσι από «σχολικά προβλήματα», υποθέσεις που ξεκίνησαν ως «*causes célèbres*» και έγιναν αντικείμενο θεωρητικής συζήτησης στις σχολές γραφής, όπου προστέθηκαν όλες οι υποθετικές παραλλαγές. Δημιουργήθηκαν έτσι οι «κανόνες» που μεταδίδονταν από σχολή σε σχολή ως μέρος της επιστημονικής παράδοσης και έτσι βρίσκονται, πανομοιότυποι ή με παραλλαγές, σε πολλούς κώδικες.

Μετά την εκτενή αυτή παρέκβαση, ο Westbrook, επιχειρώντας τη σύνδεση του δικαίου της Μεσοποταμίας με το Δωδεκάδελτο, αναφέρεται στην ευρύτερη επιρροή της Μεσοποταμίας στη Ρώμη μέσω του φοινικικού εμπορίου, την ύπαρξη θρησκευτικών επιρροών μεταξύ των δύο πολι-

τισμών, καθώς και σε κάποια αρχαιολογικά ευρήματα που επιτρέπουν την υπόθεση της ύπαρξης επαφών των δύο κόσμων. Επισημαίνοντας την έλλειψη κατηγοριών ή νομικών ορισμών στο Δωδεκάδελτο και το περιπτωσιολογικό ύφος των διατάξεών του, που προσομοιάζει με αυτό των κωδίκων της Μέσης Ανατολής, συμπεραίνει ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελεί προϊόν της ίδιας επιστημονικής παράδοσης. Αρχικά, υποστηρίζει, ο Δωδεκάδελτος ήταν επιστημονική πραγματεία περί δικαίου, περιγραφική, μη θεσπίζουσα δίκαιο. Η λογική μέθοδος που ακολουθείται σε αυτόν είναι ίδια με αυτή των «κωδίκων» της Μέσης Ανατολής. Τα θέματα που πραγματεύεται ο Δωδεκάδελτος είναι «σχολικά προβλήματα», όχι γενικές αρχές. Προς επίρρωση των ανωτέρω, εξετάζονται ειδικότερα δύο διατάξεις του Δωδεκαδέλτου, σχετικά με την έννοια της iniuria και της έρευνας «quance lance et licio» για κλοπιμαία στο σπίτι ληστή, διαπιστώνοντας παραλληλισμούς ανάμεσα στον νομικό συλλογισμό των κωδίκων της Μεσοποταμίας και των Ρωμαίων. Ο R. Westbrook καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι ο Δωδεκάδελτος είναι προϊόν της επιστήμης της Μεσοποταμίας, της «κυρίαρχης διανοητικής δύναμης στη Μεσόγειο».

Η θεωρία του Westbrook, παρά τον πρωτότυπο χαρακτήρα της, δεν φαίνεται πειστική. Η ύπαρξη επαφών και επιρροών μεταξύ Μεσοποταμίας και Ρώμης δεν θεμελιώνεται αρκετά στα τηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα που αναφέρονται είναι ελάχιστοι, ούτε ερευνάται σε βάθος η σχέση των δύο δικαίων, ενώ η γεωγραφική και ιστορική παρεμβολή του ελληνικού κόσμου αποσιωπάται σχεδόν εντελώς. Η σύνδεση των «κωδίκων» της Μεσοποταμίας με το Δωδεκάδελτο επί τη βάση του –κοινού στο σύνολο των πρώιμων νομοθετημάτων– περιπτωσιολογικού ύφους, χρησιμοποιώντας ως αποδεικτικό θεμέλιο παραλληλισμούς στο νομικό συλλογισμό δύο μόνο άρθρων του Δωδεκάδελτου αποτελεί συλλογιστικό άλμα, χωρίς επαρκή στοιχεία. Από τη θεωρία του Westbrook για την επίδραση της νομικής παράδοσης της Μεσοποταμίας στη Ρώμη μπορούμε επομένως να αποδεχθούμε μόνο τη γενικότερη και αφηρημένη επιρροή που μπορεί να είχαν δύο διαδοχικοί στο χρόνο και απομακρυσμένοι στο χώρο πολιτισμοί.

Στο πεδίο των σχέσεων με άλλους πολιτισμούς εντάσσεται επίσης η μελέτη της Michèle Ducos για την ελληνική επιρροή στο Δωδεκάδελτο (M. Ducos, *L'influence Grecque sur la loi des Douze Tables*, Travaux et Recherches de l'Université de Droit d'Économie et de Sciences Sociales de Paris, Paris, 1978). Η Ducos ερευνά την ύπαρξη επιρροών μεταξύ Ελλάδος και Ρώμης σε πολλαπλά επίπεδα. Οι αρχαιολογικές έρευνες και τα ευρήματα σε αγγεία μαρτυρούν επαφές της Ρώμης με την Ελλάδα ήδη από τον 8^ο π.Χ. αι. Τα αρχιτεκτονικά μοτίβα που υιοθετεί η ρωμαϊκή ναοδομή καθώς και η εισαγωγή ελληνικής προελεύσεως θεοτήτων μαρτυ-

ρούν πρώιμη επίδραση του ελληνικού κόσμου στο καλλιτεχνικό και θρησκευτικό πεδίο. Στην γλώσσα επίσης, συναντούμε πολύ νωρίς λατινικές λέξεις με ελληνικές ρίζες. Παρ' όλα αυτά, η Ducos ξεκινά την εξέταση των ειδικότερων πηγών για τον Δωδεκάδελτο με την θέση ότι η αποστολή πρεσβείας στην Ελλάδα, που σύμφωνα με πολλούς αρχαίους συγγραφείς προηγήθηκε της συντάξεώς του, είναι μύθος που δημιουργήθηκε μεταγενέστερα. Αν και, όπως είδαμε, παραδέχεται την ύπαρξη επαφών με την Ελλάδα, θεωρεί την αποστολή πρεσβείας αναχρονιστική. Πως ερμηνεύει τη δημιουργία του μύθου; Με το επιχείρημα ότι παραδοσιακά όλοι οι νομοθέτες θεωρείται ότι συμβουλευόνται άλλες νομοθεσίες πριν την εκπόνηση του έργου τους. Επίσης, επισημαίνει ότι οι αναφορές των πηγών στην πρεσβεία ποικίλουν: άλλοτε αναφέρεται μία και άλλοτε δύο πρεσβείες, άλλοτε προς την Αθήνα και άλλοτε και προς τις ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Η πρεσβεία δεν αναφέρεται όμως από τον Διόδωρο το Σικελό και τον Κικέρωνα που ακολουθούν τις παλαιότερες πηγές, τον Πολύβιο, που βασίζεται στα αρχεία των ποντιφικών, ενώ αναφέρεται, με παραλλαγές, από τον Τίτο Λίβιο και τον Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, που ακολουθούν τη νεώτερη παράδοση. Άρα, συμπεραίνει η συγγραφέας, η παράδοση περί πρεσβείας είναι «πρόσφατη» εφεύρεση της ρωμαϊκής γραμματείας.

Με την εξαίρεση ίσως μιας νύξης σε ξένες επιρροές στον Επιτάφιο του Περικλή όπως παραδίδεται από το Θουκυδίδη (II.37.1: «δεν έχουμε ως υπόδειγμα τους νόμους άλλων αλλά εμείς παραδείγμα παρά μιμητές»), δεν υπάρχει καμία αναφορά σε ρωμαϊκή πρεσβεία στις ελληνικές πηγές. Όπως όμως παραδέχεται η συγγραφέας, οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται γενικά για τη ρωμαϊκή ιστορία. Η M. Ducos υποστηρίζει ότι, καθώς οι Ρωμαίοι είχαν επίγνωση των οφειλών τους προς το ελληνικό πνεύμα, δημιούργησαν την παράδοση της επίσκεψης μελών της συντακτικής επιτροπής του Δωδεκαδέλτου στην Ελλάδα, προσπαθώντας να αποδείξουν την παλαιότητα και σημασία της ελληνικής επιρροής επί της Ρώμης. Ο θρύλος για την πρεσβεία στην Ελλάδα δημιουργήθηκε μάλλον κατά τον «αιώνα των Σκιπιώνων», εποχή έντονης ελληνικής επιρροής στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Μία άλλη κατηγορία πηγών στην οποία η συγγραφέας ασχέει κριτική είναι όσες αναφέρουν την παράδοση σύμφωνα με την οποία, την συντακτική επιτροπή του Δωδεκαδέλτου βοήθησε στο έργο της ο Ερμόδωρος ο Εφέσιος, σύγχρονος και φίλος του Ηρακλείτου (Σράβων, XIV.1.25, Πομπώνιος, D., 1.2.2.4). Ο Κικέρων τον αποκαλεί princeps Ephesiorum (Tusc., V.36.105), ενώ γνωρίζουμε ότι εξορίστηκε από τους συμπολίτες του, οπότε και πήγε στην Ιταλία. Στην απόκρυφη αλληλογραφία του με τον Ηράκλειτο αναφέρεται ότι συνέγραψε νόμους. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι το άγαλμά του βρισκόταν παλαιότερα μπροστά στην curia, «publice

dedicata». Η θέση της συγγραφέως είναι και πάλι ότι ο μύθος της συμμετοχής του Ερμοδώρου στην συντακτική επιτροπή του Δωδεκαδέλτου δημιουργήθηκε μάλλον κατά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, για να εξηγηθεί η ύπαρξη ενός αγάλματός του στην curia της Ρώμης. Η συγγραφέας προτείνει μάλιστα την απίθανη υπόθεση ότι, ανάμεσα στα αγάλματα που ήλθαν στη Ρώμη μετά την άλωση της Κορίνθου, υπήρχε άγαλμα αφιερωμένο από κάποιον Ερμόδωρο (με την επιγραφή ΕΡΜΟΔΩΡΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ), και αυτό αποτέλεσε αφορμή για την δημιουργία του σχετικού μύθου. Όλα όσα αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς σχετικά με την ελληνική επιρροή στον Δωδεκάδελτο, καταλήγει η συγγραφέας, εξηγούνται από την επιθυμία των Ρωμαίων να πιστοποιήσουν την παλαιότητα των επαφών τους με την Ελλάδα.

Ειδικότερα, εξετάζοντας μία άλλη παράμετρο ελληνικών επιρροών στο Δωδεκάδελτο, αυτή της έμπνευσης των συντακτών του από τη νομοθεσία του Σόλωνα, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η θεωρία αυτή δημιουργήθηκε επίσης εκ των υστέρων για να προσαρμοσθεί η δημιουργία του ρωμαϊκού δικαίου στο κλασικό αρχέτυπο της προσφυγής των αρχαίων νομοθετών σε άλλες, πιο σύνθετες νομοθεσίες από τις οποίες θα κρατούσαν τα καλύτερα στοιχεία. Η αναφορά στο Σόλωνα ήταν αναπόφευκτη, καθώς είχε δημιουργηθεί ήδη κατά την αρχαιότητα ένας μύθος γύρω από το όνομά του ως ο κατεξοχήν νομοθέτης. Ο Κικέρων (*De legibus*, III, 23-58) και ο Γάιος (*Ad legem XII Tabularum*, D. 10.1.13, 42.22.7), αναφέρουν πάντως συγκεκριμένες διατάξεις του Δωδεκαδέλτου που θεωρούν ότι έχουν ως πρότυπό τους τη νομοθεσία του Σόλωνα. Ο Γάιος συνδέει την *actio finium regundorum*, αγωγή περί φθόνσεως ορίων, όπως ορίζεται στο Δωδεκάδελτο, με τη νομοθεσία του Σόλωνα σχετικά με τις αποστάσεις που πρέπει να τηρούνται ανάμεσα σε γειτονικά ακίνητα. Επίσης, σχολιάζοντας το δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο Δωδεκάδελτο, αναφέρει πως «*ex lege Solonis translata esse*». Κατά τη M. Ducos όμως, η αντιστοιχία των διατάξεων της Δωδεκαδέλτου με αυτές της σολώνειας νομοθεσίας δεν είναι σαφής, ενώ οι αναφορές του Γάιου στο Σόλωνα στοχεύουν να επιδείξουν την ευρυμάθειά του (λόγος για τον οποίο αναφέρεται επίσης στον Όμηρο και στον Ξενοφώντα), ενώ οι γνώσεις τους για τους νόμους του Σόλωνα προέρχονται από το *Περί αξόνων* του Σόλωνα του Διδύμου. Ο Κικέρων αναφέρει σχετικά με την απαγόρευση ταφής νεκρών μέσα στις πόλεις σύμφωνα με το Δωδεκάδελτο ότι «*translata sunt de Solonis legibus*» και προσθέτει ότι οι ίδιες λεπτομέρειες για τον τρόπο ταφής περιλαμβάνονται σχεδόν αυτολεξεί στη 10^η Δέλτο. Γνωρίζουμε πλέον, χάρις στα ανασκαφικά ευρήματα, ότι η γνώση των ελληνικών ταφικών εθίμων από τον Κικέρωνα είναι ακριβής. Ο Πλούταρχος αναφέρει επίσης τον νόμο του Σόλωνα για τις ταφές. Κατά τη M. Ducos όμως, η ταφική νομοθεσία στον αρχαίο κόσμο περιλαμβάνει συχνά κοινά στοιχεία

και οι νομοθέτες του Δωδεκαδέλτου δεν την αντέγραψαν από τον Σόλωνα, αλλά την εμπνεύστηκαν από τους Ετρούσκους. Άλλη μιά φορά, η «αντιγραφή» του Δωδεκαδέλτου από τη σολώνεια νομοθεσία αποτελεί εφεύρεση, αυτή τη φορά του Κικέρωνα.

Η Μ. Ducos διερευνά σε πολλαπλά επίπεδα την ύπαρξη ευρύτερων ελληνικών επιρροών στη Ρώμη κατά την αρχαϊκή εποχή. Τόσο οι αρχαιολογικές ενδείξεις, όσο και τα γλωσσολογικά «δάνεια» μεταξύ της ελληνικής και λατινικής γλώσσας, μαρτυρούν στενές επαφές ανάμεσα στους δύο κόσμους από τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Αν και προηγουμένως έχει αρνηθεί τη βασιμότητα της αρχαίας παράδοσης περί ρωμαϊκής πρεσβείας στις ελληνικές πόλεις προς γνώση της νομοθεσίας τους, η συγγραφέας αναγνωρίζει ότι η ίδια η νομοπαρασκευαστική εξουσία των *decemviri* μαρτυρεί ελληνική επιρροή, τόσο όσον αφορά την μέθοδο της ανάθεσης σε ορισμένα άτομα της εξουσίας για περιορισμένο χρονικό διάστημα με εξαιρετικές αρμοδιότητες (όπως στους *αισυμνήτες*), όσο και την ιδέα της συλλογής (κωδικοποίησης) αλλά και δημοσιοποίησης των νόμων με ανάρτηση. Επίσης, διερευνά επιμέρους διατάξεις του Δωδεκαδέλτου που παρουσιάζουν αναλογίες με αντίστοιχες ελληνικές διατάξεις, παραθέτοντας τις ελληνικές πηγές σε σχέση με τις αντίστοιχες Δέλτους. Εξετάζει επίσης το ενδεχόμενο ορισμένοι λατινικοί νομικοί όροι να έχουν ελληνική προέλευση (π.χ. *doctus*-δόλος, *proena*-ποινή), γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη παλαιότατης επιρροής της ελληνικής επί της λατινικής γλώσσας.

Ως προς το ύφος του, ο Δωδεκάδελτος χαρακτηρίζεται από *brevitas*, διαφέροντας από το βαρύ, φορτωμένο, γεμάτο επαναλήψεις ύφος των μεταγενέστερων ρωμαϊκών νόμων. Η τεχνική του ποιότητα αποδίδεται επίσης σε ελληνική επιρροή, καθώς το ύφος των διατάξεων μοιάζει με αυτό των αρχαϊκών ελληνικών νόμων, όπως της Γόρτυνος ή της Κυρήνης. Ορισμένες ειδικότερες εκφράσεις του Δωδεκαδέλτου που έχουν απομονωθεί από τον Norden (*Aus altromischen Priesterbuchen*), εμφανίζουν παραλληλισμούς με αντίστοιχες διατάξεις ελληνικών νόμων. Για παράδειγμα, η έκφραση *si volet* αντιστοιχεί στο *εάν βούληται* που απαντάται πολύ συχνά στους ελληνικούς νόμους. Επίσης, η συνεχής χρήση της υποθετικής διάταξης (*si in ius vocat, ito...*), η χρήση τρίτου προσώπου, η έλλειψη υποκειμένου, η χρήση γενικών ή αφηρημένων εκφράσεων, (π.χ. *cui testimonium defuerit...*) είναι χαρακτηριστικό της ισότητας που βασίζεται στο νόμο, της ελληνικής προελεύσεως εννοίας της ισονομίας. Η σύνταξη, η δομή και οι σύνδεσμοι των φράσεων στον Δωδεκάδελτο φανερώνουν ελληνική επιρροή, η οποία θα αποτελέσει μοναδικό φαινόμενο, καθώς δεν θα επανεμφανιστεί στους ρωμαϊκούς νόμους.

Τελειώνοντας την επισκόπηση της θέσεως της Μ. Ducos σχετικά με την ύπαρξη ελληνικής επιρροής στο Δωδεκάδελτο, διαπιστώνουμε ότι, με

λίγες εξαιρέσεις, η συγγραφέας δεν αποδέχεται παρά την ύπαρξη ελάχιστων συγκεκριμένων επιρροών επί του νομοθετήματος, πέραν της ευρύτερης επαφής και αλληλεπίδρασης του ελληνικού και λατινικού κόσμου σε πολιτισμικό και γλωσσικό επίπεδο. Οι θέσεις που υιοθετεί όμως αντικρούουν και παραγκωνίζουν μεγάλο αριθμό πηγών που, σχετικά με πολλά διαφορετικά θέματα (όπως την αποστολή πρεσβείας στην Ελλάδα, τον ρόλο του Ερμοδώρου του Εφεσίου, την επιρροή της νομοθεσίας του Σόλωνος), επαναλαμβάνουν την ύπαρξη ελληνικής επιρροής στην σύνταξη του Δωδεκαδέλτου. Η υπερβολική κριτική και απόρριψη των πηγών, καθιστά τον τίτλο της μελέτης της για την «ελληνική επιρροή» στο Δωδεκάδελτο, μάλλον παραπλανητικό. Παρά την υποκειμενικότητα της απόψεως που υιοθετεί, η εργασία της επιδεικνύει μεγάλη σχολαστικότητα στην συλλογή, παρουσίαση και επεξεργασία των πηγών.

Η μελέτη του Michel Humbert, «La crise politique du Ve siècle et la législation décemvirale», *Crise et Transformation des sociétés archaïques de l'Italie Antique au Ve siècle av.J.-C.* », Collection de l'École Française de Rome, 157, Rome, 1990, σελ. 263-286, εξετάζει τη νομική φύση, τον τρόπο λειτουργίας και τις σκοπιμότητες του νομοθετήματος, σε συνδυασμό με το πολιτικό πλαίσιο της εποχής στη Ρώμη. Στην εισαγωγή του, ο συγγραφέας αναφέρει μερικές από τις σημαντικότερες θεωρίες που έχουν υποστηριχθεί έως σήμερα για το Δωδεκάδελτο: ότι αποκαλύπτει τις αρχές για την άσκηση αγωγών, ότι περιέχει κατάλογο των εγκλημάτων και των ποινών τους, ότι ορίζει τις πηγές των ενοχών, και βέβαια, κατά τη γνωστή έκφραση του Τίτου Λιβίου, ότι αποτέλεσε την πηγή όλου του ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Από την άλλη, παρουσιάζει τα κυριότερα σημεία της σύγχρονης κριτικής για το νομοθέτημα: το γεγονός ότι έχει πολλές ελλείψεις, ότι δεν περιέχει δημόσιο δίκαιο, ότι αναγνωρίζει σημαντικό ρόλο στο έθιμο, ότι περιέχει ελάχιστες καινοτομίες, ότι δεν παρουσιάζει συνοχή, αλλά ότι οι διατάξεις του είναι ετερόκλητες. Έναντι αυτών των κριτικών και διχογνωμιών, και χωρίς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι το κείμενο του Δωδεκαδέλτου δεν περιέχει παρά ελάχιστες διατάξεις σχετικές με τις τάξεις των πατρικίων και πληβείων, ο συγγραφέας ξεκινά την προσέγγισή του προς το νομοθέτημα, θέτοντας δύο ερωτήματα που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, θεωρεί «κλειδιά» για την αποκρυπτογράφηση του Δωδεκαδέλτου: κατά πόσον η σύνταξη του Δωδεκαδέλτου αποτέλεσε σημαντικό πολιτικό γεγονός του 5^{ου} αι. στη Ρώμη, και εάν τα κίνητρα της σύνταξής του ήταν πολιτικά.

Ο Μ. Humbert αρχίζει τη διερεύνηση της φύσεως του Δωδεκαδέλτου με την μέθοδο της ατόπου απαγωγής. Εξετάζει δηλαδή, τι κατά τη γνώμη του δεν αποτελεί ο Δωδεκάδελτος, ασκώντας κριτική στις θεωρίες που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τη φύση του. Κατ' αρχήν, υποστηρί-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ζει, δεν αποτελεί δημοσίευση ή αποκάλυψη «κρυφού» δικαίου. Τα στοιχεία που περιέχει ήταν γνωστά πριν τη σύνταξή του, όπως η διάρκεια της χρησικτησίας, τα *verba* της *mancipatio*, η «νομική» διάρκεια της εγγυμοσύνης. Ναι μεν ο Δωδεκάδελτος θέτει τη γενική αρχή των αγωγών με το *sacramentum*, αναφέροντας περιπτώσεις εφαρμογής τους, αλλά δεν περιλαμβάνονται στις διατάξεις των Δέλτων τα ακριβή *verba* που πρέπει να χρησιμοποιήσουν οι διάδικοι σε κάθε δίκη. Τα *verba* αυτά θα παραμείνουν, μέχρι τον Appius Claudius, μονοπώλιο των νομομαθών. Με το ίδιο σκεπτικό, ο Δωδεκάδελτος δεν αποτελεί ούτε καν κατάλογο αγωγών. Δεύτερο σημείο στην άτοπο απαγωγή, ο Δωδεκάδελτος δεν αποτελεί έργο εκλαΐκευσης (με την έννοια της αποβολής του θρησκευτικού χαρακτήρα) του δικαίου: το *ius* είχε ήδη ανεξαρτοποιηθεί από τη θρησκευτικό-μαγική προέλευσή του, αν και οι ποντίφηκες παραμένουν οι φυσικοί ερμηνευτές των *verba* που χρησιμεύουν για τις αγωγές. Τρίτον, δεν αποτελεί εξαντλητικό κώδικα, ούτε κατάλογο αμφιβόλων ή διφορούμενων διατάξεων: απουσιάζουν μείζονα θέματα, όπως π.χ. η *patria potestas*: αναφέρονται μόνο μερικοί περιορισμοί της π.χ. σχετικά με τη θανάτωση τέκνων ή την εκμετάλλευση εργασίας τους. Ο Δωδεκάδελτος δεν επιλύει επίσης μόνο θέματα επί των οποίων θα μπορούσε να υπάρχει διαφωνία μεταξύ των νομομαθών. Τέτατον, δεν αποτελεί συλλογή νέων ή αναθεωρημένων διατάξεων: υπάρχουν νέες διατάξεις, αλλά δεν υπάρχει πρόθεση αναθεώρησης των θεσμών.

Σε αντίθεση με τις προαναφερθείσες θεωρίες, ο M. Humbert υποστηρίζει ότι ο στόχος των συντακτών του Δωδεκαδέλτου ήταν πολιτικός και συνοφίζεται στο εξής: «να εδραιώσει το *ius* επί της *lex*.» Ο Δωδεκάδελτος σημασιοδοτεί την εμφάνιση μίας καινούργιας έννοιας, της *lex*. Επιμέρους *leges* υπήρχαν και πριν τη σύνταξή του, όμως ο Δωδεκάδελτος δεν έχει τίποτε το κοινό με αυτές. Ο Δωδεκάδελτος αποτελεί ταυτοχρόνως συλλογή από *leges* και μία *lex*, με την έννοια της γενικής αρχής, της νέας πηγής του δικαίου, του γενικού κανόνα για τη διοίκηση της πόλεως. Η μεγάλη καινοτομία του Δωδεκαδέλτου συνίσταται στο ότι υποκαθιστά εν μέρει το *imperium* των υπάτων, από το οποίο διαφεύγει πλέον ο δικαστικός καθορισμός του *ius* και το μονοπώλιο της καταστολής. Αυτό ακριβώς αποτελεί και τον επαναστατικό χαρακτήρα του: το ότι εισάγει την αλλαγή της έως τότε πηγής του δικαίου, την εξουσία των υπάτων, υποκαθιστώντας το με το θεσμικό πλαίσιο του νόμου.

Ο συγγραφέας διερευνά την ακρίβεια της θεωρίας του σε σχέση με τους διαφορετικούς τομείς του δικαίου του Δωδεκαδέλτου, ξεκινώντας από το Ιδιωτικό Δίκαιο (*ius privatum*) και τη δημιουργία των *legis actiones*. Αν και ο όρος αυτός εμφανίζεται τον 4^ο αι., από τη χρονική στιγμή της σύνταξης του Δωδεκαδέλτου ισχύει ήδη το αξίωμα (όπως πιστοποιεί και

το ίδιο το όνομα των αγωγών-legis actiones), ότι το αγωγήμο δικαίωμα στηρίζεται πλέον στο νόμο. Η καινοτομία του Δωδεκαδέλτου συνίσταται στη μετάθεση της εξουσίας επί της οποίας στηρίζεται η εφαρμογή της «δικονομίας», από τον άρχοντα, αρχικά το βασιλέα και στη συνέχεια τον ύπατο ή πραίτωρα και το imperium τους, στο νόμο. Ο δικαιοδότης άρχων δεν μπορεί πλέον να αρνηθεί την παροχή δικαστικής προστασίας που στηρίζεται στο νόμο. Δεν έχει επίσης δικαίωμα να επέμβει επί της διαδικασίας ή να αρνηθεί την εκδίκαση υποθέσεως, πέραν των ορίων που του θέτει ο νόμος. Πριν το Δωδεκάδελτο, η παροχή δίκης και το ius dicere ήταν στη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα, κατ' αίτηση του θύματος. Πλέον το δικαίωμα να αρνηθεί την παροχή δικαστικής προστασίας (denegare actione), περιορίζεται από το δίκαιο. Ο άρχων γίνεται όργανο του νόμου και όχι αντίστροφα. Το περιεχόμενο του νομοθετήματος επιβεβαιώνει τη θεωρία αυτή. Οι τρεις πρώτες Δέλτοι, αφορούν δικονομικά θέματα σχετικά με την κλήση σε δίκη, τις αγωγές και την εκτέλεση των αποφάσεων. Οι επόμενες περιλαμβάνουν όλα τα δικαιώματα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των νόμιμων διαδικασιών και που προστατεύονται ex lege. Οι Δέλτοι IV, V, VI, VII περιλαμβάνουν ειδικότερα όλες τις δικαστικές περιπτώσεις, τα εμπράγματα, ενόχια και κληρονομικά δικαιώματα, που προστατεύονται από τις legis actiones. Η λίστα είναι πλήρης και κανένα δικαίωμα δεν υπάρχει που να μην προστατεύεται από μια αγωγή. Έτσι εξηγείται και η περίληψη στο νομοθέτημα ορισμένων θεσμών, όπως η διαθήκη ενώπιον των comitia, ή οι δικαιοπραξίες per aes et libram που γνωρίζουμε ότι προϋπήρχαν του Δωδεκαδέλτου: με το νέο νομοθέτημα δεν επέρχεται καμία αλλαγή στη λειτουργία τους, εκτός του ότι πλέον τυγχάνουν δικαστικής προστασίας. Η προστασία αυτή δεν εξαρτάται πιά από το imperium των αριστοκρατών, αλλά βασίζεται στο νόμο. Το ίδιο ισχύει για τα ιδιωτικά αδικήματα: αν και περιλαμβάνονται αρκετές μορφές «θεσμοθετημένης» αυτοδικίας στον Δωδεκάδελτο, κατά το M. Humbert, σκοπός του νομοθέτη είναι να μην υπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα να αποφασίσει πότε π.χ. ο φόνος του ληστή αποτελεί ανθρωποκτονία (parricidium) και πότε δικαιολογείται ως νόμιμη άμυνα. Στο ιδιωτικό δίκαιο επομένως, ο κώδικας αποτελεί κατάλογο όλων των περιπτώσεων όπου θα έχουν εφαρμογή οι νόμιμες δικονομικές διαδικασίες. Το δίκαιο επιλαμβάνεται των αγωγών, παραγκωνίζοντας την εξουσία των υπάτων.

Όσον αφορά το δημόσιο δίκαιο, σύγχρονοι ερευνητές, παραμερίζοντας τη ρήση του Λιβίου ότι ο Δωδεκάδελτος αποτελεί «fons omnis publici privatae iuris, corpus omnis Romani iuris», έχουν υποστηρίξει ότι ο Δωδεκάδελτος δεν περιελάμβανε ius publicum. Πράγματι, ο Δωδεκάδελτος δεν περιλαμβάνει διατάξεις για την οργάνωση των εξουσιών ή διατάξεις «συ-

νταγματικού» περιεχομένου, που δεν υπήρξαν ούτως ή άλλως ποτέ στη Ρώμη. Ο Τίτος Λίβιος, εξηγεί ο συγγραφέας, εννοεί άλλου είδους διατάξεις ως δημοσίου δικαίου, σύμφωνα με την έννοια που το δημόσιο δίκαιο είχε τον 5^ο αι. στη Ρώμη, δηλαδή τη δικαιοδοσία αδικημάτων δημοσίου ποινικού δικαίου. Τα αδικήματα αυτά διακρίνονται ως δημοσίου δικαίου γιατί αγγίζουν το σύνολο των πολιτών και όχι μόνο το θύμα, απαιτούν για την κίνηση της διαδικασίας δίωξης πράξη δημοσίας αρχής και όχι αγωγή ιδιώτη, απαιτούν δημόσια κρίση από τον *populus* και τέλος, η ποινή (θάνατος ή θυσία) λαμβάνει υπ' όψιν της το συμφέρον του σώματος των πολιτών που έχει υποστεί το μίasma και όχι μόνο αυτό του θύματος. Και στην περίπτωση των αδικημάτων δημοσίου δικαίου καταργείται το δικαίωμα ελέγχου και κρίσεως των αρχόντων. Σημαντική στο πεδίο αυτό είναι η διάταξη IX.1-2. «*De capite civis nisi per comitiarum maximum ne ferunt*», σύμφωνα με την οποία η θανατική ποινή μπορεί να επιβληθεί σε ρωμαίους πολίτες μόνο από τα *comitia*. Τα *comitia* αποκτούν το απόλυτο δικαίωμα επιβολής θανατικής ποινής, παίρνοντάς το από τους υπάτους. Ο Πομπώνιος επιβεβαιώνει (D. 1.2.2.16 & 1.2.2.23) ότι ο Δωδεκάδελτος αφαίρεσε από το *imperium* των υπάτων το δικαίωμα να επιβάλλουν ποινή θανάτου για πολιτικά αδικήματα και αδικήματα κοινού ποινικού δικαίου, υπέρ μίας καινούργιας διαδικασίας ενώπιον των *quaestores* *perpetui* (που εισάγουν την υπόθεση σε δίκη και προτείνουν την ποινή) και των *comitia centuriata* (που αποφασίζουν επί της ποινής).

Άρα, θέτει το ερώτημα ο M. Humbert, περιέχει ο Δωδεκάδελτος όλο το δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο; Όχι ακριβώς, καθώς δεν περιλήφθηκαν σε αυτόν οι *leges regiae* (κανόνες εθιμικοί ή δεδικασμένα υποθέσεων που αποδίδονταν στους βασιλείς της Ρώμης), καθώς και αδικήματα οικογενειακού δικαίου (π.χ. η αποπομπή της αθώας συζύγου, η κατάχρηση του δικαιώματος εκθέσεως των τέκνων από τον πατέρα), που τιμωρούνται με *sacratio* του ενόχου, και όχι με ποινή επιβαλλόμενη διά του νόμου. Θέματα όπως η παραβίαση του πένθιμου ενιαυτού, ή η αιμομιξία μεταξύ αδελφών δεν υπάγονται όμως, λόγω της ειδικής τους φύσεως, στη δικαιοδοσία της πόλεως αλλά τιμωρούνται με θυσίες που επιβάλλουν οι Ποντίφηκες. Τα θέματα της «*patria potestas*» δεν αναφέρονται επίσης στο Δωδεκάδελτο. Γιατί; επειδή εκφεύγουν ούτως ή άλλως της δικαιοδοσίας των υπάτων. Η δημόσια ποινή (*sacratio*) δεν επιβάλλεται από άρχοντα, καθώς τα δικαιώματα που άπτονται της «*patria potestas*» ασκούνται στο πλαίσιο του οίκου, δηλαδή εκτός του πεδίου εφαρμογής της δημόσιας δικαιοσύνης. Τα δικαιώματα ή αδικήματα αυτά υπάγονται ούτως ή άλλως στη δικαιοδοσία των Ποντιφικών, εκτός του τομέα εφαρμογής του *imperium*: δεν περιλήφθηκαν έτσι στο Δωδεκάδελτο δικαιώματα που, όσον αφορά την πηγή ή την τιμωρία τους, δεν χρειαζόντουσαν την επέμβαση ε-

νός άρχοντα. Με τη δημιουργία του Δωδεκαδέλτου, υποστηρίζει ο M. Humbert, το δίκαιο της Ρώμης διακρίνεται πλέον σε «νόμω» δίκαιο και «οικογενειακού ή θρησκευτικού χαρακτήρα» δίκαιο. Στην αρχή αυτή βρίσκουμε, μεταξύ των διατάξεων του Δωδεκαδέλτου, μία πιθανή εξαίρεση: στη Δέλτο VIII.21, την μοναδική περίπτωση επιβολής ποινής «sacer», στον πάτρωνα που δεν τηρεί τις υποχρεώσεις του έναντι του πελάτη του (*patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*). Όσον αφορά τον κοινωνικό, αποτρεπτικό της χαρακτήρα, η διάταξη αυτή περιλήφθηκε στον Δωδεκάδελτο με στόχο να αποτρέψει παρεκτροπές από τη θεμιτή συμπεριφορά του πάτρωνα, παραμένοντας όμως στην πράξη ανεφάρμοστη. Από νομικής πλευράς, περιλαμβανόμενη στο Δωδεκάδελτο, στην περίπτωση αυτή η *sacratio* γίνεται ποινή που προϋποθέτει δικαστική κρίση. Πρόκειται για μη μεμονωμένο στην πρώιμη ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου παράδειγμα της ενσωμάτωσης της *sacratio* από μία *lex*, η οποία γίνεται δικαστικώς επιβαλλόμενη ποινή.

Φθάνοντας στο τελικό συμπέρασμα της μελέτης του, ο συγγραφέας καταλήγει ότι η κωδικοποίηση είχε περισσότερο πολιτικό και λιγότερο νομικό χαρακτήρα. Με τη θέσπισή του καταργείται η μοναρχική φύση του *imperium* των υπάτων. Θεσπίζονται ίσα δικαιώματα για όλους, θεμελιωμένα στο δίκαιο, τη *lex*. Αυτή ήταν και η διεκδίκηση των πληβείων για το γαίλιο δίκαιο: *ut quique erant crederentur legibus de imperio consulari scribendis* (Τίτος Λίβιος, 3.9.5.). Το *imperium*, για το οποίο δεν υπάρχει αυτούσια αναφορά στο Δωδεκάδελτο, δεν μπορεί ωστόσο παρά να αποτελεί τον απώτερο στόχο του νόμου. Περιοριζόμενο, δημιουργείται για πρώτη φορά στη Ρώμη η ιδέα ενός «δικαιώματος του πολίτη» που δεν απορρέει από τη διακριτική ευχέρεια του άρχοντα και έτσι επιτυγχάνεται η «εξίσωση» των πολιτών ενώπιον του νόμου (Τίτος Λίβιος, 3.34.3: *omnibus summis infimisque iura aequasse*). Με την ερμηνεία αυτή, γίνεται πλέον κατανοητός και ο λόγος της ισχυρής αντίθεσης των υπάτων στη σύνταξη του νομοθετήματος, που ευλόγως θεωρείται απ' αυτούς *lex minuendae suae majestatis causa promulgata* (Τίτος Λίβιος, 3.24.9).

Σε αντίθεση με την M. Ducos, ο M. Humbert θεωρεί ότι πηγή έμπνευσης για τη νομοθεσία του Δωδεκαδέλτου αποτέλεσε η νομοθεσία του Σόλωνα, πράγμα που προϋποθέτει συχνές επαφές της Ρώμης με την Ελλάδα ήδη τουλάχιστον από το 500 π.Χ. Η υποκατάσταση, στη Ρώμη, των *mores* με έναν νόμο ίδιο για όλους, το *ius aequum* που ο Διονύσιος ο Αλικαρνασεύς αποδίδει με ακρίβεια με την έννοια της ισονομίας, παραπέμπει στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα. Στην Ρώμη ακολουθείται αντίστοιχη πορεία με αυτή που γνώρισαν οι Αθηναίοι μεταξύ Δράκοντος και Σόλωνα, όπου οι νόμοι θεσπίζουν το δίκαιο και υποκαθιστούν τους θέμιστες. Επίσης, άλλο κοινό σημείο με την ελληνική πραγματικότητα, η παραχώρηση της α-

νώτατης ποινικής δικαιοδοσίας στο λαό, το 450, αντιστοιχεί στη δημιουργία, το τέλος του 6^{ου} αι., της Ηλιαίας. Η επιρροή της Αθήνας στη Ρώμη όμως, σταματά εδώ. Ο Δωδεκάδελτος αποτελεί την ακμή μίας σοβαρής στάσεως και θα μείνει ως φαινόμενο, μεμονωμένο στην ιστορία της Ρώμης. Ο δημοκρατικός πυρετός που δημιούργησε η ελίτ των πληβείων, η οποία ήταν ανοικτή στα ελληνικά δημοκρατικά σχήματα, δεν θα επιβιώσει του «ανοίγματος» του αξιώματος των υπάτων στους πληβείους το 367. Η αφομοίωση των ηγετών των πληβείων στο αριστοκρατικό αξίωμα θα αποτελέσει και το τέλος της δημοκρατικής ιδεολογίας. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, «μετά τον 5^ο αιώνα, αυτός ο λαός των νομομαθών, δεν θα είναι πλέον λαός νομοθετών». Έτσι, καταλήγει, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Ρώμη υπήρξε πλέον δημοκρατική τον 5^ο, παρά τον 4^ο ή 3^ο αιώνα.

Οι τρεις θεωρίες που εξετάσθηκαν, που αφορούσαν διαφορετικές πλευρές του Δωδεκαδέλτου νόμου, παρουσιάζουν ενδιαφέροντα στοιχεία και επιτρέπουν τη θεώρηση του νομοθετήματος σε σχέση με την πολιτική πραγματικότητα και τις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις της εποχής του. Όλες υπόκεινται στην κριτική της νεώτερης έρευνας, μας επιτρέπουν όμως να αντιληφθούμε την σημασία και την ιδιαιτερότητα ενός νομοθετήματος που διατήρησε τον μοναδικό και «ιερό» σχεδόν χαρακτήρα του, καθ' όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής νομικής ιστορίας. Όσον αφορά τέλος τη συνολική θεώρηση του νομοθετήματος και τη δυνατότητα χαρακτηρισμού του ως «κωδικοποιητικού» έργου, ή απλούστερα, «κώδικα», αξίζει να σημειώσουμε το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο M. Humbert. Εκτός του Δωδεκαδέλτου αφέθηκε ό,τι βρισκόταν εκτός της *iuris dictio* του πραιτώρα. Ό,τι περιλήφθηκε σε αυτόν συνιστά εξαντλητικό, ομοιογενή κατάλογο όλων των καταστάσεων που δίνουν βάση για αγωγή, ό,τι δηλαδή υπαγόταν στο *imperium* του υπάτου. Το νομοθέτημα καθίσταται έτσι πηγή όλου του δικαίου. Το έργο παρουσιάζει ομοιογένεια, ενότητα, εξαντλητικότητα, καθώς περιλαμβάνει όλες τις πιθανότητες δίκης. Ως συνθετικό έργο, έχει συστηματικό χαρακτήρα. Επομένως, καταλήγει ο συγγραφέας, το έργο αποτελεί κωδικοποίηση, αληθινό υπόδειγμα κώδικα. Αν δεχθούμε το συμπέρασμα αυτό, ανακαλύπτουμε ότι ο Δωδεκάδελτος, το θεμέλιο του ρωμαϊκού δικαίου, παρουσίασε ήδη στα πρώτα του βήματα τον συστηματικό και εξαντλητικό χαρακτήρα που σπανίζει στα υπόλοιπα δίκαια της αρχαιότητας, αλλά χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή νομική σκέψη σε όλες τις εκφάνσεις της. Αποτέλεσε όμως, μεμονωμένο φαινόμενο στη ρωμαϊκή ιστορία, καθώς, παρά την πρόθεση του Ιουλίου Καίσαρα, όπως παραδίδει ο Σουητώνιος, να κωδικοποιήσει το ισχύον δίκαιο, θα πρέπει να περιμένουμε τον Θεοδόσιο και στη συνέχεια τον Ιουστινιανό, περίπου μία χιλιετία αργότερα για να επαναληφθεί το σημαντικό έργο της κωδικοποίησης του δικαίου.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ*

«Οί κωδικοποιήσεις τῆς μετακλασικῆς περιόδου:
Γρηγοριανός, Ἑρμογενειανός καί Θεοδοσιανός κώδικας».

Οἱ τρεῖς κωδικοποιητικὲς προσπάθειες τῆς μετακλασικῆς περιόδου τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀνήκουν κατὰ κυριολεξίαν στὴν κατηγορία τῶν κωδίκων, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, γιατί περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων μέ τῇ μορφῇ σημερινοῦ βιβλίου¹. Ὁ ὅρος βιβλίο δὲν εἶναι ἄλλωστε νέος. Στὴν ἐποχὴ τῶν παλαιῶν ἐστὶ χαρακτηριστὸν τὸ ρολόι μέσου –συνήθως– μήκους. Στὸν περναμηνό κώδικα διατηρεῖται ὁ ὅρος, δηλώνοντας τὴν ὑποδιαίρεση, χωρὶς ὅμως ἐναφορὰ σὲ συγκεκριμένη ἔκταση. Καί στοὺς τρεῖς αὐτοὺς κώδικες τὰ βιβλία χωρίζονται, μέ θεματικά κριτήρια, σὲ τίτλους. Παρά τίς ὁμοιότητες στὴν ἐξωτερικὴ μορφή καί στὸν στόχο –πού ἦταν ἡ συγκέντρωση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας– οἱ τρεῖς κώδικες παρουσιάζουν μία οὐσιώδη διαφορὰ ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τους: Οἱ δύο παλαιότεροι, ὁ Γρηγοριανός καί ὁ Ἑρμογενειανός ἀποτελέσαν συλλογές ὀφειλόμενες στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἐνῶ ὁ Θεοδοσιανός κώδικας ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα κωδικοποιητικῆς δραστηριότητος κατόπιν αὐτοκρατορικῆς ἐντολῆς καί κυρώθηκε νομοθετικά.

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν δύο ἰδιωτικῶν κωδίκων ἀποτελεῖ τὸ ὅτι μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ μόνον ἔμμεσα. Ὁ Γρηγοριανός κώδικας, πού φέρει τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη του, περιέλαβε διατάξεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ μέχρι τὸ 291 καί ἡ συγγραφή του τοποθετεῖται μᾶλλον

* Συμμετοχὴ Ἑλευθερίας Σπ. Παπαγιάννη στό μεταπτυχιακὸ σεμινάριο τρίτου ἔξα-
μήνου τοῦ Τομέα Ἱστορίας Δικαίου μέ τὸ γενικὸ θέμα «Κωδικοποιήσεις». Διάρκεια: 28
Ἰανουαρίου, 4, 11, 18 Φεβρουαρίου 2002.

1. Γιά τὴν ἐννοια τῆς κωδικοποιήσεως καί τοῦ κώδικα βλ. πρόχειρα J. Gaudement, La
codification, Ses formes et ses fins, Estudios en homenaje al Prof. Juan Iglesias, Madrid
1988, σ. 309-327 = Τὸν ἴδιο, Sociologie historique du droit, Paris 2000, σ. 121-140, ὅπου
καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

στό 291-292². Οί γνώσεις μας για τό έργο βασίζονται σέ μιά έπιτομή στή Lex Romana Visigothorum³ καθώς καί σέ παραρτήματα στήν ίδια Lex⁴. Νεώτερος, τοῦ έτους 295, εἶναι ὁ Έρμογενειανός κώδικας. Στήν πρώτη του μορφή ὁ κώδικας περιλάμβανε διατάξεις τῶν ἐτῶν 293-294⁵ ἢ 291-295⁶. Ἡ συλλογή γνώρισε ἐνδεχομένως δύο περαιτέρω ἐκδόσεις ὅσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ συντάκτης της καί ἴσως ἔτσι νά δικαιολογεῖται ἡ ἄποψη ὅτι μπορεῖ νά ἐκδόθηκε τό 314⁷. Καί αὐτός ὁ κώδικας μᾶς ἔχει διασωθεῖ μόνον ἔμμεσα, ἡ δέ ἀνάπλασή του ἔγινε μέ βάση τίς ἴδιες πηγές ὅπως καί τοῦ Γρηγοριανοῦ κώδικα⁸.

Οἱ δύο αὐτοί ἰδιωτικοί κώδικες ἀποτέλεσαν κατά κάποιον τρόπο τόν πρόδρομο τῆς πρώτης επίσημης κωδικοποίησης πού συντελέσθηκε τόν 5ο αἰώνα, ἐπί Θεοδοσίου Β' (408-450)⁹. Τό κωδικοποιητικό πρόγραμμα ξεκί-

2. Βλ. P.E. Pieler, Νομική φιλολογία (μετάφραση Έλευθερία Παπαγιάννη-Σπύρος Τρωιάνος), στόν H. Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν, τ. Γ', Ἀθήνα 2000, σ. 244-246 καί Gaudement, ὁ.π., σ. 128-129. Ἄλλα χρονολογικά πλαίσια – 196-297 ἢ 302 – θέτουν οἱ N. van der Wal-J.H.A. Lokin, *Historiae iuris greacoromani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 16.

3. Γιά τή σχέση τῆς Lex Romana Visigothorum μέ τόν Γρηγοριανό καί τόν Έρμογενειανό κώδικα βλ. καί Nicole Kremer, *Römisches Privatrecht im 5. Jh. n. Chr. – Die interpretatio zum westgotischen Gregorianus und Hermogenianus*. [Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, 17.] Berlin 1993.

4. Τελευταία ἐκδοση J. Baviera, *Fons iuris romani antejustiniani*, τ. II, Florentiae 1968, σ. 656-664. (ἐπιτομή τῆς Lex Romana Visigothorum) καί σ. 670-675 (παραρτήματα).

5. Βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 246.

6. Βλ. Van der Wal-Lokin, ὁ.π., σ. 16-17.

7. Βλ. Gaudement, ὁ.π., σ. 129.

8. Κείμενο Baviera, ὁ.π., σ. 665. (ἐπιτομή) καί A. Cenderelli, *Ricerche sul Codex Hermogenianus*, Milano 1965, σ. 143 ἐπ. (ἀποκατάσταση). Γιά τό περιεχόμενο τοῦ κώδικα πρβλ. ἐπίσης E. Dovere, *Ermogeniano e la nozione di «consuetudo»*, στόν F. Gorla (ἐκδ.), *Nozione, formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate all professor Filippo Gallo*, Napoli 1997, σ. 229-246 καί Τόν ἴδιο, *De iure. Studi sul titolo I delle Epitomi di Ermogeniano*. [Università di Cagliari. Pubblicazione della Facoltà di Giurisprudenza, I.56.] Torino 2001, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Γιά τόν Θεοδοσιανό κώδικα βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 246-248· Van der Wal-Lokin, ὁ.π., σ. 18-19· Gaudement, ὁ.π., σ. 129 ἀπό τά νεώτερα ἔργα ἐπισημαίνονται οἱ συμβολές τῶν Jill Harries-Ian Wood, *The Theodosian Code*, Ithaca-New York 1993 (πού περιλαμβάνει σειρά μελετῶν γιά τήν ἱστορία, τό περιεχόμενο καί τήν περαιτέρω παράδοση τοῦ κώδικα) καί T. Honoré, *Law in the Crisis of the Empire 379-475 AD. The Theodosian Dynasty and its Quaestors*, Oxford 1998, στίς ὁποῖες περιέχεται ὁλόκληρη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἰδιαιτέρως χρήσιμο εἶναι καί τό Εὔρετήριό πού κατάρτισε ὁ O. Gradenwitz, *Heidelberger Index zum Theodosianus*, Berlin 1925 (ἀνατ. Hildesheim 1999). Κεί-

νησε τό έτος 429. Τό άρχικό σχέδιο προέβλεπε κάποια μορφή κωδικοποίησης σέ δύο φάσεις. Κατά τήν πρώτη φάση θά συγκεντρώνονταν όλοι οί νόμοι πού είχαν έκδοθεί μετά τό 312 καί μέ βάση αὐτούς καθώς καί τούς δύο προγενέστερους κώδικες θά καταρτιζόταν ό νέος Codex. Ὑπῆρχε ακόμη ή πρόθεση σέ μία δεύτερη φάση νά προστεθοῦν στόν κώδικα ἀποσπάσματα ἀπό τό δίκαιο τῶν νομικῶν, ὥστε νά περιλάβει τελικά *leges* καί *ius*. Τό σχέδιο αὐτό δέν πραγματοποιήθηκε¹⁰ καί τελικά, τό 438, δημοσιεύθηκε ό γνωστός μας Θεοδοσιανός Κώδικας μέ περιεχόμενο μόνο γενικούς νόμους (*edicta*). Οὔτε αὐτός ό κώδικας σώζεται πλήρης. Αὐτοτελή χειρόγραφη παράδοση ἔχουν μόνον τά βιβλία 6 ἔως 8 στόν Cod. Parisinus 9643 (5ος/6ος αἰ.) καί 9-16 στόν Cod. Vaticanus Reginae (6ος αἰ.). Ὅσο ἀφορᾷ τίς ἔμμεσες μαρτυρίες, μεγάλο μέρος τοῦ κώδικα περιέχεται στή *Lex Romana Visigothorum*, ἐνῶ μερικές διατάξεις μποροῦν νά συναχθοῦν καί ἀπό τόν Ἰουστινιάνειο κώδικα, πού ἔχει χρησιμοποιήσει τόν Θεοδοσιανό ὡς πηγή γιά τή νομοθεσία τῶν ἐτῶν 312-437. Αὐτές οί διατάξεις πάντως ἔχουν συχνά περιληφθεῖ στόν ἰουστινιάνειο κώδικα μόνο μέ τή μορφή παρεμβλημάτων.

Τό κύριο ἀντικείμενο τῶν σεμιναρίων ἀποτελεσε ή μετάφραση τῶν νομοθετικῶν κειμένων, μέ τά όποία τέθηκε σέ ἰσχί ό Θεοδοσιανός κώδικας, δηλαδή τῶν πρακτικῶν τῆς συνεδρίασης τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης (ἔτ. 438) γιά τή δημοσίευση τοῦ κώδικα στή Δύση¹¹, τῆς διάταξης C.Th. 1.1.6 (ἔτ. 435), γιά τή σύνταξη τῆς ὑπάρχουσας μορφῆς τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα¹².

μενο Th. Mommsen, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*, Berolini 1904. Οἱ *Constitutiones Sirmondianae* ἦταν μία ιδιωτική συλλογή αὐτοκρατορικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦσαν κυρίως τήν Ἐκκλησία βλ. Pieler, ὁ.π., σ. 143 καί M. Vessey, *The Origins of the Collectio Sirmondiana: a new look at the evidence*, στοὺς Harries-Wood, ὁ.π., σ. 178-199.

10. Ἡ κρατούσα ἄποψη γιά τή σύνταξη τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα δέχεται ὡς πρός τό σημεῖο αὐτό ὅτι ή σύσταση τό 435 νέας ἐπιτροπῆς γιά τήν κατάρτιση τοῦ κώδικα συνιστοῦσε ἐγκατάλειψη τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου. Πρόσφατα διατυπώθηκαν ἀπόψεις, σύμφωνα μέ τίς όποιες ή συγκρότηση αὐτῆς τῆς ἐπιτροπῆς μέ τή διάταξη C.Th. 1.1.6 ἀποτελοῦσε ἀπλῶς μία φάση τῆς ὅλης διαδικασίας καί ὄχι ὑπαναχώρηση πρός λιγότερο φιλόδοξα σχέδια, βλ. J. Matthews, *The Making of the Text*, στοὺς Harries-Wood, ὁ.π., σ. 22-30 καί Honoré, ὁ.π., σ. 123-127. Ἡ ἀνάλυση τῶν κειμένων δέν ὁδήγησε σέ ἄμεσο ἀνάλογο συμπέρασμα· τό ζήτημα πάντως παρέμεινε ἀνοιχτό, γιατί ή ἐπίλυσή του ξεφεύγει ἀπό τά πλαίσια ἐνός μεταπτυχιακοῦ σεμιναρίου.

11. Μέσα στά πρακτικά αὐτά εἶναι καταγεγραμμένη καί ή διάταξη C.Th. 1.1.5 (ἔτ. 429), ή όποία περιέχει τήν ἐντολή γιά τό ἀρχικό σχέδιο πού τελικά δέν πραγματοποιήθηκε. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό ὅτι παρά τούς τόσους αἰῶνες λειτουργίας τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου τά πρακτικά τῆς παραπάνω συνεδρίασεως εἶναι τά μόνα πού μᾶς ἔχουν διασωθεῖ. Σύντομη ἀναφορά στό περιεχόμενο τῶν πρακτικῶν κάνει καί ό Matthews, ὁ.π., σ. 20-22.

12. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

καί τῆς Ν.1 τοῦ Θεοδοσίου Β'¹³ γιά τή δημοσίευση τοῦ κώδικα στήν Ἀνατολή. Πολύτιμο βοήθημα γιά τόν σκοπό αὐτό ὑπῆρξε ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ Clyde Pharr¹⁴. Ἐπειδή ὅμως τό ἐλληνικό κείμενο πού ἐν τέλει προέκυψε δέν προοριζόταν ἐξ ἀρχῆς γιά δημοσίευση, ἀλλά ὑπῆρξε προϊόν διδακτικῆς δραστηριότητος, δέν παρουσιάζει τήν κομψότητα ὕφους πού σέ μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζει τήν ἀγγλική μετάφραση, ἡ ὁποία συχνά εἶναι ἀρκετά ἐλεύθερη. Ἀντιθέτως προτιμήθηκε νά τηρηθεῖ ἡ μέγιστη δυνατή πιστότητα στό λατινικό κείμενο, ἔστω καί σέ βάρος τῆς καλλιέργειας. Βασικές ἀποκλίσεις ἢ παρατηρήσεις σέ σχέση μέ τήν ἀγγλική μετάφραση καταγράφονται στίς ὑποσημειώσεις. Ἡ μετάφραση συνοδεύθηκε φυσικά καί ἀπό σχολιασμό τῶν κειμένων, πού πάντως ὑπῆρξε μᾶλλον στοιχειώδης καί οἱ σχετικές πληροφορίες μποροῦν νά ἐντοπισθοῦν τόσο στό ἔργο τοῦ Pharr ὅσο καί στά βασικά ἐγχειρίδια τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου· σέ περιπτώσεις πού ἀντλήθηκαν πληροφορίες καί ἀπό ἄλλα ἔργα γίνεται εἰδική μνεία.

Πρακτικά Συγκλήτου τῆς Ρώμης γιά τή δημοσίευση τοῦ Θεοδοσιανοῦ (κώδικα), ἔτ. 438.

1. Κατά τό ἔτος τῆς 16ης ὑπατείας¹⁵ τοῦ κυρίου μας Φλαβίου Θεοδοσίου Αὐγούστου καί τῆς ὑπατείας τοῦ Ἀνέμου Ἀχιλλίου Γλαβρίωνος Φαούστου κληρονομίου¹⁶ ἀνδρός. Ἀπόῦ ὁ κατρίσιμος ἀνδρας καί ἱλλούστριος Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φαουσταῦς, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως¹⁷, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων¹⁸ καί ταπεινός ὕπατος –στό σπίτι του πού βρί-

13. Ἐκδ. P. Meyer, *Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berolini 1905, σ. 3-5. Καί γιά τίς Νεαρές τοῦ Θεοδοσίου καί τῶν διαδόχων του ἔχει συνταχθεῖ Εὐρετήριο, βλ. O. Gradenwitz, *Ergänzungsband zum Heidelberger Index zum Theodosianus*, Berlin 1929 (ἀνατ. Hildesheim 1999). Γιά τίς νεαρές αὐτές βλ. καί Honoré, ὁ.π., σ. 154-193, 258-267.

14. *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952.

15. Ὁ Θεοδόσιος Β' γίνεται γιά πρώτη φορά ὕπατος σέ βρεφική ἡλικία τό ἔτος 403· βλ. ἀναλυτικά γιά τό πρόσωπό του καί τά γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ A. Lippold, *Theodosius II, Real-Encyclopädie-Supplementband XIII*, München 1973, στ. 961-1044.

16. Οἱ τεχνικοί ὄροι *illustres, spectabiles clarissimi*, πού δηλώνουν τά μέλη τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας δέν μεταφράζονται, ἀλλά ἀπλῶς καταγράφονται στήν ἐξελληνισμένη τους μορφή.

17. Προφανῶς *praefectus urbi* τῆς Ρώμης. Μεταξύ τῶν καθηκόντων του περιλαμβάνονταν καί τό νά προεδρεύει στή Σύγκλητο.

18. Ἐπικεφαλῆς Ὑπαρχίας. Οἱ ὑπαρχίες ἦταν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Διοκλητιανοῦ τέσσερις – Ἰταλία, Ἰλλυρικό, Γαλατία καί Ἀνατολή. Ὁ Μέγας Κωνσταντίνος ἐνοποίησε Ἰταλία καί Ἰλλυρικό καί ἔτσι περιορίσθηκαν σέ τρεῖς. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχιλλίος Γλαβρίων Φαουσταῦς πρέπει νά ἦταν ἑπαρχος τῶν πραιτορίων τῆς Ἰταλίας, Ἰλλυρικοῦ καί Ἀφρικῆς, βλ. καί Matthews, ὁ.π., σ. 21.

σκεται στήν Πάλμα¹⁹— ό Φλάβιος Παῦλος ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλούστριος ἔπαρχος τῆς πόλεως, ό σπεκταβίλιος ἄνδρας βικάριος τῆς αἰωνίας πόλεως²⁰ Ἰούνιος Πομπώνιος Πουβλικιανός, πρωτεύοντες στήν πολιτεία καί ἡ πληρεστάτη²¹ τάξη τῆς συγκλήτου συνῆλθαν καί συσκέφθηκαν ἐπὶ πολὺ χρόνον —εἰσελθόντων ἐκεῖ, κατόπιν ἐντολῆς, τῶν κονστιτουτιοναρίων²² Ἀναστασίου καί Μαρτίνου— ό Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλούστριος, τρίς τέως ἔπαρχος τῆς πόλεως, ἔπαρχος τῶν πραιτορίων καί τακτικός ὕπατος, εἶπε:

2. Ἡ εὐδαιμονία πού ἐκπορεύεται ἀπό τοὺς αἰωνίους ἡγεμόνες μας φθάνει σέ τέτοιο μέγεθος ὥστε νά ἐξοπλίζει μέ τά διάσημα τῆς εἰρήνης, ἐκείνους πού ὑπερασπίζεται σέ περίπτωση πολέμου²³. Πέρυσι, ὅταν παρέστην —ἀπό σεβασμό— στήν εὐτυχεστέρα ὄλων τῶν ἀγίων ἐνώσεων, ἀφοῦ τελείωσε εὐδαιμόνως ό γάμος²⁴ ό ἀγιώτατος ἡγεμών ό κύριός μας Θεοδόσιος θέλησε νά προσθέσει στήν οἰκουμένη²⁵ του καί αὐτήν ἀκόμη τήν τιμή, ὥστε διέταξε νά καταστρωθοῦν οἱ διατάξεις τῶν νόμων πού ἔπρεπε νά τηροῦνται στήν οἰκουμένη σέ μιά ἐπιτομή σέ 16 βιβλία, πού θέλησε νά ἀφιερῶσει στό ἀγιώτατό του ὄνομα. Σ' αὐτήν τήν πράξη συναίνεσε ό αἰώνιος ἡγεμόνας ό κύριός μας Βαλεντινιανός μέ τήν ἀφοσίωση τοῦ ἐταίρου καί τῆ στοργή τοῦ γιοῦ.

Ἐξεφωνήθη: Ἐσχάτως εὐγλώττως προκρίνεται εὐγλώττως

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

19. Κεντρική συνοικία τῆς Ρώμης.

20. Οἱ βικάριοι ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Διοικήσεων. Ἐδῶ ὁμως γίνεται προφανῶς λόγος γιά τό ἀξίωμα τοῦ vicarius in urbe, ό όποῖος ἐκπροσωποῦσε τοπικά τόν ἔπαρχο τῶν πραιτορίων, ἤλεγχε τόν ἔπαρχο τῆς πόλεως καί μπορούσε ἐπίσης νά δρᾷ ὡς ἐνδιάμεσος ἢ ἀπεσταλμένος τοῦ ἐπάρχου τῶν πραιτορίων.

21. Ὁ Pharr ἐρμηνεύει τή λέξη amplissimus πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιά νά χαρακτηρίσει τή συγκλητική τάξη μέ τόν ἀναμφισβήτητο ὀρθό ὅρο «μεγαλοπρεπεστάτη». Κατά τή συζήτηση στό σεμινάριο προκρίθηκε ἡ ἐπίσης ὀρθή ἐρμηνεία «πληρεστάτη», γιατί κρίθηκε ὅτι μᾶλλον ἡ ἀναφορά αὐτή ἀφοροῦσε τή συμμετοχή τοῦ συνόλου τῶν συγκλητικῶν στή συνεδρία.

22. Οἱ κονστιτουτιονάριοι ἦταν ἀξιωματοῦχοι ἀρμόδιοι γιά τήν καταγραφή καί φύλαξη τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων. Στήν ἐκδοση τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα τά πρακτικά τῆς συγκλήτου ἀκολουθεῖ τό κείμενο μιᾶς διατάξης τοῦ ἔτους 443 «Περί κονστιτουτιοναρίων». Βλ. καί Matthews, ὁ.π., σ. 19-20.

23. Τό ἀπόσπασμα αὐτό εἶναι χαρακτηριστικό γιά τή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία πού θεωρεῖ τόν αὐτοκράτορα ὡς πηγὴ κάθε ἀγαθοῦ καί ἡ όποία ἐκφράζεται μέ ιδιαίτερη ἐνάργεια στό ἰουστινιάνειο δίκαιο, βλ. πρόχειρα Σπ. Τρωιάνο, Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, Ἀθήνα ²1999, σ. 30-32, 44-47.

24. Ἀναφορά στόν γάμο τῆς κόρης τοῦ Θεοδοσίου Β' Εὐδοκίας μέ τόν ἀνεψιό του Βαλεντινιανό Γ' πού ἀναγορεύθηκε αὐτοκράτορας στό δυτικό μέρος τοῦ κράτους. Ὁ γάμος ἐγινε στίς 29 Ὀκτωβρίου τοῦ 437.

25. Γιά τήν οἰκουμενικότητα ὡς στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας βλ. Τρωιάνο, ὁ.π., σ. 39.

3. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καὶ ἰλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καὶ τακτικός ὑπατος, εἶπε:

Κληθέντων λοιπόν ἐμοῦ καὶ τοῦ ἰλλουστρίου ἀνδρός πού ἦταν ἐκεῖνο τόν καιρό ἑπαρχος τῆς Ἀνατολῆς²⁶, διέταξε νά μᾶς παραδοθοῦν ξεχωριστοὶ στόν καθένα κώδικες ἀπό τό θεῖο του χέρι, γιά νά προωθηθοῦν στήν οἰκουμένη του μέ σεβασμό, οὕτως ὥστε ὁ θειότατος ἡγεμὼν διέταξε μεταξύ τῶν πρώτων νά προσφερθοῦν στήν ἐξοχότητά σας τά δείγματα τῆς προνοίας του. Στά χέρια μας δεχθήκαμε τόν κώδικα πού ἐκπορεύθηκε ἀπὸ ἐντολή καὶ τῶν δύο ἡγεμόνων. Οἱ κονστιτουτιονάριοι εἶναι παρόντες: ἐάν ἀρέσει στήν πληρότητά σας, νά διατάξει ἡ πληρότητά σας νά διαβαστοῦν σ' αὐτήν αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ νόμοι, μέ τούς ὁποίους διέταξαν νά γίνει αὐτό τό πράγμα²⁷, ὥστε νά ὑπακούσουμε μέ τήν ἀρμόζουσα ἀφοσιώση στίς πλήρεις φροντίδας ἐντολές τῶν αἰωνίων ἡγεμόνων.

Ἐξεφωνήθη: Εἶναι ὀρθό, ἀρέσει, ἀρέσει.

4. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καὶ ἰλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καὶ τακτικός ὑπατος διάβασε ἀπὸ τὸν Θεοδοσιανὸ κώδικα, βιβλίο πρῶτο μέ τόν τίτλο «Περὶ αὐτοκρατορικῶν διατάξεων καὶ ἡδίκτων».

«Οἱ κύριοί μας αὐτοκράτορες, Θεοδοσίος καὶ Βαλεντινιανὸς Αὐγούστοι πρὸς τὴ Σύγκλητον: Διατάσσουμε νά συγκεντρωθοῦν, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Γρηγοριανοῦ καὶ Ἑρμογενειανοῦ κώδικα, ὅλες οἱ διατάξεις πού ἐξέδωσε ὁ ἔνδοξος Κωνσταντῖνος καὶ οἱ θεοὶ ἡγεμόνες μετὰ ἀπὸ αὐτόν καὶ ἐμεῖς καὶ πού βασιζονται σέ θεῖους γενικούς νόμους καὶ ἡδίκτα. Καὶ πρῶτα οἱ τίτ-

26. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς Ὑπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς ἔφερε τόν τίτλο *comes orientis*.

27. Ὅπως προαναφέρθηκε οἱ νόμοι πού σχετίζονται μέ τόν Θεοδοσιανὸ κώδικα εἶναι τρεῖς: ἡ διάταξη τοῦ 429, στήν ὁποία περιέχεται ἡ ἀρχικὴ ἐντολή γιά τό σχέδιο πού τελικά δέν πραγματοποιήθηκε (C.Th. 1.1.5), ἡ διάταξη τοῦ 435 γιά τὴ σύνταξη τοῦ σωζόμενου κώδικα (C.Th. 1.1.6) καὶ ἡ N.1 τοῦ Θεοδοσίου γιά τὴν κύρωση τοῦ κώδικα στήν Ἀνατολή. Στά πρακτικά τῆς συγκλήτου ἔχει καταγραφεῖ μόνον ἡ διάταξη τοῦ 429. Κατὰ τὸν Pharr, ὁ.π., σ. 4 σημ. 20 οἱ ὑπόλοιποι νόμοι πρέπει ἀπλῶς νά ἀναγνώσθησαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνεδρίας χωρὶς νά καταγραφοῦν. Κατὰ τὴ γνώμη μου πάντως, δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ πιθανότητα νά μὴν ἀναγνώσθησαν καθόλου. Πέρα ἀπὸ τίς ἐπικαλύψεις τῶν κειμένων –τίς ὁποῖες ἐπισημαίνει καὶ ὁ Pharr– ἡ διάταξη C.Th. 1.1.6 ἀποτελεῖ –κατὰ τὴν κρατούσα ἄποψη (βλ. παραπάνω σημ. 10)– δείγμα γιά ὑπαναχώρηση τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς λιγότερο φιλόδοξα σχέδια, ἄρα εἶναι πιθανὸ νά μὴν παρουσιάσθηκε πανηγυρικά γιά λόγους σκοπιμότητας, ἐνῶ ἡ Νεαρά –παρὰ τὸ ἀναμφισβήτητα ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον περιεχόμενό της– ἀφορᾷ τυπικά μόνο τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κράτους καὶ ἔχει ὡς ἀποδέκτη τὸν *comes orientis*. Τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὴ συνεδρία τῆς συγκλήτου ἀναγνώσθηκε μόνον ἡ διάταξη C.Th. 1.1.5 ἀκολουθοῦν –μέ βάση τίς δικές τους ἀπόψεις οἱ Matthews, ὁ.π., σ. 25 καὶ Honoré, ὁ.π., σ. 127.

λοι, πού είναι οί βασικές διατάξεις για τά θέματα²⁸, πρέπει νά χωρισθοῦν ἔτσι, ὥστε ἂν μία διάταξη ταιριάζει σέ διαφορετικές ἐπικεφαλίδες διατυπωμένες σέ περισσότερους τίτλους νά τοποθετηθεῖ ὅ,τι καί ὅπου ταιριάζει· ἔπειτα, ὅ,τι παρουσιάζει διαφορά ἀπό ἀντίφαση πρέπει νά ἐλεγχθεῖ μέ τήν τάξη τῶν κειμένων καί νά μήν ἐλεγχθεῖ μόνον ἡ ὑπατεία καί ἡ βασιλεία, ἀλλά καί αὐτή ἡ ἴδια ἡ σύνθεση τοῦ ἔργου νά δείχνει πῶς ὅ,τι εἶναι νεώτερο εἶναι ἰσχυρότερο· ἀκόμη νά διατηρηθεῖ ἡ διατύπωση τῶν νόμων πού ἀφορᾷ τό ἀντικείμενό τους, ἀφαιρουμένων ἐκείνων πού δέν προστέθηκαν ἀπό τίς ἀνάγκες τοῦ ρυθμιζομένου ζητήματος. Παρόλο πού θά ἦταν ἀπλούστερο καί δικαιότερο νά ἀφαιρεθοῦν αὐτοί πού καταργήθηκαν ἀπό μεταγενέστερους καί νά ἀναπτυχθοῦν μόνον ὅσοι πρέπει νά ἰσχύουν, θεωροῦμε ὅμως πῶς αὐτός ὁ κώδικας καί οἱ προηγούμενοι καταρτίσθηκαν γιά ἐπιμελεῖς, στούς λόγιους σκοπούς τῶν ὁποίων²⁹ ἀρμόζει νά γνωρίζουν ἀκόμη καί αὐτά, πού παραδομένα στή σιωπή περιέπεσαν σέ ἀχρησία, ὡς ἰσχύοντα γιά ὑποθέσεις ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἀπό αὐτούς δέ τούς τρεῖς κώδικες καί ἀπό τίς πραγματεῖες καί ἀποκρίσεις τῶν νομικῶν πού θά εἶναι προσαρτημένες σέ κάθε τίτλο καί τήν ἐργασία τῶν ἰδίων πού θά φτιάξουν τόν τρίτο, θά ὑπάρξει ἄλλος, ὁ δικός μας, πού δέν θά ἀνέχεται κανένα λάθος, καμία ἀσάφεια, ὁ ὁποῖος προσαγορευόμενος μέ τό ὄνομά μας θά δείχνει αὐτά πού πρέπει νά ἀκολουθοῦνται καί νά ἀποφεύγονται ἀπό ὅλους. Για τήν πραγματοποίηση τόσο μεγάλου ἔργου καί τῇ σύνταξη τῶν κωδίκων –ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος, συναχθεῖσάν ὅλων τῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων γενικῶν διατάξεων καί χωρίς νά παραλείπει τίποτε, ἀπό αὐτά τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται σήμερα ἡ ἐπίκληση, θά ἀποκρούσει τή μάταιη ἐπανάληψη λέξεων· ὁ ἄλλος, ἀποκλειομένων τῶν ἀντιφάσεων τοῦ ὅλου δικαίου, θά στρέφεται πρὸς τήν ἐπιστασία τῆς ζωῆς – πρέπει νά ἐκλεγοῦν ἄνδρες ἰδιαίτερης ἀξιοπιστίας, τῆς πλέον ἐγνωσμένης εὐφυΐας, οἱ ὁποῖοι, ὅταν θά ἔχουν προσφέρει στή Σοφία μας καί στή δημόσια ἀρχή τόν πρῶτο κώδικα, θά προχωρήσουν στόν ἄλλον πραγματευόμενον μέχρις ὅτου καταστεῖ ἄξιος ἐκδόσεως. Ἄς πληροφορηθεῖ ἡ πληρότητά σας τούς ἐκλεγέντες: Ἐκλέξαμε τόν Ἀντίοχο, ἄνδρα ἰλλούστριο πρῶην κοιαίστορα³⁰ καί (πρῶην) ἑπαρχο· τόν Ἀντίοχο, ἄνδρα ἰλλούστριο κοιαίστορα τοῦ ἱεροῦ παλατί-

28. Οἱ λέξεις πού βρίσκονται ἀνάμεσα στά κόμματα ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν παρέμβλημα (βλ. Pharr, ὅ.π., σ. 4 σημ. 26).

29. Τό χωρίο ἀναφέρει quorum scholasticae intentioni, δεδομένου λοιπόν ὅτι ὁ ὅρος «σχολαστικός» δηλώνει τό δικηγόρο, δέν ἀποκλείεται ἐδῶ νά γίνεται λόγος εἰδικά γιά τίς νομικές σπουδές (βλ. Pharr, ὅ.π., σ. 5 σημ. 34 καί Matthews, ὅ.π., σ. 23).

30. Quaestor sacri palatii, ὁ ἀξιωματοῦχος αὐτός ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς δικαιοσύνης. Γιά τούς κοιαίστορες κατά τούς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Β' βλ. T. Honoré, Some Quaestors of the Reign of Theodosius II, στούς Harries-Wood, ὅ.π., (σημ. 9), σ. 68-94 καί Τόν ἴδιο, ὅ.π. (σημ. 9), σ. 11-23, 97-122, 163-175, 276-277.

ου³¹. τόν Θεόδωρο, ἄνδρα σπεκταβίλιον κόμητα³² καί μάγιστρο τῶν μεμο-
ραλίων³³. τόν Εὐδίκιο καί τόν Εὐσέβιο, ἄνδρας σπεκταβιλίους μαγίστρους
τῶν σκρινίων³⁴. τόν Ἰωάννη, ἄνδρα σπεκταβίλιον πρώην κόμητα τοῦ ἱεροῦ
μας³⁵. τόν Κομάζοντα καθώς καί τόν Εὐβουλον, ἄνδρας σπεκταβιλίους πρώ-
ην μαγίστρους τῶν σκρινίων, καί τόν Ἀπελλῆ, ἄνδρα εὐγλωττότατο σχολα-
στικό³⁶. Αὐτούς τοὺς ἐκλεγέντας ἀπὸ τὴν Αἰωνιότητά μας ἐμπιστευόμα-
στε πῶς ὅποιον θά προσλάβουν (ὡς συνεργάτη) θά εἶναι λογιώτατος,
ὥστε μέ κοινή ἐπιμέλεια νά ἀποκλείσουν τό σφάλμα ἀπὸ τοὺς νόμους
πού ἔχουν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς ζωῆς³⁷. Στό δέ μέλλον, ἐάν
ἀρέσει νά δημοσιευθεῖ κάτι, ἔτσι θά ἰσχύει στό ἄλλο τμῆμα τῆς στενώτα-
τα συνδεδεμένης αὐτοκρατορίας, ὥστε νά μή βασίζεται σέ ἀμφίβολη πί-
στη οὔτε σέ ἰδιωτική διαβεβαίωση, ἀλλά ἀπὸ ὅποιο τμῆμα καί νά ἐγένετο
τό διάταγμα, νά μεταφέρεται μέ θεῖες ἐντολές³⁸ στό ἄλλο, ὅπου πρέπει νά
γίνεται δεκτό στά γραφεῖα καί νά δημοσιεύεται μέ τὴν ἐπισημότητα τῶν
ἡδίκτων. Διότι τό ἀποσταλέν πρέπει νά κρατεῖ μέ ἀποδοχή καί χωρίς
ἀμφιβολία, διατηρουμένης τῆς ἐξουσίας γιά ἀνάκληση ἢ διόρθωση στήν
Πραότητά μας. Ὡσαύτως πρέπει νά γνωστοποιοῦνται ἀμοιβαίως καί νά
μή γίνονται δεκτά μέ ἄλλον τρόπο (κατ'). Ἐδόθη ἐβδόμη πρό καλανδῶν
Ἀπριλίων, Κωνσταντινουπόλει, ὑπατεία Φλωρεντίου καί Διονυσίου»³⁹.

5. Ἐξεφωνήθη: Αὐγουσταί τῶν Αὐγουστών, μέγιστοι τῶν Αὐγουστών
(λεχθέν) 8 φορές⁴⁰.

31. Βλ. σημ. 30.

32. Ὁ τίτλος τοῦ κόμητος ἦταν τιμητικός καί ἀπονεμόταν σέ διάφορους ἀξιωματού-
χους, οἱ δέ κόμητες διακρίνονταν σέ δύο τάξεις.

33. Magister memoriae, ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ γραφείου πού ἀπαντοῦσε στίς αἰτήσεις
πρός τόν αὐτοκράτορα.

34. Magistri scriniorum, οἱ ὑπεύθυνοι γιά τή γραμματειακή ἐργασία στά διάφορα
γραφεῖα, οἱ ὅποιοι ὑπάγονταν ἀπευθείας στόν αὐτοκράτορα.

35. Ὁ ὅρος nostrum sacrarium δηλώνει τό sacrum consistorium, τό συμβούλιο πού
βοηθοῦσε τόν αὐτοκράτορα στό ἔργο του.

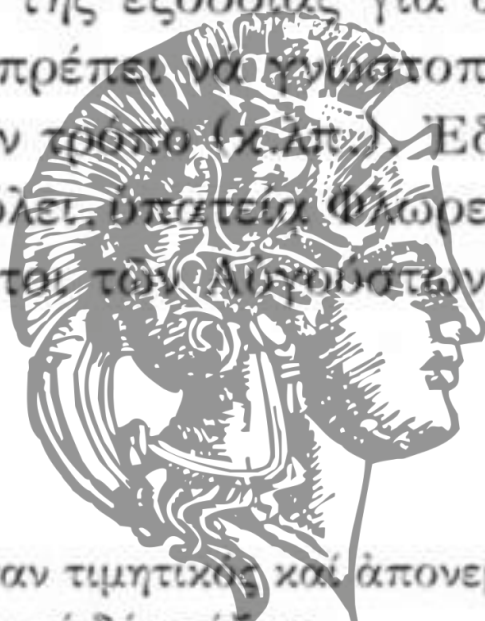
36. Βλ. παραπάνω σημ. 29.

37. Βλ. καί Pharr, ὁ.π., σ. 5 σημ. 44.

38. Προφανῶς ἐδῶ ὑπονοοῦνται αὐτοκρατορικά γράμματα, βλ. καί Pharr, ὁ.π., σ. 5,
σημ. 46.

39. 26 Μαρτίου 429.

40. Οἱ ἐπιφωνήσεις γίνονται ἀπὸ 8 ἕως 28 φορές. Ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Pharr, ὁ.π.,
σ. 5 σημ. 50, δέν μπορεί νά διαπιστωθεῖ ἂν γίνονταν ἐν χορῶ ἢ ἂν ἐπαναλαμβάνονταν
ἀπὸ μεμονωμένους συγκλητικούς. Τό ἐρώτημα αὐτό δέν ἀπαντήθηκε στό σεμινάριο,
παρόλο πού ἀποτελέσε ἀντικείμενο μακρᾶς συζήτησης. Ἀπὸ τό περιεχόμενο πολλῶν
ἀπὸ αὐτές, πού ἐμπεριέχουν αἰτήσεις πρὸς τόν αὐτοκράτορα, κρίνεται πάντως πιθανό
νά ἀποτελοῦσαν προϊόν προηγούμενων διαβουλεύσεων κάποιων ὁμάδων καθὼς καί
προσπάθειες ἐκπλήρωσης προσωπικῶν φιλοδοξιῶν ἰσχυρῶν παραγόντων πού ἐκφράζο-
νταν μέσω ὁπαδῶν τους (βλ. καί Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 55).

Ὁ Θεός σᾶς ἔδωκε σ' ἐμᾶς, ὁ Θεός νά σᾶς διαφυλλάττει γιά μᾶς (λεχθέν) 27 φορές.

Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες καί εὐσεβεῖς εὐτυχεῖς, νά βασιλεύετε πολλά χρόνια· 22 φορές.

Γιά τό καλό τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, γιά τό καλό τῆς συγκλήτου, γιά τό καλό τῆς Πολιτείας, γιά τό καλό ὅλων· 23 φορές.

Ἐλπίδα σ' ἐσᾶς, σωτηρία σ' ἐμᾶς· 26 φορές.

Ἄς ἀρέσει νά ζήσουν οἱ Αὐγουστοί μας αἰώνια· 22 φορές.

Τῆς οἰκουμένης ἡσύχου, παρόντες νά θριαμβεύετε· 24 φορές.

Αὐτές εἶναι οἱ εὐχές τῆς συγκλήτου, αὐτές εἶναι οἱ εὐχές τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ· 10 φορές.

Ἀγαπητότεροι τῶν τέκνων, ἀγαπητότεροι τῶν γονέων· 16 φορές.

Ἐξολαθρευτές τῶν καταδοτῶν, ἀφανιστές τῶν συκοφαντιῶν· 28 φορές.

Ἀπό ἐσᾶς οἱ τιμές, ἀπό ἐσᾶς οἱ περιουσίες, ἀπό ἐσᾶς ὅλα· 28 φορές.

Ἀπό ἐσᾶς τά ὅπλα, ἀπό ἐσᾶς τά δίκαια· 20 φορές.

Στό κέλευσμά σας ὁμολογοῦμε χάριτας· 23 φορές.

Θέσατε ἐκποδῶν τό ἀμφίβολο τῶν διατάξεων· 23 φορές.

Οἱ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες ἔτσι ἀποφασίζουν· 26 φορές.

Ἀποφασίσατε γιά τίς ὑποθέσεις⁴¹, ἀποφασίσατε γιά τήν ἡρεμία· 25 φορές.

Νά γίνουν περισσότεροι κώδικες, ὥστε νά ὑπάρχουν στίς ὑπηρεσίες· 10 φορές.

Ἄς βρίσκονται σφραγισμένοι στά δημόσια γραφεῖα· 20 φορές.

Γιά νά μήν παρεισφρύσουν παρεμβλήματα στίς διατάξεις, νά γίνουν περισσότεροι κώδικες· 25 φορές.

Γιά νά μήν παρεισφρύσουν παρεμβλήματα στίς διατάξεις, νά γραφοῦν ὅλοι οἱ κώδικες ὀλογράφως⁴²· 18 φορές.

Σέ αὐτόν τόν κώδικα πού θά καταρτισθεῖ ἀπό τοὺς κονστιτουτιοναρίους νά μήν προστεθοῦν νομικές σημειώσεις⁴³· 12 φορές.

Οἱ κώδικες πού θά ὑπάρχουν στά γραφεῖα, νά γίνουν μέ δημόσια δαπάνη· εἰσηγούμεθα· 16 φορές.

Νά ζήσεις Φάουστε⁴⁴· 17 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὕπατος⁴⁵· 15 φορές.

Ὅλα τά ἐξηγεῖς, δέν βλάπτεις κανέναν· 13 φορές.

Οἱ συγγραφέντες κώδικες νά προωθηθοῦν στίς ἐπαρχίες· 11 φορές.

41. Προφανῶς μέ τόν *causae* ἐννοοῦνται νομικά ζητήματα.

42. Ὁ ὅρος *litteris* ὑπονοεῖ ὅτι δέν ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν συντομογραφίες, γιατί μπορούσαν νά ὀδηγήσουν σέ παρανοήσεις.

43. Στό σημεῖο αὐτό ἐμπεριέχεται ἀπαγόρευση σχολιασμοῦ τοῦ ἐπίσημου ἀντιγράφου τοῦ κώδικα.

44. *Fauste aveas*· πρόκειται προφανῶς γιά τόν Ἀνίκιο Ἀχίλλιο Γλαβρίωνα Φάουστο.

45. Ἡ εὐχή αὐτή τῶν συγκλητικῶν δέν ἐκπληρώθηκε.

Ἄξιος κομιστής τόσων εὐεργεσιῶν⁴⁶. 10 φορές.
 Νά ζήσεις Παῦλε⁴⁷. 12 φορές.
 Νά γίνεις ὕπατος⁴⁸. 11 φορές.
 Καί νά ὑπάρχουν στά δημόσια γραφεῖα· εἰσηγούμεθα· 15 φορές.
 Προσῆκει στή φροντίδα τῆς praefectura⁴⁹. 12 φορές.
 Κάθε ἕνας ἑπαρχος⁵⁰ νά βάλει τή σφραγίδα του· 15 φορές.
 Νά ἔχουν στά γραφεῖα τους ἀπό ἕναν κώδικα· 12 φορές.
 Καί νά μήν ἐκδίδονται νόμοι κατά παράκλησιν⁵¹. εἰσηγούμεθα· 21 φορές.
 Νά ζήσεις Ἀέτιε, 15 φορές.
 Νά γίνεις τρίτη φορά ὕπατος⁵². 13 φορές.
 Ἐπειδή μᾶς φυλᾷς τή νύκτα⁵³, εἴμαστε σῶοι καί σίγουροι· 12 φορές.
 Μέ τή φύλαξή σου, μέ τόν μόχθο σου· 15 φορές.
 Νά ζήσεις Φάουστε· 17 φορές.
 Νά γίνεις δεύτερη φορά ὕπατος, 13 φορές.
 Εἰσηγούμεθα νά ἀναφέρεις⁵⁴ τίς ἐπιθυμίες τῆς συγκλήτου· 20 φορές.
 Φύλακα τῶν νόμων, φύλακα τῶν διαταγμάτων· 16 φορές.
 Μέ τέτοιες ὑποуλες πράξεις τῶν κατεχόντων, ὅλο τό δίκαιο συγχέεται⁵⁵.
 17 φορές.

6. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβριῶν Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλούστριος, τοῖς τέως ἑπαρχοῖς τῆς πόλεως, ἑπαρχοῖς τῶν προαιτείων καί τακτικός ὕπατος εἶπε: Αὐτά ποῦ διαβάστηκαν μέ τόν ἀρμόζοντα σεβασμό, νά προσαρτηθοῦν στά πρακτικά καί νά προστεθοῦν⁵⁶. Συναριθμῶ καί αὐτό

46. Ἐμμεση ἀναφορά στό γεγονός ὅτι ὁ Φάουστος εἶχε φέρεи τόν κώδικα ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη.

47. Προφανῶς πρόκειται γιά τόν ἑπαρχο τῆς πόλεως Φλάβιο Παῦλο.

48. Οὔτε αὐτή ἡ εὐχή τῆς συγκλήτου ἐκπληρώθηκε.

49. Συνεχίζονται οἱ ἀναφορές στόν Παῦλο, πού ἦταν praefectus urbi.

50. Ἀναφορά στούς ἐπάρχους τῶν δύο πρωτευουσῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

51. Ἀναφορά σέ ὅ,τι θά ὀνομάζαμε σήμερα «φωτογραφικές διατάξεις».

52. Ὁ Ἀέτιος ἔγινε ὕπατος γιά τρίτη φορά ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, τό 446.

53. Excubiis tuis· ὁ Ἀέτιος –πού δέν ἀναφέρεται ὀνομαστικά στό προοίμιο τῶν πρακτικῶν– πρέπει νά ἦταν νυκτέπαρχος (praefectus vigiliūm).

54. Ἐδῶ γίνεται χρήση τοῦ ρήματος suggero, πού ἀποτελεῖ τεχνικό ὄρο γιά τήν ὑποβολή ἐπίσημων ἀναφορῶν καί συστάσεων στόν αὐτοκράτορα.

55. Τήν ἐρμηνεία αὐτή δέν δέχεται ὡς πιθανή ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 59, γιατί οἱ συγκλητικοί ἀνῆκαν στούς «κατέχοντες» καί προτείνει: «Ὅλα τά δίκαια τῶν κατεχόντων συγχέονται μέ τέτοιες ὑποуλες πράξεις». Δέν μπορεῖ πάντως νά μήν παρατηρηθεῖ, πῶς τόν 5ο αἰῶνα τά μέλη τῆς συγκλήτου τῆς Ρώμης δέν συγκαταλέγονταν πλέον στούς πράγματι ἰσχυροῦς τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅσο ἀφορᾷ τίς «ὑποуλες πράξεις» πρέπει νά ἦταν ἐνέργειες πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἐκδοση «φωτογραφικῶν» διατάξεων –πράγμα πού δέχεται καί ὁ Pharr– αὐτές ὁμῶς ἀφοροῦν γενικότερα τήν ἀσφάλεια τοῦ δικαίου καί κατά κανόνα προέρχονται ἀπό πρόσωπα μέ ἰσχὺ καί ἐπιρροή.

56. Στό σημεῖο αὐτό τό χειρόγραφο παρουσιάζει κενό τό ὅποιο ὁ Mommsen διάβα-
 AN

τό ἔργο μεταξύ τῶν εὐεργεσιῶν τῶν αἰωνίων ἡγεμόνων, ὅτι δι' ἐμοῦ δήλωσαν σ' ἐσᾶς, αὐτά πού τίμησαν νά ὀρίσουν ὡς νόμους τους.

Ἐξεφωνήθη: Νά ζήσεις Φάουστε· 16 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὕπατος· 10 φορές.

Στόν ὕπατο τοῦ Νομοθετήματος⁵⁷· 13 φορές.

7. Ὁ Ἀνίκιος Ἀχίλλιος Γλαβρίων Φάουστος, ἄνδρας κλαρίσιμος καί ἱλλούστριος, τρίς τέως ἑπαρχος τῆς πόλεως, ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τακτικός ὕπατος εἶπε: Θά εἶναι τώρα ἀντικείμενο φροντίδας μου, σύμφωνα μέ τίς ἐντολές τῶν Δεσποτῶν καί τίς ἐπιθυμίες τῆς ὑψηλότητάς σας, ὥστε ὁ παρών κώδικας –μέ τήν ἀξιοπιστία τοῦ σπεκταβιλίου ἀνδρός Βερονικιανοῦ, τόν ὁποῖον ἐξέλεξε ἡ πληρότητά σας καί μέ τή συναίνεσή μου καθῶς καί μέ τήν ἀξιοπιστία τῶν κονστιτουτιοναρίων Ἀναστασίου καί Μαρτίνου, τοὺς ὁποῖους ἤδη ἀπό παλαιά δοκιμάσαμε νά ὑπηρετοῦν σέ αὐτήν τήν ὑπηρεσία χωρίς κανένα πταῖσμα– νά ἀντιγραφεῖ σέ τρία σώματα καί αὐτό τό ὁποῖο ἔφερα νά παραμείνει στήν ὑψίστη ὑπηρεσία τοῦ πραιτορίου, τό ἄλλο νά κρατήσουν τά γραφεῖα τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, μεγαλοπρεποῦς ἀνδρός ὁμοίας ἀξιοπιστίας, τό τρίτο⁵⁸ δέ διατάσσονται οἱ κονστιτουτιονάριοι μέ τή δική τους πίστη καί κίνδυνο νά κρατήσουν ζοντά τους, ὥστε νά ἐκδοθεῖ γιά τόν λαό, οὕτως ὥστε νά μὴν ἐκδοθοῦν ἀντίγραφα ἀπό αὐτό τό σῶμα ἐκτός ἀπό τοὺς κονστιτουτιοναρίους, γραμμένα μέ τό ἴδια τοῦς τό χέρι. Ἀκόμη θά ἀποτελέσει ἀντικείμενο φροντίδας μου νά ἀναλάβω καί ἐκεῖνο τό ἔργο, νά γραφεῖ ἀπό αὐτοὺς ἄλλος κώδικας καί νά κατευθυνθεῖ μέ τήν ἴδια ἀφοσίωση πρὸς τήν ἐπαρχία τῆς Αἰφρικής, ὥστε καί ἐκεῖ νά φυλάσσεται ἓνα δεῖγμα ὁμοίας ἀξιοπιστίας.

Ἐξεφωνήθη: Νά ζήσεις Φάουστε· 16 φορές.

Νά γίνεις δεύτερη φορά ὕπατος· 15 φορές.

Στόν ἄνδρα ὅλων τῶν ἀρετῶν: 10 φορές.

σε et addentur, ὅπως δηλαδή μεταφράζεται ἐδῶ, ἐνῶ ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 60 ἀκολουθεῖ τήν ἀποψη πὼς ἡ ὀρθή ἀνάγνωση εἶναι et adiecit, δηλαδή «καί προσέθεσε».

57. Τό κείμενο ἀναφέρει στό σημεῖο αὐτό Consuli oraculi. Ὁ Pharr, ὁ.π., σ. 6 σημ. 61 μεταφράζει «To the Consul of the Oracle», ἐπειδὴ ὁ αὐτοκράτορας θεωρεῖτο πηγὴ τοῦ θείου Λόγου καί ὁ Φάουστος ἀσχοῦσε ἐκεῖνο τό ἔτος ὑπατεία μαζί του. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δέν κρίθηκε ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικὴ στό σεμινάριο. Μετά ἀπὸ ἀρκετὴ συζήτηση καταλήξαμε στή λύση πού προτείνεται ἐδῶ, ἀποδεχόμενοι τήν ἀποψη πὼς ὁ κώδικας μπορούσε νά θεωρηθεῖ θέσφατο, ἐπειδὴ πῆγαζε ἀπὸ τόν αὐτοκράτορα –ὁ ὁποῖος ἀντλοῦσε τήν ἐξουσία του ἀπὸ τόν Θεό– ὁ δὲ Φάουστος ἦταν ὁ ὕπατος πού τόν εἶχε παρουσιάσει στή σύγκλητο.

58. Στήν πραγματικότητα λοιπόν τά σώματα θά ἦταν τέσσερα: τό πρωτότυπο πού θά κρατοῦσε ὁ ἑπαρχος τῶν πραιτορίων καί τρία ἀντίγραφα, ἓνα γιά τόν ἑπαρχο τῆς πόλεως καί δύο γιά τοὺς δύο κονστιτουτιοναρίους.

C.Th. 1.1.6 (20-12-435)

Οἱ ἴδιοι αὐτοκράτορες. Ὅλα τὰ ἡδικτα καὶ οἱ γενικὲς διατάξεις πού ψηφίσθηκαν γιὰ νὰ ἰσχύσουν ἢ μᾶλλον νὰ τεθοῦν ἢ σέ συγκεκριμένες ἐπαρχίες εἴτε τόπους, τίς ὁποῖες ἐκδόσαμε ὁ θεῖος Κωνσταντῖνος καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἡγεμόνες καὶ ἐμεῖς, νὰ διακριθοῦν σέ τίτλους ἐνδεικτικούς τῶν θεμάτων, ἔτσι ὥστε ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό τῶν ὑπατειῶν καὶ τῶν ἡμερῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν τάξη τῆς συνθέσεως νὰ μποροῦν νὰ φαίνονται οἱ νεώτερες. Καὶ ἐάν κάποια ἀπὸ αὐτές εἶναι χωρισμένη σέ περισσότερα κεφάλαια, τό καθένα ἀπὸ αὐτὰ διακρινόμενο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα νὰ ὑπαχθεῖ στὸν ἀρμόζοντα τίτλο καὶ σκοπομένων ἀπὸ κάθε διάταξη αὐτῶν πού δέν ἀρμόζουν στή δύναμη τῆς ἰσχύος, νὰ παραμείνει μόνο τό δίκαιο. Γιὰ νὰ λάμπει λοιπόν μέ καθαρότητα ὡς συνεπτυγμένο μέ συντομία, ἀπονέμουμε σέ αὐτούς πού θὰ ἐπιχειρήσουν αὐτό τό ἔργο τὴν ἐξουσία τοῦ νὰ ἀποσποῦν περιττές λέξεις καὶ νὰ προσθέτουν ἀναγκαῖες καὶ νὰ μεταβάλλουν τὰ ἀμφίβολα καὶ νὰ διορθώνουν τὰ ἀνάρμοστα, ὥστε δηλαδή μέ αὐτὰ τὰ μέτρα ἢ κάθε μιά διάταξη νὰ φαίνεται σαφής. Οἱ συντάκτες αὐτοῦ τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα θὰ εἶναι ὁ Ἀντίοχος ἐπιφανέστατος καὶ ἐνδοξότατος πρῶην ἑπαρχος καὶ (πρῶην) ὑπάτος, ὁ Εὐθύσιος, ἱλλούστριος καὶ μεγαλοπρεπῆς κόμης καὶ κοιαίστωρ μας, ὁ Μαξιμῖνος, ἄνδρας ἱλλούστριος κεκοσμημένος μέ τὰ διασημὰ τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ κοιαιστώρος, ὁ Σπεράντιος, ὁ Μαρτύριος, ὁ Ἀλύπιος, ὁ Σεβαστιανός, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Θεόδωρος, ὁ Ἑρῶν σπεκταβίλιοι κόμητες τοῦ κοινατορίου, ὁ Μαξιμιανός, ὁ Ἐπιγένης, ὁ Διόδωρος, ὁ Προκόπιος, σπεκταβίλιοι κόμητες καὶ μάγιστροι ἱερῶν σκρινίων, ὁ Ἑρώτιος, ἄνδρας σπεκταβίλιος, πρῶην βικάριος διδάσκαλος τοῦ δικαίου, ὁ Νεωτέριος, ἄνδρας σπεκταβίλιος, πρῶην... Ἐάν κάποιος ἀπὸ αὐτούς ἢ ἐμποδισθεῖς ἀπὸ ἀνθρώπινο λόγο ἢ κρατηθεῖς ἀπὸ ἄλλη δημόσια φροντίδα θὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τό ἀνατεθέν ἔργο, ἐάν ἔχει κριθεῖ ἔτσι, σύμφωνα μέ ἀπόφασή μας, νὰ μπεῖ ἄλλος στή θέση του, ὥστε κανένα ἐμπόδιο νὰ μὴ μπορέσει νὰ ἀνακόψει τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ κώδικα, πού θὰ ἰσχύει σέ ὅλες τίς ὑποθέσεις καὶ δίκες, χωρὶς νὰ ἀφήνει θέση σέ καμία νεαρά διάταξη ἐκτός αὐτοῦ, πλὴν αὐτῶν πού θὰ δημοσιευθοῦν μετὰ τὴν ἐκδόσή του. Ἐδόθη δεκάτῃ τρίτῃ πρό καλανδῶν Ἰανουαρίων, Κωνσταντινουπόλει, τῶν κυρίων ἡμῶν Θεοδοσίου ἔτους 15οῦ καὶ Βαλεντινιανοῦ ἔτους τετάρτου, ὑπάτων.

Περὶ τοῦ κύρους τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα.

N. Θεοδοσίου, ἀρ. 1, 15 Φεβρουαρίου 438

Αὐτοκράτορες Θεοδόσιος καὶ Βαλεντινιανός Αὐγουστοὶ πρὸς τὸν Φλωρέντιο, ἑπαρχο πραιτορίων τῆς Ἀνατολῆς. Πολλάκις διηρωτήθη ἡ Πραότη-

τά μας, γιά ποιό λόγο, ἐνῶ προτείνονται τόσα ἔπαθλα⁵⁹, μέ τά ὁποῖα θεραπεύονται οἱ τέχνες καί οἱ σπουδές, νά ὑπάρχουν τόσοι λίγοι καί σπάνιοι πού νά διαθέτουν πλήρη γνώση τοῦ πολιτικοῦ δικαίου καί μέ τόση θλιβερή χλωμάδα ἀπό τή νυκτερινή ἐργασία ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος ἄνδρας νά ἀποκτᾷ τή σταθερότητα τῆς τέλειαις παιδείας. Λοιπόν γιά νά μήν ἀποτελέσει τό ζήτημα ἀντικείμενο χειρισμοῦ ἀπό τήν πολυπράγμονα ἀμφιβολία κάποιου ἄλλου –ἐάν ἔλθει στίς σκέψεις μας τό τεράστιο πλῆθος τῶν βιβλίων, ἡ ποικιλία τῶν ἀγωγῶν καί ἡ δυσκολία τῶν ὑποθέσεων, ἐάν τέλος ὁ ὄγκος τῶν θείων διατάξεων, οἱ ὁποῖες <εἶναι> σάν βυθισμένες κάτω ἀπό παχιά ὁμίχλη σκοταδιοῦ, πού μέ τό ὄριό της ἀποκλείει τή γνώση τους στά ἀνθρώπινα μυαλά– ἐκπονήσαμε ἀληθινό ἔργο τῆς ἐποχῆς μας καί σχισθέντος τοῦ σκότους δώσαμε φῶς στούς νόμους μέ τή συντομία μιᾶς ἐπιτομῆς, ἐκλεχθέντων εὐγενῶν ἀνδρῶν δοκιμασμένης πίστεως, περιφήμου παιδείας, μέ τήν ἀνάθεση σ' αὐτούς τῆς ὑπόθεσης τοῦ δημοσίου καθήκοντος, μέ τήν ἐρμηνευτική ἀποκάθαρση, δημοσιεύουμε ἐκ νέου τά ψηφίσματα τῶν ἡγεμόνων, ὥστε στό ἐξῆς νά μήν εἶναι φανερό μέ διαφάνεια ἡ καλυμμένη ὑπό ψευδή αὐστηρότητα ἀμάθεια τῶν νομομαθῶν, ὥσάν ἀπό αὐτά τά ἄδυτά της νά ἀναμένονταν τρομακτικές γνωροδοτήσεις, γιά τό ποιᾶ ἰσχύ ἀποδίδεται στή δωρεά, γιά τό μέ τό μέ ποιᾶ ἐπιτομή διεκδικεῖται ἡ κληρονομία, μέ ποιᾶ λόγια συνάπτεται ἡ stipulatio ὥστε νά εἶναι ἀπαιτητό τό βέβαιον ἢ ἀβέβαιον χρέος. Τό καθένα ἀπό αὐτά ἔχει ἐρευνῆθαι μέ τίς φροντίδες τῶν νομομαθῶν καί ἔχει ἀχθεῖ σέ καθαρό φῶς μέ τήν ἀκτινοβόλο λάμψη τοῦ ὀνόματός μας. Οὔτε νά ὑποπτευθοῦν ὅτι τοῦς στάλθηκε μικρή ἀμοιβή, αὐτοί στούς ὁποίους παραγγείλλαμε τίς θείες ἐννοιες τῆς ψυχῆς μας. Γιατί ἐάν προβλέπουμε σωστά μέ τήν ὀξυδέρκεια τοῦ νοῦ μας τά μέλλοντα, θά φθάσουν γιά πάντα στούς μεταγενέστερους ἀπό τή συμμετοχή στίς ἐργασίες μας. Γι' αὐτό μέ τό σάρωμα τοῦ νέφους τῶν βιβλίων, στά ὁποῖα πολλοί διέτριψαν τούς βίους τους χωρίς νά ἐξηγήσουν τίποτε, ἐπικυρώνουμε τήν ἐπιτετημένη γνώση τῶν θείων διατάξεων ἀπό τούς χρόνους τοῦ θείου Κωνσταντίνου, χωρίς νά δίδεται σέ κανέναν ἄδεια μετά τήν 1η Ἰανουαρίου νά προσκομίσει σέ δικαστήριο καί στήν καθημερινή νομική πρακτική αὐτοκρατορική διάταξη, ἢ νά συνθέτει βοηθήματα δίκης ἐκτός ἀπό αὐτά ἀκριβῶς τά βιβλία, πού ἔλαβαν νέα μορφή ὑπό τό ὄνομά μας καί βρίσκονται στά ἱερά γραφεῖα. Παρόλα αὐτά κανενός ἀπό τούς προηγουμένους ἡγεμόνες δέν ἀμαυρώθηκε ἡ αἰώνια φήμη, κανενός νομοθέτη δέν ἀφανίστηκε τό ὄνομα, μᾶλλον δέ μέ τίς ἀλλαγές πρός χάριν τοῦ φωτός μέ τή σαφήνεια τῶν δογμάτων ἐνώθηκαν μέ ἐμᾶς σέ σεβάσματα κοινωνία. Μένει λοιπόν καί θά παραμείνει ἐσαεὶ ἐπεξεργασμένη ἡ δόξα τῶν νομοθετῶν καί ὅσο μᾶς ἀφορᾷ δέν παραλλάχθηκε παρά μόνον ὡς πρός τό φῶς τῆς συντο-

59. Ὑλικές ἀνταμοιβές γιά τοὺς φοιτητὲς τῆς Νομικῆς.

μίας. Καί παρόλο πού ἡ κατάρτιση τοῦ ὅλου ἔργου ὀφείλεται στίς φροντίδες μας, κρίνουμε ἐντούτοις περισσότερο αὐτοκρατορικό καί περισσότερο ἐνδοξο, ἐάν λείψει ὁ φθόνος καί παραμείνει ἡ μνήμη τῶν συντακτῶν μέ τό δίκαιο τῆς αἰωνιότητος. Γιά μᾶς θά εἶναι ὑπεραρκετό γιά νά ἀπολαύσουμε ἡσυχῇ συνείδηση, ἀφοῦ θά ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ οἱ νόμοι, νά ἔχουμε ἀπελευθερώσει τά πορίσματα τῶν προγόνων ἀπό τήν ἀδικία τοῦ σκοταδιοῦ. Σ' αὐτά προσθέτουμε, ὅτι στό ἐξῆς καμία διάταξη εἴτε ἐκδεδομένη στά μέρη τῆς Δύσης εἴτε σέ ἄλλο τόπο ἀπό τόν ἀήτητο ἡγεμόνα υἱό τῆς Πραότητάς μας αἰώνιο Αὐγουστο Βαλεντινιανό νά μή μπορεῖ νά ἐκφωνηθεῖ ἢ νά ἀποκτήσει ἰσχύ νόμου μέ ἄλλον τρόπο ἐκτός ἐάν αὐτή γνωστοποιηθεῖ σ' ἐμᾶς μέ θεῖο πραγματικό τύπο⁶⁰. Πράγμα πού πρέπει νά τηρεῖται καί σέ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται στήν Ἀνατολή μέ τήν αὐθεντία μας, καταδικαζομένων μέ τό στίγμα τῆς πλαστότητας τῶν προερχομένων ἀπό τόν καθορισμένο καιρό πού δέν ἀναφέρονται στόν Θεοδοσιανό κώδικα, ἐξαιρουμένων ἐκείνων πού βρίσκονται στό ἱερό στρατιωτικό ἀρχηγεῖο, ἢ ἐκείνων πού ἀφοροῦν δημόσια ζητήματα περί δαπανῶν καί ἄλλων πραγμάτων καί εἶναι καταγεγραμμένα στά ἀρχεῖα τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν. Εἶναι πολύ μακρὺς ὁ λόγος γιά τό τί προσέφερε γιά τήν πραγμάτωση τοῦ ἔργου μέ τίς φροντίδες τοῦ ὁ Ἀντίσχος καθὼς μεγαλοπρεπῆς, πρώην ἑπαρχος καί (πρώην) ὑπάτος, τί ὁ Μαξιμίνος ἄνδρας ἱλλούστριος, πρώην κοιαίστωρ τοῦ παλατίου μας, περίφημος σέ κάθε εἶδος φιλολογικῆ ἐργασίας, τί ὁ Μαρτύριος ἄνδρας ἱλλούστριος, κόμης καί κοιαίστωρ, πιστός ἐρμηνευτής τῆς Πραότητάς μας, τί ἀκόμη ὁ Σπεράντιος, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Θεόδωρος, ἄνδρες σπεκταβίλιοι, κόμητες τοῦ ἱεροῦ κονιστορίου μας, τί ὁ Ἐπιγένης ἄνδρας σπεκταβίλιος, κόμης καί μάγιστρος τῶν μεμοραλίων, τί ὁ Προκόπιος ἄνδρας σπεκταβίλιος, κόμης καί μάγιστρος τῶν λιβελλῶν⁶¹, πού δικαίως συγκρίνονται μέ ὅλους τοὺς ἀρχαίους. Ὑπολείπεται Φλωρέντιε, προσφιλέστατε καί ἀγαπητότατε πατέρα, στή διάσημη καί μεγαλοπρεπὴ αὐθεντία σου, στήν ὁποία εἶναι προσφιλές καί οἰκεῖο νά εὐχαριστεῖ τοὺς ἡγεμόνες, ἀφοῦ παρουσιαστοῦν τά ἡδικτα νά φροντίσει ὥστε νά φθάσουν τά ψηφίσματα, τῶν αὐτοκρατορικῶν μεγαλειότητων μας στή γνώση ὅλων τῶν λαῶν, ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν. Ἐδόθη 15ῃ πρό καλανδῶν Μαρτίων Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ κυρίου ἡμῶν Θεοδοσίου ἔτους 16ου ὑπάτου καί ἐκείνου πού θά ἔχει ἀναγγελεῖ.

Ἑρμηνεία: Αὐτός ὁ νόμος λέγει νά ὑφίσταται ἡ αὐθεντία τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα μέ κάθε ἰσχύ.

60. Pragmatica sanctio: ἐνδιάμεση μορφή μεταξύ rescriptum καί γενικοῦ νόμου μέ μᾶλλον ἀσαφὴ κριτήρια διακρίσεως, βλ. καί Pieler, ὁ.π. (σημ. 2), σ. 226.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Η κωδικοποίηση του Ιουστινιανού¹

Α'. Ο ιουστινιάνειος Κώδικας

Με την *constitutio Haec* που εκδόθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 528 συστήθηκε μία δεκαμελής επιτροπή, από επτά ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, έναν καθηγητή της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και δύο δικηγόρους διορισμένους στο ανώτατο δικαστήριο της πρωτεύουσας, με την εντολή να συντάξει μία συλλογή της αυτοκρατορικής νομοθεσίας. Τη βάση έπρεπε να αποτελέσουν οι τρεις κώδικες που είχαν προηγηθεί, Γρηγοριανός, Ερμογενειανός και Θεοδοσιανός², με την προσθήκη των αυτοκρατορικών νόμων που στο μεταξύ είχαν εκδοθεί. Σύμφωνα με τις ρητές οδηγίες της *constitutio Haec* (§ 2) όφειλε η επιτροπή να αφαιρέσει, στο μέτρο που αυτό δεν έβλαπτε την πληρότητα του κειμένου, από το προς επεξεργασία υλικό όλα τα περιττά μέρη (π.χ. τα προοίμια, επαναλήψεις κ.λπ.), να παραλείψει διατάξεις που είχαν περιπέσει σε αχρησία και να απαλείψει αντιφάσεις. Στη συνέχεια της διαδι-

1. Από την τεράστια – και συνεχώς αυξανόμενη – βιβλιογραφία για το δίκαιο στην εποχή του Ιουστινιανού βλ., εκτός από τα οικεία κεφάλαια των εγχειριδίων Ιστορίας δικαίου και Ρωμαϊκού δικαίου, και τις παρακάτω σχετικά πρόσφατες μελέτες με γενικές παρατηρήσεις: R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*. [Studi e materiali per gli insegnamenti storico-giuridici, 11.] Bologna ⁴1985, του ίδιου, *Ricerche di diritto giustiniano*, Milano ²1990, του ίδιου, *Studi sull'età giustiniana*, Rimini ²1990, του ίδιου, *Giustiniano nella storia: il mito e la critica nel Settecento illuminista*, Torino 1991 και G.L.Falchi, *Sulla codificazione del diritto romano nel V e VI secolo*. [Pontificium Institutum utriusque iuris. Studia e Documenta, 8.] Roma 1989.

2. Επισημαίνεται ότι ο Ιουστινιανός, από άποψη νομοθετικής πολιτικής, επιδίωξε άλλους σκοπούς με τον Κώδικά του από εκείνους που κάλυψε με τον δικό του ο Θεοδόσιος Β'. Βλ. D.Simon, *Gesetzgebung als Weltordnung und Rechtsordnung. Die Auffassungen der byzantinischen Kaiser von Justinian I. bis zu Leon VI. vom Zweck der Gesetze*, EKEIEΔ 31 (1995) 23-50.

κασίας έπρεπε να κατατάξει το υλικό κατά θέματα, αλλά κατά την ενοποίηση των διατάξεων να μη μεταβάλει τη χρονολογική τους σειρά. Όλες αυτές οι οδηγίες βέβαια θυμίζουν πολύ τις αρχές που υπαγορεύθηκαν κατά τη σύνταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα, όπως ήδη τις προάλλες ακούσαμε (βλ. C.Th. 1.1.6). Ιδιαίτερα τονίστηκε ότι νόμοι ειδικοί, απευθυνόμενοι σε πρόσωπα ή ομάδες προσώπων θα περιβληθούν με γενική ισχύ.

Η επιτροπή που εργάστηκε υπό την προεδρία του *quaestor sacri palatii* (του «κυαίστορα του ιερού παλατίου», όπως αποδόθηκε στα ελληνικά ο τίτλος, που αντιστοιχούσε περίπου σε σημερινό υπουργό Δικαιοσύνης) Τριβωνιανού³, ολοκλήρωσε το έργο της ύστερα από έναν περίπου χρόνο και στις 16 Απριλίου 529 τέθηκε ο Κώδικας σε ισχύ. Τον κύρωσε ο Ιουστινιανός με την *constitutio Summa rei publicae* (7.4.529), δίνοντάς του το όνομά του: *Codex Iustinianus*⁴. Στην § 1 δεν παραλείπει να τονίσει τα κίνητρα της πρωτοβουλίας του, όπου, βέβαια, ιδιαίτερα προβάλλεται η διάλυση της ομίχλης που κάλυπτε τα νομικά κείμενα και η οποία εμπόδιζε την ορθή απονομή της δικαιοσύνης (πρβλ. και τη Νεαρά 1 του Θεοδοσίου Β' της 15^{ης} Φεβρουαρίου 438). Στην ίδια παράγραφο επαναλαμβάνεται η μέθοδος, την οποία ακολουθούσε η επιτροπή κατά τη σύνταξη και δόμηση του Κώδικα. Στη συνέχεια (§§ 3-4) καταργούνται όσες διατάξεις είχαν δημοσιευθεί προηγουμένως με εξαίρεση «πραγματικούς τύπους» (*pragmaticae sanctiones*) που παρείχαν προνόμια.

Μολονότι, σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, έπρεπε ο Κώδικας να ισχύσει *in aeternum*, η έκδοση μεγάλου αριθμού αυτοκρατορικών νόμων μετά το 529⁵, καθώς και άλλοι παράγοντες (π.χ. η δημοσίευση του Πανδέκτη) κατέστησαν επιτακτική την ανάγκη νέας έκδοσής του. Έτσι δόθηκε στις αρχές του 534 η εντολή νέας επεξεργασίας του. Δεν σώζεται το κείμενο κάποιας διάταξης αντίστοιχης προς την *const. Haec*, ούτε είναι γνωστό, αν εκδόθηκε. Η δεύτερη έκδοση, ο *Codex Iustinianus repetitae praelectionis*⁶, κυρώθηκε στις 16 Νοεμβρίου 534 με την *constitutio Cordi*, που όριζε έναρξη της ισχύος του νέου Κώδικα το τέλος του έτους. Από τον κυρωτικό νόμο (§ 2) προκύπτει, ότι η αναθεώρηση ανατέθηκε σε μία πενταμελή επιτροπή, με πρόεδρο τον Τριβωνιανό και μέλη τον Δωρόθεο,

3. Η βιβλιογραφία γύρω από το πρόσωπό του είναι μεγάλη. Κλασική πάντως παραμένει η μονογραφία του T. Honoré, *Tribonian*, London 1978.

4. Για τον Κώδικα αυτόν βλ. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, [Österr. Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie, 2.] Wien 1953, σ. 569 επ.

5. Πρβλ. G.L. Falchi, *Studi sulle relazioni tra la legislazione di Giustiniano (528-533) e la codificazione di leges e iura*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 59 (1993) 1-172.

6. Βλ. Wenger, ό.π. σ. 638 επ.

καθηγητή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, και τρεις δικηγόρους της πρωτεύουσας, Μηνά, Κωνσταντίνο και Ιωάννη, που είχε τις ίδιες εξουσίες, όπως και η επιτροπή του 528 (§ 3). Παρά, πάντως, τη ρητή εντολή για περικοπές στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, παρατηρούμε προνομιακή μεταχείριση των νόμων του ίδιου του Ιουστινιανού, οι οποίοι έχουν καταχωριστεί με λιγότερες περικοπές και συντομεύσεις από τα νομοθετήματα των προκατόχων του.

Όπως είναι ευνόητο, η θέση σε ισχύ του νέου Κώδικα έθεσε τέρμα στην ισχύ του παλαιού (§ 4), του οποίου το κείμενο, για τον λόγο αυτό, δεν έχει διασωθεί. Ευτυχώς, έχουν περισωθεί ορισμένες επικεφαλίδες από το 1^ο του βιβλίου (1.11-16) σε έναν πάπυρο, τον P. Oxy. XV 1814. Από το εύρημα αυτό συνάγεται ότι ο παλαιός Κώδικας (Codex vetus) παρουσίαζε σημαντικές διαφορές από τον δεύτερο, τόσο στην εν γένει διάρθρωση όσο και στη σύνθεση των επί μέρους τίτλων⁷.

Ο Κώδικας, που περιέλαβε νόμους των ετών 195-534, υποδιαιρέθηκε σε 12 βιβλία, το καθένα βιβλίο σε τίτλους και ο κάθε τίτλος σε διατάξεις (constitutiones). Έτσι η παραπομπή σε χωρία του Κώδικα αποτελείται σήμερα⁸ συνήθως από τρεις αριθμούς (κάποτε και από τέσσερις, αν το κείμενο μακροσκελών διατάξεων, συχνά του Ιουστινιανού, έχει περαιτέρω υποδιαιρέσεις), των οποίων προηγείται το γράμμα C(odex) ή C(odex) I(ustinianus), για διάκριση από τον Θεοδοσιανό Κώδικα (C.Th.), π.χ. C. (ή C.I.) 4.30.14.6.

Στη διάρθρωση κατά τίτλους είχε ως πρότυπο η επιτροπή για μεν το δημόσιο δίκαιο τον Θεοδοσιανό Κώδικα, για δε το ιδιωτικό και το ποινικό τον Γρηγοριανό. Μέσα στους τίτλους η κατάταξη είναι, κατά την εντολή, χρονολογική⁹. Παρά τις αντίθετες ωστόσο οδηγίες, συναντάμε συ-

7. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στον P.E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, στου H.Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.5.2.] München 1978, σ. 412 επ. (= ελλ. μετάφραση των Ελ. Παπαγιάννη-Σπ. Τρωιάνου, τ. Γ' σ. 278), καθώς και στους συγγραφείς που εκεί παραπέμπονται. Ιδιαίτερα αναλυτικός είναι ο Wenger, ό.π. σ. 569-572. Πρβλ. και N. van der Wal – J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 31 επ. Βλ. επίσης στον Pieler, ό.π. σ. 412 σημ. 83 παραπομπές στις διστάμενες απόψεις, ως προς το αν προσφέρονται τα σχόλια των ερμηνευτών του 6^{ου} αιώνα στον Κώδικα για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με το κείμενο του παλαιού Κώδικα.

8. Ο παλαιός τρόπος παραπομπής (για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης), κατά τον οποίο προηγείτο ο αριθμός της διάταξης και ακολουθούσαν οι αριθμοί βιβλίου και τίτλου, έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί.

9. Λόγω της εντολής να γίνεται κατάτμηση του κειμένου διατάξεων που αφορούσαν περισσότερα από ένα θέματα και ένταξη των επί μέρους τμημάτων του αρχικού κειμένου στην θεματικώς οικεία θέση, ενδεχομένως και ενσωμάτωση μέσα σε άλλη

χνά επαναλήψεις των ίδιων constitutiones σε διάφορους τίτλους, προφανώς για να δοθεί μεγαλύτερη αυτοτέλεια στην αντιμετώπιση ορισμένων θεμάτων, όταν το αντικείμενο της ρύθμισης μπορούσε να υπαχθεί σε περισσότερες θεματικές υποδιαιρέσεις. Τέτοιες «δίδυμες» καταχωρίσεις απαντούν συνήθως στο πεδίο του εκκλησιαστικού δικαίου – ίσως για τη διευκόλυνση εφαρμοστών που ανήκαν σε διαφορετικές έννομες τάξεις.

Με την επιφύλαξη κάποιων παραλείψεων ή/και αβλεψιών¹⁰, που μάλλον οφείλονταν σε χρονική πίεση, επιτρέπει το κείμενο του Κώδικα, ιδίως οι διατάξεις του Ιουστινιανού, τη συναγωγή σημαντικών συμπερασμάτων για το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο¹¹.

Ο Κώδικας είναι γραμμένος στη λατινική γλώσσα. Μόνον ένας μικρός αριθμός διατάξεων, οι περισσότερες¹² από τις οποίες εκδόθηκαν επί Ιουστινιανού, είναι στα ελληνικά. Στις Νομικές Σχολές διδασκόταν ο Κώδικας στο πέμπτο, το τελευταίο έτος σπουδών. Αυτό προέβλεπε η Constitutio Omnem, με την οποία ρυθμίστηκαν οι νομικές σπουδές. Εκδόθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 533 (την ίδια ημέρα με την κύρωση του Πανδέκτη), απευθύνθηκε στους καθηγητές Θεοφίλη, Δωρόθεο, Θεόδωρο, Ισίδωρο, Ανατόλιο, Θαλελαίο, Κρατίνο και Σαλαμίνιο, και όριζε ότι η διδασκαλία έπρεπε να έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τα τρία μέρη της κωδικοποίησης¹³.

Ο Κώδικας δεν έχει διασωθεί ανέπαφος σε κανένα χειρόγραφο. Ο Codex Veronensis 62, αντιγραμμένος τον 8^ο/9^ο αιώνα, περιέχει μόνο τα βιβλία 4-8 και 11-12. Η κάλυψη των κενών (restitutio) στην κριτική έκδοση του κειμένου¹⁴ έγινε με τη βοήθεια άλλων πηγών.

διάταξη, δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, μία ή περισσότερες από τις περιεχόμενες σε μία διάταξη ρυθμίσεις να μην προέρχονται από τον αυτοκράτορα που, κατά το κείμενο του Κώδικα, εξέδωσε τη διάταξη, αλλά από κάποιον προκάτοχό του. Η επισήμανση αυτών των περιπτώσεων είναι δυνατή μόνο με παραβολή θεματικώς συναφών κειμένων με τη βοήθεια του Θεοδοσιανού Κώδικά ή και άλλων εκδόσεων.

10. Πρβλ. Wenger, ό.π. σ. 647 και σημ. 114 επ.

11. Βλ. K.-H. Schindler, Justinians Haltung zur Klassik. Versuch einer Darstellung an Hand seiner Kontroversen entscheidenden Konstitutionen. [Forschungen zum römischen Recht, 23.] Köln-Graz 1966, σ. 143-197 και 220-317, καθώς και H. Ankum, Justinien C. 6.2.22.pr.-3a de 530 après J.-C., et la légitimation active de l'actio furti en cas de vol d'une chose prêtée dans le droit romain classique, Revue intern. des droits de l'Antiquité 47 (2000, κυκλ.2002) 463-479.

12. Πρβλ. Σπ.Ν. Τρωιάνου, Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 10 επ.

13. Πρβλ. H.J. Scheltema, L'enseignement de droit des antécédents. [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, fasc. I.] Leiden, σ. 8, καθώς και G.G. Archi, Giustiniano e l'insegnamento del diritto, L'imperatore Giustiniano. Storia e mito. [Circolo Toscano di diritto romano e storia del diritto, 5.] (Milano 1978) 97-131.

14. Βλ. την έκδοση του P. Krüger, στον τ. II των Th. Mommsen-P. Krüger, Corpus

Β. Ο Πανδέκτης

Η πρόθεση της σύνταξης μίας συλλογής με συγκεντρωμένα αποσπάσματα από τα έργα των παλαιών νομικών γνωστοποιήθηκε επίσημα στα μέσα Δεκεμβρίου 530 με την *constitutio Deo auctore*, όπου ο αυτοκράτορας επαίρεται (§ 2) ότι κανείς μέχρι τότε δεν αποτόλμησε να το πραγματοποιήσει, ούτε καν να το ελπίσει – υπαινισσόμενος ίσως την αποτυχημένη προσπάθεια του Θεοδοσίου Β' το 435. Η χρονολόγηση του παραπάνω νόμου παρέχει αφορμή για τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων ως προς τη δομή του. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά πριν από μερικά χρόνια, ότι το 530 συντάχθηκαν μόνον οι εισαγωγικές §§ 1-2 και οι §§ 4-6, ενώ οι §§ 3 και 7-14 προστέθηκαν αργότερα, το 533 ή το 534, συγχρόνως με την επεξεργασία της δεύτερης εκδόσεως του Κώδικα, κατά το πρότυπο της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν¹⁵.

Τη βάση για το μεγάλο εγχείρημα αποτέλεσε ένα σχέδιο που λίγο πρωτότερα είχε καταστρωθεί. Η συντακτική επιτροπή αποτελείτο από τέσσερις αντικήνσορες, δύο από κάθε Νομική Σχολή (Θεόφιλο και Κρατίνο της Κωνσταντινουπόλεως, Δωρόθεο και Ανατόλιο της Βηρυτού), και ένδεκα δικηγόρους των δικαστηρίων της πρωτεύουσας υπό την προεδρία του Τριβωνιανού. Για τη σύνθεση της επιτροπής και για τις αρμοδιότητές της πολλές πληροφορίες περιέχει η παραπάνω *constitutio*. Ο αυτοκράτορας κάλεσε την επιτροπή στα ανάκτορα, περιέγραψε τους νομικούς, των οποίων τα έργα θα αποτελούσαν τη βάση της συλλογής, και όρισε ότι το τελικό αποτέλεσμα, με την ονομασία *Digesta* ή *Pandectae*, έπρεπε να υποδιαιρεθεί σε 50 βιβλία¹⁶ και διαρθρωθεί κατά το πρότυπο του Κώδικα που είχε προηγηθεί και του *edictum perpetuum*. Υπέδειξε στα μέλη της επιτροπής, να μην κάνουν διακρίσεις μεταξύ των νομικών

Iuris Civilis, Berlin 1877. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές, τελευταία: Hildesheim 1997. Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Κώδικα είναι ένα αλφαβητικό ευρετήριο όλων των λέξεων του κειμένου, τόσο του λατινικού όσο και του ελληνικού, από τον R. Mayr, *Vocabularium Codicis Iustiniani*, τ. I-II, (ο τ. II με το ελληνικό ευρετήριο καταρτίστηκε από τον M. San Nicolò), Prag 1923-1925 (Hildesheim 1965). Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί ο Κώδικας από τον Π. Τσιτσεκλή, τ. Α' - Β', Αθήνα 1911-1912.

15. Βλ. A.M. Giomaro, *Ipotesi sulla datazione della "Deo auctore"*, *Studi Urbinati di scienze giuridiche, politiche e economiche*, 51-53 (N.S. 35-37) (1982-1985) 183-244.

16. Ως προς τον συνολικό αριθμό των βιβλίων και την εσωτερική διάρθρωση διατυπώθηκε η υπόθεση, ότι υποκρύπτουν αριθμητικούς συμβολισμούς με βάση μυστικιστικές αντιλήψεις διαφόρων προελεύσεων. Βλ. σχετικώς R. Knütel, *Christliche Zahlensymbolik im Digestenplan*, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 113 (1996) 422-430.

και να μην παρασυρθούν από τον αριθμό των υποστηρικτών μίας γνώμης για να προδικάσουν την ορθότητά της, τους παρέσχε δε εξουσία να επεμβαίνουν στο κείμενο, απομακρύνοντας τα περιττά του μέρη (π.χ. επαναλήψεις) ή βελτιώνοντας και συμπληρώνοντάς το, ώστε να μην υπάρχουν «αντινομίες», ούτε και αντιθέσεις προς το κείμενο του Κώδικα. Απέκλεισε, τέλος, την επανάληψη κανόνων δικαίου που είχαν περιπέσει σε αχρησία και όρισε προκαταβολικώς τον τρόπο χρήσης του υπό κατάρτιση έργου, ώστε να μην αναβιώσουν φαινόμενα του παρελθόντος, αβεβαιότητας δηλαδή ως προς το ισχύον δίκαιο.

Παρά τις λεπτομέρειες αυτές, καθώς και εκείνες που περιέλαβε η κυρωτική του έργου δίγλωσση *constitutio Tanta/Δέδωκεν* (16.12.533)¹⁷, δεν παρέχουν ωστόσο οι δύο *constitutiones* καμία ουσιαστική βοήθεια για την ανάπλαση της διαδικασίας που ακολούθησε η επιτροπή κατά τη σύνταξη του έργου, το οποίο – παρά τον όγκο του – ολοκληρώθηκε μέσα σε τρία μόνο χρόνια. Στη θεωρία επικρατεί ακόμη η άποψη που διατυπώθηκε τον 19^ο αιώνα από τον Γερμανό ρωμαϊστή F. Bluhme¹⁸, σύμφωνα με την οποία το υλικό διαιρέθηκε σε τρία μέρη (*Massen*) που κατανεμήθηκαν σε ισάριθμες υποεπιτροπές. Το πρώτο περιλάμβανε το *ius civile* (*Masse* του Sabinus), το δεύτερο το *ius honorarium* (*Masse* του edictum) και το τρίτο τη φιλολογία των *quaestiones* και των *responsa* (*Masse* του Παπινιανού). Σε μεταγενέστερο στάδιο προστέθηκε και ένα τέταρτο μέρος, η λεγόμενη *appendix*. Στη συνέχεια τα μεμονωμένα αποσπάσματα που προέκυψαν από την εργασία των υποεπιτροπών συντέθηκαν σε θεματικές ενότητες.

Από τα αρχειακά ευρήματα δεν πιθανολογείται η ύπαρξη «Προπανδέκτη», αλλά κι αν προηγήθηκε πρόδρομη μορφή του έργου, η ολοκλήρωση των εργασιών δικαιολογεί την κατοπινή εξαφάνισή του. Δεν λείπουν πά-

17. Βλ. για την *constitutio* αυτή και για τη σχέση ανάμεσα στις δύο γλωσσικές διατυπώσεις T. Wallinga, *Tanta/Δέδωκεν. Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989.

18. F. Bluhme, *Die Ordnung der Fragmente in den Pandectentiteln*, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 4 (1820) 257 επ. (ανατύπ. Labeo 6 [1960] 50-96, 235-277, 368-404). Προβλ. D. Mantovani, *Digesto e masse bluhmiane*, [Univ. degli Studi di Milano. Facoltà di Giurisprudenza. Pubbl. dell'Istituto di diritto romano, 21.] Milano 1987 και του ίδιου, *Le masse bluhmiane sono tre*, *Seminarios complutenses de derecho romano IV* (Madrid 1993) 87-119, όπου διακρίνει τη λεγόμενη *appendix* από τα άλλα τρία μέρη και, επί των απόψεων του τελευταίου, D. Osler, *Following Bluhme: a Note on Dario Mantovani, «Digesto e Masse bluhmiane»*, *Iura* 39 (1988[1991])137-158. Το θέμα όμως απασχολεί συνεχώς την έρευνα: W. Kaiser, *Digestenentstehung und Digestenüberlieferung. Zu neueren Forschungen über die Bluhm'schen Massen und der Neuausgabe des Codex Florentinus*, *Zeitschr. d. Sav.-Stiftung f. Rechtsgeschichte. Rom. Abt.* 108 (1991) 330-350.

ντως οι υποστηρικτές και της αντίθετης απόψεως με το επιχείρημα, ότι ήταν ανθρωπίνως αδύνατη η περάτωση του εγχειρήματος μέσα στον χρόνο που συντελέσθηκε, αν ληφθεί υπόψη ο όγκος του υλικού. Πιστεύεται περαιτέρω ότι τον «Προπανδέκτη» αυτόν αποτέλεσαν οι εργασίες της επιτροπής του Θεοδοσιανού Κώδικα, ο οποίος, κατά την αρχική σύλληψη του 429, επρόκειτο να περιλάβει και το *ius*. Το σχέδιο εγκαταλείφθηκε οριστικά, όπως είδαμε, το 435. Αλλά μέχρι τότε η επιτροπή δεν είχε μείνει ασφαλώς αργή, το δε έργο της, διατηρημένο οπωσδήποτε από την αυτοκρατορική γραμματεία, τέθηκε στη διάθεση της επιτροπής του 530¹⁹.

Ανεξάρτητα ωστόσο από τη βασιμότητα των παραπάνω υποθέσεων, θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως προπαρασκευαστική εργασία οι λεγόμενες «Quinquaginta (L = 50) decisiones». Πρόκειται για μία συλλογή που δεν σώθηκε αυτούσια (οι επί μέρους διατάξεις εντοπίζονται στη 2^η έκδοση του Κώδικα) και περιέχει νόμους μεταγενέστερους της 1^{ης} Αυγούστου 530²⁰, πρέπει δε να καταρτίστηκε από το χρονικό αυτό σημείο μέχρι της 21^{ης} Νοεμβρίου 533, ημερομηνίας κύρωσης των Εισηγήσεων που αποτελεί *terminus ante quem* των *L. decisiones*. Με τις 50 αυτές «αποφάσεις», που ίσως απηχούσαν προτάσεις της συντακτικής επιτροπής του Πανδέκτη, σκοπήθηκε η άρση αντιφάσεων στα έργα των παλαιών νομικών²¹. Παραπλήσιο περιεχόμενο, αλλά περισσότερο θεωρητικό έχει μια δεύτερη συλλογή διατάξεων (των οποίων η δημοσίευση άρχισε από 20.2.531), οι «*Constitutiones ad commodum propositi operis pertinentes*»²².

Κατά τα λοιπά, ως προς τα κριτήρια της ταξινόμησης που εφάρμοσε η συντακτική επιτροπή μόνον υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Βέβαιο

19. Πρβλ. A. Cenderelli, *Digesto e Predigesti. Riflessioni e ipotesi de ricerca*, [Univ. di Modena. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza. Istituto Giuridico, N.S. 4.] Milano 1983 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και του ίδιου, *In tema di predigesto*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 96-97 (III S., 35/36) (1993/94) 533-541.

20. Αναφέρεται στη βιβλιογραφία (B. Rotondi, *Scritti giuridici*, τ. I, 1922, σ. 231 επ.), ότι περιέχει νόμους που εκδόθηκαν στο διάστημα 1^{ης} Αυγούστου – 17^{ης} Νοεμβρίου 530. Βλ. Schindler, *ό.π.* σ. 63 επ. και Pieler, *ό.π.* σ. 407. Φαίνεται όμως ότι δεν περιορίζονται τα κείμενα της συλλογής στο διάστημα αυτό.

21. Βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτουν οι Wenger, *ό.π.* σ. 572 επ. και Schindler, *ό.π.* και πρόσθεσε τις νεότερες εργασίες των G.L. Falchi, *Osservazioni sulle "L. Decisiones" di Giustiniano*, *Studi in onore di A. Biscardi*, τ. V (Milano 1984) 121-150, H.J. Scheltema, *Subsecivum VIII: Les Quinquaginta Decisiones*, *Subseciva Groningana* 1 (1984) 1-9, J.H.A. Lokin, *The Novels of Leo and the Decisions of Justinian*, *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 10.] (Αθήνα-Κομοτηνή 1997) 131-140 και, τελευταία, C. Russo Ruggeri, *Studi sulle Quinquaginta Decisiones*, Milano 1999.

22. Πρβλ. Schindler, *ό.π.* σ. 64 επ.

είναι πάντως, ότι η κατανομή της ύλης δεν υπήρξε τυχαία και συμπτωματική, αλλά αποτέλεσμα της τήρησης ορισμένων αρχών.

Ο Πανδέκτης αποτελείται από 50 βιβλία που υποδιαιρούνται περαιτέρω σε τίτλους (με εξαίρεση τα βιβλία 30, 31 και 32) και αυτοί σε αποσπάσματα («δίγεστα», κατά το λεξιλόγιο των Βυζαντινών νομικών). Η περαιτέρω διάκριση σε προοίμιο και παραγράφους είναι προϊόν της επεξεργασίας του κειμένου κατά τον Μεσαίωνα. Η συνέπεια είναι ότι σήμερα η παραπομπή σε χωρίο του Πανδέκτη αποτελείται, κατά κανόνα, από τέσσερις αριθμούς, των οποίων προηγείται το γράμμα D(igesta), π.χ. D. 47.2.62.5.

Σε κάθε απόσπασμα προτάσσεται το όνομα του συγγραφέα (σύμφωνα με ρητή επιταγή προς τη συντακτική επιτροπή, για να μην περιπέσουν σε λήθη «οι έμπροσθεν νομοθέται»), η ονομασία του έργου, από το οποίο έχει ληφθεί το σχετικό απόσπασμα, και η ακριβής παραπομπή σ' αυτό (π.χ. Gaius libro quinto ad edictum provinciale, δηλ. από το 5^ο βιβλίο του έργου του Γαΐου ad edictum provinciale)²³.

Όπως φαίνεται, ανέτρεξε η συντακτική επιτροπή σε τεράστιο αριθμό έργων της κλασικής περιόδου. Από τις επιγραφές των αποσπασμάτων προκύπτει, ότι υποβλήθηκαν σε επεξεργασία τα έργα 39 συνολικά συγγραφέων (περίπου 100 π.Χ. - 250 μ.Χ.), από τους οποίους 34 ή 35 ανήκαν στην κλασική περίοδο, τρεις στην προκλασική και δύο ή ένας στη μετακλασική²⁴. Δεν περιορίστηκαν σε όσους είχαν το ius respondendi, αλλά επεκτάθηκαν σε όσους περιλάμβανε ο «αναφορικός νόμος». Στην §1 της constitutio Tanta /Δέδωκεν αναφέρεται, ότι οι συντάκτες διεξήλθαν 2000 βιβλία από τρία εκατομμύρια στίχους. Αν αυτό δεν αποτελεί υπερβολή – γιατί από τις επιγραφές πάλι προκύπτει ότι ο αριθμός των έργων που αποδελτιώθηκαν είναι αρκετά μικρότερος (1625 ή, κατ' άλλη μέτρηση, 1528) – θα συνυπολογίζονται και όσα έργα διάβασε η επιτροπή, χωρίς να τα λάβει υπόψη. Παρά τον μεγάλο όγκο του υλικού και την ποικιλία του ως προς την προέλευσή του, το μεγαλύτερο μέρος του Πανδέκτη, περίπου κατά τα δύο τρίτα, καλύπτεται από τα έργα του Παύλου και του Ουλπιανού²⁵.

23. Οι αναφορές των έργων είναι μάλλον γενικές. Κάποτε «ξεφεύγουν» και μερικές περισσότερο λεπτομερείς, ίσως λόγω της σπουδής για την ολοκλήρωση του έργου.

24. Βλ. E. Pólay, Aurelius Arcadius Charisius der nachklassische Jurist der Digesten und die Hermogenian-Frage, Bull. dell' Istituto di diritto romano 89 (1986) 185-230, που θεωρεί τον Ερμογενειανό ως ύστερο κλασικό και, επομένως, ως μοναδικό μετακλασικό τον Χαρίσιο.

25. Αυτό προκύπτει από τους πίνακες στις τελευταίες σελίδες της εν χρήσει εκδόσεως. Πρβλ. και van der Wal – Lokin, ό.π. σ. 33.

Ένα σημαντικό μέρος (§§ 2-8) του κυρωτικού νόμου, της *constitutio Tanta* /Δέδωκεν, είναι αφιερωμένο στη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του Πανδέκτη, κατανεμημένου σε επτά μεγάλες ενότητες (*partes*). Στη συνέχεια επαναλαμβάνονται ορισμένες αρχές που τηρήθηκαν κατά την κατάρτιση του έργου, προαναγγέλλεται η δημοσίευση των Εισηγήσεων (βλ. πιο κάτω), των οποίων είχε ήδη αρχίσει η σύνταξη (§ 11), και εξαιρείται η δυνατότητα απόκτησης έναντι μικρού τιμήματος – αντίθετα προς το παρελθόν – του συνόλου της νομοθεσίας (§ 12), τονίζεται δε ότι η κάλυψη των κενών, που ενδεχομένως θα διαπιστωθούν είναι έργο του νομοθέτη (§ 18). Τα επί μέρους αποσπάσματα του Πανδέκτη, μετά την κύρωσή τους με αυτοκρατορική απόφαση, έχουν όλα ίση ισχύ (§§ 20-20a).

Στη συντακτική επιτροπή είχε δοθεί η εξουσία να παρεμβαίνει στο κείμενο των κωδικοποιούμενων διατάξεων, να εισάγει δηλαδή «παρεμβλήματα», κατά τη νεότερη ορολογία. Λόγω ακριβώς του σκοπού, στον οποίο απέβλεπαν αυτές οι παρεμβάσεις, απαγορεύτηκε αυστηρώς με την § 19 του κυρωτικού νόμου η χρήση των αυθεντικών έργων – εδώ νοείται και το αρχικό κείμενο των αυτοκρατορικών νόμων – και η παραβολή τους προς το κείμενο της κωδικοποίησης.

«Ταῦτα τοίνυν ἅπαντες (...) γινώσκοντες χάριν μὲν ὁμολογεῖτε θεῷ τῷ τοῖς ὑμετέροισι χρόνοις ἀγαθὸν τοσοῦτον φυλάξαντι, χρῆσθε δὲ τοῖς ἡμετέροισι νόμοις, τῶν τοῖς πάλαι βιβλίοις ἐνγεγραμμένων προσέχοντες οὐδενί, οὐδὲ ἀντεξετάζοντες αὐτὰ πρὸς τὰ νῦν κείμενα, διὰ τὸ καὶ εἰ δοκοίη τινὰ πως ἀλλήλοις μὴ συμφθέγγεσθαι, ἀλλ' οὖν τὸ μὲν πρότερον ἡμῖν ὡς ἀλυσιτελὲς ἀπαρέσαι, τὸ νῦν δὲ τοῦτο δόξαι κρατεῖν. Καὶ γὰρ ἀπαγορεύομεν ἐκείνοις τὸ λοιπὸν χρῆσθαι, ταῦτα δὲ δὴ καὶ μόνον πολιτεύεσθαι τε καὶ κρατεῖν συγχωροῦμέν τε καὶ θεσπίζομεν· (...)».

Στη συνέχεια ορίστηκε, ότι όποιος τολμήσει να εμφανίσει σε δικαστήριο ως διάδικος ή να κάνει χρήση ως δικαστής των παλαιών διατάξεων, θα διώκεται με βάση τους νόμους περί πλαστογραφίας. Πολύ ορθώς, βέβαια, παρατηρείται²⁶ στο σημείο αυτό, ότι η αποτελεσματικότητα μίας τέτοιας απειλής εξαρτάται από την πρακτική δυνατότητα της εποχής εκείνης, να προωθηθούν τα κείμενα της κωδικοποίησης προς τους διασκορπισμένους σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια εφαρμοστές του δικαίου, δικαστές και διοικητικούς υπαλλήλους. Είναι πολύ αμφίβολο, παρ'όλες

26. P.E. Pieler, Die justinianische Kodifikation in der juristischen Praxis des 6. Jahrhunderts, *Legislazione, cultura giuridica, prassi dell'impero d'Oriente in età giustiniana*, [Collana del Dipartimento di Scienze giuridiche e della Facoltà di Giurisprudenza dell'Univ. di Modena e Regio Emilia, N.S. 52.] έκδ. S. Puliatti-A. Sanguinetti (Milano 2000) 211-227 (215 επ.).

τις συνεχώς επαναλαμβανόμενες εντολές στην ακροτελεύτια διάταξη κάθε κυρωτικού νόμου προς τον αποδέκτη του, να φροντίσει να καταστήσει γνωστό το περιεχόμενο του νόμου προς πάσα κατεύθυνση, αν έφθασαν ποτέ τα κείμενα αυτά σε κάθε γωνιά της Ανατολής – μάλλον το αντίθετο είναι βέβαιο. Τις πρακτικές ανάγκες κάλυψαν πάντως οι «συνόψεις» και οι «επιτομές» των μεγάλων έργων.

Ακολουθώντας (§ 21), με μία διάταξη που προκάλεσε πολλή συζήτηση, απαγόρευσε, πάλι υπό την απειλή της ποινής κατά των πλαστογράφων, ο Ιουστινιανός – φαινομενικά τουλάχιστον – την ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης:

«Ἐκεῖνό γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐνκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν βεβαιοῦντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορεύομεν τὸ μηδὲνα θαρρῆσαι μήτε τῶν νῦν ὄντων μήτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουλευθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνῃ δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένη χρήσασθαι τῶν νόμων ἐρμηνείᾳ, καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὥς εἰκὸς προσγράψαι βουλευθεῖεν χρεῖαν· ἕτερον δὲ παντάπασιν μηδ' ὅτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μηδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισβητήσεως καὶ πλήθους τοῖς νόμοις ἀφοσίμην· (...) Ὡς ὁ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπομνήματα τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσειας ἀλλοιοτέρων, οἷός ἐστι τοῖς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσιν διαφθειρομένου τρόποις».

Ρητῶς επιφυλάχθηκε στην παραπάνω διάταξη η αυθεντική ερμηνεία της κωδικοποίησης στον αυτοκράτορα. Επίσης, για ευνόητους λόγους, απαγόρευσε περαιτέρω ο Ιουστινιανός τη χρησιμοποίηση κάθε μορφής βραχυγραφιών (π.χ. για την απόδοση των ονομάτων των συγγραφέων) και σημείων κατά την αντιγραφή των κειμένων, ώστε να μην προκύψουν αμφισβητήσεις ως προς το κείμενο (§ 22). Γίνεται ρητή μνεία στον νόμο, ότι έχουν επισημανθεί οι απαγορεύσεις αυτές και στις διατάξεις που απευθύνθηκαν προς τους καθηγητές των Νομικῶν Σχολῶν (*constitutio Omnem* προοίμ. και § 8· πρβλ. και *constitutio Deo auctore* § 13)²⁷.

Στην επιστημονική έρευνα σοβαρό πρόβλημα αποτέλεσε το κατά πόσο το κείμενό του αποδίδει ακριβῶς τις πηγές του, με άλλη διατύπωση, ποια υπήρξε η έκταση των «παρεμβλημάτων» (*interpolationes*)²⁸. Κατά

27. Επειδὴ ρητῶς αναγράφεται στο κείμενο του νόμου, ὅτι χρησιμοποιήθηκαν τόσο ἡ λατινικὴ ὅσο καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα στὶς διατάξεις τὶς ἀπευθυνόμενες πρὸς τοὺς νομοδιδασκάλους, διερωτᾶται κανεῖς, ἀν οἱ δύο αὐτοὶ νόμοι υπῆρξαν καὶ αὐτοὶ δίγλωσσοι (καὶ ἔχει ἀπωλεσθεῖ τὸ ἐλληνικὸ κείμενο).

28. ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΑΙΩΝΑ ΑΠΑΣΧΟΛΕΙ ΤΟΥΣ ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ βλ. Μ. Kaser, *Ein Jahrhundert Interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen*.

καιρούς υποστηρίχθηκαν ακραίες απόψεις, που συχνά με γλωσσικά ή γλωσσολογικά επιχειρήματα αμφισβητούσαν την αυθεντικότητα των περισσότερων αποσπασμάτων του Πανδέκτη. Σήμερα έχουν επικρατήσει μετριοπαθέστερες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες το κείμενο δεν απομακρύνθηκε κατά βάση από τις ιδέες των κλασικών νομικών, με πολλές συντομεύσεις στη διατύπωση των αρχικών κειμένων, αλλά και επεμβάσεις με σκοπό την άρση αντιφάσεων, τη σαφήνεια κ.λπ.²⁹.

Ως προς την απαγόρευση του σχολιασμού, είχε παλαιότερα επικρατήσει στη θεωρία η άποψη, ότι ο Ιουστινιανός θέλησε να αποκλείσει οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία της κωδικοποίησης, εκτός από την κατά λέξη μετάφραση των λατινικών κειμένων στα ελληνικά, τη λεγόμενη «κατά πόδα», και την αναγραφή «παρατίτλων», δηλαδή παράλληλων χωρίων (με επιτομή του περιεχομένου τους) από άλλους «τίτλους» του ίδιου ή άλλου μέρους της κωδικοποίησης. Η απαγόρευση ωστόσο υπό αυτή την έννοια προκαλούσε εύλογη απορία, την οποία ενίσχυε ο μεγάλος αριθμός των ερμηνευτικών κειμένων που έχουν περιωθεί, ένδειξη – αν όχι απόδειξη – για το ότι η απαγορευτική διάταξη δεν τηρήθηκε. Στο πρόβλημα αυτό έδωσε πριν από ένα τέταρτο αιώνα ικανοποιητική λύση μία μεγάλη μορφή της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου, ο H.J. Scheltema. Με τη διάταξη αυτή κατά την άποψή του, επιδίωξε ο αυτοκράτορας να αποκλείσει την προσθήκη ερμηνευτικών παρατηρήσεων μέσα στο αυτόσιο κείμενο της κωδικοποίησης, στο «ρητόν» δηλαδή, ώστε να μην ανακύψουν στο μέλλον αμφισβητήσεις ως προς την αυθεντική μορφή του. Ερμηνευτικά υπομνήματα, σημειώσεις και άλλα σχετικά βοηθήματα έξω από το «ρητόν» δεν απαγορεύονταν³⁰.

Anzeiger phil.-hist. Kl. Österr. Akademie der Wissenschaften 116 (1979) 83-113 (με τη μέχρι τότε βιβλιογραφία). Τις καθοριστικές για τη διαμόρφωση του έργου πρωτοβουλίες του Τριβωνιανού σε σχέση με τα παρεμβλήματα στον Πανδέκτη προέβαλε ο T. Honoré, *The Authorship of Interpolations in the Digest: A Study of "licet... attamen"*, *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, [Columbia Studies in the Classical Tradition, 13.] (Leiden 1986) 97-117. Πρβλ. και J.H.A. Lokin, *The End of an Epoch. Epilegomena to a Century of Interpolation Criticism*, *Collatio iuris romani. Etudes dédiées à H. Ankum* (Amsterdam 1995) 261-273, καθώς και O. Behrends, *La nuova traduzione tedesca dei "Digesta" e la critica interpolazionistica*, *Index* 25 (1997) 13-69.

29. Λεπτομέρειες για τη σύνταξη του Πανδέκτη βλ. στον Wenger, ό.π. σ. 576-600. Βλ. και τις απόψεις του D.J. Osler, *The Compilation of Justinian's Digest*, *Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom.Abt.* 102 (1985) 129-184, που αντικρούει ορισμένες θέσεις του Honoré, ό.π. Επίσης Kaiser, *Digestenentstehung* κ.λπ. (ό.π. σημ. 18), D. Pugsley, *Justinian's Digest and the Compilers*, Exeter 1995 και του ίδιου, *On compiling Justinian's digest (6): twin texts and working methods*, *Orbis Iuris Romani. Journal of Ancient Law Studies* 3 (1997) 40-56.

30. H.J. Scheltema, *Das Kommentarverbot Justinians*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschie-*

Ο Πανδέκτης διασώθηκε σε ένα άριστο χειρόγραφο, την περίφημη (Littera) Florentina ή Codex Florentinus, που αποτελείται από 900 περίπου φύλλα (σε δύο τόμους) διαστάσεων 366x320 mm. γραμμένα σε δύο στήλες³¹. Προ μερικών ετών είχε υποστηριχθεί, ότι το χειρόγραφο αυτό αντιγράφηκε, με βάση την (υποτιθέμενη· βλ. πιο κάτω) διδακτική διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (partes), από 12 αντιγραφείς στην Κωνσταντινούπολη και ίσως πρόκειται για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή³². Η νεότερη έρευνα προχώρησε περισσότερο, διαπιστώνοντας 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε partes θεωρείται υπερβολική, επειδή προβάλλεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για τη διδασκαλία, εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις³³.

Ως τόπος προέλευσης του χειρογράφου συγκεντρώνει η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σκέψεις. Πρόκειται για κώδικα εξαιρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρεί η ποιότητα των υλικών γραφής και το επίπεδο του προσωπικού που χρησιμοποιήθηκαν. Η αντιγραφή συντελέστηκε σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για τις διορθώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αδιανόητο να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (Νότια Ιταλία, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία της σύνταξης του Πανδέκτη³⁴.

denis 45 (1977) 307-331. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία παραπέμπει ο P.J. Zepos, Die byzantinische Jurisprudenz zwischen Justinian und den Basiliken, Berichte zum XI. Intern. Byzantinistenkongreß, München 1958, αριθμ. V, 1. Βλ. επίσης R. Kuypers, Justinians Verbot der Digestenkommentierung, (διδ. διατρ.), Bonn 1986. Προβλ. και van der Wal-Lokin, ό.π. σ. 36 επ.

31. Βλ. W. Kaiser, Zur Herkunft des Codex Florentinus, Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque, έκδ. A. Schmidt-Recla, E. Schumann και Fr. Theisen (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη τη νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. Kaiser στο άρθρο Digesten/Überlieferungsgeschichte, Der Neue Pauly τ. 13 (Stuttgart-Weimar 1999) στ. 845-852.

32. B.H. Stolte, The Parties of the Digest in the Codex Florentinus, Subseciva Groningana 1 (1984) 69-91.

33. Βλ. W. Kaiser, Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus, Zeitschr. der Sav.-Stiftung für Rechtsgesch., Rom. Abt. 118 (2001) 133-219 passim.

34. Βλ. Kaiser, Schreiber κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος (Kaiser, Zur Herkunft κ.λπ. σ. 57) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφών ένα από τα τελικά

Αν το χειρόγραφο αντιγράφηκε στην πρωτεύουσα, όπως είναι περισσότερο από πιθανό, παρέμεινε εκεί αρκετούς αιώνες (υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί³⁵), στη συνέχεια δε κατά κάποιο (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία³⁶. Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα τον 12^ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, από την οποία ονομάζεται και Littera Pisana. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται στην Biblioteca Medicea Laurenziana.

Εκτός από τον φλωρεντινό κώδικα σώζονται και οι πολύ μεταγενέστεροι (από τον 11^ο-14^ο αιώνα) codices Bononienses, που περιέχουν το κείμενο του Πανδέκτη, με το οποίο εργάστηκαν οι Glossatores της Bologna. Οι κώδικες αυτοί, γνωστοί και ως versio vulgata (= δημώδης παραλλαγή), ελάχιστα λήφθηκαν υπόψη στην έκδοση που χρησιμοποιείται σήμερα³⁷.

Από πλευράς προγράμματος διδασκαλίας, προέβλεπε η constitutio Omnem (βλ. πιο πάνω) για τον Πανδέκτη τρία έτη σπουδών, το δεύτερο έως και το τέταρτο. Η θεωρία διέκρινε τα 50 βιβλία του σε «βιβλία πρακτόμενα» και «βιβλία εξτραόρδινα», από τα οποία, σύμφωνα με τη

σχέδια των συντακτών. Παρ' όλα αυτά, με βάση μια σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N.G. Wilson, A Greek Palaeographer Looks at the Florentine Pandects, Subseciva Groningana 5 (1992) 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537.

35. Wilson, ό.π. σ. 5 και T. Wallinga, The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus, Subseciva Groningana 5 (1992) 7-19 (19). Ο W. Kaiser, Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Süditalien, Summe-Glosse-Kommentar, [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.], έκδ. Fr. Theisen και W.E. Voß (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υπόθεσης, με το επιχείρημα ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο Wilson, δεν ανήκει στον 10^ο, αλλά στον 6^ο αιώνα.

36. Βλ. Kaiser, Zum Aufbewahrungsort κ.λπ.

37. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε ένα, με συντομότερο κριτικό υπόμνημα: Th. Mommsen-P. Krüger, Corpus Iuris Civilis, τ. I, Berlin 1872. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές (τελευταία Hildesheim 1993). Σημαντικό βοήθημα για τη χρήση του Πανδέκτη είναι το Vocabularium iurisprudentiae romanae, τ. I-V, Berlin 1894-1987, δηλαδή ένα αλφαβητικό ευρετήριο του κειμένου του. Ο Πανδέκτης έχει μεταφραστεί πολλές φορές σε διάφορες γλώσσες. Στην τελευταία γερμανική μετάφραση των O. Behrends, R. Knütel, B. Kupisch και H.H. Seiler, Corpus Iuris Civilis, τ. II: Digesten 1-10, Heidelberg 1995, σ. XXV-XXVI παρατίθεται πίνακας των δώδεκα μεταφράσεων που έχουν γίνει μέχρι σήμερα, από τον οποίο όμως παραλείπεται η ελληνική μετάφραση του Ηλία Λιακόπουλου, τ. Α'-Ε', Αθήνα 1887-1891.

διάκριση αυτή, μόνον η πρώτη ομάδα περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα διδασκαλίας. Ως προς τη διάκριση αυτή διατυπώθηκαν ωστόσο πριν από μία εικοσαετία αντιρρήσεις, με το επιχείρημα ότι η παραπάνω κατασκευή στηρίχθηκε σε παρανόηση των κειμένων³⁸.

Γ. Οι Εισηγήσεις

Ενόσω ακόμη διαρκούσε η εργασία για την κατάρτιση του Πανδέκτη, δόθηκε στον Τριβωνιανό και στους αντικήνσορες Θεόφιλο και Δωρόθεο η εντολή, να εκπονήσουν ένα διδακτικό βοήθημα για τους αρχάριους φοιτητές των Νομικών Σχολών: «πρὸς τοὺς ἄρτι νόμων ἀπτομένους καὶ τὴν μείζω διδασκαλίαν οὐ χωροῦντας» (*constitutio Tanta/Δέδωκεν* § 11). Το περιεχόμενο της εντολής ήταν σαφές: «διεταξάμεθα προσήκειν ἐκ τῶν τοῖς ἀρχαίοις ἐν εἰσαγωγαῖς συγκειμένων τὰ καιριώτατά τε καὶ κρατοῦντα καὶ ὅποσα τοῖς νῦν πολιτευομένοις συμφέρεται πράγμασιν, ταῦτα ἐξελεῖν καὶ ἀθροῖσαι καὶ εἰς ἡμᾶς ἀγαγεῖν, μεμνησθαι δὲ καὶ τῶν ἡμετέρων διατάξεων, ἃς εἰς ἐπανόρθωσιν τῶν ἔμπροσθεν πεποιημένα, καὶ οὕτω συνθεῖναι βίβλους τέσσαρας, πρῶτα στοιχεῖα τῆς εἰσαγωγῆς εἰσείντας, ἃς δὴ καλεῖν *Instituta* νενομισται».

Οι «Εισηγήσεις», όπως ονομάστηκαν στην ελληνική γλώσσα (μολονότι ορθότερη θα ήταν η ονομασία «Διδοσκαλίες») κυρώθηκαν στις 21 Νοεμβρίου με την *constitutio Imperatoriam maiestatem*, που στο προοίμιό της περιέχει τον περίφημο χιαστί συσχετισμό νόμων και όπλων: «Η αυτοκρατορική μεγαλειότητα πρέπει όχι μόνο να κοσμεῖται με όπλα, αλλά και να οπλίζεται με νόμους, ώστε να μπορεί να ασκεί ορθή διακυβέρνηση τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης»³⁹.

Οι συντάκτες έλαβαν ως βάση το ομώνυμο έργο του Γαΐου, αλλά και άλλων νομικών της κλασικής περιόδου, διαιρέθηκαν δε, όπως και οι *Institutiones* του Γαΐου, σε τέσσερα βιβλία. Το πρώτο βιβλίο περιέχει γενικές έννοιες, δίκαιο της προσωπικής κατάστασης και οικογενειακό δίκαιο, το δεύτερο εμπράγματο δίκαιο και τη διαδοχή εκ διαθήκης, το τρίτο την εξ αδιαθέτου διαδοχή και τις δικαιοπραξίες, το τέταρτο, τέλος,

38. M.Th. Fögen, *Zur Einteilung der Digesten. Drei byzantinische Traktate*, *Fontes Minores V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8.] (Frankfurt a.M. 1982) 1-26. N. van der Wal, *Πράττειν, πραττόμενος und πράξις als Fachworte im frühbyzantinischen Rechtsunterricht*, *Subseciva Groningana 1* (1984) 93-127, που επιμένει στη βασιμότητα της αντικρουόμενης διάκρισης.

39. Ο συσχετισμός νόμων και όπλων ανήκε στους κοινούς τόπους των ιουστινιάνειων κειμένων. Βλ. και τον κυρωτικό νόμο της πρώτης έκδοσης του Κώδικα: «*Summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens (...)*».

τις αδικοπραξίες, τη δικονομία και το ποινικό δίκαιο. Κάθε ένα από τα τέσσερα βιβλία υποδιαιρέθηκε – κατά το πρότυπο των δύο άλλων μερών – σε τίτλους. Στις σημερινές εκδόσεις διακρίνονται οι τίτλοι, για συστηματικούς λόγους, σε παραγράφους. Έτσι μία παραπομπή στο κείμενο των Εισηγήσεων αποτελείται τώρα από το γράμμα I(nstitutiones) ή Inst(itutiones) και τρεις αριθμούς, π.χ. I. 4.18.7.

Η παλαιά άποψη ότι κάθε αντικήνσωρ ανέλαβε δύο βιβλία, ενώ ο πρόεδρος της επιτροπής είχε μόνο την εποπτεία του όλου έργου, δεν φαίνεται να είναι ακριβής, γιατί νεότερες έρευνες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ορισμένα μέρη του έργου προέρχονται απευθείας από τον Τριβωνιανό⁴⁰. Προ μερικών ετών, ύστερα από λεπτομερή ανάλυση, κατέληξε ο Giuseppe Falcone⁴¹ στη διαπίστωση της εξής κατανομής: Ο Θεόφιλος συνέταξε το βιβλίο 1 (πλην του τιτλ.7), από το βιβλίο 2 τους τίτλους 1-9 και 25 και από το βιβλίο 3 τους τίτλους 1-11· ο Δωρόθεος τους τίτλους 10-24 του βιβλίου 2, 13-29 του βιβλίου 3 και ολόκληρο το βιβλίο 4· ο Τριβωνιανός, τέλος, ανέλαβε τους τίτλους 1.7 και 3.12, καθώς και όλες τις προσθήκες, που βασίζονταν σε αυτοκρατορικούς νόμους των 5^{ου}-6^{ου} αιώνων⁴².

Το διδακτικό αυτό βοήθημα είναι έτσι διατυπωμένο, σαν να απευθύνεται στους φοιτητές ο ίδιος ο αυτοκράτορας και να προέρχεται από αυτόν η διδασκαλία. Παρά τη μορφή του ωστόσο αυτή, δεν παύει το έργο να αποτελεί νόμο, όπως και τα άλλα δύο μέρη της κωδικοποίησης⁴³. Ο διττός χαρακτήρας των Εισηγήσεων φαίνεται καθαρά στον κυρωτικό τους νόμο, από τον οποίο παρατίθεται στη συνέχεια ένα απόσπασμα, από την ελληνική παράφραση του Θεοφίλου (βλ. πιο κάτω):

«(...) ὥστε τοῖς νέοις ἐξεῖναι τὰ πρῶτα τῶν νόμων προοίμια οὐκ ἐξ ἀρχαίων μύθων παραλαμβάνειν (τὰ γὰρ πάλαι μὲν κρατήσαντα, νῦν δὲ τῆς

40. Βλ. H. Ankum, Gaius, Theophilus and Tribonian and the Actiones Mixtae, *Studies in Justinian's Institutes in memory of J.A.C. Thomas* (London 1983) 4-17. Πολύ κατατοπιστικές είναι και οι υπόλοιπες μελέτες του παραπάνω τόμου που σχεδόν όλες αναφέρονται στις Εισηγήσεις.

41. G. Falcone, Il metodo di compilazione delle "Institutiones" di Giustiniano. *Annali di Seminario giuridico dell'Univ. di Palermo* 45 (1998) 223-426.

42. Για την έρευνα αυτού του υλικού βλ. G. Luchetti, La legislazione imperiale nelle Istituzioni di Giustiniano. [Seminario giuridico dell'Univ. di Bologna, 166.] Milano 1996.

43. Άλλες λεπτομέρειες ως προς τη σύνταξη των Εισηγήσεων βλ. Wenger, ό.π. σ. 600-637, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, την οποία συμπλήρωσε ο Pieler, *Rechtswissenschaft* σ. 417 σημ. 112 (= σ. 286 σημ. 112). Πρόσθεσε G.G. Archi, Le "Institutiones" di Giustiniano e l'Unità del "Corpus iuris", *Bull. dell'Ist. di diritto romano* 35-36 (1993-94) 499-509, καθώς και του ίδιου, Le "Institutiones" di Giustiniano lette nell'Unità del "Corpus iuris", *Collatio iuris romani* (ό.π. σημ. 28) σ. 7-15. Τη διδακτική αξία των Εισηγήσεων και για τον σημερινό νομικό κόσμο εξαίρει ο J.P. Meinecke, *Die Institutionen Justinians aus heutiger Sicht*, *Juristenzeitung* 52 (1997) 689-697.

χρήσεως ἐκβεβλημένα ἀναγινώσκοντες εἰκόασι τοῖς ἐντυγχάνουσι μύθοις), ἀλλ' ἐκ τῆς βασιλικῆς ταῦτα γινώσκοντες λαμπηδόνος, τοῦτο μὲν τὰς ἑαυτῶν ἀκοὰς τοῦτο δὲ καὶ τὰς ψυχὰς μηδὲν ἄχρηστον μηδὲ εἰκῇ κείμενον, ἀλλ' ὅπερ δι' αὐτῆς τῶν πραγμάτων ἰσχύει τῆς πείρας μανθάνοιεν. Καὶ ὅπερ πάλαι μετὰ τριετῇ μόλις χρόνον τοῖς ἀναγινώσκουσι συνέβαινε, ὥστε μετὰ τοσούτου χρόνου παραδρομὴν βασιλικαῖς ἐντυγχάνειν διατάξεσι, τοῦτο νῦν ἐξ αὐτῶν, ὥσπερ εἶπεῖν, τῶν πραγμάτων ἐφάπτονται τοσαύτης ἀξιωθέντες τιμῆς καὶ τοσαύτης ἀπολαύσαντες εὐτυχίας, ὥστε καὶ τὴν τῶν νόμων ἀρχὴν καὶ τὸ πέρας τῆς τούτων διδασκαλίας ἀπὸ βασιλικῆς αὐτοῖς προσγίνεσθαι φωνῆς»⁴⁴.

Οἱ Εἰσηγήσεις, λόγω τῆς φύσης τους ακριβῶς, αποτελούσαν, σύμφωνα με τὸ επίσημο πρόγραμμα σπουδῶν, τὸ ἀντικείμενο τῆς διδασκαλίας κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος.

Τὸ κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων ἔχει διασωθεῖ σε περισσότερα χειρόγραφα, ἀπὸ τα ὁποῖα γνωστότερος εἶναι ὁ Codex Taurinensis, που προέρχεται μὲν ἀπὸ τὸν 10^ο αἰῶνα, ἀλλὰ στηρίζεται σε πολὺ παλαιότερα πρότυπα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλὴς πηγὴ⁴⁵.

Απὸ πλευρὰς ιστορίας τῶν κειμένων εἶναι οἱ Εἰσηγήσεις μία διαφορετική, σε σύγκριση με τὰ δύο ἄλλα μέρη τῆς κωδικοποίησης, εξέλιξη. Οἱ παραδόσεις μετὰ 533 καὶ 534 τοῦ ενός ἀπὸ τοὺς τρεῖς συντάκτες τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφίλου, τόσο ὑπὸ τὴ μορφή «ἐνδῆκα» ὥς καὶ «παραγράφων»⁴⁶, συνενώθηκαν στὶς σημειώσεις ενός φοιτητῆ⁴⁷ καὶ διασώθηκαν, ἀποτελώντας τὸ μοναδικὸ κείμενο ποὺ διατηρεῖ ἀκέραιη τὴ διδασκαλία ενός ἀντικλήνσορα. Τὸ νέο αὐτὸ ἔργο διαδόθηκε τόσο πολὺ, ὥστε πολὺ γρήγορα ἐκτόπισε – λόγω τοῦ ὅτι ἦταν, βέβαια, γραμμένο ἐλληνικὰ – τὸ πρωτότυπο κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων. Τὰ «Ἰνστιτούτα τοῦ Θεοφίλου»⁴⁸ ἐ-

44. Ι. καὶ Π. Ζέπου, *Ius graecoromanum*, Αθήναι 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Γ' σ. 3 επ.

45. Τὴν κριτικὴ ἐκδόση ἔχει κάνει ὁ Krüger στὸν ἴδιο τόμο με τὴν ἐκδόση τοῦ Πανδέκτη τοῦ Mommsen (ό.π.). Ἀλφαβητικὸ εὑρετήριον γιὰ τὶς Εἰσηγήσεις ἔχει ἐκδώσει ὁ R. Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*. [Fondazione G. Castelli, 20.] Milano 1942.

46. Πρβλ. Τρωιάνου, *Οἱ πηγές κ.λπ.* σ. 77.

47. Κατὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ G. Falcone, *La formazione del testo della parafrasi di Teofilo*. *Tijdschr. voor Rechtsgesch.* 68 (2000) 417-431, ἓνας φοιτητῆς συνένωσε σε ἐνιαίῳ κείμενο τὴν παράδοση ἀπὸ τὶς δύο διδακτικὲς φάσεις. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *I prestiti dalla parafrasi di Teofilo nella cd. Glossa torinese alle Istituzioni*. *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 62 (1996) 255-286.

48. Βλ. Ζέπο, ό.π. τ. Γ' σ. 3-271 που ἀνατυπώνει τὴν κριτικὴ ἐκδόση τοῦ E.C. Ferrini, *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa...*, τ. I-II, Berlin 1884-1897 (ανατύπ. Aalen 1967). Οἱ ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ Ferrini δὲν γίνονται σήμερὰ πλέον δε-

γιναν με τον καιρό αντικείμενο αυτοτελούς διδασκαλίας, έτσι δε εξηγείται το περίεργο φαινόμενο να υπάρχουν σχόλια στα «*Ινστιτούτα*» υπό τη μορφή «*παραγραφών*» τόσο του ίδιου του Θεόφιλου όσο και άλλων ανتيκηνσόρων.

Δ'. Τελικές παρατηρήσεις

Το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού⁴⁹ δεν βρήκε ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση στους συγχρόνους του, ίσως επειδή οι πραγματικές και ουσιαστικές καινοτομίες θεσπίστηκαν με ξεχωριστούς νόμους⁵⁰. Στον (δυτικό) μεσαίωνα, αντιθέτως, θεωρήθηκε ως μία ενέργεια σωστική για το ρωμαϊκό δίκαιο. Αργότερα, στους νεότερους χρόνους, διατυπώθηκε κατά του Ιουστινιανού η μομφή, ότι με τα «*παρεμβλήματα*» παραποίησε τα κλασικά έργα των ρωμαίων νομικών. Η αλήθεια είναι, ότι με την κωδικοποίηση επήλθαν μεταβολές στα κείμενα αυτά, αλλά με τις μεταβολές αυτές δεν σκοπήθηκε τόσο η αναμόρφωση του δικαίου από δογματική άποψη όσο, κυρίως, η άρση αντιφάσεων, η σταθερότητα, η σαφήνεια και η εξασφάλιση της δυνατότητας, να χρησιμοποιηθούν τα κείμενα αυτά στην πρακτική. Είναι οπωσδήποτε φανερό πως με την κωδικοποίηση καταδικάστηκαν σε εξαφάνιση τα πρωτότυπα της κλασικής ρωμαϊκής φιλολογίας, αφού ο Πανδέκτης περιέλαβε μόνον αποσπάσματα από τα σχετικά έργα – και όχι από όλα. Και πάλι όμως δεν μπορεί να κατηγορηθεί γι' αυτό ο Ιουστινιανός, εφόσον δεν είναι καθόλου βέβαιο, ότι τα κείμενα

κτές. Βλ. αντί άλλων J.H.A. Lokin, *Theophilus Antecessor*. I. (...). II. Was Theophilus the Autor of the Paraphrase? *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976) 339-344.

49. Κρίσεις για τη νομοθετική δραστηριότητα του Ιουστινιανού βλ. στον M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. II. [Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2.] München ²1975, σ. 33 επ. (με βιβλιογραφία). Πρβλ. και τη γενικότερη τοποθέτηση σε σύγκριση με το ισχύον δίκαιο στον M. Talamanca, *Il "Corpus iuris" giustiniano fra in diritto romano e il diritto vigente*. Studi in onore di Manlio Mazzotti di Celso, II [Pubblicazioni dell'Istituto di diritto publico della Facoltà di Giurisprudenza, Università degli Studi di Roma "La Sapienza", ser. III.75.] (Padova 1995) 771-807.

50. Πρβλ. τις αντιρρήσεις του H. Ankum, *La codification de Justinien était-elle une véritable codification?* Liber Amicorum John Gilissen. Code et Constitution (Antwerpen [1982]) 1-17, που, διαπιστώνοντας έλλειψη πολλών χαρακτηριστικών μιας σύγχρονης κωδικοποίησης (πρωτίστως το πλήθος των αντιφάσεων και τον κάποτε μηχανιστικό τρόπο ενοποίησης των ρυθμίσεων) καταλήγει: «la triple législation de Justinien n'a jamais pu fonctionner et n'a jamais fonctionné dans sa totalité comme une véritable codification» (σ. 15). Αντιθέτως, φρονεί ότι συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις της κωδικοποίησης ο J.H.A. Lokin, *Codifikatie in Constantinopel? Enige opmerkingen over de wetgevingstechniek van Theodosius II en Justinianus I.*, Groninger opmerkingen en mededelingen 12 (1995) 38-53.

αυτά θα είχαν περισωθεί στο σύνολό τους, αν δεν είχε μεσολαβήσει η κωδικοποίηση.

Προλαμβάνοντας τις κατηγορίες ο Ιουστινιανός, σπεύδει να τονίσει στην *constitutio Tanta*/Δέδωκεν (§§ 16-17) πόσο σπάνια και δυσεύρετα ήταν πολλά από τα κλασικά έργα:

«Εἰ δὲ καὶ τι τυχὸν παρῆται τῶν τεθῆναι δεόντων (...), ἀλλὰ τῷ παντὶ κάλλιον ἂν εἴη τοῖς ἡμῶν ὑπηκόοις πολλῶν ἀπηλλάχθαι κακῶν τοῦ καταλιπεῖν ἴσως ὀλίγα τινὰ τῶν δοκούντων ἐπιτηδείων, μυριάσιν σχεδὸν ἀναριθμήτοις ἐνκατορωρυγμένα τε καὶ ἀποκείμενα καὶ οὐδενὶ σχεδὸν τῶν πάντων γνῶριμα, τούτου τε ἔνεκεν διαλαθόντα ῥαδίως. Τοσούτων δὲ ὄντων τῶν ἔμπροσθεν γεγραμμένων βιβλίων ἐξ ἐλαχίστων νομοθετῶν τε καὶ βιβλίων ἐκρίνετο τὰ τῶν ἐν δικαστηρίοις ἀγώνων, τῶν μὲν, ἐπειδὴ βιβλίων ἠπόρουσαν, τῶν δέ, ἐπεὶ οὐκ ἤρχοντο πόνους πλείοσιν, εὐρεῖν τὰ πολλὰ τῶν χρησίμων οὐκ ἰσχυόντων. (...)»⁵¹.

Στην Ανατολή, στα προοίμια των νομικῶν εγχειριδίων, εμφανιζόταν η κωδικοποίηση ως μία ενέργεια εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Πέντε αιώνες και πλέον μετά την ολοκλήρωσή της υπήρχε αρκετά σαφής εικόνα γι' αυτήν – αν τουλάχιστον κοιτάμε από όσα γράφει στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης στο προοίμιο του Νομικού του πο-

νήματος:
«Χρόνους δὲ ὕστερον ἐλθὼν ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκεῖνος περιβόητος Ἰουστινιανὸς τὰς πολλὰς τῶν νόμων διαχῆσαι καὶ διεσπαρμένας ἐκθέσεις διὰ σοφῶν ἀνδρῶν συναγαγὼν σπουδαίοντα, καὶ σοφῶς ἰδιορρυθμίσας ἐν πεντήκοντα βιβλίοις ἀνήγαγε. Δίγιστα ταῦτα καλέσας, ἤτοι Πανδέκτην, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς τρεῖς Κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανὸν καὶ Ἑρμογενειανὸν καὶ Θεοδοσιανόν, μετὰ καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων, διὰ τοῦ ἀντικένσωρος Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συναθροίσας τε καὶ συναγαγὼν καὶ ἐν ἰδίῳ ἐδάφει συναρμολογησάμενος, τὰς δώδεκα βίβλους τῶν Κωδίκων συνεπέρανεν, οὐ μὲν δὲ καὶ Ἰνστιτουῖτα, τὴν τῶν νόμων εἰσαγωγὴν, συντεμών, ὥς πρῶτα στοιχεῖα τοῖς νομοτριβουμένοις ἐξέθετο»⁵².

51. Γενικά βοηθήματα για όλα τα μέρη της κωδικοποίησης: Από γλωσσική άποψη πρέπει να αναφερθεί το έργο των H. Heumann-E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena 1907. Βλ. επίσης τα έργα με τη μορφή γενικών αλφαβητικών πινάκων των X. Ochoa-A. Diez, *Indices titulorum et legum Corporis Iuris Civilis*. [Institutum Iuridicum Claretianum. Universa Bibliotheca Iuris. Subsidia, II.] Roma 1965 και των H. Nicolini - Fr. Sinatti d'Amico, *Indices Corporis Iuris Civilis iuxta vetustiores editiones cum criticis collatas*. [Ius romanum medii aevi. Subsidia, I.] Pars I : Index titulorum, Milano 1964. Pars II, 1-3 : Index legum, Milano 1967. Pars III: Index paragraphorum, Milano 1970. Για την έρευνα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους βλ. H. Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, τ. I. Die Glossatoren. München 1997, ιδίως σ. 60 επ.

52. Ζέπος, ό.π. τ. Ζ' σ. 416.

Προβλήθηκε, βέβαια, όπως βλέπουμε, το έργο των αντικηנסόρων, ενώ η συμβολή του Τριβωνιανού στην κωδικοποίηση παρασιωπήθηκε τελείως και συνδέθηκε το όνομά του μόνο με την έκδοση των Νεαρών, αλλά και τότε με πολλές μομφές για τον σκοτεινό του ρόλο: «Εἴτα καὶ Νεαράς πεποίηκεν ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ διὰ Τριβουνιανοῦ ἐκείνου, τοῦ φύσεως μὲν δεξιότητι εἰς ἄκρον ἀφικομένου παιδεύσεως, εἰς δὲ φιλοχρηματίαν δαιμονίως ἐσπουδακότος. Διὸ καὶ ἐν τῷ συγγράφεσθαι τὰς Νεαράς πολλοὶ τῶν ἐχόντων δίκας χρήμασιν αὐτὸν ὑποφθείροντες παρέπειθον, τὰ μὲν πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν μεθαρμόττειν, τὰ δὲ πρὸς ἀσάφειαν καὶ διχόνοιαν σχεδιάζειν»⁵³.

Την αλλοίωση των πληροφοριῶν προάγει ιδιαίτερα η αντιγραφή τους από την πηγή στα παράγωγα έργα. Μία από τις κύριες πηγές της «Μικράς Συνόψεως» (τέλος 13^{ου} αι.)⁵⁴ υπήρξε το έργο του Ατταλειάτη. Η σύντομη ιστορία των δικαϊκών πηγών από το προοίμιο του τελευταίου αναπαράγεται στο στοιχείο Ν κεφ. 1-9 της «Συνόψεως», αλλά με σημαντικές παρανοήσεις. Περιορίζομαι στο χωρίο που αποδίδει τη σύνταξη των τριῶν κωδίκων στον Ιουστινιανό: «Οὗτος ὁ Ιουστινιανὸς δηλαδὴ καὶ τοὺς τρεῖς ἐξέθετο κώδικας, τὸν τε γρηγοριανόν, τὸν ἔρμογενειανόν καὶ τὸν θεοδοσιανόν, καὶ τοὺς τοιούτους κώδικας τοῖς νόμοις τοῖς διὰ Θαλελαίου καὶ Ἀνατολίου καὶ Ἰσιδώρου συνάψας, ἑτέρον δωδεκάδελτον, ταῦτόν δ' εἶπεν δωδεκάβιβλον, καὶ αὐτὸς ἀπεπλήρωσε. Ἔινες δὲ τοὺς λεχθέντας κώδικας εἶναι μὲν φασὶ καὶ πρὸ τοῦ Ιουστινιανοῦ (...)»⁵⁵. Επομένως, επτά και πλέον αἰῶνες μετά την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης, το μεν ὄνομα του Ιουστινιανού και η συμβολή του στη διαμόρφωση των πηγών του δικαίου σώζονταν στη νομική παράδοση, αλλά η εικόνα ως προς το κωδικοποιητικό του έργο ήταν αρκετά συγκεχυμένη. Αλλά η σύγχυση συνεχίζεται. Ἰδού πῶς περιέγραψε ο Ματθαῖος Βλάσταρης το 1335 το έργο αυτό:

«Ταῦτα πάλιν ὁ πολὺ μετὰ τὸν Αὐγουστον ἄρξας Ἀδριανός, ἀθροίσας εἰς ἓν, τὰ μὲν τῶν ἄλλων πάντων, ἰδίαν ἐποίησατο πραγματείαν ἐν βίβλοις θεωρουμένην πεντήκοντα, δίγεστα τούτοις ἦτοι Πανδέκτην ὄνομα θέμενος, ὡς ἐκ πολλῶν δηλαδὴ συλλεγόντα· ἰδίᾳ δὲ ὅσα οἱ βασιλεῖς διωρίσαντο, ἐν βιβλίῳ ἔγραψε δώδεκα, ἅπερ ὠνόμασε κώδικας, ἦτοι βασιλικὰς διατάξεις· ἀλλὰ καὶ οὕτω δυσχερὴς ἦν ἡ τῶν νόμων κατάληψις, πλάτος ἐχόντων τοῖς λογισμοῖς οὐχ ὀρίζον· καὶ μάλιστα τῶν κατὰ καιροὺς βασιλέων τὰ δοκούντα σφίσι προστιθέντων τοῖς κώδιξι, περὶ ὧν οὐπω πρότερον ἔκειτο νόμος. Οὐ μὲν ἀλλὰ καὶ λατινικὴ λέξις καὶ φράσις εἰσέτι τοὺς νόμους κρύπτουσα τοὺς συνιέναι ταύτην μὴ δυναμένους, ἰσχυρῶς ἀπετείχιζε, καὶ τῆς

53. Ζέπος, ὁ.π. σ. 416.

54. Πρβλ. Τρωιάνου, Οι πηγές κ.λπ. σ. 283 επ.

55. Ζέπος, ὁ.π. τ. ΣΤ' σ. 468.

ἐξ αὐτῶν ὠφελείας ἐστέρει, περὶ ἓν ἔθνος ταύτην ἱστᾶσα. Ὁ δὲ περιώνυμος ἐν βασιλεῦσιν Ἰουστινιανός, τοῦ πλήθους τῶν τοῦ νόμου κεφαλαίων τὰ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασι μόνον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος ὡς οἶόν τε ἐκτεμών, καὶ τὰ δις περὶ αὐτῶν κείμενα ἐξελὼν, ἔτι καὶ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν τὰ τε τῶν κωδίκων καὶ τὰ τῶν διγέστων μεταβέβληκε φράσιν· πρὸς δὲ καὶ νόμων εἰσαγωγὴν ποιησάμενος, ὥσπερ τινὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἰνστιτούτα τὸ βιβλίον ὠνόμασεν· εἰσαγωγὴν γὰρ τοῦτο δηλοῖ· ἀλλ' ἐπεὶ τὸ σύνταγμα τῶν διγέστων κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἴρηται, συνετέθη, ἔδοξε τισι πολλὰ τῶν καιριωτέρων ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλελειφθαι· διὸ πάλιν ὠρίσθη καὶ ἐγένοντο τὰ λεγόμενα παρατίτλα, καθ' ἕκαστον τίτλον ἀναπληρώσεις ἔχοντα τῶν παραλελειμμένων χρησίμων· (...)»⁵⁶.

Πηγή του Βλάσταρη υπήρξε μία μικρὴ πραγματεία ιστορίας δικαίου που σώζεται μεν σε ἓνα χειρόγραφο των μέσων του 14^{ου} αἰώνα, τον Codex Mosquensis gr. 445, ἀλλὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἀρκετὰ προγενέστερη⁵⁷. Σε αὐτὴν οφείλεται ἓνα μεγάλο μέρος των παρανοήσεων, ὅπως π.χ. ἡ γένεση καὶ τὸ περιεχόμενον των «παρατίτλων» - παρανοήσεων που προστέθηκαν σε ὅσες προϋπήρχαν.

Ο σύγχρονος περίπου του Βλάσταρη Ἀρμενόπουλος εμφανίζει ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἀτταλειάτη μέσω της «Μικρᾶς Συνόψεως», γι' αὐτὸ καὶ παραθέτει κατὰ λέξιν τὸ κείμενό της στο 1^ο Βιβλίον τίτλ. α' μετὰ τὴν ἐπικεφαλίδα «περὶ νόμων» της «Εξαβίβλου»⁵⁸.

Με τὸν τρόπο αὐτόν, ἀφενὸς μετὰ τὴν διαδόσιν της «Εξαβίβλου», ἰδίως μετὰ τὸ Διάταγμα τοῦ 1835, καὶ αφετέρου μετὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ «Συντάγματος» τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη στὸν 6^ο τόμο της συλλογῆς των Ράλλη καὶ Ποτλή το 1859, ολοκληρώθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν, ἀπὸ ἀποψη πηγαίου υλικού, σωστή (;) ενημέρωση των Νεοελλήνων γιὰ τὸ πῶς ἐγίνε τὸν 6^ο αἰῶνα ἡ κωδικοποίησις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου...

56. Προθεωρία στο «Σύνταγμα κατὰ στοιχείον», Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων καὶ ιερῶν κανόνων, τ. ΣΤ', Αθήνησι 1859 (ανατύπ. 1966/1997), σ. 29.

57. Βλ. τὴν ἐκδόσιν τοῦ Α. Schminck, Ein rechtshistorischer "Traktat" im Cod. Mosq. Gr. 445. Fontes Minores IX [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 19.] (Frankfurt a.M. 1993) 80-96.

58. Βλ. τὴν ἐκδόσιν τοῦ G.E. Heimbach, Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, Leipzig 1851 (ανατύπ. Aalen 1969), σ. 22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ο ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2002

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

